

મહાશક્તિ -

કાનિયાલ ગોવિંદલાલ શાહ
ગૂંજરે ગ્રામરત્ન કાર્યાલય
ગાંધી માર્ગ, કુગરા સામે,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૮૦૧

૦

સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન

૦

વીરનિર્વાણ સંવત ૨૫૦૩
આસિ, વિ. સ. ૨૦૩૩
ઓક્ટોબર, ૧૯૭૭

૦

ક્રિમલ : ત્રીસ રૂપિયા

૦

મુખ્ય નસવીરકાર -

એલ. એમ. પામલ, ભુજ.

મુદ્રક -

પુસ્તકકર્તા

કાનિયાલ ગોવિંદલાલ શાહ

શારદા મુદ્રણલય

નૃમ્યા મંદિરની સામે,

પાનકેર તાલુકા, અમદાવાદ-૩૮ ૮૦૧.

કળીઓના -

દીપક પ્રિન્ટરી

સપ્તરંગ દરગાઝ મહલ,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૮૦૧

અન્ય પ્રાપ્તિસ્થાનો -

નવભારત સાહિત્ય મંદિર

૧૬૨, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ,

મુંબઈ-૪૦૦ ૮૦૨.

૦

નવભારત સાહિત્ય મંદિર

રતનગોળ નાકા સામે, ગાંધી માર્ગ,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૮૦૧

૦

વિદ્યાર્થી વસ્તુ ભંડાર

વાલિયાવાડ, ભુજ, (કચ્છ)

પંડિત શ્રી આચાર્યભાઈ

ભાઈ શંભુભાઈ

ભાઈ ગોવિંદભાઈ

સ મ પં થુ

પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિતરત્ન શ્રી આણંદજીભાઈ દેવસીભાઈ

જેઓની શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થ પ્રત્યેની ભક્તિ અનન્ય હતી

અને

જેઓની શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થનો ઇતિહાસ લખાવવાની તીવ્ર ઝંખનાને

ચન્દ્રિચિત્ર પૂરી કરવા માટે જ આ પુસ્તક લખાયું છે;

તેમ જ

શ્રીચુત શંભુલાલ જગશીભાઈ શાહ

તથા

શ્રીચુત ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ

જેઓ અમારા સુખકુખના સાથી મિત્રો હતા

અને

આ પુસ્તકના સર્જનના પાયામાં જેઓની ભાવના રહેલી છે,

કો તથા સ્વર્ગસ્થ મહાત્માઓની

પ્રહુય સ્મૃતિને

આદર અને સ્નેહપૂર્વક

સ મ પં થુ

— રતિલાલ

લેખકની અન્ય કૃતિઓ

વાર્તાસંગ્રહો

૧. અભિષેક	૪. કલ્યાણમૂર્તિ	૭. મહાયાત્રા
૨. સુવર્ણકંકણ	૫. હિમગિરિની કન્યા	૮. સત્યવતી
૩. રાગ અને વિરાગ	૬. સમર્પણનો જય	૯. પદ્મપદ્મ

અન્ય

સમયહર્ષિ આચાર્ય (આ. શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી)

ઐશ્વર્ય શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ

શુરુ ગીતમંદવામી

ઇતિહાસ

વિદ્યાલયની વિકાસકથા

(શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની ૫૦ વર્ષની કાર્યવાહીનો ઇતિહાસ

જન્મશતાબ્દીનો અહેવાલ

(મુબઈમાં ઊજવારેલ આ. શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિશરણની જન્મશતાબ્દીનો સચિત્ર અહેવાલ)

પ્રતિષ્ઠાનો અહેવાલ

(તીર્થધારાજ શ્રી શત્રુઘ્ન ઉપર વિ. સ. ૨૦૩૨ માં થયેલ પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવનો સચિત્ર અહેવાલ)

અનુવાદ

દેવદાસ (શ્રી જ્યોતિષ્મનના સહકારમાં)

કવિજ્ઞાનાં કથારત્નો (લેખક ડ. શ્રી અમરમુનિજી)

સંપાદનો

ધૂપસુગંધ (જુદા જુદા લેખકોની વાર્તાઓનો સંગ્રહ)

રાજપ્રશ્ન (કર્તા શ્રી મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા)

જૈનધર્મનો પ્રાણ (પં. શ્રી સુખલાલજીના લેખોનો સંગ્રહ)

(પં. શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયાના સહકારમાં)

શ્રી “સુશીલ”ની સંસ્કારકથાઓ

શ્રી શત્રુઘ્નજ્યોત્સારક સમરસિદ્ધ અને બીજા લેખો

(લેખક શ્રી નાગકુમાર મહાતી)

તિલકમંથિ (શ્રી જ્યોતિષ્મનની વાર્તાઓનો સંગ્રહ)

શ્રી આનંદલનજીનાં પદો, ભાગ બીજો

શ્રી આનંદલનજીવાણીશી

(બન્ને ઉપર શ્રી મોતીચંદ ગિ. કાપડિયાનું વિવેચન)

જૈનધર્મચિંતન (લેખક પં. શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા)

જૈન ઇતિહાસની ઇલેક્ટ્રોનિક (લેખક મુ. શ્રી જિનવિજયજી)

આચાર્ય શ્રી વિજયનંદનસૂરિ-રેખાચર્ય

આ પુસ્તક સંબંધી કેટલીક વાત

(પ્રસ્તાવના)

કચ્છનું ભદ્રેશ્વર ગામ એ જેમ એક ગ્રામીન જૈન તીર્થધામ છે, તેમ એ સ્થાન સાથે અનેક નેધિપાત્ર ધરનાઓ તથા નામકિત બકિતઓનો ઇતિહાસ સંકળાયેલો છે. અને કચ્છના એક મહાન પ્રતાપી પુરુષ શ્રેષ્ઠી જગદ્ગુણુ' નામ તો આ તીર્થભૂમિ સાથે એટલું બધું એકદમ બની ગયું છે કે, એકલું નામ લેતાં બીજનું સ્મરણ સાવ સહજપણે થઈ આવે છે. અને છેલ્લા પચીસ દાયકા દરમ્યાન, જેમ દેશભરમાં આ તીર્થની ખ્યાતિમાં અને એના યાત્રિકોની સંખ્યામાં ધણો વધારો થયો છે તેમ, એના એક સ્વાભાવિક પરિણામરૂપે, એની જાહેરાતોમાં તથા સમવડોમાં પણ સારા પ્રમાણમાં વધારો થવા પામ્યો છે. દર વર્ષે દેશના દરના તેમ જ નજીકના પ્રદેશોમાંથી કેટલાં બધાં યાત્રિકો આ તીર્થની યાત્રાએ આવે છે અને આનંદ અને સંતોષનું કેવું મધુર સ્મરણ પોતાની સાથે લઈ જાય છે ! આવી આવાહનકાયક પરિસ્થિતિને કારણે, તીર્થની યાત્રાએ આવતા અનેક બિચારા અને સહાય યાત્રિકોને લાગ્યા કરેલું હતું કે, આ તીર્થ-સંબંધી સવિસ્તર માહિતી પૂરી પાડતો એનો ઇતિહાસ તૈયાર કરાવવો જોઈએ. આજે આ પુસ્તક—“શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ મહાતીર્થ” વાંચકો, બિચારાઓ અને ઇતિહાસના પ્રેમીઓ સમક્ષ રજૂ થઈ શક્યું છે, એનું બીજ આ વિચારમાં રહેલું છે.

જવાબદારીનો સ્વીકાર : સને ૧૯૭૪ની સાલના જૂન મહિનામાં પરમપૂજ્ય ખ્યાનયોગના સાધક મુનિરાજ શ્રી અમરેન્દ્રવિજયજી મહારાજ તથા એમના ત્રણ ભત્રીજા—મુનિવરો પરમપૂજ્ય મુનિરાજ-શ્રી મુનિચંદ્રવિજયજી મહારાજ, પરમપૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી કીર્તિચંદ્રવિજયજી મહારાજ તથા પરમપૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી જિનચંદ્રવિજયજી મહારાજ ભદ્રેશ્વરમાં બિરાજતા હતા. એ બધા મુનિવરોની સરજતા, ઉદારતા, સહાયતા, શુભચાહક દષ્ટિ, સર્વપ્રસાદપ્રણતા, વત્સલતા વગેરે શ્રેણીને કારણે કેટલાંક વર્ષોથી હું એમના નિકટના સંપર્કમાં આવ્યો હતો; અને જેમ જેમ એમના સત્સંગનો લાભ મળતો ગયો, તેમ તેમ એમના તરફના મારા આદરમાં વધારો થતો રહ્યો છે. એટલે, થોડાક દિવસ માટે આરામ લેવાની જરૂર લાગી ત્યારે, સ્વાભાવિક રીતે જ, મને ભદ્રેશ્વર તીર્થમાં જવાનો વિચાર આવ્યો, જેથી આવા શુભિચ્છ મુનિવરોનો સત્સંગ પણ થઈ શકે અને આરામ-આનંદ પણ મળી શકે. એટલે અમે (હું, મારા પત્ની તથા મારી પુત્રી મિ. માલતી) તા. ૧-૧-૧૯૭૪ના રોજ ભદ્રેશ્વર પહોંચ્યાં અને ત્યાં તા. ૨૦-૧-૧૯૭૪ સુધી પૂરા પંદર દિવસ રોક્યાં. અમે ભદ્રેશ્વર ગયાં એના ત્રણ-ચાર વર્ષ પહેલાંથી ગુજરાતની (અમદાવાદની) સુપ્રસિદ્ધ પ્રકાશનપેઢી ગ્રૂપ'રે ગ્રંથરત્ન કાર્યાલયવાળા ભાઈ કાલિદાસ જોષિ દ્વારા શ્રાદ્ધ વગેરે લાઈઓ ભદ્રેશ્વર તીર્થના ઇતિહાસ લખી આપવાની જવાબદારી લેવાનો અને આશ્રય કરી રહ્યા હતા; અને એ કામને હું પહેલી વળી ન શકું એમ કહીને હું એ વાતને ટાળતો રડો હતો. પણ

ભાઈ ક્રાંતિલાલ વગેરે ભાઈઓ મારા તરફ એવી આદરભરી લાગણી ધરાવે છે, અને મારા અંતરમાં પણ એમના પ્રત્યે નાના ભાઈઓ કે ભાત્રીજા તરીકે એવી વાતસલ્યની લાગણી વધા કરે છે કે, જેથી આ વાત હું વધુ વખત ટાળી ન શકેયો અને આ પુસ્તક લખી આપવાની જવાબદારી સ્વીકારવાનું વિચારતો થયો.

અમે ભદ્રેશ્વર તીર્થમાં ગયાં, એની પાછળ એ આશ્ચર્ય પશુ રહેલો હતો કે, પૂજ્ય વિદ્વાન અને વિચારક મુનિવરો તથા ભાઈશ્રી ક્રાંતિભાઈ વગેરેની સાથે વાતચીત કરીને, આ પુસ્તક લખવાની જવાબદારી મારે લેવી કે નહીં એનો છેવટનો નિષ્ણંધ કરવો. પૂજ્ય મુનિરાજેએ આનું પુસ્તક લખી આપવાની જવાબદારીનો સ્વીકાર કરવાના વિચારને પ્રેરણાદાન પણ આપ્યું અને ભિંમીંધી નીતરતા આશીર્વાદ પણ આપ્યા. ભાઈ ક્રાંતિલાલ અને ખીલ મિત્રોની લાગણીભરી માર્ગદર્શી તો ચાલુ જ હતી, તેથી હવે મારાથી એનો ઇનકાર થઈ શકે એમ ન હતો; એટલે મેં એ જવાબદારીનો તા. ૧૪-૬-૧૯૭૪ના રોજ સહયોગ સ્વીકાર કર્યો. ત્રણ વર્ષ કરતાં પણ વધુ સમય દરમિયાન આ કાર્યમાં કેટલાક નાના-મોટા અવરોધો આવવા નહ્યા, પણ છેવટે આ કામ, મારા મનને સંતોષ થાય એ રીતે, પૂરું થઈ શક્યું, અને મારી મહેનતનું પરિણામ આ પુસ્તકરૂપે યાત્રિકો, વિદ્યાર્થીઓ અને વાચકોના હાથમાં પહોંચી રહ્યું છે, એને કેવળ પરમાત્માની કૃપાનું જ ફળ લેખનું નોંધીએ.

ચાર દિવંગત આત્માઓનું સ્મરણ : આ પુસ્તકની વાત અહીં લખી રહ્યો છું ત્યારે, જેઓ આ કાર્યના પાયામાં રહેલા છે, તે ચાર દિવંગત આત્માઓનું સ્મરણ કરવું ઉચિત છે. આ ચાર દિવંગત મહાત્માઓ તે ભુવનપુરનિવાસી પ્રજાઓ પંડિતરાજ શ્રી આણંદજીભાઈ દેવશીભાઈ શાહ, ગૂર્જર મંથરન કાર્યાલયના સ્થાપકો અને અમારા મુખ્યદુઃખના સાથી મિત્રો શ્રી ચંદુલાલ જમશીભાઈ શાહ અને શ્રી ગોવિંદલાલ જમશીભાઈ શાહની બાંધવબેલડી તથા મારા ભાઈ શ્રી જયલિખજી (શ્રી બાલા-ભાઈ વીરચંદ દેસાઈ). પંડિતવયં શ્રી આણંદજીભાઈના તે સમયસમયે શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થ પ્રત્યેની ભાંડી ભક્તિની સરિના વહેતી હતી. આ તીર્થસ્થાનમાં અત્યારે પણ સર્વત્ર જે સુખવસ્થા અને સ્વચ્છતા જોવા મળે છે, તેનું સ્થળ આ પ્રજાઓ પંડિતજીની આવી તીર્થભક્તિ, અજબ કાર્યસૂત્ર અને બ્યવસ્થા-દ્રષ્ટિના પણ રહેલું છે. આ તીર્થનો ઇતિહાસ લખાવવાની એમની ઝંખના બહુ ઉત્કટ હતી. અને એને પૂરી કરવા માટે એમણે, શ્રી ચંદુભાઈ તથા શ્રી ગોવિંદભાઈ મારફત, એ જવાબદારીનો સ્વીકાર કરવા ભાઈશ્રી જયલિખજીને સમજાવી લીધા પણ હતા. અને ભાઈશ્રી જયલિખજીએ, પં. શ્રી આણંદજીભાઈ, શ્રી ચંદુભાઈ તેમ જ પોતાના કેટલાક મિત્રો સાથે, આ તીર્થસ્થાનની તથા કચ્છનાં કેટલાંક ખીલ તીર્થસ્થાનોની સુલાકાત લઈને એ માટેની તૈયારી પણ કરવા માંડી હતી. પણ ભાત્રીજો સંકેત કંઈક જુદો હતો, તે એ કામ આગળ વધે એ પહેલાં જ, એકે પછી એક, એ ચાર મહાત્માઓ સદાને માટે વિદાય થઈ ગયા! આ પુસ્તક બહાર પડી રહ્યું છે ત્યારે, એકે ભાઈએ સ્વીકારેલું કામ ખીલ ભાઈએ પૂરું કરાવેલું કંઈક આદર્શ માર્ગ ચિત્ત અનુભવી રહ્યું છે, એ મારે બહુ જ વિનમ્રતા સાથે સ્વીકારવું નોંધીએ.

કચ્છ સંબંધી કેટલીક માહિતી : આ પુસ્તકના લખાણને કેવળ ભદ્રેશ્વર તીર્થ અને એના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવતી માહિતી રજૂ કરવા પૂરતું જ મર્યાદિત ન રાખતાં કચ્છની ધરતી, પ્રાણ અને સંસ્કૃતિની કેટલીક જાણવા જેવી, ખીલએને માટે પ્રેરણારૂપ બની રહે એવી તેમ જ

એના જીવનમાં ધરખાયેલા ખર્ચાના કંઈક દર્શન કરાવે એવી કેટલીક વાતો અને વિગતો પણ જે તે સ્થાનોમાં આપવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. આમ કરવા જતાં પુસ્તકના કલેવરમાં જરૂર વધારો થયો છે. પણ એથી કચ્છની સંસ્કૃતિથી અપરિચિત સહૃદય વાચક કચ્છ પ્રદેશ સાથે વણાઈ મથેલી કેટલીક ખૂબીઓનો—હાલે આછો-પાતળો પણ—પરિચય મેળવી શકશે, એ પણ એક લાભની જ વાત છે, એમ મને લાગે છે. આ પુસ્તક વાંચનારને કદાચ એમ લાગે તો નવાઈ નહીં કે, હું કચ્છની જનતા અને સંસ્કારિતા પ્રત્યે કંઈક અહોભાવ અને આદરભરી ભક્તિ ધરાવું છું. આમ થવાનું કારણ હું પોતે જ છું : મારું બચપણ, ત્યારે અમે ધુળિયામાં રહેતા હોવાના કારણે, કચ્છી જૈન કુટુંબો વચ્ચે વીત્યું છે; અને તે વખતથી મારા હૃદયમાં કચ્છના વતનીઓ પ્રત્યે એક જાતનો મમતાનો ભાવ વસેલો છે.

સામગ્રી અને પુસ્તકનું આલેખન : આ પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે મને શરૂઆતમાં જે જે પુસ્તકો અને અન્ય સાહિત્યસામગ્રી તપાસવાની જરૂર લાગી, તેની એક નાની સરખી યાદી મેં તૈયાર કરી હતી. પણ પછી તો, આ અંગે જેમ જેમ હું આવી સાહિત્ય-સામગ્રીનું અવલોકન કરતો ગયો તેમ તેમ, એમાંથી આ કામમાં ઉપયોગી થઈ શકે એવી નવી નવી સામગ્રીની લાગ મળતી ગઈ. પરિણામે એ યાદી ધણી મોટી બની ગઈ. આમાંથી બની શકે તેટલી વધુ સામગ્રી તપાસવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે, અને એમ કરતાં જે માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ શકી તેનું યથાશક્ય સંકલન કરીને આ પુસ્તકનું આલેખન કર્યું છે. આ આલેખન મેં નિયત ઐતિહાસિક એટલે કે નક્કર હકીકતોનો જ આધાર લઈને કર્યું છે, એમ ન કહી શકાય; આમાં સંખ્યાબંધ સ્થાનોમાં અનુશ્રુતિઓ, દંતકથાઓ, અનુમાનો કે કલ્પનાઓનો તેમ જ ઇતિહાસને માન્ય ન થઈ શકે એવી બાબતોનો પણ આશ્રય લેવો પડ્યો છે. આ ઉપરથી કદાચ એમ પણ કહી શકાય કે, આ પુસ્તક સામાન્ય જિજ્ઞાસુને આ તીથે સખી કેટલીક માહિતી પૂરી પાડવા ઉપરાંત, લાવિષ્યમાં જે દોષ ઓક્તિ આ તીથેના ઇતિહાસમાન્ય એટલે કે યથાર્થ ઐતિહાસિક પરિચય લખવા ઇચ્છશે તેને આ પુસ્તકમાંની સામગ્રી સંશોધન માટેની પ્રાથમિક માહિતી પૂરી પાડવાનું કામ કરશે. એટલું થશે તોપણ હું મારો પ્રયત્ન સફળ થયો માનીશ. બાકી તો, આ પુસ્તક માટેની સામગ્રી મેળવવા માટે મારાથી બનતો બધો પ્રયત્ન કરવા છતાં, જે સામગ્રી હું મેળવી અને જોઈ શક્યો નથી, એ સામગ્રી તપાસવાનો અવસર મળે તો આપા નિરૂપેલી કેટલીક બાબતોમા ફેરફાર પણ કરવો પડે; કારણ કે, ઐતિહાસિક તથ્યો કે સત્યો આવી પ્રમાણભૂત સામગ્રીના આધારે જ નિશ્ચિત થઈ શકે. આવા આધારો બહુલાય તો ઐતિહાસિક નિષ્કર્ષોને પણ બદલવા પડે એ સ્વાભાવિક છે.

મારી એક મર્યાદા : જ્યારથી ઇતિહાસના વિષયનું આપું પુસ્તક લખવાનું મેં માથે લીધું ત્યારથી એક હળવો અને રચુજીભર્યો સવાલ મને થવા કરે છે કે, જ્યારે હું નાનપણમાં નિરાશામાં ભણતો હતો ત્યારે, ઇતિહાસ અને ભૂગોળના વિષયોમાં મને મુદ્દલ રસ પડતો ન હતો એમાં મને કંટાળો આવતો હતો, હું બહુ પગાત ગણાતો હતો અને પરિક્ષામાં મારા મારા પાસ થતો હતો. તો પછી જે પુસ્તકના ડગલે ને પગલે ઇતિહાસ અને ભૂગોળની જાણકારી તથા ચોક્કસાઈની જરૂર પડે એવા કામના જવાબદારી હું કેવાં લઈ બેઠો ? આ સવાલનો જવાબ હું આપું એના કરતાં આ પુસ્તક જ જવાબ આપે એ ઉચિત છે. હું તો આ તબક્કે એટલું જ ઇચ્છું અને પ્રાર્થું છું કે, મારી

આવી મર્યાદાને કારણે, મારા હાથે, આ પુસ્તકમાં એવો કોઈ છાપરો થવા પાડ્યો ન હોય કે જેથી કોઈ વાત ખોટા કે વિકૃત રૂપમાં રજૂ થઈ હોય; અને જે કોઈ વાચક મિત્ર કે વિદ્વાનના ધ્યાનમાં આવી ને કંઈ ક્ષતિ આવે તેઓ અને એની નાણુ કરવાની મહેરબાની કરે.

ફરી છપાવવા જેવાં બે પુસ્તકો : અહીં એક સૂચન કરવાનું મન થાય છે. પૂનર્મિયાગ્મ્યના શ્રી સર્વાનન્દસુરિજીએ “શ્રી જગદ્ગુરિત” નામે સંસ્કૃત ભાષાનું કાવ્ય (મહાકાવ્ય) રચ્યું છે અને અંગ્રજમગ્મના શ્રી અમરસાગરસુરિજીએ “શ્રી વધમાનપદ્મસિંહચ્રેષ્ઠીચરિત્ર” નામે સંસ્કૃત કાવ્ય બનાવ્યું છે. આ બંને કાવ્યો છપાઈ ગયાં છે. “શ્રી જગદ્ગુરિત” નું સંપાદન વિ. સં. ૧૬૫૨માં શ્રી મનલાલ દલપતરામ ખખરે કરેલું છે. અને એમાં એમણે એ ચરિત્રનો અનુવાદ તથા ધણી ઐતિહાસિક નોંધો પણ આપેલ છે. અને “શ્રી વધમાનપદ્મસિંહચ્રેષ્ઠીચરિત્ર” નું સંપાદન તથા ભાષાંતર પંડિત શ્રી હીરાલાલ હંસરાજે વિ. સં. ૧૯૮૦માં કર્યું છે. આ બંને પુસ્તકો કચ્છના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ, ભારતના પ્રાચીન બંદરી વ્યવસાયની દૃષ્ટિએ, કચ્છના જૈન સંધના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તથા જગદ્ગુરુ, વધમાન શા, પદ્મસિંહ શા, આચાર્ય શ્રી કથ્વાણસાગરસુરિજી જેવા આપણા પ્રભાવશાળી મહાપુરુષોના ચરિત્રોની દૃષ્ટિએ—એમ અનેક દૃષ્ટિએ—ધણી મહત્વનાં અને ઉપયોગી છે; અને અત્યારે એ અપ્રાપ્ય છે. એટલે જો કોઈક સરથા એની વધુ હસ્તપ્રતો મેળવીને, કોઈક સુયોગ્ય વિદ્વાન પાસે એવું ફરી સંપાદન તથા ભાષાંતર કરાવીને તેમ જ અંધમાંની સામગ્રીનું, અત્યારે ઉપલબ્ધ વિપુલ સામગ્રીના આધારે, ઐતિહાસિક પર્વાલોચન લખાવીને, આ બંને પુસ્તકો ફરી છપાવશે તો એણે, સાહિત્ય અને ઇતિહાસ બંને દૃષ્ટિએ, ધણું ઉત્તમ કામ કર્યું લેખાશે.

આ પુસ્તકને આવકાર : પરમપૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી કાર્તિચંદ્રનિઝયજી મહારાજે વાતસલ્પથી નીતરતા અને ખૂબ લાગણીભીના તથા અતરસપરી શબ્દોમાં આ પુસ્તકને આવકાર આપ્યો છે, એને હું ‘મરુ’ મોટું સહભાગ્ય લેખું છું. એમના આભાર હું કેવી રીતે અને કયા શબ્દોમાં માની શકું ? હું તો એટલું જ પ્રાર્થું છું કે, એમના જેવા સ્નેહાળ, હિતરવી સુહૃદ સમા સતોની કૃપા મારા ઉપર હમેશાં વરસતી રહે અને હું મારી જાતને એવી કૃપાને યોગ્ય બનાવવા પ્રયત્ન કરતો રહું.

આ પુસ્તકનો પ્રવેશક : કચ્છી સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના ઊંડા અભ્યાસી અને મારા પ્રત્યે મિત્રભાવ ધરાવતા શ્રીયુત દુલેરાયભાઈ કારાણી જેવા અનુભવી વૃદ્ધ જને, આ ઉંમરે કષ્ટ લઈને, આ પુસ્તક માટે ‘પ્રવેશક’ લખી આપીને મને ખૂબ આશ્ચર્યજન્ય બનાવ્યો છે. આ પ્રવેશક લખી આપના ઉપરાંત એમણે, ડર વર્ષ પહેલાં—સને ૧૯૪૫ની સાલમાં—પરમપૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી પૂનમચંદજી મહારાજે કચ્છના કોઈ લંડાનની ભટ્ટેશ્વર તીર્થનું વર્ણન ધરાવતી એક હસ્તપ્રતની નકલ કરીને એમના ઉપર મોકલી હતી, તે અને આપવાની જે ઉદારતા દાખવી છે, તેને હું ક્યારેય ભૂલી શકું એમ નથી.

આ લખાણનો તથા આવી જ કોઈ બીજી પ્રતની નકલ કરાવીને એના આધારે પંડિત શ્રી આણુદેવભાઈએ લખાવી રાખેલ આ તીર્થના વર્ણનનો એ આ પુસ્તકમાં સારા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે.

વિદ્વાનો અને રનેહીઓની સહાય : હું જાણું છું કે, આપું પુસ્તક તૈયાર કરવું એ મારા મળ બહાનું કામ છે; અનેક વિદ્વાન વ્યક્તિઓની આત્મીયતાભરી સહાયના બળે જ હું આ કામ કરી શક્યો છું. આમાં હું કોને યાદ કરું અને કોને ન કરું ? મારા મિત્રો પંડિતવર્મ શ્રી દલસુખભાઈ ખાલવણિયા, ડૉ. હરિવલ્લભભાઈ લાવાણી, ડૉ. નગીનદાસ જે. શાહ અને પંડિત શ્રી અમૃતલાલ મોહનલાલ ભોજને તો હું, જરાય દયા રાખ્યા વગર, ખૂબ પબ્લવતો રહ્યો છું. ઉપરાંત, ડૉ. હરિપ્રસાદભાઈ શાસ્ત્રી, ડૉ. અવીજીભાઈ પરીખ, શ્રી લક્ષ્મણભાઈ ભોજક, ડૉ. રમણીકભાઈ શાહ, પં. શ્રી રૂપેન્દ્રકુમારજી, પં. શ્રી બાણુભાઈ, પાલીતાણાના જ્ઞણીતા સ્થપતિ શ્રી અમૃતલાલભાઈ મૂળજીકર ત્રિવેદી, માંડવીના શ્રી ધર્મરાજલાલ ચૂનીલાલ અપડિયા તથા એમના ઉત્સાહી સુપુત્ર ભાઈ હરનિશ વજેરેની સદાય પથુ હું લેતો રહ્યો. આ બધા સારસ્વતો અને રનેહીઓ પ્રત્યે હું ઊંડી આભારની લાગણી દર્શાવું છું. અને ખરેખરી મૂંઝવણ વખતે અમારા સિરજન સમા પરમપૂજ્ય મહાત્મકૃષ્ણ પંડિતવર્મ શ્રી સુખલાલજી પાસેથી જે સહાય મળતી રહી છે, એ માટે તો હું શું કહી શકું ? તેઓ તો સદાય હેતુભરી મમતા વરસાવતા જ રહે છે. વિખ્યાત પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રી સ્વ. પરમપૂજ્ય મુનિશ્રી ત્રિનવિજયજી પાસેથી પથુ મને જે માર્ગદર્શન મળ્યું છે, તેવું ફેરવવાવે હું સ્મરણ કરું છું. આ બધા વિદ્વાનો અને રનેહીઓની આવી લાગણી મેળવવા માટે હું મારી જાતને લાગ્યશાળી માતું છું.

માંડવીના કેમિકે જાંઘરની હસ્તપ્રત ઉપરથી શ્રી ભદ્રેશ્વરના ચોદાગિયાની નકલ કરી મેહલાવીને પૂજ્ય સાખીજી શ્રી વસંતપ્રભાશ્રીજીએ, કેટલીક સામગ્રી મોકલીને પૂજ્ય સાખીજી શ્રી દિવાકરશ્રીજીએ અને પ્રભોના ખુલાસા લખી મોકલીને પૂજ્ય સાખીજી શ્રી વિદ્યુતપ્રભાશ્રીજીએ મને ઉપકૃત કર્યો છે. જીજ્ઞાસાશ્વર શ્રી રસિકલાલ જોશીજી “સ્વદેશ” ના દિવાળી અંકોની કૃપિલ મારા ઉપયોગ માટે લાંબા વખત સુધી મારી પાસે રહેવા દીધી એ માટે હું એમનો કૃતજ છું. ભદ્રેશ્વર તીર્થની પેઢીના મિત્રી શ્રી ગોવિંદજી દામજી તથા જીજ્ઞાસા શ્રી બાણુકલાલ ઉત્તમચંદ શાહનો પથુ હું આભાર માતું છું. અને મારે સૌથી વધુ આભાર માનવાનો છે, આ પુસ્તક લખવામાં જે જે પુસ્તકો અને સાહિત્ય-સામગ્રીનો જે ઉપયોગ કર્યો છે તેના લેખક કે સપાદક મહાત્માઓનો. આ સામગ્રીની સહાય વગર આ પુસ્તક લખવાનું મારા માટે શક્ય જ ન હતું, એ નિશ્ચિત છે.

ગુર્જરની હાલ : દોઢેક વર્ષ પહેલાં અધ્યાયી પથુ વધુ હપ્તો મળેલ આ પુસ્તકનું પ્રકાશન જોરબે પડ્યું હતું ત્યારે, ખરા અણીના વખતે, હજારો રૂપિયાના ખર્ચની જરાય ચિંતા કર્યા વગર, ગુર્જર પ્રથમ કાર્યાલયના શ્રી ક્રાંતિભાઈ, શ્રી હાકારભાઈ અને શ્રી મનુભાઈ — એ બહુત્રિપુટીએ આ પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવાની હામ ભીડી તેથી જ આ પુસ્તક પ્રગટ થઈ શક્યું છે. પથુ તે બધા તો મારા સ્વજનો કે કુટુંબી જનો જ નહીં, એટલે એમના આભાર માનતાં સંકોચ થાય છે. ચિ. માલતીજી, પોતાની અધ્યયનશીલતાના બળે, આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં મને અનેક પ્રકારની સહાય કરી છે, એ જોઈને હું ખૂબ રાજી થયો છું.

આભાર : આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલી ઉત્તમ અને મનોહર છબીઓમાંની ધણી મોટા ભાગની છબીઓ જીજ્ઞાસા સિદ્ધહસ્ત અને વિખ્યાત તસવીરકાર અને માગ મિત્ર શ્રીયુત્ત લાલજીભાઈ પોમલે ખૂબ ચીવટથી લીધેલી છે. પુસ્તકનું સ્વચ્છ અને સુવ્યસ્થ અમદાવાદના સારદા મુદ્રણાલયે

કયું છે. જમીઓના જ્યોત્ષ્ણ નાણીતા પ્રજાત પ્રોસેસ રુડિમેન્ટે જનાવી આપ્યા છે. જમીઓનું સુંદર હાપ્તમય, કળામય મુદ્રણ માટે વિખ્યાત, શ્રી દીપક પ્રિન્ટરીએ કરી આપ્યું છે. આવરણનું ચિત્ર શાર્લ્ડ શ્રી જયેન્દ્ર પંચોલીએ દોરી આપ્યું છે. અને પુસ્તકનું બાઇન્ડિંગ સ્કાલારે એન્ડ બ્રધર્સ કયું છે. આ બધાનો હું હૃદયથી આભાર આપું છું.

અહીં આ પુસ્તક સંબંધી મારી વાત પૂરી થાય છે, જેટલે અંતમાં, સારસ્વતો અને સંતોષી કૃપાથી ચાચના કરીને તથા એમના તથા બિજામુઓના કરકમલમાં આ પુસ્તક બેટ ધરીને, હું કૃતાજ્ઞતા અનુભવું છું.

૬, અમૂલ્ય સોસાયટી, અમદાવાદ-૭
બીજા આવણ મુદ્રિ ૧, સોમવાર,
રાષ્ટ્રીય પત્ર પંદરમી ઓગસ્ટ, ૧૯૭૭

રતિલાલ દીપચંદ કેસાર્ડ

અગત્યની વિનંતિ

આ પુસ્તકમાં મુદ્રણની, મૂક રીડિંગની તથા સંસ્કરણની કેટલીક ભૂલો રહી જવા પામી છે. તેથી એકું શુદ્ધિપત્રક આપવામાં આવ્યું છે. તે તે મુજબ મુદ્દારો કરીને જ પુસ્તકનો ઉપયોગ કરવા વિનંતિ છે.

અન્ય અને અન્યકાર—મારી દૃષ્ટિએ... ..

શ્રી રતિભાઈ (રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ) જેવા અભ્યાસી અને સિદ્ધહસ્ત લેખકના હાથે લખાયેલો “શ્રી ભદ્રેશ્વર-વર્ણન મહાતીર્થ” નામનો આ અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રન્થ, સુંદર રીતે છપાઈને, પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે, તે જોઈને એક વિચિત્ર આનંદની અને સંતોષની લાગણી હું અનુભવી રહ્યો છું.

શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થે એ તો જૈન જન્મતું ભણીતું અને માનીતું તીર્થધામ છે. શાંતિ અને પવિત્રતાના ધામ સ્વર્ગ, ભણીતાં જૈન તીર્થોની નામાવલીમાં આવેલા શ્રી ભદ્રેશ્વર મહાતીર્થનું નામ પણ અગ્રસ્થાને યુક્ત છે, અને દિવસે દિવસે એની ખ્યાતિ વધતી જ નથી છે.

— સત્ગુરુ અને ગિરનાર,

— આશુ અને રાણકપુર,

— સમેતશિખર અને પાવાપુરીનાં પવિત્ર નામોની જેમ,

— શ્રી ભદ્રેશ્વર અને ભદ્રેશ્વરનાં નામોનું જોડનું પણ લોકહૃદયે વસી ગયેલું અને લોકકંઠે રમતું થઈ ગયેલું છે.

હૃદયમાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિનું ઘણું કરીને ભારતના ખૂણે ખૂણેથી ફર વળે લાખો યાત્રિકો જૈન જન્મતનાં આ મહાન તીર્થધામોની યાત્રા કરવા માટે ભ્રમતા રહે છે અને જીવનમાં કમલે ને પગલે સતાવતી અનેક પ્રકારની આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિઓથી સંતપ્ત બનેલા પોતાના જીવનને પ્રભુભક્તિના શીતલ જલમાં ઝબોળીને, આવાં તીર્થધામોમાં પરમ શાંતિના અનુભવ કરતા રહે છે, જીવનને ભિન્ન-ભાગી બનાવતા રહે છે.

ભદ્રેશ્વર તીર્થની વિશેષતા : આમ એવા જર્મને તો, ભારતની આરે દિશાઓમાં એક એકથી ગણિતાર્થે એવાં અનેક પ્રખ્યાત અને અવિખીન જૈન તીર્થો શોધી રહ્યાં છે. પરંતુ એ બધાંની વચ્ચે પણ, પોતાની કેટલીક આગવી વિશેષતાઓને કારણે, કચ્છનું શ્રી ભદ્રેશ્વર મહાતીર્થ જુદું જ તરી આવે છે.

ભારતના પશ્ચિમ ખૂણે, અરબી સમુદ્રના કિનારે (અજંતા સંભળના કચ્છ જિલ્લામાં, યુન્ના તાલુકાના ભદ્રેશ્વર ગ્રામથી થોડેક દૂર), નીલ ગંગાની નીચે, ચોતરફ યુલ્લી ધરતીની ષોદમાં વિસ્તરેલું આ તીર્થનું અતિવિશાળ કમ્પાઉન્ડ અને એમાં આવેલી અનેક સુંદર ઇમારતોના સમૃદ્ધ દ્રશ્યે કોઈ બાંધ વસાહતનું રમણીય દરમ ભણું કરે છે. રંગભેરંગી ચક્રોની કૃદ્ધગૂંચણી વચ્ચે વિશાળ પટંગણમાં દેવલિખાન સયુ શોભી રહેલું આવન જિનાલયનું એ ભાગ-ઉત્તમ મંદિર પ્રથમ દૃશ્યે જ યાત્રિકનાં દિલને હરી લે છે. એ આવન જિનાલયનું સિદ્ધપથક્રિત શ્વેત-ધવલ ક્ષિપ્રોની સુંદર કારખાણ પર લહેરાતી ખન્નવો અને ચંદ ચંદ પવનમાં રૂપ કરતી ધંટીઓનો ચીકો-મધુર રણકાર ભણી દૂર દૂરથી આવતા યાત્રિકોને ગ્રેષભર્યો આવકાર આપી રહેલ હોય એવું લાગે છે. અને આ તીર્થના અગિયારમાં આવી પહોંચેલો યાત્રિક, પછી તો, જેમ જેમ આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ ત્યાંનું શાંત અને રમણીય વાતાવરણ, જગ્યાની વિશાળતા અને સ્વચ્છતા, રાજમહાલય સગા જિનમંદિરની ભાવતા અને સુંદરતા તથા એ જિનમંદિરનાં આરસજડવાં અર્ધગુહામાં વિરાજતી જૂના મૂળનાયક શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન અને વર્તમાન મૂળનાયક શ્રી મહાવીર-

સ્વામી ભગવાનની કરુણા અને ઉપજાગરસહારી, જીવંત લાગતી નમનરમ્ય પ્રતિભાઓ એના હૃદયનો વધુ ને વધુ કબજો ધર્ષ લે છે. ચંદ્રિના શાંત, પવિત્ર અને દિવ્ય વાતાવરણમાં દર્શન, વંદન અને પૂજન કરતાં કરતાં યાત્રિક ભણે કોઈ જુદી જ સંજિમાં આવી ચડ્યો હોય એવો આનંદ અનુભવે છે, જીવનની ધન્યતા અનુભવે છે.

તીર્થની પ્રાચીનતા, ભવ્યતા, વિશાળતા, મનોહરતા અને દિવ્યતાના અનુભવની સાથે સાથે જ તીર્થનો વહીવટ કરતી પેઢીના સદાક્રોધ વિનય-વિવેક અને સૌજન્યભર્યાં બ્યવહાર તથા ત્માની ધર્મશાળા અને ભોજનશાળાની વ્યવસ્થામાં પણ ભોવા મળતી સ્વચ્છતા અને સજવડતા વગેરે પણ યાત્રિકને ધીર્મ તીર્થો કરતાં કંઈક જુદો જ અને સુખદ અનુભવ કરાવે છે. પરિણામે, એકાદ દિવસ માટે આ તીર્થમાં આવેલો યાત્રિક બે-ચાર દિવસ રહી જવાનું મન કરે છે. અને એક વાર આ તીર્થમાં આવી ગયેલી ભક્તિ ફરી ફરી આવી આવવાની ભાવનાને હૃદયમાં સાથે લઈને જાય છે. આનું જીવન અને જાગૃતમાન છે એ તીર્થધામ.

માહિતીસહાર અંચની જરૂરિયાત : શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થનો પ્રાચીન ઇતિહાસ બારે મોરવલેઈ છે; એની મખકાલીન ચરતી-પરતીની હકીકતો પણ બહુવા જેવી છે. અને આ તીર્થની વર્તમાન વિકાસગાથા તો અનેકને પ્રેરણારૂપ છે એવી છે.

આ તીર્થને લગતી સર્વાંગીય માહિતીથી સમૃદ્ધ અને અભ્યાસપૂર્ણ એવા એક સુંદર ગ્રન્થની જરૂરિયાત ધણી સમયથી વર્તાતી હતી; એ માટે પૂર્વે કેટલાક પ્રયત્નો પણ થયેલા, પરંતુ એ કામ સંકેતું નહોતું.

તામ્રપત્રો અને શિલાલેખો, સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત સાહિત્યના પ્રાચીન ગ્રન્થો અને જીર્ણુશીલ્પો બનેલાં હરતલિખિત પાનાંઓ, લોકગુણે સચવાયેલી કંઠકથાઓ અને કિંવદંતીઓ, તથા છેલ્લાં સો-દોઢસો વર્ષમાં દેશ વિદેશના જૈન-બજૈન વિદ્વાનોએ, ઇતિહાસકારોએ અને પુરાતત્ત્વવેત્તાઓએ કરેલાં આ તીર્થને લગતાં સંશોધનો અને ઉદ્દેશોમાં વીખરાયેલી પડેલી એ બધી વાતોનું સંશોધન, સંમાર્જન અને સંકલન કરીને એને વ્યવસ્થિત રૂપે ગ્રન્થરૂપે કરવાનું મહાકામ્ય ધણી વખતથી કોઈક નિષ્ઠાવાન અભ્યાસી સંશોધક અને કુશળ શબ્દશિલ્પીની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યું હતું..... મોડે મોડે પણ હવે એ પ્રતીક્ષાનો અંત આવે છે અને શ્રી ભદ્રેશ્વર મહાતીર્થની પ્રાચીન-અર્વાચીન રચિતિ વિષે વિશદ જાણવાટ કરતો આ સર્વાંગસુંદર ગ્રન્થ, લખાણ પોણોસો ચિત્રો સાથે, છપાઈને પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે, તેથી સહુ જિજ્ઞાસુઓ અને તીર્થપ્રેમીઓને આનંદ થાય તે સહજ છે.

પૂર્ણ જ મહેનત માગી લે તેવું તીર્થના ઇતિહાસલેખનું આ અટપટું અને જવાબદારીભર્યું કામ પણ સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કરવાનો યશ જૈન સંઘના ભણીતા લેખક શ્રી રતિલાલ ડીપચંદ દેસાઈને ફાળે જાય છે.

અન્યલેખક શ્રી રતિલાલ : પ્રસ્તુત ગ્રન્થના વિદ્વાન લેખક શ્રી રતિલાલ, જૈન સંઘમાં પીઠ પત્રકાર, કુશળ સંપાદક અને મધુર છતાં મંગલ ભાવનાઓથી ભરેલી વાર્તાઓના લેખક તરીકે તો ખૂબ ભણીતા છે; પરંતુ પ્રસ્તુત ગ્રન્થના સર્જનથી એમનામાં છુપાયેલી એક નવી જ પ્રતિક્ષા બહાર આવી છે. જે વર્ષ પૂર્વે પ્રગટ થયેલી અને સર્વત્ર આદર તથા પ્રશંસા પામેલી “શ્રુ ચૈતત્ત્વચરમી” નામની એમણે લખેલી સુંદર કૃતિને કારણે જોગ તેઓ ઉચ્ચ કોટિના ચરિત્રલેખકની ખ્યાતિને પામ્યા છે, તેમ પ્રસ્તુત ગ્રન્થના સર્જનથી તેઓ, પ્રથમ પ્રયત્ને જ, એક અચ્છા સંશોધક અને ઇતિહાસલેખક તરીકેની પ્રતિષ્ઠા પણ પ્રાપ્ત કરશે એમ અને લાગે છે.

અન્યસર્જનની સાધના : આજથી લગભગ ત્રણ-ચાર વર્ષ પૂર્વે ભદ્રેશ્વર તીર્થના જ એ શાંત અને રમણીય વાતાવરણમાં, ગૂર્જર અંધગત કાર્યાલયવાળા શ્રી કાન્તિલાલભાઈના અનુરોધથી શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થને લગતા આગે સર્વાંશુદ્ધિ સચિત્ર અન્ય તૈયાર કરી આપવાનું બળથીતા સાહિત્યકાર શ્રી રતિભાઈ દેસાઈએ માથે લીધું. ત્યારથી માંડીને તે હવે બન્નારે આ અન્ય પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે ત્યાં સુધી આ કાર્યમાં અમુક અંશે કું' પણ જોડાયેલા રહ્યો છું.

શ્રી રતિભાઈએ અમારા સહુના આગ્રહથી અને ભદ્રેશ્વર તીર્થ પ્રત્યેની મમતાથી પ્રેરાઈને આ કાર્ય કરવાનું સ્વીકૃત્યું અને અન્યલેખન કાવેની રૂપરેખા અમે સાથે બેસીને તૈયાર કરી, તે પછી એ અંગ્રેજી હસ્તલિખિત અને સુદ્રિત, વિપુલ છતાં વેરવિખેર સાહિત્ય સામગ્રીને શોધવામાં, એનું સંકલન કરવામાં તથા ઉપલબ્ધ સામગ્રીનો અન્યલેખનમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં સુઠીધું વચ્ચન-મનન અને જોડા સંશોધન દ્વારા એની ચકાસણી કરવામાં રતિભાઈએ જે સારીરિક અને માનસિક શ્રમ લીધો છે, તેનો સાચો ખ્યાલ તો જોયેલો આ કાર્ય થતું નિકટથી જોયું હોય તેને જ આવી શકે. પરંતુ દુઃકમાં કહું તો, જે કાર્ય કરવાનું એક વાર માથે લીધું તેને, પૂરેપૂરી નિષ્ઠા અને જવાબદારીના ધોળ સાથે, પોતાનાથી બને એટલું વધુમાં વધુ સારી રીતે કરવાનો એમનો જે સ્વભાવ છે, તે સુબળ આ કાર્ય પણ તેમણે પૂર્ણ નિષ્ઠા સાથે પાર પાડ્યું છે અને તે માટે તેમણે ઉલ્લાસ-જેનશ્રુ વર્ષમાં બમણ ઉપરતોનો શ્રમ લીધો છે.

આ અંશરત્નના સર્જનની પાછળ વધુ સમય અને સક્રિયતા જોઈ આવી શકાય તે માટે તેમણે, જરૂર પડે, આથી પણ વધુ મહત્વનાં ક્ષેત્રો શકાય તેવાં કેટલાંક કાર્યોને શૈક્ષણિક સમય માટે ગોળુ મનાવ્યાં છે અને જોડા શ્રમે વધુ અથાણ અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ શકે એવા કેટલાંક અવસરોને (આશુદ્ધિ-વલ્લભવિદ્યાનગરની સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી તરફથી, જૈનધર્મનું લોકભોજન પુસ્તક લખવા માટે મળેલા આમંત્રણ વગેરે) એમણે સ્વેચ્છાએ જતા કર્યાં છે, તે પણ કું' બહુ' છું.

આવી નિષ્ઠા અને તીર્થ પ્રત્યેની લાગણીની સાથે સાથે આ અન્ય વધુ ને વધુ માહિતીથી સમૃદ્ધ બને, એમાં રજૂ થતી પ્રત્યેક માહિતી વધુ ને વધુ પ્રમાણભૂત બને અને ઇતિહાસના આલેખનનું આ અટપટું કાર્ય વધુ ને વધુ સ્વચ્છતાથી તથા વાર્તાવિક પરિસ્થિતિના ખ્યાલ આપનારું બને, તે માટે તેઓ સતત બમણ રહ્યા છે. નાનામાં નાની વાતની ચકાસણી અને ખાતરી કરવા માટે તેમણે અનેક વાર મોટી મોટી લાગણીઓ અને અચાલચોમાં જઈને અનેક અન્યો ઉપલાવ્યા છે. જ્યાં જ્યાં જરૂર પડી ત્યાં ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના ખ્યાતનામ વિદ્વાનોનો સંપર્ક સાધી એમની જોડે ચર્ચા-વિચારણા કરી છે; અને વધુ જરૂર પડી તો, વિદેશોમાં રહેલ વિદ્વાનોનાં પણ સંપર્ક સાધ્યાં છે, પરિણામે અત્યાર સુધીમાં પ્રકાશિત થયેલા જૈન તીર્થોના ઇતિહાસ અને પરિચયને લગતા અન્યોમાં જુદી જ ભાત પાડે એવો આ અન્ય બન્નો છે.

અન્યની શૈલી અને વિષયવસ્તુ : આજોગ અન્ય, લેખકના સુઠીધું વચ્ચન મનન અને સંશોધનના પરિપાકરૂપે લખાયેલો છે, તેથી વિદ્વાનોને પણ એમાંથી ધણું નવું બળવાનું અને વિચારવાનું મળી રહે એવો અભ્યાસપૂર્ણ બન્નો છે. સાથે સાથે જ વિષયની છજાપટ અને રજૂઆતની શૈલી એવી સરલ, સુખમ અને પ્રાસાદિક છે કે, જિજ્ઞાસુ ધરાવતા સામાન્ય વાચકને પણ એ વાંચવામાં રસ પડે અને સમગ્ર વસ્તુ સહેલાઈથી સમજાઈ જાય. આમ આ અન્ય વિદ્વાનોએ અને લોકભોજન (ઉલ્લેખજન) બની શકે એવી રીતે લખાયેલો લેખાથી એ સહુને ઉપયોગી બનશે.

અભિપ્રાય પ્રકરણોમાં વહેંચાયેલા આ અન્યનું પહેલું પ્રકરણ 'નમન કચ્છની ધરતીને' અને

ખીનું પ્રકરણ 'કચ્છમાં જૈનધર્મ અને જૈન મહાજન' એ જાને પ્રકરણો સમગ્ર ગ્રન્થની ભૂમિકા અને પ્રવેશદ્વારની ગરજ સારે એવાં છે. લેખકની ભાવવાહી અને કલાત્મક છતાં દૃઢતા ધણું કઠી દેવાની સુંદર લેખનશૈલીનાં એમાં આપણને પરિચય થાય છે. 'વર્તમાન ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ મહાતીર્થ' નામનું ત્રીજું પ્રકરણ અને 'છેલ્લો જીવોદ્ધાર' નામનું ચોથું પ્રકરણ લેખકની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિ અને ઝીણવટભરી દૃષ્ટિ વર્ણનશૈલીનાં અનુભવ કરાવે છે. ત્યાર પછીનાં ત્રણ પ્રકરણો તો સમગ્ર ગ્રન્થના હાઈરૂપ છે. લક્ષ્મણની નમરી અને ભદ્રેશ્વર તીર્થનાં ઇતિહાસ અંગે તથા કાળે કાળે એમાં થયેલી ચક્રાન્તિ-પાતી અંગે લેખકે કેટલું જીંકું અને વ્યાપક સંશોધન કર્યું છે તેનાં મથાર્થ ખમાશ તો (૫) 'લક્ષ્મણની નમરી', (૬) 'તીર્થની સ્થાપના', તથા (૭) આપત્તિએ અને જીવોદ્ધારો' નામનાં એ ત્રણ પ્રકરણો (૫. ૭૩ થી ૧૪૪ સુધી) ખ્યાનપૂર્વક વાંચીએ તો જ આવી શકે. શિલાલેખોની ચર્ચાવાળું આદ્યું પ્રકરણ પણ લેખકની જાડી અધ્યયનશીલતાનાં ખમાશ આપે છે. તીર્થનાં વર્તમાન વહીવટી તંત્રને લગતું નવમું પ્રકરણ અને ભદ્રેશ્વરનાં અન્ય જોવાલાયક સ્થળોનાં પરિચય કરાવતું દસમું પ્રકરણ પણ દૃઢતા ધણી ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડે છે. છેલ્લે છેલ્લે, અગિયારમા પ્રકરણમાં, કચ્છની પંચતીર્થોનાં દૃઢતાં પણ વ્યવસ્થિત પરિચય આપીને લેખકે ગ્રન્થની ઉપયોગિતામાં સુંદર વધારો કર્યો છે.

આ અગિયાર પ્રકરણોનાં મૂળ લખાણની સાથે સાથે દરેક પ્રકરણમાં, પાને પાને, નીચે આપવામાં આવેલી અનેક પાઠોંધો પણ મૂળ વિષયને સ્પર્શતી અનેક જાતની ઉપયોગી માહિતીઓથી અને રસપ્રદ વાંચોથી વણાયેલી છે. લેખકની વ્યાપક વિદ્વતાનું અને પરિશ્રમનું પ્રતિબિંબ એમાં પણ જોઈ શકાય છે.

લગભગ આખોયે ગ્રન્થ જપાતાં પહેલાં જ કું વાંચી મથો છું; અને ગ્રન્થની રૂપરેખા નક્કી થઈ તે વખતે મારી જે ધારણા હતી તે કરતાં પણ વધુ સારી રીતે આખોયે ગ્રન્થ લખાયો છે એમ કહું તો એમાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી.

કચ્છના કલાકારોમાં જ્ઞાન સમા શૌભતા, જાણીતા હાથીકર શ્રી એલ. એમ. પોખલે લીધેલી, લગભગ પોણોસો જેટલી, નાની-મોટી છબીઓથી આ ગ્રન્થ વધુ સુંદર અને સમૃદ્ધ બન્યો છે.

'શુભર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય' જેવી શુભચિંતી ખ્યાતનામ પ્રકાશન-સંસ્થાના ઉત્સાહી સંચાલકો શ્રી કાંતિભાઈ, ઠાકોરભાઈ તથા મનુભાઈએ આવા ઉચ્ચ કોટીના સંશોધન-ગ્રન્થને તૈયાર કરાવિને, સર્વાંગસુંદર રીતે એનું શુદ્ધ-પ્રકાશન કરવાનું જે આર્થિક સાહસ કર્યું છે, તેની પાછળ પણ એમના પ્રકાશકોના અંતરમાં પડેલી શ્રી ભદ્રેશ્વર મહાતીર્થ પ્રત્યેની ભક્તિભરી લાગણી અને ગ્રન્થલેખક પ્રત્યેની આદરયુક્ત મમતા જ કામ કરી મળે છે, જે સહિત્યની શૌભામાં વૃદ્ધિ કરનારું આવું સુંદર પ્રકાશન આપવા મદદ તેઓ પણ આપવાનું અશિનંદનના અધિકારી બન્યા છે.

અંતમાં, શ્રી પાશ્વંપક્ષાધિરાજ તથા લગવતી શ્રી પદાવતી દેવીથી પરિપૂર્જિત, પ્રગટપ્રભાવી દેવાધિદેવ શ્રી પાશ્વંનાથ પ્રભુની, શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થમંજન, મંગલ ચુતિનું અંતરમાં ભક્તિભાવથી સ્મરણ કરીને પ્રાર્થના કરું કે, જીવનની ઉત્તરાવસ્થામાં શ્રી રતિભાઈના હાથે, વિશ્વકર્માણકર શ્રી વીતરાગ પ્રભુના ધર્મસાસનનું જોરવ વધારે એવાં અનેક ગ્રન્થરત્નોનું સર્જન થાય અને એમનો આત્મા સ્વ-પર કલ્યાણના માર્ગે સદૈવ આનંદપૂર્વક આગળ વધતો રહે, એ જ મંગલ કામના.

વાંકાનેર;

આપાડ વદિ ૧૩, વિ. સં. ૨૦૩૩

સ્વ. પદમ ગુરુદેવ આચાર્ય લગવંત શ્રીમદ્
વિભવપ્રેમસૂરીશ્વરપાદપદપરામખલિદ્
સુનિ કીર્તિચન્દ્રવિજય

પ્રવેશક

સંત સૂતા લલા લક્ષ્મી જે મોગમાં,
 પીર પોદવા જઈ કામ કામે;
 કુંઝરે કુંઝરે દેવની દેરીઓ,
 ખાંભીઓ ખોંધની જામ ગમે.
 દેશ-સલુગાર દાતાર જગદ્ તણી,
 લાખ લાદાવતી ભાર હરણી;
 ભારતી માતને જોળણે ખેલતી,
 ધન્ય હો ! ધન્ય હો ! કમ્મ ધરણી !

કમ્મની એવી પ્રતાપી ભૂમિ પર પથરાયેલી લદાવતીનો ઇતિહાસ આલેખનારી કલમની શોધ અર્ધા સૈકાથી વ્યાધી રહી હતી, જે વાત મારા લક્ષમાં છે. આજથી ૪૭ વરસ પહેલાં, સંવત ૧૯૮૬ના ફાગણ સુદી પાંચમના દિવસે, લદાવતીના વસહીના મેળામાં સોનમઢના “શ્રી અહાવીર જૈન ચારિત્ર કલ્યાણ સ્નાત્રમ”ના અધિક્ષાતા રવ. પૂજ્ય યુનિશ્રી કલ્યાણચન્દ્રજી મહારાજ અને કમ્મના આજીવન લોક-સેવક શ્રી કાન્તિપ્રસાદ ચન્દ્રસેકર અતાણી કેશિસના સમયે મોધી રજા હતી. હું પણ એક ભગતા લેખક તરીકે સાહિત્યપ્રેમી યુનિમહારાજની સેવામાં એમની સાથે હતો. જે વખતે શ્રી કલ્યાણ-ચન્દ્રજી મહારાજે લદાવતીનો ઇતિહાસ લખવાની પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી હતી, પરંતુ આ અહાશરત કામ્ય મારી પહેાંચથી બહાર હોવાથી જે વાત અહીં જ અટકી ગઈ.

આજણ જર્તા, મિદહા સાધનાત્રમના સંસ્થાપક અખ્યાતપ્રેમી રવ. વેલજી ઠાકરશી, કલ્યાણ-ચન્દ્રજી સ્નામી અને સુબપુરના પડિત આજુદજી દેવશી કાલ વચ્ચે પણ ધણી વાર એ જ ચર્ચા ચાલતી હતી. પરંતુ એક વખતની અસલી લદાવતી નગરીના ઇતિહાસ આલેખનારી કલમ કાઢવી કર્ચાથી, જે મોડે પ્રશ્ન હતો. જે ઇતિહાસને ઇન્સાફ આપનાર તો સૌથી પ્રથમ સંસ્કૃતિ શાસ્ત્રોનેા નજીકાર હોવો જોઈએ; જૂના અને નવા ગ્રંથોના સંશોધનકામ માટે ગુજરાતી, હિંદી અને અંગ્રેજીનો પણ જ્ઞાતા હોવો જોઈએ; કમ્મ, કમ્મી ભાષા અને કમ્મની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે પણ આદર ધરાવનાર જોઈએ; જે સ્થાપત્યકલાનો પ્રેમી જોઈએ, પુરાતન પાળીઆ પર પડેલા ચૂંચા અક્ષરોનો ઉકેલનાર પણ હોવો જોઈએ; કમ્મમાં પડેલા જૈન કાસોના લંકાર યોદાવવાવાળો—એવો અનેક અણુલંકૃત પડિત મળી આવે ત્યારે જ આ કામ હાથમાં લઈ શકાય તેમ હતું.

વખત વીતતો ગયો, કલ્યાણચન્દ્રજી મહારાજ સોનમઢની સંસ્થાની સેવા કરવા બિપરી ગયા, વેલજીભાઈ વિદાય ચર્ષ ગયા, પણ પ્રધાન્યક્ષુ પડિત આજુદજીભાઈએ લદાવતી તીર્થધામની સુધારણાનો પ્રશ્ન હાથમાં લઈ લીધો અને આ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે જ પોતાનું જીવન અર્પણ કરી દીધું. એમના જ પ્રયાસથી લદાવતીનું તીર્થધામ ભારતનાં મંદાન જૈન તીર્થધામોની હરોળમાં ભળી શકે એવું અલતન સુવિધાઓ ધરાવતું તીર્થધામ બની ગયું.

ભારત આઝાદ થતાં કમ્મનું વિલીનીકરણ થયું, આવાગમનની સુગમતા ચર્ષ અને જૈન સંધ કમ્મની પંચતીથીનાં દર્શન માટે કમ્મ તરફ વળવા લાગ્યો. હવે સમસ્ત જૈન સમાજને લદાવતીના ઇતિહાસની જોટ સાલવા લાગી.

આગળ જતાં અમદાવાદના 'ગૂર્જર અંધરત્ન કાર્યાલય'ના સંસ્થાપક, ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રચારના લેખકારી ભાઈઓ શંભુલાલભાઈ અને ગોવિંદલાલભાઈએ ભદ્રાવતીનો ઇતિહાસ તૈયાર કરના માટે એક સમયે સાહિત્યકારને શોધી કાઢ્યો. આ સાહિત્યકાર તે ગુજરાતના લોકવાદીલા લેખક બાલાભાઈ દેસાઈ ઉર્ફે શ્રી જયશિખરજી. જયશિખરજી કલમના સ્વામી હતા. સરસ્વતી-સેવા એ જ એમના જીવનનું લક્ષ્યબિન્દુ હતું. ભદ્રાવતીનો ઇતિહાસ લખવા એમણે કલમ હાથમાં તો લીધી, પણ એમની નબળી આંખો બંદ પોઢાવતા લાગી; પરિણામે આદર્શો અધૂરા રહી ગયાં, જયશિખરજી-ભાઈએ આકાળે જ જીવનલીલા સંકેલી લીધી.

સમય તો પોતાનું કામ કરતો વહેતો જતો હતો. ગૂર્જર અંધરત્ન કાર્યાલયનાં રત્નો શ્રી શંભુ-ભાઈ અને ગોવિંદભાઈ ગુજરાતી સાહિત્યપ્રચાર પ્રત્યેની પોતાની કરજ અદા કરીને વિદાય થઈ ગયાં. ગોવિંદભાઈના મૃત્યુનો હતો તો ભીંગીને સર થતા હતા ત્યાં તો એમના પર કાર્યાલયના સંચાલનનો મોટો ભાર આવી પડ્યો. પણ કુદરત જેના પર ભાર લાદે છે, તેનામાં તે ભાર ઉપાડવાની તાકાત પણ ભરી દે છે. શ્રી કાંતિભાઈ, કાકેરભાઈ અને મલુભાઈ-એ ત્રણે ભાઈઓએ કમર કરી લીધી, કુનેહ અને કૌશલ્યથી કાર્યાલયની શાન વધારી દીધી, પ્રતિષ્ઠા જમાવી દીધી.

ભદ્રાવતીના ઇતિહાસની વહીવટી અધૂરી રહી ગમેલી ઈચ્છા પૂરી કરવા આ ભાઈઓએ નિશ્ચય કરી લીધો. સદ્ગુણો ભદ્રાવતીનો ઇતિહાસ આલેખી શકે એવો શક્તિમાન અને સમ્રાજ્ય લેખક એમની નજરમાં ભેરી ગયો. આ લેખક તે મુર્ખની જેન સમાજે જેની સાહિત્ય-સેવાની કદર કરીને, કોટેક વધે પહેલાં જ, જેનું જીવન કરીને સુવર્ણચન્દ્રકે એનાયત કરેલ છે, તે શ્રી રતિલાલ-ભાઈ દીપચંદ દેસાઈ. આ રતિલાલભાઈ ભાવનગરના 'જેન' સાપ્તાહિકને વરસોથી પોતાની સેવા આપતા રહ્યા છે.

ગોવિંદભાઈના સંતાનોને એમના વહીવટી અધૂરું કામ પૂરું કરવાની અભિલાષા હતી, અને રતિલાલભાઈને પોતાના બંધુ જયશિખરજીના ભાવના યૃતિર્મત કરવાની તમન્ના હતી. ઉભયને આટે આ એક સુવર્ણ તક હતી. અને રતિલાલભાઈએ આ તક સાધીને ભદ્રાવતીનો ઇતિહાસ લખવનું ખીકું ધસી લીધું.

કુદરત જેનો આધાર એવો લે છે તેની અંદર એક નવી શક્તિ પણ ભરી દે છે, એ નિષ્કમળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને દૃષ્ટાંત રતિભાઈ પોતે જ છે. એમના પૂજ્ય પિતા દીપચંદભાઈ દેસાઈએ અને એમનાં કોઈના લહેરીબહેને એમની બાલ્યાવસ્થામાં જ દીક્ષા લઈ લીધી હતી. રતિભાઈ પોતે જ કહે છે : 'આ ભાઈ-બહેનની જોડી તે મારા પૂજ્ય પિતાશ્રી દીપચંદ હિમચંદ દેસાઈ અને અમારાં પૂજ્ય બાળવિધવા કૌશલ-અમારાં કુટુંબનાં નમામાં બાળકોનાં દેનાળ માતા—શ્રી લહેરીબહેન. મારા પૂજ્ય પિતાનું નામ મુનિરાજ શ્રી દીપવિજયજી રાખવામાં આવ્યું હતું અને કૌશલિયાનું નામ માધવીજી લખિયશ્રીજી રાખવામાં આવ્યું હતું.' આ ભાઈ-બહેનના જોડણાએ પં. ખાતિવિજયજી મદારાજ પામે, ગજકોટમાં, દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી. દીક્ષા-મહોત્સવનો પ્રસંગ થયું આનંદથી ભિન્નવાયો હતો. ઉભયેની મેદની એકત્ર થઈ હતી અને સંઘવીશ્રી તરફથી નાણિયેરની પ્રજાવના થઈ હતી.

'નમામાં બાળકો' એ શબ્દ આને પણ આપણા હૃદયને ડોહાવમાન બનાવી દે છે.

એ જ એક વખતના 'નમામાં બાળક'માં કુદરતે એની અનેરી શક્તિ ભરી દીધી કે એની કલમ-માથી પ્રગટ થતા ભદ્રાવતીના ઇતિહાસનાં દર્શન કરવા આપણે આને આગ્યશાળી બનાવી છીએ. ત્યાગયુક્ત જેના વહીવટી ત્યાગ, તપ, નીતિ, નમ્રતા વગેરે ગુણોના વારસો આને આપણે સૌ જન્મ-

મૂર્તિ' રતિલાલભાઈના મૂર્તિમંત થતો જોઈ શકીએ છીએ. એ વહીવટીના આ ઉચ્ચ સ્તરકારે ભક્તવતીના ઇતિહાસનાં પ્રેરક બળ બની રહ્યાં છે.

હિંદી સાહિત્યના કવિસભાટ ૨૦૦ થી મૈથિલીશરણુ શુપ્તે 'સાકેત' નામે એક અમૂલ્ય પુસ્તકની રચના કરી છે. સાકેત એટલે અયોધ્યા. આ અયોધ્યાનું વર્ણન કરતાં પહેલાં કવિશ્રી દેવી ચારસ્વતીને વિનંતિ કરે છે—

અધિ દયામયી દેવી મુલદે સારદે,
હર જી તબ થરદ પાણિ પમારદે !
રાષ્ટ્ર કી ચહ દેહ-તંત્રી સાર દે,
રોમ તારો મેં જગી સક્કર દે !

અર્થાત્ એ દયાવતી દેવી, સુખદાત્રી ચારદા માતા, અહીં આ મારી તરફ પશુ તારો વરદાન દેનારો હાથ પસારી દે ! તારા દાસની દેહસિતારીના તાર સુખેભર્તા મિલાવી દે અને એતા રામ રોમશ્વરી તારોમાં નવો અંકાર ભરી દે !

માતા ચારદાને આદર્શી અરજ કરીને કવિશ્રી પોતાની કલ્પ આશુ કરતા નથી, પશુ બીજી અરજ કરે છે—

જલ જગોષ્યા કે છિયે સજા સાલ તુ,
મૌ મુક્તે જ્ઞતજ્ઞત્ય કર વે આજ તુ.

—એ માતા ! તું તારા સાજ સજીને મારી સાથે અયોધ્યા ચાલ ! અને તું મને બાકે જ્ઞતજ્ઞત્ય કરી દે !

કવિ શુપ્તશ્ચે 'સાકેત'નો પ્રારંભ કરતાં ને લાગણીઓ અનુભવી હતી, એવી જ લાગણીઓ આ ભક્તવતીની અસ્મિતા કરતાં પહેલાં મારા મિત્ર રતિલાલશ્ચે પશુ અનુભવી હોય એ તદ્દન શક્ય છે.

'સાકેત'ના નામક રામ છે, ભક્તવતીના જન્મસૂત્ર છે. જન્મસૂત્ર નામ પશુ સમસ્ત ભારતમાં સુવિખ્યાત છે. એ દૃષ્ટિએ પશુ આ ભક્તવતીનો ઇતિહાસ એક અમૂલ્ય સ્થાન ધરાવે છે.

આ ઇતિહાસ આજ જૈન સમાજનો જ નહિ, એકલા કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર કે ગુજરાતનો જ નહિ, પશુ ભારતનો જ એક અંત સમાન બની જાય છે. એના આલેખન પાછળ રતિલાલભાઈએ ને પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે, તેનું તો અમૂલ્ય જ ઘર્ષ સકે તેમ નથી. હૃદયના રંગ વગર આવી રચના ઘર્ષ સકતી નથી. આ પુસ્તક ધાર્મિક દૃષ્ટિએ, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અને સ્થાનિક દૃષ્ટિએ પશુ એક વિશિષ્ટ કૃતિ બની જાય છે.

કચ્છના રાજોશ્રી રામધણજી બીજાના વખતમાં કચ્છની ખંડણી વસુલ કરવા અમલદારના નવાબે, 'વિક્રમની અદારમી સડીની અધવચ્ચે, પહાણુ મોઆઝીમ બેગને મોટા ભરકર સાથે કચ્છ પર ચડાઈ કરવા મોકલ્યો હતો. તેને મુન્દાવાળા પીર શાહ મુસલ મુખારીએ સખત્તીને પાછો વાળ્યો હતો, આ વાતને અનુચિત આપતા અને એના વિષે વિશેષ હકીકત રજૂ કરતા કચ્છના જૈન લંડારોના લેખો કહે છે કે, સવન ૧૭૯૪માં મોઆઝીમ બેગે વસડીનાં દેરા પર હુમલો કરીને મૂર્તિઓ લાંબી નાખી હતી. આ ઐતિહાસિક શોધ પશુ રતિલાલભાઈના સરોવરનું જ પરિણામ છે.

જૈન શાસ્ત્રોના સરક્ષણ માટે તેમને દેસસરનાં શ્રી ભોંવરાંગા લંડારી રાખવામાં આવતાં. આ મુકિતને લીધે જ વિદેશીઓના આક્રમણમાંથી જૈન શાસ્ત્રો જળી જવા પામ્યાં છે, ને આને ભારતની અમૂલ્ય મૂઠી સમાન બની ગયાં છે.

હરેસરના હેરાસરનાં આને ભોંયરાવાળી દેરી કહેવાય છે, ત્યાં એક મોઢું ભોંયડું હતું; કાંઈને ખખર ન પડે તેમ તેડું મોઢું બંધ કરવામાં આવ્યું હતું. કચ્છી લોકો કહેતા કે, આ ભોંયડું છે ભગનગર સુધી ભય છે.

હદાવતી પર કેટકેટલાં કાળચકાં ફરી વળ્યાં છે, કેટલા રાજાઓ એના પર રાજ કરી ગયા છે, કેટલાં યુદ્ધો લડ્યા છે, તેનો જુખલાખદ્ધ ઇતિહાસ જોડા સંશોધનથી લેખકે અહીં રજૂ કર્યો છે.

વસહી મહાતીથી હદાવતીના ઇતિહાસ માટે એમણે તો બહુ મેખ જ ખારજ કરી લીધા હતા. જૈન શાસ્ત્રો, પુરાણો, ગ્રામીન અને અર્વાચીન હિંદી, ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ઐતિહાસિક ગ્રંથો તથા કચ્છના ઇતિહાસના હાથ ચર્ચા તેટલાં તમામ પુસ્તકોનો ખડકલો પોતાની આસપાસ ખડકીને ભેસી ગયા, જ્યાં જ્યાં હદાવતી નજરે ચડે ત્યાં ત્યાં જોડી નજરે તેડું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા અને હંસ-દૃષ્ટિથી તારતમ્ય ખેચવા લાગ્યા.

એમને વિચાર આવ્યો કે, માત્ર ગ્રંથો દ્વારા હદાવતીનાં સાચાં ફક્ત ચર્ચ શકે તેમ નથી; હદાવતીનું સાચું સ્વરૂપ નિહારવા માટે તો, કવિ ગુપ્તજી કહે છે તેમ, તેના ખોળામાં જઈને ખેલવું જોઈએ. એટલે કચ્છની ધરતીનું અવલોકન કરવા અને કચ્છના જૈન જાંડરામાં પડી રહેલા ગ્રંથોને ઉકેલવા માટે રતિલાલભાઈ કચ્છમાં જિતરી પડ્યા, પશુ દિવસો કચ્છમાં રોકાયા, કચ્છની પંચતીથીનાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ફક્ત કર્યા અને હદાવતી જાળંધી એક એક તરુને ઝીણી નજરે જોઈને તેનો સાર તારવી લીધો. પછી તો હદાવતી દેવી ખુદ એમના કોડમાં આવી વસ્યાં અને એમના અંતરનાં દાર ઉનાડી દીધાં. હદાવતીનું સાચું સ્વરૂપ એમની કલમે ઝીલી લીધું, પરિણામે હદાવતીના ઇતિહાસના આ અમૂલ્ય ગ્રંથનાં આપણને ફક્ત ચર્ચ શક્યાં.

એમની કલમે હદાવતીના સંશોધન સાથે કચ્છના ઇતિહાસની કેટલીક હકીકતો પર પશુ નવો પ્રકાશ પાડ્યો છે. જૈન જાંડરામાં દબાઈ રહેલી કચ્છના ઇતિહાસની અને કચ્છના રાજવીઓની કેટલીક વાતો એમના સંશોધને બહાર આણી છે. કચ્છના રાજવીઓ આજથી ૪૦૦ વરસ પહેલાં પશુ જૈનધર્મ પ્રત્યે કેટલી આસ્થા ધરાવતા હતા, તેડું આપણને જ્ઞાન થાય છે.

રાજોશ્રી પહેલા ખેગારજી તો એમ જ માનતા હતા કે, એમને કચ્છનું રાજ્ય અપાવનાર ગેરજી માણેકમેરજી છે, જુજમાં માણેકમેરજીની પોશાળ આને પશુ એ વાતની યાદ આપે છે. પોશાળમાં અંબાજીની મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. માણેકમેરજીએ ખેગારજીને આપેલી સાંગ—જે સાંગ વડે ખેગારજીએ અમદાવાદમાં સિંહને માર્યો હતો તે—આને પશુ ત્યાં મોજૂદ છે. વિજયાદશમીના દિવસે આ સાંગનું પૂજન કરવામાં આવે છે. કચ્છનો પાટવીકુંવર પહેલો એકઠો ઘૂંટવા માણેકમેરજીની પોશાળમાં જતો અને પોશાળનો ગેરજી એના કાનમાં ‘જોગ્ય નમ સિદ્ધસ’ એ ધ્વજ ફૂંકતો, એ વાત તો પ્રખ્યાત છે.

ખેગારજી બાવાના કુવર ભારમલજી ગાદીએ આવ્યા ત્યારે હદાવતીના તીર્થધામનો અને હેરાસરની જમીનનો કબજો ભારમલજીના હાથમાં અને અસિવાઈ ભાઈ હાથા કુવરજીએ લઈ લીધો હતો. પશુ, મુનિ શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિના પ્રયાસથી, રાજોશ્રી ભારમલજીએ કુવરજીને સમભવિને હેરાસરનું જૈન તીર્થ અને તીર્થની જમીન શાવકોને સોંપી દીધાં, એટલું જ નહિ પશુ પોતા તરફથી મુન્દા તાલકનું કુંદેરાડી ગામ પશુ દેગસર નીચે આપી દીધું હતું. આ હકીકત રતિલાલભાઈના સંશોધનમંથી જ બહાર આવી છે.

ગોટી ખાખર (કચ્છ)ના 'સત્તુજ્જવાવતાર' નામના જૈન મંદિરમાંથી વિ.સં. ૧૬૫૬ના સમયનો સંસ્કૃત શિલાલેખ મળ્યો છે, તે પરથી જણાય છે કે, વિ.સં. ૧૬૫૬માં વિજયસેનસૂરિની આજ્ઞાથી વિવેકહર્ષ ગણિએ કચ્છમાં વિહાર કરી એક ચાતુર્માસ ભુજમાં અને બીજો ચાતુર્માસ રાયપુરમાં કર્યો હતો. તે દરમિયાન કચ્છના ગવ હારમણએ ભુજ નગરમાં 'રાખવિહાર' નામે એક સુંદર જૈન મંદિર બાંધાવ્યું હતું; ત્યાર પછી વિવેકહર્ષ ગણિ કચ્છના જેસલા નામે પ્રાંતમાં ગયા; ત્યાં ખાખરના લોકોને મદાવાન કરી શુજરાતમાંથી સલાટો મોકાવી સં. ૧૬૫૭માં કેટલીક જૈન પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. ગામના બીજા આવકોએ સં. ૧૬૫૬માં 'સત્તુજ્જવાવતાર' નામનું બીજું ભવ્ય મંદિર બાંધાવ્યું.

હાલવતીના ઉદ્ધારમાં, માંડવીના યતિ ખાતિવિજયજીની પ્રેરણાથી, મહારાઓથી દેશજી બીજાએ પણ મોટો ફાળો આપ્યો હતો. આવી ધણી વાતો, જે કચ્છના જૈન ભંડારોમાં જ છુપાયેલી હતી, તેને શ્રી રતિલાલજીએ ભરેર જનતા સમક્ષ રજૂ કરી દીધી છે.

દેશજી દરબારનાં ચૌદ રત્નો અણૂતાં, તેમાં પ્રથમનાં ત્રણ રત્નો તરીકે 'ગોતી, મેર, અડુ ખંત' એ ત્રણ જૈન યતિઓનો સમાવેશ થતો. ખંત એટલે માંડવીના યતિ ખાતિવિજયજી. આ ખાતિવિજયજી 'ગેણ ગેરજી' એટલે 'મહેરા ગેરજી'ના નામે ઓળખાતા. એ ધર્મતરીકે જોવા મોટા નાદીવૈદ હતા. બાળકો માટે એમની બાળગોળાઓ આખા કચ્છમાં પ્રખ્યાત હતી. એમની નાદીપરીક્ષાનો એક હિસ્સો છે. એક વખત આ ગેણ ગેરજી એક ચારણ કવિની નાદી જોઈ રહ્યા હતા. નાદીપરીક્ષા વખતે દરદીનો હાથ બેસતો હોય છે અને વૈદનો હાથ તેને સાંભળતો હોય છે. આ પરિસ્થિતિ જોઈને ચારણ કવિના અંતરમાંથી એક કચ્છી દોહારો બહાર આવી પડ્યો—

હથ બોલે ને હથ સુણે, કન તાં સુણે ન કાં;

કાં મોટો શુણ સુણે, બ્યો કાં સુણે ન તાં.

—હાથ બોલે છે અને હાથ સાંભળે છે. અને તે બીજો કોઈ ન સાંભળે એવી રીતે સાંભળે છે. કચ્છ રાજ્યને સહાયશૂર થવામાં જૈન યતિઓનો મોટો હિસ્સો છે. સૌથી પ્રથમ કચ્છના માલ રાજકુમાર પહેલા ખેંગારજીના નિરાધાર બેવા હાથને પોતાના હાથમાં લઈને તેના લગ્ન હાથમાં નેવે ઉત્સાહ કરનાર ચરણવાના યતિ માણેકમેરજી હતા.

ખેંગારજી ખાવા કચ્છની માઠીએ આંખા ત્યારે માણેકમેરજીને બાર આઠ આપેલાં અને જોને પર લાગો કરી આપેલો.

કચ્છ-ભુજની ધજ્જાવાની પાઠશાળાના પહેલા અધ્યક્ષ રાજસ્થાનના યતિ કનકકુશળજી હતા. એમને શરૂઆતે ખિતાબ અને રેહા ગામ લખપતજીએ આપેલ.

કચ્છ રાજ્ય પર જૈનધર્મનો એટલો પ્રભાવ હતો કે, પર્વધિરાજ પર્વપણુના સમયે, પૂરા પંદર દિવસ સુધી, કચ્છના પૂરેપૂરી અહિંસા પાળવામાં આવતી. પંદર દિવસ લગી ઘેટાં-બકરાં સલામત રહેતાં, દરિયાની માછલીઓ પણ સલામત રહેતી. કદોઈના ઓઠાઈનો ચૂલો પણ સળગતો ન હતો. કાળાંબાનો (ચણુનો) તાવડો અને છુહારની લાટી પણ બંધ રહેતાં. કચ્છનાં ચારે સહેરામાં અને ગામડે ગામડે પર્વપણુનો સાદ ફેરવવામાં આવતો અને માતા અહિંસાનું પાલન કરવાંમાં આવતું. આ નિયમનો ભંગ કરનાર શિક્ષાને પાત્ર હતો. કચ્છ રાજ્ય પરના જૈનધર્મના ઉપકારોને યાદ રાખવા અને તેનો યતિચિંતિ પદ્ધતિ વાળવા અહિંસાના આ નિયમનો સખત રીતે અમલ કરવામાં આવતો હતો.

આ પુસ્તકના પ્રકાશનથી શ્રી રતિલાલભાઈએ કચ્છ પર અને કચ્છના ઇતિહાસ પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. કચ્છ વિષે એમના અંતરમાં કેટલો આદર છે, તે એમના આરંભના શબ્દોથી જ સમજી શકાય છે. 'કચ્છ પછાત છે' એમ કહેનારના આંખો લેખક ખોલી નાખી છે. કચ્છ પછાત પ્રદેશ નથી, પણ આમળ વધતા જમતની પ્રગતિ સાથે કદમ મિલાવનાર પ્રગતિમાન પ્રદેશ છે, એ વાત એમણે પોતાના જાતબંધુભાઈ સામિત કરી બતાવી છે. ભારતની જનતા જ્યારે સુધુષિતમાં હતી ત્યારે કચ્છ-મહિવીના પંડિત શ્વામજી કૃષ્ણવર્મા જંગી ભિક્ષુ હતા અને બ્રિટિશ સદ્ગતિ સંગે એમણે ક્રાંતિનો ઝડો ફરકાવી દીધો હતો. શુન્નચતના સાહિત્યકારો અને કલાકારોને અમકાવનાર 'વીસમી સદી'ના તંત્રી કચ્છના હાજમહમ્મદ અલ્લાખ્યા શિવજી હતા. કચ્છ-ભુજમાં કવિઓ ધકવાની ભારતની એકની એક પાઠશાળા સ્થાપનાર કચ્છના મહારાઓશ્રી કવિ લખપતજી હતા. આવા અનેક દ્રષ્ટિતા રજૂ કરીને કચ્છના સાચા સ્વરૂપથી લેખકમિત્રે શુન્નચતની જનતાને વાકેફ કરી છે.

કચ્છની અસ્મિતા અને સંસ્કારિતાને ઉલ્લેખ કરતાં તેઓ કહે છે : 'કચ્છની ધરતીને ઇતિહાસ અને તેના અસ્તિત્વની કથા ઉંચે પુરાણકાળ સુધી વિસ્તરેલાં છે. અને અનેક સંતો-મહાત્માઓ, સતીઓ-સન્નારીઓ, શૂરવીરો અને સાહસિકો, સાગરખેડૂઓ તથા શાહસોદામરોએ કચ્છની ધરતીને શીશ અને સમર્પણની ભાવના, ઠંડી તાકાત અને સંપત્તિથી તેજસ્વી અને ગૌરવવંતી બનાવી છે, એ વાતની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.' આ એક જ વાક્યમાં સમસ્ત કચ્છનો 'સમાવેશ થઈ જાય છે અને કચ્છ શું' છે તે સમજી શકાય છે.

સતરમી સદીની સરખાતમાં કચ્છ-અળડાસાના આરીબાણા ગામના વર્ધમાન અને પદ્મસિંહ નામના બે જૈન ભાઈઓ આરીબાણાથી ભદ્રાવતીમાં આવીને વસ્યા હતા અને ફરિયામાગે વેપાર ખેડીને એમણે અઠળક ધનની કમાણી કરી હતી. નાનો ભાઈ પદ્મસિંહ તો છેક ચીન સુધી પહોંચી ગયો હતો. કચ્છ જેને માટે ગૌરવ લઈ શકે એવી આ કથા રતિલાલે કચ્છના જ્ઞાનજડારોનાં જૈન શાસ્ત્રોનાંથી શોધી કાઢી છે.

ઇતિહાસ અને ભૂગોળની નવી વ્યાખ્યા આપતાં તેઓ જણાવે છે કે, 'ધરતીની કથા તે ભૂગોળ અને માનવીની કથા તે ઇતિહાસ.' એટલે 'ભદ્રેશ્વર-વસકી મહાતીર્થ' માં ઇતિહાસ અને ભૂગોળ ઉભયનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

જેમ્સ બર્નેસ અને લેફ્ટેનન્ટ પોસ્ટાન્સ જેવા મહાન અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ પણ આ મહાતીર્થના સંશોધન ષાષ્ઠી કેટલો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે, તે પણ આ પુસ્તક દ્વારા જાણી શકાય છે.

આ પુસ્તકના પ્રકાશનથી કચ્છની ત્રિપુડી અને અમદાવાદની ત્રિપુડીના આત્મા આજે પ્રસન્નતા અનુભવતા હશે.

શ્રી રતિલાલજીએ અવિચાત અમ ઉઠાવીને કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને શુન્નચતને લક્ષાવતી મહાતીર્થના ઇતિહાસની મહાન ભેટ આપી છે. મહાશુન્નચતની જનતા એની કદર કરીને આ અમૂલ્ય ભેટને સહર્ષ વધાવી લેશે એ આશા અસ્થાને નથી. સુસ્તુ કિં જનકના ?

૯, દીનદાસ સોસાયટી, અમદાવાદ-૬;
વસંત પચમી, વિ. સં ૨૦૩૩.

-દુલેશચંદ્ર કારાણી

અ નુ ક મ

આ પુસ્તક સંબંધી કેટલીક વાત (પ્રસ્તાવના)	૫
અથ અને અથકાર-મારી દૃષ્ટિએ (પૂજ્ય સુનિ શ્રી કીર્તિચંદ્રવિજયજી મહારાજ)	૧૧
પ્રવેશક (શ્રી દુલેરાય કારાણી)	૧૫
સંકલ્પઅસૂચિ	૨૪
શુદ્ધિપત્રક	૨૯

૧. નમન કચ્છની ધરતીને ૩-૧૨

“કચ્છકો બારે માસ” ૩; સીધ, સમપર્ણ અને સાહસની ધરતી ૪; ધર્મલાવના, ધર્મસ્થાનો અને ધાર્મિક સુમેળ ૭; નિલાવનાં સ્થાનો ૭; કચ્છની સંસ્કારિતા ૮; સાહિત્ય, સંગીત અને કળાનો વલસો ૯; બીજું આગવાપણું ૧૧.

૨. કચ્છમાં જૈનધર્મ અને જૈન મહાજન ૧૩-૨૧

જૈનધર્મનું ધ્યેય ૧૩; કચ્છમાં જિનમંદિરો અને તીર્થો ૧૪; જૈન મહાજન ૧૫; કચ્છનાં વિકાસમાં જૈન યતિઓનો ફાળો ૧૮; વર્તમાન નિવૃત્ત મહારાજોશ્રી ૨૦; જગદ્ગુરુશ્રી નામ અને કામ ૨૧.

૩. વર્તમાન ભદ્રેશ્વર-વસંત મહાતીર્થ ૨૨-૪૮

ભદ્રેશ્વર નગરની જાહોજલાલી અને સ્મૃતિ ૨૨; તીર્થનો પ્રવચ્ચોગ ૨૩; શાંત, એકાંત, સોહામણુ ધર્મસ્થાન ૨૩, ત્રણ ગઠ ૨૪, પરમાત્માનાં દર્શન ૨૬; જે શિલાલેખો ૨૭; રંગમંડપમાં પરમાત્માની સન્નિધિ ૨૮; મૂળનાયકની પાછળનું અનોખું પૂઠિયું ૨૯; મૂળનાયકની શ્રુતિ ઉપરનો લેખ ૩૦; છુપ્પટનું ચિત્રકામ અને જે શિલાલેખો ૩૨; દેવીની શ્રુતિઓ ૩૩; ભક્તીની દેરીઓ ૩૩; શ્રી કલ્યાણસાગરસુરિ તથા મહાકાળી વજોરેની દેરી ૩૪; જૂના મૂળનાયક શ્રી સામગિયા પાશ્વનાથ ૩૪; ભોયરાવાળી દેરી ૩૫; શ્રી સુધર્માસ્વામીની શ્રુતિ ૩૬; દેરીઓના જીર્ણોદ્ધાર કરાવનારાના લેખ ૩૭; વિશિષ્ટ પૂજ્યમંડપ ૩૭, શ્રી આસુભાઈનું ગસ્ટ ૩૭; શિલ્પકળાની સમૃદ્ધિ ૩૮; રંગરોગાન અને શિલ્પકામ ૩૯; ટાઈલરનો ઉપયોગ ૪૦; મંદિરના ઉપરા ૪૦; વિપુલ ચિત્રકામ ૪૦; બહારની અદ્ભુત કારણી ૪૨; ઉપરના ભાગનું શિલ્પસૌંદર્ય ૪૩; વિશિષ્ટ શિલ્પાકૃતિઓ ૪૪; થોડાક ભાગ અવશેષો ૪૪, એક શિલાલેખ; એની સાચવણીની જરૂર ૪૫; ઉપાશ્રયમાં એક જામી અને એક શ્રુતિ ૪૫; ચોથાડિયાં અને લાવના ૪૬; પ્રતિમાઓ વજોરેની સન્નિધિ ૪૬; ગચ્છોના સુમેળની ધર્મ-ભૂમિ ૪૭; તપગચ્છનું સુરુમંદિર ૪૭, ખરતરગચ્છનું સુરુમંદિર ૪૭, પાચથંદગચ્છનું સુરુમંદિર ૪૮, અચળગચ્છની દેરી ૪૮.

૪. ઉદ્દેશો શુભોદ્ધાર

/ ૪૯-૭૨

શુભોદ્ધાર અને વ્યવસ્થા ૪૯; શુભોદ્ધાર પહેલાંની ક્ષત્રીની પરિસ્થિતિ ૫૦; મહારાજો શ્રી દેશળી ખીભ પર; યતિ શ્રી ખાતિવિભયજી ૫૩; દેશળી ખાવાતું ભેશ્વરમાં આગમન ૫૪; યતિશ્રીનો મહારાજોશ્રી સાથેનો સંબંધ ૫૪; મહારાજોશ્રીનું વચન અને જૈન સંઘમાં જન્યતિ ૫૬; શુભોદ્ધારનું કામ પદ; આ ઉદ્ધારની નોખ પદ; અંગ્રેજોના સંપર્કનો લાભ; પુરાતત્ત્વનું રક્ષણ ૬૦; કર્નલ મેકમર્ડો અને ખીભ અંગ્રેજોની ભદ્રેશ્વર પ્રત્યે લાગણી ૬૧; એક શંકા ૬૨; શંકાનો ખુલાસો ૬૩; મળનાયકની ફેરવદલી ૬૩; તીર્થની ઉલ્લી મેહાલીનો સંબંધિત સમય ૬૪; શુભોદ્ધારની જરૂર ૬૫; ઉદ્દેશો શુભોદ્ધાર ૬૫; એક ખુલાસો ૬૭; ત્રણ ગચ્છોનો ત્રિવેણીસંગમ ૬૮; યાત્રા-મેળો ૬૮; શૈલ શ્રી નગીનદાસ કરમચંદનો મહાન સંબંધ ૭૦.

૫. ભદ્રાવતી નગરી

૭૩-૮૮

કલિકાસની ઝાખી કેહીઓ ૭૩; નગરીની વાત ૭૪, નગરીની પ્રાચીનતા ૭૪; કનક ચાવડાનો કબ્જો ૭૭; ભદ્રાવતીમાંથી ભદ્રેશ્વર ૭૭; સોલંકી અને વાધેલા શાસન ૭૭; જડેભાઈનું શાસન ૭૯, ભદ્રેશ્વરનો કિલ્લો ૭૯, કેટલાક શિલાલેખો ૭૯; ગ્રંથસ્થ ઉલ્લેખો ૮૧; શ્રી જગદ્ગુરિત ૮૧, શ્રી વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠિચરિત્ર ૮૨, પ્રચલિતઓમાં ભદ્રેશ્વરનો ઉલ્લેખ ૮૬; શૈલક નોખપાત્ર ઉલ્લેખો ૮૭; ખોદકામની જરૂર ૮૮.

૬. તીર્થની સ્થાપના

૮૯-૧૦૫

તામ્રપત્ર અંગે વિચારણા ૯૦; તામ્રપત્ર સાંપડ્યા પહેલાંની વાત ૯૫, માડવીની પ્રત ૯૭, ભદ્રેશ્વરની પ્રત ૯૯; ડૉ. જેમ્સ બર્નેસ ૯૯, શ્રી મળલાલ ભગવાનલાલ ડાયા ૧૦૦; યતિ શ્રી ખાતિવિભયજીએ એકત્ર કરેલી માહિતી ૧૦૧, સંપ્રતિ રાજ્યે તીર્થ સ્થાપનાની નવી વાત ૧૦૩, આ તીર્થ વસઈ ક્યારથી કહેવાયું ૧૦૩, તીર્થના ઉપદેશક-પ્રતિષ્ઠાપક કાણુ ૧૦૪.

૭. આપત્તિઓ અને શુભોદ્ધારો

૧૦૬-૧૪૬

કેટલીક આપત્તિકારક ઘટનાઓ ૧૦૬; સમયસરની સહાયો તથા શુભોદ્ધારો ૧૧૦; સ્થળ નિર્દેશ અને વિશેષ વિચારણા ૧૧૧; (૧) સંપ્રતિ રાજ્યે કરાવેલ શુભોદ્ધાર ૧૧૧, (૨) કાલકસરિના ભાણેજનો ઉદ્ધાર ૧૧૩; (૩) વનરાજનો શુભોદ્ધાર ૧૧૩; (૪) કનક ચાવડાનો ઉદ્ધાર ૧૧૩; (૫) શ્રીમાલીઓનો ઉદ્ધાર ૧૧૭, (૬) મહારાજા કુમારપાળનો ઉદ્ધાર ૧૧૮; (૭) શ્રી જગતચંદ્રસરિજીના ઉપદેશથી થયેલ ઉદ્ધાર ૧૧૯; (૮) વસ્તુપાળ-તેજપાળનો ઉદ્ધાર ૧૧૯, (૯) જગદ્ગુરુનો ઉદ્ધાર ૧૨૧, જગદ્ગુરુના શુભોદ્ધારનો સમય ૧૩૦, (૧૦) વાધેલા સારંગદેવનો ઉદ્ધાર ૧૩૧, (૧૧) ભાસ રાવલનો શુભોદ્ધાર ૧૩૩, (૧૨) વિન્સ ૦ ૧૬૨૨નો શ્રીસંઘનો ઉદ્ધાર ૧૩૬; (૧૩) મહારાજો શ્રી ભારમલજીનો ઉદ્ધાર ૧૪૦, (૧૪) વર્ધમાન શાહ તથા પદ્મસિંહ ચાહનો ઉદ્ધાર ૧૪૪; (૧૫) કર્નલ મેકમર્ડો વગેરે અંગ્રેજ અમલદારોના સહકારથી જૈન સંઘે કરેલો ઉદ્ધાર ૧૪૭.

૮. શિલાલેખો

૧૫૦-૧૬૩

[૧] તીર્થમાના શિલાલેખો ૧૫૦, [અ] વિવિધ શિલાલેખો ૧૫૦; (૧) વિન્સ ૦ ૧૬૩૯નો સંસ્કૃત શિલાલેખ ૧૫૧; આ શિલાલેખનો ભાવાર્થ ૧૫૩; (૨) વિન્સ ૦ ૧૬૩૯નો ગુજરાતી શિલાલેખ

૧૫૩; (૩) વિં સં ૧૬૫૯નો શિલાલેખ ૧૫૪, લાવાથ ૧૫૪, (૪) વિં સં ૧૫૯૪નો શિલાલેખ ૧૫૫; લાવાથ ૧૫૫, (૫) વિં સં ૧૩૦૪નો પ્રતિમાલેખ ૧૫૬, અર્થ ૧૫૬; થોડીક વિચારણા ૧૫૬; (૬) ગિલકુલ નહીં ભિક્ષવો શિલાલેખ ૧૫૭; [આ] મંદિરમાથી હુપ્ત થયેલા (દબાઈ ગયેલા) શિલાલેખો ૧૫૭; (૧) ૧૫૭, (૨) ૧૫૭, (૩) ૧૫૮; (૪) ૧૫૯, [૨] ભદ્રેશ્વરના ઉલ્લેખ-વાળા શિલાલેખ ૧૫૯; [૩] ભદ્રેશ્વરની પ્રાચીનતાનું સ્થાન કરતા અન્ય લેખો ૧૬૦; પ્રતિમા-લેખો ૧૬૦; એક લેખ અંગે અર્હતનો ખુલાસો ૧૬૦.

૬. વહીવટ અને સંગવડો

૧૬૪-૧૮૪

શૈલ વર્ધમાન કલ્યાણીની સંસ્થા ૧૬૪; બંધારણની કેટલીક બાબતો જેવી બાબતો ૧૬૬; દ્રુતના ઉદ્દેશો ૧૬૭; બંધારણમાં ફેરફાર અંગે ૧૬૭; દ્રુતીઓ, પ્રમુખ અને મેનેજીંગ દ્રુતી ૧૬૮; પ્રતિનિધિ ૧૬૮, પેઢીની સ્થાપનાથી તે અત્યાર સુધીના દ્રુતીઓની યાદી ૧૬૮; માણ (નિષ્પત્ત થયેલા) દ્રુતીઓ ૧૬૯, પેઢીની સેવા કરનાર વિલમ્બાન દ્રુતીઓ (વિં સં ૨૦૦૯) ૧૬૯; વિં સં ૨૦૩૦ના વર્તમાન દ્રુતીઓ ૧૭૦, ધર્મશાળાઓ વગેરેની સંગવડો ૧૭૨, જુદાં જુદાં ગામોના સંઘોની તથા વ્યક્તિગત માલિકોની ધર્મશાળાઓ ૧૭૨; તીર્થની પેઢી હસ્તકની ધર્મશાળાઓ ૧૭૩; ઉપાશ્રયો ૧૭૩; ખીજી ધમારતો ૧૭૪; ખીજી સંગવડો ૧૭૪; (૧) ચોવીસે કલાક પાણી ૧૭૪; (૨) વીળળી ૧૭૪, (૩) સેપ્ટીક ટેંકવાળાં ભવન ૧૭૪, (૪) સ્પેસિયલ ખોલક ૧૭૪; (૫) રમતનું મેદાન ૧૭૫; વર્ધમાન નિવાસ ૧૭૫; પેઢી હસ્તકની ધર્મશાળાઓ ૧૭૫; વ્યક્તિગત ધમારતો ૧૭૫; કૃષ્ણવાદી ૧૭૫; જોળી તથા ઉપધાનની સંગવડ ૧૭૫; બહારગામનાં બિનમંદિરો વગેરેની સાચવણી ૧૭૬; શ્રી મહાવીર જૈન વાચનાલય ૧૭૬, પેઢીના અત્યારના મુખ્ય મહેતાણ ૧૭૬, શ્રી વર્ધમાન જૈન લોજનાલય ૧૭૭, પહેલી કાર્યવાહક સમિતિ ૧૭૮; વિં સં ૨૦૦૮ની કાર્યવાહક કમીટી ૧૮૦; વિં સં ૨૦૨૧ની કાર્યવાહક કમીટી ૧૮૦; વિં સં ૨૦૨૪માં રચાયેલ કાર્યવાહક સમિતિ ૧૮૧; અત્યારે વહીવટ સંભાળી રહેલ કાર્યવાહક સમિતિ ૧૮૧, શરૂઆતનાં મકાનો ૧૮૨, ભોજનાલયનું સ્વતંત્ર અને સુંદર મકાન ૧૮૨, ભોજનાલયની સફળતા ૧૮૩; લોકચાલના ૧૮૪.

૧૦. ભદ્રેશ્વરનાં જોવાલાયક સ્થળો

૧૮૫-૧૯૭

ચાર ભાઈખંડોનાં સ્મારકો ૧૮૫; બગડુલાની ત્રણ મહેલાતો ૧૮૬, ચોખંડા મહાદેવ ૧૮૭, એક કુડનો ઉલ્લેખ ૧૮૮, મહેલ કે મસ્જિદ ? ૧૮૮, ખીમલી મસ્જિદ ૧૮૯, લાલસા ખાલ પીરનો કુળો ૧૯૦, પંજેરા પીર ૧૯૦, ખંડિત દેરી ૧૯૧, તળાવ અને એની આસપાસ ૧૯૧; ગામની અંદરનાં કેટલાંક સ્થાનો ૧૯૧, ભદ્રિયા ગામ ૧૯૨, જૂથેશ્વરનું મંદિર ૧૯૨, ટેકાણ તળાવ અને વાવ ૧૯૩; કુદા હરિજનની વાવ ૧૯૩; એક પ્રશ્ન ૧૯૪, જૂની છત્રી : બગડુલાની બેઠક ૧૯૪, મોતીનું ખેતર ૧૯૪, હનુમાનની દેરી ૧૯૬; ચંકો પીરની દરગાહ ૧૯૬; આ બે ધમારતો કયા ? ૧૯૬, નેધ ૧૯૭.

૧૧. કમ્પની મોટી તથા નાની પંચતીર્થી

૧૯૮-૨૨૪

મોટી પંચતીર્થી ૧૯૮; અળડાસા તાલુકાની વિસિષ્ટતા ૧૯૯, મોટી પંચતીર્થી ૨૦૧, સાંધાણ ૨૦૧, સુથરી ૨૦૨, કોડારા ૨૦૭, એક બાબત જેવી વાત ૨૧૦; મુખ્ય શિફ્ટી ૨૧૦; પ્રતિષ્ઠા-મહેતવ ૨૧૧, અર્થ અને એની વહેંચણી ૨૧૧; માહિતીપૂર્ણ શિલાલેખ ૨૧૨; વિશાળ

ઘંટ ૨૧૩; બપો ૨૧૩; નક્ષીઆ ૨૧૫; તેરા ૨૧૮; શ્રી છરાવલા પાર્શ્વનાથનું મંદિર ૨૧૮; શ્રી શામળીઆ પાર્શ્વનાથનું મંદિર ૨૧૯; કચ્છની નાની પંચતીથી ૨૨૧; સુદા ૨૨૧; છુબપુર ૨૨૨; મોટી ખાખર ૨૨૨; નાની ખાખર ૨૨૨; ખીદડા ૨૨૨; માંડવી ૨૨૩; ખીખા કેટલાક સ્થાનો ૨૨૩; પાટનગર છુબ ૨૨૩; ખીખા સ્થાનો ૨૨૩; કંચકોટ ૨૨૪.

પુરવણી [કેટલાક ઉમેરા, સુધારા તથા ખુલાસા]

૨૨૫-૨૩૨

યતિ શ્રી સુમતિસાગરજીવિરચિત શ્રી ભટ્ટધર તીર્થનું ચોઢાગિયું ૨૨૫; ને.ધ ૨૩૦; શ્રી પાર્શ્વ-ચંદ્રચરિત્રનું સુરુમંદિર ૨૩૦; “મહાવીરનગર” નામકરણ ૨૩૧; શૃળનાથકના લાંછન અંગે અગત્યનો ખુલાસો ૨૩૧, સ્થાપના નહીં પણ કંઈપ ૨૩૨; એ વર્ષમાન શૈવ ખીખા છે ૨૩૨; પચીસ નહીં પણ પંદર વર્ષ ૨૩૨; અંચળગચ્છના ઉના ૨૩૨; ભેન્સ બલેન્સ ૨૩૨.

વિશેષનામોની સૂચી

૨૪૧

ਸਾਂਦਲਾਂ ਅੰਧਰੂਰੀ

ગુજરાતી

અચલગમ્ય પ્રતિષ્ઠા લેખો : ગ્રંથા. અને ગ્રંથો. શ્રી "પાર્થ" પ્રકા. શ્રી અગિય ભારત અચલ-
ગરુડ (વિધિપદ્ધ) -વેનામ્બર ભૈરવ સ્વર્ણ, મુંબઈ; સને ૧૯૭૧.

અવધનગઢ દિગંધન, લે. શ્રી "પાર્થ", પ્રકા. શ્રી સુરુડ અવધનગઢ નેન સમાન (અમિત મેક્કાનાઈ ખેના), મુલુડ મુળઈ, સને ૧૯૬૮.

ઉપરોક્તપ્રમાણ: લાપાંતર (ભાગ બીજો) : કર્તા આ. શ્રી વિઞ્ઞયલક્ષ્મીબહેન મહારાજ; પ્રકા. શ્રી દેવીનાથ
 પ્રસારક સમા, લાલનગર; આદ્યતિ બીજી; વિનં. નં. ૧૯૭૮.

४२०४साधर (पूर्वाध तथा उत्तरार्ध) : जे. दुयेराय डहाग्री; प्रका. मति श्री 'इसरीय'५७, नानगढः
आहृति गीष्ट; दि० अं० २०२५.

કચ્છ ગિરનારની મહાધામ : સે. મોહનલાલ મુનીલાલ ધામી; પ્રકા. શ્રી દેવ ગરુડી વાચનમાળા,
ભાવનગર; આશરે વિ. સં. ૧૯૮૫.

કચ્છ દેશનો પ્રતિષ્ઠાસ્થ : લે. શ્રી આત્મારામ દેશવણ દ્વિવેદી; ચને ૧૮૭૬.

કચ્છની ભૂગોળવિદ્યા : લે. દલપતરામ પ્રાપ્તજીવન ૫૫૫૫૨; આજ્ઞાતિ પ્રેક્ષી, સન ૧૮૭૧ અને આજ્ઞાતિ ત્રીજી અને ૧૮૮૭.

કચ્છની લોકકથાઓ (ભા. ૧) : તે અને પ્રકા. શ્રી લાલજી મુળાડાઈ દ્વારા (૨૦૨૧-૨૨-૨૩) અને ૧૯૨૬.

કચ્છી વેપારનના : લે. અને પ્રદા. શ્રી દુર્ગચી મુરમચી સંપદ; તિ. સં. ૧૯૮૧.

અનુબંધ : શ્રી રામચંદ્ર દા. રાઠોડ, પ્રકા. રાધા દે. રાઠોડ, રૂ. ૩૫૦૦
અમદાવાદ : સને ૧૯૫૬.

કચ્છ-સાહેબર વચ્ચે તીર્થના ગણિતન પરિચય : પ્રકા. શ્રી ભગેશ્વર તીર્થના પેટીઃ નં. ૧૯૫૧.

કારા કુશર ૧૮૭૧ અથવા ૧૮૭૨ અને લોકકથામાં ૧૮૭૩ : લે. ઈ. ૧૮૭૪. રમણ દિવિયા,
કૃત " The Black Hills "માં અનુવાદ; અનુવાદક : ૧૮૭૪ નિર્મલ દિવિયા ઈ. ૧૮૭૫.
મદ્રાસ એર. એમ. રમણ દિવિયા, ૧૮૭૫; અને ૧૮૭૬.

શ્રવણાતો પ્રાચીન ક્ષત્રિયાસ : યે. મ. ૧૧, ગોદિદેવ હં બીજાઈ દેવા; ૩૨૮-૪૦૫, વળકામ્ય
ગોલાઈની અભયવાહુ : ચાલુકી ગાથી, રૂને ૧૮-૧.

શ્રાવણના મહાદીપ અને સાંસ્કૃતિક ઇન્દિયા - (પાંચ ખેતી : પેદાશી : વર્ગીકરણ અને વહેણ :
મધ્ય ખીણ : મીઠાકાંથી શરૂઆત અને ૧૯૫૨ : મધ્ય ખેતી : પેદાશી : વર્ગીકરણ અને વહેણ :
૧૯૫૨ : મધ્ય ખીણ : મીઠાકાંથી શરૂઆત અને ૧૯૫૨ : મધ્ય ખેતી : પેદાશી : વર્ગીકરણ અને વહેણ :
૧૯૫૨ : મધ્ય ખીણ : મીઠાકાંથી શરૂઆત અને ૧૯૫૨ : મધ્ય ખેતી : પેદાશી : વર્ગીકરણ અને વહેણ :

विनाशनी : इना तथा मया, मयुक्ति विनाशनी, विनाशनी, विनाशनी, विनाशनी.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

અમતશાહ : લે. ગુણવંતરાય આચાર્ય; પ્રકા. શ્રી જીવનમણિ સદ્વાચનમાળા દસ્ત, અમદાવાદ; આવૃત્તિ બીજી; સને ૧૯૬૧.

જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ (ભા. ૧લો) : પ્રકા. શ્રેષ્ઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી, અમદાવાદ; સને ૧૯૫૩, (વિશેષ નોંધ તૈયાર કરનાર પંડિત શ્રી અંબાલાલ ત્રેમચંદ શાહ, અમદાવાદ.)

જૈન તીર્થેના ઇતિહાસ : લે. મુનિ શ્રી ન્યાયવિજયજી (ત્રિપુટી), પ્રકા. દોશી મળલાલ કૃષ્ણચંદ પટવા, મહેસાણા; સને ૧૯૪૯.

જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ ભા. ૧ (સને ૧૯૫૨) અને ૨ (સને ૧૯૬૦) : કર્તા મુનિ શ્રી ઠશન-વિજયજી, મુનિ શ્રી જ્ઞાનવિજયજી, મુનિ શ્રી ન્યાયવિજયજી (ત્રિપુટી), પ્રકા. મંત્રી, શ્રી ચારિત્ર સ્મારક ગ્રંથમાલા, અમદાવાદ.

તીર્થમાલા : (પુસ્તકના લેખક-પ્રકાશકનાં નામ તથા સંવન મળી શકેલ નથી.)

દાન-નેમ-કલ્યાણમાળા : સંપા. સાધ્વીજી શ્રી કમલશ્રીજી મહારાજ; પ્રકા. શ્રી કચ્છ-સુથરી (અખડાસા) જૈન સંઘના પ્રમુખશ્રી શા. દામજી જે. લધા, શા. ભવાનજી ન. જોબરાજ, સુથરી-કચ્છ; સને ૧૯૬૮.

દેવો ધાધલ : લે. “શ્રી સુકાની”, પ્રકા. કુમાર કાર્યોલય, અમદાવાદ; આવૃત્તિ બીજી, સને ૧૯૭૪.

પાલીતાણા જૈન પ્રકરણ : પ્રકા. શ્રેષ્ઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી, સને ૧૯૨૬.

પૌરાણિક કથાકાંડ : દેરાસરી ડાહ્યાભાઈ પી., ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ, સને ૧૯૩૨. પ્રશોત્તર પુષ્પમાળા : કર્તા મુનિરાજ શ્રી હંસવિજયજી, પ્રકા. શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા, ભાવનગર; વિં સં ૧૯૬૭.

ભદ્રેશ્વર તીર્થેનું ચોઠાગિયું (હસ્તલિખિત), કર્તા યતિ શ્રી સુમતિસાગરજી, માડવીના જૈન ભાડરની પોથી નં. ૬૨, કંચાંક ૩૮૮.

ભદ્રેશ્વરની જીર્ણોત્થાન પ્રત (હસ્તલિખિત) : એની પંડિત શ્રી આણંદજીભાઈએ કરાવેલ નકલ.

ભારતનાં જૈન તીર્થો : લે. મુનિ શ્રી કનકવિજયજી ગણિ, પ્રકા. પોપટલાલ વનમાળી શાહ; સને ૧૯૫૩.

ભૌગોલિક કોષ : દેરાસરી ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ; સને ૧૯૩૫.

મારી કચ્છયાત્રા : લે. મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજી, પ્રકા. શ્રી વિજયધર્મસરિ જૈન ગ્રંથમાળા, ઉભજૈન (ભાળવા), સને ૧૯૪૨.

માડવીની (હસ્તલિખિત) પ્રત : એની મુનિ શ્રી પુનમચંદજીએ કરેલ નકલ.

રાસમાળા : કર્તા એ. કે. ફાળંસ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ; આવૃત્તિ ૩, સને ૧૯૨૭

વિધિપદ્ધતિ (અંગ્રેજી) અન્વય મહોટી પદ્મવલી (ગુજરાતી ભાષાંતર) : કર્તા જુદા જુદા આચાર્યો, પ્રકા. શ્રી આર્ચરસિંહ પુસ્તકોદ્ધાર ખાતુ, અંબર; વિં સં ૧૯૮૫.

વિમલ પ્રબંધ-અધ્યયન : લે. ડૉ. ધીરજીલાલ ધનજીભાઈ શાહ; પ્રકા. ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યોલય, અમદાવાદ; સને ૧૯૬૫.

ચતુર્ભય પ્રકાશ : સંપા. તથા પ્રકા. દેવચંદ દામજી શેઠ, ભાવનગર, સને ૧૯૨૯.

શોધ અને સ્વાધ્યાય : લે. હરિવલ્લભ ચૂ. ભાયાણી, પ્રકા. આર. આર. શેઠની કું., સુપ્રાઈ; સને ૧૯૬૫,

हिन्दी

- अज्ञानतिमिरभास्कर : ले. आ. श्री विजयानन्दसूरि; प्रकाशक : श्री जैन आत्मानन्द सभा, भावनगर;
आवृत्ति दूसरी; वि. सं. १९६२.
वीर निर्वाण सत्त्व और जैन कालगणना : ले. मुनि श्री कल्याणविजयजी, प्रकाशक : क. वि.
शास्त्रसमिति, जालोर; वि. सं. १९८७.

संस्कृत - प्राकृत

- जगद्गुरु-चरित महाकाव्यम् : कर्ता श्री सर्वानन्दसूरि; सम्पा. अनु. तथा संधोधक श्री मणलाल
दत्तपतराम खल्लर, प्रकाशक : पंडित ज्येष्ठाराम मुकुन्दजी मेसर्स एन. एम. नी. कंपनी,
मुंबई; सन १८६६.
जगद्गुरुचरित महाकाव्यम् : कर्ता श्री सर्वानन्दसूरि; सशो पं ठमंगविजयजी गणि; प्रकाशक : श्री
आत्मानन्द जैन सभा, अंबाला सीटी; सन १९२५ (प्रताकार).
जगद्गुरुशाह चरित्रम् (गद्य संस्कृतभाषात्मक) : कर्ता उपाध्याय श्री यतीन्द्रविजयजी; प्रकाशक : श्री
राजेन्द्रप्रबचन कार्यालय, खुडाला; सन १९३२.
दशवैकालिक सूत्रम् : कर्ता शम्भुभवसूरि, प्रकाशक : देवचंद लालभाई सूरत; इ. स. १९१८.
पञ्चशती प्रबोध (प्रबन्ध) सम्बन्ध (प्रबन्ध-पञ्चशति) : कर्ता श्री शुभशील गणि, संपा. मुनि श्री
मुनेन्द्र मुनिजी; प्रकाशक : सुवासित साहित्य प्रकाशन, सूरत, इ. स. १९६८.
पट्टावली समुच्चय भाग-१ : सम्पा. मुनिराज श्री दत्तविजयजी, प्रकाशक : श्री चारित्र स्मारक
ग्रंथमाला, विरमगाम; सन १९३३.
पुस्तक प्रबन्ध संग्रह : सम्पा. जिनविजय मुनि, प्रकाशक सिधो जैन ज्ञानपोठ, कलकत्ता,
इ. स. १९३६.
बीकानेर जैन लेखसंग्रह . सम्पा. अगरवन्ध नाहुटा, भवरमल नाहुटा; प्रकाशक : नाहुटा
ब्रधर्स, कलकत्ता; वो. नि. सं २४८२.
भक्त्यपुराण : सम्पा. नवलाल मोर, कलकत्ता, गुरुमंडल ग्रंथमाला-१३; सन १९५८.
योगशास्त्र : कर्ता हेमचंद्राचार्य, सम्पा. आ. विजयधमसूरि, प्रकाशक : ओशियाटिक सोसायटी,
कलकत्ता, सन १९०६.
वर्धमानपद्मसिंहशेष्ठिचरित्रम् (गुजराती भाषांतर युक्त) : कर्ता श्री जमरसागरसूरि; संपा,
अनु. तथा प्रकाशक : पण्डित हीरालाल हंसराज, जामनगर; वि. सं. १९८०.
विविध गच्छीय पट्टावलीसंग्रह (प्रथम भाग) : संपा. श्री जिनविजयजी मुनि; प्रकाशक : सिधो
जैन ग्रंथमाला; वि. सं. २०१७ (आ पुस्तक प्रकाशित एषु नवी, पद्म ओनी छापावेवी अनी नक्षत्र
अने संपादकश्री पासेवी जेवा भनी छनी.)
विविध तीर्थकल्प (प्रथम भाग) : कर्ता श्री जिनप्रभसूरि, सम्पा. जिनविजय मुनि; प्रकाशक : सिधो
जैन ज्ञानपोठ, शान्तिनिकेतन; सन १९३४.
सर्वोदयसूरी (सर्वोदयसूक्ति) : कर्ता रत्नखेखरसूरि; प्रकाशक : जैनधर्म प्रसारक सभा,
भावनगर; आवृत्ति २, सन १९२३.

ENGLISH

- Antiquities of Kathiwar and Kutch (એન્ડીકવીટીસ ઓફ કાઠિવાર એન્ડ કચ્છ) (Archaeological survey of Western India) : By James Burgess, Pub. Indological Book house Varanasi. Reprint, A. D. 1971.
- Asiatic Research : Vol. IX (એસીયાટીક રીસર્ચ, વોલ્યુમ ૯).
- Descriptive Catalogue of Manuscript in the Jain Bhandars of Patan, Part I (ડીસ્ક્રીપ્ટીવ કેટલોગ ઓફ મેનુસ્ક્રીપ્ટ ઇન ધ જૈન બંડાર્સ એટ પાટણ ભાગ-૧) : Ed. by Muni Punyavijayaji, Pub. Hemachandracharya Jaina Jnana Mandir, Patan, A. D. 1972.
- Gazetter of India (ગેઝટિયર ઓફ ઈન્ડિયા) (Gujarat state, Kutch District) : Pub. Gujarat State, Chief Ed. G. D. Patel, Ahmedabad, A. D. 1971.
- Gazetter of the Bombay Presidency (volume V) (ગેઝટિયર ઓફ ધી બોમ્બે પ્રેસીડેન્સી) (Cutch, Palanpur and Mahi Kantha), Ed. by James M. Campbell; A. D. 1880.
- Geographical Dictionary of Ancient and Mediaeval India : Day, Nundalal, Luzac and co., London, 1927.
- Historical Inscription of Gujarat, Part 1 to 3 (હિસ્ટોરીકલ ઇન્સ્ક્રીપ્શન ઓફ ગુજરાત ભાગ ૧ થી ૩) : Acharya G. V. પ્રકાશ, કાળિયસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ, સને ૧૯૩૩.
- Jainas in History of Indian Literature (જૈનાઓ ઇન હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન લિટરેચર) : Winternitz M., Jaina Sahitya Samshodhaka Pratishthan, Ahmedabad; A. D. 1946.
- McCrindle's Ancient India as described by Ptolemy (મેક્રીન્ડલ ટોલેમી), Ed. by R. C. Majumdar; C. chatterjee & co., Calcutta, A. D. 1927.
- The Imperial Gazetteers (ધી ઇમ્પીરીયલ ગેઝેટીયર્સ) Vol. VIII. W. W. Hunter, Truber & co., London, 1886.
- The structural Temples of Gujarat (ધ સ્ટ્રક્ચરલ ટેમ્પલ્સ ઓફ ગુજરાત) : by Dr. Kantilal F. Sompura, Pub. Gujarat university, Ahmedabad; A. D. 1968.
- Uvasagadasao (ઉવાસગદાસાઓ) : Ed. A. E. Rudolf Hoernle; Bibliotheca Indica, Calcutta; A. D. 1890.

સામયિકો

- “કચ્છમિત્ર” દૈનિકનો રજતબજારી વિશેષાક : ઇ સ. ૧૯૭૨, સપ્તા. શ્રી ઇન્દુલાલ ગાધી, તંત્રી શ્રી નવીન અંબરિયા, જુઓ.
- “સમયધર્મ” પાક્ષિક : સોનગઢ તા. ૧-૪-૧૯૫૬નો અંક.
- “સ્વદેશ” ના સંવત ૧૯૮૦ થી ૧૯૮૫ સુધીના દીપોત્સવી અંકોની કાપડ (તમામથી ૧૯૮૦ અને ૧૯૮૩ના અંકોને ઉપયોગ કર્યો છે). તંત્રી શ્રી. એન. મહીશેરી, મુંબઈ.
- Indian Antiquary (ઇન્ડિયન એન્ડીકવેરી) : Ed. by Burgess Jas. Index 1872-1921.
- Journal of the Asiatic Society of Bengal (બેંગલ ઓફ ધ એસિયાટિક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ), (1) Vol. VII, A. D. 1838. (2) A. D. 1847 ના વોલ્યુમમાં ક નિગદાઓ ‘લીલસાના સ્વપ્નો’ નામે લેખ અને (3) Vol. LVII, A. D. 1889.

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	લિંદી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૧૮	નકસાની	નકસાની
૬	૨૭	ઘટનઝો	ઘટનઝો
૧૪	૩	ઝપમેળે	ઝાપમેળે
૧૭	હેલેથી ચોથી	કારથી	કારથી
૨૭	૧૫	“રવદેશી”	“રવદેશ”
૩૧	૫	ફળુધારી	ફળુધારી
૩૨	૨	૧૦૬૯	૧૬૬૯
૬૦	હેલેથી ચોથી	કળાની	કળાની
૬૫	૨૫	બવડ ચાપસી	બવડ ચાપસી
૬૭	૧૩	૨૫ વર્ષ	૧૫ વર્ષ
૮૦	૮	સં ૧૩૩૯	સં ૧૩૧૯
૮૫	૨૬	‘દેવો ધાંધલ’	‘દેવો ધાંધલ’
૮૫	હેલેથી બીજી	સુલનચંગ	સુલનચંગ
૯૪	૧૦	‘અશોતરચિંતાયચિ’	‘અશોતરપુષ્પમાલા’
૯૬	૩	આકાષેલોભિકલ	આકાષેલોભિકલ
૯૬	૪	એન્ડ કચ્છ કપોઈ	એન્ડ કચ્છ
૧૦૩	૧૭	સંપતિ રાખએ	સુત્રિ રાખએ
૧૦૫	૧	કાપિલ	કપિલ
૧૦૮	હેલેથી બીજી	સરસાને	સરસાને
૧૧૨	૨૧	પટનનથ	પટનનથ
૧૧૩	૧૯	કચ્છ એન્ડ કારિયાવાડ	કારિયાવાડ એન્ડ કચ્છ
૧૧૫	૩	કચ્છ એન્ડ કારિયાવાડ	કારિયાવાડ એન્ડ કચ્છ
૧૧૬	હેલેથી ત્રીજી	‘સાહિત્ય અને વિવેચના’	‘સાહિત્ય અને વિવેચન’
૧૧૬	હેલેથી સાતમી	કનકાવતી	કનકાવતી
૧૨૧	હેલેથી ત્રીજી	ભસર	ભડેસર
૧૨૪	૧૩	Jafns	Jhaffs
૧૨૯	૬	જેન	જેન
૧૪૪	૧૦	કચ્છખપાલ	કચ્છખપાલ
૧૪૬	૫	તેળપાલની	તેળપાલની
૧૪૬	૨૦-૨૧	જેન પરપરાનો	જેન પરપરાનો
		પતિકાસ	પતિકાસ
૧૪૬	૧૫	૧૮૮૨	૧૬૮૨

૪૫૬	લીંટી	અમરુદ્ધ	૪૫૬
૧૪૭	છેલ્લેથી ગોળી	૪. ૨૨	૫૦ ૨૨૨
૧૪૯	છેલ્લેથી બીજી	સાગરકિનારો	સાગરકિનારો
૧૫૮	૨૦	આસુભાઈ વાઘજી	આસુભાઈ વાઘજી
૧૬૯	૧૧	આસુભાઈ વાઘજી	આસુભાઈ વાઘજી
૧૭૪	૨૬	(૫) રપેશિલ બ્લોક	(૪) રપેશિલ બ્લોક
૧૯૧	૧૬	નવેસર	નવેસર
૧૯૩	છેલ્લી	“રવદેશ”નો	“રવદેશ”નો
૧૯૬	૧૧	વર દ	વરસાદ
૧૯૯	છેલ્લી	‘મારી સિંધ યાત્રા’	‘મારી કચ્છ યાત્રા’
૨૦૦	૭	૪. ૧૨૮	૪. ૧૨૯
૨૦૧	૨૭	બન યતિમાંથી	બેન યાતિમાંથી
૨૦૨	૧૬	લખમશીએ	લખમશીએ
૨૦૫	૨૪	પાપાણી	પાપાણી
૨૦૭	૧૭	વિદ્યુત	વિદ્યુત
૨૦૮	૬	ઝાંઝીઆ	ઝાંઝીઆ
૨૦૯	૩	ઝાંઝારામાં	ઝાંઝારામાં
૨૧૧	૬	બિંબો	બિંબો
૨૧૪	૨	શ્રી રત્નસાગરસુરિજી	શ્રી રત્નસાગરસુરિજી
૨૧૪	૧૮	ઉપદેશથી	ઉપદેશથી
૨૧૪	૨૩	પોતાના	પોતાના
૨૧૪	છેલ્લેથી પાંચમી	પાલીતાણામાં	પાલીતાણામાં
૨૧૬	છેલ્લેથી બીજી	મોમાય ગોત્ર	મોમાય ગોત્ર
૨૧૭	૨૪	બિનપ્રાસાદની	બિનપ્રાસાદની
૨૧૮	૨૧	“શ્રી કચ્છ ગિરનારથી	“શ્રી કચ્છ ગિરનારની
૨૨૧	૧૦	શ્રી છરાવાલા	શ્રી છરાવાલા
૨૩૨	૧૩	કચ્છની	કચ્છની
		દેવો કાંધલ’	દેવો કાંધલ’

શ્રી
ભ દ્રે શ્વ ર-વ સ ઈ
મ હા તી ર્થ

॥ पार्श्वनाथः श्रियेऽस्तु वः ॥

॥ सिरसा वंदे महावीरं ॥

નમન કચ્છની ધરતીને

“કચ્છડો બારે માસ” ૧

—કચ્છ દેશમાં અને એનાં સીધાં-સાઢાં-સરળ માનવીઓનાં હૈયામાં ઘરવાસ કરીને રહેલી ભલાઈ, બધે અમરપણાનું અમૃતપાન કરીને અવતરી હોય એવી, સદાજીવી છે; અને સમયની અસરના ઘસારા એને ભાગ્યે જ સ્પર્શી શકે છે. આ ભાવની કવિની આર્ષ વાણી સમી આ નાની સરખી પંક્તિ કચ્છની ધરતીની અને કચ્છમાં વસતી પ્રજાની પ્રકૃતિની કેવી મનમોહક અને સાચી પ્રશસ્તિ સંભળાવી બાંધ છે !

દુનિયાના વિશાળ નકશા ઉપર નાનકડા કચ્છને નિહાળીએ અને બધે અકાટ સિંધુનું એકાદ બિંદુ સાંભરી આવે. પણ એ બિંદુ તેજસયુ” બિંદુ છે, એવો જવાબ, એને નજીકથી નીરખવાનો પ્રયત્ન કરતાં, આઝ્મા વગર ન રહે. કચ્છના ક્ષેત્રફળનો ખ્યાલ “શુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક હિંતકાસ” ભાગ ૧, પૃ. ૪માં રજૂ કરવામાં આવેલ આ આંકડાઓ ઉપરથી આવી શકે છે :

“કચ્છનો કુલ વિસ્તાર લગભગ ૪૪,૧૮૫.૪ ચો. કિ. મી. (૧૭,૦૬૦ ચો. મા.) હતો, તેમાં મુખ્ય ભૂમિનો વિસ્તાર ૨૦,૮૭૫.૪ ચો. કિ. મી. (૮,૦૬૦ ચો. મા.) છે, બ્યારે રણનો વિસ્તાર લગભગ ૨૩,૩૧૦ ચો. કિ. મી. (૯,૦૦૦ ચો. મા.) હતો.”

આ રીતે જે ભૂમિ-પ્રદેશનો અરધા ઉપરાંતનો ભાગ અકાટ રણથી રોકાયેલો હોય એની પ્રજાની રહેણીકરણી મહેનતકશ, ખડતલ અને આળસમુક્ત હોય એમાં શી નવાઈ ?

હિંદુસ્તાનના નકશામાં કચ્છનાં દર્શન કરીએ છીએ અને બધે અસંખ્ય તારાઓથી મહેલા વિશાળ આકાશનો એકાદ નાનો સરખો ખૂણો અગમગતા તારાઓના ઝૂમખાથી ચોભી રહ્યો હોય એવો આભાસ થાય છે.

અને એ નકશાની વધારે નજીક જઈને કચ્છના પોતાના કલેવરને એવા-અણવાની કોશિશ કરીએ તો તો કોઈ અનેરું દૃશ્ય નજર સામે ખડું થાય છે. બધે કોઈ નારી પોતાનો એક ખામુનો પાલવ પ્રસારીને ખડી હોય, ક’ઈક આવી આકૃતિને મળતા આવતા હિંદુસ્તાનના નકશામાં, એ માતાની નજર સામે, કોઈ તંદુરસ્ત અને ભરાવદાર શરીરવાળું બાળક, રમતે ચડીને અને ખુશ-

૧. ભુદા ભુદાં સ્થાનેની ભુદી ભુદી ઋતુઓની ચારપનો જવાબ આપતો આ દુહો ખૂબ પ્રચલિત છે, એ દુહો આ પ્રમાણે છે :

રિયાળે સોઠાં ભલો, ઉનાળે ગુજરાત;

ચોમાસે વાઝા ભલો, કચ્છડો બારે માસ.

બધે આ દુહાના છેલ્લા પાઠમાં કચ્છની ધરતીની પ્રકૃતિની અને કચ્છની માનવજાતિની પ્રકૃતિની લક્ષમનસાઈ અને અધરતા કવિએ છલકાવી દીધી છે !

ખુશાલ બનીને, પોતાના હાથ અને પગને ઉછાળવાની મસ્તીસરી મોજ માણી રહ્યું હોય અને બીજાઓને પોતાના આનંદના સહસાગી બનાવતું હોય એવું કંઈક આહ્વાદકારી ચિત્ર ભેતાં હોઈ એ એમ લાગે છે.

નાના સરખા કચ્છના વિલાગમાં હજી પછી એવી કેટલીય આગવી વિશેષતાઓ સચવાઈ રહી છે કે જે એને એક સ્વતંત્ર એકમ જેવું ગૌરવ અને બળ સહેજે અપાવી શકે. અને છતાં એણે આપણા દેશના અવિલાંબ્ય અંગ બની રહેવાનું પસંદ કર્યું, એમાં બન્નેનાં ગૌરવ અને શોભા રહેલાં છે; અને સમયનાં એવાણને પારખીને, એમ કરવામાં કચ્છનાં શાસકો અને પ્રજાજનોએ દીર્ઘદષ્ટિ અને શાણપણ દાખવ્યાં છે.

શીલ, સમર્પણ અને સાહસની ધરતી

કચ્છની ધરતીનો ઇતિહાસ અને તેના અસ્તિત્વની કથા છેક પુરાણકાળ સુધી વિસ્તરેલાં છે. અને અનેક સંતો-મહાત્માઓ,^૧ સતીઓ-સન્નારીઓ,^૨ શૂરવીરો અને સાહસિકો,^૩ સાગરખેડૂઓ

૨ કનકદાસોના સંપ્રદાયના આદિ પુરુષ મનાતા સંત ધોરમનાથ; એમના શિષ્ય ત્રીબનાથ, કંધકાઠના વિખ્યાત કિલ્લા સાથે જેમનું નામ એકરૂપ થઈ ગયું છે તે યોગી કંથકનાથ; કચ્છના ભડેબ રાજવંશની (મહારાજે શ્રી જેઠારજી બાવાની) ગાદીની સ્થાપનાના પાયામાં જેમની સેવાઓ અને શક્તિ પડેલી છે, તે ગોરજી (યતિ) કં માણેકમેરજી, અંચળ ત્રજ્જના પ્રભાવક આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસુરિ; શૌર્ય, શૌરાર અને સંયમ-વૈરાગ્યના ત્રિવેણી-સંગમ સમા અમર નર નાર જેસલ તોરલ (જેસર-તુરી) કચ્છની ધરતીની જ વિભૂતિઓ છે, અને જેમના સેવાયત, સંયમયત અને સર્વપ્રાણીવાત્સલ્યના અને અંતરમાંથી સહજભાવે વહી નીકળેલી ધર્મવાણીના સંસ્કારની અગિયં છાપ આજે પણ કચ્છની પ્રજાના માનસ ઉપર પડેલી બેવા મળે છે, તે મેકણ દાદાની તો શી વાત કરવી ! યમરાજાના જડબા સમા કચ્છના અઢાટ અને કરાળ રણમાં ભૂલા પડેલા માનવીઓને માર્ગ બતાવીને એમને મોતના મોમાં ઉગારી લેવાની કેળવણી પોતાના બે પશુ સાથીઓને-કૂતરા મોતિયાને તથા ત્રધેડા લાલિયાને-આપી બળજબીર એ સંત પુરુષની કુશળતા અને કરુણાપરાયણતાની ભેડ મળવી ખુસ્કેલ છે. એમની સીધી-સાદી અને હૈયાને સ્પર્શી નહ એવી વાણીની અમૃતસરિતાનું થોડુંક આચરન કરીએ—

ધનની તૃષ્ણા : 'કારિયું' 'કારિયું' કુરો કરેઓ, 'કારીમે' મેં અમ કૂડ;

મરી વેંધા માકુઆ ! મોં મેં પોંધી ધૂડ.

(હે માનવીઓ ! પૈસા પૈસા શું કયો છે ? પૈસામાં તો કૂડ-કપટનો વાસ હોય છે; અને અંતકાળે તો મોં ધૂળ જ પડવાની છે)

મને પ્રિય : કેં કે વલિયું 'કારિયું', કેં કે વલા વેટ;

વલેં કના વલા મુકે, દાંદી બ્યા દેદ.

(કાઈને પૈસા વહાલા છે, કાઈને કપડાં-ધરેણી વહાલાં છે; પણ મને તો દાંદી અને દેદ જેવા અદ્ભુત જનો વહાલાં કરતાંય વહાલા છે.) (દાંદી એટલે શરણાઈ વગાડનાર.)

સલાઈ : સલો કરી ધે સલો, છુછો કરી ધે છુછો;

પધરી-પરમટ ગાલ ઈ, મુકે કુલા પુછો ?

(નં. ૩, ૪ની પાદનોંધો પાંચસા પાનામાં આપી છે.)

તથા શાહસોદાગરોએ^૧ કંઠેછની ધરતીને શીલ અને સમર્પણની ભાવના, ઠંડી તાકાત અને સંપત્તિથી તેજસ્વી અને ગૌરવવંતી બનાવી છે, એ વાતની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

ઉલ્લાસપાત, બળપ્રલય કે ધરતીકંપ^૨ જેવા કુદરતના કોપથી કંઠેછની ભૌગોલિક સ્થિતિમાં ઘણા મોટા ફેરફારો થયા, તે પહેલાંની સ્થિતિની વાત જવા દઈએ, અને અત્યારની સ્થિતિને જ ધ્યાનમાં લઈએ તો પણ એમ માનવું પડે કે કંઠેછની પ્રજાનો ભાગ્યયોગ જ કંઈક એવો વિલક્ષણ છે કે એને કુદરતવેશો સંકટોની સામે સતત ઝૂમતા રહેવા માટે સદા સજ્જ રહેવું પડે છે; કંઠેછની પ્રજાના શૌર્ય અને સાહસનો આ પણ પાયા છે.

(ભલું કરશો તો ભલું થવાનું અને ખૂરું કરશો તો ખૂરું થવાનું : આ વાત સાવ ખુલ્લી અને સીધી-સાદી છે; એમાં પછી મને શા માટે પૂછે છે ?)

અહંકાર : ત'ખૂરે તો ત'ધ ચડાઈએ, ઝિઝ્યું ઠીથે'તા ધાંકિ;

રાજ રામ તડે થીએ, જડે' છડાજે 'આઈ'.

(ત'ખૂરા ઉપર તાર ચઢાવીને મોટા મોટા સાદ પાડે છે. પશુ રામ તો ત્યારે જ રાજ થાય છે, બ્યારે કું'પલું-અહંકાર ફર થાય છે.)

વનસ્પતિમાં જીવ : પિંધરથે' પણ પાણુ, નાંધ બાવર મેં બ્યો;

નીમમે' છ નારાણુ, ત ક'ઠેમે' ક્યો ?

(પોપળામાં પણ આપણે છીએ-આપણા જેવા જીવ હોય છે, (તો) બાવળમાં ઝાઈ બીજો નથી, લીમડામાં પણ એ જ નારાણુ છે, તો ખીજડામાં બીજો કાણુ છે ?)

સંઘમ : પીર પીર કુરો ક્યો ? પીરે'જ નાંધ આણુ;

પંજ ઇશ્તિયું વસ ક્યો, ત પીર થિયોં પાણુ.

(પીર પીર શું કરા છે ? પીરની કંઈ ખાલુ નથી હોતી. પાંચે ઇશ્તિયોને વસ કરીએ તો આપણે પોતે જ પીર બની જઈએ.)

દેવાસોંસરા ભીતરી ભય એવા આવા આવા તો કંઈક કુહાઓ સ્થા છે કંઠના આ સંત દાદા મેં'હલે.

૩. વિજયા શેઠાણી, સતી તોરડે-તોરડ, દેવીસ્વરૂપ યુતરી, હોયલ પદમણી, બન્ને બની પશુ કમે' ક્ષત્રિયાણી જેડીબાઈ, પોતાના પુત્રના ભોગે રાજકુંવર કૂસનો બન બચાવનાર દેશલકત દાસી છઠ્ઠડી ફરાક, બે રાજકુંવરોને બચાવવા પોતાના જીજ પુત્રોના વધ નબર સામે બોનાર બહાદુર નારી મલ્લણી (અને એનો પતિ શિયા કક્કલ) વગેરે ઘરી-સતી નારીઓ કંઠેછની નારીશક્તિના ખ્યાલ આપે છે.

૪. દેશલકત છજર છુટો, શિયા કક્કલ, જમાદાર ફતેહ મહમ્મદ, પરદેશ જેડી દેશમાં કુન્નરો સ્થાપનાર રામસિંહ માલમ, માલમ વીરજી, યવનોને રોકતા બન આપનાર અજપાળ, લાખો કુલાણી, મહારાઓ ખે'તારજી બાવા પહેલા, 'દેશરા પરમેશ્વરા'નું બિરુદ મેળવનાર મહારાઓ દેશગજી બાવા પહેલા, મહાન વનસ્પતિશાસ્ત્રી શ્રી જયકૃષ્ણ હાંજી, રાષ્ટ્રયુક્તિની ક્રાંતિના મહાન મશાલધારી સ્વામજી કૃષ્ણવર્મા અને સાહિત્યના શહીદ શ્રી હાજી મહંમદ અલ્લાખીઆ શિવજીએ કંઠેછની ધરતીનાં ખખીરનાં છાંન કરાવ્યાં છે.

૫. બઝાશી, વર્ધમાનશા, પદસિંહશા, ડેસવેણુ, મેવજી શેઠ, સુંદર સોદાગર, નરશી દેશવજી નાથક વગેરે કંઈક સાહસોદાગરો અને વેપારીઓ કંઠેછની ધરતીમાં થઈ ગયા.

૬. કાજ ઉપર આવેલ મહામારી, મરશી, કુખાગ, ધરતીકંપ, જલપ્રલય અને યુદ્ધો જેવી અનેક આપત્તિઓની વિપ્તતા માટે જીઓ આ ગ્રંથના "આપત્તિઓ અને છત્તોંદારો" નામે સાતમા પ્રકરણમાંની શરૂઆતની વિષયો.

કચ્છનું નામ લઈ એ અને અમાપ રણ અને વિશાળ સાગરનું સ્મરણ થઈ આવે એવી એક રૂપતા અને સગાઈ એ જે સાથે એની બંધાઈ ગઈ છે. એના ઉત્તર અને પૂર્વ દિશાનો આખો ભાગ અને દક્ષિણ તથા પશ્ચિમ દિશામાં પણ એનો અસુક અસુક ભાગ રણથી ઘેરાયેલો છે; તો એની દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશામાં રત્નાકર સાગરનાં ઘૂઘવતાં જળ એના ચરણને પખાળતાં રહે છે. એની દક્ષિણમાં કચ્છના અખાતની રખેવાળી છે, તો દક્ષિણ અને પશ્ચિમનો ભાગ અરબી સમુદ્રથી સુરક્ષિત અને શોભાચમાન બન્યો છે. અને ઉત્તરમાં, લખપતના બંદરમાં, કૌરીનાળનાં પાણીની ભરતી-ઓટ વહ્યા જ કરે છે. વળી, કચ્છની ધરતી બહુ વડુલુ દેવની અણુમાનીતી રાણી હોય એમ ત્યાં વરસાદ પણ બહુ જ ઓછો અને અનિયમિત પડતો રહેવાથી આ ભૂમિ બહુ દુઃખાળની કોડાભૂમિ બની ગઈ છે । કાળા, પથરિલા, સૂકા ડુંગરાઓ અને રેતાળ મેદાન જેવી જળ વગરની સરિતાઓ પણ કચ્છમાં જ્યાં ત્યાં જોવા મળે છે. આને લીધે પ્રજાને રણના ઝંઝાવાતોનો સામનો કરવા માટે, દરિયાને ખેડવાનાં સાહસો કેળવવા માટે અને દુઃખાળ કે ખીબાં ગમે તેવાં સંકટોની સામે ટકી રહેવા માટે હંમેશાં પોતાનાં તન અને મનને ખડતલ અને દૃઢ બનાવવાં પડે છે. આને લીધે કચ્છની પ્રજા મહેનતકશ, બહાદુર, સાહસિક અને સાથે સાથે નિખાલસ, ભલી-જોળી અને સરળ પ્રકૃતિની જોવા મળે છે. ઓસવાળ જેવી વણિક કામ પણ, કોઈ પણ ભતના અણુગ્રામ, થાક કે સંકેશ વગર, ખેડૂત તરીકેની કામગીરી સાવ સ્વાભાવિક રીતે કરે છે, તે આ કારણે જ. કચ્છની પ્રજા માટે, અતિશયોક્તિ વગર, એમ જરૂર કહી શકાય કે એ બુદ્ધિ અને તકની બળે ભલે વાતો વધુ ન કરી શકતી હોય અથવા આવી કાલી વાતો કરવા એ ભલે ટેવાયેલી ન હોય, પણ એ હેયા-ઉકલત, કાર્યદક્ષતા અને ગમે તે જોગે લીધેલ કાર્યમાં સફળ થવા માટેની હિંમત તથા સાહસિકતા તો પૂરેપૂરી ધરાવે છે. એણે દેશ-વિદેશમાં મેળવેલી નામના અને સફળતાની આ જ ચાવી છે.

વળી, કચ્છના નારીવર્ગના પરિચયમાં આવનાર સહૃદય વિચારકના અંતરમાં મોટે ભાગે એવી છાપ પડ્યા વગર નહીં રહેવાની કે એને દેહની નમણાશ, બુદ્ધિની ચતુરાઈ અને હેયાની હામનું વરદાન સાવ સહજપણે મળેલું હોય છે. અને આવી બધી બાબતોના પ્રાચીન સમયના, ઇતિહાસકાળના અને આપણી જ નજર સામે ઘડાઈ રહેલ વર્તમાન સમયના પણ સંખ્યાબંધ દાખલાઓ મળી શકે એમ છે. ૭

કચ્છના પ્રજાજીવનની કે ઇતિહાસની આછી-પાતળી વિગતો પણ જ્યારથી મળે છે, ત્યારથી રાજકારણી કાંવાદાવા, લડાઈ-ઝડાડા, છળ-પ્રપંચ, આક્રમણ-પ્રતિઆક્રમણ તથા ખૂન-દગાબાજી જેવી ઘટનાઓ, ખીબાં સ્થાનો કે રાજ્યોની જેમ જ, બનતી રહી છે. વળી, સિંધ જેવા પડોશના

૭. કચ્છના વતનીઓના સસાર-વ્યવહારમાં નજર કરીએ તો તરત જ ખ્યાલ આવે કે ત્યાં મહિલાઓનું કેટલું ચલાલુ અને વચસ્વ છે, અને ક્યારેક તો વહેવારની તથા વેપારની ઘૂંટી ઉકેલવામાં પણ એમની હેયાઉકલત ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે છે. અને સ્વતંત્રતાની અધિક લડાઈના સમયમાં એમણે જે હિંમત અને સાહસ દાખવ્યાં હતાં એ તો કચ્છના નારીસમાજની શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને બુદ્ધિની હાર્તિકથા બની રહે એવાં છે. કોઈકે આ કથાઓ એકત્ર કરીને લખવા જેવી છે.

પરદેશી રાજ્યમાંથી પણ, ક્યારેક ક્યારેક આક્રમણો થતાં રહ્યાં છે; અને તેથી આવાં આક્રમણોની જ્યાંથી શક્યતા હોય એવાં સ્થાનોના ત્રિશેરે ડુંગરાળ તેમ જ ધરતીના કિલ્લાઓ સમયે સમયે રચાતાં તથા છૂંટીદાર પામતા રહ્યાં છે. અને છતાં, જ્યાં નહીં તેો મોટા ભાગના કચ્છના વતની-ઓમાં એક પ્રજા તરીકેની યુમારી, ભાવના અને એકસૂતતા જળવાતી રહી છે.

ધર્મભાવના, ધર્મસ્થાનો અને ધાર્મિક મુમેજ

આમ થવામાં, ખીબા ખીબા કારણોની સાથે, કચ્છની પ્રજામાં પ્રવર્તતી ધર્મની ભાવના, ધાર્મિક એખલાસ તથા હિંદુ અને મુસ્લિમ ધર્મો વચ્ચે પણ સચવાયેલી સહિષ્ણુતાની લાગણીએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. તેથી જુદા જુદા ધર્મોનાં નાનાં-મોટાં દેવમંદિરો, ધર્મસ્થાનો તેમ જ યાત્રાધામોની ખામતમાં કચ્છ ભારતનાં અન્ય સમૃદ્ધ અને જાજરમાન સ્થાનોની હરોળમાં બેસી શકે એવી એની સ્થાપત્ય-સંપત્તિ છે, એટલું જ નહીં, એનાં કેટલાંક પ્રાચીન ધર્મસ્થાપત્યો તેમ જ ધર્મોનાં પ્રાચીન તેમ જ શિલ્પ-સ્થાપત્ય-કળાના શ્રેષ્ઠ નમૂના લેખાય એવાં છે.^૮ કચ્છમાં જુદા જુદા ધર્મો વચ્ચે તેમ જ એક જ ધર્મના જુદા જુદા ફિરકાઓ, સંપ્રદાયો કે ગચ્છો-પક્ષો વચ્ચે પ્રવર્તતો એખલાસનો શુભ આજે પણ, એકંદરે, દાખલારૂપ જની રહે એવો છે.^૯

નિભાવનાં સાધનો

કચ્છને, કુદરતના કાચમી કોપની જેમ, વીંટળાઈને પડેલો અમાપ રણનો પ્રદેશ તો કંઈ રોહ-રોટી આપી શકે એવો છે નહીં અને અંદરની વિશાળ ધરતી પણ, વરસાદના ટુસણને લીધે, ધાન્ય અને છવન માટે ઉપયોગી એવી ખેતી-પેદાશની ચીજો બહુ જ મર્યાદિત પ્રમાણમાં પેદા કરી શકે છે. એટલે પછી ત્યાંની મોટા ભાગની વસતીને, પોતાના વ્યવસાય અને નિભાવ માટે, એક યા ખીબા રૂપમાં, સાગરહેવતાઈ^{૧૦} જ શરણ સ્વીકારવું પડે છે. પોતપોતાની સૂઝ, સગવડ અને સંસ્કાર-પરંપરાને લીધે કોઈ કે દરિયાની મીઠાં એવી જુદી જુદી પેદાશોના વેપાર ખેડીને પોતાનો શુભરો કરવા માંડયો; કોઈ કે વહાણો મારફત માલ-સામાનની આયાત-નિકાસ કરીને કચ્છનો ખંદરી વિકાસ કરવાની સાથે સાથે પોતાનો અને કચ્છની પ્રજાના ભાગ્યનો પલટો કરવાનો પુરુ-

૮. કેચોઝા, કોટામ, કંચકોટ, ભદ્રેશ્વરનાં જ્યાં ધર્મોના સ્થાપત્યો, ચોખ્ખા, કંચકોટ, ધીણોધર, અંબરમાં ભદ્રેશ્વર તથા જુદા જુદા ધર્મોનાં સ્થાનો, નારાયણસર, કોટશર, જુજની છતેડીઓ, જુજ, પુંજરાનો ગઢ, જુજીઓ કિલ્લો, અખડાસ તાલુકાની જૈન પંચતીર્થો, રવ ગામનું રવેચી માતાનું મંદિર, માતાનો મઠ એવાં અનેક દેવસ્થાનો શિલ્પકળાના ઉત્તમ નમૂના દાખવે છે

૯. કચ્છનાં કેટલાંક દેવસ્થાનો જુદા જુદા ધર્મોના મિલનસ્થાન જેવું જોવા તો ધરાવે છે જ, પણ કચ્છની લોકભાષામાં પણ આ ભાવનાને સંગ્રહ થયેલો એવા મળે છે; દા. ત., હિંદુ ધર્મના સતો માટે પણ “પાર” શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે. ક્ષિરગન્ધાષ અને જોગના શિવ ગરીગન્ધાષ પાર તરીકે જ જાણીતા છે. એ જ રીતે જૈન સંઘના જુદા જુદા ગચ્છો વચ્ચે પણ અહીં દાખલારૂપ એખલાસ અને એકતા પ્રવર્તે છે. કચ્છની આ વિરલ વિશેષતા કદાચ એના અભ્યાસના પછાત પગાને પણ આશ્ચર્ય હોય.

પાર્થ આદર્યો; અને કોઈ કે સાગરની સફરો કરવાનું સાહસ જોડીને ભારતના સુખઈ જેવાં બંદરો-માં તેમ જ ભારત બહાર આફ્રિકા, બર્મા જેવા દેશોમાં જઈને વસવાટ કર્યો અને ત્યાં વેપાર-ઉદ્યોગો ખીલવવામાં, પોતાની હેચાઉકલત અને હિંમતના બળે, સફળતા મેળવી. પછી તો નોકરી માટે પણ કચ્છની બહાર જવાની પરંપરા શરૂ થઈ.

પણ આની સાથે સાથે, કચ્છની કલાકુશળતાને ન્યાય આપવા ખાતર, એ સ્વીકારવું જોઈએ કે-

“ કચ્છની આબાદીનો પાયો જૂના સમયથી તેના પરદેશ સાથેના વેપાર-રોજગાર ઉપર રહેલો છે. પણ સાથે-સાથ હસ્તકલાની કારીગરીને વિકસાવવા માટે પણ તેટલા જ પ્રયાસો ચાલુ છે. કચ્છ પોતાની કલાત્મક કારીગરી માટે પ્રખ્યાત છે. રેશમ, કાપડ, અવેરાત, મીનાકામ, ભરનાકામ, હાથીદાંત ઉપરનું કોતરકામ, છરી, ચાપુ, જંબીઆ, સૂડીઓ, ઢાલ, તલવાર અને એવી બીજી હસ્ત-કલાની બનાવટો માટે કચ્છ લાંબા વખતથી જાણીતું છે. ” (કારા કુન્નર કચ્છમ, પૃ ૩૪)

કચ્છની સંસ્કારિતા

કચ્છને શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ આજે પણ પછાત પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે ત્યારે, એનો સીધેસીધો ઇતિહાસ કરવાને બદલે, કચ્છની પ્રજાના જીવન સાથે સાવ સહજપણે વણાઈ ગયેલી, અને જેમુ જોને પોતાને પણ વિશેષ જ્ઞાન કે જોડું ગુમાન નથી એવી, કેટલીક બાબતો ધ્યાનમાં લેવાથી આ માન્યતા કેટલી ઉપરછૂટી છે અને એમાં કેટલું જોણું તથ્ય છે, એનો ખ્યાલ આવી શકે.

શિક્ષણનો અર્થ વાંચી-લખી શકાય એવું અક્ષરજ્ઞાન, એવો સંકુચિત કરીએ તો એવા શિક્ષણમાં ભલે કચ્છ પછાત હોય; અને સંસ્કૃતિ કે સંસ્કારિતાનો અર્થ ઉત્તરોત્તર વધતી જતી જીવનની જરૂરિયાતો અને એને લીધે ફેશનપરસ્ત રહેણીકરણી એવો સામાન્ય કરવામાં આવે તો, એવા સંસ્કાર પણ ભલે કચ્છમાં આછા કે જોણા હોય; પણ સરળતા, સાદગી, આતિથ્યભાવના, જોષી જરૂરિયાતો અને આછેરી ફેશનોથી જીવન-વ્યવહાર ચલાવવાની આવડત, પરગણુ વૃત્તિ, ઇશ્વર-પરાયણતા જેવા સારમાણુસાઈના અંદરના સફળશક્તિની દૃષ્ટિએ કચ્છ ન તો અભણ છે, ન સંસ્કારિતામાં કોઈથી બિતરતો કે પછાત છે. બાકી તો, ચિત્તની અંદર રહેલી કષાયોની વૃત્તિને કારણે કલહ-કંકાસ, સ્વાર્થપરાયણતા, અહંકાર-અભિમાન જેવા અવશ્યજો તો શિક્ષિત અને સંસ્કારિ ગણાતા દેશો-પ્રદેશો કે માનવીઓમાં પણ ક્યાં જોણા હોય છે? કદાચ આધુનિક સંસ્કારિતા અને શિક્ષણમાં બિછરતા દેશો અને માનવસમૂહોમાં સાચી માનવતાને રૂંધી નાખે એવા અવશ્યજોની માત્રા વધારે પ્રમાણમાં હોય, એવું માનવાની ફરજ પાડે એવી જ વસ્તુસ્થિતિ હોય ! આને લીધે જીવનની જરૂરિયાતો, ફેશનપરસ્તી અને અસંતુષ્ટ વૃત્તિ એવી તો જોમચોંઘા વધી જાય છે કે જોને પૂરી કરવા માટે ન માલૂમ કેટકેટલાં જોટાં-નકામાં કામ કરવાં પડે છે ! અત્યારની સુધરેલી ગણાતી દુનિયાની દૃષ્ટિએ પછાત, અશિક્ષિત અને અસંસ્કારી લેખાતા કચ્છ કે એના જેવા પ્રદેશો સુખ-શાંતિથી રહેવા-જીવવા માટે તેમ જ જીવનરૂપશી ધાર્મિકતા અને માનવતાને ખીલવવા તથા

ફેલાવવા માટે કદાચ વધારે કળદુષ્ય ધરવી જેવા હોય. ૧૦

સાહિત્ય, સંગીત અને કળાનો વારસો

કોઈ પણ સ્થાન કે દેશની શિક્ષિતતા અને સંસ્કારિતાને માપવાનો એક બીજો અને સાચો ગજ હોય છે; અને એ દૃષ્ટિએ પણ કચ્છનું સૂઝ્યાકન કરવા જેવું છે એ ગજ છે સાહિત્ય, સંગીત અને કળારૂપ સંસ્કારત્રિવેણીના વારસાનો. માનવીની પ્રતિભા-સર્જનશક્તિ આ સંસ્કારત્રિવેણી-માંથી કોઈ પણ રૂપે પ્રગટે છે અને વિકસિત થઈ શકે છે. કચ્છી ભાષામાં જૂના વખતથી રચાતું અને મોટે ભાગે લોકમુખે સચવાતું આવેલું કચ્છનું લોકસાહિત્ય ડુચિ, ભાવવાહિતા, વિવચની વિવિધતા, હૃદયસ્પર્શિતા અને મધુરતાની કસોટીએ બીજા પ્રદેશોના સાહિત્યની હરોળમાં બેસી શકે એવું અને કચ્છની પ્રજાની પ્રશાંત અને પ્રચ્છન્ન સંસ્કારિતાને જેળ આપાવે એવું છે. ૧૧

૧૦. અત્યારે પણ શિક્ષણમાં અને આધુનિક ભૌતિક સંસ્કારિતામાં પછાત લેખાતા પ્રદેશોની ધરતીમાં મહે-કતી માનવતાની ફેરમ હજી પણ ત્યાં ઠકી રહેલી આતિથ્યભાવના, પરબલુ ઘઉં, સરળતા વગેરે ગુણધર્મોની સાક્ષી પૂરે છે. સારમાયુસાઈના દર્શન આવાં સ્થાનોમાં સાવ સફળપણે થાય છે.

૧૧. કચ્છની ધરતીનાં બનીર અને ખુશબોને એની મુખે મુખે રમતી રહેલી લોકકથાઓ અને લોકગીતોની સરવાણીઓએ અત્યાર સુધી સાચી રાખી છે. વળી, કચ્છની સંતરાણીની પ્રસાદી તો એવી વિપુલ, હૃદયસ્પર્શી અને વિવિધતાથી ભરેલી છે કે એવું તો પૂર્ય જ ન આંધી શકાય ! અને માનવીના અંતરમાં વસતી રમેહ-ત્રેમની સુવાણી લાગણીઓને લોકજીવનમાં પ્રસારવતી પ્રબુધ-કથાઓ પણ કચ્છના સાહિત્યને બધું પ્રબુધની ભીંસીતાના રંગે રંગી નાખે છે. કારામલ અને કપૂરી, નાગવાળો અને નાગમતી અને લીલા અને ચનેસરની પ્રબુધ-કથાઓ કવિની બાનીમાં ધાદ-માર બની ગઈ છે. અને આ કથાઓમાં ચિરમોર સખી શોભી રહે છે નેસલ-તોરલની અખર કહાની અને મજવાણીમાં સમર્પિત થયેલી આહિરિયાણીઓની રાસકીડાની કથા.

કચ્છની આગ્રની વિશેષતાનું વર્ણન કરીને તેમ જ કચ્છના સાહિત્યની મહત્તા દર્શાવીને એની સાચવણી કરવાનો અનુરોધ કરતાં એલ. એફ. રણછુક વિલિયમ્સે થોડા જ કહ્યું છે કે -

“કચ્છનો પ્રદેશ સદીઓ સુધી હિંદુસ્તાનના અન્ય વિસ્તારોથી કંઈક અલગ રહેલો હતો, એ હકીકત છે. પરંતુ તેનો અર્થ એમ નથી, કે કચ્છને દુનિયાના બીજા ભાગો સાથે કોઈ સંબંધ નહોતો. કચ્છે એક પ્રકારની અનોખી અસ્થિતા સર્જી હતી.....સમગ્ર હિંદમાં જે ઐતિહાસિક ઘટનાઓ બની છે, તેવી જ ઘટનાઓ, અલગતા, નાના સ્વ-રૂપે, કચ્છના ઇતિહાસમાં પણ બનવા પામી છે. વારંવાર ઘર્તા વિદેશી આક્રમણો, જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓનું મિશ્રણ, રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો ઉદ્ભવ વગેરે હપકટાવળો કચ્છનો ઇતિહાસ, શોમાંચક કહાણીઓ તથા ઉપકથાઓથી ભરપૂર છે. કંઠસ્થ બળવાયેલું કચ્છનું સમૃદ્ધ લોકસાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં હસ્તી ધરાવે છે. પરંતુ તેમાનો બહુ જ થોડો ભાગ લિખિત સ્વરૂપમાં ઉપલબ્ધ છે... ..

“કદાચ એકએ વરસમાં જે ગરમામાંક્યા લોકો કચ્છના મહાપ્રભા ઇતિહાસ અને લોક-સાહિત્યને પોતાના સ્મૃતિ-પ્રદેશોમાં ભગવતાં આવ્યા છે, તેઓ પશુ હમેશને માટે આપ્યા બધ અને તેમનું સ્થાન લેનાર કોઈ રહે નહીં. બે આ પ્રકારના અનેરા કંઠસ્થ લોક-સાહિત્યનો સદંતર નાશ થવા પામે, તો કચ્છને માટે જ નહીં, પણ ભારત માટે પણ, તે એક ગંભીર નુકસાન ગણાયે. આ લોક-સાહિત્ય ખૂબ રસિક છે, એટલું જ નહીં પણ તે એમ પણ બનાવે છે, કે ભારતની સાંસ્કૃતિક સમૃદ્ધિમાં તેમ જ સ પતિ વધારવાના મહાન કાર્યમાં કચ્છ પણ પોતાનો સારો ફાળો આપતું થયું છે.” (કારા કુંજર કચ્છળ, આયુષ્ય, પૃ ૫-૬.) ડૉ. રણજીક વિલિયમ્સનો કચ્છી સાહિત્યની સાચવણી કરવાની આ વાત કચ્છના આગેવાનોએ અને સાહિત્યકારોએ ખ્યાનમાં લેવા જેવી છે.

કચ્છી ભાષા એક સ્વતંત્ર અને બળકટ તેમ જ અસરકાર આગવી બોલી હોવા છતાં એની પોતાની કોઈ લિપી નથી, અને છતાં એનો સાહિત્યવારસો—મોટા ભાગના પદ્યમય ગેય સાહિત્યનો વારસો—લોકમુખે જે રીતે સચવાઈ રહ્યો છે, તે હેરત પમાડે એવો છે. આ સાહિત્યવારસો જેમ પ્રજ્વલ્ય-કથાઓથી સમૃદ્ધ છે, તેમ શૌર્યકથાઓ, સાહસકથાઓ, બલિદાનકથાઓ, શૂંગાર-વૈરાગ્યની કૂલ-ગૂંથણી દર્શાવતી અથવા શૂંગારમાંથી વૈરાગ્ય તરફ દોરી જતી સંસ્કારકથાઓ અને ધર્મકથાઓથી પણ સમૃદ્ધ બનેલી છે. અને એવું કારણ કચ્છની પ્રજામાં જેમ પોતાના પ્રેમ કે પ્રજ્વલ્યને માટે કુરબાની કરનારાં નર-નારી થઈ ગયાં, તેમ પોતાના વતનને કાળે, રાજભક્તિને માટે, સાગરના સાહસ ખેડવા કાળે, પોતાના ધર્મ અને શીલની રક્ષા અર્થે અને પરમપિતા પરમેશ્વરની ખોજ સાધુ પણ બળદેશીની કરનારી અનેક વ્યક્તિઓ થઈ ગઈ, એ છે.^{૧૨} જે પ્રજા આવી ચેતનવંતી, ખરીદાર અને સ્વમાની હોય એવું સાહિત્ય નબળું કે નબળા કેવી રીતે હોઈ શકે ? જીવનના જીવંત રસમાંથી રચાયેલ આ સાહિત્યની તાકાત તો બાથલાને બેઠા કરે અને મડાંને બૂઝતાં કરી શકે એવી છે. વળી, ભારતની કંઈક અંશે ઉત્તર દિશાએ અને કંઈક અંશે પશ્ચિમ દિશાએ આવેલ પંજાબ, સિંધ અને કચ્છ—એ ત્રણ પ્રદેશોની ભાષાઓ કે બોલીઓમાં ધ્વનિ અને ઉચ્ચારણ કંઈક એવું સામ્ય છે કે, અબદુલાને તો, પહેલે પરિચયે, એ ત્રણે ભાષા બધે એક જ હોય એવો આભાસ થાય છે.^{૧૩} ભારતના સીમાપ્રાંતના આ ત્રણ પ્રદેશોને પડોશી રાજ્યમાંથી આવી પડનારા આક્રમણની સામે હમેશાં સબળ રહેવું પડે છે, એ બહુીતું છે. આથી પણ કચ્છની પ્રજામાં તેમ જ એની બોલીમાં તેજસ્વિતાનો વાસ થયો હોય એ બનવા ભોગ છે. એ બહુીને આનંદ સાથે આશ્ચર્ય થયા વગર નથી રહેતું કે ત્રજાભાષા અને કવિતાકળા શીખવાની અભિનવ કહી શકાય એવી પાઠ-શાળા શિક્ષણમાં પછાત ગણાતા કચ્છદેશમાં જ સ્થપાઈ હતી ! (આની વિશેષ માહિતી આગળના “કચ્છમાં જૈનધર્મ અને જૈન મહાજન ” નામે બીજા પ્રકરણમાં આપી છે.)

કચ્છનું સંગીત કચ્છનું પોતાનું જ છે. એની રાગ-રાગિણીઓ, ગાવાની તબ્લો અને હલકો, નૃત્ય-ગાનની રીતરસમો, સંગીતને સાચવી બેઠેલી બાવા, અતીત, ફકીરોની જ માતો—આ બધું જ આગવું અને અભ્યાસનો ઉત્તમ વિષય બની શકે એવું છે. અને એવી જ આગવી અને વિશિષ્ટ છે કચ્છની કળાસંપત્તિ. સાદા અને કઠણ પદ્યરમાં કંડારેલાં મુલાયમ અને ભાવવાહી શિલ્પો કચ્છનાં અનેક દેવધામો, સ્મૃતિમંદિરો અને અન્ય સ્થાપત્યોનાં ગૌરવરૂપ બની રહ્યાં છે. એ જ રીતે કચ્છની ચિત્રકળાનો ભંડાર પણ દાદ માગી લે એવો વિપુલ અને વિવિધ વિષયને આવરી લે એવો છે. શું એવું ચિત્રકામ કે શું એવું ભરતકામ, અને શું છાણ-માટી જેવી સાદી સામગ્રીથી

૧૨. આ વાતની સાક્ષી ઠેર ઠેર ભિન્ન કરેલા સ્તંભો અને શરણોના પાળિયાઓ, સંતોનાં સ્મારકો, દેવ-સ્થાનો, ધર્મનાં ધામો. તીર્થભૂમિઓ અને સેવા તથા સદામત માટે ભિન્ન કરેલાં સ્થાનો પૂરે છે. આમાંનાં કેટલાંક સ્થાનો તો માનવજીવન સાથે વણાઈને વિકાસ પામેલી સિલ્પકળા અને ચિત્રકળાના ઉત્તમ નમૂનાનાં સંપ્રદાયોના સર્ગ-પત્રો ગણાં છે.

૧૩. ભાષાશાસ્ત્ર અને ધ્વનિશાસ્ત્રના કોઈક અભ્યાસીએ આ ત્રણે ભાષાઓના શબ્દો અને એની ઉચ્ચારણ-પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરીને કથારેક એના ઉપર પ્રકાશ પાડવા બેસે છે.

ધરને શણગારવાની એની આવડત, ન્યા ભુઓ ત્યાં ચિત્રકામરૂપે પ્રગટ થતી સરસ્વતીની કામલુ-ગારી અને ચેતનવંતી સૌંદર્યશ્રીનાં જ દર્શન થાય છે. કચ્છની આ કળા-સંપત્તિ ત્યાંની પ્રભતા ગરીબ છતાં નિરાતવાળા સરેકારી જીવનની સાથે પૂરે છે.

સાહિત્ય, સંગીત અને કળા-માતા શારદાના વરદાન સમી-એ ત્રણે સર્જન-શક્તિમાં આવે. ઉત્તમ વારસો ધરાવનાર કચ્છની ધરતીને અને એની પ્રભને શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિમાં પછાત કહીએ તો સમજવું રહ્યું કે આ માટેનાં આપણાં તોલમાપ કંઈક પાંગળાં અને અધૂરાં છે અથવા આપણી સમજબુધ્ધિમાં કંઈક ખામી છે. અને હવે તો અક્ષરજ્ઞાન-જ્ઞાણ, મહાજ્ઞાણ અને વિશ્વવિદ્યાલયના જ્ઞાન-ની આખતમાં પણ કચ્છમાં વસતી કે ભારતમાં તેમ જ ભારત બહાર વસતી કચ્છની પ્રજા બંધપથી આગળ વધી રહી છે; અને કચ્છના શાહસોદાગરો, ઉદ્યોગપતિઓ અને સાહસિક પ્રભજનોના પ્રતાપે કચ્છની સમૃદ્ધિમાં પણ વધારો થવા લાગ્યો છે. આ રીતે કચ્છની ધરતી સરસ્વતી, લક્ષ્મી અને સંસ્કારિતા એ ત્રણે આખતમાં વિશેષ જોરવંતી બનવા લાગી છે, એમ કહેવું બોઈએ.

બીજી આગવાપણું

વળી, કચ્છની પ્રભના પહેરવેશ અને ઘરેણાંમાં પણ એમની અનેાળી રુચિ અને પ્રથા ભેવા મળે છે. ઉપરાંત, કચ્છની ધરતીમાં અને એના કુંભરાઓમાં વિજ્ઞાન અને વેપાર-ઉદ્યોગમાં કામ લાગે એવી વિપુલ બનીજસંપત્તિ છુપાયેલી પડી છે. કચ્છનાં પશુઓ અને ખાસ કરીને પંખીઓમાં કેટલીક એવી બંતો મળે છે કે જે બીજે લાગ્યે જ ભોવામાં આવે છે.^{૧૪}

ઇતિહાસ કહે છે કે, એક કાળે કચ્છ મીઠાપાણી અને ખેતીની સારી પેઢાશથી સમૃદ્ધ અને સુખી પ્રદેશ હતો, પણ સને ૧૮૧૯ (વિ. સં. ૧૮૭૫) ના મહાધરતીકંપે કચ્છની સુખસમૃદ્ધિ-ને છીનવી લેવાઈું અકાર્યું ક્યું અને ત્યારથી કચ્છની સુખ-શાંતિ-સમૃદ્ધિને કાયમનો એવો ઘસારો પડેલોયે કે જેનો અંત હજી સુધી આંચો નથી.^{૧૫} વળી, ભારત સ્વતંત્ર થયું અને કચ્છ ભારત સાથે જોડાઈ ગયું ત્યાં સુધી કચ્છના રાજ્યશાસનને પોતાઈું આગવું ચલણી નાહું પણ

૧૪. પશુઓમાં ધૂડખર નામનું પ્રાણી, જેને જંગલી ગધેડા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તે અને પક્ષીઓમાં સુરખાળ (કેસીંગો) નામનું પંખી એ કેવળ કચ્છની ધરતીની જ વિશેષતા છે. બ્યારે પ્રસવકાળ આવે છે ત્યારે સુરખાળનું તો એક ટાપુમાં નજર જ વસી જાય છે. (કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન, પૃ. ૨૩૯, ૨૪૩, ૨૫૭)

સમ્રાટ અકબરના દરબારી લેખક શૈખ અબુલ ફઝલે, એના 'આધને અકબરી' નામે ગ્રંથમાં, કચ્છની તાલુ સ્થિતિનું વર્ણન આ પ્રમાણે કર્યું છે : "કચ્છ એક વિજ્ઞાન અલગ પ્રદેશ છે. આડ-પાન વગરનો અને રેતાળ છે. ત્યાં કિતમ જોલાદના વેડા, સારા ઊંચા અને બકરાં-વેડાં ઉછેરાય છે. ત્યાંના રાજ યદુવંશી એટલે ચંદ્રવંશી કહેવાય છે. લાસાતો બહેમ લોકો દેખાવડ છે અને કંઠવર છે, તથા દાઢી રાખે છે. તેમનું લગ્નક વળ ૧૦,૦૦૦ લેડેસવારો અને ૫૦,૦૦૦ પાસણ લસરનું બનેલું છે. રાજ પોતે સુખ શહેરમાં રહે છે. અને પશ્ચિમે ઝર્રા અને પૂર્વમાં કંથકોટ એમ બે સ્થળે મજબૂત કિલ્લાઓ બાંધેલા છે." (કારા કુંગરકચ્છ, પૃ. ૧૧૪) (આ વર્ણન આશરે ૪૦૦ વર્ષ પહેલાંનું છે)

૧૫. આ માટે "જીવવાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ૨" ગ્રંથ ૧માં નોંધ્યું છે કે—

"સિંધુ અને બીજી કેટલીક નદીઓ કચ્છની ઉત્તરે સમુદ્રસંઘમ કરતી. એમાંની કોઈ નદીઓ અધવચ કુપ્ત થઈ ગઈ, તો કોઈ નદીઓ વહેણ બદલી સિંધુમાં ભળી ગઈ. સિંધુના સુખ પશુ સમય જતા વધુ ને વધુ પશ્ચિમ તરફ

હતું, જે કોરીના નામે^{૧૬} બાણીતું હતું. અને ભારતને વિદેશીઓની શુભાશીમાંથી સ્વતંત્ર બનાવવાના એકાદ સૈંકા જેટલા લાંબા ધર્મયુદ્ધમાં તન-મન-ધનથી પોતાનો સાથ પુરાવવામાં પણ કચ્છ જરાય પાછળ નહોતું રહ્યું, એની પણ આપણી નજીકના સમયમાં સ્થાયેલ ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

કચ્છમાં ઉપરાઉપરી આ વર્ષે (વિ. સં. ૨૦૩૦ની સાલમાં) ત્રીજી વાર પહેલા કુબ્જાળનો સામનો કરીને માનવરાહત અને પશુરક્ષા માટે, કચ્છમાં અને કચ્છ બહાર રહેતી કચ્છની પ્રજાએ જે ખમીર, હિંમત અને કર્તવ્યપરાયણતા દાખવ્યાં છે, તે તો કચ્છની પ્રજાની શ્રીમંતાઈ, ઉદારતા અને સેવાપરાયણતાની જીવંત કીર્તિગાથા બની રહે એવાં છે.^{૧૭}

આવી ખમીરવંતી છે કચ્છની ભૂમિ.

આવી ગૌરવશાળી છે કચ્છની પ્રજા

જે ભૂમિને અને જે પ્રજાને નમન.

ખસતાં ગયાં. છેવટે એનો ‘પૂરણ’ નામે એક ફાંટો જ કચ્છમાં રહ્યો, જે કચ્છના પશ્ચિમ ભાગમાં થઈ ગયેલી સમુદ્રને મળતો. સિંધુ નદીના મુખની એ પૂર્વ શાખાનું વહેણ પણ છે. સ. ૧૭૬૪માં ઝારાના યુદ્ધ પછી સિંધના અમીર શુભમ શાહે મોરામાં બંધ બાંધીને કચ્છમાં આવતું અટકાવી દીધું. પરંપુરમે લખપતની ઉત્તરે આવેલા છછઈ પ્રદેશનાં કાંગરાનાં ખેનરોની કળદ્રુપના ચાલી ગઈ. સિંધના અમીરોનું રહ્યું સહુ કામ ૧૮૧૯માં ધરતીકંપના કુરતી ઉપદ્રવ વડે પૂરું થયું. કોરીનાળની પશ્ચિમે આવેલ મોટા વિસ્તારની જમીન નીચે નખી જતાં ત્યાં એકાએક ખારું પાણી ફરી વળ્યું; અને સાથે સાથે મોટા રણમાં ૫-૫ મીટર (૧૮ ફૂટ) ઊંચો, ૮૦ કિ. મી. (૫૦ માઈલ) લાંબો અને ૧૬ થી ૨૪ કિ. મી. (૧૦ થી ૧૫ માઈલ) પહોળો જમીનનો વિસ્તાર ભીંચે ભીંસી આવતાં, સિંધુના વહેણ આડે, એવો કુરતી બંધ બંધાઈ ગયો કે સિંધુનાં પાણી ઉંમેરેને માટે કચ્છમાં આવનાં બંધ થઈ ગયાં.” (પૃ. ૪-૫)

“સિંધુની એક શાખાનો કચ્છ બાણુનો પ્રવાહ છેક ૧૮૧૯ના ધરતીકંપમાં ખસી ગયો ત્યાં મુઠ્ઠી જે કચ્છના તળ પ્રદેશના પેટાળમાં મીઠું પાણી ભરતો હતો, અને એ જ કારણે “કચ્છડો ખારો માસ” લીધો હોવાની કહેતી થઈ પડેલી. એવા સદા લીલા પ્રદેશનો આજે માત્ર દક્ષિણનો પ્રદેશ કળદ્રુપના સાચવી રહ્યો છે એ પણ કાળની બલિહારી છે.” (પૃ. ૨૭૨) (આ હકીકત ‘કચ્છનું સંસ્કૃતિજ્ઞાન’, પૃ. ૨૪૬ના આધારે નોંધવામાં આવી છે.)

૧૬. કચ્છમાં કોરીના ચાંદીના સિંકાની શરૂઆત રાઓશ્રી ભારમણ પહેલાના સમયમાં (વિ. સં. ૧૬૭૩ની સાલથી) થઈ હતી. એક વાર એમણે મોગલ આગ્રાહ બહાંગીરની અમલદારમાં મુલાકાત લીધી ત્યારે એમને રાજ કરીને આ માટે પરવાનગી મેળવી હતી. (કચ્છ કલાધર, ભાગ ૨, પૃ. ૩૪૪-૩૪૫) ‘કોરી’ શબ્દ એ ‘કુવરી’ શબ્દનું ફૂંકું રૂપ છે. ભૂગોળ, “કચ્છમિત્ર”ના રજત જ્યંતી વિશેષાંકમાં (પૃ. ૯૫) છપાયેલ “કચ્છની કુવરી (કોરી)” નામે શ્રી કેશવલાલ ઝવેરીનો લેખ.

૧૭. કચ્છ સંબંધી વિશેષ, વિસ્તૃત અને વિવિધ વિષયોને લગતી માહિતી મેળવવા માટે ખીમં પુસ્તકો ઉપરાંત આ ત્રણ પુસ્તકો ખાસ ઉપયોગી સામગ્રી પૂરી પાડે એવાં છે : (૧) કચ્છની સંસ્કૃતિના વિશેષ શ્રી રામ-સિંહજી રોકેડ્જનું “કચ્છનું સંસ્કૃતિજ્ઞાન”, સને ૧૯૫૬; (૨) એલ. એફ. રજકુક વિલિયમ્સનનું “The Black Hills : Kutch in history and legends : A Study in Indian Local Loyalties” અને એનો “કારા કુંગર કચ્છનું અથવા ઇતિહાસ અને લોકકથામાં કચ્છ [હિંદી રાજભક્તિનું એક અધ્યયન]” નામે ગુજરાતી અનુવાદ; સને ૧૯૬૩; અને (૩) અણીતા સાક્ષી શ્રી રસિલાલ છોટલાલ પરીખ તથા ડૉ. હરિપ્રસાદ મંગાધકર શાસ્ત્રી સંપાદિત “ગુજરાતનો રાજનીતિ અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ” નામે પુસ્તકના ત્રણ અંશો; સને ૧૯૭૨, ૧૯૭૨ અને ૧૯૭૪. (આમાં પણ પ્રથમ ભાગ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે.)

કચ્છમાં જૈનધર્મ અને જૈન મહાજન

કચ્છમાં જૈનધર્મ ક્યારથી હશે, એ જિજ્ઞાસાનો થોડોક જવાબ તો કચ્છનું સુપ્રસિદ્ધ ભદ્રેશ્વર-વસઈ જૈન તીર્થ પોતે જ આપે છે.

આ તીર્થની સ્થાપનાની, પરંપરાથી કહેવાતી-સચવાતી રહેલી અનુશ્રુતિનો એટલે કે કથાનો સમય છેક ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછીની પહેલી પચીસી જેટલો પ્રાચીન ગણાય છે; એટલે, એ કથાને આધારે, એમ કહી શકાય કે, શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના સમયથી જૈનધર્મનો પ્રભાવ કચ્છમાં પહોંચી ગયો હશે. સ્વનામધન્ય વિજય શેઠ અને વિજયા શેઠાણીની ધર્મકથાની સાથે શ્રી ભદ્રાવતી નગરીનો સંબંધ વર્ણવવામાં આવ્યો છે, અને તેઓ પણ ભગવાન મહાવીરના સમયમાં થઈ ગયાનું કહેવામાં આવે છે, તે ઉપરથી પણ જૈનધર્મ કચ્છમાં કેટલા પ્રાચીન સમયથી હશે એનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે. ઉત્તરોત્તર સચવાઈ રહેલ કથાનક પ્રમાણે તો તેવીસમા તીર્થ-કર ભગવાન પાશંનાથના જે જિનમંદિરને લીધે ભદ્રેશ્વર નગરની તીર્થભૂમિ તરીકે ખ્યાતિ થઈ છે, તેની પ્રતિષ્ઠા પરમાત્મા મહાવીરદેવના નિર્વાણ પછીની પહેલી પચીસીમાં, અને એમના જ સમકાલીન લોખાતા શ્રી કપિલ કેવલી અથવા શ્રી વિમલ કેવલીના શુભ હાથે થઈ હોવાની વાત પણ જાણવા મળે છે : આ બંને પણ આ વાતનું જ સમર્થન કરે છે.

જૈનધર્મનું ધ્યેય

જૈનધર્મનું મુખ્ય ધ્યેય જન્મ-મરણના અવિરત ફેરારૂપ સંસારચક્રથી છુટતી સર્વથા સુક્રિત, એ જ રહ્યું છે. એટલે એની ગંધી ક્રિયાઓ અને સાધનાઓ આ ધ્યેયને અનુલક્ષીને જ થોજવામાં આવેલ છે. જૈનધર્મમાં સંસારબંધનના મુખ્ય કારણરૂપ કંપાચો તથા રાગ અને દ્વેષની વૃત્તિઓ ઉપર સર્વથા જય મેળનાર જિન કે ભગવાન તીર્થંકરને ઇષ્ટદેવ તરીકે માનવા અને પૂજવામાં આવે છે.^૧ ભગવાન તીર્થંકરે સમભાવને સુક્રિતનો અતિમ ઉપાય જણાવેલ છે,^૨ અને એ માટે વિશ્વના નાના-મોટા તમામ છુવોને પોતાના મિત્ર માનવાનો અને દોષના પ્રત્યે વૈર-વિરોધનો ભાવ નહીં કેળવવાનો આદેશ આપ્યો છે.^૩ આ આદેશની છવનમાં ત્યારે જ પ્રતિષ્ઠા થઈ શકે કે જ્યારે મન-વચન-ક્રિયાનો આંતર-બાહ્ય બધો વ્યવહાર અહિંસા અને કરુણાની સર્વ-

૧ સર્વજ્ઞો જિતરાગાદિદોષઘ્નોવયપૂજિતઃ ।

યથાસ્થિતાર્થવાદો ન દેવોઽર્હન્ પરમેશ્વરઃ ॥ —યોગચાત્ર, પ્ર૦ ૨, શ્લો ૪.

૨. સેયવરો વ ભાસંવરો વ વુદ્ધો ય અહવ અનો વા ।

સમસાવમાવિઅપ્પા લહુણ મુલ્લં ન સદેહો ॥ —સંબોધસત્તરી.

૩. મિત્તી મે સઘવમૂણસુ વેરં મજ્જાં ન કેળહ ।

—વંદિતુ સ્વ, પ્ર૦ ૪૬.

મંગલકારી ભાવનાથી સુરક્ષિત થાય. અને આવી જીવનસાધના અથવા આત્મસાધનાના માર્ગે ત્યારે જ આલી શકાય કે જ્યારે સંયમ અને તપની ભાવનાને જીવન સાથે એકરૂપ બનાવી લેવાનો પુરુષાર્થ કરવામાં આવે. ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને તિતિક્ષાનો આવી સાધનામાં આપમેળે જ સમાવેશ થઈ જાય છે. જૈન ધર્મશાસ્ત્રોમાં અહિંસા, સંયમ અને તપમય ધર્મને ઉત્કૃષ્ટ મંગલ તરીકે બિરદાવવામાં આવેલ છે, તે આટલા જ માટે;⁴ અને ધર્મનો ચઘાર્થ મહિમા પણ એમાં જ સમાઈ જાય છે.

એટલે જ્યાં જ્યાં જૈનધર્મ અને જૈન સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ વિસ્તરે છે, ત્યાં ત્યાં એના અનુયાયીરૂપ ચતુર્વિધ ધર્મસંઘ અહિંસા, સંયમ અને તપની ભાવનાના પાલન અને પ્રચાર કરવાનો નિરંતર પ્રયત્ન કરતો રહે છે જૈનધર્મનાં તીર્થધારો, પર્વદિવસો, ઉત્સવો-મહોત્સવો, વ્રતો, નિયમો અને વિધિ-વિધાનો હરેશાં આ સંદેશને જ પ્રોત્સાહન આપતાં રહે છે, કારણ કે એથી જ દુનિયાતું સાચું ભલું થઈ શકવાતું છે, એવી એની દૃઢ આસ્થા અને માન્યતા છે. ધર્મની સાચી પ્રભાવના પણ આ રીતે જ થઈ શકે છે.

કચ્છમાં જિનમંદિરો અને તીર્થો

કચ્છમાં પણ જૈનધર્મે અને જૈન સંઘે ભગવાન તીર્થંકરના આ ધર્મસંદેશને જ ફેલાવવાનો સત્પ્રયત્ન કર્યો છે. ભગવાન તીર્થંકરોએ સમવસરણમાં બેસીને સર્વ જીવોને આ ધર્મ નો મર્મ સમજાવવા ધર્મદેશના આપી હતી. સમભાવના પ્રતીક સમા સમવસરણની અને તીર્થંકર ભગવાનના વીતરાગપણાની ભાવનાની સ્મૃતિને જનસમૂહમાં જીવંત રાખવા માટે, જેમ ભારતના અન્ય ભાગોમાં જિનમંદિરો અને તીર્થસ્થાનોની સ્થાપના કરવામાં આવી⁵ તેમ, કચ્છની ધરતી પણ જિનેશ્વર ભગવાનનાં મંદિરો અને તીર્થોથી સુશોભિત અને ગૌરવશાળી બની છે. કચ્છ જેવા પાંચ-છ લાખની વસતી ધરાવતા નાના સરખા પ્રદેશોમાં સ્થાયેલ શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ જૈન તીર્થ, નાની પંચતીર્થોનાં⁶

૪. ધમ્મો મંગલમુક્કિદ્ધં અહિંસા સંજ્ઞમે તવો ।

દેવા વિ તં નમસંતિ જત્સ ઇમ્મે સયા મળો ॥

—દશવેકાલિક સૂત્ર, અં ૧, ગાં ૧.

૫. જિનચૈત્યો—જિનમંદિરોની સ્થાપનાને લગતી પ્રાચીન પરંપરા અને ઇતિહાસમાન્ય હકીકતોને આધારે એની વિકાસકથા ટૂંકમાં કંઈક આ રીતે આલેખી શકાય : જ્ઞાની મોટા ભાગની સરખાત પર્વતો અને ટેકરીઓમાં કોતરવામાં આવેલ ગુફા મંદિરોથી થઈ હશે. તે પછી ગિરિમંદિરો અને ઉત્તાન-મંદિરોનો સમય આવ્યો હશે. તે પછી નગર-મંદિરો અને ગૃહમંદિરો સ્થાપવા લાગ્યાં હશે. આ વાતને અકાટ્ય વિધાનરૂપે નહીં પણ ક્રમિક વિકાસની સામાન્ય રૂપરેખા રૂપે જ સમજવાની છે. સમય જતાં ગુફા-મંદિરો સ્થાપના પરંપરા આપણા સંઘમાંથી સાવ છુપત થઈ ગઈ અને ગિરિમંદિરોની સ્થાપના કરવાની પ્રવૃત્તિ વેગ પકડતી ગઈ, જે અત્યારે પણ ચાલુ છે. જ્યાં પણ કેટલાક ગુફા-મંદિરો તો ધર્મભાવના અને કળારુચિ બંનેની ગૌરવકથા સંભળાવે એવાં ભવ્ય છે, પણ એના તરફ આપણે ઠીક ઠીક ઉદાસીન બની ગયા છીએ. આ ઉપેક્ષાભાવ દૂર થાય એ જરૂરી છે.

૬. કચ્છની નાની પંચતીર્થોનાં ગણો આ પ્રમાણે છે : સુંદા, જુજપુર, નાની તથા મોટી ખાખર, ખીદકા-આશ્રમ અને માંડવી આશ્રમ (દૃઢાશ્રમ).

જિનમંદિરો, મોટી પંચતીર્થાનાં^૭ આલિશાન જિનપ્રાસાદો, કટારિયા તીર્થ સહિત ખીબાં કેટલાંક તીર્થો તેમ જ કચ્છનાં મોટા શહેરો તથા નાનાં ગામોમાં બંધાયેલ નાનાં-મોટાં દોહરો જેટલાં જિનમંદિરો; અને શહેરો તથા ગામોમાં બનેલ પોશાળો, ધર્મસ્થાનકો, ઉપાશ્રયો, જ્ઞાનશાળાઓ અને જ્ઞાનભંડારો^૮ આ વાતની સાક્ષી પૂરવા સાથે કચ્છની ધર્મપરાયણતાનું સુભગ દર્શન કરાવે છે. આ બધું જોઈને એમ જરૂર કહી શકાય કે કચ્છમાં આડંબરવાળા મોટા મોટા ધર્મોત્સવો ભલે ઓછા થતા હોય, પણ એ ભુમિની ધર્મશ્રદ્ધા આપણા દેશના ખીબા પ્રદેશોની ધર્મશ્રદ્ધા કરતાં જરાય ઓછી કે ભિતરતી નથી; અને કદાચ, પોતાને વારસામાં મળેલ ભલા લોળા-સરળપણને લીધે, એની ધર્મશ્રદ્ધા વધારે જીવંત અને જીવનસ્પર્શી^૯ હશે.

જૈન મહાજન

બળી, કચ્છના જૈન મહાજનની નામના, પ્રતિષ્ઠા, દીન-દુઃખિયાના ખેલી બનવાની ભાવના, કાર્યશક્તિ અને પ્રભાવશીલતા પણ અન્ય સ્થાનોના જૈન મહાજનોની હશેજામાં ખેતી શકે એવી છે. કોઈના ઉપર અન્યાય થતો હોય તો તેનું નિવારણ કરવા હમેશાં તૈયાર રહેવું, દીન-દુઃખી જનોને સહાય કરવી, અળોલ, નિર્દોષ પશુ-પંખીઓને પીડાતાં અને મરતાં બચાવવાં, કુદરત-સર્જિત કે માનવ-સર્જિત સંકટસમયે, કોઈ પણ ભાતના લોકભાવ વગર, સૌને સહાય અને આશ્રય આપવાં અને ધર્મભાવનાને પ્રબ-જીવનમાં વહેલી રાખવા ધર્મનાં કાર્યો કરવાં, એ છે મહાજનનું કર્તવ્ય. જે ધર્મ અહિંસા, કુટુમ્બ અને દયાની ભાવના ઉપર આધારિત હોય એનો અનુયાયી આવી કર્તવ્યભાવનાને આવકારે એમાં જ એના ધર્મની ચરિતાર્થતા રહેલી છે. તેથી જ, જેમ આપણા દેશના રાજાઓને ગૌ-બ્રાહ્મણ-પ્રતિપાળ તરીકે બિરહાવવામાં આવતા હતા તેમ, જૈન મહાજનને જીવહયા-પ્રતિપાળ તરીકે જોળખાવવામાં આવે છે. બને ત્યાં સુધી પ્રજાની જેમ રાજસત્તાની સાથે પણ સારાસારી રાખીને, એની સહાયથી, જીવહયાનાં, ધર્મનાં અને લોકલક્ષ્યાણનાં સારાં સારાં કાર્યો કરાવી દેવાં એવી મહાજનની સત્તાની સામાન્ય પ્રકૃત હોય છે; સત્તાનો સત્તારૂપે એટલે કે ભયપ્રેરક પગલાંરૂપે ઉપયોગ એ ભાગ્યે જ કરે છે; પણ જરૂર લાગતાં, રાજસત્તાની સારે અણુનમ બડા રહીને એનો પ્રતિકાર કરવો અને જલાઈનું કામ કરાવવા માટે ગમે તેવું જોખમ વહોરવા

૭. કચ્છની મોટી પંચતીર્થાં આ પ્રમાણે છે : સુધરી, કોઠારા, નલિયા, જખો અને તેરા. આ બધાંય જિનમંદિરો અદ્ભુત, આલિશાન અને ભવ્ય છે, અને એ બધાં અગ્રગણ્ય તાલુકામાં જ વસેલાં છે. માંડવીથી આ પંચતીર્થાંમાં જતાં સાંધાણુ ગ્રામ આવે છે. ત્યાંનું જિનમંદિર પણ ખૂબ વિશાળ અને મનોહર છે, એટલે એને આ મહાન પંચતીર્થાંનું મહાન પ્રવેશદાર જ લેખવું જોઈએ.

૮. માંડવીમાં કેટલાક હસ્તલિખિત ભંડારો વિલમ્બન છે. કોઠારાનો હસ્તલિખિત ભંડાર તો એની તાડપત્રીય અને ખીજા પ્રતો માટે ખૂબ બહુલ છે. કચ્છના છુબ વચેરે શહેરોમાં પણ નાના-મોટા હસ્તલિખિત ભંડારો હોવાની શક્યતા છે. આ બધા ભંડારોને સુરક્ષિત બનાવવાની અને વિદ્વાનો એનો ઉપયોગ સંરક્ષાથી કરી શકે એવી ગોઠવણ કચ્છના જૈન સંઘે કરવાની આસ જરૂર છે. બિદ્વાના આશ્રમમાંનાં ઊપેલાં પુસ્તકોને સંઘક પણ ઘણા મહત્વનો છે અને સદ્ભાગ્યે એ સારી રીતે સચવાયેલાં પણ છે.

તેચાર રહેલું એ મહાજનની વિરલ વિશેષતા હોય છે.

કુલ ૬૪ વર્ષ પહેલાં, વિ.સં ૧૯૬૭ની સાલમાં બનેલો આવો જ એક દિવસો બાબુવા બેવે છે. ત્યારે કચ્છમાં મહારાજોશ્રી જે'ગારજી બાવા ત્રીભુવં શાસન ચાલતું હતું. એક વાર બ્રિટિશ સરકારના કહેવાથી, કતલ કરવા માટે, કચ્છમાંથી ૭૦૦ ઘેટાં ખરીદીને કસાઈઓ એમને બ્રિટિશ હકૂમતની હદમાં લઈ જતા હતા. રસ્તામાં અંબર વગેરે ગામોના મહાજનોને આ વાત બાણીને દુઃખ તો બહુ થયું, પણ સામે કચ્છની રાજસૂતા અને ભારતની બ્રિટિશ સલ્તનત હતી, તેથી કોઈએ એમને રોકવાની હિંમત ન કરી અને આંખ આડા કાન કરવામાં શાબુપણ માન્યું ! છેવટે રાપર તાલુકાના દેશલપુર ગામના જે સ્થાનકમાગી જેન મહાજનોને આ વાતની ખબર પડી, એટલે એ આની સામે થયા અને, બ્રિટિશ સલ્તનત તથા કચ્છની રાજસૂતાના રાષ્ટ્રીય પરવા કયા વગર, બારે જોખમ ખેડીને, એમણે એ સાતસોય ઘેટાંને અંબરની પાંજરાપોળમાં પહોંચતાં કરીને એમના જીવ બચાવ્યા, ત્યારે જ એમને નિરાંત થઈ. એ જે સ્વનામધન્ય લાઈઓ તે ધનજી મોરબિયા અને જગશી બાલોરા.^૯

વળી જેન સંઘમાં થઈ ગયેલા અનેક પ્રભાવક આચાર્યો અને ધર્મશુરુઓ પણ રાજસૂતા ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડીને એની પાસે, સમયે સમયે, અહિં સા, અમારિ અને પ્રાણીરક્ષાનાં તેમ જ લોકોની લલાઈનાં અનેક કામો કરાવતા રહ્યા છે. જેન શ્રમણસુદાએ તથા જેન મહાજનોએ, આ રીતે પોતાની શક્તિ અને તેજસ્વિતાના બળે, રાજસૂતા પાસે સત્કાર્યો કરાવ્યાના સંખ્યાબંધ દાખલા જેન પરંપરામાં તથા એના ઇતિહાસમાં સચવાઈ રહ્યા છે;^{૧૦} અને આવા પ્રસંગો આજે

૯. આ પ્રસંગે મેં મારા “સુવર્ણકંઠ” નામે વાર્તાસંગ્રહમાં (૫૦ પૃષ્ઠ) “સલ્તનતની સામે” નામની કથામાં વિગતે આલેખ્યો છે.

૧૦. અહિં સા, અમારિ અને કરુણાના પ્રસાર દ્વારા ધર્મતીર્થની પ્રસાવના કરવાના જનઉપકારક મહાન કાર્યના પુરસ્કાર તો સ્વયં તીર્થ કર બાબ તો પોતે જ હતા; એટલે પછી, એમના પુનિત પગલે પગલે, એમના અનુયાયીઓ એ ધર્મ-અમૃતની લલાટી કરવા માટે પોતાના મન-વચન કાયાના પૂર્ણ ચોક્ષી પ્રયત્નશીલ થાય એમાં શી નવાઈ ? આ રીતે છેક પ્રાચીન સમયથી શરૂ કરીને તે વર્તમાન સમય લગી ધર્મશાસનની પ્રસાવના દ્વારા લોકોપકારના બેયને વરેલા શ્રમણવર્ગોની એક અખંડ પરંપરા ચાલી આવી છે અને એ રીતે ચતુર્વિધ સંઘનો તેમ જ ભાવનાશીલ, શક્તિશાળી અને વમદાર આવકસંઘનો મહિમા શાસ્ત્રવર્ગમાં તથા પ્રજાવર્ગમાં સમાન રીતે વિસ્તરતો રહ્યો છે. લોકજીવનમાં મહાજનપદ વિશેષ પ્રભાવશાળી લેખાય છે તે પણ આ કારણે જ. આ પરંપરામાં જેમ મહાન શ્રમણુએશોની તેમ આવકરતોની નામાવલી પણ શોભતી રહી છે અને જેન શાસનને વિશેષ ગૌરવશાળી બનાવતી રહી છે. આર્ચ રક્ષિતસૂરિ, કાલકસૂરિ, પાદસિપ્તસૂરિ, સિદ્ધસેન દ્વિાકરસૂરિ, હરિશ્ચંદ્રસૂરિ, બપ્પશાસ્ત્રિસૂરિ, અશ્વમેદસૂરિ, કલિઘલ-સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રસૂરિ, જિનદત્તસૂરિ, જિનચંદ્રસૂરિ, કલ્યાણચામરસૂરિ, હીરવબ્ધસૂરિ વગેરેની ઉજ્જવળ પરંપરામાંથી કોનું નામસ્મરણ કરીએ અને કોને સૂલી શકીએ ? તેમાંય કલિઘલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યે એકબીજાના વિરોધી એવા બે ગૂર્જરપતિઓ સિદ્ધરાજ બળસિંહ અને કુમારપાળદેવ ઉપર ઘણકાંજો સૂઝી પોતાનો ધર્મપ્રભાવ વિસ્તારીને એમની પાસે ધર્મપ્રમાવના અને લોકલેખાણનાં જે અનેક સત્કાર્યો કરાવ્યાં, ગુજરાતના સમગ્ર પ્રજાજીવનનું જે સંસ્કારધકતર કર્યું અને સાહિત્યક્ષેત્રે જે અસાધારણ સર્જન કર્યું એ તો વિશ્વના ઇતિહાસમાં પણ અન્યેક કહી શકાય એવું છે,

પણ જૈનસંધને ગૌરવશાળી બનાવી રહ્યા છે.

કમાણીમાં ઓછાં સાધનો, ઓછી અને અનિયમિત વૃદ્ધિ, દુષ્કાળની આપત્તિનો સતત ભય અને ધરતીકંપ આદિ કુદરતી કોપ જેવાં કારણોએ કચ્છની પ્રજાનું સાહસી, સહનશીલ, પ્રાણવાન, હિંમતબાજ અને દૂરનાં અને નજીકનાં દેશો સાથે દરિયાઈ સંબંધ બાંધી બહુનાર દરિયાએડું બૃથ તરીકે સજ્જન કર્યું છે. અને આ બૃથમાં કંઈ એક કોમ કે એક જાતિનો નહીં પણ જૈન વલ્લિક કોમ સહિત અઢારે આઠમનો સમાવેશ થાય છે.^{૧૧}

આમાં કચ્છના સાહસી, શક્તિશાળી અને ભાગ્યવંત અનેક જૈન સદ્ગૃહસ્થોએ કચ્છમાં રહીને કે કચ્છ બહાર જઈને પુષ્કળ સંપત્તિ રળીને તથા શાહસોદાગરો જેવું મોટું બિરુદ મેળવીને કચ્છની શાન વધારી છે, એટલું જ નહીં, એમણે પોતાના વતનમાં જૈનધર્મનાં અનેક સત્કાર્યો કરવાની સાથે સાથે, સામાન્ય પ્રજાજનોની સેવા માટેનાં કાર્યોય કર્યાં છે, અને કચ્છ બહારના પ્રદેશોમાં પણ ધર્મ અને લોકસેવાનાં કાર્યો કરીને પોતાની સંપત્તિને ધન્ય બનાવી છે. આમ કરીને તેઓએ પોતાની ફાનશીલતાનો લાભ સૌને આપ્યો છે અને જૈનધર્મની ફાનની ભાવનાને જીવી બતાવી છે.^{૧૨} સુંબઈ બંદરને વિશ્વવિખ્યાત બનાવવામાં કચ્છના જૈન સાહસવીરો અને સોદાગરોનો

૧૧. આ અંગે “કારા કુંજર કચ્છના”માં (૫૦૬) સ્પષ્ટ છે કે “કચ્છીઓનું દરિયા પ્રત્યેનું આકર્ષણ જન્મજાત છે, તે નાવિકોપરૂપે જ અર્પિત નથી. હિંદુ કે મુસલમાન વેપારીઓ અને શાહસોદાગરો, બધા માટે દરિયાઈ સફરો ખેડવી સહજ છે. સદીઓથી તેઓ પૂર્વ આફ્રિકા, અરબસ્તાન, ઈરાની અખાતના દેશો વગેરે દૂરદૂરના મુલકો તરફ દરિયાઈ મુસાફરીઓ કરતા આવ્યા છે. જંગમાર અને ટાંમાનિકમાં તો તેઓએ લાંબા સમયથી બહુ સારી જમાવટ કરી છે. કચ્છીઓની લાક્ષણિક હિંમત, અને સાહસ, હિંદુસ્તાનના અન્ય પ્રદેશના વ્યાપારી વર્ગમાં અનેરી ભાત પાડે છે.”

વળી, આ જ ગ્રંથમાં (૫૦૧૬-૨૦) કચ્છની પ્રજાના વિદેશના વસવાટ માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે “કચ્છીલોકો કચ્છમાં કામધંધો કરી આજીવિકા મેળવે છે તેમ બહાર પણ વસે છે અને ત્યાં જ રાજ મેળવે છે. મુંબઈ, કલકત્તા, ઈસ્ટ આફ્રિકા, એડન, ઈરાની અખાત, યુરોપ કે અમેરિકા ભ્યાં જશે ત્યાં સારા પ્રમાણમાં કચ્છીઓનો વસવાટ જોવામાં આવશે.”

અને દેશ-વિદેશમાં કચ્છ દેશનું નામ રોચન કરનાર શાહસોદાગરો અને અગેવાનોની શૌહીક નામાવલી યાદ કરીએ છીએ તો એમાં બધી જાત અને કામના નરતીરોનાં નામ મોંઘામેઘાં જોવા અને છે : શેઠશ્રી ખેતસીલાઈ ખીંચસી જે. પી., શેઠ જેતશી જીવરાજ, શેઠ કમ્બુ સુલેમાન, સમર્થ વેદવિદ પંડિત પીતાંબરદાસ, શેઠશ્રી વેલજી માણ, શેઠ ગોકુલદાસ તેજપાલ, શેઠ બટાકી મકનજી, સર ફરીમચાઈ ઇબ્રાહીમ બેરોનેટ, શેઠ શાંતિનસ આસકરજી જે. પી., શેઠ નરશી નાથા, શેઠ મયુરાદાસ ગોકળદાસ, સર વસનજી ત્રિમજી નાઈટ, શેઠ નરશી કેશવજી, લાકતકવિ ચિવજી દેવશી, શેઠ રહેમતુલ્લા મહેરઅલી ચિનાઈ જે. પી., શેઠ સોજાખાળ કાયા, શેઠ સુરજીમાઈ વલ્લભદાસ, શેઠ કાજલદાઈ એમ. ચીનાઈ, શેઠ ભવાનજી અરબજી ખીમજી, શેઠ મેલજી સોજાખાળ, શેઠ કારશી વીજાખાળ, શેઠ રવજી સોજાખાળ, શેઠ લક્ષ્મીદાસ રવજી તેરશી, પ્રતાપજી પંડિત શ્રી આલુદજી દેવશી, દેશમજા શ્રી યુસુફ મહેરઅલી, શેઠ કાજલદાઈ ફરીમચાઈ વગેરે કેટલીય વગર અને રાજ્યમાન્ય વ્યક્તિઓનાં નામ યાદ આવી જાય છે.

૧૨. કચ્છના જૈન સહાજનોની ફાનરૂપિ અને સેવાલાવનાથી કચ્છમાં માંડવીમાં આદર્શ અને જૈનમૂલ કહી

ફાળો કંઈ નાનોસુનો નથી. મુંબઈ બંદરની અનેક વિકાસકથાઓ કચ્છના જૈન મહાજનોની સાહસિકતા અને દાનવીરતાની કીર્તિગાથા બની રહે એવી છે. ૧૩ અને આટલું જ શા માટે, તીર્થો-ધરાજ શ્રી શત્રુંજય અને બીજાં પણ અનેક તીર્થસ્થાનો કચ્છનાં દાનપ્રિય અને ધર્માતુરાગી ભાઈઓ-બહેનોની ધર્મભાવના અને ઉદારતાની ગૌરવગાથા સંભળાવે છે. ૧૪

કચ્છના વિકાસમાં જૈન યતિઓનો ફાળો

આમ જોઈએ તો જૈનધર્મનો પ્રચાર કચ્છમાં પ્રાચીન કાળથી હોવાના, શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થના સ્થાપના સિવાયના, બીજા પણ કેટલાક ઉદ્દેશોનો મળે છે. ૧૫ પણ એની વિશેષ વાત ન કરીએ અને કચ્છ દેશના વિકાસની જ વાત કરીએ તો, ત્યાંની રાજ્યસત્તાને જૈન ગૌરવોનો તથા શ્રમભૂલોએ અણીને વખતે સહાય કર્યાના અનેક દાખલા મળી આવે છે.

શકાય એવો જૈન વૃદ્ધાશ્રમ, કટારિયા તીર્થમાંની જૈન બોર્ડિંગ, તીર્થબૂમિઓમાં ભોજનઘાણાઓ, કેટલીક કેળવણીની સંસ્થાઓ તથા ઇસ્પનાસો સાથે છે; તેમ જ કેઈ કેઈ સ્થાનનાં અશક્ત સાધુર્મિક ભાઈઓ-બહેનોને નાહતરપ કે પૂરક સહાય મળતી રહે છે; અને આમાં કચ્છની ભાવનાશ્રીક બહેનો પણ પોતાનો ફાળો આપતી રહે છે. આવી બધી જૈન મહાજન સંચાલિત સંસ્થાઓની વિષેસે કેઈકે એક જ કરીને પ્રકાશિત કરવા એવી છે.

૧૨. મુંબઈ શહેરના વિકાસનો ઇતિહાસ આલેખવામાં આવે તો એમાં કચ્છની પ્રજાના ફાળો માટે વિદિષ્ટ નોંધ લેવી પડે, એટલે સોનેરી, ગૌરવશર્ચો અને વિશાળ એ ફાળો છે. મુંબઈના અનાજ-કરિયાલુના વેપારથી લઈને તે મુંબઈના વડાધુરતાના વિકાસ સુધી આ ફાળોનાં પગલાં વિસ્તરેલાં છે. મુંબઈ વ્યારે એક નાનો સરખો, અઢવિશિષ્ટ ટાપુ કે બેટ હતો, તે કાળે જે લોકોએ મુંબઈમાં વસવાટ કરવાનું સાહસ કર્યું હતું, એમાં કચ્છની જૈન અને અન્ય કોઓની વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થતો હતો. મુંબઈના વિકાસમાં કચ્છના જૈન અને અન્ય સાહસવીરોના ફાળોની દાસ્તાન લખખ બેસીએ તો એથી પાનાંનાં પાનાં ભરાય એમ છે.

“કારા કુતર કચ્છના”માં (પૃ. ૧૩) આ અંગે સાચું જ કહ્યું છે કે “મુંબઈના વિકાસમાં સાહસિક કચ્છી વેપારીઓ અને કંઠોત્તપનિઓનો ભૂતકાળમાં સારો ફાળો હતો.”

૧૪. પ્રાચીન સમયની વાન વાલુએ રાખીને છેલ્લા અનેક સૈકાઓની ઇતિહાસકાળની વાતો કરીએ તોપણ જગદ્ગ્રા, વર્ધમાનગ્રાહ, પદ્મસિંહગ્રાહ, શેક નરશી કેશવજી, શેક નરશી નાથ, શેક કેશવજી નાયક વગેરે કચ્છના અનેક દાનદાર અઘાણીઓએ મિરિસાજ શત્રુંજય તીર્થ, મિરનાર તીર્થ, વાનમગર, ભદ્રેશ્વર, ઠાંક મિરિથી લઈને પૂર્વકેશની કેટલીક કલાસુક બૂમિઓમાં નવાં જિનમંદિરો ચલુતીને, જૂનાં જિનમંદિરોના છલોદારો કરાવીને, કચ્છની વિખ્યાત પંચતીર્થોના દિવ્ય, ભવ્ય અને આલીધાન મંદિરો બંધાવીને તેમ જ ઠેરઠેર ધર્મશાળાઓ બની કરીને પોતાની ભક્તિ અને સંપત્તિને ચરિતાર્થ કરવાની સાથે કચ્છની બુદ્ધિની ધર્મપરાધુનાતું ગૌરવ વધાર્યું છે.

૧૫. “જૈન ચતુશ્ચરિ પ્રમાણે ભરત યજ્ઞવલ્કિએ કરેલા દિગ્વિજયમાં કચ્છ ઉપર વિજય કર્યાનું” નોંધાયું છે. (જગદીપપ્રકાશિન, પૃ. ૧૨૮). અ. ગારાંગમૂત્રની ચૂર્ણિ પ્રમાણે કચ્છમાં આલીરો જૈનધર્મનુયાયી હતા; આનંદપુરનો એક દરિય કાન્નય કચ્છમાં મળેો હતો તેને એના આલીરોએ પ્રતિજ્ઞા આપેો હતો (આવયક ચૂર્ણિ, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૨૬૧). બૃહત્કલ્પસૂત્ર (વિશેષચૂર્ણિ)માં નોંધ્યું છે કે કચ્છમાં સાધુઓ શૂદ્રસ્થોના ઘરમાં વાસો રહે તો દોષદૃષ્ય બનતું નથી. (મૃદત્કલ્પસૂત્ર, ૨-૨૮૪ ટિ). ”

—શુચરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, મંથ ૧, પૃ. ૨૭૧.

જૂનામરડી અને વૈર-વિરોધની ઉચ્ચ ભાવનાથી ડહોળાયેલું કચ્છનું રાજકારણ જ્યારે કંઈક સ્થિરતા અને સ્વસ્થતા તરફ પડયું ફેરવવા લાગ્યું તે બદલ રાજવંશીઓના સમયમાં, રાજોશ્રી જે'ગારણ બાવા પહેલાના રાજ્યશાસનમાં. સાહચારસો-પાંચસો વર્ષ પહેલાંના એ કટોકટીના સમયમાં કચ્છના સીમાડે, ધાંગણ પાસે ચરાડવા ગામમાં રહેતા ગોરણ શ્રી માણિકમેરણએ રાવ જે'ગારણને, પોતાના જ્ઞાનને બળે એમનું ઉત્તમ જીવિષ્ય લાખીને, જે સાથ અને સાંગ (મિટો તોલદાર ભાલો) આપ્યાં હતાં, એણે કચ્છના લોહી નીંગળતા ઇતિહાસને સુખ-શાંતિજનક નવો વળાંક આપ્યો હતો. જૈન યતિ શ્રી માણિકમેરણની આ રાજ્યસેવા આચાર્ય શ્રી શીલગુણસૂરિણએ ફરેલ વનરાજ ચાવડાની કેળવણીનું અને કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે કરાવેલ કુમારપાળની રક્ષાનું સ્મરણ કરાવે એવી છે. આને લીધે જેમ કચ્છનું રાજકારણ સ્થિર બન્યું, તેમ ગોરણ માણિકમેરણનું નામ કચ્છની રાજસત્તાના તેમ જ પ્રજાના હૃદયમાં હમેશ માટે જડાઈ ગયું. યતિ શ્રી માણિકમેરણની આ રાજસેવાની નોંધ કચ્છના ઇતિહાસને લગતાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકોમાં લેવામાં આવી છે, એટલું જ નહીં, મહારાજોશ્રી જે'ગારણ બાવા પહેલાએ એમને કચ્છમાં-ભુજનગરમાં જોલાવીને એમને માટે ખાસ પોસાણ બંધાવી આપીને અને રાજ્યમાં એમને વંશપરંપરાગત વિશિષ્ટ ફરજો આપીને પોતાની જિંદી કુતજ્ઞાની લાગણી દર્શાવી હતી. અત્યારે એમની ગાદીએ ગોરણ શ્રી ભદ્રમેરણ આ ફરજો સંભાળે છે. એમને રૂબરૂ મળવાનો અને એ ઐતિહાસિક સાંગને નજરોનજર જોવાનો મેં તા. ૨૨-૩-૭૫ના રોજ ભુજ શહેરમાં લાલ લીધો હતો.

વિક્રમના સત્તરમા સૈકામાં રાજોશ્રી પ્રાગમલણએ તપગચ્છના શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિની અને અંબળગચ્છના શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિણની પ્રેરણાથી ધર્મનાં અને લોકકલ્યાણનાં અનેક કાર્યો કર્યાં હતાં અને રાજ્યમાં કેટલાક દિવસો માટે અમારિનું-ભવરક્ષાનું પ્રવર્તન પણ કર્યું હતું, અને જોવાય હમેશને માટે બંધ કરાવ્યો હતો.

પ્રભકલ્યાણનાં કામો અને શુભિચલ રહેણીકરણીને કારણે વિક્રમની અદારમી સદીમાં કચ્છની પ્રજાએ મહારાજોશ્રી દેશળળ બાવા પહેલાને “દેશરા પરમેસરા” કહીને પરમેશ્વરના જેવું આદર-ણીય સ્થાન પોતાના હૈયામાં આપ્યું હતું. એ જ રીતે વિક્રમની યોગણીસમી સદીના અંતમાં અને વીસમી સદીની શરૂઆતમાં ઇર્ષ્યજયેલ દેશળળ બાવા ખીખને પણ પ્રજાએ એમની ઉદાર અને ઉમદા પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિઓને કારણે એ જ ગિરુદંથી નવાંજ્યા હતા. દેશળળ બાવા ખીખ શ્રી ભદ્રેશ્વરના-વસઈ જૈન તીર્થ પ્રત્યે ઘણી લાગણી ધરાવતા હતા અને એના વિકાસમાં એમણે ઘણો રસ લીધો હતો—આ તીર્થ તો કચ્છનું ભૂપણ અને ગૌરવ છે, એમ સમજીને. ઉપરાંત, ભદ્રેશ્વર તીર્થની ખિસ્માર હાલત જોઈને એમનું રોમ રોમ ભારે વેદના અનુભવનું હતું અને જેઓ આ તીર્થનો વહેલાંમાં વહેલો ઉદાર થાય એવી ઉત્કટ ઝંખનાને પૂરી થયેલી જોવા માટે જ બહુ પોતાના જીવનને ટકાવી રહ્યા હતા, તે તપગચ્છના યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીને રાજોશ્રી દેશળળ બાવાએ આ તીર્થનો ઉદાર કરાવી આપવાનું વચન આપ્યું હતું અને આ મહાન તીર્થની આવી

ઉપેક્ષા કરવા બદલ કચ્છના જૈન સંઘના અગ્રેસરોને કપકો આપીને છેવટે એતું સમારકામ સારી રીતે થાય એવી ગોઠવણ એમણે કરી હતી. તેઓની હયાતીમાં આ કામ પૂરું ન થયું તેથી એમના ઉત્તરાધિકારી મહારાજોશ્રી પ્રાગમલજી બીબાએ એ પૂરું કરાવ્યું હતું. પણ એનો ખરો યશ તો ગોરજી ખાંતિવિજયજી તથા દેશજી બાવા બીબાને ફાળે બાય છે એમાં શક નથી.

રાજોશ્રી લખપતજી વિદ્યા પ્રત્યે ખૂબ પ્રીતિ ધરાવતા હતા, અને પોતે કવિ પણ હતા. એમણે જૈન ભદ્રારક શ્રી કનકકુશળજીની પ્રેરણાથી જુજમાં યજ્ઞ ભાષા અને કવિતાકલા શીખવવાની એક ખાસ પાઠશાળા સ્થાપી હતી. આ પાઠશાળાએ દેશભરમાં ઘણી નામના મેળવી હતી.^{૧૬}

વર્તમાન નિવૃત્ત મહારાજોશ્રી

અત્યારના નિવૃત્ત મહારાજો શ્રી મહનસિંહજીના પિતા સદ્ગત મહારાજો શ્રી વિજયરાજજી-એ જ્યારે ભદ્રેશ્વર તીર્થની સુલાકાત લીધી હતી અને જૈન સંઘે એમનું ઉમળકાથી સ્વાગત અને બહુમાન કર્યું હતું, એ વખતે તેઓએ, પોતાની આ તીર્થની યાત્રાના કાંચમી સ્મરણરૂપે, કચ્છ-ભરમાં ધર્મને નામે થતો જીવવધ બંધ કરવાની બહેરાત કરી અમારિ-પ્રવર્તનમાં પોતાનો અનુકરણીય અને પ્રશંસાપાત્ર ફાળો આપ્યો હતો.^{૧૭}

૧૬. આ પાઠશાળાનું મહત્વ સમજાવતાં “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન”માં (૫૦ પૃ-૫૪) લખ્યું છે કે—

“તેમણે (મહારાવ શ્રી લખપતજીએ) પોતે ભદ્રારક કનકકુશળજી પાસેથી યજ્ઞ ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો અને ‘લખપતપિંગળ’ નામનો ગ્રંથ રચાયો. પરિણામે જગતની અદિતીય એવી કાવ્યકળા શીખવાની પાઠશાળાની જુજમાં સ્થાપના થઈ. કવીશ્વર દલપતરામે કવિઓની શાળાના કાવ્યતીર્થનાં દર્શન કરી ત્યાં કાવ્યપ્રસાદી મેળવી અને કવિતા-દીક્ષા લઈ જુજની યાત્રાને કાવ્યયાત્રા માનેલી. કવિશ્રી ન્હાનાલાલ યજ્ઞ ભાષાની એ પાઠશાળાને અર્ધ આપતાં લખે છે: ‘કાવ્યકલા શીખવાની કચ્છ જુજમાં પોશાળ હતી—આને પણ છે. કવિઓ સૂજવાની એ પાઠશાળા કદાચ દુનિયામાં અદિતીય હશે. ઘણા કાવ્યરસિકો ત્યાં લાણી રાજદરબારેના કવિરાજે થયા છે. એ કાવ્યશાળામાં કાવ્યશાસ્ત્રો શિખરાય છે, ને રસોપાસંકોને જીવનરસની વાડીઓમાં ઘુમાવી, અનુજો ને તકડી ઇંચડી પ્રીતવા, અભિ-સિંચન, ઉછેર, ફાલવીપુષ્પ, ચૂંચન, બગીચાશાસ્ત્રનો શાસ્ત્રી બિહરતાં બાત્રવાતોને લણાવે એમ, ત્યાં લણાવાય છે. કચ્છના મહારાવનંદ બુજિયો સિંહાસન છે, પણ જુજની પોશાળ તે કચ્છના મહારાવનો કાર્તિકમુગ્ધ છે.”

કવિનર ન્હાનાલાલની આ કાવ્યમય વાણી આ પાઠશાળાનું કેવું સુરેખ અને સુંદર શબ્દચિત્ર આલેખે છે ।

૧૭. સ્વર્ગરથ પ્રયાણનું પંડિતવર્મ શ્રી આલ્પદંજલિસાઈએ ભદ્રેશ્વરની જીર્ણુ પ્રતનો ઉતારો કરાવી લેવાની સાથે આ તીર્થનો જે પરિચય ઇસ્ટિક વર્ષ પહેલાં (સને ૧૯૫૫ની સાલમાં) લખાવી રાખ્યો છે, એમાં (૫૦ ૧૨) સદ્ગત મહારાજો શ્રી વિજયરાજજીની સુલાકાતનો ઉલ્લેખ કરવાની સાથે એમણે એ વખતે વ્યક્ત કરેલી ઘાગણીની નોંધ પણ આ પ્રમાણે કરાવેલી છે :

“સદ્ગત મહારાજો શ્રી વિજયરાજજી સાહેબ બહાદુર અહીં (ભદ્રેશ્વર તીર્થમાં) પધારેલા ત્યારે તીર્થના કચ્છસરના જૈન આગેવાનોએ કરેલ એમના શાનદાર સ્વાગત પછી પ્રયુષ્ઠસ્થાનેથી તેઓએ કહ્યું હતું કે ‘મારા જીવનકાળમાં આ તીર્થમાં આવીને મને જે આત્માનંદ અને પરમસંતોષ પ્રાપ્ત થયા છે, તેવો આનંદ અને સંતોષ મારા સમગ્ર જીવનકાળમાં મેં અનુભવ્યો નથી. આ તીર્થના વિકાસમાં મારા વડીલ દાદાના પિતા પુન્યશ્લોક

અને કચ્છના ભૂતપૂર્વ મહારાજોશ્રી મહાસિંહજી તો અત્યારે પણ જૈન સંઘ સાથે મીઠા સંબંધો રાખે છે અને, અવસર મળ્યે, જૈન સંઘનાં ધર્મકાર્યોમાં ઉલ્લાસથી ભાગ લે છે અને પોતાનો ફાળો પણ આપે છે.^{૧૮}

જગદૂશાહનું નામ અને કામ

અને કચ્છના જૈનધર્મનાં અને કચ્છના જૈન મહાજનોનાં ધર્માં સત્કાર્યો અને પ્રભાવ ઉપર કીર્તિક્ષણરૂપે શોભી રહે છે દાનેશ્વરી, પરમ પરોપકારી અને ધર્મની મૂર્તિ સમા શ્રેષ્ઠીવર્ધ જગદૂશાહનાં નામ અને કામ. શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થનું નામ લઈએ કે તરત જ સ્વનામધન્ય જગદૂશાહનું સ્મરણ થઈ આવે; જગદૂશાહને યાદ કરીએ અને ભદ્રેશ્વર તીર્થ નજર સામે ખડું થાય : એ બે વચ્ચે આવી અભિનંતા યા એકરૂપતા સમાઈ ગઈ છે; બન્ને ભણે એકબીજાના પર્યાયરૂપ બની ગયા હોય એમ જ લાગે છે—ભણે કાયાની છાયા જ બોધે દેવો ! એમણે અથવા એમના વડવાઓએ, વડવાઓની જન્મભૂમિ કંથકોટના કિલ્લામાં ચલુવેલ અને કેટલાય સૈકાથી સાવ જીર્ણોશીર્ષ હોલતમાં મુકાઈ ગયેલ ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું મંદિર કદાચ કચ્છમાંના જૈન સ્થાપત્યનો જૂનામાં જૂના અવશેષોમાંનો એક હશે. એ જ રીતે જગદૂશાહ પછી બેએક સૈકા પછી થયેલ શ્રેષ્ઠી વર્ધમાનશાહ તથા પદ્મસિંહશાહ પણ ભદ્રેશ્વરમાં જ આવીને વસ્યા હતા અને એમણે પણ આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર તથા ઘીભા અનેક સુકૃતો કર્યાં હતાં.

સફલાગ્યે, અનેક નાના-મોટા કુદરતના કોપ અને માનવસર્જિત અંઝાવાતોનો સામનો કરીને, શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધનું ભગવાન પાર્શ્વનાથનું તથા શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું ભબ્ધ મહાતીર્થ, અત્યારે પણ પૂરી બહોળલાલીપૂર્વક ટકી રહ્યું છે અને દાનશૂર જગદૂશાહ અને એમની તેમ જ વર્ધમાનશાહ તથા પદ્મસિંહશાહ જેવા કચ્છના અનેક ધર્મોત્સાહાતાઓની કીર્તિકથા સંભળાવીને ધર્મભાવનાની પ્રભાવના કરી રહ્યું છે.

ત્યારે હવે શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધના જૈન મહાતીર્થનું દર્શન અને એના મહિમાનું શોડુંક કીર્તન કરીને પાવન થઈએ.

દેશગુણબાવાએ જે રસ ખતાવ્યો છે અને જે સાચ અને સહકાર આપ્યો છે તે એના વિકાસ માટે લક્ષ્મી ખર્ચવા સહિત ઉત્તેજન આપ્યું છે, તે રીતે, જે દેશમાં પરમ પવિત્ર, અધોક્ષિક તીર્થ છે તે કચ્છ દેશના રાજા તરીકે અને પણ આ તીર્થના વિકાસમાં ભીડે રસ લઈશું ને તન-મન-ધનથી અમારાથી જે પણ બનશે તે બધું કરી છૂટ્યું. આ તીર્થના કોઈ પણ અમારા જેવા ક્રમ માટે અને હમેશાં તૈયાર રહેવું એવી આપી ખાતરી આપીએ છીએ, ને અમારા રાજ્યમાં ધાર્મિક ખ્યાલો નીચે અત્યાર સુધી અમારા રાજકુટુંબ અને બીજાઓ તરફથી જે પશુ વધ થાય છે, તે આ તીર્થમાં અમારા આત્મવાની યાદગીરી તરીકે બંધ કરાવવાનો હક્કમતી પ્રબંધ કરીશું.”

અભયદાન અને અમારિ-પ્રવર્તનના આ કાર્યનું મૂલ્ય કેટલું બધું છે ! આટલા માટે જ ધર્મશાસનમાં રાખને રીઝવાની વાત ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

૧૮. આ વર્ષે શુજનપરમાં ભગવાન મહાવીરના પચીસસોમા નિર્વાણ મહોત્સવનો મોટો સમારોહ થયો હતો, એમાં વર્તમાન મહારાજ શ્રી મહાસિંહજીએ ઉલ્લાસથી ભાગ લીધો હતો અને આર્થિક ભેટ પણ ધરી હતી.

વર્તમાન ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ મહાતીર્થ

સાબળ્યા જેને રસશણ્ડગાર, લતામંડપ સમ ધર્માગાર

—મહાકવિ ન્હાનાલાલ

(ચિત્રદર્શનો, કાવ્ય પહેલું. કડી ૧૦, સને ૧૯૨૧)

કચ્છની સાહસિકતાનો પ્રેરક અને સમૃદ્ધિનો જનક કચ્છનો ફરિયાદિનારો ઘણો વિશાળ છે; અને એમાં કચ્છના અખાતનો અને અરબી સમુદ્રનો સંગમ થાય છે.

ભદ્રેશ્વર નગરની બહોજલાલી અને સ્મૃતિ

કચ્છના અખાતના જ કિનારે આવેલું ભદ્રેશ્વર નગર અને બંદર બન્ને, પ્રાચીન સમયમાં, સાહસિકતાથી વર્ષ પહેલાં, ખૂબ સમૃદ્ધિશાળી અને ધીકતા વેપાર તથા આયાત-નિકાસનાં મથક હતાં. સમય જતાં એ સાગરકિનારો ત્રણેક માઈલ દૂર જતો રહ્યો, નગરની સ્થિતિ ‘પટ્ટણ સો ઠટ્ટણ’ના જેવી વેરાન અને ભિસ્માર થઈ ગઈ અને બંદર મોટી હોડી કે નાના વહાણને પણ આવવા અને લાંગરવાની ભાગ્યે જ સગવડ આપી શકે એવું છીછરું અને નળિયું બની ગયું. પરિણામે ભદ્રેશ્વર બંદર અને નગરની બહોજલાલી કેવળ ભૂતકાળની વાતો બની ગઈ.^૧

અને છતાં ભદ્રેશ્વર નગર અને બંદરને લોકસ્મૃતિમાંથી સાવ વીસરાઈ જતાં રોકીને, આજે પણ જનહૃદયમાં એમનું આદર અને ગૌરવભયું^૨ સ્થાન ટકાવી રાખ્યું છે, આશરે પચીસસો વર્ષ જેટલા પુરાતન મનાતા એક જિનમંદિરે, તથા સખાવલીદિલ, સાહસિકતા અને ત્રણ ત્રણ દુષ્કાળોના સામનાને લીધે જગત્પિતા જેવા ગૌરવને મેળવીને જનમાનસમાં સદાસ્મરણીય અને અમર બની રહેલા શાહસોદાગર જગદૂશાહના પુણ્ય નામે, ભદ્રેશ્વર—પ્રાચીન ભદ્રાવતી નગરી—નું નામ લઈ એ અને જગદૂશાહનો બજારમાન અને ભવ્ય ભૂતકાળ બાજુ નજર સામે ખડો થાય છે. ભદ્રાવતી નગરી જગદૂશાહના વખતમાં અને તે પછી વર્ધમાન-પલ્લસિંહશાહના સમય સુધી પણ ખૂબ સમૃદ્ધિ-

૧. આ અંગે અચલજીના આચાર્ય શ્રી અમરસાગરચરિત્રે વિં. સં. ૧૬૬૧ માં રચેલ “શ્રીવર્ધમાન-પલ્લસિંહચરિત્ર” માં સ્ત્રી ૬, શ્લોક ૨૬ અને ૨૭માં બહુલાંબુ છે કે—

મદ્રાવ્યામામ્યાન્યેલુ-મંદ્રામારી પ્રવર્તિતા ।

મરણં વહુલોકાનાં તેન જાતં મયપ્રદમ્ ॥ ૨૬ ॥

શનૈઃ શનૈશ્ચત્રેવં પુરી સોદ્ધસિતા તતઃ ।

પૌલિયાડગિ હ્રા તસ્યા જગસે કાલરક્ષસા ॥ ૨૭ ॥

અર્થાત્ તે પછી (વર્ધમાનશાહના સ્વર્ગવાસ પછી) ભદ્રાવતી નગરીમાં મોટા મરણનો ઉપદ્રવ થયો, તેમાં ઘણા લોકોનાં મરણ થયાં અને ત્યાર પછી એ નગરી ધીમે ધીમે વેરાન થઈ ગઈ અને એની બહોજલાલીને કાળરક્ષી રાક્ષસ ભરખી ગયો. (તથા જુઓ, અચલજીનિર્દેશન, પૃ. ૩૬૫ તથા ૪૩૬)

શાળી અને વિખ્યાત નગરી હતી, એ તો બહુતું છે.

ભદ્રેશ્વર નગરીનું ભાગ્ય તો તે પછી, પ્રકાશ અને અધિકારને વેરતા કાળચક્રનો ભોગ બનીને, ક્રમે ક્રમે આથમતું ગયું અને અત્યારે એક સામાન્ય કસબારૂપે એનું નામ સચવાઈ રહ્યું છે. પણ શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થ તરીકે વિખ્યાત બનેલ જૈન યાત્રાધામની વાત કંઈક બુદ્ધી છે.

તીર્થનો પુણ્યયોગ

શરૂઆતમાં ઘણા સૈંકા સુધી તેવીસમા તીર્થંકર ભગવાન પાર્શ્વનાથના તીર્થ તરીકે અને છેલ્લા કેટલાક સમયથી ચોવીસમા તીર્થંકર શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના તીર્થ તરીકે વિખ્યાત બનેલ ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થ પશુ ચડતી-પડતીના અનેક યુગોનો અનુભવ કર્યો હતો. આમ છતાં આ તીર્થભૂમિનો કોઈ એવો અજબ પુણ્યયોગ સમયે સમયે ભગતો રહ્યો છે કે જેથી એ કાળના ગોઝારા પંજરામાંથી નામશેષ થતાં જતી જર્મને ફરી પાછી પ્રભાવશાળી બનતી રહી છે. તડકા-છાયાના આવા તો અનેક તખ્તો આ તીર્થભૂમિ ઉપર આવી ગયા; પણ એકંદર એ બધાને એ સુબરૂપ પાર કરી ગઈ છે. અને, વિશેષ આનંદ અને આશ્ચર્ય પમાડે એવી બીના તો એ છે કે, છેલ્લાં સોએક વર્ષ ફરત્યાન એનો મહિમા ઉત્તરોત્તર વિસ્તરતો જ રહ્યો છે અને હજી પણ એમાં વધારો થતો જ ભય છે. શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થનું નામ ભારતના દૂર દૂરના ખૂણામાં શુંજતું થયું છે અને જૈન સંઘના હૃદયમંદિરના અણુ અણુમાં આ તીર્થ તરફનું આકર્ષણ, બહુ શુકલપક્ષના ચંદ્રની કળાની જેમ, ક્રમે ક્રમે વધતું જતું હોય એમ જ લાગે છે.

શાંત, એકાંત, સોહામણું ધર્મસ્થાન

આ સ્થાન પૃથ્વીના પૂર્વ ગોળાર્ધમાં ૨૩° અક્ષાંશ અને ૭૦° રેખાંશ ઉપર આવેલું છે; અને અત્યારે એ સાગરકિનારાથી ત્રણેક માઈલ જેટલું દૂર છે.

તનના તાપ હરે એનું સુદર અને તાજગી આપે એનું તંદુરસ્ત એનું હવામાન છે. ઉનાળામાં પણ શીતળ પવનની લહરીઓ ત્યાં હંમેશાં વફા જ કરે છે, અને એ પવનની લહરીઓ એવી નિર્મળ હોય છે કે એમાં ધૂળ અને ધુમાડાની કે દુર્ગંધની ખરાબીનું નામ પણ નથી હોતું.

મનના સર્વ સંતાપ અને ઉદ્વેગને દૂર કરીને પરમેશ્વરના સાંનિધ્યનું અંતરમાં સંવેદન જગાડે, પરમાત્માનું નામસ્મરણ કરવાની પ્રેરણા આપે અને ત્રિલોકના નાથનો મહિમા સમજવામાં સહાય કરે, એવું શાંત, એકાંત અને મધુર ભદ્રેશ્વરનું વાતાવરણ છે.

અને, આ બધાથીય આગળ વધીને, યોછી જરૂરિયાતોથી છુવન છુવી બહુવાની કળાના આનંદનો નમૂનો અનુભવવાનું અને એનો થોડોક પણ યોધપાક સમજવાનું બહુ આ કોઈ વિશિષ્ટ ધર્મધામ હોય એમ, ન અહીં હોટલોની લંગાર છે, ન સિનેમા-નાટકોની જાનળ છે કે ન ભગવાંનને ભૂલી જવાય એવાં ભોગ-વિલાસનાં સાધનો છે. જરાક પણ ભાવનાશીલતા ધરાવનાર સહૃદય યાત્રિકને ભક્તિ, તપ, ત્યાગ, સંયમ અને વૈરાગ્યનો મહિમા સમજાય એવી પુણ્યપ્રેરક આ ધરતી છે.

વળી, આને લીધે કહો કે ગમે તે કારણે કહો, આ તીર્થની યાત્રાએ આવનારાં મોટાભાગનાં યાત્રિકો, ભગવાનનાં દર્શન-પૂજન કરીને તરત જ પાછા ફરી જવાને બદલે, છેવટે બે-ચાર દિવસની સ્થિરતા કરીને અહીં રહેવાની ભાવના ધરાવતાં હોય છે. આમ થવામાં લોબનશાળા અને ધર્મ-શાળાઓની સંતોષકારક અને ઉત્તમ સગવડ, તીર્થનો વહીવટ સંભાળનાર સંચાલક-મંડળ (ટ્રસ્ટી મંડળ)ની ભગતી દેખરેખ, અને તીર્થના કર્મચારીવર્ગનો હાર્દિક અને વિવેકભર્યો વર્તોવ પણ નિમિત્તરૂપ છે, એમ કહેવું બેધ છે.

આ તીર્થધામની યાત્રાએ આવતા યાત્રિકની નબર, કેટલીક ફરી ઉપરથી, ગગનમંડળમાં નક્ષત્રમાળાની જેમ શોભી રહેલ, ધવલ શિખરમાળા ઉપર સ્થિર થઈને, અંતરને આહ્વાહકારી લાગણીથી ભરી દે છે. યાત્રિકને એ સમયે એમ જ લાગે છે કે બહુ હિમગિરિના હિમપુંજમાંથી અથવા દ્રૂધ સમા પ્રવેત સંગેમરમરની નાની સરળી ટેકરીમાંથી કંડારી કાઢેલ કોઈ અફસુત પ્રાસાદ સામે ખડો છે—બહુ કોઈ નયનમનોહર અને દિવ્ય દેવવિમાન, પોતાના સૌંદર્ય-મૈસવ સાથે, ધરતી ઉપર ભિતર્યું ન હોય ! પુણ્ય યાત્રિક વધુ નજીક પહોંચે છે અને હવામાં લહેરાઈને ધર્મ-ભાવનાની કુવાસ પ્રસરાવતી નાનાં-મોટાં શિખરો ઉપરની પ્રવેત અને લાલ રંગની ક્વભાઓને બોધેને અને કથુંમધુર રણકાર કરીને ધર્મનો સંદેશ સંભળાવતી ધંટડીઓને સાદ સાંભળીને તો યાત્રિકનું અંતર ગદગદ અને લાગણીભીતું બનીને બહુ મૂક વાણી બોલી બેઠે છે : ધન્ય પ્રભુ ! ધન્ય આપણું ધામ ! અને ધન્ય આપનો ધર્મ ! આપના ચરણે આવી અમે પણ આજે ધન્ય બનવાનાં !

ત્રણ ગઢ

બહુ અહિંસા, મહાકરુણા, સમતા અને વિશ્વમૈત્રીના અવતાર શ્રી તીર્થંકર ભગવાનના સમવ-સરણી થાક આપતાં હોય એમ, મોટાં-નાનાં ત્રણ પટાંગણ (મેદાન-કંપાઉડ)ને ફરતા ત્રણ ગઢોની વચ્ચે શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થંત્રું ભવ્ય, કળામય અને સોહામણું જિનમંદિર આવેલું છે.

તીર્થંત્રું સૌથી પહેલું પ્રવેશદ્વાર, તીર્થની ૪,૫૬,૧૦૦ ચોરસ ફૂટ જેટલા વિસ્તારની સમસ્ત ધરતીને સમાવતા વિશાળ મેદાનની આસપાસ ચણી લેવામાં આવેલ ગઢની વચ્ચે મૂકવામાં આવ્યું છે—બહુ ભગવાન તીર્થંકરના ધર્મરાજ્યની નાની સરળી રાજધાની જ બેઠેલો ! એ પ્રવેશદ્વાર ઉપર અંકિત થયેલા “સુરવાગતમ્, શ્રી કમ્ભ ભદ્રેશ્વર વસર્ધ મહાન જૈનતીર્થ” એ અક્ષરો યાત્રિકને પ્રભુની ધર્મનગરીમાં આવકાર આપે છે. આ પહેલું પ્રવેશદ્વાર મુખ્ય ગઢની પશ્ચિમ દિશામાં છે. આ ઉપરાંત આ ગઢની ઉત્તર દિશામાં પણ બીજો મોટો દરવાજો મૂકેલો છે. [ચિત્ર નં. ૧અ, ૧બ]

મંદિરની જમીનને ફરતો ગઢ બને એની સામે ભદ્રેશ્વર ગામના શાસકો અને બીજા ગરાશિયા-રજપૂતો વગેરેને જળશ વિરોધ હતો; અને તેઓ એ કામ કોઈ રીતે થવા દેતા ન હતા. અને આ કામ થાય એની સામે એમણે લયલું એવું વાતાવરણ ખડું કરી મૂક્યું હતું કે એ માટે કોઈની હિંમત જ ચાલતી ન હતી. પણ છેવટે આ તીર્થના અનન્ય ભક્ત પ્રજાચક્ર પંડિતવર્મ શ્રી આણંદજી ભાઈએ એ કામ ગમે તે યોગે પૂરું કરવાનો નિશ્ચય કરીને અને જીવના ભોખ

જેવું સાહસ કરીને, રાતોરાત કહી શકાય એવા ટૂંકા સમયમાં, આ ગઢ અણુવવાનું કામ પૂરું કરાવીને તીર્થને સુરક્ષિત બનાવ્યું હતું.

આ ક'પાઉન્ડમાં પ્રવેશ કરીને આશરે ૪૦૦ ફૂટ ઝાગળ વધીએ એટલે આપણા જમણા હાથે મોટાં તોતીંગ દારવાણી, દરબારગઢની મોટી ડેલી જેવી, દાદાના દરબારની ડેલી આવે છે. ૨ આ છે નાની-મોટી સંખ્યાબંધ ધર્મશાળાઓ, ઉપાશ્રયો, પુસ્તકાલય અને મોટા જિનમંદિરને સમાવતા ધીબ ગઢનું પ્રવેશદ્વાર. [ચિત્ર નં. ૨] આ ડેલી અને ધીબ ગઢમાં ૧,૦૬,૮૦૦ ચોરસ ફૂટ એટલી (૪૦૦'x૨૬૭' ફૂટ હાંબા-પહોળી) જમીનને આવરી લેવામાં આવી છે. આ તીર્થનો વહીવટ સંભાળતી શ્રી વર્ધમાન કલ્યાણુજીની પેઢીનું કાર્યાલય પણ આ ડેલીમાં જ બેસે છે. આ ડેલી અને જિનમંદિર એવી સમરેખાથી રચવામાં આવેલ છે કે ડેલીની વચ્ચે ઊભા ઊભા આખા-મંદિરના બહારના ભાગનાં દર્શન થઈ શકે છે. [ચિત્ર નં. ૩, ૪]

આ ડેલીને મૂકીને આશરે ૮૫ ફૂટ ઝાગળ વધીએ એટલે દેવાધિદેવના દેરાસરને સમાવતા ૧૬,૮૦૦ ચોરસ ફૂટના (૧૬૦'x૧૦૫' ફૂટ હાંબા-પહોળા) નાના સરખા ગઢ (ક'પાઉન્ડ)નું પ્રવેશદ્વાર આવે છે. એ પ્રવેશદ્વારની બંને બાજુ એવા જ કઢ અને આકારનું એક એક પ્રવેશદ્વાર છે. આ ત્રણે દ્વાર ઉપર કમાનો કરેલી છે; અને એના ઉપર અંગ્રેજી સંસ્કૃતિની અસરની યાદ આપે એવાં બેકેલાં ચાર પૂતળાં છૂટાંછૂટાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. [ચિત્ર નં. ૫] આ પૂતળાંઓના સંબંધમાં કંઈકે એવી વાત સાંભળવામાં આવે છે કર્નલ મેક મર્ડો વગેરે અંગ્રેજોએ આ તીર્થની સુલાકાત લીધેલી અને એના વિકાસ-રક્ષણમાં રસ લીધો હતો, તેની યાદમાં આ પૂતળાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. એમાંના બે પૂતળાં તો કર્નલ મેક મર્ડો અને તેમની પત્નીનાં છે. (કલ્પનું સંસ્કૃતિદર્શન, પૃ ૬૧) ભારતીય સ્થાપત્ય વિદ્યાના બહુકારોએ તો આ પૂતળાં હવે અહીંથી દૂર કરવાં બેઠાં એ 'જેવું' સૂચન પણ કર્યું છે. મંદિરની આસપાસનાં યોગાનમાં પર્યટરની લાક્ષી બિછાવી દેવામાં આવી

૨. દાદાના દરબારના મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર તરીકે શોભતી આ મોટી ડેલીના તોતીંગ અને તોલદાર દરવાજા કેવી રીતે ચઢવવામાં આવ્યા હતા, એની રમૂજ ઉપજાવે એવી વાત પેઢીના અત્યારના મુનીસ શ્રી નેમચંદલાઈ કસ્તુરચંદ વોરાએ કહી સંભળાવી હતી, તે બહુવા જેવી છે.

વિં ૨૦ ૧૬૩૯ની સાલમાં આ તીર્થનો છેલ્લો જ્યોત્સ્નાદાર થયો તે પછી વિં ૨૦ ૧૬૪૬ની સાલમાં આ વિશાળ ડેલી પણ તૈયાર થઈ ગઈ હતી અને સુતારોએ એના મોટા અને ભારે વજનદાર દરવાજા પથુ બનાવી દીધા હતા. ભારે આવા ભારબોજવાળા મોટા દરવાજા ડેલીમાં ચઢાવી દેવાની વાત આવી ત્યારે, આ કામમાં લાગેલા મજૂર પુરુષો અને મજૂરજીવનનો ક્યે એક ભતની હરીફાઈ ભગી છી. મજૂર-પુરુષોએ મજૂરજીવનનો મસ્કરી કરતાં કહ્યું: 'આવું મોટું વજનદાર બારણું ચઢાવવાનું બહેનોનું શું જમ્બુ ?' એ કામ તો પુરુષો જ કરી શકે ! આ વાત સાંભળીને મજૂરી કરતી બહેનોને ચાનક ચડી અને એમણે પુરુષોનો આ પકકાર ઝીલી લઈને કહ્યું કે 'બારણું' ચઢાવવામાં અમે કોઈ રીતે તમારાથી પાછા પડ્યાનાં નથી; અત્યારે જ આ વાતનું પારખું કરી લઈએ. જમણી બાજુનું બારણું તમે પુરુષો ચઢાવો અને ડાબી બાજુનું બારણું અમે બહેનો ભેગી થઈને ચઢાવી દઈશું. અને સાચે જ, આ રમૂજભરી હરીફાઈમાં, મજૂરજીવનનો એ બહુ બારણું પોતાના બળથી ચઢાવી લઈને, પુરુષ-મજૂરોને ચૂપ કરી દીધા !

છે. આ કં'પાઉન્ડમાં આશરે ૧૪૫'x૮૧' ફૂટ લાંબી-પહોળી જમીનમાં દેવમંદિર વસેલું છે. આ જિનમંદિરની ભીંચાઈ પાયાના થર સહિત ૪૪ ફૂટ ૨ ઇંચ છે. એટલે એમાંથી પાયાનો ૬ ફૂટ ૫ ઇંચ જેટલો ભાગ ખાદ કરતાં મંદિર જમીનથી ઉપરના ભાગમાં ૩૭ ફૂટ અને ૯ ઇંચ ભીંચું છે.

પરમાત્માનાં દર્શન

આ દરવાજામાંથી ૨૦ ફૂટ આગળ વધીએ અને આપણે ઉત્તરાભિમુખ^૩ જિનમંદિરના મુખ્ય પ્રવેશદ્વારમાં પહોંચી જઈએ છીએ. [ચિત્ર નં. ૬] અને સામે જ મૂળ ગતારામાં બિરાજતા મૂળનાયક પરમાત્મા મહાવીર દેવનાં મનભર દર્શન કરીને આપણું ચિત્ત આદ્વાદિત થઈ જાય છે, [ચિત્ર નં. ૭] અને આપણે જીવનની કંઈક કૃતાર્થતા અનુભવીએ છીએ. શ્રી રાણકપુરના વિખ્યાત મંદિર કરતાં આ મંદિર ઘણું નાલું હોવા છતાં પ્રથમ પ્રવેશદ્વારમાં ખડા ખડા મૂળનાયક પ્રભુનાં દર્શન થઈ શકે એવી રચના અને અંદરનાં વિશાળ અને ઉન્નત સ્તંભોની પદ્ધતિ^૪ શ્રી રાણકપુર તીર્થના નયનમનોહર જિનમંદિરનું સહજપણે સ્મરણ કરાવે છે. આમાંના કેટલાક

૩. આ દેરાસર ઉત્તરાભિમુખ છે, એ અંગે ટીકા કરતાં ડૉ. જેમ્સ બર્નેસે એમના “રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ડીકવીટીઝ ઓફ ઇન્ડિયાનાઝ એન્ડ ક્ઝ” નામે પુસ્તકમાં (પૃ ૨૦૮) લખ્યું છે કે “The temple faces the north—an unusual position for a Jaina shrine” (આ દેરાસર ઉત્તરાભિમુખ છે અને જૈન દેરાસરને મટે ઉત્તરાભિમુખ હોવું એ અસામાન્ય સ્થિતિ ગણાય છે; અર્થાત્ જૈન દેરાસર ઉત્તરાભિમુખ નથી હોતા.) ડૉ. ખર્જસના આ વિધાનને અનુસરીને “શ્રી જગદ્ગરિન” ના સંપાદક શ્રી મગનલાલ દલપતરામ ખખખરે પોતાના પુસ્તકમાં (૧૦ ૧૧૦) અને “કન્ઝુ સંસ્કૃતિદર્શન” ના લેખકશ્રીએ પણ એમના પુસ્તકમાં (પૃ ૬૩) જૈન દેરાસર ધણુખડું ઉત્તરાભિમુખ નથી હોતાં એ વાતનું સમર્થન કર્યું છે. પણ આ વાત બરાબર નથી અને હિંદુસ્તાનમાં સંખ્યાબંધ જિનમંદિરો ઉત્તર દિશાનાં મુખનાર્થાં બનેલાં છે, અને હજી પણ બને છે. કારણ કે, જૈન શિષ્યશાસ્ત્રમાં દેરાસર ઉત્તરાભિમુખ બનાવવાની સામે કોઈ હેતુ બતાવવામાં આવ્યો નથી. એન હાથે છે કે બ્યારે ડૉ. બર્નેસે આ તીર્થની મુલાકાત લીધી ત્યારે એમની સાથે રાનસાહેબ શ્રી દલપતરામ પ્રાણીઅનંદસ ખખખર હતા, એમણે અથવા આ તીર્થ સંબંધી ડૉ. બર્નેસને માહિતી આપનાર ખીજી કોઈ વ્યક્તિએ એમને જૈન દેરાસર મોટે ભાગે ઉત્તરાભિમુખ નહીં હોવાની વાત કહી હતી; અને એને આધારે એમણે પોતાના પુસ્તકમાં ઉપર મુજબ નોંધ કરી હતી.

૪. “શ્રી ક્ઝ ગિરનારની મહાપાત્ર” માં (પૃ ૧૨૧) આ જિનમંદિરમાં ૨૧૮ ચાંસલા હોવાનું નોંધ્યું છે. અને, તે પૈકી, એ દૈવ્યબને અનુસરીને, (૧) “મારી ક્ઝ પાત્ર” માં (પૃ ૧૪૩), (૨) “જૈન તીર્થોનાં ઇતિહાસ” માં (૧૦ ૧૨૨), (૩) “જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ” માં (પૃ ૧૪૦) અને (૪) “ભારતનાં જૈન તીર્થો” માં (પૃ ૪૬)—એ ચારે જૈન પુસ્તકોમાં આ મંદિરમાં ૨૧૮ ચાંસલા હોવાનું નોંધ્યું છે. આ પુસ્તકોમાં “શ્રી ક્ઝ ગિરનારની મહાપાત્ર” પુસ્તક વિં સં ૧૯૮૫ (સને ૧૯૨૬) માં પ્રગટ થયેલું હોઈ સૌથી જુદું છે. આ પુસ્તક કરતાં ખીજી કોઈ વધુ પ્રાચીન પુસ્તકમાં આ દેરાસરમાં ૨૧૮ ચાંસલા હોવાની વાત નોંધી હોય તો તે માત્ર જોવામાં આવી નથી, તેમ જ આ પુસ્તકનાં ૨૧૮ ચાંસલાનો દૈવ્યબ દાના આધારે કથો છે, તે પણ અચ્છી સંકાદું નથી.

આ પુસ્તક કરતાં પ્રાચીન પુસ્તકો ડૉ. જેમ્સ બર્નેસનું “રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ડીકવીટીઝ ઓફ ઇન્ડિયાનાઝ

સ્તંભ વિશાળ છતાં સાવ ચોક્કસ કોતરણીવાળા છે, તે બીજા કેટલાક સ્તંભો સુધર કોતરણીના અલંકારથી સુશોભિત છે. [ચિત્ર નં. ૮, ૬]

મંદિરનાં પ્રવેશદ્વારથી આગળ વધીએ અને ૬ પગથિયાં ચડીએ એટલે વિશાળ અને ઊંચા થાંભલાવાળા મંદિરના ભાગમાં આપણે પહોંચીએ છીએ. આ ભાગમાં આવા સ્તંભોએ સારા પ્રમાણમાં જગ્યા રોકેલી હોવાથી રગમંડપ તરીકે એનો ખુબુ જોડો ઉપયોગ થઈ શકે છે. કદાચ આને પ્રવેશમંડપ કે એવું કંઈક નામ આપી શકાય. શિલ્પશાસ્ત્રમાં આને શાલાવીથિ કહે છે. [ચિત્ર નં. ૧૦ અ, ૧૦ બ] અને જે બાજુની સ્તંભાવલીની ખંને બાજુ, વિશાળ ધુમ્મટ ધરાવતા જે રાસમંડપ છે, જે આ મંદિરની રચનાની, બીજે ભાગે જ જોવામાં આવતી, એક વિશેષતારૂપ છે.

જે શિલાલેખો

આ સ્થાનમાં દેરાસરનાં જમણી તરફના એક થાંભલા ઉપર અને તે પછી ડાબી તરફના એક થાંભલા ઉપર એક-એક જૂનો શિલાલેખ કોતરેલ છે. આમાં જમણી તરફના થાંભલા ઉપરના એક જ શિલાલેખ ઉપર અને નીચેના ભાગની વચ્ચે થોડીક ખાલી જગ્યા મૂકીને કોતરેલ હોવાથી, જોનારને, પહેલી દ્રષ્ટિએ, એ જુદા જુદા, એ શિલાલેખ જેવું લાગે, પણ એ એક જ શિલાલેખનું સળંગ લખાણ છે. આ શિલાલેખ વિં સ'ં ૧૬૫૮નો છે અને એમાં શ્રી વિવેકઠર્થ ગણિયુ, ભદ્રે-એન્ડ કમ્પાની નામે પુસ્તકમાં, તથા "એન્ટિક્વેરિ એન્ડ ધી એન્ડે પ્રેસિડેન્સી"ના પાચમી વૉલ્યુમમાં કે "સ્વદેશી" પત્રનાં વિં સ'ં ૧૮૮૦ના દીપોત્સવી અંકમાં પ્રગટ થયેલ શ્રી વજ્રલાલ લખાનલાલ જાવાના શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થનો પરિચય આપતા લેખમાં તેમ જ સને ૧૮૫૮માં પ્રગટ થયેલ "કમ્પ્યુ" સંસ્કૃતિદર્શન" નામે પુસ્તકમાં પણ ૨૧૮ થાંભલાનો ઉલ્લેખ નથી.

ઉપરાંત લેફ્ટનેન્ટ પોસ્ટાન્સ નામના અંગ્રેજ અમલદારે છેક સને ૧૮૩૭ની સાલમાં, ડૉ. બર્નેસથી પણ ૩૭ વર્ષ પહેલાં, આ તીર્થની મુલાકાત લીધી હતી ત્યારે એમણે આ મંદિરના આગળના ભાગમાં ૪૫ થાંભલા હોવાનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કર્યો હતો :

'The inside of the building may be considered as divided into two parts, that nearest the entrance, which may be styled the vestibule, is covered in and supported by 45 pillars with two domes "

(અર્થાત્ ઇમારતનો અંદરનો ભાગ જે વિભાગમાં વહેંચાયેલો લેખી શકાય; એમાંનો પ્રવેશદ્વારની એકદમ નજીકનો ભાગ, કે જેને બધાનક (પ્રવેશમંડપ) તરીકે જાણખાવી શકાય તે જે ધુમ્મટો ધરાવે છે અને ૪૫ થાંભલાથી આધારિત અને ભરેલો છે.) શ્રી પોસ્ટાન્સના આ ઉલ્લેખનો અર્થ એવો થઈ શકે કે મંદિરના પાછળના તથા બાજુના ભાગમાં બીજા થાંભલા હોઈ શકે. આમ છતાં ૨૧૮ ના અંકને પહોંચી શકતું નથી, એમ સ્પષ્ટ લાગે છે.

આ બાબતને નક્કી કરવા માટે અમે ભમતીની ફેરિઓની પાછલી દીવાલોમાં પણ થાંભલા હોવાનું ચાનીને ચાલુતરી કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ અમે ૨૧૮ ની ચાલુતરી કરી શક્યા ન હતા. તે પછી આ આંકડાને પ્રચાર કેવી રીતે થયો એ સવાલ સહજપણે થાય છે. પણ એનો ચોક્કસ જુલાસો અમી શકતો નથી. એ એમ તેમ હોય, પણ એટલું સાચું છે કે, આ દેરાસરમાં પેસતાં જ એના થાંભલા એવા બે આ અને વધારે પરીધવાળા (બડા) એવા થી છે કે એ ઈશ્વરનું ખ્યાન જે આ વખતે રહેતા નથી.

શ્વરત્વ', મહારાજો શ્રી ભારમલ્લ જીજ્ઞત્વ અને કુંઠરશી ગામત્વ' નામ આપવામાં આવ્યું છે, અને મોટાભાગનો આ શિલાલેખ ઉકેલી શકાય એ રીતે સચવાઈ રહ્યો છે. [ચિત્ર નં. ૧૧] પણ ડાબા હાથના સ્તંભ ઉપરના, પ્રમાણમાં કંઈક નાના, શિલાલેખના અક્ષરો કોતરણીમાં ઠીક ઠીક સાફ દેખાવા છતાં એનો મરોડ કંઈક એવો ખામીવાળો કે વિચિત્ર છે કે જેથી એ ઉકેલી શકાતા નથી.^૫ [ચિત્ર નં. ૧૨] જમણી બાજુના શિલાલેખની શરૂઆતની પાંચ લીટીઓમાં અને ડાબી બાજુના પાંચ લીટીઓના આખા શિલાલેખમાં, ચીરુડીના પ્લાસ્ટરને લીધે, વચ્ચે ભંગ પડી જતો દેખાવાથી, એ પ્લાસ્ટરની નીચે કંઈ લખાણ હોય તો તે તપાસવા માટે, એટલા ભાગમાંથી ચીરુડી પ્લાસ્ટર દૂર કરાવીને જોયું તો એ ભાગમાંથી કંઈ દબાઈ ગયેલું લખાણ તો ન મળ્યું, પણ સાદા પથ્થરના શંકુ આકારના આ ભાગમાં કેટલુંક શિલ્પકામ ભેવામાં આવ્યું. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે, આ બધા થાંભલા પહેલાં સાદા પથ્થરના અને કોતરણીવાળા હશે, પણ, તા. ૨૭-૪-૧૯૨૬ના ટ્રસ્ટી મંડળના ઠરાવ મુજબ, જ્યારે મંદિરમાં બધે ચીરુડી પ્લાસ્ટર કરાવવામાં આવ્યું હશે ત્યારે, આ થાંભલાઓ ઉપર પણ પ્લાસ્ટર કરવામાં આવ્યું હશે અને તેને લીધે, અથવા તો પહેલાં કરવામાં આવેલ કોઈક સમારકામ વખતે, થાંભલા ઉપરતું (તથા ખીલ જગાઓ ઉપરતું) પણ કોતરકામ હંકારી ગયું હશે. અને આમ કરવા જતાં કોઈક સ્થાન ઉપર લગાડવામાં આવેલ કોઈક ભૂના શિલાલેખો દબાઈ ગયા હોય એવું પણ બન્યું હોય.^૬ પણ જેમ આ બે શિલાલેખો ખુલ્લા રાખેલા મળી આવ્યા છે તે ભેતમાં, છેલ્લે છેલ્લે ચીરુડી પ્લાસ્ટર કરવામાં આવ્યું એ વખતે, આવું ન પણ બનવા પામ્યું હોય અને પ્લાસ્ટર કરનાર કારીગરોએ શિલાલેખોને બચાવી લેવાની-ખુલ્લા રાખવાની-ચીવટ રાખી હોય. મતલબ કે આ દેરાસરમાંના કેટલાક શિલાલેખો દબાઈ ગયા છે એ હકીકત છે; સવાલ ફક્ત એમ ક્યારે બન્યું એટલો જ છે.

રંગમંડપમાં પરમાત્માની સન્મુખ

મોટા અને જિંઘા સ્તંભોથી ભરેલા આ પ્રવેશ મંડપમાં (શાલાવીથિમાં) મૂકેલાં સાત પગ-થિયાં ચડીએ એટલે રંગમંડપની બહારનો ઝોશરી કે પરસાળ જેવો થોડોક ભાગ આવે અને ત્યાંથી આગળ વધીએ એટલે આપણે રંગમંડપના પ્રવેશદ્વારમાં પહોંચી જઈને પરમાત્મા મહાવીર દેવની પ્રતિમાને ભક્તિસભર નયને નિહાળી શકીએ છીએ. અને રંગમંડપમાં પ્રવેશ કરીને પંદરેક ફૂટ આગળ વધીએ અને આપણે ગર્ભગૃહ (ગભારા)ના કોતરણીવાળા પ્રવેશદ્વારમાં પહોંચીને પરમ

૫. આ બંને શિલાલેખોની વિચારણા આ પુસ્તકના “આપત્તિઓ અને જીર્ણોદ્ધારો” નામે સાતમા પ્રકરણમાં તથા “કેટલાક શિલાલેખો” નામે આઠમા પ્રકરણમાં કરવામાં આવી છે; એમાંની વિગતો પણ ત્યાં જ આપવામાં આવી છે.

૬. “કેટલાક શિલાલેખો” નામે આ પુસ્તકના આઠમા પ્રકરણમાં ભદ્રેશ્વરના દેરાસરમાં પહેલાં કેટલાક શિલાલેખો હોવાની નોંધો મળી આવે છે, તે આપવામાં આવી છે. અને અત્યારે એ શિલાલેખો ભેવામાં આવતા નથી, એ ઉપરથી એમ માનવું પડે છે કે ક્યારેક આ શિલાલેખો, આપણી કે કારીગરોની બેદરકારીથી, નષ્ટ થઈ ગયા કે દબાઈ ગયા હોવા બોલેલું.

કરુણાસાગર પરમાત્મા મહાવીરસ્વામીની સન્મુખ ખડા ચર્ધ એ છીએ. [ચિત્ર નં. ૧૩, ૧૪] રવેત સંજેમરમરમાંથી ઘડેલી ૨૫ ઈંચની ભગવાન મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા એવી તો ગંભીર, ચિત્તને આહ્વાદક ઉપબલે એવી અને સપ્રમાણ છે કે એને મન ભરીને નીરખ્યા જ કરીએ એવી પાવનકારી ભિમિ આપણા અંતરમાં વહેવા લાગે છે અને “ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન કૃણ કહ્યું રે” એ ભાવવાહી કવિપ્રકિતી ચથાર્થતાની આપણને પ્રતીતિ થાય છે. [ચિત્ર નં. ૧૫] મૂળનાયક શ્રી મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાની જમણી ખાણુ ૨૧ ઈંચની ભગવાન અભિવતનાથજી અને ડાબી ખાણુ ૨૧ ઈંચની ભગવાન વિમલનાથની પ્રતિમા છે. અને આ બંને પ્રતિમાઓ ઉપર વિં ૦ ૧૬૨૧ની સાલના શિલાલેખો છે. આ રીતે ગભારામાં કુલ ત્રણ જ પાષાણ-પ્રતિમાઓ બિરાજમાન કરવામાં આવેલ હોવાથી ભાવિક જન એમની ભક્તિ-પૂલ બહુ જ શાંતિથી કરી શકે છે. આ ગભારાની જમણી ખાણુના એક ઉભસવાળા જાંડા ગોખલામાં કેટલીક ચાંદીની અને બીજી ભૂતિઓ તથા સિદ્ધચક્રના ચત્રો મૂકવામાં આવેલ છે આ ગોખલાને તાણું વાસીને અંદરની વસ્તુઓને વધુ સુરક્ષિત કરવામાં આવી છે.

મૂળનાયકની ‘પાછળતું’ અને ‘પૂંઠિયું’

ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમાનાં દર્શન કરતી વખતે એની પાછળ મૂકવામાં આવેલ એક પૂંઠિયું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. સોનેરી-રૂપેરી તાર અને દીપકીઓના ભરતકામતું, ઝીણી ઝીણી દીપકીઓની છાંટવાણું કથ્થઈ રંગતું આ મખમલી પૂંઠિયું આમ તો સાવ સાદું છે; અને કિંમતમાં અને ભરતકામની ઝીણવટ તથા વિપુલતામાં આ પૂંઠિયાને ચડી ભય એવાં પૂંઠિયાં ઠેર ઠેર ભેવામાં આવે છે. પણ આ પૂંઠિયામાં બે અનેાળી અને ચિત્તને વશ કરી લે તથા પ્રભુપ્રતિમાની શોભામાં વધારો કરે એવી વિશેષતા છે, તે બીજે ભાગ્યે જ ભેવા મળે છે. આ વિશેષતા તે આ પૂંઠિયામાં ગૂંથવામાં આવેલ રૂપેરી ભરતકામતું ભામડળ. બધું રવેત સંજેમરમરની પ્રભુ-પ્રતિમાતું સપ્રમાણ અંગ જ હોય એ રીતે આ ભામડળ બે કારીગર-મિત્રે બનાવ્યું હશે તેને માટે અંતરમાંથી સહજપણે શાખારીના ઉદ્ગાર નીકળી ભય છે. (જુઓ મૂળનાયક મહાવીરસ્વામીના નં. ૧૫મા ચિત્રનો પાછળનો ભાગ) બધું સ્વયં પરમાત્માના આંતર તેજસ્વું દર્શન કરાવતું હોય એવા આ ભામડળ સાથે ભગવાનની પ્રતિમાનાં દર્શન કરતાં બધું અંતર ધરાતું જ નથી. એ પૂંઠિયાના બનાવનાર કારીગરે પ્રભુની પ્રતિમા સાથે બરાબર બંધ બેસે અને શોભી ઊઠે એવું આ ભામડળ સમજપૂર્વક માપ લઈને બનાવ્યું હોય કે સાવ સ્વાભાવિક રીતે, અનાયાસે, એના હાથે આવી ધ્યેયલક્ષી અને પ્રમાણપેત રચના થઈ ગઈ હોય, એ બે હોય તે, પણ એના હાથે એક આકરીન કહેવરાવે એવી રચના થઈ છે, એમાં શક નથી. (આ સ્થાને એમ કહેવાતું મન થઈ આવે છે કે, બ્યારે પણ ઘસાર્ધ જવાને કારણે આ પૂંઠિયું બદલવાનો વખત આવે ત્યારે, આ પૂંઠિયાની કલાત્મક વિશેષતાને ધ્યાનમાં રાખીને જ નવું પૂંઠિયું બનાવવામાં આવે. આ પૂંઠિયાથી આ સપ્રમાણ અને સુંદર પ્રભુ-પ્રતિમા કેવી વિશેષ શોભાયમાન બની ભય છે એનો તો, શબ્દોના વર્ણનથી નહીં પણ, બંને દર્શન કરવાથી જ ખ્યાલ આવી શકે.)

મૂળનાથકની મૂર્તિ ઉપરનો લેખ

અને બ્યારે મૂળનાથક પ્રભુની પ્રતિમાનાં મન હરીને દર્શન-સ્તવન કરી લઈએ તે પછી એની પૂજા કરવી વખતે પ્રભુની એક ઉપર-પ્રતિમાજીના પગાસન ઉપર-કેતરેલ થોડાક અક્ષરોનો નાનો સરખો લેખ પણ બેઈ-વાંચી લેવો બેઈએ. હમણા આધુનિક લિપિને મળતા અક્ષરોમાં કેતરેલા આ લેખનું સાવ ટૂંકું લખાણ કેવળ આટલું જ છે : “સ ૬૨૨ ના વર્ષે.” અને આ લખાણમાં તા અને વર્ષે એ બે શબ્દો વચ્ચે કેતરવામાં આવેલ સિંહનું લાંછન ચાલુ સિંહના આકારનું નહીં પણ સૂંઢ અને પાંખોવાળા કેસરીસિંહની ઊભી નહીં પણ બેઠેલી આકૃતિને મળતું છે. [ચિત્ર નં. ૧૬] (તીર્થંકર ભગવાનની માતાને આવતાં ૧૪ સ્વપ્નોમાં સિંહના સ્વપ્નની આકૃતિ મોટેલાગે સૂંઢ અને પાંખોવાળા કેસરીસિંહના જેવી ભેવામાં આવે છે.)^૭

૭. ડૉ. બેન્નેસે સને ૧૮૭૪ની આસપાસ આ તીર્થની મુલાકાત લઈને એનું વર્ણન “રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ ઇન્ડિયાના અને હાલ” નામે પુસ્તકમાં લખ્યું ત્યારે ગથારમાંની મૂર્તિઓ અંગે એમણે (૫૦ ૨૦૮) ને તોંધ કરી હતી તે આ પ્રમાણે છે :

“In the Shrine are three images of white marble, the central one, not at all large, is Ajithanatha, the second of the Tirthankars, and has carved upon it the figures ૬૨૨ probably for S 1622=(A. D. 1565). On his right is Parsvanatha with the snake hood, marked S 1232, and on his left Santinatha, the 16th Tirthankara also marked S. 1232 or A. D. 1175—the date of the restoration by Jagadevasah On the back wall, round the central figure, are Kausagiya, indicative from their position that the shrine was once occupied by a larger image. On the extreme right is an image of the black or Samia Parsvanatha.”

(ગથારમાં સફેદ આરસની ત્રણ પ્રતિમાઓ છે. એમાં મૂળનાથકની મૂર્તિ, જે વિશાળ નથી, તે યીજ તીર્થંકર અજિતનાથની છે અને એના ઉપર ૬૨૨નો અંક કેતરેલો છે, જે બનતાં સુધી સં. ૧૬૨૨ (ઈ. સ. ૧૫૬૫)ના બદલે હોવો બેઈએ. મૂળનાથકની જમણી બાજુ કણધારી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા છે; એના ઉપર સં. ૧૨૩૨ કેતરેલ છે; અને ડાબી બાજુ સોળમા તીર્થંકર શાંતિનાથની પ્રતિમા છે; અને એના ઉપર પણ સં. ૧૨૩૨ (ઈ. સ. ૧૧૭૫) કેતરેલ છે—આ સાલ જગલ્લે શહે આ મંદિરનો છલોંદાર કરાવ્યો એની છે, ગથારની પાછલી દીવાલમાં, મૂળનાથકની આસપાસ ઠાઉસજિયા છે. આ ઠાઉસજિયાની આકૃતિ ઉપરથી એનું બધી શક્ય છે કે એક કાળે ગથારમાં (મૂળનાથકની) વધારે મોટી પ્રતિમા હતી. જમણી બાજુ એક ખૂણમાં ડાબા અથવા સામળા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા છે.)

ડૉ. બેન્નેસના આ લખાણ અંગે જે વિચારણા અને ખુલાસા કરવા નેવાં છે તે આ પ્રમાણે છે :

(૧) ડૉ. બેન્નેસે મૂળનાથક તરીકે સફેદ આરસની, સં. ૬૨૨ના અંકવાળી મૂર્તિને અજિતનાથની મૂર્તિ તરીકે ઓળખાવી છે. આ પ્રતિમા ઉપર સં. ૬૨૨નો અંક કેતરેલો છે એ ઉપરથી એટલું તો નિશ્ચિત છે કે એમણે આ તીર્થની મુલાકાત લીધી ત્યારે પણ, મૂળનાથક તરીકે અથારે છે તે સં. ૬૨૨ના અંકવાળી શ્વેત આરસની પ્રતિમા જ બિશાજનન કરેલી હતી. તો પછી એમણે એ પ્રતિમાનો સહાવીર-વાળીના બદલે અજિતનાથની પ્રતિમા તરીકે કેમ ઇલ્લેખ કર્યો હતો? આનો ખુલાસો એ છે કે આ પ્રતિમાની એક ઉપર ચાલુ બિલા કે સન્મુખ મુખવાળા સિંહના બદલે પાંખો અને સૂંઢવાળા કેસરીસિંહ બેઠેલી રિજતિમાં બનાવ્યો છે, જેથી બહુ ઝીણવટથી નહીં ભેનાથને

એ બેઠેલા હાથી જ હાજો; અને હાથી એ તો ખીન તીર્થ"કર અજિતનાથનું" લાંછન છે; એટલે એ ઉપરથી આ તીર્થ સંબંધી માહિતી આપનાર વ્યક્તિએ એમને આ મૂળનાથકની પ્રતિમા અજિતનાથની હોવાનું કહ્યું હોયું" ભેઈએ. પણ ખરી રીતે એ મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા છે. આ મૂર્તિ ઉપરનું લાંછન ગ્રીક્ષવરથી બનેનાર ભેઈ શકશે કે એમાં હાથીના દંતુશળ નથી દેખાતા. (બુઓ, ચિત્ર નં. ૧૬)

(૨) વિં. સં. ૧૨૩૨ની સાલની સફેદ આરસની, ક્યુધારી પાર્શ્વનાથની અને શ્રી શાંતિનાથની-એ બેમાંથી એક પણ પ્રતિમા અત્યારે આ મંદિરના ગણારામાં નથી; તેમ જ દેરાસરની ભરતીમાં તપાસ કરાવતાં ત્યાં પણ કયાંય આ બન્ને પ્રતિમાઓ મળી નથી. તો પછી આઠસો વર્ષ નેટલી પ્રાચીન આ પ્રતિમાઓનું શું થયું હશે એવા સવાલ સહેજે થાય છે. આનો ચોક્કસ જવાબ તો આપી શકાય એમ નથી, છતાં એનો ખુલાસો કંઈક આ પ્રમાણે આપી શકાય : ડૉ. બર્નેસે વિં. સં. ૧૬૩૪-૧૬૩૯ વચ્ચે થયેલ આ તીર્થના છેલ્લા શુભોદ્ધાર પહેલાં આ તીર્થની મુલાકાત લીધી ત્યારે આ બે પ્રતિમાઓ ગણારામાં ગિરાજમાન હતી. પણ છેલ્લા શુભોદ્ધાર પછી આ દેરાસરની વિં. સં. ૧૬૩૯માં પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી ત્યારે આ બે મૂર્તિઓને સ્થાને વિં.સં. ૧૯૨૧ના ઉલ્લેખવાળી જમણી બાજુ શ્રી અજિતનાથની અને ડાબી બાજુ શ્રી વિમળનાથની પ્રતિમા પધરાવવામાં આવી હતી. તો પછી વિં. સં. ૧૨૩૨ની બે પ્રતિમાઓનું શું થયું હશે ? આ તો શુભોદ્ધાર વખતે એ ખંડિત થઈ હશે અથવા તો ખીન કાંઈ સ્થાનના બિન-મંદિરમાં ગિરાજમાન કરવા ઓસરે આપી હશે, એવું અનુમાન કરી શકાય.

(૩) ગણારામાં છેલ્લા જમણી બાજુના ખૂણામાં શામળિયા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા હોવાનું લખ્યું છે તે આ તીર્થના મૂળ-જૂના મૂળનાથક પાર્શ્વનાથ ભગવાનની સ્થાપત્યમૂર્તિની પ્રતિમા જ છે એ નક્કી છે. અને જે બે મોટા કંઠના કાઉસઝિયા મૂળનાથકની બાજુબાજુ હોવાનું ડૉ. બર્નેસે લખ્યું છે, તે જૂના મૂળનાથક પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની આસપાસના હોવા ભેઈએ. અને, સંભવ છે કે, આ છેલ્લા શુભોદ્ધાર વખતે જૂના મૂળનાથક શામળિયા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાને ભગતીની વચ્ચેની ૨૫મા નંબરની મોટી દેરીમાં પધરાવવામાં આવી ત્યારે, આ બન્ને કાઉસઝિયા પણ ત્યાં ગિરાજમાન કરવામાં આવ્યા હોય. જોકે અત્યારે આ દેરીમાં શામળિયા પાર્શ્વનાથની બન્ને બાજુ બે કાઉસઝિયા પધરાવવામાં આવેલ છે, તે ડૉ. બર્નેસે ઉલ્લેખેલ કાઉસઝિયા જ છે, એમ નિશ્ચિત રૂપે કહેવું મુશ્કેલ છે, છતાં આવી સંભાવના સાવ નકારી શકાય એવી પણ નથી.

(૪) ડૉ. બર્નેસે વિં.સં. ૧૨૩૨ની સાલને જમ્મુચાના શુભોદ્ધારની સાલ તરીકે ઓળખાવી છે તે મોટી છે, કારણ કે જમ્મુચા વિક્રમની ૧૩ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને ૧૪ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયા એ નિશ્ચિત છે.

કચ્છના ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના જાણીતા વિકાન શ્રી વ્રજલાલ ભગવાનલાલ હાયાએ " સ્વદેશ " ખંડના વિં. સં. ૧૯૮૦ ના દીપેત્સવી અંકમાંના એમના ભદ્રેશ્વર તીર્થ સંબંધી લેખમાં, આ તીર્થના મૂળનાથક તરીકે મહાવીરસ્વામી ગિરાજમાન હોવાનો ઉલ્લેખ કરવાની સાથે સાથે, ડૉ. બર્નેસની ભેમ, એની આસપાસ ક્યુધારી પાર્શ્વનાથ અને શાંતિનાથની મૂર્તિઓ હોવાનું લખ્યું છે; પણ, ખરી રીતે, એ વખતે આ બે મૂર્તિઓના સ્થાને અજિતનાથ અને વિમળનાથની મૂર્તિઓ ગિરાજમાન થયેલી હતી. તેથી શ્રી હાયાએ ડૉ. બર્નેસને અનુસરીને આમ લખ્યું હોય એ સમજી શકાય એવું છે. પણ શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી-અમદાવાદ-તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવેલ " જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ " માં (પૃ. ૧૪૦) આ બાબતમાં, ડૉ. બર્નેસ અને શ્રી હાયાની ભેમ જ લખવામાં આવ્યું છે કે " પરિકરમાં બે કાઉસઝિયા મૂર્તિઓ છે મૂળનાથકની જમણી બાજુએ ક્યુધારાની શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પદાસનસ્થ મૂર્તિ છે અને ડાબી બાજુએ શ્રી શાંતિનાથ ભગવાન ગિરાજ છે. આ બન્ને મૂર્તિઓ ઉપર સં. ૧૨૩૨ના સાલના લેખો છે,"

ગભારામાં મૂળનાયક ભગવાનના પળાસણ ઉપર એક આરસની છત્રી ગોઠવવામાં આવી છે. વિં. સં. ૧૦૬૬માં શા ગેલાભાઈ દેવરાજ તથા શા ગણુશીભાઈ ધરમશી નવાવાસવાળાએ આ છત્રી બંધાવ્યાનું એના ઉપર લખ્યું છે.

દુર્રમટનું ચિત્રકામ અને બે શિલાલેખો

ભગવાનની પ્રતિમાઓનાં દર્શન કરીને રંગમંડપનું નિરીક્ષણ કરતી વખતે બે વસ્તુઓ ચાત્રિકોનું ધ્યાન ખેંચે છે. એક છે રંગમંડપના દુર્રમટમાં દોરેલું ચિત્રકામ. બાવીસમા તીર્થે કર ભગવાન નેમિનાથના લગ્નના વરસોડાનું અને એમના અંતરમાં પ્રગટેલ કટુણાગ્રેષિત વૈરાગ્યબાવનું તેમ જ હીક્ષાકલ્યાણકર્તુ સુદર આલેખન આખા દુર્રમટમાં કરવામાં આવ્યું છે, જે અમુક પ્રમાણમાં ઝાંખું થઈ ગયું છે. [ચિત્ર નં. ૧૮]

અને પછી ગભારાની બહાર, જમણી બાજુ, એકની ઉપર બીજો એમ, બે લાંબા અને મોટા શિલાલેખો ચોટેલા છે, એ બંને લેખો ફરેક ચાત્રિકે સમય લઈ ને, સ્થિરતાપૂર્વક, ખાસ વાંચવા બેવા છે. એમાંના ઉપરના લાંબી લાંબી ૪૧ લીટીઓના સંસ્કૃત ભાષાના મુખ્ય શિલાલેખમાં તો આશરે પચીસસો વર્ષ પહેલાં આ તીર્થની સ્થાપના થઈ ત્યારથી તે, સોએક વર્ષ પહેલાં, વિં.સં. ૧૬૩૪-૧૬૩૬ની સાલ ફરમ્યાન, આ તીર્થનાં જીર્ણોદ્ધાર-પ્રતિષ્ઠા થયાં ત્યાં સુધીની આ તીર્થ સંબંધી જાણવા બેવી મોટા ભાગની માહિતી ટૂંકમાં સમાવી લેવામાં આવી છે. [ચિત્ર નં. ૧૯] તીર્થ

આ ઉલ્લેખ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે, ફક્ત ૨૨ વર્ષ પહેલાં, સને ૧૯૫૩ ની સાલમાં જ, પ્રગટ થયેલા આ મંથમાં બે ઠાઉસંગિયા મૂર્તિઓ અને વિં.સં. ૧૨૩૨ના લેખનાળી પાર્શ્વનાથ અને શાંતિનાથની મૂર્તિઓ હોવાનું જે નોંધ્યું છે તે, જનમાહિતી કે જનતપાસના આધારે નહીં પણ, ડૉ. બર્જેસની નોંધના આધારે જ નોંધ્યું છે, જે વસ્તુરિથિતી સાવ ભૂલું છે, તે ઉપર આ પેલી વિગતો ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

ડૉ. બર્જેસ પહેલાં ૩૭ વર્ષ અગાઉ, સને ૧૮૩૭ની સાલમાં, લેફ્ટનન્ટ પોસ્ટાન્સે આ તીર્થની મુલાકાત લીધા પછી, ભદ્રેશ્વરના જૈન મંદિર અને ભદ્રાનગરી સંબંધી જે લેખ લખ્યો છે, તેમાં વળી આ તીર્થના મૂળનાયકની પ્રતિમા સંબંધી તદ્દન ભૂલો જ વાગ લખી છે અને એની સાથે મૂળનાયકની પ્રતિમાનું હાથે દોરેલું ચિત્ર પણ આપ્યું છે. એમણે લખ્યું છે કે—

“The figures of Parasnath, and his attendants, as represented in the accompanying sketch, are of white marble.”

(સાથેના રેખાચિત્રમાં દર્શાવવામાં આવેલ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા અને એમના પરિચારકો સફેદ આરસના બનાવેલા છે.) વધારામાં એમણે એમ પણ નોંધ્યું છે કે કચ્છમાં આરસપટ્ટાણ મળતો ન હોવાથી આ પ્રતિમાઓ ગુજરાતમાંથી લાવવામાં આવી હોવાનું કહેવામાં આવે છે. આમાં શ્રી પોસ્ટાન્સે સફેદ આરસની પ્રતિમા પાર્શ્વનાથનો હોવાનું લખ્યું છે તે એમને માહિતી આપનારે કદેલી ભૂલનું જ પરિણામ છે એ સ્પષ્ટ છે. એણે, પરંપરાથી આ તીર્થ પાર્શ્વનાથનું હોવાની માન્યતાના આધારે, એ વખતમાં મૂળનાયક મહાતીર હોવા છતાં, પાર્શ્વનાથ હોવાનું ક્યું હોય એમ લાગે છે. શ્રી પોસ્ટાન્સે પોતે દોરેલો કે બીજા કોઈની પણ પાત્રે દોરાવેલો પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ અને એમના પરિચારકોને સ્કેચ દેવો વિચિત્ર છે તે સાથેના ચિત્ર નં. ૧૭ ઉપરથી જોઈ શકાય છે. એની આસપાસનો દેખાવ જાણે કોઈ પશ્ચિમની પદ્ધતિની ચિત્રરેખાઓને સ્પર્શ કરતો હોય એમ જ લાગે છે ।

સંખેથી સૈકાવાર ઘટનાઓની માહિતીનો સંગ્રહ કરતો આવો શિલાલેખ બીજા કોઈ સ્થાનમાં હશે કે કેમ તે વિચારણીય છે; અન્યત્ર આવો શિલાલેખ હોવાનો સંભવ નહીં જેવો છે. આ મોટા શિલાલેખની લગભગ, એની નીચે, ચોડવામાં આવેલ ૮ લીંટીના, મોટા ગુજરાતી અક્ષરોવાળા બીજા શિલાલેખમાં તો કેવલ વિંસં ૦ ૧૬૩૬માં જીર્ણોદ્ધાર થયો તેની માહિતી-પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર અને એ માટે ઉપદેશ આપનાર સંખેથી માહિતી-જ આપવામાં આવી છે. સામાન્ય અક્ષરજ્ઞાન ધરાવનાર વ્યક્તિ પણ ઉઠેલી શકે એવા મોટા અક્ષરો અને સરળ ભાષા આ શિલાલેખમાં છે. [ચિત્ર નં. ૨૦]

ગભારાની બહાર, ગભારાની જમણી બાજુ, ઉપર સૂચવેલ બંને શિલાલેખોની ઉપર ભગવાન મહાવીરના અધિષ્ઠાયક માતંગ ચક્ષુની અને ડાબી બાજુ સિદ્ધાધિકા દેવીની મૂર્તિઓ છે.

દેવીની મૂર્તિઓ

ગભારામાંની ત્રણે બિનપ્રતિમાજીનાં દર્શન-સ્તવન કરીને, અને રંગમંડપનું ચારે બાજુ અવલોકન કરીને, રંગમંડપના પ્રવેશદ્વારમાંથી બહાર આવીને પ્રજીજીની સન્મુખ થોડીવાર ખડા રહીને રંગમંડપના દ્વારની જમણી અને ડાબી બાજુના બે ગોખલામાં બિરાજમાન કરેલ દેવી-મૂર્તિઓનાં દર્શન કરીએ. તેમાં જમણી બાજુના ગોખલામાં બિરાજમાન કરેલ મૂર્તિને વાઘેશ્વરી દેવીની મૂર્તિ તરીકે અને ડાબી બાજુના ગોખલામાંની બે મૂર્તિઓમાંની મુખ્ય મૂર્તિને ચક્રેશ્વરી દેવીની મૂર્તિ તરીકે જાણવાવામાં આવે છે. પરંતુ, એ મૂર્તિઓના શિલ્પ તથા વાહન આદિ બેતાં, એ મૂર્તિઓ ખરેખર કોની છે, તે બાબત ફરી વિચાર કરવા જેવું લાગે છે.

ભમતીની દેરીઓ

અને હવે સાત પગથિયાં કિતરીને જિંચી અને મોટી સ્તંભાવલીથી ચોક્કસ અને લયાં લયાં લાગતા, પ્રવેશમંડપમાં (શાલાવીધિમાં) થઈને પૂજામંદિરની ચોતરફ રચવામાં આવેલ ભમતીમાંની દેવકુલિકાઓ(દેરીઓ)માં બિરાજમાન કરેલ બિનપ્રતિમાજી વગેરેનાં દર્શન કરીએ. ભમતીમાં કમવાર નંબરવાળી કુલ ૫૨ દેરીઓ છે, અને એક દેરીને નંબર આપવામાં આવેલ નથી; એટલે કુલ ૫૩ દેરીઓ છે. આ નંબર વગરની દેરીને ખાદ કરતાં શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થનું મંદિર બાવન જિનાલયવાળું ગણાય છે. આ બધી દેરીઓ એક જ સરખા માપની છે, એવું નથી; જગ્યાની સગવડના પ્રમાણમાં થોડીક નાની-મોટી પણ છે [ચિત્ર નં. ૨૧, ૨૨, ૨૩].

પહેલા નંબરની દેરી પૂજામંડપ(સ્નાત્રપૂજના મંડપ)માં હોવાથી ત્યાંથી દેરીઓની શરૂઆત થાય છે. આ દેરીમાં વિંસં ૦ ૧૫૧૦ની એક ધાતુપ્રતિમા છે. પછી પૂજામંડપમાંથી બહાર નીકળીએ એટલે બે નંબરથી કમવાર દેરીઓ શરૂ થાય છે, અને છેલ્લી-બાવનમાં નંબરની-દેરી પણ પૂજામંડપમાં જ છે. એટલે ભમતીની દેરીઓની શરૂઆત જેમ પૂજામંડપમાંથી થાય છે, તેમ એનો અંત પણ પૂજામંડપમાં જ આવે છે. બધી દેરીઓમાં બિરાજમાન કરેલ બિનપ્રતિમાઓની સંખ્યા એકસરખી નહીં હોવા છતાં મોટા ભાગની દેરીઓમાં પાષણની પ્રતિમાઓનું ત્રિગુંડું

(ત્રણ પ્રતિમાઓ) પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવેલ છે. વળી, બધી પ્રતિમાઓ એક જ સંવતનાં છે, એવું પણ નથી; પણ આમાં મધ્યપ્રદેશમાં આવેલ પુરાનપુર નગરના ઉલ્લેખવાળી પ્રતિમાઓની સંખ્યા સારા પ્રમાણમાં બેવા મળે છે, અને એનો સંવત પણ જુદો જુદો છે. આમ કેમ બન્યું હશે તે તપાસ કરવા બેવી બાબત છે. આ પ્રદેશમાં પણ કચ્છના વતનીઓની વસતી સારા પ્રમાણમાં હોવાથી, ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થના છેલ્લા (વિ. સં. ૧૬૩૬ના) જીર્ણોદ્ધાર વખતે ત્યાંથી કેઈએ અંજનશલાકા કરેલ આ પ્રતિમાઓ અહીં મોકલી હોય એવું બનવા બેગ છે. ભમતીની કેઈ કેઈ દેરીમાં ધાતુપ્રતિમા, સિદ્ધચક્રના ગદ્દાજ કે એવી બીજી પૂજનીય સામગ્રી પણ પધરાવેલ છે. પાંચ તથા છ નંબરની ભેડિયા દેરીમાં વિક્રમની ૧૩મી તથા ૧૪મી સદી બેટલી પ્રાચીન બે ધાતુ પ્રતિમાઓ છે.

શ્રી કલ્યાણસાગરસૂર તથા મહાકાળી વગેરેની દેરી

જે દેરી ઉપર નંબર નથી લખવામાં આવ્યો તે દેરી સોળમા અને સત્તરમા નંબરની દેરી વચ્ચે આવેલી છે. એ દેરીમાં મહાકાળી માતાની સ્થાપના બીંત ઉપર સિંહર લગાડીને કરવામાં આવેલ છે. મહાકાળી માતા એ અંચળગચ્છનાં અધિષ્ઠાયિકા દેવી ગણાય છે. વળી, વિક્રમની સત્તરમી સદીના જૈન સંઘના મહાપ્રભાવક આચાર્ય અંચળગચ્છના શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજી મહારાજની વિ. સં. ૧૬૫૦માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલ ચરણપાદુકા છે. [ચિત્ર નં. ૨૪] ઉપરાંત, આ ચરણપાદુકાની જમણી તરફ હુપીકેશના અને એની ડાળી બાજુ સરસ્વતીના નામોલ્લેખવાળી, સ્વેત સંજેમરમરની, આશરે ૧૮ ઇંચની સુંદર મૂર્તિઓ છે. “હુપીકેશ” શબ્દમાંનો કે અક્ષર “ક” ના મથાળે માત્રા (“~”) મૂકીને નહીં કોતરતાં ક ની પાછળ પડીમાત્રા (ા) મૂકીને બનાવ્યો છે, એ ઉપરથી આ મૂર્તિ, જે સદીમાં પડીમાત્રા લખવાનો રિવાજ હતો તે સમયની એટલે કે વિક્રમના ચૌદમા કે પંદરમા સૈકાની, હોવાનું અનુમાન થઈ શકે છે. આ બંને મૂર્તિઓ એક જ કાળે અને એક જ શિલ્પીના હાથે અથવા શિલ્પના એકસરખા નમૂનારૂપે બનેલી છે, અને એ બીજા કેઈ સ્થાનેથી લાવીને અહીં સુરક્ષિતપણે મૂકવામાં આવી હશે એમ લાગે છે [ચિત્ર નં. ૨૫, ૨૬]. આ બે મૂર્તિઓ ઉપરાંત સિદ્ધચક્રનું તાંબાનું વિશાળ ચંત્ર પણ આ દેરીમાં મૂકવામાં આવેલ છે, જેની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૨૦૦૬ની સાલમાં શાસનસમ્રાટ આચાર્ય શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજના પટ્ટધર આચાર્ય શ્રી વિજયઅમૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજના હાથે થયેલ છે.

જૂના મૂળનાયક શ્રી શામળિયા પાર્શ્વનાથ

૨૫માં નંબરની દેરીમાં, આ તીર્થની સ્થાપના સંબંધી પ્રચલિત કથા પ્રમાણે, આ તીર્થની પ્રાચીનતાની સાક્ષી પૂરતા, આશરે પચીસસો વર્ષ બેટલા પ્રાચીન પુરાવારૂપ, જૂના મૂળનાયક તેવીસમા તીર્થ કર લગવાન પાર્શ્વનાથની (જે અત્યારે શામળિયા પાર્શ્વનાથ તરીકે ઓળખાય છે, એમની) મૂર્તિ બિરાજમાન કરવામાં આવેલ છે, શ્યામ રંગની, ૨૭ ઇંચની આ પ્રતિમા

નયનમનોહર અને ધ્યાન ધરવાની પ્રેરણા બંને એવી પ્રભાવશાળી છે [ચિત્ર નં. ૨૭]. એના અમલકારની પશુ કોઈ કોઈ વાતો લોકચુખે સાંભળવા મળે છે. ૮

આ પ્રતિમા ભગવાન પાર્શ્વનાથની હોવા છતાં એના ઉપર નાગકુણ્ડાનું છત્ર નથી, અને પ્રતિમાના હાંછન તરીકે મૂકવામાં આવેલ નાગનું ચિહ્ન, પળાસણમાં કોતરી કાઢવાને બદલે, તર-વરાટથી ચાલ્યા જતા અને સજીવન જેવા લાગતા નાગના જેવું ઉપસાવીને બતાવવામાં આવેલ છે, અને એને સોનેરી રંગે રસી લેવામાં આવ્યું છે, એ આ જિનપ્રતિમાની ધ્યાન ખેંચે એવી વિશેષતા છે. આ હેરીમાં કાયોત્સર્ગ મુદ્રામાં રવેત આરસની, ૩૧ ઈંચની, બે પ્રતિમા, ભગવાન પાર્શ્વનાથની બંને બાજુ બિરાજમાન કરવામાં આવેલ છે; અને આ જૂના મૂળનાચક્રની આગળ સફેદ આરસની છત્રી ગોઠવવામાં આવી છે. આ હેરીમાં ધાતુની બે ચોવીંશી છે, એમાં એક ઉપર વિંસ'૦ ૧૫૧૬નો અને બીજી ઉપર વિંસ'૦ ૧૬૨૧નો લેખ છે. (વિંસ'૦ ૧૬૨૧ના લેખવાળી બીજી પશુ અનેક પ્રતિમાઓ આ તીર્થમાં છે. મૂળનાચક્ર શ્રી મહાવીરસ્વામીની બંને બાજુની મૂર્તિઓ પશુ વિંસ'૦ ૧૬૨૧ની જ છે.) આ પચીસમી હેરીની બહાર, હેરીની જમણી તથા ડાબી બાજુ તરફ, અનુક્રમે શ્રી પાર્શ્વનાથના અધિષ્ઠાયક દેવ પાર્શ્વ યશ્વની અને અધિષ્ઠાયિકા દેવી પદ્માવતી દેવીની મૂર્તિઓ ગોખલામાં મૂકવામાં આવેલ છે.

ભોંયરાવાળી હેરી

અહીંથી આગળ વધીને, કાટખૂણે વટાવીને, હેરીઓની નવી હરોળ શરૂ થાય છે, તેની શરૂઆતમાં ૩૦, ૩૧, ૩૨ એ ત્રણ નંબરની હેરીઓ એકસાથે અને એક જ દ્વારવાળી આવે છે. આ હેરીઓમાં પહેલાં ભોંયરું હતું અને આશરે પોણાસો વર્ષ પહેલાં એવું ચોં જાણાડું પશુ હતું, એમ કોઈ કોઈ વૃદ્ધ વ્યક્તિ પાસેથી જાણવા મળે છે. આ ભોંયરા સંબંધી કેટલીક લોકવાયકા કે

૮. આ પ્રતિમાના અમલકારની એક કથા શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થમાં મને સાંભળવા મળી તે આ પ્રમાણે છે—

સને ૧૬૭૪ના જૂન મહિનાની પાચમી તારીખથી વીસમી તારીખ સુધી પંદર દિવસ માટે મારે ભદ્રેશ્વર તીર્થમાં રહેવાનું થયું, ત્યારે જુજના સંઘીતરેખી શ્રી માણેકલાલ ઉત્તમચંદ શાહ, એમનાં વરોટ્ક માતૃશ્રી સાથે ત્યાં આરામ માટે આવ્યા હતા. તા ૧૧-૬-૭૪ના રોજ આ વાત કરતાં શ્રી મણિજીહેને કહ્યું કે—

પચાસેક વર્ષ પહેલાં અમે ભદ્રેશ્વરમાં આવીને રહેલા. એક દિવસ રાતના શાવના અને આરતી પૂરી થયા પછી દેરાસર માણેક થયું હતું અને અમે ધર્મશાળાના ઓટલા ઉપર વાતો કરતાં બેઠાં હતાં. ચારેકોર શાંતિ અને અધાડું રહેવાયું હતાં. એમાં અમારી સામેથી કોઈ પ્રકાશ ચાલ્યો આવતો હોય એવું અજબવળું દેખાયું અને સાથે સાથે સ્પષ્ટ કરતો અવાજ પણ સંભળાયો. થોડીક વારમાં એ પ્રકાશ અને અવાજ બેષ નજીક આવ્યા હોય એમ લાગ્યું— પગવાર તો એ મોટા પ્રકાશને લીધે આખો અંજાર જતો હોય એમ લાગ્યું. પશુ પછી આંખો રિશર કરીને નેહું તો ભગવાન પાર્શ્વનાથના અધિષ્ઠાયક ધરણેન્દ્ર તેજસ્વી મણિધારી નામરાજ રૂપ ધારણ કરીને ચારેકોર પ્રકાશપ્રકાશ રહેલાવતા સુરસરાટ કરતા આવી રહ્યા હતા, અને એમની પાછળ પાછળ પાર્શ્વનાથ સ્વયંશાનની અધિષ્ઠાયિકા પદ્માવતી દેવી નામગણી રૂપમાં ચાલ્યાં આવતાં હતાં અને એ બેઠેને મનોહ થઈ ગયાં, અને એને એનામાં તે એ નાર-નાગણી દાર મિલેલ દેરાસરમાં દાખલ થઈ અદ્યથ થઈ ગયાં. તે પછી કેટલીક વાર સુધી દેરાસરમાંથી બીન, વાગિ'ઓ અને નાટાર'ભતો અવાજ સંભળાયો; અને પછી બધું શાંત થઈ ગયું. આ અને નજરોનજર એવેલ પ્રમંત્ર છે.

હંતકથા જેવી વાતો પ્રચલિત થયેલી છે. આ ભોંયરાનો મુખ્ય હેતુ, જ્યારે કોઈ રાજકીય કે એવા કોઈ આક્રમણને કારણે, આ તીર્થ ભયમાં મુકાઈ જાય ત્યારે, જૈનસંઘ, ધર્મ અને આ તીર્થના પ્રાણરૂપ જિનપ્રતિમાઓને સુરક્ષિત કરવા આ ભોંયરામાં ભંડારી-સંતાડી દેવાનો હતો. પણ પાછળથી આ ભોંયરું સાવ બંધ કરી દેવામાં આવ્યું છે.^૯

શ્રી સુધર્માસ્વામીની મૂર્તિ

આ બંધ કરી દેવામાં આવેલ ભોંયરાવાળી દેરીથી આગળ વધીએ એટલે એની સામેના ખૂણામાં ૪૭ તથા ૪૮ એમ બે નંબરવાળી એક જોડિયા દેરી આવે છે, તેમાં ભગવાન મહાવીરના પાંચમા ગણધર અને વર્તમાન શ્રમણ પરંપરાના આદિ ધર્મપુરુષ શ્રી સુધર્માસ્વામીની, સ્વેત સંગેશ્વરમંત્રી, ૩૧ ઈચ જીંઘી, સુંદર પરિકરથી શોભતી મૂર્તિ છેક ખૂણામાં પધરાવેલી છે. એ મૂર્તિ વિક્રમની વીસમી સદીના જૈનસંઘના મહાન પ્રભાવક આચાર્ય, તપગચ્છના શ્રી વિજયનાથ-સૂરીશ્વરજી (આત્મારામજી) મહારાજની પરંપરાના મુનિરાજ શ્રી હંસવિજયજી મહારાજના સદુપદેશથી વિ. સં. ૧૯૬૨ની સાલમાં અહીં પધરાવવામાં આવી હતી. એના શિલાલેખ પણ એના ઉપર કોતરેલો છે [ચિત્ર નં. ૨૮]. આ દેરીમાં શ્રી મલ્લિનાથ ભગવાનની ઘણા ડાઘવાળા સફેદ જેવા આરસપહોણમાંથી ઘટેલી પ્રતિમા ચાત્રિકનું ધ્યાન ખેંચે છે. એને જોઈને સહજપણે મનમાં સવાલ થાય છે કે મૂર્તિકારે આવો દોષવાળો પાપાણુ કેમ પસંદ કર્યો હતો ?

અહીંથી આગળ વધીએ એટલે પૂલમંડપમાંની છેલ્લી બાવનમી દેરી સન્મુખ આપણે જોવા

૯. આ ભોંયરું બંધ થા માટે અને ક્યારે કરી દેવામાં આવ્યું તેની એક કથા આ મણિબહેને જ મને કહેલી, તે આ પ્રમાણે છે—

આશરે પંચોતેર વર્ષ પહેલાં, ફગણ સુદિ પાંચમના યાત્રામેળા વખતે, માણુકલાલના પિતાના મોટા ભાઈ કાનજીભાઈ પણ ભદ્રેશ્વર ગયા હતા. એ વખતે કાનજીભાઈની ઉંમર પાંચેક વર્ષની હતી. એ વખતે દેરાસરનું ભોંયરું ઉધાડું રહેતું હતું. કેટલાક છોકરા દેરાસરમાં રમતાં રમતાં એ ભોંયરામાં જીતરી ગયા; એમાં કાનજીભાઈ પણ સામેલ હતા અને એમના ગળામાં સોનાની હાંસડી હતી. એક મહિયો આ જોઈ ગયો; અને ભોંયરામાં જીતરીને એણે કાનજીને પકડીને એના ગળામાંથી હાંસડી કાઢી લીધી. એણે ગિહામણુ રૂપ જોઈને બીજા છોકરાઓ નાસી ગયા અને ભોંયરામાં રહ્યા રહ્યા કાનજીભાઈએ બૂમાબૂમ કરી મૂકી. લામ જોઈને પેલો મહિયો પણ ત્યાંથી બહાર નીકળી ગયો અને મેળામાં લાગી ગયો. પછી કાનજીભાઈ જેમ તેમ કરીને બહાર આવ્યા. અને મેળાના માણુસોની મદદથી, કાનજીભાઈએ લાલ પાઘડીના એંધાણ પરથી પેલા મહિયોને જોળાખી કાઢ્યો. ત્યારથી, ફરી આવો બનાવ ન બને એટલા માટે, એ ભોંયરું હમેશાં માટે બંધ કરી દેવામાં આવ્યું છે. આ વાત મણિ બહેનને એમની સાસુ કિસનબાઈએ કહી હતી. આ ભોંયરા બાબત થી મણિ બહેને વિશેષમાં એની વાત પણ કરી કે—આ ભોંયરું છેક જાનમનગર સુધી પડેગિયું હતું, અને એમાં ઘઈને જાનમનગરમાં રહેતા (અચ્ચગચ્છના) એક ગોરજી રાજ ભદ્રેશ્વરમાં એમના ગચ્છનાં અધિપ્તિમાં મહાકાલી માતાના દર્શન કરવા આવતા હતા. એ ભોંયરું બાર માઈ લાંબું હતું અને એમાં ઘઈને જાનમનગરથી બસણું—શાકપાંકું પણ ભદ્રેશ્વર લાવવામાં આવતું. પોઠિયા ઉપર બેસીને માણુસ આવી શકે એટલું જીંઘું આ ભોંયરું હતું, એમ લોકો વાત કરતા હતા.

રહીએ છીએ. આ દેરીમાં, એની જમણી બાજુની થીંત ઉપર, એક મોટા કઠના કેતરણીવાળા પરિકરનો ભાગ યોડીને સાચવી રાખવામાં આવ્યો છે.

દેરીઓના જીર્ણોદ્ધાર કરાવનારાના લેખ

ભમતીની બધી દેરીઓ ઉપર દેરીના જીર્ણોદ્ધાર કરાવી આપનારનું (ખરી રીતે દેરીના જીર્ણોદ્ધાર થયા પછી એ માટે ૩૦૦૭ કેરીની સહાય આપનારનું) નામ તથા વિં સં ૧૬૫૦ના વૈશાખ વદિ ૨ સોમવારની તિથિ દર્શાવતા ગુજરાતી ભાષાના લેખની તખતીઓ ચોડવામાં આવી છે. આ દેરાસરનો છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર તો વિં સં ૧૬૩૯માં થયો હતો, તો પછી આ દેરીઓનો જીર્ણોદ્ધાર અગિયાર વર્ષ પછી થયાનું લખ્યું તે શા કારણે ? એનો ખુલાસો પેઢીના અધ્યક્ષના મુનીમ શ્રી નેમચંદ્રભાઈ કસ્તુરચંદ વોરાએ એવો કયો કે આ બધી દેરીઓનો જીર્ણોદ્ધાર તો વિં સં ૧૬૩૯માં થઈ ગયો હતો અને એની પ્રતિષ્ઠા પણ, મુખ્ય મંદિરની સાથે, એ વર્ષમાં જ થઈ હતી. પણ, વિં સં ૧૬૪૯ના ફાગણમેળા વખતે, એક દેરીના જીર્ણોદ્ધારના ખર્ચ માટે જે જે સહધર્મી ભાઈ કે બહેન, ત્રણસો કેરીની સહાય આપે એમનું નામ જે તે દેરીની બાજુમાં મૂકવાનું નક્કી થયું હતું. એ રીતે, આ દેરીઓ માટે મદદ મેળવવામાં એક વર્ષ વીતી ગયું, એટલે બધી દેરીઓ ઉપર જીર્ણોદ્ધારની સાલ એકસરખી વિં સં ૧૬૫૦ની મૂકવામાં આવી છે. ૧૦

વિશિષ્ટ પૂજામંડપ

આ રીતે આખી ભમતીની બધી દેરીઓમાં બિરાજમાન કરેલ તીર્થંકર ભગવંતોની પ્રતિમાઓનાં દર્શન કરતાં કરતાં આપણે પૂજામંડપમાં આવી પહોંચ્યા. આ મંડપની વચમાં ખડા રહીને મૂળનાયક શ્રી મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાનાં દર્શન સારી રીતે થઈ શકે છે. આ મંડપ ખાસ ત્રાત્ર-પૂજા અને પૂજાઓ ભણાવવા માટે જ બનાવવામાં આવ્યો છે. બીજા કોઈ મંદિરમાં આવી વિશિષ્ટ ગોઠવણ કરવામાં આવી હોય એવું જોવામાં આવતું નથી. એ દૃષ્ટિએ આ મંદિર આવી અનેાખી વિશેષતા ધરાવે છે, એમ કહેવું જોઈએ. આ પૂજામંડપમાં બહારથી પણ આવી શકાય એ માટે મંદિરના પ્રવેશદ્વારની પહેલાંના ચોકમાં, બન્ને બાજુ, પથ્થરની પાકી અને પહોળી સીડીઓ બનાવવામાં આવી છે. અને આ રસ્તે પૂજામંડપમાં ફાગણ થઈ શકાય એ માટે બન્ને તરફ બારણાં મૂકવામાં આવ્યાં છે (જુઓ ચિત્ર નં. ૩ અને ૪).

પૂજામંડપમાં ત્રાત્રપૂજા તથા પૂજા માટે, હંમેશાને માટે, ધાતુની પંચતીથીની નાની મૂર્તિ ત્રિગઢામાં મૂકી રાખવામાં આવે છે, તેના ઉપર વિં સં ૧૫૨૦ની સાલનો લેખ કેતરેલો છે.

શ્રી આમુભાઈનું મંદર

આ પૂજામંડપના પાછળના ભાગમાં, વચ્ચેવચ્ચ, મૂળનાયક મહાવીરસ્વામીની મૂર્તિની

૧૦. ફાગણ તરીકે ૩૬મી દેરીની બહાર એક બાજુ આ પ્રભાણે તપ્તી ચૂકામાં આવી છે : “ જામ શ્રી માંડવી, મેતા શામજી પદ્મશીની દેરી છે. સં ૧૬૫૦ ના વૈશાખ વદ બીજ ને વાર સોમે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો.”

સામોસામ, આ તીર્થભૂમિની ખૂબ ભાવના અને નિષ્ઠાથી સેવા કરી પોતાની સુવાસ મૂકી જનાર (દુર્ગાપુર) નવાવાસવાલા શ્રી આસુભાઈ વાગળની, આરસની થોટી અરધી પ્રતિમા (બસ્ત) કાચની થોટી પેટીમાં એવી રીતે મૂકવામાં આવેલ છે કે એના તરફ સાવ સહજપણે દરેકનું ધ્યાન ખેંચાય છે [ચિત્ર નં. ૨૯]. શ્રી આસુભાઈનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૬૩માં અને સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૯૭૫માં, ૮૨ વર્ષની ઉંમરે, થયો હતો.^{૧૧}

આ જિનમંદિર વાસ્તુવિદ્યાનો તો એક સુંદર નમૂનો છે જ; એ જ રીતે એમાં શિલ્પકળા અને આધુનિક ચિત્રકળાનાં પણ દર્શન થઈ શકે છે. શિલ્પ-સ્થાપત્ય અને પુરાતત્ત્વ વિદ્યાના અભ્યાસીઓ તો આ મંદિરનું 'કચું' સ્થાપત્ય કેટલું પ્રાચીન હોઈ શકે અને એનો કયો સ્તર જોઈ શકે તે પાછળથી બન્યો હશે એ મંડોવર, શિખર વગેરેનું શિલ્પકામ જોઈને નક્કી કરી શકે છે, પણ મારો એ વિષયનો મુદ્દલ અભ્યાસ નહીં હોવાથી એની ત્રીમાંસા મારાથી ન થઈ શકે, પણ એક કળાના આહુક તરીકે આ મંદિરનાં કળામય શિલ્પો અને ચિત્રો મન ઉપર કેવો ભાવ અંકિત કરે છે, એવી કેટલીક રજૂઆત જરૂર થઈ શકે.

શિલ્પકળાની સમૃદ્ધિ

પહેલાં દેરાસરમાંની શિલ્પકળા જોઈએ. થોટા અને વિશાળ સ્તંભવાળા પ્રવેશમંડપમાંના સામસામા થાંભલાઓની વચ્ચે કમાનો રચી દેવામાં આવી છે, તેને લીધે એક અનોખું દૃશ્ય ખડું થાય છે, એ વાત સાચી, પણ એ બધા ઉપર ચીરુડીનું પ્લાસ્ટર કરી દેવામાં આવ્યું હોવાથી, ત્યાં કોઈ પ્રકારનું શિલ્પ જોવા મળતું નથી, એથી મનમાં કંઈક ગ્લાનિ થાય છે. પ્રવેશમંડપનાં પગથિયાં ચડીએ જોટલે બહારના અને રંગમંડપમાંના થાંભલા અને રંગમંડપનું અને વિશેષ કરીને ગર્ભ-ગૃહનું પ્રવેશદ્વાર આકર્ષક કોરણીથી કંડારેલાં જોવા મળે છે. અને દેરાસરના જમણા અને ડાબા પડખામાં તથા પાછળના ભાગમાં (મંડોવરમાં) છેક નીચેથી તે શિખરની ટોચ સુધીનો બધો ભાગ તો શિલ્પીએ ઝીણવટ, હૈયાસૂઝ અને કળાની નિપુણતાથી કંડારેલ ઉત્તમ કૌટીનાં શિલ્પોથી એવો ભર્યો ભર્યો અને સમૃદ્ધ કરેલો છે કે એ જોઈને અંતર તૃપ્ત થઈ બાંધે છે, અને આવી કળાનાં સર્જનહાર સ્થપતિને માટે હૃદયમાંથી શાખાશીના ઉગ્ગાર આપમેળે નીકળી બાંધે છે. આ શિલ્પોમાં હાથી વગેરેના બુદ્ધા બુદ્ધા થરો તો સુંદર છે જ, પણ દેવ-દેવીઓ અને માનવીઓની કેટલીક આકૃતિઓ તો એવી આગેહૂંઝ અને ચેતનવંતી બનેલ છે કે બધું હસણું જ એ સજીવન થઈને બોલવા અને હલનચલન કરવા લાગશે એવો જ આભાસ થાય છે [ચિત્ર નં. ૩૦, ૩૧અ, ૩૧આ,

૧૧. આ બસ્ત મૂકવાનું તા. ૨-૧૦-૧૯૨૦ ની જનરલ સભામાં નક્કી થયું હતું, પણ એનો અમલ થયો નહીં તેથી એ માટે તા. ૧૬-૪-૧૯૩૩ ના રોજ ફરી ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો. અને દેરાસરમાં બસ્ત મૂકવાની જગ્યા તા. ૩-૪-૧૯૩૮ ના દિવસે પસંદ કરવામાં આવી હતી.

“અંચલગચ્છ દિગ્દર્શન”માં (પૃ. ૫૮૭) લખ્યું છે કે “નવાવાસના આસુ વાણજીએ સં. ૧૯૪૦માં રંગુનમાં સૌપ્રથમ જોખાનો વ્યાપાર જમાવ્યો.”

૩૧૪, ૩૧૬, ૩૧૭]. આની સાથે સાથે બીજી બધી કારીગરી પણ ચિત્તને આકૃષ્ટાકર્ષિત કરે એવી છે. આવી શિલ્પસમૃદ્ધિને જેમ જેમ ધ્યાનપૂર્વક, ધીરજથી અને ઝીલ્લવટથી ભેઈએ છીએ, તેમ તેમ એની વિશેષતા વધુ ને વધુ સમભય છે અને ચિત્તને ભણે વશ કરી લઈને કોઈ અવનવી દુનિયામાં વિહાર કરાવે છે. મંદિરના રક્ષણ માટે મંદિરની આભુખાભુના અને પાછળના મંદો-વરથી ઉપરના ભાગમાં મજબૂત બંધી બાળી મૂકવામાં આવી છે. બે આ બાળી ન હોય, અને આભુખાભુનો તથા શિખરનો નખશિખ આગેઆગે ભાગ એકીસાથે નિહાળવાનો અવસર મળે, તો શિલ્પસમૃદ્ધિનું કોઈ અદ્ભુત દ્રશ્ય ભેવા મળે. આ તરફનો કોઈ ભાગ કે કોઈ ખૂણો એવો આલી નથી કે જ્યાં ભક્તિશીલ શિલ્પીનાં સુકુમાર ટાંકણાંએ કળાનો કોઈ સુંદર નમૂનો કંડાયો ન હોય. આ શિલ્પોમાં, આલી આવવી પરંપરા પ્રમાણે, કેટલાંક દેવસ્થાનોમાં હોય છે તેમ, કેટલીક ભોજાસનોની આકૃતિઓ પણ ભેવા મળે છે. મંદિરના બહારના અને ઉપરના ભાગમાં પણ શિલ્પસમૃદ્ધિ વિપુલ પ્રમાણમાં છે. પણ એની વાત આગળ ઉપર કરીશું.

રંગરોગાન અને શિલ્પકામ

મંદિરની અંદર કેટલાક કોરબીવાળા થાંભલાઓ ઉપર, શિલ્પકામથી શોભતી ખારશાઓ ઉપર અને બીજે કેટલેક સ્થાને ભુઠી ભુઠી ભતના ઘેરા, ભલકઠાર, પાકા રંગ લગાડવામાં આવેલ છે, વળી, મંદોવર અને મુખ્ય શિખર ઉપર પાકો રૂપેરી રંગ ચડાવવામાં આવ્યો છે; તેને એક પ્રકારની, જે તે સમયની, લોકરુચિના નમૂના જ સમજવા ભેઈએ. પણ શિલ્પકામ ઉપર કોઈ પણ ભતના રંગરોગાન ચડાવ્યા વગર એને એના કુદરતી રંગમાં જ રહેવા દેવામાં આવે, અને જ્યારે પણ એને ધોળાવવાની જરૂર ભી થાય ત્યારે પણ બીલ-ત્રીલ રંગોના બદલે મૂળ પથ્થરને મળતા રંગનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવે તો શિલ્પનું રૂપ કામ વધારે કીર્તી નીકળે છે અને વિશેષ સુંદર, સ્થૂળ અને આકર્ષક લાગે છે, તે વાત હવે સમજાવી જાય છે. એટલે હવે પછી, ભવિષ્યમાં જ્યારે પણ ધોળાવવાની કે રંગરોગાન કરાવવાની જરૂર જણાય ત્યારે, આ વાતનો ખ્યાલ રાખવામાં આવશે તો મંદિર વિશેષ મનોહર લાગશે. વળી, જ્યારે પણ ધોળવાનું કે રંગવાનું કામ કરાવવું હોય ત્યારે એ વાતનો પણ ખ્યાલ રાખવો ભેઈએ કે આ રંગો બહાર નહીં પણ અને તેટલા પાતળા હોય અને જૂના રંગોને શિલ્પકામ ઉપરથી અને તેટલા પ્રમાણમાં ઉખાડી નાખવામાં આવે, જેથી રંગ કે ધોળવાના કામના થરોને લીધે શિલ્પની સુકુમાર અને ઝીલ્લી કોરબી ભુરાઈ કે કંઈ જવા ન પામે બે આ વાતની ઉપેક્ષા થાય તો, જોતે દિવસે, રંગના એક એક ઉપર થર ચડી જવાને લીધે, ઝીલ્લું શિલ્પકામ એવું દખાઈ જાય કે જેવડે ત્યાં સામાન્ય કે કંઈક ખરબચડી ભીંત જેવું જ દેખાવા લાગે અને ત્યાં કોઈ શિલ્પકામ હશે એનો દર્શકને ખ્યાલ પણ ન આવે. (શ્રી તારંગા તીર્થનો છેલ્લો ભૂલોદ્ધાર થયો તે પહેલાં શિલ્પસ્થાપત્યકળાના શ્રેષ્ઠ નમૂના સમા આ તીર્થના આઠસો વર્ષ જેટલા પ્રાચીન ઉત્તુંગ જિનમંદિરના સમૃદ્ધ રૂપકામની સ્થિતિ આવી જ થઈ ગઈ હતી.)

ટાઇલ્સનો ઉપયોગ

વળી, આ મંદિરમાં કોઈ કોઈ કેકાણે, છતમાં રંગબેરંગી ટાઇલ્સનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, આ પણ જેમ તે પ્રકારની લોકસુચિત્વ સૂચન કરે છે, તેમ એક કાળે ભુદા ભુદા રંગના અને રૂઝ-પત્તી, વેલપુટા તેમ જ ખીજ અનેક પ્રકારની આકૃતિઓ ધરાવતા ટાઇલ્સે લોકોમાં કેટલું બધું આકર્ષણ ઊભું કર્યું હતું તેનો પણ ખ્યાલ આપે છે. ટાઇલ્સનું આ આકર્ષણ એક સમયે એટલું બધું બ્યાપક બની ગયું હતું કે છેક દેવસ્થાનના ગર્ભગૃહ સુધી પણ એનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો, એટલે પછી દેવમંદિરના ખીજ ભાગોમાં એનો છૂટથી ઉપયોગ કરવામાં આવે એમાં શી નવાઈ ? પણ હવે ટાઇલ્સનો આપો ઉપયોગ કરવો બરાબર નથી એમ મોટા ભાગે સમજાતું ભય છે, એટલું જ નહીં, જ્યાં પણ ધર્મસ્થાનોમાં આ પ્રકારની વપરાશ થયેલી દેખાય છે, ત્યાં એ હવે ખટકવા પણ લાગી છે. ભદ્રેશ્વર તીર્થના જિનમંદિરની અમુક છતોમાં ટાઇલ્સનો ઉપયોગ મર્યાદિત પ્રમાણમાં જ કરવામાં આવેલ હોવાથી એ ન તો બહુ ખટકે છે કે ન તો સુસુચિના વિશેષ ભંગ કરે છે. આમ છતાં, જ્યારે પણ અવસર કે અનુકૂળતા મળે ત્યારે, એ કાલી નાખવામાં આવે એ જરૂર ઇચ્છવા જેવું છે.

મંદિરના ઉંબરા

હવે મંદિરમાંનાં ચિત્રોનું વર્ણન-નિરીક્ષણ કરતાં પહેલાં, મંદિરનાં ભુદાં ભુદાં દ્વારોમાં મૂકવામાં આવેલ પાષાણના ઉંબરાને જોઈ લઈએ. મંદિરના પ્રથમ કે મુખ્ય પ્રવેશદ્વારનો ઉંબરા કાળા આરસ ઉપર પીળા આરસનો; મૂળ ગભારાનો ઉંબરો નીચે પીળા રંગના આરસ ઉપર કાળા રંગના આરસનો અને જૂના મૂળનાથક શ્રી શામળિયા પાર્શ્વનાથની મોટી અને મુખ્ય દેવકુલિકા (દેરી)નો ઉંબરો નીચે કાળા આરસ ઉપર પીળા રંગના આરસનો અને ખાકીની બધી દેરીઓના ઉંબરા કાળા રંગના આરસના બનાવેલા છે. એક જ સીધમાં આવેલ ત્રણ દ્વારોમાંથી પહેલા અને ત્રીજા દ્વારનો ઉંબરો કાળા ઉપર પીળા રંગના આરસનો અને વચ્ચેના ગર્ભગૃહના દ્વારનો ઉંબરો પીળા ઉપર કાળા રંગના આરસનો અને ખાકીના બધા ઉંબરા કાળા આરસના સ્થપતિએ કોઈ ખાસ સમજાણથી કે પરંપરા પ્રમાણે બનાવ્યા હશે કે સહજપણે એમ બની ગયું હશે, એ બાબતનું સહેજ કુતૂહલ થયા વિના રહેતું નથી. આ શ્યામ આરસ એવો ચોખ્ખો અને અકચરિત કરેલો છે કે એથી બણે કસોટીનો જિંવી ભતનો શ્યામ પાષાણ વાપરવામાં આવ્યો હોય એવો જ આભાસ થાય છે.

વિપુલ ચિત્રકામ

મંદિરના મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર પછીની ચોડીક જગ્યાની બંને બાજુની દીવાલો ઉપર, રંગમંડપની ભીંતો ઉપર તથા છત-ચુસ્મટમાં, દેરાસરની ચારે બાજુના પ્રદક્ષિણા-માર્ગ જેવા ચોક્કની બંને બાજુઓ ઉપર તથા પૂજામંડપમાં ચારે તરફ તીર્થંકર ભગવાનના છવન-પ્રસંગોનાં તથા તીર્થ-સ્થાનોનાં ચિત્રો અકિત કરવામાં આવ્યાં છે. આ ચિત્રોમાં કેટલાંક પચ્ચરમાં કોરીને એમાં રંગ

શરીને તૈયાર કરેલાં છે, તો કેટલાંક કેવળ રંગ-રેખાથી તૈયાર કરેલ ચિત્રકામના નમૂના છે. આ ચિત્રો બહુ આ વિશાળ દેરાસરના એક મહેરવના ભાગરૂપ હોય એટલા વિપુલ પ્રમાણમાં છે.

મંદિરના મુખ્ય પ્રવેશદ્વારમાં દાખલ થઈએ એટલે મંદિરની જમણી બાજુની દીવાલ ઉપર એ વિભાગમાં બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રસંગનાં ચિત્રો દોરવામાં આવ્યાં છે. એમાં પહેલા વિભાગમાં—(૧) ભગવાન મહાવીરના અભિગ્રહનો, (૨) કોશાળીનગરીમાં નિષ્કળ શિક્ષા માટેના એમના ભ્રમણનો, (૩) ભગવાન ચંદનખાળાના આંગણે પધાર્યા તે ઘટનાનો, (૪) ભગવાન મહાવીરે ચંદનખાળાના હાથે શિક્ષા વહોરી તેનો અને (૫) ચંદનખાળા રાજકુમારી તરીકે બાણીતી થઈ એ ઘટનાનો—એમ પાંચ પ્રસંગોનાં સુંદર ચિત્રો દોરવામાં આવ્યાં છે.

આની લગભગ બીજા વિભાગમાં—(૧) કમ્ભ તાપસના પંચાગ્નિ તપ પ્રસંગે એની અને પાર્શ્વકુમારની વચ્ચે થયેલ વાતચીતનો, (૨) ભગવાન પાર્શ્વનાથને ચેલમાળીએ કરેલ ઉપસર્ગનો, (૩) ભગવાન મહાવીરે જાનના એળમે ચંડકૌશિક નાગને પ્રતિષેધ પમાડ્યો તેનો, (૪) ભગવાન મહાવીરને શૂલપાણિ ચક્ષે કરેલ ઉપસર્ગનો, (૫) ગોવાળિયાએ ભગવાનના કાનમાં શૂળો નાખી કરેલ ઉપસર્ગનો અને (૬) સુદૃષ્ટ દેવે ભગવાનને કરેલા ઉપસર્ગનો—એમ છ પ્રસંગો આલેખવામાં આવ્યા છે.

આની સામેની - મંદિરની ડાબી બાજુની-દીવાલ ઉપર પણ એ વિભાગમાં ચિત્રો દોરવામાં આવ્યાં છે. તેમાંના પહેલા વિભાગમાં—(૧) વીર-વર્ધમાનની નીકરતાને આમલકી કીકાનો, (૨) દૈત્યહમનનો, (૩) નિશાળે બેસવાનો, (૪) લક્ષ્મીત્સવનો, (૫) લૌકાતિક સુરની દીક્ષા માટેની વિનંતિનો અને (૬) વધીદાનનો—એમ છ પ્રસંગો દોરવામાં આવ્યા છે. અને આની બેઠેના બીજા વિભાગમાં પ્રભુના (૧) અવનકલ્યાણક (માતાના સ્વપ્નદર્શનનો), (૨) જન્મકલ્યાણક (જન્મોત્સવનો), (૩) દીક્ષાકલ્યાણકનો અને (૪) કેવળજ્ઞાનકલ્યાણક (સમવસરણમાં બિરાજી ધર્મદેશના આપવાનો)—એમ ચાર કલ્યાણકનાં ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે.

આ રીતે બહુ યાત્રિકર્તુ' ચિત્ત, ધર્મમય જીવન જીવી જનારા મહાન ધર્મપુરુષોના જીવન-પ્રસંગોનાં હૃદયસ્પર્શી દર્શનથી, અંતર્મુખ બનવા પ્રેરાય એવું પવિત્ર વાતાવરણ આ જિનમંદિરના પ્રવેશદ્વારમાંથી જ એને અનુભવવા મળે છે.

આવા ચિત્રમય પ્રવેશદ્વારમાંથી આગળ વધીને આપણે, મૂળનાથક ભગવાનની સામે, રંગ-મંડપમાં પહોંચીએ છીએ ત્યારે ત્યાં પણ સોહામણી ચિત્રમાળા એવા મળે છે. ગભારાની જમણી બાજુની દીવાલ ઉપર—(૧) અચલગઢ, (૨) ક્ષત્રિયકુંડ, (૩) તાલકેવજ ગિરિ (તળાબ), (૪) રાણકપુર અને (૫) આણુ-દેલવાડા—એ પાંચ તીર્થોનાં ચિત્રો દોરેલાં છે. અને ગભારાની ડાબી બાજુની દીવાલ ઉપર (૧) કેસરિયાજી તથા (૨) તારંગાજી તીર્થોનાં ચિત્રો અંકિત કરવામાં આવ્યાં છે. આ રંગમંડપના મોટા ઘુમટમાં કરેલ શ્રી નેમિનાથ ભગવાનના જીવનપ્રસંગોને આલેખતા ચિત્રકામનુ વર્ણન તો પહેલાં, રંગમંડપના વર્ણન સાથે, કરી દેવામાં આવ્યું છે (ભુજો પૃ. ૩૨).

રંગમંડપમાંથી બહાર આવીને બાળીવાળા ચોકમાંથી મંદિરની પ્રવેશિણી કરીએ તો, આપણા ડાબા અને જમણા બન્ને હાથ ઉપર, પરમાત્મા મહાવીર દેવના છબીસ પૂર્વભવોના તથા તીર્થંકર તરીકેના ૨૭મા-છેલ્લા ભવના ચચનકલ્યાણકથી તે નિર્વાણકલ્યાણક સુધીના જીવનપ્રસંગો આલેખતાં સફેદ સંગેમરમરના ફલક ઉપર કેાતરણી કરીને રંગભરેલાં ચિત્રોનાં બધાં મળીને કુલ ૩૬ શિલ્પચિત્રો, ચાત્રિકના અંતરને આહ્વાહિત કરીને, જીવનનો અને સાધનાના કઠિન માર્ગનો તેમ જ સિદ્ધિનો મૂક ગોધપાક આપે છે.

આ રીતે સમય જતાં, ચરમ તીર્થપતિ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીને અર્પણ થયેલ આ જિનમંદિર ભગવાન મહાવીરના છબીસ પૂર્વભવોના અને સત્તાવીસમા-છેલ્લા ભવની સાધનાના અનેક પ્રસંગોનાં સુંદર આલેખનો દ્વારા ચાત્રિકને ભગવાનના સમગ્ર જીવનનાં દર્શન કરવાની તક આપે છે.

આ પ્રમાણે ચોકમાં ફરીને ત્યાં ગોઠવવામાં આવેલ ચિત્રોનું અવલોકન કરતાં કરતાં આપણે, આ પ્રવેશિણી પૂરી કરીને, પૂજ્યમંડપમાં પહોંચીએ છીએ, તો એની બધી દીવાલો જુદી જુદી તીર્થ ભૂમિઓનાં ચિત્રોથી ભરી ભરી ભેરા મળે છે. અહીં ઉપરના ભાગમાં (૧) ચૌદ સ્વપ્ન, (૨) ચંપા-પુરી, (૩) રાજગૃહ ગિરિ, (૪) હસ્તિનાપુર અને (૫) પાવાપુરીનાં શિલ્પમય ચિત્રો દોરેલાં છે; અને નીચેના ભાગમાં (૧) નંદીશ્વર ક્ષીપ, (૨) ગિરનાર, (૩) સરમેતશિખર, (૪) શત્રુજય અને (૫) અષ્ટાપદજી-આદિદેવ ઋષભદેવ ભગવાનની નિર્વાણભૂમિ-નાં શિલ્પમય આલેખનો ભેરા મળે છે.^{૧૨} અને, આ શિલ્પચિત્રોનાં દર્શન સાથે, આ જિનમંદિરના અંદરના ભાગનું આપણું દર્શન-અવલોકન પૂરું થાય છે; અને આપણે બહાર નીકળીએ છીએ ત્યારે મંદિરના પ્રથમ પ્રવેશદ્વારની જમણી બાજુના એક ગોખલામાં ગિરાજમાન કરેલા તપગચ્છના રક્ષક શ્રી માણિભદ્ર વીરનાં દર્શન કરવાનાં બાકી રહે છે. એમનાં દર્શન કરીએ એટલે આ મંદિરનું અંદરથી અવલોકન કરવાનું આપણું એક કામ પૂરું થાય છે [ચિત્ર નં. ૩૨]. પણ મંદિરના કળાવૈભવનું પૂરેપૂરું મૂલ્યાંકન કરવું હોય કે એનું મહત્ત્વ બરાબર સમજવું હોય તો, મંદિરની બન્ને બાજુની દોરણીનું તથા મંદિરના ઉપરના ભાગમાં શેઠી રહેલાં શિખરો, ઘુમ્મટો વગેરેનું નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. ત્યારે હવે એ જ કરીએ.

બહારની અદ્ભુત દોરણી

મંદિરની બહારના ચોગાનમાં ચોડીવાર ભ્રમણા રહીને પરમાત્મા મહાવીરદેવનાં દર્શન કરી લઈએ અને પછી બાવન જિનાલયવાળા મંદિરની ડાબી અને જમણી બાજુની દીવાલોનું મન દઈને ઝીણવટથી નિરીક્ષણ કરીએ. જુઓ તો ખરા, ત્યાં સાદા પથ્થરના એક એક ખંડ અને એક

૧૨. આ જિનમંદિરમાંની આ ચિત્રસમૂહને જનતા સુધી પહોંચાવી કરવી હોય તો, એ માટે પાંચ-સાત ચિત્રો છપાવવાથી કામ ન ચાલે; એ માટે તો, બધાં ૫ ચિત્રોને એના મૂળ રંગોમાં અને એમ બની ન શકે તો છેવટે એક રંગમાં, છપાવીને, દરેકના દૂંક પરિવેષ સાથે, એક ચિત્રસંગ્રહ જ પ્રકાશિત કરવો પડે.

એક અંશ ઉપર, જાણે સાક્ષાત્ કળાદેવીની લાગણીઓને વાચા આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ, શિદ્ધીના ટાંકણાએ કેવી સુકુમાર, સજીવ અને ઝીણવટભરી કોરણીયું સર્જન કર્યું છે ! નીચેથી ઉપર સુધી અને એક બાજુથી બીજી બાજુ તરફ, ન્યાં બુલો ભ્યાં, કોરણી બ કોરણીનાં સુસગ દર્શન થાય છે [ચિત્ર નં. ૩૩, ૩૪]. અને તે પછી સંજેમરમર જેવા મુલાયમ પાયાણમાં નહીં પણ સાદી ભતના કંઠણ પથ્થરમાં ! આત્મસાધક યોગીની જેમ કળાના ઉપાસક શિદ્ધીએ કેટલી ખીરજ, ભક્તિ અને એકાગ્રતાથી આ સર્જન કર્યું હશે ! ધન્ય રે શિદ્ધી ! ધન્ય તારી કળાની સાધના અને ધન્ય તારી કળા !

બિનમંદિરની આગળની બન્ને બાજુના નીચેથી તે છેક ઉપર સુધી રૂપકામયી ભયાંભયાં લાગતા શિલ્પકામનાં મન ભરીને દર્શન કરીને, જમણી બાજુએ આવેલ નિસરણી ઉપર થઈને, હવે મંદિરના ઉપરના ભાગમાં સ્થવામાં આવેલ શિલ્પ-સૌન્દર્યશ્રીનાં દર્શન કરવા જઈએ.

ઉપરના ભાગનું શિલ્પસૌન્દર્ય

એક તો, આ બિનમંદિર જ ઊંચાણવાળી ધરતી ઉપર બનેલું છે. અને પછી બે નિસરણી ચડીને આપણે શિખરવાળા ભાગમાં પહોંચીએ, એટલે આપણી નજર જાણે દૂર દૂર સુધી સુક્રા વિહાર કરે છે. દક્ષિણ દિશામાં બેઈએ તો, ત્રણેક માઈલ છેટે રહેલા સાગરદેવનાં દર્શન થાય છે. અને એની પાસની સ્થિતિજમાં આજ અને ધરતી સાગરની સપાટી ઉપર એકરૂપ બની જાય છે, એટલે આજ, ધરતી અને જળનો ત્રિવેણીસંગમ સ્થાયેલો નજરે પડે છે. અને, બે આકાશ સ્વચ્છ હોય તો, ચોટું વહાણ કે નાની સ્ટીમર હરિયામાં નાંગરેલ હોય તો તે પછી નજરે પડે છે. અને, આ દક્ષિણ દિશામાં જ બીજી તરફ દષ્ટિ નાખીએ તો, બેએક માઈલની દૂરી પર, નાની સરખી ટેકરી ઉપર ગોઠવાયેલ ચોખંડા મહાદેવના એકલસંગી જેવા મંદિરનાં શિખર અને ધનનાં દર્શન થાય છે. અને પછી, ચારે તરફ નજર નાખીએ તો, આ સ્થાનની પ્રાચીનતાની સ ક્ષી પૂરતા નાની-મોટી પ્રાચીન ઇમારતોના સંખ્યાબંધ અવશેષો તેમ જ ભદ્રેશ્વર ગામ દેખાય છે. આ સાગરકિનારા અને આ બધા અવશેષોનો વિગતે પરિચય કરવા જેવો છે—એથી અનેક રોમાંચક, ઐતિહાસિક, પ્રેરક અને સંસ્કારપોષક પ્રસંગોની યાદ તાજી થાય છે. પણ એવું વર્ણન આ પ્રકરણમાં કરવાને બદલે એ માટે એક સ્વતંત્ર (૧૦મું) પ્રકરણ લખવું જ ઉચિત છે, એટલે એ આપણે આગળ ઉપર બેઈશું. અત્યારે તો આપણી દષ્ટિને ચારે બાજુ ફરતી રોકીને, હવે આ મંદિરના ઉપરના ભાગમાં જે કળા-કારીગરીનો ભંડાર ભરેલો છે તેવું ઝીણવટથી નિરીક્ષણ કરવા તરફ જ વાળીએ.

સૌથી પહેલાં ભગવાન તીર્થંકરના અર્ધિસા, સંયમ અને તપોમય ધર્મની ધબલે જીએ જીએ આજમાં ફરકતી રાજતા મંદિરના શિખરનાં દર્શન કરીએ. નાનાં-મોટાં ઉપશિખરો અને કોરણી-વાળી સંખ્યાબંધ આકૃતિઓથી આખું શિખર ભર્યું ભર્યું લાગે છે [ચિત્ર નં. ૩૫, ૩૬]. સુખ્ય શિખરના સજીવ અંગરૂપ લાગતાં ઉપશિખરોમાં પણ કોરણીનો વૈભવ નજરે પડે છે [ચિત્ર નં. ૩૭]. આ શિખરનું કોઈ અંગ એવું નથી કે જેને શિદ્ધીએ શણગારવામાં ખાત્રી રાખી હોય.

શિખરની ટોચ ઉપર કાચની ફેઈમમાં સાચવી રાખેલો સોનેરી કળશ શોભી રહ્યો છે અને એના ઉપરનો ધબહંડ હવામાં મંદિરની ધબને સતત ઘડેરાતી રાખે છે.

જેવું વૈભવશાળી મંદિરનું શિખર છે, જેવું જ આકર્ષક છે શિખરની છત્રછાયામાં શોભતું મુખ્ય વિશાળ સામરણ; અને અહીં ખીબા પશુ ૨૯ જેટલાં નાનાં-નાનાં સામરણ રચવામાં આવ્યાં છે. મુખ્ય શિખર ઉપરાંત મધ્યમ કદનાં ૩ શિખરો, એનાથી કંઈક નાનાં ૨ શિખરો અને સૌથી નાનાં ૪૪ શિખરો એમ કુલ ૫૦ શિખરો; એક મોટો ઘુમ્મટ, એનાથી નાના રાસમંડપ ઉપરના બે ઘુમ્મટ અને સૌથી નાના ૩ ઘુમ્મટ, તેમ જ સપાટ ચણી લીધેલા ચોરસ ઘાટના અનેક ચોરસા-ઓથી (જેને શિલ્પશાસ્ત્રમાં ક્લાસના કહેવામાં આવે છે, એનાથી) મંદિરનો ઉપરનો ભાગ ભર્યો ભર્યો લાગવાની સાથે દર્શકની સામે વાસ્તુવિદ્યાની કૌશલની જ સુદૃષ્ટિ ખડી કરે છે.

વિશિષ્ટ શિલ્પકૃતિઓ

અને આ સુદૃષ્ટિ ઉપર જાણે કીર્તિને કળશ ચડાવે છે મંદિરની નીચેની ધરતીની દેરીઓની સમરેખાઓ, નાનાં-મોટાં શિખરોના મૂળમાં, તથા જ્યાં અનુકૂળતા જણાઈ એવા સ્થાનમાં મૂકવામાં આવેલ લ'ખચોરસ ઘાટની શિલ્પકૃતિઓવાળી અનેક શિલાઓ આમ તો આ બધી જ આકૃતિઓ સજીવ અને શિલ્પના ઉત્તમ નમૂનારૂપ લાગે એવી સુંદર છે, પણ એમાંની કેટલીક તો દર્શકના ચિત્તને ચોરી લે અને નેત્રોને સ્થિર કરી મૂકે એવી અદ્ભુત છે. આ શિલ્પશિલાઓ તો એકને બેઈએ અને એકને બેઈએ એવી સુંદર છે [ચિત્ર નં. ૩૮, ૩૯, ૪૦]. મંદિરના ચોક્કમાં જાળી ભરવામાં ન આવી હોય, અને મંદિરના શિખર વગેરેના શિલ્પકામની સાથે સાથે જ આ આકૃતિઓનાં દર્શન થઈ શકતાં હોય, તો તો વળી એની શોભા કોઈઓર ખીલી નીકળે! મંદિરના ઉપરના ભાગમાં સચવાયેલી આ ૨૬ જેટલી શિલ્પશિલાઓમાં શિલ્પીની અજબ કળાનાં તાલક દર્શન થાય છે. એટલે આ તીર્થના બે યાત્રિક, મંદિરના ઉપરના ભાગમાં સચવાયેલી આ કળા-સમૃદ્ધિનાં દર્શન કરવાનું ચૂકશે, એમણે મંદિરની કળાનું અધૂરું દર્શન કર્યાં જેવું અને એક સુઅવસર ગુમાવ્યા જેવું થયું લેખાશે.

ચોટાક ભગ્ન અવશેષો

ચાલો ત્યારે આ કળાસુદૃષ્ટિના દર્શનના મધુર ભાવને વાગોળતાં વાગોળતાં, એક નિસરણી નીચે જીતરીને, પહેલી અગાસીમાં આવેલ એક અવાવડુ ચોરડામાં જઈએ. ત્યાં આસપાસના ભાગમાંથી મળી આવેલા શિલ્પકૃતિઓના કેટલાક ભગ્નશેષો રાખવામાં આવ્યા છે, જે ભેવા ભેવા અને પુરાતત્ત્વવિદોને રસ પડે એવા છે. આ અવશેષોમાં વિં ૨૦ ૧૩૦૪ ની સાલનું ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમાનું પળાસન છે, તેમાં ધર્મચક્ર તથા ખીલ્લું કેતારકામ ધ્યાન આપવા જેવું છે [ચિત્ર નં. ૪૧]. આ બધા અવશેષો દર્શકો અને અભ્યાસીઓ સહેલાઈથી જોઈ શકે એટલા માટે એને એક સ્થાનમાં સરખી રીતે ગોઠવવાનું સંસ્થાએ નક્કી કર્યું છે, તે બહુ સાડું થયું છે.

ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થના જિનમંદિરનાં અંદરથી અને બહારથી દર્શન કરવાનો આપણો વિધિ

પૂરો થયો, એટલે હવે આપણે નીચે ક્ષિતરી બિનેશ્વરદેવનાં દર્શન કરીને આગળ વધીએ.

એકે શિલાલેખ; એની સાચવણીની જરૂર

દેરાસરની બહાર ડાબી બાજુ ઉપાશ્રય આવેલ છે, જે થાંભલાવાળા ઉપાશ્રય તરીકે ઓળખાય છે. આ ઉપાશ્રયની જમણી બાજુની ભીંત અને દેરાસરની ડાબી બાજુની દીવાલ એ બેની વચ્ચે ત્રણેક ફૂટ પહોળા નવેળી છે. એમાં જરાક આગળ જઈએ એટલે બિનમંદિરની ભીંતમાં ચોટેલો પાંચ લીંટીનો એક શિલાલેખ છે [ચિત્ર નં. ૪૨]. આ શિલાલેખ પહેલાંથી જ અહીં આવા સ્થાને ચોડવામાં આવ્યો હોય એ બનવાભેગ નથી લાગતું; બીજા કોઈ સ્થાનમાંથી લઈને એ અહીં મૂકવામાં આવ્યો હોવો ભેધ એ. એ ગમે તે હોય, પણ અહીં સુકાવાથી એ સાવ નષ્ટ થતો કે દુષ્પ થતો બચી ગયો છે, એ સારું થયું છે. પણ સાદા પથ્થર ઉપર કોરેલા આ શિલાલેખને આવા ખુલ્લા સ્થાનમાં વરસાદ, પવન અને બીજા ઘસારા સારા પ્રમાણમાં લાગી ગયા છે, એ તો શિલાલેખને ભોતાં જ સમભઈ બય છે; એના અક્ષરો એટલા બધા ઘસાઈ ગયા છે કે ઘણી ઘણી મથામણ કરવા છતાં એ લાગ્યે જ વાંચી શકાય છે. આ શિલાલેખ વિં ૦ સં ૦ ૧૫૬૪નો છે. અને એમાં આવ્યાઈ શ્રી આનંદવિમલસૂરિજીના ઉપદેશથી બમ રાવલે ભુદાં ભુદાં દેવસ્થાનોના નિભાવ માટે ગામો ભેટ આપ્યાની વિગત આપી છે, એમાં બિનમંદિર (ભદ્રેશ્વરના બિનમંદિર) માટે બાર ગામ આપ્યાતું પણ લખ્યું છે. આ દિવેએ આ શિલાલેખ મહરવનો છે; અને તેથી એને બને તો ત્યાંથી કાઢીને બીજે ચોગ્ધ સ્થાને મૂકીને અને નહીં તો છેવટે અત્યારે છે એ જ જગ્યામાં શિલાલેખની આસપાસ કાચવાળી પાકી સિમેન્ટની કે એવી ફ્રેમ કરીને એતું બરાબર જતન થાય એવી ગોઠવણ કરવી ભેધ એ; અને સાથે સાથે આ લેખનો બને તેટલો શુદ્ધ ઉતારો કરાવીને પણ લેખની બાજુમાં અથવા દેરાસરમાં કયાંક મૂકવો ભેધ એ. કોણ બંધે કેવી રીતે, પણ સફ્લાગ્યે, સુખચરવે ચાર અનુષ્ઠપ સ્લોક એટલા આ શિલાલેખનો લગભગ અક્ષરશઃ કહી શકાય એવો ઉતારો માંડવીના સ્થાનકમાર્ગી સંઘના કોઈ ભંડારમાંથી મળી આવેલ હસ્તલિખિત પ્રતમાં કરી લેવામાં આવ્યો છે. આ પ્રતમાં ભદ્રેશ્વર તીર્થની જગદ્ગુણ સુધીની કેટલીક વાતો નોંધવામાં આવી છે. વળી, શ્રી ભદ્રેશ્વરતીર્થ, એ તીર્થની બ્યવસ્થા તેમ જ એ તીર્થની ખ્યાતિ જેમને પ્રાણ સમી પ્રિય હતી તે સ્વર્ગસ્થ, સ્વનામધન્ય, પ્રજાચક્ષુ, પડિતરત્ન શ્રી આણંદજીભાઈ એ આ તીર્થ સંખંધી જે હંકીકત લખાવી રાખી છે તેમાં પણ, કેટલીક અશુદ્ધિ સાથે, આ લેખની નકલ આપવામાં આવી છે.

ઉપાશ્રયમાં એક છબી અને એક સૂત્ર

આની બાજુમાં જ થાંભલાવાળો ઉપાશ્રય છે. એમાં, બ્યાખ્યાનની પાટની ઉપરના ભાગમાં ખરતરખરજીના યુગપ્રધાન દાદાસાહેબ શ્રી બિનહત્તસૂરીશ્વરજી મહારાજની છબી છે. આ છબી માંડવીના રહીશ શા. લાલચંદ રામજીએ ભદ્રેશ્વર તીર્થમાં ભેટ આપ્યાતું એ છબી ઉપર લખ્યું છે.

ઉપાશ્રયમાં, બ્યાખ્યાનની પાટની જમણી બાજુ એક જોખલામાં, વિક્રમની વીસમી સહીના બેન સંઘના મહાન પ્રલાવક સંઘનાયક તપગચ્છના આવ્યાઈ શ્રી વિજ્ઞાનંદસૂરીશ્વરજી (પ્રસિદ્ધનામ

શ્રી આત્મારામજી) મહારાજની ૩૧ ઈચ માપની સફેદ આરસની પ્રતિમા છે. આ મૂર્તિની વિશેષતા એ છે કે એમાં આચાર્ય મહારાજનાં ચરણ પાસે પડિત શ્રી લક્ષ્મીવિજયજી, આચાર્ય શ્રી વિજય-કમલસૂરિજી, યુનિ શ્રી હંસવિજયજી તથા પંચાસ શ્રી સંપદવિજયજી ગણિ — એ ચાર સાધુ-યુનિરાજની નાની નાની મૂર્તિઓ મૂકવામાં આવી છે [ચિત્ર નં. ૪૩]. યુનિરાજ શ્રી હંસવિજયજી મહારાજના સદુપદેશથી માંડવીનિવાસી શ્રી લક્ષ્મીચંદ્ર રાજ્યપાળે આ મૂર્તિ ભરાવી હતી, એનો એના ઉપર શિલાલેખ પણ છે.

શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થ સાથે અને વિશેષે કરીને એના ઇતિહાસ સાથે આચાર્ય શ્રી વિજયનાનંદસૂરિજી (શ્રી આત્મારામજી) મહારાજનો સંબંધ એ રીતે જોડાયો હતો કે જ્યારે આ તીર્થનો છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર વિક્રમની વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં (વિ. સં. ૧૯૩૪-૧૯૩૬ના વચ્ચે) કરાવવામાં આવ્યો ત્યારે, વીરનિર્વાણ પછી ૨૩ મે વર્ષે, દેવચંદ્ર નામના શ્રાવકે શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા ભરાવીને આ તીર્થની સ્થાપના કર્યાની માહિતી જેના આધારે જાણી શકાઈ છે અને પ્રચલિત થઈ છે, તેવું એક તામ્રપત્ર આ દેરાસરની ભીંતમાંથી મળી આવ્યું હતું. આ તામ્રપત્ર ઉકેલી શકાયું નહીં એટલે એની નકલ આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજને કલકત્તા તથા બેંગાલ રાજ્ય એશિયાટિક સોસાયટીના મંત્રી ડૉ. એ.એફ. રૂડોલ્ફ હોર્નલ્ડને મોકલવામાં આવી હતી. શ્રી હોર્નલ્ડે એ તામ્રપત્રનો થોડોક ભાગ ઉકેલી આપ્યો હતો, અને એના આધારે શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થ આશરે પચીસ સો વર્ષ પહેલાં સ્થપાયું હતું, એ વાત જાણી શકાઈ હતી અને પ્રચલિત બની હતી. આ રીતે, આ તામ્રપત્રને લીધે, આ તીર્થના ઇતિહાસ સાથે આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજનું નામ સંકળાયેલું છે, એટલે એમની મૂર્તિ આ સ્થાનમાં હોય એ ઉચિત છે; અને એને કારણે જિજ્ઞાસુ યાત્રિકને આ તીર્થની પુરાતન વાતોનું સ્મરણ કરવાનો તથા એની વિશેષ માહિતી મેળવવાનો અવસર મળે છે.

ચોઘડિયાં અને ભાવના

ભગવાનના દરબારમાં ત્રણ વાર ચોઘડિયાં વાગે છે, અને રાત્રે ભાવના બેસે છે. ભાવનામાં ભાવિક યાત્રિકો ભક્તિરસ રેલાવે છે, અને તીર્થની પેઢી તરફથી પણ સંગીતના કુશળ જાણકારને રાકવામાં આવેલ છે, એટલે રાત્રે ભાવનામાં ખૂબ ઉલ્લાસ પ્રવર્તે છે.

પ્રતિમાઓ વગેરેની સંખ્યા

૧૪૯ પાષાણનાં નાનાં-મોટાં કુલ જિનજિંઓ.

૨ ગ્રાસાદ દેવીની પ્રતિમાઓ.

૨ વાઘેશ્વરી તથા ચક્રેશ્વરજી દેવીની પ્રતિમાઓ.

૪ ચક્ષુ તથા ચક્ષિણીની પ્રતિમાઓ.

૨ મહાકાળીની દેરીમાંની હુણીકેશ અને સસ્તવતીની પ્રતિમાઓ.

૧ માણિભદ્ર વીરની પ્રતિમા.

૧૬૦

એ રીતે કુલ ૧૬૦ પાષાણની પ્રતિમાઓ આ જિનમંદિરમાં છે. ૧૩

આ ઉપરાંત બુદ્ધી બુદ્ધી દેરીઓમાં ધાતુની પંચતીર્થીઓ, ચાંદીનાં પ્રતિમાણ, સિદ્ધચક્રના ગટાઓ, ધાતુના અષ્ટમંગલ, ચાંદીનાં પગલાંની પાટલી, મહાસિદ્ધચક્ર ચંત્ર, ચોવીય વટા વગેરે બુદ્ધી બુદ્ધી વસ્તુઓ ડોંની સંખ્યામાં છે; આમાંની કોઈ કોઈ ઘસાઈ ગયેલ કે ખંડિત થયેલ છે.

[તા. ૧૬-૩-૧૯૭૫ની નોંધ મુજબ]

ગચ્છોના સુમેળની ધર્મભૂમિ

આ તીર્થમાં આપણા અનેક ગચ્છોના સુમેળ સધાયો છે, એ આ ધર્મભૂમિની નોંધપાત્ર અને વિરલ વિશેષતા છે. હવે આની કેટલીક વિગતો જોઈએ.

તપગચ્છતુ' ગુરુમંદિર

દાદાના દેરાસરતુ' લક્ષિત અને ઝીણવટથી નિરીક્ષણ કરીને એમના ધર્મંદરખારની ડેલીમાંથી ખદાર આવીએ એટલે સાચે જ (આપણી જમણી બાજુએ) એક ગુરુમંદિર નજરે પડે છે. એ છે કચ્છના મહાન ઉપકારી અને વિશેષ કરીને વાગડદેશના ઉદ્ધારક તરીકેનું બિરુદ પામેલ શ્રી જીતવિજયજી દાદાતુ' ગુરુમંદિર [ચિત્ર નં. ૪૪]. એમાં મધ્ય ભાગમાં શ્રી જીતવિજયજી દાદાની પાષાણની પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી છે [ચિત્ર નં. ૪૫]. આ પ્રતિમાની જમણી બાજુ મુનિ શ્રી હીરવિજયજી મહારાજની અને ડાબી બાજુ વાગડદેશોદ્ધારક આચાર્ય શ્રી વિજયકનકસૂરિજી મહારાજની ચરણપાદુકાઓ પધરાવવામાં આવી છે. આ ગુરુમંદિરની પ્રતિષ્ઠા વિં. સં. ૨૦૧૩માં આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયકનકસૂરિજી મહારાજે કરી હતી. આ ગુરુમંદિરનો આખ્યાનમંડપ (ખંડ) ઘણો વિશાળ છે.

ખરતરગચ્છતુ' ગુરુમંદિર

આ ગુરુમંદિરનાં દર્શન કરીને, લોજનશાળાથી આગળ જઈએ એટલે આપણે એક બીજા ગુરુમંદિરના દ્વારે પહોંચીએ છીએ. આ ગુરુમંદિર ખરતરગચ્છના મહાન પ્રભાવક ધર્મપુરુષ આચાર્ય શ્રી જિનદત્તસૂરિજીતુ' છે [ચિત્ર નં. ૪૬]. એમાં વચ્ચે આચાર્ય શ્રી જિનદત્તસૂરિજીની, એની જમણી બાજુ મણિધારી આચાર્યશ્રી જિનચંદ્રસૂરિજીની અને ડાબી બાજુ આચાર્ય શ્રી જિનકુશલસૂરિજીની મૂર્તિઓ પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી છે. અને નીચેના ભાગમાં આચાર્ય શ્રી જિનચંદ્રસૂરિજીની મૂર્તિ પધરાવવામાં આવી છે [ચિત્ર નં. ૪૭]. તે પછી તેની નીચે જમણી તરફ મુનિરત્ન શ્રી મોહનલાલજી મહારાજની અને એની બાજુમાં અનુક્રમે આચાર્ય શ્રી જિનરત્નસૂરિજીની, ઉપાધ્યાય શ્રી લઙ્કિમુનિજીની અને મુનિરાજ શ્રી યુદ્ધિમુનિજીની પાદુકાઓ

૧૩. “શ્રી કચ્છ ત્રિતારની મહામાળા”માં (૫૦ ૧૨૨) જણાવ્યા પ્રમાણે વિં. સં. ૧૯૮૩ ની સાલમાં એ સંઘ ભદ્રેશ્વરની યાત્રાએ ગયો હતો ત્યારે ત્યાંના જિનમંદિરમાં કુલ ૧૬૨ પ્રતિમાઓ હતી,

પધરાવવામાં આવી છે. આ ગુરુમંદિરમાં ચારે તરફ આચાર્ય શ્રી જિનહત્તસૂરિજી તથા મહિષાસૂરી આચાર્ય શ્રી જિનચંદ્રસૂરિજીના ચમત્કારિક જીવનપ્રસંગો દર્શાવતાં અનેક ચિત્રો મૂકવામાં આવ્યાં છે. આની પ્રતિષ્ઠા, વિં સં ૦ ૨૦૨૫માં, મુનિરાજ શ્રી જયનાનંદમુનિજીની નિશ્રામાં, કરવામાં આવી હતી.

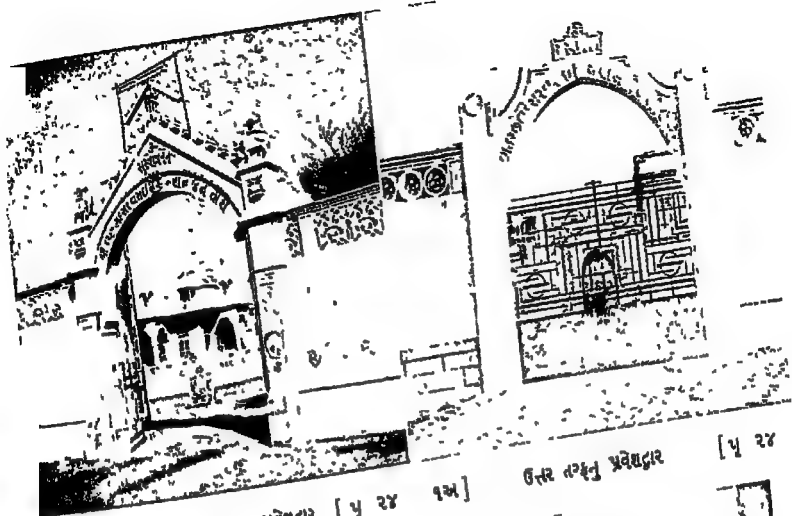
‘પાયચંદ્રગચ્છતું’ ગુરુમંદિર

આ ગુરુમંદિરની બાબુમાં, લગભગ તીર્થના પહેલા પ્રવેશદ્વારની નજીકમાં ત્રીજું ગુરુમંદિર ‘પાયચંદ્રગચ્છતું’ આચાર્ય શ્રી ‘પાયચંદ્રસૂરિજી’ તૈયાર થઈ રહ્યું છે. એનું ‘આતમુદ્ધત’ વિં સં ૦ ૨૦૩૦ના આસો સુદિ ૧૩ના રોજ અને એનો શિલારોપણવિધિ વિં સં ૦ ૨૦૩૧ના જ્ઞાનપંચમી (લાભપંચમી)ના પર્વદિને શ્રી મોરારજી બેઠાભાઈ કોડાચવાળાના શુભ હસ્તે થયો હતો.

અંચળગચ્છની દેરી

આ રીતે આ તીર્થના દેરાસરની બહારના વિશાળ યોગાનમાં પ્રવેશ કરીએ ત્યારથી, પહેલા ‘પાયચંદ્રગચ્છતું’, પછી ‘અરતરગચ્છતું’, અને તે પછી તપગચ્છતું ગુરુમંદિર આવે છે. અને અંચળગચ્છના પ્રભાવક આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજીની પાટુકાની તથા એ ગચ્છનાં અધિષ્ઠાધિકા દેવી શ્રી મહાકાળીની સ્થાપના તો આ તીર્થના જિનમંદિરમાં સોળમી અને સત્તરમી દેરીની વચ્ચે, નંબર વગરની એક ખાસ દેરીમાં જ કરવામાં આવ્યાની વાત પહેલાં કહેવાઈ ગઈ છે.

આ ઉપરથી ભેઈ શકાય છે કે આપણા જૈન સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક શ્રીસંઘના બુદ્ધિ બુદ્ધિ (સુખ્ય સુખ્ય બધા જ) બચ્છોનો આ તીર્થમાં કેવો સુમેળ સધાયો છે !

નં ૧] મહાવીરનગરનું મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર [પૃ ૨૪ ૧૫] ઉત્તર તરફનું પ્રવેશદ્વાર [પૃ ૨૪

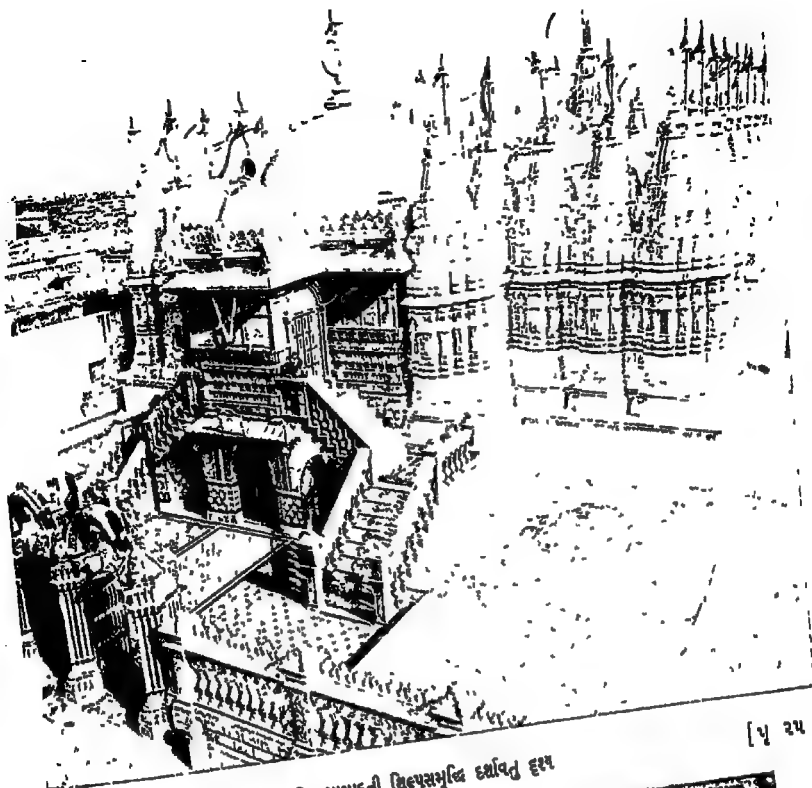

નં ૨]

દાદાના પરમહંસ્યારની કિચી રેલી

[પૃ ૨૫

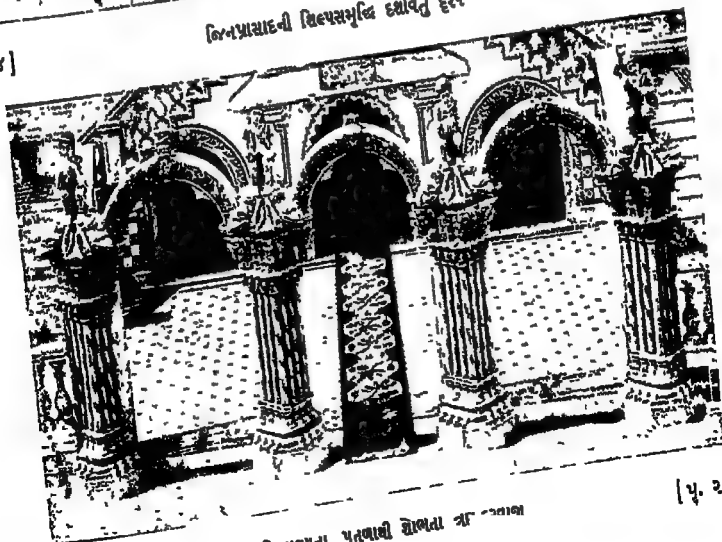

[પૃ. ૨૫]

જિનપ્રાસાદની શિલ્પસમૃદ્ધિ દર્શાવતું દૃશ્ય

નં ૪]

[પૃ. ૨૫]

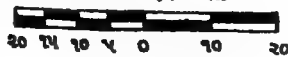
જિનાલયના, પૂતલાથી ચોભેલા ત્રણ દરવાજા

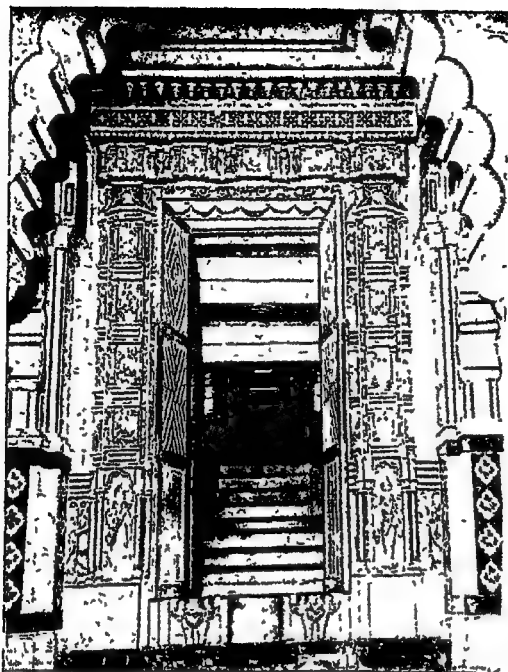
નં ૫]

ભદ્રેચરના દેવસરનો પ્લાન

গলাচঘাট উত্তর জলিঘাট এলাকা

સ્કેલ (ફૂટ માં)

નં. ૭]

ગિરનારનું પ્રવેશદ્વાર

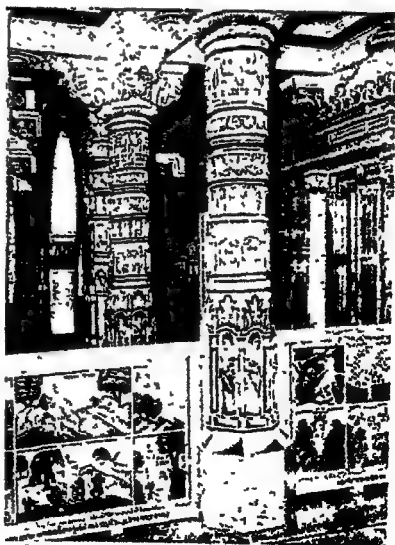
[પૃ. ૨૬

નં. ૮]

સ્તભાવલીનું એક દૃશ્ય

[પૃ. ૨૭

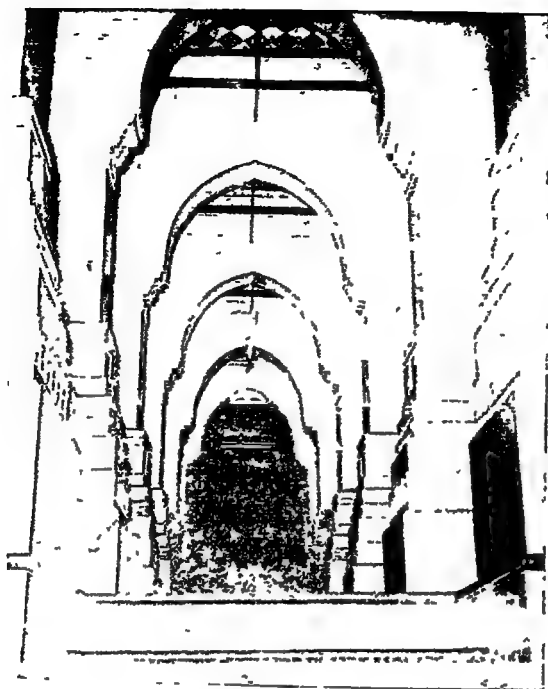

નં. ૯]

કેરણીની શોભતા સ્તંભો

[પૃ. ૨૭

નં. ૧૦૩]

શાલાવીધિ : અદરજી એક દૃશ્ય

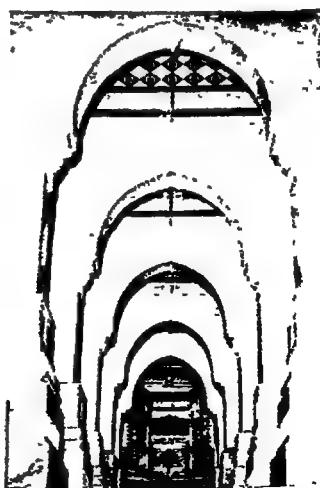
[પૃ. ૨૭

નં. ૧૦૪]

આનોની ક્યાનાં બે દૃશ્યો

[પૃ. ૨૭

जन्म विदुः
प्रसन्नमूर्ति कश्चिन्मित्रमनुमन्त्रितवान्
मित्रमनुमन्त्रितवान्

[illegible]

ch. 99]

વિ સ ૧૬૫૯ના સિદ્ધાંતનો ઉપરનો તથા નીચેનો ભાગ

14 26

1900
 1901
 1902
 1903
 1904
 1905
 1906
 1907
 1908
 1909
 1910
 1911
 1912
 1913
 1914
 1915
 1916
 1917
 1918
 1919
 1920
 1921
 1922
 1923
 1924
 1925
 1926
 1927
 1928
 1929
 1930
 1931
 1932
 1933
 1934
 1935
 1936
 1937
 1938
 1939
 1940
 1941
 1942
 1943
 1944
 1945
 1946
 1947
 1948
 1949
 1950
 1951
 1952
 1953
 1954
 1955
 1956
 1957
 1958
 1959
 1960
 1961
 1962
 1963
 1964
 1965
 1966
 1967
 1968
 1969
 1970
 1971
 1972
 1973
 1974
 1975
 1976
 1977
 1978
 1979
 1980
 1981
 1982
 1983
 1984
 1985
 1986
 1987
 1988
 1989
 1990
 1991
 1992
 1993
 1994
 1995
 1996
 1997
 1998
 1999
 2000
 2001
 2002
 2003
 2004
 2005
 2006
 2007
 2008
 2009
 2010
 2011
 2012
 2013
 2014
 2015
 2016
 2017
 2018
 2019
 2020
 2021
 2022
 2023
 2024
 2025
 2026
 2027
 2028
 2029
 2030
 2031
 2032
 2033
 2034
 2035
 2036
 2037
 2038
 2039
 2040
 2041
 2042
 2043
 2044
 2045
 2046
 2047
 2048
 2049
 2050
 2051
 2052
 2053
 2054
 2055
 2056
 2057
 2058
 2059
 2060
 2061
 2062
 2063
 2064
 2065
 2066
 2067
 2068
 2069
 2070
 2071
 2072
 2073
 2074
 2075
 2076
 2077
 2078
 2079
 2080
 2081
 2082
 2083
 2084
 2085
 2086
 2087
 2088
 2089
 2090
 2091
 2092
 2093
 2094
 2095
 2096
 2097
 2098
 2099
 2100
 2101
 2102
 2103
 2104
 2105
 2106
 2107
 2108
 2109
 2110
 2111
 2112
 2113
 2114
 2115
 2116
 2117
 2118
 2119
 2120
 2121
 2122
 2123
 2124
 2125
 2126
 2127
 2128
 2129
 2130
 2131
 2132
 2133
 2134
 2135
 2136
 2137
 2138
 2139
 2140
 2141
 2142
 2143
 2144
 2145
 2146
 2147
 2148
 2149
 2150
 2151
 2152
 2153
 2154
 2155
 2156
 2157
 2158
 2159
 2160
 2161
 2162
 2163
 2164
 2165
 2166
 2167
 2168
 2169
 2170
 2171
 2172
 2173
 2174
 2175
 2176
 2177
 2178
 2179
 2180
 2181
 2182
 2183
 2184
 2185
 2186
 2187
 2188
 2189
 2190
 2191
 2192
 2193
 2194
 2195
 2196
 2197
 2198
 2199
 2200
 2201
 2202
 2203
 2204
 2205
 2206
 2207
 2208
 2209
 2210
 2211
 2212
 2213
 2214
 2215
 2216
 2217
 2218
 2219
 2220
 2221
 2222
 2223
 2224
 2225
 2226
 2227
 2228
 2229
 2230
 2231
 2232
 2233
 2234
 2235
 2236
 2237
 2238
 2239
 2240
 2241
 2242
 2243
 2244
 2245
 2246
 2247
 2248
 2249
 2250
 2251
 2252
 2253
 2254
 2255
 2256
 2257
 2258
 2259
 2260
 2261
 2262
 2263
 2264
 2265
 2266
 2267
 2268
 2269
 2270
 2271
 2272
 2273
 2274
 2275
 2276
 2277
 2278
 2279
 2280
 2281
 2282
 2283
 2284
 2285
 2286
 2287
 2288
 2289
 2290
 2291
 2292
 2293
 2294
 2295
 2296
 2297
 2298
 2299
 2300
 2301
 2302
 2303
 2304
 2305
 2306
 2307
 2308
 2309
 2310
 2311
 2312
 2313
 2314
 2315
 2316
 2317
 2318
 2319
 2320
 2321
 2322
 2323
 2324
 2325
 2326
 2327
 2328
 2329
 2330
 2331
 2332
 2333
 2334
 2335
 2336
 2337
 2338
 2339
 2340
 2341
 2342
 2343
 2344
 2345
 2346
 2347
 2348
 2349
 2350
 2351
 2352
 2353
 2354

1943-1944
1945-1946
1947-1948
1949-1950
1951-1952
1953-1954
1955-1956
1957-1958
1959-1960
1961-1962
1963-1964
1965-1966
1967-1968
1969-1970
1971-1972
1973-1974
1975-1976
1977-1978
1979-1980
1981-1982
1983-1984
1985-1986
1987-1988
1989-1990
1991-1992
1993-1994
1995-1996
1997-1998
1999-2000
2001-2002
2003-2004
2005-2006
2007-2008
2009-2010
2011-2012
2013-2014
2015-2016
2017-2018
2019-2020
2021-2022
2023-2024
2025-2026
2027-2028
2029-2030
2031-2032
2033-2034
2035-2036
2037-2038
2039-2040
2041-2042
2043-2044
2045-2046
2047-2048
2049-2050
2051-2052
2053-2054
2055-2056
2057-2058
2059-2060
2061-2062
2063-2064
2065-2066
2067-2068
2069-2070
2071-2072
2073-2074
2075-2076
2077-2078
2079-2080
2081-2082
2083-2084
2085-2086
2087-2088
2089-2090
2091-2092
2093-2094
2095-2096
2097-2098
2099-2100
2101-2102
2103-2104
2105-2106
2107-2108
2109-2110
2111-2112
2113-2114
2115-2116
2117-2118
2119-2120
2121-2122
2123-2124
2125-2126
2127-2128
2129-2130
2131-2132
2133-2134
2135-2136
2137-2138
2139-2140
2141-2142
2143-2144
2145-2146
2147-2148
2149-2150
2151-2152
2153-2154
2155-2156
2157-2158
2159-2160
2161-2162
2163-2164
2165-2166
2167-2168
2169-2170
2171-2172
2173-2174
2175-2176
2177-2178
2179-2180
2181-2182
2183-2184
2185-2186
2187-2188
2189-2190
2191-2192
2193-2194
2195-2196
2197-2198
2199-2200
2201-2202
2203-2204
2205-2206
2207-2208
2209-2210
2211-2212
2213-2214
2215-2216
2217-2218
2219-2220
2221-2222
2223-2224
2225-2226
2227-2228
2229-2230
2231-2232
2233-2234
2235-2236
2237-2238
2239-2240
2241-2242
2243-2244
2245-2246
2247-2248
2249-2250
2251-2252
2253-2254
2255-2256
2257-2258
2259-2260
2261-2262
2263-2264
2265-2266
2267-2268
2269-2270
2271-2272
2273-2274
2275-2276
2277-2278
2279-2280
2281-2282
2283-2284
2285-2286
2287-2288
2289-2290
2291-2292
2293-2294
2295-2296
2297-2298
2299-2300
2301-2302
2303-2304
2305-2306
2307-2308
2309-2310
2311-2312
2313-2314
2315-2316
2317-2318
2319-2320
2321-2322
2323-2324
2325-2326
2327-2328
2329-2330
2331-2332
2333-2334
2335-2336
2337-2338
2339-2340
2341-2342
2343-2344
2345-2346
2347-2348
2349-2350
2351-2352
2353-2354
2355-2356
2357-2358
2359-2360
2361-2362
2363-2364
2365-2366
2367-2368
2369-2370
2371-2372
2373-2374
2375-2376
2377-2378
2379-2380
2381-2382
2383-2384
2385-2386
2387-2388
2389-2390
2391-2392
2393-2394
2395-2396
2397-2398
2399-2400
2401-2402
2403-2404
2405-2406
2407-2408
2409-2410
2411-2412
2413-2414
2415-2416
2417-2418
2419-2420
2421-2422
2423-2424
2425-2426
2427-2428
2429-2430
2431-2432
2433-2434
2435-2436
2437-2438
2439-2440
2441-2442
2443-2444
2445-2446
2447-2448
2449-2450
2451-2452
2453-2454
2455-2456
2457-2458
2459-2460
2461-2462
2463-2464
2465-2466
2467-2468
2469-2470
2471-2472
2473-2474
2475-2476
2477-2478
2479-2480
2481-2482
2483-2484
2485-2486
2487-2488
2489-2490
2491-2492
2493-2494
2495-2496
2497-2498
2499-2500
2501-2502
2503-2504
2505-2506
2507-2508
2509-2510
2511-2512
2513-2514
2515-2516
2517-2518
2519-2520
2521-2522
2523-2524
2525-2526
2527-2528
2529-2530
2531-2532
2533-2534
2535-2536
2537-2538
2539-2540
2541-2542
2543-2544
2545-2546
2547-2548
2549-2550
2551-2552
2553-2554
2555-2556
2557-2558
2559-2560
2561-2562
2563-2564
2565-2566
2567-2568
2569-2570
2571-2572
2573-2574
2575-2576
2577-2578
2579-2580
2581-2582
2583-2584
2585-2586
2587-2588
2589-2590
2591-2592
2593-2594
2595-2596
2597-2598
2599-2600
2601-2602
2603-2604
2605-2606
2607-2608
2609-2610
2611-2612
2613-2614
2615-2616
2617-2618
2619-2620
2621-2622
2623-2624
2625-2626
2627-2628
2629-2630
2631-2632
2633-2634
2635-2636
2637-2638
2639-2640
2641-2642
2643-2644
2645-2646
2647-2648
2649-2650
2651-2652
2653-2654
2655-2656
2657-2658
2659-2660
2661-2662
2663-2664
2665-2666
2667-2668
2669-2670
2671-2672
2673-2674
2675-2676
2677-2678
2679-2680
2681-2682
2683-2684
2685-2686
26

८१२]

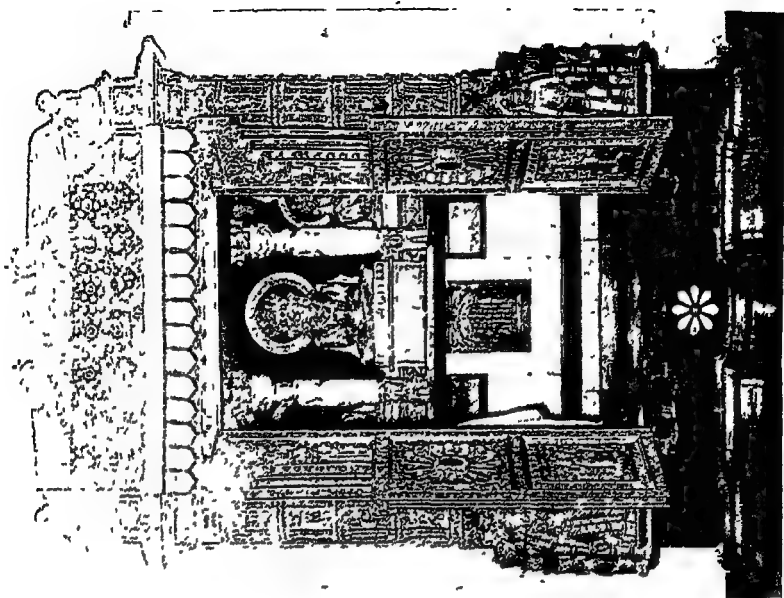
દેરાસરમાંનો નહીં ઉડવતો શિવાલેખ

[५३८]

22 h.]

287-291 University Institute

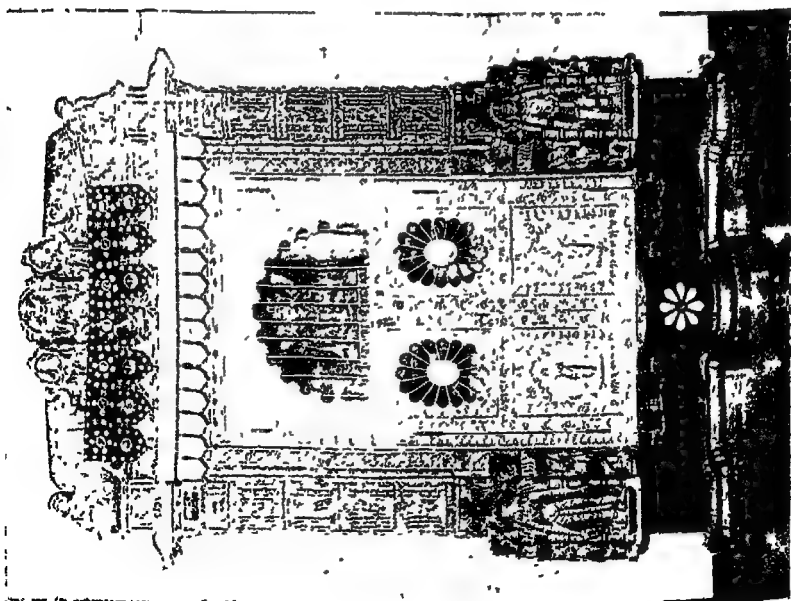
[22 p.]

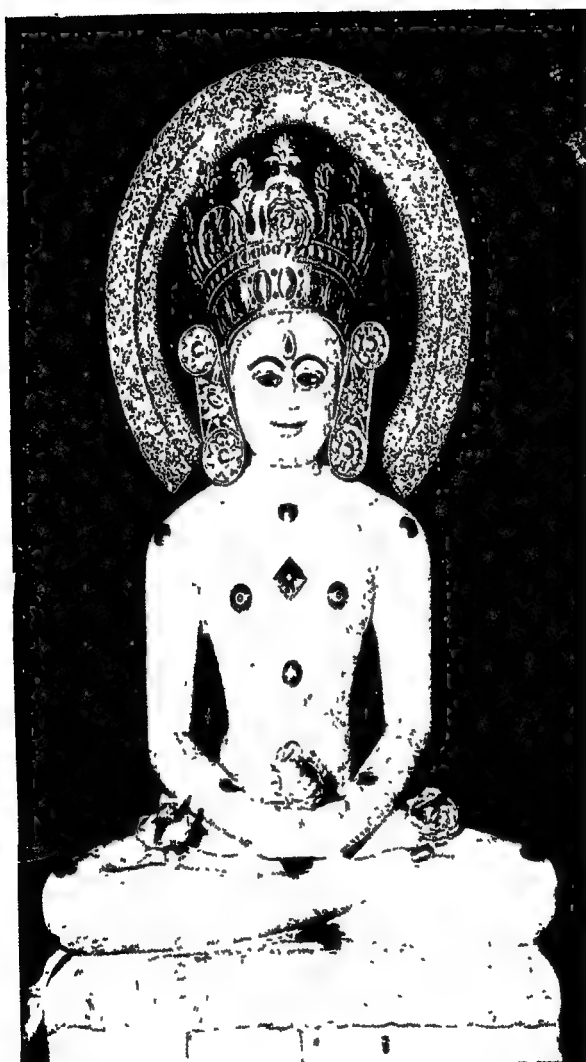

22 h.]

287-291 University Institute

[22 p.]

न १५]

भुवनाथ श्री महावीरस्वामी

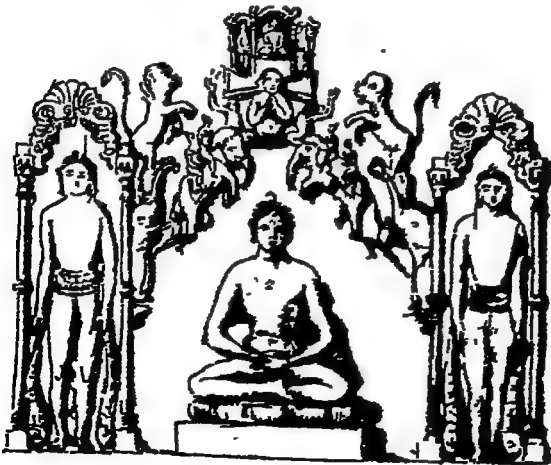
[पृ. २६

નં ૧૬]

મૂળનાથકની લેખ તથા લાંછનવાળી ગાદી

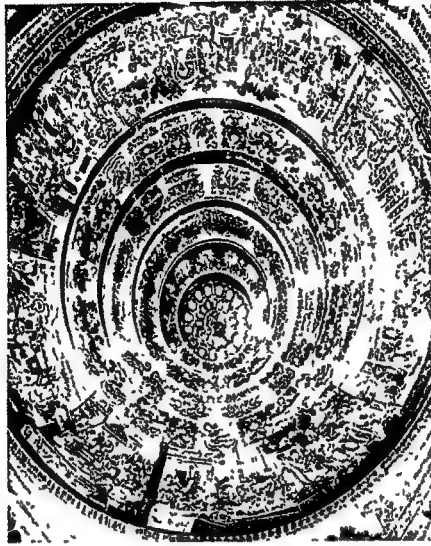
[પૃ. ૩૦

નં ૧૭]

શ્રી પોસ્ટાન્તે દેવેશ્વ મૂળનાથકનું રેખાંકન

[પૃ. ૧૭

નં ૧૮] મેઘિનાથની જન વચેરે ચિત્રકાવચી શોભતો કુખમટ [પૃ ૩૨
[૧૬મું ચિત્ર આની પાછળ આપ્યું છે.]

શ્રીમાદવીનારેયશીરાપીતાજ
રશાતીદારાશીરામોણશીતેજ
શીનારજામીઠીજાઈએઆમુ
કદેરાશીરાજયોશીરાવીન્દરશોધ
રજીરાવ્યોશીરાજીનામાજીસુદ
જીવારજીપ્રેશીજીજીપ્રજા
રજીરામીરામનીરાગરવી
નેરાગરજીનાજીપદેરાથી

[૨૦ નંબરનું ચિત્ર આની પાછળ છે.]

- ૨૧] ભગલ્લી ભાલુ-લી ભાલુ-લી [૫ ૩૩
 - ૨૨] ડાલી ભાલુ-લી ભાલુ-લી [૫. ૩૩ →

[૫ ૩૩

પ્રાચીન ભાલુ-લી

- ૨૨]

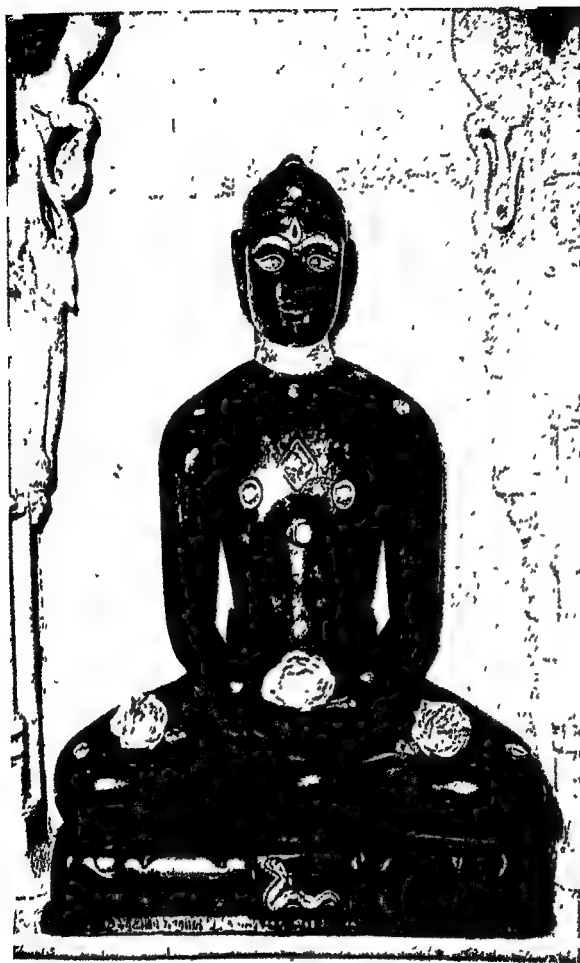
न. २४] आचार्यश्री कल्याणसावरभूषिकनी चरसुपाङ्गुल [पृ. ३४

न. २५] हण्डिके [पृ. ३४

न. २६] सरस्वती [पृ. ३४

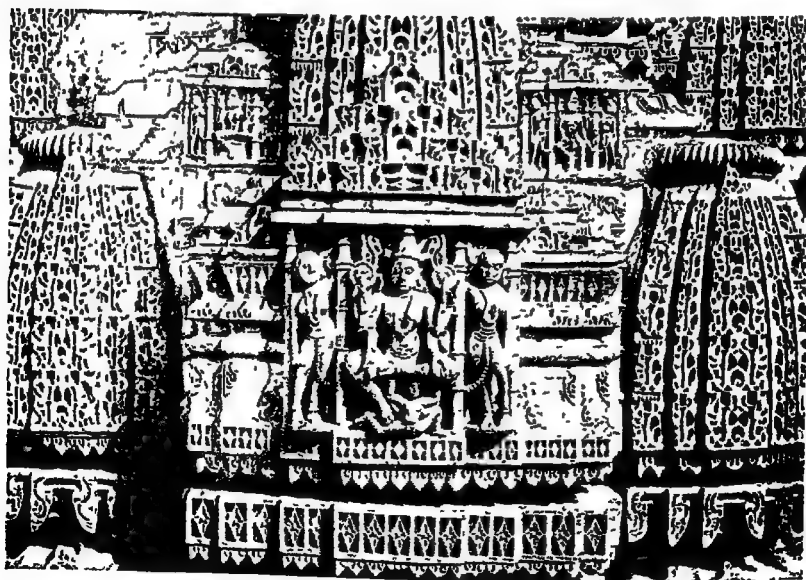
જીના મુજનાયક

ન. ૨૮] શ્રીસુધર્માસ્વામી [પૃ ૩૬

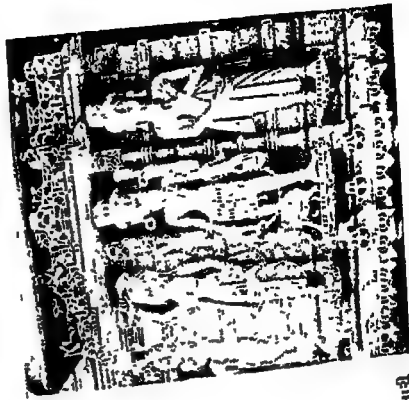
ન. ૨૯ શ્રી આસુભાઈ વાગલ [પૃ ૩૮

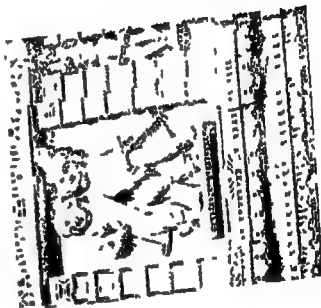
ન. ૩૦]

શિખરનું ઝીણવટભર્યું અદ્ભુત રૂપકામ, વચ્ચે ચક્રોસરી ચાતા છે

[પૃ ૩૮

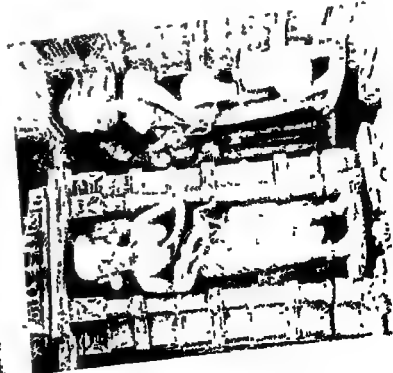

[୧୫୫-୧୯୫]

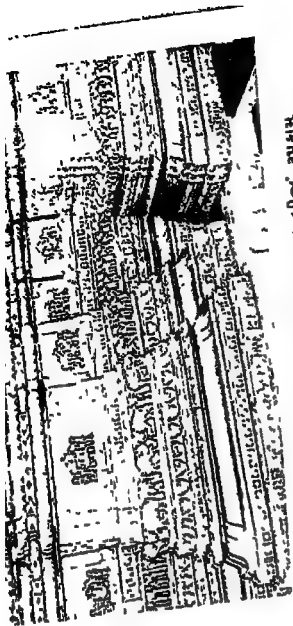

୧୫୫-୧୯୫

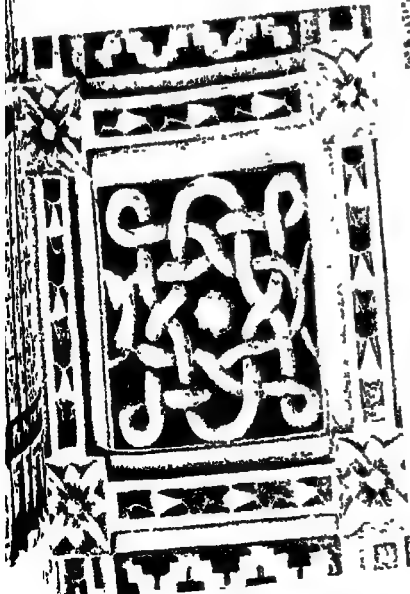
[୧୯୫-୧୯୫]

୧୫୫-୧୯୫

୧୫୫-୧୯୫

୧୫୫-୧୯୫

નં ૩૨]

ચાલુક્યવંશી

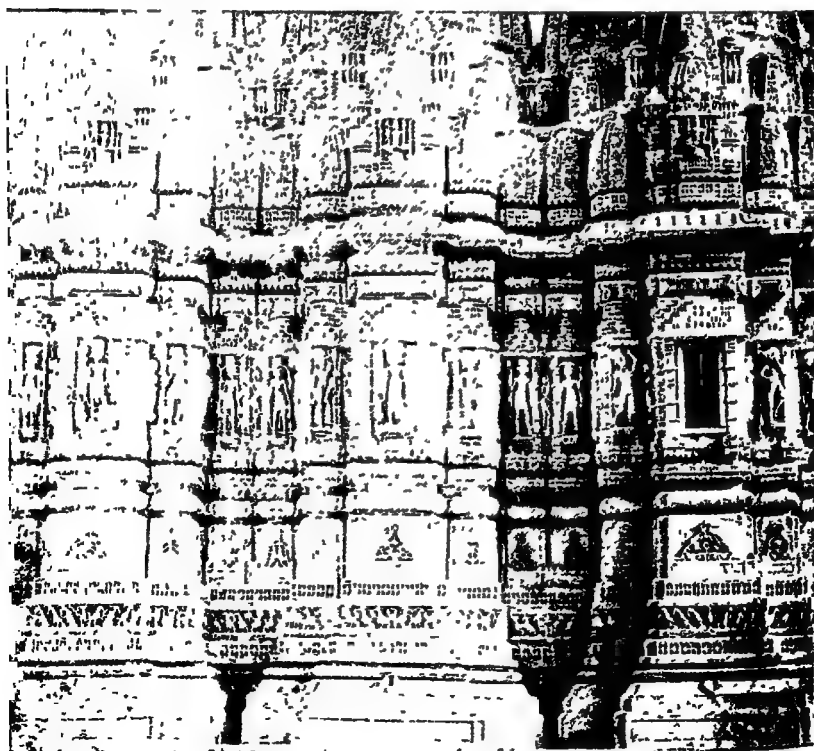
[પૃ ૪૨

નં ૩૩]

બહારની કામી બાજુની ફેરણી

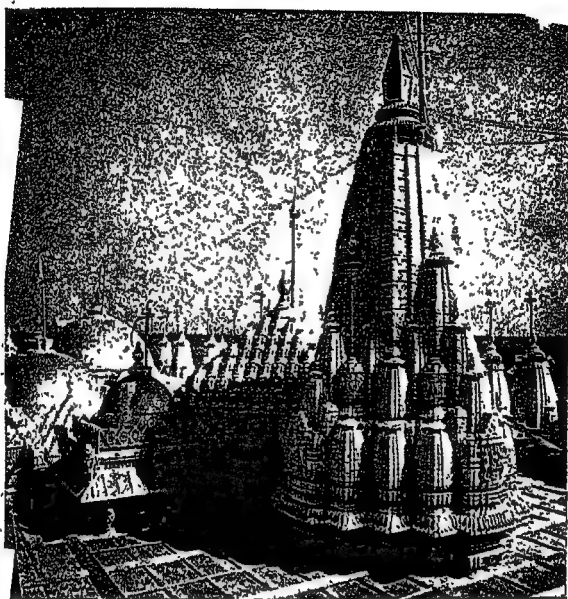
[પૃ. ૪૩

નં ૩૪]

બહારની બાજુની કિલ્લકાની સમૃદ્ધિ

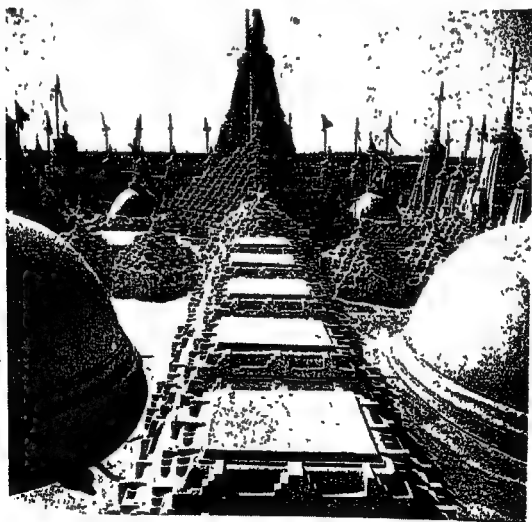
[પૃ ૪૩

નં. ૩૫]

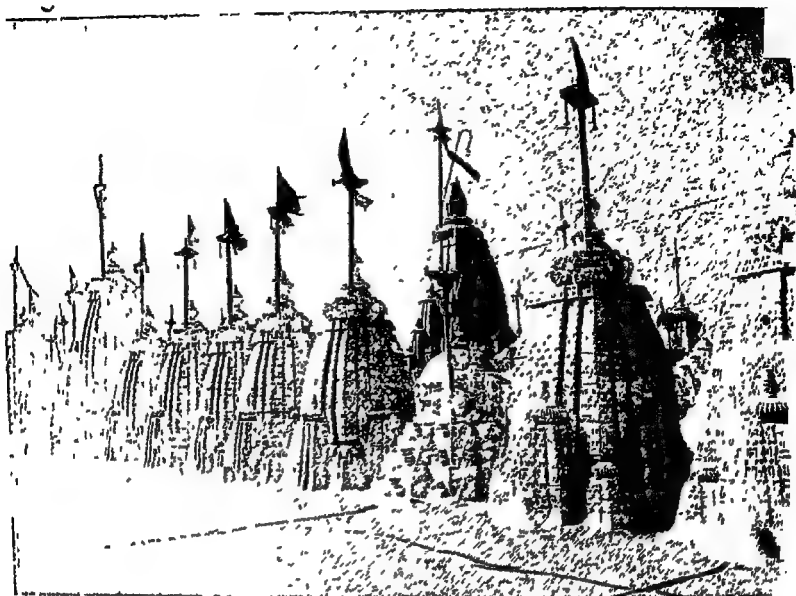
શિખર, કુમ્હર અને સામરકુલી શોભાનો ત્રિવેણીસંગમ

[પૃ. ૪૩]

શિખર, કુમ્હર અને સામરકુલી શોભાનો ત્રિવેણીસંગમ

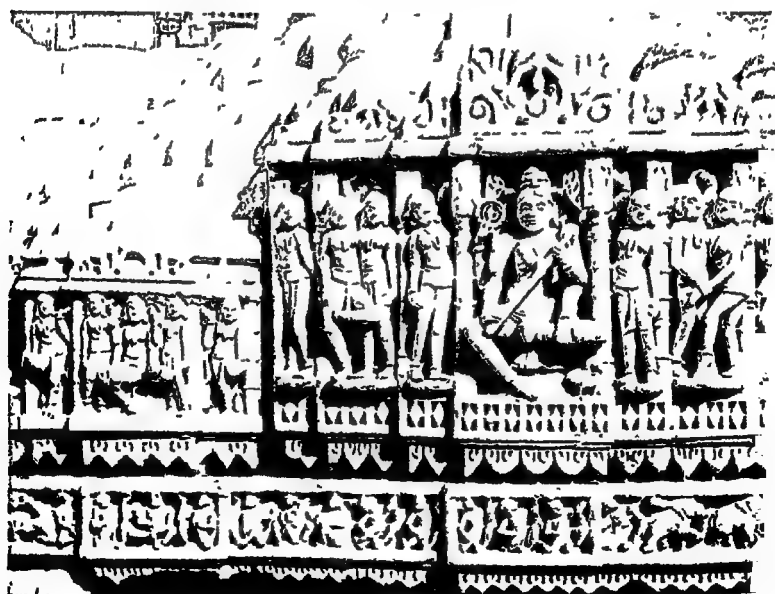
[પૃ. ૪૩]

નં ૩૭]

નાનાસોટા સિખરોની ચોભાનો શિવપર્વત

[૫]

નં ૩૮]

સજ્જવ કોટણીનો એક નમૂનો

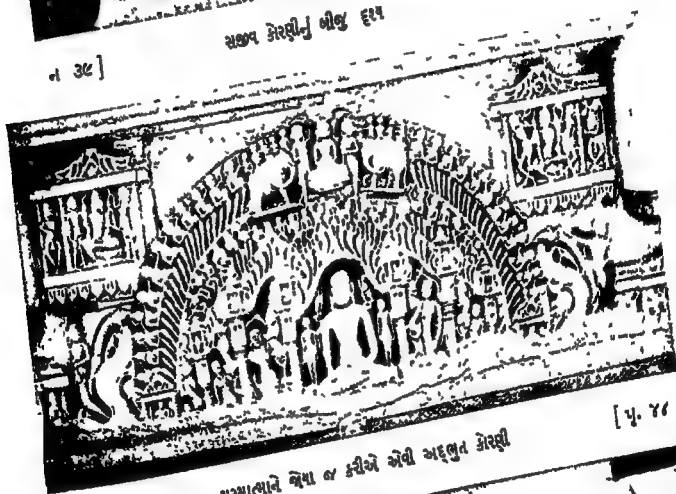
[૬]

[૫૪]

સકળ ડેરણીનું બીજુ દૃશ્ય

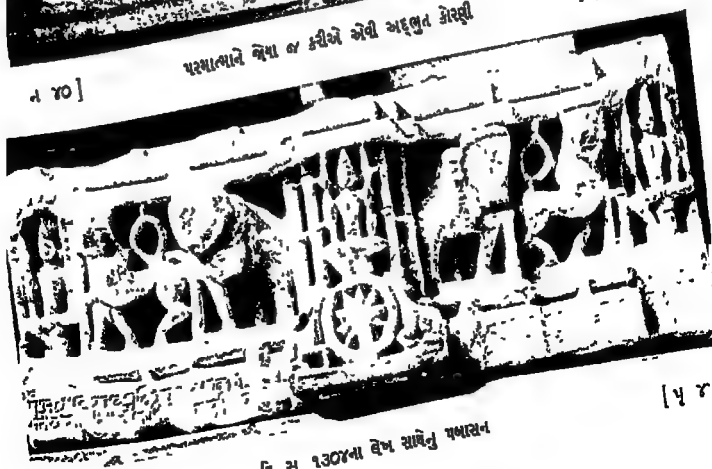
નં ૩૯]

[૫૪]

પરમાભાને લેવા બે ઠીએ એવી અદ્ભુત ડેરણી

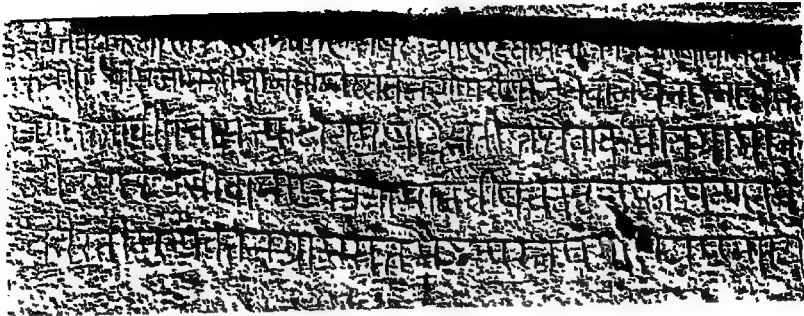
નં ૪૦]

[૫૪]

ત્રિ સ ૧૩૦૪ના લેખ સાથેનું ચતુર્થ

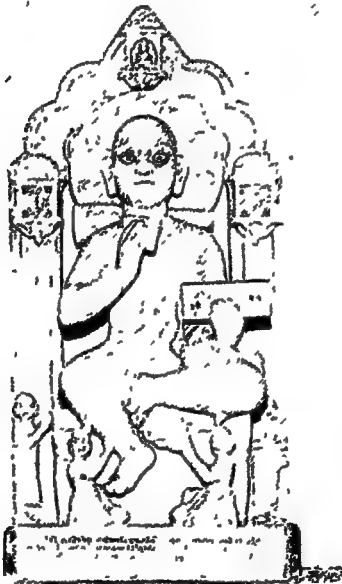

न. ४२]

वि सं १५८४ गो विवासेन

[पृ ४५]

न ४३] श्री विजयानन्दसूरि (आचार्य) महाराज [पृ. ४६]

h.]

ഭൂമിയിൽ നിന്നും കെട്ടിപ്പിടിക്കുന്ന

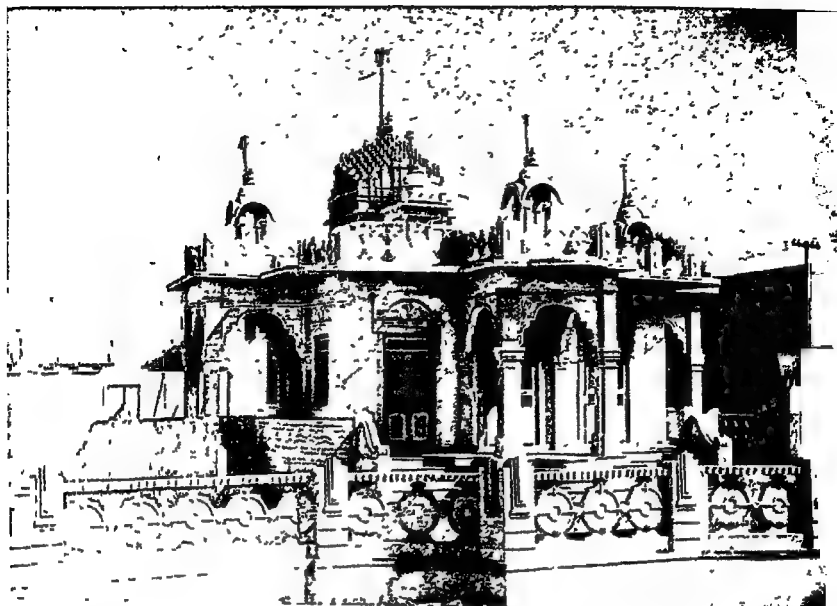
[ന. 1]

or h.]

ഭൂമിയിൽ നിന്നും കെട്ടിപ്പിടിക്കുന്ന

[ന. 1]

નં ૪૬]

શ્રી જિનદત્તસુરિજીનું ગુરુમંદિર

[પૃ. ૪૪૭

મહિપાત્રી શ્રી જિનચંદ્રસુરિજી
નં ૪૭]

શ્રી જિનદત્તસુરિજી
શ્રી જિનચંદ્રસુરિજી

શ્રી જિનકુશલસુરિજી
[પૃ. ૪૭

છેલ્લો અર્થોદ્યાર

કચ્છના શણગાર અને ગૌરવરૂપ શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસઈ જૈન તીર્થના, અત્યારે વિલમ્બાન, જે જિનમંદિરનો સવિસ્તર પરિચય ગયા પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યો, તેનો અત્યારે દેખાતો આકાર-પ્રકાર, સુખ્યત્વે આશરે એકાદ સૈકા પહેલાં થયેલ અર્થોદ્યાર મુજબનો છે. આનો અર્થ એવો નથી કે અત્યારે આ મંદિરનાં જે રૂપ અને આકાર છે, તે સોએ સો ટકા આ અર્થોદ્યાર પછીના જિનમંદિર મુજબનાં જ છે. આમ કહેવાનો ભાવ સુખ્યત્વે એવો છે કે આ સોએક વર્ષના ગાળામાં, મંદિરની સાચવણીને માટે તેમ જ મંદિરને વિશેષ સુંદર બનાવવા માટે, મંદિરના બાંધકામ અને રંગ-રોગાનમાં કેટલોક જરૂરી ફેરફાર થવા છતાં, તેમ જ ૪૦-૪૫ વર્ષ પહેલાં મંદિરમાં ઘણું કેકાણું ચિડુડીનું (જયપુરી ઢબનું) પ્લાસ્ટર^૧ કરાવવા છતાં, મંદિરને ટકાવી રાખવા માટે, એના બાંધકામમાં એવો કોઈ મોટો કે ધરમૂળનો ફેરફાર કરવામાં નથી આવ્યો કે જેને મંદિરનો અર્થોદ્યાર કહેવો પડે. છેલ્લા સૈકા દરમિયાન, આ મંદિરમાં, જરૂર પ્રમાણે, આવા જે કંઈ ફેરફાર કરવામાં આવ્યા તે સામાન્ય પ્રકારના જ હતા.

અર્થોદ્યાર અને વ્યવસ્થા

મંદિરની સુખ્ય માંડણીને બાદ કરતાં, અત્યારે જે રૂપમાં આ જિનમંદિર જોવા મળે છે તે, મોટે ભાગે, વિ. સં. ૧૯૩૪-૧૯૩૬ વચ્ચે થયેલ અર્થોદ્યારને આભારી છે. આ અર્થોદ્યાર એવો સારો અને મજબૂતીવાળો થયો અને પછી મંદિરની સારસંભાળની વ્યવસ્થા પણ એવી સંતોષકારક થઈ તેમ જ એ વ્યવસ્થા મુજબ આ તીર્થની શ્રી વર્ધમાન કલ્યાણુછની પેઢીએ અને એના ધર્માનુરાગી સંચાલક મહાત્મલાલોએ (ટ્રસ્ટીઓએ) એવી ખંત, ધીરજ અને ચીવટથી ચેતાની ફરજ બજાવી, અને અત્યારે પણ બજાવી રહેલ છે કે, જેથી આ તીર્થ અને જિનમંદિરની બરાબર સાચવણી થઈ, એટલું જ નહીં, એની ખ્યાતિમાં પણ ઉત્તરોત્તર વધારો થતો રહ્યો.^૨

૧. ભદ્રેશ્વરના ફેરાસરના ચિડુડીનું પ્લાસ્ટર લગાવેને એવું સમાચાર કરાવવાનો ફરાવ, તીર્થના ટ્રસ્ટી મંડળે, તા. ૨૭-૪-૧૯૨૬ ના રોજ, કર્યો હતો.

૨. આશરે સવાસો વર્ષ પહેલાં આ તીર્થની હાલત ગિરમાર જેવી થઈ ગઈ હતી; અને, રાત્રદારી અસ્થિરતા અને અરાબકતાને કારણે ભાગ્યે જ કોઈ યાત્રાળુ આ તીર્થની યાત્રાએ આપવાની હિંમત કરતા હતા. અને જેઓ, તીર્થભક્તિની ભાવનાથી ઈરાઈને અને સાહસ ધેડીને, યાત્રાએ આવવા તેઓ ઘરે મોટે ભાગે તો કચ્છના જ વતનીઓ રહેતા પણ આ છેલ્લો અર્થોદ્યાર એવો મુખ્યત્વે થયો કે ત્યાર પછી આ તીર્થની સંભાળ માટે શ્રી વર્ધમાન કલ્યાણુછની પેઢીની સ્થાપના થઈ, એની કામગીરી ખૂબ વ્યવસ્થિત અને સંતોષકારક થતી ગઈ, ધર્મશાળાઓની સંખ્યામાં વધારો થતો ગયો, અને, સમજ બતાવતાં, ઉત્તમ પ્રકારની ભોજનશાળા પણ શરૂ થઈ. (આ તીર્થની પેઢી, ધર્મશાળાઓ તથા ભોજનશાળા સંગ્રહી સવિસ્તર માહિતી આ પુસ્તકના “વહીવટ અને સમરથ”

આ વિં સં ૧૬૩૪-૧૬૩૬ની સાલ વચ્ચે થયેલ જીર્ણોદ્ધાર તે માંડવીનિવાસી સ્વ. શેઠ શ્રી મોણીશી તેજશીનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી મીઠીબાઈએ, પોતાના સ્વર્ગસ્થ પતિની હાવનાને પૂરી કરવા, જીજ્ઞાસુવાસી અંબજગન્નના ચતિ શ્રી સુમતિસાગરજી તથા ચતિ શ્રી વિનયસાગરજીના ઉપદેશથી, પચાસ હજાર ફેરી જેવી સારી રકમની સખાવત આપીને, કરાવેલ જીર્ણોદ્ધાર. આ જીર્ણોદ્ધાર થયા પછી આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા વિંસં ૦૧૬૩૬ના માહ સુદિ ૧૦ ને શુક્રવારે કરવામાં આવી હતી.

જીર્ણોદ્ધાર પહેલાંની કચ્છની પરિસ્થિતિ

આ મંદિરનો વિંસં ૦ ૧૬૩૪-૧૬૩૬ વચ્ચે જીર્ણોદ્ધાર થયો તેની પૂર્વભૂમિકા, અને આ જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાની જરૂર કેમ જણી થઈ એ વાત સમજવા માટે વિક્રમની ૧૬મી સદીના પાછળના ૩૪ ઠાપકાની તેમ જ તે પહેલાંની કચ્છની પરિસ્થિતિનું થોડુંક અવલોકન કરવું જરૂરી છે.

વિક્રમની અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધની શરૂઆતમાં ભદ્રેશ્વર ઉપર મુસલમાનોએ આક્રમણ કરીને અને એ નગરમાં લૂંટચલાવીને જૈન તીર્થમાંની તીર્થકરોની ઘણી મૂર્તિઓ ખંડિત કરી હતી. વિક્રમની ૧૬મી સદીની શરૂઆતમાં (વિંસં ૦ ૧૮૧૬ના અરસામાં) ભદ્રેશ્વરનો જગદુશાએ ફરી ખંધાવેલા કિલ્લો બીજી વાર તોડી પાડવામાં આવ્યો હતો. અને એના તથા જિનમંદિરના પથ્થરો સુધ્ધાં જમીનને યોડી યોડીને મુદ્રા નગર અને બંદરના બાંધકામ માટે ઉપાડી જવામાં આવ્યા હતા.^૩ ભદ્રેશ્વર ગામના વતનીઓ પણ પોતાનાં મકાનોના બાંધકામ માટે પથ્થરો ઉપાડી ગયા

નામના નવમા પ્રકરણમાં આપવામાં આવી છે.) આ ઉપરાંત વીજળીની, પાણીની અને સંપૂર્ણ સગવડવાળા સ્વતંત્ર ખેડિકાંની પણ સુધર વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. અને આ ભૂમિનું હવામાન તો તંદુરસ્તી અને તાજગી આપે એવું પહેલાંથી જ હતું. આ બધાને લીધે જ્યાં, સત-આઠ દાયકા પહેલાં, કચ્છ બહારના યાત્રિકા લાગે જ યાત્રા કરવા આવતા હતા, તે તીર્થભૂમિની યાત્રાએ દેશભરનાં દૂરનાં અને નજીકના શહેરો-ગામોમાંથી યાત્રિકા સેઠડોની સંખ્યામાં, બારે માસ, આવવા લાગ્યા છે—જાણે આ ધરતીના દેવ ભગી બીઠવા હોય, એમ જ લાગે છે !

૩. ડૉ. જેમ્સ જર્જેસે એમના “ રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ટીક્વીટીઝ ઓફ પ્રાઈમાવાડ એન્ડ કચ્છ ” નામે પુસ્તકમાં (પૃ ૨૦૮) આ વાતનો ઉલ્લેખ કરતાં લખ્યું છે :

“ In 1763 the walls of the old fort began to be pulled down, and the stones used for building, and about 1810 even the old temples were razed to supply stones to build the new seaport town of Munra or Mundra.”

(ઈસં ૦ ૧૭૬૩માં જૂના કિલ્લાની દીવાલોને તોડી પાડવાની શરૂઆત કરવામાં આવી અને એના પથ્થરોનો ઉપયોગ બાંધકામમાં કરવામાં આવ્યો, અને આશરે ઈસં ૦ ૧૮૧૦ માં મુદ્રા કે મુંદરા નવા બંદરનગરના બાંધકામમાં પથ્થરો પૂરા પાડવા માટે જૂનાં મંદિરો સુધ્ધાને જમીનદોસ્ત કરવામાં આવ્યાં હતાં.) ભદ્રેશ્વરના કિલ્લા અને નગરના નાશને લગતા ડૉ. બર્નેસના આ વર્ણનને અનુસરીને એમની પછીના અનેક અંશોમાં આ બાબતનો લગભગ આ પ્રમાણે જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. દા. ત., “ સ્વદેશ ” ના વિંસં ૦ ૧૯૮૦ના દીપોત્સવી અંકમાંના શ્રી પ્રજલાલ લગ્નવાનદાલ હાથાના લેખમાં (પૃ ૭૮), “ જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ ” માં (પૃ ૧૪૧), “ કચ્છનું સંસ્કૃતિર્દયન ” માં (પૃ ૮૯), અને “ કારા કુંગર કચ્છજા ” માં (પૃ ૪૭),

હતા. વિક્રમની ૧૬મી સદીનો પૂર્વાર્ધ પૂરો થયા પછી તો કચ્છ બાજુ આફતોના વાસ જેવું બની ગયું હોય એમ લાગે છે.

વિંસં ૦૧૮૬૮ (સને ૧૮૧૨)માં કચ્છમાં પહેલવહેલાં પ્લેગે પ્રવેશ કર્યો. આ જીવલેણ રોગ એવું વિકરાળ રૂપ લઈને આંચો હતો કે કચ્છની પ્રજાનો લગભગ અડધો ભાગ એનો શિકાર બની ગયો ! કચ્છના રાજકારણનો એક સમર્થ અને બહાદુર રાજપુરુષ જમાદાર કૃતોમામદ૪ આ રોગનો ભોગ બનીને વિ.સં ૦૧૮૬૯ (સને ૧૮૧૩)માં મુજરી ગયો ! ૫ આ કારમો ઘા બાજુ બોછો હોય એમ, ત્યાર પછી તરત જ, વિંસં ૦૧૮૬૯માં, આખો કચ્છ બ્યાપક દુષ્કાળના પંજમાં સપડાઈ ગયો. અને આ સંકટની કળ વળીને વળી અને વિંસં ૦૧૮૭૫માં કચ્છની મોટાભાગની ધરતીને ઘેરી લેતો ભયંકર ધરતીકંપ થયો. આ ધરતીકંપને લીધે માનવીઓ અને મકાનોની મોટી તારાશ થઈ; તે ઉપરાંત કાચમી મુકસાન તો એ થયું કે એથી સિંધુ નદીનો પ્રવાહ એવો બદલાઈ ગયો કે જેથી એવું પાણી કચ્છ સુધી પહોંચતું હતું તે સહંતર બંધ થઈ ગયું અને વધારામાં અત્યારના રણનો પરિચયમનો ભાગ નવો રચાઈ ગયો. આ ધરતીકંપથી ભુજનગરને એટલી બધી અસર પહોંચી કે જેથી આ ધરતીકંપ “ભુજ-ભૂકંપ” તરીકે ગવાઈ ગયો ! ૬

એકંદર ભઈએ તો, આ સમય કુદરતી આફતોનો અને રાજકીય અસ્થિરતાનો હતો. આ અધાધૂંધીનો લાભ લઈને ભદ્રેશ્વર ગામના ઠાકોરે વસઈ તીર્થના બિનમંદિર ઉપર પોતાનો કબજો

૪. કચ્છના વિખવાદભર્યા અને કહાળાયેલા રાજકારણને સ્થિરતા આપી હતી પ્રમુખની ચાહના મેળવાર બહાદુર વિચક્ષણ નર જમાદાર ફતેહ મહંમદ. એણે છેક મૈસુર જેટલું દૂર વસનાર અને ઉદાયમાન અંગ્રેજ રાજસત્તાને આંખના કણાની સાફ ખટકતા, કાળપુરુષ સમા દીપ્ત સુલતાન સાથે દાસ્તીનો નાતો બાંધ્યો હતો, તે જ બતાવે છે કે એ પુરુષમાં કેટલી જીંડી રાજકારણી વિચક્ષણતા, કાર્યસૂઝ અને શક્તિ હતી. જુઓ : “ફતેહ મહંમદે પોતાની તથા કચ્છની પ્રતિષ્ઠા દૂર દેશોમાં ફેલાવી હતી. મહેસૂરના દીપ્ત સુલતાન સાથે તેને મિત્રાચારીભર્યો ગાઠ સંબંધ હતો. તેમની વચ્ચે પત્રવ્યવહાર હતો અને અવારનવાર તેઓ પરસ્પર મેટ્ર-સોઆદોની આપલે કરતા. ફતેહ મહંમદને શેર-દીન સુલતાન દીપ્તએ એ રીતે પુરસ્કાર તરીકે શ્રીરત્ર પદ્મની બનાવટની એક તોપ અંગર મોકલી હતી.” (કચ્છનું સંસ્કૃતિર્દ્યન, પૃં ૧૮૩)

૫. “જમાદાર ફતેહ મહંમદ આ પત્રનો (અંગ્રેજ કંપની સરકારના તા. ૧૩-૮-૧૮૧૩ના પત્રનો) જવાબ વાળી શકે તે પહેલાં જ ઈ.સં ૧૮૧૩ના (વિંસં ૦ ૧૮૬૯ના) એક્ટોબરની તારીખ પાંચમીના રોજ તે પ્લેગની માંઠ નીકળવાને કારણે, બિન્નતનશીન થયો.” (કારા કુન્નર કચ્છ, પૃં ૧૮૪)

૬ જુઓ, પહેલા પ્રકરણની ૧૫મી પાઠનોંધ; તથા “આપતિઓ અને જીવોદ્ધારો” નામે સાનના પ્રકરણની શરૂઆતમાં આપવામાં આવેલી માહિતી.

કચ્છના રણની ઉપરિતને લગતી એક લોકવાયકા “કચ્છનું સંસ્કૃતિર્દ્યન”માં (પૃં ૨૪૩) આપવામાં આવી છે, તે આ પ્રમાણે છે : “ધીણોધરના ઉચ્ચ સિખર પર બાર બાર વર્ષથી તપ કરતા ઘન ધોરમનાથની તપશ્ચર્યા-મા વિશેષ પડે છે. દાદાની નજર ઉત્તર તરફ વિસ્તરેલા બળપ્રદેશ તરફ દોરાય છે. ત્યાંનું જનું પાણી ખગખગટ કરતું સમુદ્રમાં ઠલવાઈ જાય છે. ધીણોધરના પહાડ પર નજર નાખતાં પહાડ ફાટે છે. પૃથ્વીનો પાપખાર હળવો થાય છે અને કચ્છ પર શાપ વરસાવતો એ પ્રદેશ કચ્છનું રણ બની જાય છે.”

કરી લીધા હતો. આમ કરવામાં જોનો આશય યાનાએ આવતા જોનો પાસેથી તથા જોન કામ પાસેથી પૈસા પડાવવાનો હતો એ દેખીતું જ છે. દેશભરમાં કેટલાંક તીર્થધામો એવાં છે કે જોનો જે તે સ્થાનના શાસકોએ પોતાની કમાણીના એક સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવામાં જરાય આંચકો અનુભવ્યો ન હતો ! વિક્રમની ૧૬મી સદીના અંત અને વીસમી સદીના આરંભ વખતે ભદ્રેશ્વર-વસંઈ તીર્થ જોનોના હાથમાંથી એ ગામના ઠાકોરના હાથમાં ચાલ્યું ગયું. પછી તો જોની નિયમિત પૂજા-ભક્તિ થતી તો દૂર રહી, જોની સારસંભાળ લેવાની ચિંતા કરનાર પણ કોઈ ન રહ્યું ! પરિણામે જિનમંદિરની હાલત વધુ ને વધુ ચોચાનીય અને જિસ્માર બનતી ગઈ, તે એટલે સુધી કે દેરાસરમાં અને જોની દેરીઓમાં બકરાં-બેટાં પેસવા અને બેસવા તેમ જ મંદિરની આસપાસની જમીનમાં ચરવા લાગ્યાં, અને તીર્થની આશાતનાની કોઈ અવધિ ન રહી. એક સમયના આ બહોળલાલ તીર્થની આસપાસ નધણિયાતાપણાના અધિકારની કાલિમા પ્રસરી રહી. અને બાણે આ તીર્થ જોન સંઘની સ્મૃતિમાંથી ભૂંસાઈ જવા પામશે એવી અતિચિંતાકારક બેહાલી જિલ્લી થઈ. કચ્છના જોન સંઘને પોતાના આ તીર્થની આવી બેહાલી માટે કંઈ વેદના નહીં હોય, એમ તો કેવી રીતે કહી શકાય ? પણ તે સમયની રાજકીય સ્થિતિએ એવી લાચારી જિલ્લી કરી દીધી હતી કે જેથી આ માટે શું કરવું જોની કોઈ દિશા જોને સૂઝતી નહીં હોય.

મહારાજો શ્રી દેશળળ બીભ

આ અધિકાર અને આવી કારમી બેહાલી વચ્ચે પણ આશાના પ્રકાશની તેજરેખાઓ સમી બે વ્યક્તિઓ દેખાતી હતી. આમાંના એક હતા કચ્છના તે વખતના પ્રબલદલાણના હામી રાજવી અને બીભ હતા જોન સંઘના આત્મસાધનાના લેખધારી એક સંતપુરુષ.

તે વખતના કચ્છના રાજવી તે મહારાજો શ્રી દેશળળ બાવા બીભ. એમના પિતા મહારાજો શ્રી ભારમલળ બીભ રાજની લગામ બસાવર સાચવી ન શક્યા, એટલે અંગ્રેજ રેસીડેન્ટે એમને ઠેક કરાવીને કચ્છની ગાદી ઉપર માત્ર અઢી વરસની ઉંમરના રાજકુમાર દેશળળ બીભનેા રાજ્યાલિધેક કરાવ્યો; અને રાજ્યનો કારોબાર છ સભ્યોની બનેલી રીબન્સી કાઉન્સીલને સુપરત કરવામાં આવ્યો. આ સમય હતો વિંસ'૦૧૮૭૫નો, જ્યારે કચ્છમાં મોટા ધરતીકંપની હોનારત સરળઈ હતી (કારા કુંગર કચ્છજ, પૃ. ૧૬૭, ૧૬૮, ૨૦૬; કચ્છ કલાધર, ભાગ બીજો, પૃ. ૫૫૫)

બાળરાજ દેશળળનાં ઉછેર અને કેળવણી બે અંગ્રેજ ટ્યૂટરોની દેખરેખ સુલબ થયાં હતાં.^૭ અને એમના પોતામાં પણ એક કુશળ અને લોકપ્રિય રાજવી બનવા માટેનાં બુદ્ધિ, તેજ અને લલાઈની લાગણી હતાં, એટલે તેઓને કાબેલિયત મેળવતાં વાર ન લાગી; પરિણામે અંગ્રેજ સત્તાએ,

૭. “ શરૂઆતથી જ તેમની (મહારાજો શ્રી દેશળળ બીભની) કેળવણીની વ્યવસ્થા સંભાળપૂર્વક રેખર્દ બન્સની એક મિત્ર અને શુભચા રહેના લરકરના પાદરી મિ. જોની દેખરેખ હેઠળ કરવામાં આવી હતી. મિ. મેના અત્યુ બાઉડેપ્ટન કોફ્ટન-કિંગ્સ સર્વિસના લરકરી અલલદારની દેખરેખ હેઠળ મહારાજોશ્રીની કેળવણીની વ્યવસ્થા ચાલુ રહી હતી. આ કેપ્ટન કોફ્ટનની પસંદગી પણ બહુ સારી નીવડી. ” (કારા કુંગર કચ્છજ, પૃ. ૨૧૮)

એમની લાયકાત ભેઈને, તેઓ ૨૦ વર્ષની પુખ્ત ઉંમરના થાય તે પહેલાં, ૧૮ વર્ષની વયે જ, રાજ્યસંચાલનની લગભગ એમના હાથમાં સોંપી દીધી. એમણે શાણપણ, દૂરદેશી અને હિંમતથી કામ લઈને બહેનઓ તથા બીજા રાજપૂતો વગેરેમાં ફીકરીને દૂધપીતી કરવાનો, પતિ પાછળ સતી થવાનો અને ગુલામોનો વેપાર કરવાનો—એવા એવા જે ઘાતકી અને અમાનુષી રિવાજો પ્રચલિત હતા તે ખંધ કરાવ્યા અને કચ્છમાં સ્કૂલ તથા ઇસ્પતાલની સ્થાપના કરાવી. (કચ્છ કલાધર, ભાગ બીજો, પૃ. ૫૫૭)

મહારાજાશ્રી દેશળજી બાવા બીજાનો રાજકારોબાર એવો પરાપકારી અને લોકપ્રિય નીવડ્યો કે જેથી એમણે એમના પૂર્વજ દેશળજી બાવા પહેલાંને પ્રભાએ વહાલ અને આદરથી આપેલ “દેશરા પરમેસર”ના બિરુદને પોતાના માટે પણ સાચું પાડીને એનું અને પોતાનું ગૌરવ વધાર્યું હતું. આ મહારાજાશ્રીને જૈન સંઘ સાથે પણ ખૂબ નિકટનો અને મીઠો સંબંધ હતો.

ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજી

ભદ્રેશ્વર-વસઈ જૈન તીર્થના ઉદ્ધારની આશા સમી—સુખ્ય આશા સમી—બીજી પ્રકાશરેખા હતા તપગચ્છ સંઘના મહાડવીના ગોરજી (ચતિ)શ્રી ખાંતિવિજયજી મહારાજ. તેઓને ખંતવિજયના નામથી પણ જોળખવામાં આવતા હતા. કોઈ સાધનાનો પ્રયોગ કરતાં કરતાં એની કંઈકે એવી અવળી અસર થઈ કે જેથી તેઓની સાંભળવાની શક્તિ કુંઠિત થઈ ગઈ, અને તેઓ લોકોમાં “જોડા ગોરજી” તરીકે જોળખાતા થયા હતા. તેઓજમીનભગીર ધરાવતા ગોરજી હતા, પણ એમનો જીવનવ્યવહાર એક સંતના જેવો સાદો, સરળ અને ધર્મમય હતો. એક વાર તેઓ ફરતા ફરતા આ તીર્થની યાત્રાએ જઈ ચડ્યા. તીર્થની બિસ્માર હાલત ભેઈને એમના અંતઃસ્વંતાપ અને દુઃખનો પાર ન રહ્યો. એમને પોતાની ભતની તો કશી જોવા જ ન હતી; એમનું જીવન તો એક અવધૂત અને અલગારી સાધકના જેવું હતું; અને લીધું કામ પૂરું કરવાનું સંકલ્પળ પણ એમના અંતરમાં હતું. એમણે આ પ્રાણપ્રધાર તીર્થનો ગમે તે ભોગે ઉદ્ધાર કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો; અને તેઓ આ માટે, બહુ ધૂણી ધખાવીને, ત્યાં ધામા નાખીને બેઠા—એમના રોમ રોમમાંથી એ વખતે તીર્થની ભક્તિ અને તીર્થની રક્ષાનો જ સાદ બીકતો હતો; એ સાદ એમને ન તો સુખે સૂવા હેતો હતો કે ન તો નિરાંતે રહેવા હેતો હતો—બહુ ઉજ્જવળ ભાવીનો કોઈ સંકેત જ એક સંતના અંતરમાં આવી અખંડ ચિંતા અને ભગૃતિનાં અમીઠાંટણાં કર્યાં કરતો હતો.

પણ આ કામ ચતિવચ્ચ શ્રી ખાંતિવિજયજીને માટે, મીઠુના ઠાંતે લોહાના ચણા ચાવવા જેવું, અતિ મુરકેલ નીવડ્યું. આ પહેલાં જ કચ્છમાં બ્રિટીશ રાજસત્તાનો પગપેસારો થઈ ચૂક્યો હતો; અને કચ્છના મહારાજો રાયધણજી અને અગ્રેજ હકૂમત વચ્ચે સને ૧૮૦૯ (વિ.સં. ૧૮૬૫)માં કરાર પણ થયા હતા, જે (કર્નલ) વોકર સેન્ટલમેન્ટ તરીકે બાણીતા છે; અને એમાં, કચ્છ ઉપરાંત, કાઠિયાવાડનો પણ સમાવેશ થઈ જતો હતો. એટલે તેઓ રાજ્યના કર્મચારીઓ અને અગ્રેજ-

૮. ચતિવચ્ચ યુનિ શ્રી કલ્યાણચંદ્રજી બાવા જ્ઞાનકલા, “સમયધર્મ,” તા. ૧-૪-૧૯૫૯, પૃ. ૧૫૪.

સદતતતા અમલદારોને—જે કોઈ ભદ્રેશ્વરમાં આવી પહોંચતા એમને—તીર્થની બેઠાલીનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવીને પોતાની વેદના વ્યક્ત કરતા અને, બધું આલુણ કરતા હોય એ રીતે, આ હૃદયશાનું જલદી નિવારણ કરવાની માગણી કરતા. મોઢાના મીઠા રાજકારણી અમલદારો ‘જોટું’ તો શાને મનાવે? એ તો તીર્થની રક્ષાનું કામ કરાવી આપવાની મીઠી મીઠી વાતો કરીને રવાના થતા; પણ એ બધી વાતો, સ્વપ્નનાની સુખડીના જેવી, નરી છેતરામણી નીવડતી અને તીર્થની હાલતમાં ન કોઈ ફેરફાર થતો કે એના માટે ન કોઈના અંતરમાં રંજ કે ચિંતાની ખીજરેખાનો ઉદય થતો; એટલે પછી તીર્થના ઉદ્ધારની પૃષ્ઠિમાના ઉદયની તો આશા જ ક્યાં રાખવી?

વળી, આ સમય સન ૧૮૫૭ (વિંસં ૦ ૧૯૧૩)ના વિખ્યાત બળવાનો દેશવ્યાપી ભેગેનીનો સમય હતો; અને એની કેટલીક અસર ક્ષણ ઉપર પણ પડી હતી, એટલે પ્રભની વાત કે ફરિયાદ બહુ ઓછી કાને ધરાતી. તેથી આ સરકારી અમલદારોને હિસાબ માગવાનું કામ વિશેષ કપરું બની ગયું હતું. પણ ચતિણ આથી નિરાશ ન થયા; એ ભદ્રેશ્વરમાં હોય કે આસપાસના કોઈ સ્થાનમાં વિચારતા કે રહેતા હોય, એમનું ચિત્ત તો આઠે પહોર અને સાઠે ઘડી આ તીર્થના ઉદ્ધારની જ માળા રટયા કરતું હતું—તીર્થની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરાવીને જ એમનો આત્મા જ પવાનો હતો. પરિણામે આ કાર્યની વધુ નિરાશા એમના માટે વિશેષ યુરુપાર્થનું ગ્રેસ્ક નિમિત્ત બની જતી. અને કાળની ઘડીમાંથી સમયની આગે દૂધની રેતી, એમ ને એમ, સર્થો જ કરતી હતી!

દેશગણ બાવાનું ભદ્રેશ્વરમાં આગમન

આ કામ કેવી રીતે પાર પડશે, એનાં કોઈ એ ‘ધાલુ કળાતાં ન હતાં, અને છતાં કડુણાનિધિ કુદરત આ બાબતમાં કંઈ સાવ નિષ્ક્રિય ન હતી; એ પોતાની રીતે ભાવીના સંકેતને આકર આપી રહી હતી. બનવા કાળ તે, એક વાર, ખુદ કચ્છના ધણી દેશગણ બાવા બીજા, રાજકાજ માટે ફરતા ફરતા, ભદ્રેશ્વર ગામમાં આવી પહોંચ્યા. ગોરણ શ્રી ખાંતિવિજયણ આ વખતે ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થમાં જ હતા. મહારાજોશ્રીના ભદ્રેશ્વર આવવાના સમાચાર બળીને એમના મનનો મોરલો આનંદથી નાચી ઊઠ્યો; એમના અંતરે સાક્ષી આપી કે હવે તીર્થની રક્ષાનું ભગવાનનું આ કામ થયું જ સમજો! અને એ સંતપુરુષના અંતરમાં આવી આશાની ભિમિ ભગી ઊઠે એવું એક સબળ કારણ પણ હતું : ચતિણને આ મહારાજોશ્રી સાથે ગાઢ પરિચય હતો, એટલું જ નહીં, દેશગણ બાવા એમના પ્રત્યે આદર અને બહુમાનની લાગણી પણ ધરાવતા હતા. આની વિગત આ પ્રમાણે છે—

ચતિશ્રીનો મહારાજોશ્રી સાથેનો સંબંધ

કચ્છના બળીતા સાહિત્યકાર શ્રી દુલેરાયભાઈ કારાણીએ “કચ્છ કલાધર” નામે કચ્છની તવારીખ અને સંસ્કૃતિને લગતું સાહિતીસભર અને દળદાર પુસ્તક બે લાગમાં લખ્યું છે. એમાં બીજા લાગમાં “મહારાજો શ્રી દેશગણ બીજા” નામે ૨૯મા પ્રકરમાં (૫૦ પાછા) તેઓએ લખ્યું છે કે—

“રા’ દેશગણે દેશનાં નરરત્નો ચૂંટી ચૂંટીને તેમને પોતાના દરબારમાં સ્થાન આપવાનો ભારે શ્રાબ હતો. જેમ ધારા નગરીના ભોજ રાખના દરબારમાં ચૌદ રત્નો શોભનાં હતાં તેમ રા’ દેશગણા દરબારમાં ચૌદ રત્નોની

મહુનરી થાય છે. ” ૯

આ ચૌદ નરરત્નોમાં ત્રીજા હતા માંડવીના ગોરણ શ્રી ખાંતિવિજયજી. જ્યારે એમનું સ્થાન રા’ દેશગજીનાં નરરત્નોમાં હોય, ત્યારે જૈન સંઘના આ યતિશ્રી અને કચ્છના આ રાજવી વચ્ચે કેવો સારો અને નિકટનો સંબંધ હશે તે સહેલાઈથી ખ્યાલમાં આવી શકે છે. આ યતિજીનો દૂક પરિચય આ પુસ્તકમાં (૫૦ પૃષ્ઠ) આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે—

“ગોરજી ખાંતિવિજયજી કચ્છ-માંડવીના. એનું બીજું નામ “જોડા ગોરજી”. આખા કચ્છમાં એ જોડા ગોરજીના નામે પ્રખ્યાત હતો. કહેવાય છે કે કોઈ પ્રયોગની સાધના કરવામાં એના કાનની યતિ એણે શ્રમાવી દીધી હતી; વૈદ્ય શાસ્ત્રમાં પણ એ પ્રવીણ હતો. ‘જોડા ગોરજીની ગોળાઓ’ માંડવી અને માંડવીની આશુમાલુનાં ગામડાંમાં પ્રખ્યાત હતી.

“ખાંતિવિજયજી રાજદરગારમાં પણ માનકારી ગણાતા. દેશગજી બાવા અને કાકા કાકીને બોલાવતા. દેશગજી બાવાને પણ એના વૈદકની કળામાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. જ્યારે જ્યારે એને બોલાવવાની જરૂર પડતી ત્યારે એને માટે ખાસ વેશ મોકલવામાં આવતી. ખાંતિવિજયજીએ દરેક વરસનું ભવિષ્ય ભાખતા દોહરાઓનો એક મોટો ગોપડો તૈયાર કર્યો હતો. એના એક-બે નમૂના આ નીચે આપવામાં આવે છે—

“સવંત ઝોમણીસ તેપનો, મકડ મોલને ખાય;

ખાંતિવિજય કહે રા’ દેશગને, દુનિયા સગ સર ભય.

“સવંત ૧૯૫૩ની સાલમાં, ઉપરના દોહરા પ્રમાણે, કચ્છમાં ચંડિયાએ ખૂબ ત્રાસ મચાવી દીધો હતો અને કુખેઈ તથા માંડવીમાં પ્લેગની શરૂઆત થઈ હતી.

“સવંત ઝોમણીસ પચાવનો, નદીએ ખળકે નીર;

ખાંતિવિજય કહે રા’ દેશગને, ધેનુએ આઝાં ખીર

૯. આ ચૌદ રત્નોનાં નામ સૂચવતાં એક છાંપય કચ્છ કલાધર ભાગ ખીખમાં આપવામાં આવ્યો છે, તે આ પ્રમાણે છે:

“મોતી! મેરુર અર ખંત, ૬૫૪ જોર અકબર અલ્લી, ૫

રુદક ચંદ્ર ગોવિંદ, ૮ ઉન્નક કવિ કેશવ કલ્લી; ૧૦

કાકાન ૧૧ વીર ખેમાર, ૧૨ વાલ ૧૩ અર લાલા કલ્લી, ૧૪

ભુગ મયંક (૧૪) સમ અક, ૨૯ નર મહા પ્રખલ્લી;

જ્યો ભોજ ભૂપ ધારાપતિ, લસત બસત બલ છુદ્ધિયુત,

તો છંત રાજ રાજેન્દ્ર, રાજો દેશક કચ્છપત. ” (૫૦ પૃષ્ઠ)

અર્થાત (૧) કચ્છ-અંબરના ગોરજી મોતીચંદ્ર, (૨) જુજની મોટી પોશાખના યતિ માણેક મેરજી (ખીખ), (૩) કચ્છ-માંડવીના ગોરજી ખંતવિજયજી, (૪) રુપ મલેક, (૫) અકબર અલી (કુમરાનો અલી ચોર), (૬) શ્રીધ્યાળાના હરજી હર્ષ ૨૬ પંડ્યા, (૭) નાગેશના બહેન ચંદ્રજી, (૮) કચ્છ-ગોધરાનો ગોવિંદ જોશી, (૯) ખાખરાના બહેન કવિ ઉન્નક, (૧૦) શિદારાના રાજગોર કવિ કેશવ, (૧૧) કાનમેરના કાના બારોટ, (૧૨) રોહાના બહેન ખેમારજી, (૧૩) વાલો ખ્યાસ, અને (૧૪) અંબરનો લાલો કલ્લી.

આ ચૌદ નરરત્નોમાં પહેલાં ત્રણ તે જનુકે અંબર, જુજ અને માંડવી-એ કચ્છનાં ત્રણ મુખ્ય શહેરોના જૈન ગોરજીઓ-યતિઓ હતા, એ ઉપરાંત પણ રા’ દેશગજી બાવા ખીખ સાથે જૈન સંઘને કેવો ધનિષ્ઠ સંબંધ હતો, તે સમજ શકાય છે.

“ એવી રીતના અનેક દોહરા બોધ ગોરજીએ રચેલા હતા. પરંતુ આજ તો એ તમામ સાહિત્ય કાળના પ્રવાશે અને કચ્છી પ્રજાની બેદરકારીને લીધે લુપ્ત થઈ ગયું છે. ”

મહારાષ્ટ્રોશ્રીનું વચન અને જૈન સંઘમાં જાગૃતિ

યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજી અને રા' દેશળજી બાવાનું ભદ્રેશ્વરમાં મિલન થયું ત્યારે યતિજીએ વસર્ધ તીર્થ ઉપર વરસી રહેલી બેઠાલી અંગે પોતાની વેદના બચકત કરી અને તીર્થના ઉદ્ધાર માટેની કામગીરી જલ્દી શરૂ કરવામાં આવે એવી હુકમરૂપથી માગણી રજૂ કરી. રા' દેશળજી બાવાસ્વયં એક શાણા અને સંસ્કારી પુરુષ હતા, સામે ગોરજી શ્રી ખાંતિવિજયજી પોતાના ચિરપરિચિત, વિરવાસુ અને આદરણીય બ્યક્તિ હતા અને કામ તીર્થભૂમિના ઉદ્ધાર જેવું ધર્મનું પવિત્ર અને ઉત્તમ હતું. એમણે તરત જ આ કામ કરાવી આપવાનું વચન આપ્યું; અને તેઓ રવાના થયા. યતિજીએ પોતાની લાંબા વખતની કંબળા અને તપસ્યા સફળ થયાનો આનંદ અને સંતોષ અનુભવ્યો. આ ઘટના ક્યારે જાની એવો ચોક્કસ સમય તો બાણી શકાયો નથી, પણ એ વિનંસં ૧૯૧૦થી ૧૯૧૫ની આસપાસ ક્યારેક બની હશે એમ લાગે છે; ૧૦ કારણ કે કચ્છના આ પ્રબલ્લસલા રાજવી વિનંસં ૧૯૧૭માં તો દેવગત થઈ ગયા હતા!

૧૦. યતિવર્ષ શ્રી ખાંતિવિજયજીએ શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થના રક્ષણ માટે જે વેદના અનુભવી હતી, જે તપ કર્યું હતું અને જે કામગીરી કરી-કરાવી હતી, એ વાતની નોંધ ધણી લેખકોએ લીધી હતી. એમાંની કેટલીક વિગતો બાણીએ તો આ તીર્થરક્ષક યતિવર્ષને ન્યાય આપ્યો અણ્યા.

લે. પોસ્ટાન્સ—આવી નોંધમાં, મને જોવા મળેલ સામગ્રીમાં, સૌથી પ્રાચીન નોંધ લેફ્ટનન્ટ ક્વોર્ટર્સ, પોસ્ટાન્સે હાદ્રાનગરી અને ભદ્રેશ્વરના જૈન દેરાસરની સને ૧૮૩૭ની સાલમાં મુલાકાત લઈને એનો પરિચય આપતો જે લેખ અંજનમાં રહીને તા. ૨૦-૮-૧૮૩૭ના રોજ લખ્યો હતો એમાં (પૃ ૪૩૨-૪૩૩) આ શબ્દોમાં લીધી હતી :

“ Until some 15 years since, this beautiful building was allowed to remain in a state of ruin and decay, but Gorgi (for Gurji) Kantwajeh, a wealthy Jain, with praiseworthy zeal, has caused it to be extensively repaired : the portico which had suffered from the earthquake has been re-placed, and the whole is now in good order ... Gorgi Kantwajeh, before mentioned, is the greatest man of the class in the province, and very wealthy ”

(અત્યારથી ૧૬ વર્ષ પહેલાં આ સુંદર હંમાસત ભાન અને જીર્ણુ કાલતમાં પડી હતી. પણ ગોરજી (અર્થાત્ ગુરુજી) કંતવજેહ (ખંતવિજય), જે સંપત્તિશાળી જૈન હતા, એમણે પ્રશંસાપાત્ર હિસાબથી એવું સમાચાર મોટા પાયા ઉપર કરાવ્યું હતું; પ્રવેશદ્વાર ઉપરનો ભાગ, જેને ધરતીકંપના લીધે તુકસાન પડેલું હતું, એને સ્થાને ખીણું બાંધકામ કરી લેવામાં આવ્યું છે, અને આખું મંદિર અત્યારે સારી સ્થિતિમાં છે .....અગાઉ જેમનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે ગોરજી કંતવજેહ (ખંતવિજય) આ પરચણામાં આ વર્ગના સૌથી મોટા માણસ છે, અને ધણી સંપત્તિવાન છે.)

લેફ્ટનન્ટ પોસ્ટાન્સે આ તીર્થની મુલાકાત સને ૧૮૩૭માં એટલે કે વિનંસં ૧૮૬૩માં લીધી હતી, અને એના ૧૬ વર્ષ પહેલાં એટલે વિનંસં ૧૮૭૮ના અરસામાં ગોરજી શ્રી ખાંતિવિજયજીની મહેતથી આ તીર્થનું

દેશજી બાવાએ હજુ પહોંચીને કચ્છનાં મુખ્ય શહેરોના જૈન મોવડીઓને લેગા કરી ભદ્રેશ્વર તીર્થની શોચનીય દશાની અને ગોરજી શ્રી ખાતિવિજયજીની વેદનાની વાત કરી અને બાવા

સમારકામ કરવામાં આવ્યું હતું; આનો અર્થ તો એ થયો કે આ ચિંતિજી, મહારાજો શ્રી દેશજી બાવા બીજાના રાજ્યશાસનની શરૂઆતમાં અને જોમની સહાય કરી જ, આ તીર્થનો શ્રેષ્ઠકાર કરાવ્યો હતો અને વિંસં ૧૮૭૫ના મહાધરતીક પછી આ દેરાસરના પ્રવેશદારના ઉપરના ભાગને જે નુકસાન થયું હતું તેની જગ્યાએ નવું બાંધકામ કરાવી લીધું હતું. રાજો શ્રી દેશજી બીજાના પિતા મહારાજો શ્રી ભારમલજી બીજાને પ્રિયિશ હકૂમતે કચ્છની રાજગાદી પરથી પદઘટ્ટ કરીને, જોમના સ્થાને માત્ર અહીં વર્ષની જ ઉંમરના જોમના કુંવર દેશજી બીજાને મગના મહારાજો તરીકે બહેર કર્યા હતા. અને રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવા માટે, અંગ્રેજ રેસિડેન્ટના પ્રમુખપદે, છ સભ્યોની રિજન્સી કાઉન્સિલ નીમવામાં આવી હતી આ પછી, રાજો શ્રી દેશજી બાવા બીજાની કાર્યસિયત અને કુશળતા જોઈને, પ્રિયિશ હકૂમતે જોમને ૨૦ના બદલે ૧૮ વર્ષની ઉંમરે-વિંસં ૧૮૯૧ની સાલમાં-જ રાજસતાના બધા અધિકાર સોંપી દીધા હતા. તે પછી વિંસં ૧૮૭૮ની આસપાસ, યતિ શ્રી ખાતિવિજયજીની શ્રેયસ્થી આ તીર્થનું જે સમારકામ કરવામાં આવ્યું તે પૌરાણ-સે લખ્યું છે, જેમાં મહારાજો શ્રી દેશજી બાવા બીજાની સહાય મળવાની વાતને અવગણી જ કર્યા રહે છે ?

લેફ્ટનન્ટ પોસ્ટાન્ડે જે કંઈ લખ્યું છે તે ભદ્રેશ્વરની મુલાકાત વખતે જોમને મળેલ માહિતીના આધારે જ લખ્યું છે, અને જોમના વખતમાં ચિંતિ શ્રી ખાતિવિજયજી હયાત પચુ હતા; એટલે પછી જોમના લખાણ અંગે અવિશ્વાસ કરી શકાય એમ છે જ નહીં; અને જે જોમના લખાણને આધારભૂત માનીએ તો ચિંતિ શ્રી ખાતિવિજયજીના પ્રમત્ત અને દેશજી બાવા બીજાના સક્રિય સહકારથી આ તીર્થનું સમારકામ થવા પામ્યું હતું, એ વાતનો, સમયની અણતરી સાથે, મેળ ખેસારવાનું કામ મુશ્કેલ બની બપ છે.

વળી, લેફ્ટનન્ટ પોસ્ટાન્ડે આ તીર્થની મુલાકાત લીધી તે વખતે, ઉપર સ્વચ્છ મુજબ, આ તીર્થ સારી હાલતમાં હોવાનું લખવા છતાં દેરાસરની ભમતીની દેરીઓ માટે તો એમણે એમ પચુ લખ્યું હતું કે—

“..... beyond this are 52 niches for the reception of figures of Parasnath, only one of which is at present occupied”

(...આની પછી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાના બહુમાન માટે બાવન દેરીઓ આવેલી છે; અને એમાંની ફક્ત એક જ ભરેલી (પ્રતિમાવાળી) છે, અર્થાત્ બાકીની દેરીઓ ખાલી છે.) શ્રી પોસ્ટાન્ડેના આ ઉલ્લેખનો અર્થ એ થાય છે કે યતિ શ્રી ખાતિવિજયજીના પ્રવાસથી આ તીર્થની હાલતમાં સુધારો થવા છતાં, ભમતીના ઉદ્ધાર વગેરેની દૃષ્ટિએ, આ મંદિરને સુરક્ષિત કરવા માટે વિશેષ સમારકામની જરૂર લાગી હતી અને એ મહારાજો શ્રી દેશજી બાવા બીજાની સહાનુભૂતિભરી દરમ્યાનગીરીથી પૂરી થઈ હોવી જોઈએ. આ રીતે આ ઘટનાના આગળ-પાછળના સમયની વચ્ચે મેળ ખેસી શકે છે.

હો.બર્નેસ—લેફ્ટનન્ટ પોસ્ટાન્ડે પછી ૩૭ વર્ષ માટે, સને ૧૮૭૪માં, ડૉ. જેમ્સ બર્નેસે આ તીર્થની મુલાકાત લીધી પછી “રિપોર્ટ” જોન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ કાંટિબાવાઝ જેન્ડ કચ્છ ” નામે પુસ્તકમાં (૫૦ ૨૦૬) યતિ શ્રી ખાતિવિજયજીની આ તીર્થની સાચવણી અંગેની કામગીરીની તોંધ આ પ્રમાણે લીધી છે—

“Connected with its history there are a series of traditions, collected early in the century by a Jaina Gura Khantrijaya, who seems to have used every endeavour to recover the old inams of royal gifts of land to the temple.”

મોટા તીર્થધામની આટલી હદે ઉપેક્ષા કરવા બદલ જોમને મીઠો કપડો આપીને, જરૂર હોય તો, તીર્થના ઉદ્ધાર માટે રાજ્યની તિબ્બેરીમાંથી પૈસા આપવાની પણ વાત કરી. સંઘના અગ્રણીઓ મહારાજોની આગળ ખૂબ શરમિંદા થઈ ગયા અને જોમણે તીર્થનો ઉદ્ધાર કરવાની ખાતરી આપી.

આ સમય નળિયાનિવાસી મુંબઈના શાહ સોદાગર શ્રી નરશી નાથાનો સમય હતો. તેઓ જોમ ખૂબ સંપત્તિશાળી હતા, તેમ જોમની નામના અને લાગવગ પણ ઘણી હતી અને ધર્મનાં કાર્યો માટે તેઓ ખૂબ ઉદારતાથી ધન ખર્ચતા હતા. વળી, કચ્છના જૈન મહાજનો પણ કંઈ નબળા ન હતા. આમ છતાં કેટલાય હાથકા સુધી શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ જેવા મોટા જૈન તીર્થની આવી શોચનીય કશા કેમ થવા પામી હશે, એવો સવાલ સહેજે થઈ આવે છે. આમ થવાનું કારણ કંઈક જોડું હોવાનો સંભવ છે કે વચ્ચેના કુદરતી આક્રોશ અને રાજકીય અધાધીનીના સમયનો લાભ લઈને ભદ્રેશ્વર ગામના જે ઠાકોરે તીર્થનો કબજો લઈ લીધો હતો તે (અને તેનો અનુગામી), એવો માથા-

(જેના ઇતિહાસની સાથે પરંપરાગત કથાઓની હારમાળા જોડાયેલી છે; અને આ સહીના શરૂઆતના ભાગમાં ખંતવિજય નામે જૈન ગુરુએ એ જોડ્યું હતું, અને જોમણે આ દેરાસરને જોમની વડોદરાની જે સરકારી ભેટા ધનામ તરીકે મળી હતી તે વસૂલ કરવા માટે દરેક ભતના પ્રયત્ન કર્યો હતો) કે. બન્નેં જો આ તીર્થની સુલાકાત લીધી ત્યારે યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજી હયાત નહતા; અને જોમની આ નોંધમાંની માહિતીનો ઉપયોગ બીજા મંથકારોએ પણ કર્યો હતો.

કે. બન્નેં જો આ તીર્થની સુલાકાત લીધી ત્યારે જોનો આગળનો-પ્રવેશદારનો દેખાવ કુંભારિયાના મંદિરના આગળના દેખાવને મળતો હતો અને તે વખતે ત્યાં ન તો પૂજામંડપ હતો કે ન જોમાં જવા માટે બહારની બન્ને બાજુ બે નિસરણીઓ હતી. વળી, મંદિરનો પૂર્વ તરફનો ભાગ પણ કંઈક ભુલો હતો [ચિત્ર નં. ૪૬, ૫૦], (નં. ૪૬ના ચિત્રને નં. ૪ અને પનાં ચિત્રો સાથે સરખાવો.)

શિલાલેખ—શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થની રક્ષા માટે યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીએ જે કામગીરી બાબતી હતી, તેનો મહારાજો શ્રી દેશળજી બાવા બીજાના નામોલ્લેખ સાથે, ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરના રંગમંડપમાંના વિં સં ૧૬૩૬ના સંસ્કૃત ભાષાના મોટા શિલાલેખમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે : “ હહ કિલ વિક્રમવર્ષો (ર્ષો) સં (યે) કૈનાવિશતિશતકસ્યા (સ્વો) પરિષ્પ્રમમદ્વિતીયદશકે સં ૧૬૦૧તઃ ૧૬૧૭ યાવત્ શ્રી-દેશલજી મહારાજયે શ્રીદેશલજીમહારાજપ્રદતપત્તરસહાય્ય (ય્ય)તઃ શ્રીખાંતિવિજયેનેતસ્ય કિંચિત્ જીર્ણ-વંત્યસ્ય સમારચના કૃતા હિતિ । (અહીં વિક્રમની યોગણીસમી સદી પછીના પહેલા બે દાયકા દરમ્યાન-સં ૧૬૦૧ થી ૧૬૧૭ સુધીમાં-શ્રી દેશલજીના મહારાજમયા, શ્રી દેશલજી મહારાજને આપેલ ઘણી મદદથી, શ્રી ખાંતિવિજયજીએ આ જુલું દેરાસરનું કેટલુંક સમારકામ કરાવ્યું હતું.)

આ શિલાલેખમાંનું આ લખાણ યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજી તથા મહારાજો શ્રી દેશળજી બાવા બીજાના પ્રયાસથી, વિક્રમની યોગણીસમી સદી પૂરી થવા પછીના પહેલા દાયકા દરમ્યાન, આ મંદિરનું સમારકામ થયાની પરંપરાગત વાતનું, સમયની દૃષ્ટિએ પણ, સમર્થન કરે છે, જે ૨૫૪ જેટલું શક્ય છે.

આ બધા ઉલ્લેખોનો ભાવ એ છે કે છેલ્લે છેલ્લે યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીનાં ચિંતા અને લક્ષિતમયાં પ્રયત્નોથી આ તીર્થનું સમારકામ અને રક્ષણ થઈ શક્યું હતું.

ભારે હશે કે જેથી જૈન સંઘ આ તીર્થની સાચવણીની બાબતમાં અકિંચિત્કર બની ગયો. હશે. એ તો જે હોય તે, પણ આ રીતે કેટલાક હાથકા મુધી આ તીર્થ વેરાન થઈ ગયું હતું અને એક રાજવી અને એક સંતની ભાવનાના સંગમના પ્રતાપે આ તીર્થનો ફરી ઉદય થવાનો વખત પાછો ગયો હતો.

છબ્બેદારનું કામ

દેશજાળ બાવાની ચીમડી પછી કચ્છના જૈન સંઘે તીર્થના ઉદ્ધારનું કામ તરત જ હાથ ધર્યું. એના માટે તરત જ ફાળો ઉઘરાવવામાં આવ્યો; અને હવે તો ખુદ કચ્છના ધણીએ આ કામને પોતાનું કામ ગણ્યું હતું. એટલે ભદ્રેશ્વર જામના ઠાકોર કે બીજા કોઈ પણ તીર્થના ઉદ્ધારના તેમ જ જૈન સંઘના વહીવટમાં જરાય ફાળગીરી કરી શકે એમ ન હતું; ઉપરાંત, મહારાવ શ્રી દેશજાળ બાવાએ કદા પ્રમાણે, તીર્થના ઉદ્ધારના કામમાં રાજ્ય તરફથી પણ પૈસાની સારી સહાય આપવામાં આવી હતી, એટલે તીર્થના ઉદ્ધારનું કામ તરત જ શરૂ થયું અને ઝડપથી આગળ વધવા લાગ્યું.

દેશજાળ બાવા ખુદ તો આ કામને પૂરું થયેલું પોતાની નજરે જોઈ ન શક્યા; આ કામ શરૂ થાય એના શુભ નિમિત્તરૂપ બનીને, એ માટે અનુકૂળ સંયોગો જોવા કરીને અને એની શુભ શરૂઆત કરાવીને વિં.સં. ૧૬૧૭ની સાલમાં તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા. પણ આ તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવી આપવાની એમની ભાવનાની પાછળ સચ્ચાઈ, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને ઉદારતાનું ખરીદકાર બીજું હતું, એટલે તેઓના સ્વર્ગવાસ પછી એમની ગાદીના વારસદાર મહારાજોશ્રી પ્રાગમલજાળ બાવાએ આ કામ બરાબર થતું રહે અને પોતાના શિરછત્રની તથા ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીની ભાવના વેલાસર પૂરી થાય એની તપાસ રાખી. પરિણામે જે-ત્રણ વર્ષના ગાળામાં જ તીર્થનું સમારકામ પૂરું થયું અને જૈન સંઘને માટે એની યાત્રાનો માર્ગ મોકળો થયો. ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીની લાંબા વખતની ચિંતા દૂર થઈ, અને કચ્છના સંઘમાં આનંદ-આનંદ પ્રવર્તી રહ્યો.

આ ઉદ્ધારની નોંધ

શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસઈ તીર્થના અનન્ય લક્ષ્ય. જુજપુરનિવાસી, પ્રજાચક્ષુ, પંડિતવર્ધ શ્રી આણંદ-જીભાઈએ વિં.સં. ૨૦૧૧ના અરસામાં આ તીર્થ સંખંધી ઘણીખરી ભણવા જેવી માહિતી લખાવી રાખી હતી, તે તીર્થની પેઢીમાં છે. એમાં ચતિવર્ધ શ્રી ખાંતિવિજયજીના પ્રયાસથી થયેલ આ તીર્થના ઉદ્ધાર સંખંધી જે વિગત (પૃ. ૨૬-૨૭) નોંધવામાં આવી છે, તે આ પ્રમાણે છે—

“ આ તીર્થમાં તપસ્વિના એક લાલા, ભોળા અને કોને જાહેરા ખાંતિવિજય કરીતે ચતિ ધામા નાખીને અને પોતાની કચ્છના મુખ્ય શહેર માંડવીની ધીકરી જામીર એડીને, તીર્થલકિતથી, આ તીર્થમાં અવધૂત થોળીની જેમ પડવા રહેતા. ને વીસમી સદીની શરૂઆતમાં, સંવત ૧૯૦૧થી ૨૦ લગીનાં ૨૦ વર્ષો લગી, આ તીર્થની ધણી ગિરમાર હાલન થઈ ગઈ હતી. તીર્થના મંદિરની આસપાસ વેટાં-મકરાંઓના જૂથ (વજ) બેસનાં અને એક વખતનું આંતરણ, મહાન, દિવ્ય, ધરત આકર્ષક આ તીર્થ ભણે કોઈ ભૂતિયાખાનું હેલ એવી લયભરી ગિરમાર દસા તરફ બઈ રહ્યું હતું. કોઈ સ્વાખાનસા જૈનો-જૈનેતરો, અધિકારીઓ અને રાજ્યમંત્રી પ્રરુપે અહીં તહીંના પ્રવાસમાં અહીંથી પાસ થતા, તેને ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજી, રચના હલ્લે, આ તીર્થ માટે કેંઈક કરી જૂટના કામચડી

કરતા અને કહેના કે હું હવે મરવા બેઠો છું. કોણ જાણે મારું ક્યારે થઈ શકે, તે કહેવાય નહીં. મારા જીવતાં જીવતાં આ તીર્થનું કેઈક થઈ જાય એની મરતાં પહેલાં મારી જાણની છેલ્લી મુરદ છે. “ ભલે, કેઈક કરશું ” એમ કહી બધા ચાલ્યા જતા, પણ તીર્થનું કાંઈ થતું નહીં.

“ એટલામાં ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથ દેવના અતિથિ અને એના શાસનદેવોની પ્રેરણાથી “દેશના પરમેશ્વર” તુ મહાન બિરુદ ધરાવનાર, પરમ ન્યાયી, પ્રજાવત્સલ મહારાજો શ્રી દેશલજી બાવા સવત ૧૬૨૧માં કચાક જતા આ તીર્થે આવી ચડ્યા. યતિ શ્રી ખાતિનિજલજીના દિલમાં, અવાજમાં, તીર્થનિષ્ઠામાં, દેશના ધણીને આ તીર્થમાં બેઠે, બળ પુરાણને આ ભલા યતિએ પ્રવચ્ચોક દેશલજી બાવા સમક્ષ તીર્થવિકાસની જૂની તવારીખ રજૂ કરી, બાવાની ધર્મનિષ્ઠાની તારીફ કરી ને આ તીર્થના ઉદ્ધાર માટે આરજૂ કરી. બાવાએ બનતું કરવાનું અમેશ વચન આપીને આ અવધૂત યતિના આશીર્વાદ લીધા.

“ ૬૦ ભૂપાલ દેશલજી બાવાએ, હુમ જવાની સાથે, કચ્છમરના જૈન આગેવાનોને બોલાવી આ તીર્થની બિસ્માર હાલત સમજાવી અને આ દશમાં કોઈ જૈનો કાંઈ નથી કરતા એ માટે બધાને ઠપકા આપ્યો અને એના ઉદ્ધાર ને વિકાસ માટે મોટી રકમ કાઢી આપી. હાજર જૈનો શરમાયા, અંખરાયા અને બનતું કરવા બાવાને વચન આપ્યું. બધાએ યથાશક્તિ ફાળો આપ્યો અને સફળતે દેશલજી બાવાના મોટા ફાળો અને અન્ય સહાયથી તીર્થની મશમત શરૂ થઈ અને યતિ ખતવિજયનો (એમનો કચાક કચાક આ નામથી પણ ઉલ્લેખ મળે છે.) આત્માનંદનો સંતોષ હીંગણે ચડ્યો. ”

ઉપરની માહિતીમાં દેશલજી બાવા વિ.સં. ૧૬૨૧માં ભદ્રેશ્વર તીર્થમાં ગયાનું નોંધવામાં આનું છે, તે સમય વિ.સં. ૧૬૧૭ પહેલાંનો હોવો જોઈએ, કારણ કે દેશલજી બાવા વિ.સં. ૧૬૧૭માં વિદેહ થયા હતા.

આ માહિતી કયા આધારે રજૂ કરવામાં આવી છે તે અંગે એની શરૂઆતમાં આ પ્રમાણે નોંધ મૂકવામાં આવી છે: “ હવે આપણે આપણા નજીકના પૂર્વજોના શ્રીયુગે જે સાંભળ્યું છે, તેમાં શોધ આગળ વધીએ. ” અર્થાત આ માહિતી કણોપકર્ણ સચવાયેલી અત્યુક્તિઓને આધારે નોંધવામાં આવી છે. અને એમાં સુખ્યત્વે દેશલજી બાવાની ભદ્રેશ્વરની મુલાકાતની સંવત સિવાયની માહિતી આગળ ઉપર આપવામાં આવેલી માહિતીને મળતી આવે છે.

અંગ્રેજોના સંપર્કનો લાભ : પુરાતત્ત્વનું રક્ષણ

આગળ સૂચ્યું તેમ, વિ.સં. ૦૧૮૬ પછી કચ્છના રાજ્યસંચાલનમાં અંગ્રેજ સરકારની ઠબલ-ગીરી શરૂ થઈ ચૂકી હતી. આની અસર કચ્છના રાજ્યકારોનાર ઉપર ગમે તેવી સારી કે માઠી પડી હોય, તે વાત જુદી છે, પણ ઇતિહાસના સંશોધન અને પુરાતત્ત્વના-પ્રાચીન શિલ્પ-સ્થાપત્યના-સંરક્ષણની બાબતમાં તો એ અવશ્ય લાભકારક થઈ પડી હતી, એટલું સ્વીકારવું જોઈએ. એમણે સમજાવેલ ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વની સામગ્રીના મહત્ત્વને લીધે, આખા હિંદુસ્તાનની જેમ, કચ્છમાં પણ એક નવીન દષ્ટિ જુદી હતી અને એને લીધે અનેક પ્રાચીન, ઐતિહાસિક અને કળ ના ઉત્તમ નમૂનારૂપ ઇમારતોની રક્ષા અને શોધ કરવાની અભિનવ પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ હતી. આને લીધે, ભદ્રેશ્વરના જમીનહોસ્ત થયેલા કિલ્લાના અને જિનમંદિરના પણ કેટલાક પુરાતન અવશેષો કેવળ નષ્ટ થયા હતા, એટલું જ નહીં, એના પથ્થરો સુધ્ધાં સુધ્ધાં શહેર અને બંદરના બાંધકામને માટે ઉપાડી

જવામાં આવ્યા હતા, એવી ઘટનાઓનું પુનરાવર્તન થતું અટકી ગયું હતું અને આવી પ્રાચીન ઇમારતો માનવીના પોતાના હાથે અથવા માનવીની ઉપેક્ષાવૃત્તિથી કાળને કાળિયો બનીને નાશરૂપે થતી બચી બચ એવી આવકારદાયક સ્થિતિ સર્જાઈ હતી.

કર્નલ મેકમર્ડો અને બીજા અંગ્રેજોની ભદ્રેશ્વર પ્રત્યે લાગણી

પુરાતત્ત્વીય સામગ્રીના સંશોધનની અને રક્ષણની આ નવી દિગ્દિશો કેટલોક લાભ ભદ્રેશ્વરના વસઈ તીર્થને પણ મળ્યો હતો, અને એમાં કચ્છના કેટલાક અંગ્રેજ અમલદારોનો પણ નોંધપાત્ર ફાળો હતો. આવો લાભ આપનાર અંગ્રેજ મહાત્મલાલોમાં પહેલું નામ આવે છે લેફ્ટનન્ટ કર્નલ મેકમર્ડોલું.

લેફ્ટનન્ટ મેકમર્ડો (વિંસં ૧૮૬૮માં) અંગ્રેજ સરકારના રાજકૂત તરીકે કચ્છમાં વસી ગયો હતો. બાલુ પૂર્વેનો કોઈ અદ્ભુત ઝાણાતુળંધ અઢા કરવા જ આવ્યો હોય તેમ, આ અંગ્રેજ અમલદાર કચ્છની પ્રજા, કચ્છની ધરતી અને કચ્છની સંસ્કૃતિ સાથે એકરસ અને બધાના મુખ-દુઃખનો સાથી બનીને રહ્યો. અને છેલ્લી પથારી પણ એણે, તા ૨૮-૪-૧૮૨૦ના રોજ, કચ્છની લોમકા ઉપર જ કરી હતી ! મેકમર્ડોના જીવનની કેટલીય વાતો હજી પણ લોકજીભે રમી રહી છે અને સાહિત્યમાં પણ સંપ્રદાઈ છે. એ બાલુ કચ્છના ઇતિહાસના એક ભિખાળ પ્રકરણનો ધડવૈયો જ બની ગયો હતો ! ખરે વખતે શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થની સાચવણીનો થોડોક યશ એને ફાળો પણ બચ છે. કચ્છને દોસ્ત બની ગયેલો આ અંગ્રેજ અમલદાર સને ૧૬-૧૨થી ૧૬૨૦ સુધી, આઠ વર્ષ લગી, કચ્છ તથા કાઠિયાવાડમાં ભારે યશસ્વી કામગીરી બજાવી અને ઘણી ચાહતા મેળવી, માત્ર ૩૩ વર્ષની ભરચુવાન-વયે, સને ૧૬૨૦માં, કચ્છમાં, વરણુ ગામમાં, કોલેરાની બીમારીથી સ્વર્ગવાસ પામ્યો હતો !^{૧૧}

૧૧. કર્નલ મેકમર્ડોના વસાઈનો અંગરમાનો એનો મહેલ અને વરણુ ગ્રામે એની કબર ઉપર ઝાણામાં આવેલી જગી આજે પણ એની યાદને સાચવી રહ્યાં છે અને “બુરિયા બાવા”ના છૂપા નામથી સને ૧૬૧૨ની સાલમાં અંગરમાં રહીને એણે કચ્છની ધરતીની, પ્રજાની અને ભાષાની મેળવેલ માહિતીની તો કચ્છમાં કંતકથાઓ રચાઈ છે ! આ અંગ્રેજ અમલદારનો જે પરિચય મુંબઈથી પ્રગટ થતા ‘સ્વદેશ’ પત્રના વિં સં ૧૬૮૩ના દીપોત્સવી અંકમાં, પૃ ૫ થી ૧૪ના, એ પત્રના કાર્યાલય તરફથી, પ્રગટ થયો છે, તે ખૂબ માહિતીવાણો અને વિસ્તૃત છે. એ જ રીતે “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન”માં (પૃ ૧૮૪-૧૮૮) પણ એના જીવનની ઘણી માહિતી આપવામાં આવી છે. વળી, “કારા કુ ગર કચ્છ”માં પણ આ અમલદારની મહાનગીભરી અને યશનાર્થી કામગીરીની છૂટક છૂટક ઘણી વિગતો આપવામાં આવી છે. એમ લાગે છે કે મેકમર્ડોના ઉછેર અને ઘડતર એક ઘરકરી યોદ્ધા અને અમલદાર તરીકે થયેલ હોવા છતાં સંસ્કારિતા, સારમાયુસારી, હમદર્દી, પરગણુ વૃત્તિ, આનંદી અને મિલનસાર પ્રકૃતિ જેવા ગુણો સહજરૂપે એના જીવન સાથે વણાઈ ગયા હતા. એણે પોતાના ૩૩ વર્ષ જેટલા દૂરંદા જીવનમાં જે સફળતા અને લોકચાહના મેળવી હતી, એમાં આ સફળ્યોનો પણ ફાળો મોટો હતો એમ કહેવું નોઈએ. “સ્વદેશ”ના ઉપકૃત અંકમાં અંતિમ વખતની એના મનની સ્થિતિનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે એની જીવનભૂતિ માટે એના પ્રત્યે વિશેષ માન ઉત્પન્ન કરે એવું છે. એ વર્ણનમાં સચવવામાં આવ્યું છે કે—

“મેકમર્ડોને પોતાને તો દુર્દના આરંભથી જ એવું લાગી આવ્યું હતું કે આમાંથી બચી શકાશે નહીં,

એ જ રીતે કચ્છના આસિસ્ટન્ટ રેસિડેન્ટ ચાલ્સ વોલ્ટરે પણ વિ.સં. ૧૮૮૬માં આ મંદિરની સાચવણી માટે સહાય કરી હતી. (કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન, પૃ. ૨૬૭)

ઉપર સૂચવ્યા મુજબ આ તીર્થની માહિતી સંખ્યા જે વિગતો પડિત શ્રી આણંદજી હાઈએ નોંધાવી રાખી છે, તેમાં કોઈ જૈન ચતિજીએ લખેલ એક પ્રાચીન જીર્ણ હસ્તલિખિત પાનાનો ઉતારો પણ આપવામાં આવ્યો છે. આ ઉતારામાં ભદ્રેશ્વર તીર્થના રક્ષણ માટેની અંગ્રેજ અમલદારોની કામગીરીની પણ (૫૦૨૫-૨૬) કેટલીક વિગતો આપવામાં આવી છે, જે આ પ્રમાણે છે—

“ આ પછી (યવનોના આક્રમણ પછી) આ કચ્છ દેશમાં ઇંગ્લેંડ કંપની રાજ્યનો પદસંચાર થયો અને એજન્સીનું થાણું આવ્યું. એના પોસિટિવલ એજન્ટ કેપ્ટન મેકમર્ડને તે વખતના કચ્છી સંધોના આગેવાનોએ આ તીર્થની ઘણા લાખા વખતથી રાજ-મહારાજાઓ તરફથી થતી મરામત અને મળતી સહાયની લાખી તવારીખ રજૂ કરી સહાય કરવા ભરદાર અનુરોધ કર્યો. કેપ્ટન મેકમર્ડે તે વખતના કચ્છનું પતિથી વિચાર-વિનિમય કરી સંધને જણાવ્યું કે તમે આ ભદ્રેશ્વર તીર્થની સુધારણા અને જીર્ણોદ્ધાર કરો; તમારો આ દેશમાં આ તીર્થનો કચ્છી પ્રજા પર અને શ્રીસંઘ પર જે તીર્થનો અસહ્ય દસ્તૂરી લાગે ચાલ્યો આવે છે, અને તે ઈસ્લામી ભાંગફેડાના પરિણામે પૂરો મળતો નથી, તે મળશે—એમ કહી ખેતીની જમીન ઉપર પા (૬) ટકા લાગે કરી આપ્યો અને સંવત ૧૮૭૮માં જમીન પરના પા (૬) ટકાના લાગણો લેખ કરી આપ્યો. આ રીતે કેપ્ટન મેકમર્ડની સહાનુભૂતિ, સહાય અને દસ્તૂરી લાગણા લેખપત્રથી આ તીર્થનો શ્રીસંઘે નવમો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.

“ તે વખતના એજન્ટ ડુ ધી ગવર્નર સાહેબે પણ સંવત ૧૮૭૯ના લેખપત્ર કરી આપી તીર્થની ઘણી દેખ-ભાળ કરી અને મોટી સહાય આપી.

“ એ રીતે સંવત ૧૮૮૬મા સર ચાલ્સ વોલ્ટર સાહેબે પણ, પોતાના પુરોગામી અધિકારીઓને પગલે ચાલી, આ તીર્થને ઘણી સહાય કરીને સહાનુભૂતિ ખતાવી. પરિણામે તીર્થના વિધાસમાં સાચો ફાળો આપ્યો અને ઉત્તમ ભાગ લેખ્યો.”

એકે શાંકા

ચતિજીએ લખેલ આ પાનામાં નોંધવામાં આવેલ હકીકત પ્રમાણે તો, કચ્છમાં અંગ્રેજ

એટલે એણે તો પોતાનું કુન્યવી કામકાજ સમેટવા માંડ્યું; વાલ-વસિતનાયું લખાવવા માંડ્યું. આ વસિતનાયું લખાવતી વેળા કેમ જાણે કોઈ અગત્યની સરકારી દરગાહી બાબત સંખ્યા પોતાના અભ્યાસપૂર્ણ પ્રુવાસો લખાવતો હોય તેવી શાંતિ અને ઝીણવટથી વિચારી વિચારીને સ્વસ્થતાપૂર્વક એ કામ પૂરું કર્યું. પછી પોતાના શખની વ્યવસ્થા માટે સૂચના કરી કે જે ગામે મારું યુસુ થાય લાખી મારું શખ બીજે કોઈ ગામે લઈ જવાનું નથી, અંભર-માં પણ નહીં. અને કયે ચોક્કસ સ્થળે જમીને ઢંઢનાવવું તે તળાવને કાંઠે આવેલું એનું દ્વિલપસંદ સ્થળ પણ અંગ્રાણી ચીંધીને ખતાવી દીધું. પછી તેણે શાંતિપૂર્વક પડી રહેવા દેવાને સૌને વિનંતી કરી, કિરતારની દયા માગી મોં ઉપર કપડું એઢી લીધું અને થોડા કલાક બાદ એનો ફેલ પડ્યો ત્યાં સુધી એ જ સ્થિતિમાં શાંતિ અને સ્વસ્થતાપૂર્વક પ્રશ્નસ્મરણ કરતો પડી રહ્યો.” (૫૦ ૧૩)

આવા સંસ્કારી પુરુષને શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થ જેવા પ્રશ્નના ધામ પ્રત્યે કૃત્તી લાગણી અને એને સહાય કરવાની વૃત્તિ હોય એ સ્વાભાવિક છે.

રાજસત્તા કાબલ થઈ લગભગ તે અરસાથી તે વિંસ'ં ૧૮૮૬ સુધી અંગ્રેજ અમલદારો આ તીર્થનું ધ્યાન રાખતા હતા; તે પછી સવાલ એ થાય છે કે, આ તીર્થની સાચવણી અને મરામત ખાખતમાં આવી સારી અને રાજ્યાશ્રયવાળી વ્યવસ્થા હોવા છતાં, આ તીર્થ બદ્રેશ્વરના કાંકોરના હાથમાં કેવી રીતે ગયું અને એની હાલત પંદરેક વર્ષ જેવા ટૂંકા ગાળામાં-વિંસ'ં ૧૯૦૧ની આસપાસમાં-એટલી ખર્ચી બિસ્માર કેવી રીતે થઈ ગઈ કે જેથી એના ઉદ્ધાર માટે ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીને આટલી ખર્ચી ચિંતા સેવવી પડી અને તપસ્યા જેવી જહેમત ઉઠાવવી પડી? જો વિંસ'ં ૧૮૮૬ સુધી અંગ્રેજ સત્તાધીશો એની ચિંતા રાખતા હતા, તો ત્યાર પછીના સમયમાં એવી ચિંતા કરવાનું એમણે સાવ ખર્ચ કરી દીધું હોય એમ કેમ માની શકાય ?

વળી, કેપ્ટન મેકમહો, સર ચાર્લ્સ વોલ્ટર વગેરેએ આ તીર્થ પ્રત્યે સક્રિય સહાનુભૂતિ ખતાવીને એની સાચવણી માટે સહાય આપ્યાની વાતનું સમર્થન બીજા આધારોથી પણ થાય છે, એટલે એની ઉપેક્ષા પણ થઈ શકે એમ નથી. તો પછી ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીએ નજરે જાયેલી આ તીર્થની શૌચનીય સ્થિતિ અને પેલા કોઈ અજ્ઞાત ચતિજીના પત્રમાં નોંધવામાં આવેલ આ તીર્થ પ્રત્યેની અંગ્રેજ અમલદારોની સહાનુભૂતિ અને સહાય એ બે વચ્ચે મેળ કેવી રીતે બેસારવો ?

શંકાનો ખુલાસો

આ સવાલનો આધારભૂત કહી શકાય એવો બીજો ખુલાસો જાલે ન આપી શકાય, પણ એનો એક ખુલાસો તો એવો છે કે જે આપણને કંઈક સંતોષ આપી શકે છે. આ ખુલાસો તે ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીને આ તીર્થના ઉદ્ધાર માટે વર્ષો સુધી સતત સેવવી પડેલી ચિંતા અને ઉઠાવવી પડેલી જહેમત, વિક્રમની વીસમી સદીની શરૂઆતના વખતમાં જ આ તીર્થની સ્થિતિ એવી વેરવિખેર થઈ ગઈ હતી કે જે એઈને ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજી ખૂબ દુઃખિત અને એના ઉદ્ધાર માટે ખૂબ ચિંતિત થઈ ગયા હતા, એ એક હકીકત છે. આ ધર્મતીર્થની આવી શૌચનીય સ્થિતિ માટે માત્ર આંસુ સારીને નિષ્ક્રિય બેસી રહે એવા એ જીવ ન હતા. એટલે તેઓ તો, પોતાની શક્તિ અને સૂઝ પ્રમાણે, એ માટે અખંડ પુરુષાર્થની ધૂણી ધખાવીને બેસી ગયા. છેવટે એનું 'એવું' સારું પરિણામ આવ્યું કે જેથી આ તીર્થ સંખ્યા પ્રાચીન-અર્વાચીન માહિતીનું તથા છેલ્લા છોળોદ્ધારની વિગતોનું આલેખન કરતા દેરાસરના રંગમંડપમાં ચોડવામાં આવેલ સંસ્કૃતભાષાના સવિસ્તર શિલાલેખમાં તેમ જ જૂના-છૂર્ણ પત્રમાં પણ ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીની કામગીરીની નોંધ લેવામાં આવી છે.

મૂળનાયકની ફેરબદલી

આ શિલાલેખમાં (પૃષ્ઠ ૨૩-૨૪) જણાવ્યા પ્રમાણે આ તીર્થને આ રીતે (વંસ'ં ૧૯૨૦માં ઉદ્ધાર થયો ત્યાં સુધી તો એમાં મૂળનાયક તરીકે શ્રી પાર્શ્વનાથ લગવાનની પ્રતિમા જ બિરાજમાન હતી; અને વિંસ'ં ૧૯૨૦માં આ ઉદ્ધાર વખતે શ્રી પાર્શ્વનાથ લગવાનના

ખૂલે શ્રી મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાને મૂળનાયક તરીકે ગિરાજમાન કરીને શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાને પાછળની દેરીમાં પધરાવવામાં આવી હતી.^{૧૨} મૂળનાયકની ફેરબદલીની બાબતમાં બીજો મત એવો છે કે આ ફેરફાર વિં સં ૧૬૨૨માં કરવામાં આવ્યો હતો. આ બંને અભિપ્રાયોની વિચારણા-મીમાંસા કરી શકાય એવી કેટલીક સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે.^{૧૩}

તીર્થની છેલ્લી બેઠાલીનો સંભવિત સમય

ભદ્રેશ્વરના ઠાકોરે આ તીર્થને કબજે કર્યારે હીધો અને કેટલા વખત સુધી ત્યાહુ રાખ્યો એની ચોક્કસ માહિતી નથી મળતી, પણ કેટલાંક વર્ષ માટે આ તીર્થ જોનોના હાથમાંથી આ ઠાકોરના હાથમાં ગયું હતું એટલું તો હાથે જ છે. વળી, વિં સં ૧૮૮૬માં સર ચાલ્સ વોલ્ટરે

૧૨. આ શિલાલેખમાંનું આ બાબતને લગતું લખાણ આ પ્રમાણે છે: “તથૈવ પૂર્વ ઓપાર્શ્વનાથપ્રતિમા મૂળ-નાયકત્વેનામૂત્તાં તાં ચ પાર્શ્વે સંસ્થાપ્ય મૂળનાયકપદે શ્રીમહાવીરજિનપ્રતિમા રક્ષતે દ્રવ્ય દત્ત: પરમિદં ચૈવ્યં શ્રીમહાવીરજિનપત્ક સન્જાતમિત્યર્વાચીનકાલીનો[ડ]પમિતિહામ: ।” (તેમ જ પહેલાં મૂળનાયક તરીકે શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા હતી; અને તેને પાછળ પધરાવીને મૂળનાયકપદે શ્રી મહાવીર જિનની પ્રતિમા રક્ષણ કરે છે. આ રીતે આ પછી ચૈવ્ય શ્રી મહાવીર જિનનું થયું. આ (આ તીર્થને) અર્વાચીન સમયનો ધતિહાસ છે.)

આ શિલાલેખમાં જણાવ્યા મુજબ, યતિ શ્રી ખાતિવિજયજી તથા રાજા શ્રી દેશજી બાવા બીજાના સહકારથી આ તીર્થનું જે કંઈ સમારકામ થયું તે શ્રી દેશજી બાવા બીજાના વિં સં ૧૮૧૭માં થયેલ સ્વર્જ-વાસ પછીના થોડાંક (૨-૩) વર્ષમાં જ એટલે કે વિં સં ૧૮૨૦ આસપાસ થયું હોવું જોઈએ, એટલે નવા મૂળ-નાયક તરીકે શ્રી મહાવીરસ્વામીની ગમારામાં પ્રતિષ્ઠા અને જૂના મૂળનાયક શ્રી શામળિયા પાર્શ્વનાથની પાછળની દેરીમાં પધરાવણી પણ આ જ અરસામાં થઈ હતી.

પણ આ મંદિરનું આનું સમારકામ થયા પછી તેમ જ યતિ શ્રી ખાતિવિજયજીના સ્વર્જવાસ પછી, વિં સં ૧૮૩૦ની સાલમાં (સને ૧૮૭૪માં) બ્યારે ડો. જેમ્સ બર્નેસે આ તીર્થની સુલાકાંન હીધી હતી ત્યારે શામ-ળિયા પાર્શ્વનાથની સ્થાપ મૂર્તિ એમણે ગમારાના બમણી બાજુના ખૂણામાં જોઈ હતી, એમ એમની નોંધ ઉપરથી સ્પષ્ટ જાણી શકાય છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે શ્રી શામળિયા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા છેલ્લા છઠ્ઠોદ્ધારની પ્રતિષ્ઠા વખતે-વિં સં ૧૮૩૬ની સાલમાં-મંદિરની ભમતીની પાછળની રૂપમાં નંબરની અખવતી મોટી દેરીમાં પધરા-વવામાં આવી હોવી જોઈએ. વળી, ‘સ્વદેશ’ના વિં સં ૧૮૮૦ હીપોતસની અંકમાં છપાયેલ શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થ સ બંધી લેખમાં (પૃ ૭૮) શ્રી વ્રજલાલભાઈ હાયાએ આ બાબતમાં લખ્યું છે કે “સૌથી છેલ્લી શામળા પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ હતી; પણ સંવત ૧૯૫૦ના વૈશાખ માસમાં બ્યારે બાવન દેદરીઓની રથાપના થઈ ત્યારે આ મૂર્તિને મૂળસ્થાનથી ઉત્થાપન કરી, પાછળના વચલી દેદરીઓમાંની એકમાં સ્થાપવામાં આવી.”

આ પ્રમાણે શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા વિં સં ૧૯૨૦ પછીના ગમે તે સમયે દેરાસરના પાછળના ભાગમાં પધરાવવામાં આવી હોય તો પણ, તે પહેલાંના સમયથી આ તીર્થ ભગવાન મહાવીરસ્વામીના તીર્થ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું હતું એ હકીકતમાં કશો બાધ નથી આવતો.

૧૩. જૂના મૂળનાયક શ્રી શામળિયા પાર્શ્વનાથ અને નવા મૂળનાયક શ્રી મહાવીરસ્વામીની વિં સં ૧૬૨૨-ની સાલમાં ફેરબદલી થઈ હતી એ બાબતની ચર્ચા “આપતિએ અને છઠ્ઠોદ્ધારો” નામના સાતમી પ્રકરણમાં “વિં સં ૧૬૨૨નો શ્રીસંધનો ઉદ્ધાર” એ મથાળે નીચે આપવામાં આવેલી વિષયોમાં કરવામાં આવી છે.

આ તીર્થને સહાય કરી તે પછીનાં ૧૫-૨૦ વર્ષના અરસામાં કંઈક એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હોવી જોઈએ કે જેને લીધે વિક્રમની વીસમી સદીના આરંભમાં આ તીર્થની યોદ્ધાલી ચિંતા અને હુઝ બિપજો એટલી વધી ગઈ.

છબોદ્ધારની જરૂર

એમ લાગે છે કે અંગ્રેજ સત્તાધીશોએ આ તીર્થની જે દેખભાળ કરી અને ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીના પ્રચરનથી અને મહારાજોશ્રી દેશજી બાવા ખીબની પ્રેરણા અને સહાયથી જેન સંધે આ તીર્થની સાચવણી માટે જે કામગીરી બજાવી તે છબોદ્ધાર કહી શકાય એવી મોટી નહીં પણ તાત્કાલિક જરૂરપૂરતા સમારકામ જેવી હોવી જોઈએ. આ દેરાસરના રંગમંડપમાંના મોટા સંસ્કૃત શિલાલેખમાંના “કિંચિત્ત્વ જીર્ણોત્ત્વસ્ય સમારચના કૃતા” એ શબ્દો પણ આ ભાવનુ જ સૂચન કરે છે. એટલે આ તીર્થને લાંબા સમય માટે સુરક્ષિત કરવા માટે એનો મોટો છબોદ્ધાર કરાવવાની જરૂર તો જિણી જ હતી. અને ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજી એ માટે શુ કરવું એનો માર્ગ પણ શોધતા રહેતા હતા.

હાંબના, નિષ્ઠા અને પ્રયત્નમાં સમ્પાદનું આંતરિક બળ હોય છે, તો કુદરત કહો તો કુદરત, પરમેશ્વર કહો તો પરમેશ્વર અથવા ભવિતવ્યતા કહો તો ભવિતવ્યતા, એના તરફથી અજ્ઞાતપણે, છતાં માનવી મારફત જ, સહાય મળી રહે છે, અને તે પણ સમયસર જ. આ તીર્થના છબોદ્ધારની બાબતમાં પણ આવું જ બન્યું અને છેવટે ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીનાં ઇચ્છા અને પ્રયત્ન સફળ થયાં. છેલ્લા છબોદ્ધારનું આવું મોટું કાર્ય કેવી રીતે પાર પડ્યું એની વિગતો પંડિતવચ્ચં શ્રી આલુ'હજીભાઈએ લખાવેલ આ તીર્થના પરિચયમાં (પૃં ૨૭-૨૮) નોંધવામાં આવી છે, જે આ પ્રમાણે છે—

છેલ્લો છબોદ્ધાર

“અચળગચ્છના (અચળગચ્છને અચળગચ્છ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે—) તે વખતના ભારત-ભરમાં પ્રખ્યાત વૈદ અને અધ્યાધારણ મોઘો ધરાનનાર જુજપુરના ચતિ મહિમાસાગરજી અને એમના ગુરુભાઈ ચતિ શ્રી સુમતિસાગરજી કુ'બઈથી જુજપુર આવ્યાનું બણી, ખાસ એપિથો મોકલી, (ચતિ શ્રીખાંતિવિજયજીએ) તીર્થમાં મોલાવ્યા ને (કહ્યું કે) આપના જેવા મોટા માણસોને તીર્થના ઉદ્ધારનો વશ લેવા જેવો છે. શહેરના આગેવાનો અને ગામોના જુજપુરના શૈઃવજપાલ ઉકેડ, પટેલ ભવક ચાંપચી, નરાવાસના પાસુસાઈ અને આસુભાઈ વાગળ વગેરેને ઉત્તેજિત કર્યા ને બધાને તીર્થોદ્ધાર પાછળ લગાડ્યા.”

પંડિત શ્રી આલુ'હજીભાઈની આ નોંધ ઉપરથી પણ લાગે છે કે વિં સં ૧૬૨૦ ના અરસામાં આ તીર્થના ઉદ્ધાર માટે જે કામ થયું હતું તે તાત્કાલિક અને કામચલાઉ સમારકામ જેવું હતું, અને તેથી તીર્થનો સંપૂર્ણ છબોદ્ધાર કરવાની જરૂર તો જિણી જ હતી. વળી, આ માટે તપગચ્છના ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજી, કોઈ પણ ભતના ગચ્છવાદની ખેંચતાણમાં અટવાયા વગર, અચળગચ્છના ચતિ શ્રી મહિમાસાગરજી તથા સુમતિસાગરજીને સામેથી એપિથો દ્વારા આમંત્રણ

મોકલીને ભદ્રેશ્વરમાં તેડાવે અને તીર્થનો ઉદ્ધાર કરવાની વિનંતિ કરે, એ હકીકત ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ શકાય છે કે એમનો આત્મા કેટલો હળુકમી હતો, અને ગમે તે ઉપાયે તીર્થનો ઉદ્ધાર કરવાની વાત એમના રોમ રોમમાં ઠેવી વસી ગઈ હતી. લાગે છે કે તેઓ સાચા ધર્માત્મા પુરુષ હતા.

આ શ્રેણીદ્વારની ધર્મકથા જેવી પ્રેરક વાતને આગળ ચલાવતાં પરિત શ્રી આશુદેવભાઈ પોતાની નોંધમાં કહે છે કે—

“ એટલામાં લેખમાં (રંગમંડપમાંનાં મોટા સંસ્કૃત શિલાલેખમાં તથા તેની નીચેના ગુજરાતી શિલાલેખમાં પણ) એમનો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ છે, તે માંડવીના ખરનરગમ્મીય પીતાંબર શાંતિદાસવાળા મોણ્ણીમાઈનાં વિધવા ગંગાસ્વરૂપ મીડીબાઈને જીવલેણ માંદગી લાગુ પડી. બધા વેલોએ હાથ ખંખેરી નાખ્યા ને મીડીબાઈ જીજ્ઞાસુરમાં યતિ શ્રી સુમતિસાગરજી રાજવેલની સારવાર નીચે આવ્યાં ને ચમત્કારી રીતે સારાં થઈ ગયાં. બદલામાં મોટી રકમ આપવાની બાઈએ ઓફર કરી. પરોપકારી યતિએ તે નકારી, ફરી ફરી નકારી, એટલે ભાગ્યશાળી મીડા બહેને ધર્મદાસ બીધવા નમ્ર અરજ કરી. રાજ્યવેલ યતિ શ્રી સુમતિસાગરજીના કાને, ભદ્રેશ્વરથી બોલતા હોય અને બાઈ સંલગ્નાતું હોય તેમ, યતિ ખાંતિવિજયજીનો જેમી અવાજ કાને પડ્યો : “ મહારાજ ! ભદ્રેશ્વર તીર્થનું કંઈક કરશો. ” રાજ્યવેલ યતિએ બાઈને આ તીર્થની બિસ્માર હાલત, એના શ્રેણીદ્વારની તાત્કાલિક અમલ ને એનું મહાપુણ્ય સમજાવ્યાં, મીડીબહેને, પળની ઢીલ કર્યા વિના, તીર્થના શ્રેણીદ્વાર માટે, પચાસ હજાર કોરીની નાદર રકમ કાઢી આપી. ” ૧૪ (જીભુ, ચિત્ર નં. ૧૬, ૨૦)

આ લખાણ ઉપરથી ભેદ શકાય છે કે અચળગમ્મીના યતિ શ્રી મહિમાસાગરજી તથા યતિ શ્રી સુમતિસાગરજી પણ યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીની જેમ, ગમ્મીવાદના આગ્રહથી મુક્ત અને

૧૪. આ શ્રેણીદ્વારનો ઉલ્લેખ રંગમંડપમાંના સંસ્કૃત તેમ જ ગુજરાતી એ બન્ને શિલાલેખોમાં કરવામાં આવ્યો છે, તે આ પ્રમાણે છે—

સંસ્કૃત શિલાલેખમાં લખ્યું છે કે : “ एतच्च चैत्यमतिपुरातनकालीनत्वेन साम्प्रतमतीवजीर्णं विलोक्य श्रीमांढवीवदरनिर्वास-श्रीजोसवशावतंस-श्री वृष (ढ) शास्त्रीय सा (सा) शान्तिवासश्रेष्ठिमुत् सा पीतावर तं । जीवण सं । लघाभिधानां मध्ये सां (सा) जीवण तद्भायां बीरबाई तत्सुत सा तेजसी तद्भायां सोनबाई तत्सुत सा भोणसी तद्भायां मीठीबाइ नाम्ना आविकया जिनघर्मप्रभाविकया स्वभर्तुः संकेतमनुसरया कैरो ५०००० पचासत् सहस्रव्ययेन सांप्रतं संवत् १९३६ वर्षे श्रीलिंगारजी महा राजराज्ये एतस्य श्रीमहावीरजिन प्र (प्रा) सादस्य जीर्णधारमकारीति साम्प्रतकालीनो [५] यमितिहासः । .. .. श्रीभुजपुरवास्तव्य (व्य) मुं (मुं) सुमती (ति) सागर विने (विनय) सागरजीउपदेवा (सा) त् ॥ श्री सु (सु) भ ॥

ગુજરાતી શિલાલેખ આ પ્રમાણે છે : “ શ્રી માંડવીના રવાણી શા પીતાંબર શાંતિદાસ હાં શા મોણ્ણી તેજશી લારજી મીડીબાઈએ આ મુલ દેરાશર નવો કરાવી જીજ્ઞાસુધાર કરાવ્યો શાં ૧૯૩૬ના સહા મુક ૧૦ વાર શુક્રે શ્રી જીજ્ઞાસુરના રવાણી શા સુમતીસાગર વીનેસાગરજીના બિપદેશથી. ”

આ બન્ને શિલાલેખોનો ભાવ સહેલાઈની સમજી શકાય એવો અને ઓક્સરખો છે. ગુજરાતી શિલાલેખમાં પ્રતિષ્ઠાના વર્ણની સાથે પ્રતિષ્ઠાની તિથિ પણ આપવામાં આવી છે.

ધર્મભક્તિપરાયણ હતા; અને એમણે પણ, યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીની જેમ, ભદ્રેશ્વર તીર્થના છલોદારને પોતાનું કામ માની લીધું હતું, એટલું જ નહીં, એ માટે હજારો કોરી જતી કરીને, સાવ નિઃસ્વાર્થ અને નિર્મમ ભાવે, મીઠીબહેનને આ તીર્થના ઉદ્ધાર માટે દાન આપવાની ત્રેરણા આપી હતી. અને ખરતરગચ્છનાં મીઠીબહેન પણ કેવાં ધર્મપ્રિય અને ઉદાર, કે એમણે, સાવ સહજભાવે, પચાસ હજાર કોરી જેવી મોટી રકમની હોટ પ્રભુના તીર્થના ઉદ્ધાર માટે અર્પણ કરી દીધી !

આ પછી આ છલોદારની હૃદયસ્પર્શી કથા પૂરી કરતાં (પૃં ૨૮) પંડિત શ્રી આણંદજીભાઈ નોંધે છે કે—

“ સુમતિસાગરજીએ જુજપુરમાં સંધોની સભા બોલાવી. જેણે એટલું આપ્યું તેના પાસેથી તેટલું લીધું, ને તીર્થનો ધમધામર છલોદાર શર થયા પછી તો રાખવેલ યતિજ્ઞો, સહેરી આગેવાનો—શ્રેષ્ઠ વીજપાલ ઉકડા, પાસુભાઈ અને આસુભાઈ વાગજી વિગેરે આગેવાનો—તીર્થના ઉદ્ધાર માટે કમર કસી, દેશભરમાં ઘૂમી વળ્યા ને લાણે દ્રવ્ય એકઠું કર્યું. આ થતાં સંવત ૧૯૩૪નો અરસો આવ્યો. બધા તીર્થમાં ભેળા થયા ને ફાગણ સુમાં જન્મના શ્રીસંધોના આ તીર્થમાં પુજા-મહોત્સવનો ભેળો શર કર્યો અને પછી પ્રતિ વર્ષે ફાગણ સુદમાં દેશભરમાંથી હજારો યાત્રાળુઓ ભિલટવા લાગ્યા. લગભગ ૨૫ વર્ષ લગી છલોદારનું કામ ચાલ્યું ને પૂરું થતું આવતું હતું ત્યારે પરમ પ્રભાવક તપગુરુશ્રીય યતિ ખાંતિવિજયજી પરમ સ તોષ અને આત્માનંદ સાથે, તીર્થોદ્ધાર નિકાળતા દેહ છોડી ગયા. પણ રાખવેલ યતિ શ્રી સુમતિસાગરજીએ આગેવાની લીધી ને તીર્થવિકાસનું કામ ચાલુ જ રહ્યું. સંવત ૧૯૫૦ ફાગણ માસમાં, લગભગ અર્ધો લાખ જનસંખ્યાની હાજરીમાં, ભારે દમામથી એની પ્રતિષ્ઠા થઈ. સંવત ૧૯૩૯માં સદ્ગત ત્રીભુવેનજી આવાની સદર પંચાયતે અને રીજન્સી કમિટીએ, કાંઈ પણ લીધા વગર, તીર્થને ફરતી બે લાખ ચોરસ ફૂટ જમીન આપી.”

એકે ખુલાસો

પંડિતવર્ય શ્રી આણંદજીભાઈની નોંધ અહીં પૂરી થાય છે. એમાં આ તીર્થના છલોદાર પછી એની પ્રતિષ્ઠા વિંસં ૦ ૧૯૫૦ના ફાગણ માસમાં થયાનું લખ્યું છે, પણ જિનમંદિરના રંગમંડપમાં લગાવવામાં આવેલ મોટા સંસ્કૃત શિલાલેખમાં આ છલોદાર વિંસં ૦ ૧૯૩૯માં થયાનું નોંધ્યું છે; અને એની નીચેના આ છલોદારને લગતા ગુજરાતી શિલાલેખમાં પણ છલોદાર વિંસં ૦ ૧૯૩૯ના માહ સુદ ૧૦ને શુક્રવારે થયાનું સ્પષ્ટ નોંધ્યું છે. તો પછી પંડિત શ્રી આણંદજીભાઈની નોંધમાં પ્રતિષ્ઠા વિંસં ૦ ૧૯૫૦ના ફાગણમાં થયાનું લખ્યું છે તેનો ભેગ કેવી રીતે બેસારવો ?

આનો ખુલાસો કંઈક આ પ્રમાણે કરી શકાય : વિક્રમ સંવત ૧૯૪૬ની સાલમાં ફાગણ માસમાં આ તીર્થમાં ભેળા ભરાયો તે વખતે તીર્થની પેઢીનું નામ “ વર્ધમાન કલ્યાણજી ” એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. સાથે સાથે એમ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું કે સુખ્ય જિનમંદિરને ફરતી આવવ દેરીઓ છે, તેમાં એક દેરી માટે જેમના તરફથી ત્રણ સો કોરીની મદદ મળે એમના નામની વકતી એ દેરી ઉપર મૂકવી. આ પછી એકાદ વર્ષમાં શ્રી વર્ધમાન કલ્યાણના નામની

તીર્થની પેઢીનું બંધારણ તૈયાર કરીને વિંસં ૦ ૧૯૫૦ના વૈશાખ વદિ બીજને સોમવારના રોજ ૧૫ એને મંજૂર કરીને પેઢીની રીતસર સ્થાપના કરવા માટે તેમજ દેરીઓ ઉપર તકતીઓ મૂકવા માટે કચ્છના ગામેગામના સંઘો ભદ્રેશ્વરમાં મળ્યા હતા; અને એમાં હબ્બરો સાણસો તીર્થની યાત્રાએ આવ્યા હતા. આ ઉપરથી પંડિતશ્રી આણંદજીભાઈએ જીર્ણોદ્ધાર પામેલ દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા વિંસં ૦ ૧૯૫૦ના ફાગણ માસમાં થયાનું નેધિયું હોયું જોઈએ, એમ લાગે છે.

ત્રણ ગચ્છોનો ત્રિવેણીસંગમ

પણ આ હકીકતફેર વિશેષ મહત્વનો નથી. આમાં ખરું મહત્વ તો આ જીર્ણોદ્ધારની પાછળની ભાવનાનું અને એ માટે બધાએ દાખવેલી અંતરની ઉદારતાનું છે. તપગચ્છના એક ચતિશ્રીના અંતરમાં આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાની તીવ્ર ઝંખના બને; અંચળગચ્છના એક ચતિજી એ ભાવનાને ઝીલીને એ કામને પોતાનું માનીને એમાં પોતાનો પૂરો યોગ પડેલી દે, અને ખરતર-ગચ્છના એક ધર્મપ્રેમી બહેન એ માટે સુખ્ય સહાય આપે; અને એ રીતે, ત્રણ ગચ્છોની શુભ નિધાને લીધે સધાયેલા ભાવનાત્મક ત્રિવેણીસંગમને લીધે, આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર થવા પામે—આ પ્રકારના જુદા જુદા ગચ્છોના સક્રિય અને હાર્દિક એળલાસના દાખલાઓ બીજે મળવા મુશ્કેલ છે; વિરલ-અતિવિરલ કહી શકાય એવી આ બાબત છે. આ તીર્થ જેમ જુદા જુદા ગચ્છોનાં ધર્મસ્થાપત્યોથી ગૌરવશાળી, શાંતિનું ધામ અને મૈત્રીભાવના લગવાન તીર્થ કરના ધર્મસંદેશનું નિમિત્ત બન્યું છે, તેમ જુદા જુદા ગચ્છોના સુમેળથી કરવામાં આવેલ આ તીર્થનો છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર પણ વિશેષ ગૌરવશાળી બનવાની સાથે સહધર્મી ભાવનાનો કંઈક અનેાજો બોધપાઠ આપી બચે છે.

અને, બીજો આ જીર્ણોદ્ધારમાં ગચ્છ-ગચ્છ વચ્ચેની સહભાવના, મૈત્રી અને શુભ નિષ્ઠાનું ખમીર સિંચાણ હોય એમ, આ જીર્ણોદ્ધાર એવો મજબૂત બન્યો કે ત્યાર પછી, અત્યાર સુધીના નવેક ઠાચકા જેટલા લાંબા સમય પછી પણ, એમાં જીર્ણોદ્ધાર કહેવો પડે એવું મોટું સમારકામ કરાવવાની જરૂર નથી પડી; પણ સામાન્ય સમારકામ તથા પ્લાસ્ટર અને રંગરોગાન જેવાં ચાલુ કામોથી તીર્થની સાચવણીનું કાર્ય સારી રીતે ચાલ્યું છે અને આ તીર્થની લોકપ્રિયતામાં અને એના પ્રત્યેની શ્રીસંઘની ભક્તિમાં પણ ઉત્તરોત્તર વધારો થતો રહ્યો છે.

આ તીર્થનો મહિમા વધારવામાં જે બેબાબતોએ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે, એની કેટલીક વિગતો પણ આ પ્રકરણમાં જ આપવી ઉચિત છે. આ બે બાબતોમાં પહેલી બાબત છે, અહીં ઈસ વર્ષે ભરવામાં આવતો યાત્રા-મેળો; અને બીજી છે, પાટણનિવાસી (સુબંધમાં વસેલા) શ્રેષ્ઠી-વર્ધ શ્રી નગીનદાસ કરમચંદ સંઘવીએ કાઢેલ શ્રી કચ્છ-ભદ્રેશ્વર અને ગિરનાર તીર્થનો મોટો સંઘ,

યાત્રા-મેળો

દેરાસરના રંગમંડપમાંના મોટા શિલાલેખમાં (પંક્તિ ૨૮, ૨૯, ૩૦) વિંસં ૦ ૧૯૩૪માં

૧૫. પેઢીની જનરલ સભાની કાર્યવાહીની નોંધના ચોપડામાં પેઢીનું બંધારણ આ તિથિએ મંજૂર કર્યાની અને એનો અમલ પણ આ નિથિથી જ શરૂ કરવાનો નિર્ણય કર્યાની નોંધ કરવામાં આવે છે.

સંધના મનમાં ઠર વધે કાગલું સુદિ આઠમના દિવસે યાત્રા-મેળો ભરવાનો વિચાર આંચો એમ લખ્યું છે. ૧૬

પંડિત શ્રી આલુદલભાઈ એ પોતાની નોંધમાં “આ થતાં સંવત ૧૬૩૪નો અરસો આંચો. બધા તીર્થમાં ભેળા થયા ને કાગલું સુદમાં કચ્છના શ્રીસંધોનો આ તીર્થમાં ધ્વજ-મહોત્સવનો મેળો શરૂ કર્યો” એમ લખ્યું છે. આ રીતે તેઓએ આ નોંધમાં મેળો કાગલું માસમાં ભરવાનું અને એને ધ્વજ-મહોત્સવ તરીકે ઓળખવાનું લખ્યું હોવા છતાં એમાં મેળાની તિથિ લખી નથી.

સુનિરાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી (ત્રિપુટી) મહારાજે એમના “જૈન તીર્થોના ઇતિહાસ” પુસ્તક (૫૦૧૪૨)માં આ યાત્રા-મેળા અંગે “અહીં ઠરવળે મહાવદિ ૧૦ના રોજ મોટો મેળો ભરાય છે” એમ લખ્યું છે, પણ આનું સમર્થન બીજા કોઈ ગ્રંથ કે પુરાવાથી થતું હોય એમ જાણી શકાયું નથી. અને છેલ્લા છલ્લોલાર પછી આ જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા વિન્સં ૦૬૩૯ના માહ સુદિ ૧૦ ને શુક્રવારે થયાનું રંગમંડપમાંના શુભરાતી શિલાલેખમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે, એટલે જો માહ મહિનામાં જ મેળો ભરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હોય તો તે માટે માહ વદિ ૧૦ના બદલે માહ સુદિ ૧૦ ની તિથિ જ નક્કી કરવામાં આવી હોત. પણ, બીજા ઉલ્લેખોની જેમ, શુક આ ગ્રંથમાં (૫૦૧૪૮) જ “ભરેશ્વરમાં કાં ૦ સું ૩-૪-પનો મેળો ભરાય છે. પાંચમે ઉત્સવપૂર્વક ધ્વજ ચઢાવવામાં આવે છે, આ વખતે હજારો માણસોની હાજરી હોય છે” એમ લખવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી પણ આ યાત્રામેળો માહ વદિ ૧૦ના ભરાતો હોવાની આ ગ્રંથમાં અગાઉ નોંધેલી વાત બિનપાયાદાર ઠરે છે.

વળી, રંગમંડપમાંના મોટા શિલાલેખમાં મેળાની તિથિ કાગલું સુદિ ૮ની નોંધેલી હોવા છતાં સુનિરાજ શ્રી હંસવિજયજી મહારાજે, એમણે રચેલ “પ્રશ્નોત્તર પુષ્પમાલા” પુસ્તકમાં (૫૦૨૧૬-૨૭૩) આ આખા શિલાલેખનો અનુવાદ-સારાંશ આપ્યો છે, તેમાં (૫૦૨૭૨-૨૭૩) આ યાત્રા-મેળાને લગતા ભાગનો અનુવાદ આ પ્રમાણે આપ્યો છે—

“શ્રીસંધના ચિતમાં પરમ હિતકર પ્રજાસનીય લાગણીવાલો અભિપ્રાય કિપન થયો કે ઈહાં પ્રતિ વર્ષે કાગલું માસમાં સર્વ સંધનો મોટો મેળો ભરી આ તીર્થની મોટા આડંબરથી યાત્રા પ્રવર્તાવીએ તો ઠીક. તે જિત્તાસાને અમલમાં ચૂકવા દહ નિશ્ચય થતાં સંવત ૧૬૩૪ના વર્ષથી મેલાવણની શરૂઆત થઈ, ત્યારથી વર્ષેવર્ષે હજારો માણસોને મેળો કાગલું સુદ ૫ ઉપર ભરાય છે, અને જલપાનાનો વરવોડો કાઠનાપૂર્વક શિખરો ઉપર ધ્વજનો ચઢાવવામાં આવે છે.”

સુનિરાજ શ્રી હંસવિજયજી મહારાજે કરેલ આ ભાગના આ અનુવાદ ઉપરથી ભેઈ શકાય છે કે મૂળ સંસ્કૃત શિલાલેખમાં કાગલું સુદિ ૮ લખેલ હોવા છતાં એમણે પોતાના અનુવાદમાં “કાગલું સુદિ પાંચમ” એવો સુધારો કર્યો છે.

૧૬. આ મેળો ભરવાના શ્રીસંધના નિર્ણય અંગે આ શિલાલેખમાં લખ્યું છે કે “સી સંઘસ્ય પચ્ચરપુર્ય-પ્રાંભારમહિન્નાઝ્ઞાવાર્ધિ વિજયમાનમવલોકુચ શ્રીસંધિ-તે શાવિપરમહિતકારકોઽતિશયસુપ્રમત્તો ષ્યમભિપ્રયો સમજન્તિ, યદુતાત્ર ચેલ્યે પ્રતિવર્ષે ફાલ્ગુન શુક્લાષ્ટમ્યાં સર્વસંઘં મિલયિત્વા મહતાઽઽઽઽમ્બરેજ યાત્રા પ્રવર્તયિત્યેતિ ।”

એમણે આમ શા માટે કયું હશે, એનો જુલાસો એ છે કે આ મેળો ભરવાની શરૂઆત વિં સં ૧૬૩૪થી થઈ હતી, અને એમણે આ પુસ્તક, ૩૩ વર્ષ પછી, વિં સં ૧૬૬૭માં પ્રગટ કર્યું હતું; એટલે એમણે મેળો જે તિથિએ ભરાતો હતો તે પ્રત્યક્ષ બાણીને તથા ભેઈને જ અનુવાદમાં આવો વાસ્તવિક ફેરફાર કરવાનું મુનાસિક માન્યું હશે. ૧૭

આ તો આ મેળાની તિથિની બાબતમાં નોંધાયેલ ફેરફારની કેટલીક સામાન્ય વાત થઈ. મુખ્ય વાત આ યાત્રા-મેળાનો કચ્છના સંઘમાં ઘણો મહિમા છે અને તે ફાગણ સુદિ ૩-૪-૫ એ ત્રણ દિવસો સુધી ભરાય છે, અને પાંચમના દિવસે મંદિરનાં શિખરો ઉપર ધર્મજો યજ્ઞવાવામાં આવે છે એ છે એટલે પંડિત શ્રી આણંદજીભાઈએ આ ઉત્સવને “દેવજ-મહોત્સવ” તરીકે બિરહાવેલ છે તે બિલકુલ ચથાર્થ છે. ૧૮

શેઠ શ્રી નગીનદાસ કરમચંદનો મહાન સંઘ

ધર્મપવોની જેમ યાત્રાધામો પણ ધર્મસંસ્કૃતિનું વિશિષ્ટ અંગ લેખાય છે; અને તેથી તીર્થયાત્રા અને સમૂહયાત્રાના સંઘોનો મહિમા ખૂબ વધુ વવામાં આવ્યો છે. જીવનમાં ધર્મભાવનાની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો અને જનસમૂહમાં ધર્મશાસનની પ્રભાવના કરવાનો આ પણ એક ઉત્તમ ઉપાય છે. જૈન ધર્મમાં તો ઠેર ઠેર તીર્થયાત્રાના મહત્ત્વનાં શુભુગાન કરવામાં આવ્યાં છે, અને છેક પ્રાચીન સમયથી તીર્થયાત્રાના નાના-મોટા અસંખ્ય સંઘો નીકળતા રહ્યા છે.

કચ્છનું શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ જૈન તીર્થ એક પ્રાચીન અને મહિમાવંતું તીર્થ છે. અને તેથી પ્રાચીન સમયથી એના નાના-મોટા-સંખ્યાબંધ યાત્રાસંઘો, સમયે સમયે, ભાવિક ભાઈઓ-બહેનો દ્વારા, નીકળતા જ રહ્યા છે. આ મહાતીર્થના જે સંઘો છેલ્લા સૈદ્ધાંત દરમ્યાન નીકળ્યા છે, એમાં પાંચેકઠામકા પહેલાં (વિંસં ૧૬૮૩ની સાલમાં) પાટણના મુંબઈ નિવાસી મુપ્રસિદ્ધ શ્રેણીવર્ષ શ્રી નગીનદાસ કરમચંદ સંઘવીએ કાઢેલા શ્રી કચ્છ-ભદ્રેશ્વર-ગિરનારની યાત્રાનો સંઘ સુવર્ણકળશ સમો શોભી રહે એવો અને ખૂબ ગૌરવશાળી મહાસંઘ હતો. આ મહાસંઘે બાણે જૈન સંઘમાં ભદ્રેશ્વરતીર્થની યાત્રાનો ઉદ્ધાર કર્યો હોય, એ યાત્રાનો માર્ગ વિશેષ મોકળો બનાવ્યો હોય અને શ્રીસંઘના અંતરમાં આ તીર્થની યાત્રા માટે વિશેષ તમસા જગાવી હોય, એમ જ લાગે છે.

શ્રી યતુજય ગિરિરાજના રખોપાની વાર્ષિક રૂા. ૧૫૦૦૦)ની રકમનો શ્રી પાલીતાણા રાજ્યનો કરાર સને ૧૯૨૫માં પૂરો થયો હતો, એટલે પાલીતાણાના હરખારશ્રીએ એ રકમમાં અસાધારણ

૧૭. “સ્વદેશ”ના વિં સં ૧૯૮૦ના અંકમાં (૫૦ ૭૮) શ્રી પ્રજ્ઞાલભાઈ છાયાએ આ મેળા બંને લખ્યું છે કે : “અહીં દર વર્ષે ફાગણ સુદમાં ચાર દિવસ સુધી મેળો ભરાય છે, જેમાં પાંચથી ૭ હજાર સુધી માણસો એકઠા થાય છે.”

૧૮. તા. ૨૭-૪-૧૯૨૬ના રોજ મળેલ ટ્રસ્ટીમંડળની સલાહે આ મેળાની કંઠાતરીમાં “મેળા” શબ્દના બદલે “યાત્રા” શબ્દ મૂકવાનું નક્કી કર્યું હતું, ત્યારથી આ મેળાને “યાત્રા” કહેવામાં આવે છે. મેં આ બંને શબ્દોનો મેળ કરીને “યાત્રા-મેળા” એવા શબ્દપ્રયોગ અહીં કર્યો છે.

વધારો કરીને નવો કરાર કરી આપવાની માગણી કરી હતી. આને લીધે પાલીતાણુ રાજ્ય અને જૈન સંઘ વચ્ચે કલેશ ઊભો થવા પામ્યો હતો, અને અગ્રેજ સરકારના પ્રતિનિધિ શ્રી વોટસને આ રકમ વધારીને એક લાખની કરી આપવાનો અન્યાયી ફેસલો આપ્યો, એની સામે જૈન સંઘે, પોતાનો અણગમો બહાર કરીને, શ્રી શત્રુજય તીર્થની ચાત્રાનો જ બહિષ્કાર કર્યો હતો. આ બહિષ્કારનો આ સમય હતો.

આ અરસામાં શેઠશ્રી નગીનદાસ કરમચંદ સંઘવીની ઇચ્છા તીર્થચાત્રાનો સંઘ કાઢવાની થઈ. એમણે પોતાની આ ઇચ્છા આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયસિદ્ધિસૂરીશ્વરજી મહારાજના પ્રશિષ્ય પંચાસજી મહારાજ શ્રી ભક્તિવિજયજી રાધનપુરવાળા (વર્તમાન એકસો વર્ષની ઉંમરના વયોવૃદ્ધ અને ચારિત્રવૃદ્ધ આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયભદ્ર સૂરીશ્વરજી) આગળ રજૂ કરી. તેઓએ કચ્છ-ભદ્રેશ્વર તીર્થનો સંઘ કાઢવા પ્રેરણા આપી અને શાસનસમ્રાટ આચાર્ય શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી પાસે શેઠ શ્રી નગીનદાસભાઈએ પોતાની આ ભાવના વ્યક્ત કરતાં તેઓએ અત્યારે તીર્થધારાજ શત્રુજયની ચાત્રા બંધ હોવાથી આ ચાત્રાસંઘમાં શ્રી ગિરનાર તીર્થની ચાત્રાનો સમાવેશ કરવાની ભલામણ કરીને એમની ભાવનાને વિશેષ પ્રોત્સાહન આપ્યું. છેવટે શેઠશ્રી નગીનદાસ કરમચંદ શ્રીભદ્રેશ્વર-ગિરનારની ચાત્રાનો મહાસંઘ કાઢવાનો અનુમોદનીય નિર્ણય કર્યો; અને એ માટે ગામગામ આમંત્રણો મોકલીને સંઘ માટેની જગી તૈયારીઓ ઝડપથી કરવા-કરાવવા માંડી.

શુભશતના પ્રાચીન પાટનગર પાટણથી વિ. સં. ૧૯૮૩ના માગશર વદિ ૧૩, તા. ૧-૧-૧૯૨૭ના રોજ, મંગળ બોધઠિયે, શ્રીસંઘે શુભ પ્રયાણ કર્યું. શાસનસમ્રાટ આચાર્ય શ્રી વિજય-નેમિસૂરીશ્વરજી, તીર્થપ્રભાવક સરણપરિણામી આચાર્ય શ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વરજી, પંચાસ.શ્રી ભક્તિવિજયજી(રાધનપુરવાળા)અને પંચાસ શ્રીભક્તિવિજયજી (સમીવાળા), પં.અનુયોગાચાર્ય શ્રી ખાંતિવિજયજી ગણિ આદિ અનેક સાધુ-સુનિરાભે, સંજ્ઞાબંધ સાધ્વીજી મહારાજે તેમ જ સેંકડો સહધર્મી ભાઈઓ-બહેનો આ સંઘમાં ભેડાયાં હતાં. ચતુર્વિધ સંઘથી શોભતો આ સંઘ ન્યાં પડાવ કરતો ત્યાં સુન્દર નગર જ વસી જતું હતું.

આ સંઘ શ્રી શંખેશ્વર મહાતીર્થ, પંચાસર, માંડળ, ઉપરિયાળા થઈને કાંગાપ્રા ગયો અને ત્યાંથી હળવદ, વેણાસર થઈને કચ્છનાં નાનાં-મોટાં સ્થાનોમાં થઈને માહ સુદિ ૧૦ના રોજ (આ તીર્થના છેલ્લા છોડોદાર પછી જે તિથિએ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી એ તિથિએ જ) ભદ્રેશ્વર પહોંચ્યો. ત્યાં સુદિ ૧૪ સુધી પાંચ દિવસની સ્થિરતા કરી બધાંએ મન ભરીને એ તીર્થની ભક્તિ કરી અને ચાત્રાનો જૂળ લાલ લીધો. અહીં સંઘવીઓને તીર્થમાળા પહેરાવવામાં આવી હતી.

પછી સંઘે વેણાસર પાછા આવીને સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશ કર્યો સૌરાષ્ટ્રનાં અનેક ગામોની ચાત્રા કરતો કરતો સંઘ ચેત્ર વદિ પાંચમના રાજકોટ પહોંચ્યો, અને ત્યાં બે દિવસ સુધી સંઘે સ્થિરતા કરી; અને અહીં એક ભાઈ-બહેનની બેઠકની અનુયોગાચાર્ય^{૧૬} પંચાસ શ્રી ખાંતિવિજયજી મહારાજ પાસે દીક્ષા લીધી. આ સંઘ કેટલો મોટો હતો તે “શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાચાત્રા” પુસ્તકમાં

૧૬. આ ભાઈ-બહેનની બેઠક તે મારા પરમ પૂજ્ય પિતાશ્રી દીપચંદ દિમચંદ દેસાઈ અને અમારાં પૂજ્ય બાળ વિક્રમ ફાઈ અને અમારા કુટુંબનાં નવાઈ બાળકોનાં હેતાળ માતાશ્રી લહેરી બહેન. મારા પૂજ્ય

ભદ્રાવતી નગરી

ભદ્રાવતી નગરી કેટલી પ્રાચીન છે, એની સ્થાપના ક્યારે થઈ હતી અને એની ચડતી-પડતી ક્યારે અને ક્યાં કારણોસર થઈ તેમ જ એના નામનું પશ્ચુ પરિવર્તન ક્યારે થયું વગેરે બાબતોનો વિચાર કરવા માટે એ સ્થાનના ઇતિહાસ તથા એની ભૂગોળ એ બન્ને બાબતોને લગતી હકીકતો કે સામગ્રી તપાસવાની રહે છે; કારણ કે સમગ્ર ધરતી અને એના ઉત્થાન-પતન સાથે ભૂગોળ અને ઇતિહાસ એ બંને સંકળાયેલાં જ હોય છે.

સામાન્ય રીતે વિચારીએ તો, એમ કહી શકાય કે, ધરતીની પોતાની કથા તે ભૂગોળ અને માનવીની પોતાની કથા, એનું નામ ઇતિહાસ આ બેમાંથી ગમે તેનો વિચાર કરવો હોય તો એમાં ધરતીનો સંબંધ તો રહેવાનો જ. ધરતીને છોડીને માનવી ન તો જીવી શકે છે કે ન પોતાની સત્તા કે સંપત્તિની લાલસાને અથવા તો પોતાના અહંકારને પોષી શકે છે; અને જીવનસાધના કરીને આત્માત્મ અને વિશ્વત્વ શ્રેય કરવાનો પુરુષાર્થ કરવો હોય તો, ત્યાં પશ્ચુ, પહેલો આધાર ધરતીનો જ જોઈએ. એટલા માટે ધરતીને, સારાં-નરસાં બધાં સંતાનો ઉપર વહાલ વરસાવનાર હેતાળ, સહનશીલ અને ક્ષમાશીલ માતાની ઉપમા આપવામાં આવી છે; ક્ષમા એ તો ધરતીનું જ બીજું નામ છે.

પશ્ચુ ઉપર જેની સમજૂતી આપવામાં આવી છે, તે ઇતિહાસ અને ભૂગોળના વિકાસો, લોખંડી ચોકકા જેવી પાકી ચોકાળખીવાળા, એક-બીજાથી સાવ જુદાં અને સ્વતંત્ર ક્ષેત્રો જેવા નથી. માનવીની કથા અને ધરતીની કથા એ ખરી રીતે, એકબીજાની પૂરક કથાઓ છે; અને આ કથાઓના સંગમને કિનારે સંસ્કૃતિઓ જન્મ ધારણ કરે છે, વિકાસ કરે છે અને, સમય જતાં, ક્યારેક પતન અને વિનાશને પણ પામે છે. દુઃકમાં, જેમ સુખ-દુઃખની ફૂલચૂંથણીનું નામ સંસાર, તેમ ભૂગોળ અને ઇતિહાસની ફૂલચૂંથણી એટલે દુનિયા.

“ઇતિહાસ” શબ્દનો પૂરેપૂરો અર્થ સમજવામાં આવે તો ઇતિહાસ બહુવાતું અને લખવાનું કામ સીધાં ચઢાણ ચઢવા કરતાં વધારે અઘરું લાગ્યા વગર ન રહે ઇતિહાસનો અર્થ છે ભૂતકાળની ઘટનાઓનું ચર્ચા અને નિર્વિવાદ જ્ઞાન અને વર્ણન.^૧

ઇતિહાસની ઝાંખી કેડીઓ

ભદ્રાવતી નગરીનો તેમ જ એ નગરીમાં સ્થપાયેલ વસઈ જૈન તીર્થનો ઇતિહાસ શોધવો

૧. ઇતિહાસ શબ્દ સંસ્કૃત ભાષાનો છે, અને તે આ રીતે બન્યો છે: ઇતિ+હ+આસ. ઇતિ એટલે ‘એ પ્રમાણે’; હ એટલે ‘ખરેખર’; આસ એટલે ‘હવે’. અર્થાત્ અચુક ઘટના કે વાત “આ પ્રમાણે જ હતી.” આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે કોઈ પણ ઘટનાના નિર્વિવાદ સત્ય જ્ઞાન અથવા કથનને જ ઇતિહાસ કહી શકાય.

અને લખવો હોય તો, અનેક પ્રકારની આધારભૂત સામગ્રીની જરૂર પડે. આવી સામગ્રીમાં સૌથી વધારે પ્રમાણભૂત અને નિર્વિવાદ સામગ્રી પુરાતત્વીય ચાને શીલાલેખો અને ખીલ સાહિત્યિક ઉદ્દેશો કે આધારો ગણાય. શીલાલેખો સામગ્રીમાં પાપણ ઉપરના લેખો, પાપણનો કે ધાતુની મૂર્તિઓ ઉપરના લેખો તેમ જ તામ્રપત્રોનો સમાવેશ થાય છે. અંથસ્થ તથ્યો અને હકીકતો તો ઇતિહાસના આલેખનનો પાયો જ બની રહે છે; અને તે પછી કંઈક જોછા આધારરૂપ કહી શકાય એવી અને ઇતિહાસના આલેખનમાં વિવેક અને ઝીણવટપૂર્વક ઉપયોગ કરવા જેવી સામગ્રી તે પુરાણકથાઓ, લોકકથાઓ, કંતકથાઓ તેમ જ અનુશ્રુતિઓ લેખી શકાય.

આમ જોઈ એ તો, ભદ્રાવતી નગરી અને ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ જૈન તીર્થની બાબતમાં આવી ફરેક પ્રકારની સામગ્રી અધિક કે જોછા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ તો થાય જ છે; અને છતાં, આ બધી સામગ્રીનું યથાશક્ય અધ્યયન-અવલોકન કરતાં, આ નગરીનો અને આ તીર્થનો શુદ્ધ અને નિઃશંક કહી શકાય એવો ઇતિહાસ લખવામાં યથાર્થ માર્ગદર્શન કરાવી શકે એવી વિશેષ આધારરૂપ અન્ય સામગ્રીની અપેક્ષા રહે જ છે. અત્યાર સુધીમાં આ બંને બાબતોમાં (તેમ જ આ તીર્થના ઉદય અને અસ્તનો ખ્યાલ આપતી ઘટનાઓની બાબતમાં પણ), જે સામગ્રી ઉપલબ્ધ થઈ છે, તેને ઇતિહાસની આછી-પાતળી અને ઝાંખી કેડીઓ જ કહી શકાય એવી છે. એટલે એને આધારે આ બંનેના ઇતિહાસને શોધી કાઢવાનું કામ, હગલે ને પગલે, મુસીબત અને મૂંઝવણથી ભરેલું લાગ્યા કરે છે. પણ આ નગરી અને આ તીર્થના ઇતિહાસની શોધની બાબતમાં જ આવી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે, એવું નથી; ભૂતકાળની બધી ઘટનાઓ ઉપર ચડી ગયેલાં સમયનાં પડ-પોપડાંને ઉખેળીને એની અંદર છુપાઈ રહેલ એના સાચા સ્વરૂપને પામવાનું કામ હમેશાં આનું જ કપડું હોય છે. એટલે આ બંને બાબતમાં જે કંઈ સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે, એનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરીને એના ઇતિહાસનું નિરૂપણ કરવાનો યથાશક્ય પ્રયત્ન કરવો એ જ મુખ્ય વાત છે.

નગરીની વાત

નગરીની પ્રાચીનતા—આ નગરી કેટલી પ્રાચીન છે એ બાબતમાં નિશ્ચિત જવાબ આપી શકાય એવી સામગ્રી હજી ઉપલબ્ધ થવી બાકી છે. નામના સરખાપણાને લીધે, એકાદ સૈકા પહેલાં, આ નગરીને હિંદુધર્મની માન્યતા મુજબના^૨ મહાભારતયુગમાં મૂકીને એ ચાર-પાંચ હજાર વર્ષ કરતાં પણ વધુ પ્રાચીન હોવાનું સૂચન શ્રી આરમારામ કેશવજી દ્વિવેદીએ સને ૧૮૭૬માં રચેલ એમના “કચ્છ દેશનો ઇતિહાસ” નામે પુસ્તકમાં (પૃ. ૨-૩) કર્યું છે, જે આ પ્રમાણે છે—

“ભદ્રાવતી નગરી જેના હાલ ભદ્રેશ્વર પાસે ખડેર છે તે ભારતમાં લખેલા યુવનાથ રાખની નગરી હતી,

૨. જૈન કાળગણના પ્રમાણે મહાભારતનો સમય ૮૪-૮૫ હજાર વર્ષ જેટલો જૂનો છે.

૩. જે ગ્રંથ સમય જતા “મહાભારત” નામે જોળખાતો થયો, તે શરૂઆતમાં “ભારત” તરીકે જાણીતો હતો અને એ એક લાખ સ્થાન જેટલો મોટો નહીં પણ આસરે દસ હજાર સ્થાન જેટલો જ હતો પછી, સમયના વહેવા સાથે, એનો વિસ્તાર વધતો ગયો અને છેવટે એ ગ્રંથ એક લાખ સ્થાનપ્રમાણ બની ગયો.

જેમાંથી પાંડવોને અશ્વમેધ યજ્ઞ વાસ્તે પંચકલ્યાણી ઘોડા મળ્યા હતા. એ જગ્યાએ વસઈનાં જૂનાં મંદિરો જેવા લાગે છે. ”

કચ્છની ભદ્રાવતી નગરી એ જ મહાભારત યુગની યુવનાશ્રવ રાજની ભદ્રાવતી નગરી, એ વાતનું પ્રતિપાદન કરતો ઉપરનો ઉલ્લેખ જૂનામાં જૂનો (એકસો વર્ષ જેટલો જૂનો) છે; અને એ ઉલ્લેખ પ્રમાણભૂત છે, એમ માનીને એ વાતનો સારા પ્રમાણમાં પ્રચાર તથા સ્વીકાર પણ કરવામાં આવ્યો છે “ મારી કચ્છ ચાના ” (પૃ. ૭૦), “ જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ ” (પૃ. ૧૪૧) અને “ જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ ” (પૃ. ૧૩૮) એ ત્રણે જૈન ગ્રંથોમાં આ વાત નોંધવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત “ શ્રી જગદ્ગુરિત ” ની પ્રસ્તાવનામાં (પૃ. ૧૧) તથા “ કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન ” માં (પૃ. ૮૬) પણ આ વાતનો ઉલ્લેખ થયેલો છે.

મહાભારત યુગની યુવનાશ્રવ રાજની ભદ્રાવતી નગરી એ જ કચ્છની ભદ્રાવતી નગરી, એ મતલબનો ઉપરનો ઉલ્લેખ જોઈને મને યજ્ઞ કે મહાભારત, શ્રીમદ્ ભાગવત કે બીજા કોઈક પુરાણમાંથી આ વાતનું સમર્થન કરતા સ્ત્રોતો મળી આવે તો એ અહીં નોંધવા જોઈએ; અને એમ સમજીને એને શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો તો જુદા જ પ્રકારની હકીકત બહુવા મળી, અને એ ઉપરથી જિલ્લું એવું નિશ્ચિત તારણ નીકળ્યું કે મહાભારતયુગની ભદ્રાવતી નગરી અને કચ્છમાંની ભદ્રાવતી નગરી એ એક જ નહીં પણ એ જુદી જુદી નગરીઓ છે । આની વિગતો આ પ્રમાણે છે—

શ્રી હાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરીકૃત “ પૌરાણિક કથાકોષ ” માં (પૃ. ૪૩૪) આ નામની નગરીનો પરિચય આ પ્રમાણે મળે છે—

“ યૌવનાશ્રવ (૩)—હરિતાપુરના પૂર્વભાગમાં આવેલ ભદ્રાવતીનો રાજ-તેની રાણીનું નામ પ્રભાવતી-તેની પાસે રયામકર્ણ નામે અશ્વ-તે યુધિષ્ઠિરને અશ્વમેધને માટે જરૂરી હોવાથી ભીમએને જઈ તેની પાસેથી હાથ કર્યો. ” (જૈમિનિ અશ્વમેધ, અ. ૧-૭)

આ ઉપરાંત શ્રી નંદલાલ ડેએ Geographical Dictionary of Ancient and Medieval India નામે ગ્રંથ લખ્યો છે, તેનો અનુવાદ શ્રી હાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરીએ “ ભૌગોલિક કોષ ” નામે કર્યો છે, તેમાં (પૃ. ૧૬૦) ભદ્રાવતી નગરીનું જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે પણ મહાભારત યુગની ભદ્રાવતી નગરી અને કચ્છની ભદ્રાવતી નગરી જુદી હોવાનું જ સમર્થન કરે છે, જે આ પ્રમાણે છે—

“ ભદ્રાવતી—મધ્ય પ્રાંતમાં ચાંદ જિલ્લામાં આવેલા વરોરાથી ઉત્તરે દસ માઈલ ઉપર આવેલું ભટલ તે જ. એ જ જિલ્લામાં ચાંદ કસ્ટાની વાયવ્યમાં ૧૮ માઈલ ઉપર આવેલ સંકેતે પણ લોકોકિર્તમાં પ્રાચીન ભદ્રાવતી

૪. મધ્યપ્રદેશમાં હી ગચ્છાટ, વર્ધા અને ચાંદની નજીકમાં આવેલું ભટલ નામે જૈન તીર્થ તે જ આ ભટલ છે. શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની સ્થાપ, અર્ધ પચાસન, મોટી નાગજીવાળી, વિશાળ, મનોહર અને પ્રભાવશાળી પ્રતિમા જગીનમાં અગ્રી દટાયેલી હતી. તે સ્થાપનો કબજે લઈને જૈન સંઘે વિ. સં. ૧૬૬૬માં એનો ઉદ્ધાર કરાવીને એને મહાન પ્રભાવશાળી તીર્થ બનાવ્યું. (જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ, પૃ. ૪૭-૪૮).

હે છે. જૈમિનિ ભારતમાં એ યુવનાયની રાજધાની હતું એમ કહ્યું છે. હાલનું ભીલસા તે ભદ્રાવતી એમ કની ગહામ હે છે (ભીલસાના સ્તૂપો, પાનું ૩૬૪; જન એન સોન જેન, ૧૮૪૭, પાન ૭૪૫). પંજાબમાં એલમ ત્રિલ્લામાં પેંડદાદનખાનની પાસે આવેલી જુઆરી નામની એક જૂની જગા તે પ્રાચીન ભદ્રાવતી છે એમ કેટલાક કહે છે. એ જગાએ ઘણું ખડિએશ આવેલાં છે (જન એન સોન જેન, પાન ૫૩૭). ભદ્રાવતી સરસ્વતીને કિનારે આવ્યાનું પદ્મપુરાણના ઉત્તરખંડના ૩૦મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે. ભદ્રાવતી હસ્તિનાપુરથી ૨૦ જોજન દૂર છે એવું જૈમિનિએ મારતના જહા અધ્યાયમાં કહ્યું છે. ટોલેમીએ ઉલ્લેખ કરેલી વ્યારદાઓતીસ તે ભદ્રાવતી—એ ભદ્રાવતી વિષ્ય પર્વત-માળાની પૂર્વે આવ્યાનું કહે છે (મેકક્રાન્ડલનું ટોલેમી, પાન ૧૬૨). એણે ભારતનું ભદ્રાવતી એમ ઓળખાવ્યું છે. (આર્કિ'ન સન રીપોર્ટ ૨૧, પાન ૯૨). "

ભદ્રાવતી નામની નગરી કયાં કયાં આવેલી છે, એને હગતાં અનેક સ્થાનોનો નિર્દેશ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે, પણ એમાં કચ્છમાં આવેલી ભદ્રાવતી નગરીનો અને એ નગરી મહાભારત-યુગની હોવાનો કોઈ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી, એ સ્પષ્ટ રૂપે એઈ શકાય છે.

કચ્છના ઇતિહાસવિદ અને કેળવણીખાતાના અધિકારી રાવ સાહેબ શ્રી દલપતરામ પ્રાણીજન ખખખરને કચ્છની ભદ્રાવતી નગરી એ જ મહાભારતકાળની યુવનાય રાજની ભદ્રાવતી નગરી, એવી ખાતરી નહીં હોવાથી એમણે, સને ૧૮૭૫માં રચેલ " કચ્છની ભૂગોળ વિદ્યા " નામે પુસ્તકમાં (આવૃત્તિ પહેલી, પૃન ૪૬) આ અંગે લખ્યું છે કે—

" અહીંના લોકો એવું કહે છે કે મહાભારતમાં કહેલી યુવનાય રાજની ભદ્રાવતી નગરી તે આ ભદ્રેસર છે, અને પાંડવોએ અશ્વમેધનો ઘોડો આ ઠેકાણે બાંધ્યો હતો; પરંતુ મહાભારતમાં જોતાં એવું માલમ પડે છે કે અશ્વમેધ સાર ઘોડો ભદ્રાવતી નગરીમાંથી લાવ્યા હતા અને તે એ ભદ્રેસર કે નહીં તે નક્કી થઈ શકતું નથી. "

કચ્છની ભદ્રાવતી એ જ મહાભારતના સમયની ભદ્રાવતી એવું " કચ્છદેશનો ઇતિહાસ " નામે પુસ્તકમાં વિધાન કરનાર શ્રી આત્મારામ કેશવજી દિવેદીનું પુસ્તક પ્રગટ થયું તેની એક વર્ષ પહેલાં શ્રી દલપતરામ ખખખરનું પુસ્તક પ્રગટ થયું હતું. આ રીતે હગભંગ એક જ સમયમાં પ્રગટ થયેલાં બે પુસ્તકોમાં આ અંગે જુદો જુદો મત દર્શાવવામાં આવ્યો છે, પણ ઉપર આપેલાં " પૌરાણિક કથાકોષ " અને " ભૌગોલિક કોષ " નાં ઉદાહરણો ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રી દલપતરામ ખખખરનો મત સાચો છે. ૫

આ બધી ચર્ચાનો સાર એ થયો કે કચ્છની ભદ્રાવતી નગરી અને મહાભારતમાં વર્ણવેલી ભદ્રાવતી નગરી એક જ નહીં પણ બે જુદી જુદી નગરીઓ છે. તો પછી સવાલ થાય છે કે કચ્છની ભદ્રાવતી નગરી કેટલી પ્રાચીન હશે ?

૫. કચ્છની ભદ્રાવતી નગરી મહાભારતની ભદ્રાવતી નગરી કરતાં જુદી હોવાનો શ્રી દલપતરામ ખખખરનો મત આવે સ્પષ્ટ હોવા છતાં એમના વિદ્વાન પુત્ર શ્રી મગનલાલ ખખખરે સને ૧૮૯૬માં સંપાદિત કરેલ " શ્રી જગદ્ગચરિત " ની પ્રસ્તાવનામાં (પૃન ૧૧) એ બંને નગરી એક હોવા અંગે " મહાભારતમાં કહેલી યુવનાય રાજની ભદ્રાવતી નગરી તે આ ભદ્રેશ્વર છે; અને પાંડવોએ અશ્વમેધનો ઘોડો આ ઠેકાણે બાંધ્યો હતો એમ કેટલાક માને છે. " એમ શા ઉપરથી લખ્યું હશે ? શું, એમણે એમના પિતાશ્રીનું વજૂદનાણું લખાણ નહીં જોયું હોય ?—એવા સવાલ થયા વગર રહેતો નથી.

આ સવાલનો નિશ્ચિત જવાબ આપી શકાય એવી બીજી વિશ્વસ્ત સામગ્રી ઉપલબ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી, આ નગરીની પ્રાચીનતાનો આ તીર્થની સ્થાપનાની જે કથા પ્રચલિત છે તેની સાથે સાંકળી લઈને, એમ કહી શકાય કે, આ કથામાં સૂચવ્યા પ્રમાણે, આ તીર્થની સ્થાપના મહાવીર નિર્વાણની પહેલી પચીસીમાં (વીર નિર્વાણ સંવત ૨૩માં) થઈ, તે પહેલાંના ગમે તે સમયથી કચ્છની ભદ્રાવતી નગરીનું અસ્તિત્વ હોતું હોઈએ. આ નગરીની પ્રાચીનતાની ખાબતમાં અત્યારે તો આથી વિશેષ કંઈ કહી શકાય એમ નથી.

કનક આવડાનો કબજો — લોકપ્રચલિત અનુશ્રુતિઓમાંની એક અનુશ્રુતિ એ છે કે વિ. સં. ૬૧૮માં પાટણના કનક આવડાએ ભદ્રાવતી નગરી અને એની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર કબજો કરી લીધો હતો.^૬ કનક આવડો ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હોતા એના પુરાવા મળવા હજી બાકી છે; એટલે, આવા પુરાવા મળી આવે ત્યાં સુધી, એને એના નામે લોકોમાં પ્રચલિત બનેલી કથાઓનો નાયક જ સમજવો હોઈએ; એટલે પછી એણે ભદ્રાવતી નગરી અને એની સાથેના પ્રદેશ ઉપર કેટલાં વર્ષ સુધી શાસન કર્યું હતું તે નિશ્ચિત ન જ થઈ શકે.

ભદ્રાવતીમાંથી ભદ્રેશ્વર — કનક આવડાએ કે તેના અનુગામી બીજા આવડાઓએ ગમે તેટલા વખત સુધી ભદ્રાવતી નગરીમાં રાજ્ય કર્યું હોય, પણ પછીની જે કંઈ માહિતી મળે છે, તે ઉપરથી એમ જાણી શકાય છે કે વિક્રમના આઠમા સૈકાના અંત ભાગમાં ભાણગઢના સોલંકી વંશના રજપૂતોએ ભદ્રાવતી પોતાના તાબામાં લઈ લીધું હતું. આ સોલંકીઓ જૈનધર્મના અનુયાયી હતા. એમણે ભદ્રાવતીનું નામ બદલીને ભદ્રેશ્વર રાખ્યું.^૭ તેઓએ આ નગરીના નામમાં ફેરફાર શા માટે કર્યો હતો, તે જાણી શકાતું નથી.

સોલંકો અને વાઘેલા શાસન — આ પ્રમાણે સોલંકી વંશના શાસકોએ ભદ્રેશ્વર અને એની આસપાસના પ્રદેશનો કબજો લીધા પછી, વચ્ચેના સમયમાં કોઈ કોઈ વાર એમાં કોઈ વિદ્યેષ આગ્યા હોય તો એને બાદ કરતાં, ક્રમે ક્રમે કચ્છની મોટા ભાગની ધરતી ઉપર જૂજીર ધરિત્રાનું સમ્રાટપદ અથવા રાજપદ ધરાવતા સોલંકી વંશના શાસકોનું અને તે પછી વાઘેલા

૬. ડૉ. બજેસ : “ Kannak Chavada of Pattan then subjugated the country (in Samvat 618), rebuilt the temple and installed an image in S. 622.” (પછી પાટણના કનક આવડાએ એ પ્રદેશ ઉપર કબજો કરી લીધો, દેરાસરને ફરી બંધાવ્યું અને એમાં વિ. સં. ૬૨૨માં એક મૂર્તિ પધરાવી.) (રિપોર્ટ જોન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ ઇન્ડિયાના એન-ડ કચ્છ, પૃ. ૨૦૦)

૭ એજન પૂ. ૨૦૬-૨૦૭ : “ The Solanki Rajputs of Bhāṅgaḍh next conquered the country and changed the name of the city to Bhadresvar (S.798) The Solanki was also a Jain.” (ભાણગઢના સોલંકી રજપૂતોએ એ પ્રદેશ છતી લીધો અને શહેરનું નામ બદલીને ભદ્રેશ્વર રાખ્યું. (સ. ૭૯૮) આ સોલંકી પણ જૈન હોતા.) તથા વજલવાલ ભગવાનજી છાયા : “ ત્યાર પછી (કનક આવડાના શાસન પછી) તેના પૌત્રના વખતમાં એ દેવ જૈન સોલંકી રજપૂતોએ છતી લીધી અને સંવત ૭૯૮માં શહેરનું નામ ભદ્રાવતી હતું તે ફેરવિને ભદ્રેશ્વર રાખ્યું. ” (“ સ્વદેશ ” દીપોત્સવી અંક, વિ.સં. ૧૯૮૦, પૃ. ૭૮)

વંશના શાસકોનું શાસન ચાલતું રહ્યું હતું, તે છેક છેલ્લા રાજ કરણ વાઘેલા (સુપ્રસિદ્ધ નામ કરણ વેલા) ના વિક્રમની ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધના સમય સુધી.

ગુજરાતના ઇતિહાસના સુવર્ણયુગ સમા સોલંકી યુગનો મૂળ પુરુષ મૂળરાજ સોલંકી વિ. સં. ૧૦૧૭માં ગૂર્જરપતિ બન્યો. તે પછી અજમેરના તથા દક્ષિણના એમ બન્ને દેશના રાજાઓએ ગુજરાત ઉપર એકસાથે ચડાઈ કરી તે વખતે, પોતાના રાજનીતિનિપુણ, વિચક્ષણ પ્રધાનોની સલાહથી, મૂળરાજ કચ્છમાં કંથકોટના કિલ્લામાં છુપી ગયો હતો. એ વખતે કે બીજા કોઈ વખતે એણે ભદ્રેશ્વરમાં તળાવ બંધાવ્યું હતું અને આગળ જતાં મહારાજા કુમારપાળે પણ ત્યાં તળાવ બંધાવ્યું હતું.^૬

આ જ વાતનો નિદેશ “ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ” ભાગ ૧, પૃ. ૩૬૫માં આ પ્રમાણે કર્યો છે—

“ ભદ્રેશ્વર વેલાકુલ ’માં ભીમસિંહ નામનો પ્રતિહાર હતો તે કોઈની આજ્ઞા માનતો નહીં, એને રાજા વીરધવલ સાથે અશ્વક્રમણ થઈ, જેમાં અંતે સંધિ કરી અને એમાં ભીમસિંહને માટે ભદ્રેશ્વરનો વહીવટ જ કરવાનું રહ્યું,” (પ્રત્યક્ષાંશ, પૃ. ૧૦૪-૧૦૬ માંના વર્ણનને આધારે.) આ પ્રસંગનો સાર આ પ્રમાણે છે—

પ્રત્યક્ષાંશમાં આ પ્રસંગનું જે વિસ્તૃત વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે સ્પષ્ટ અને શર્માચક્રાગ્રી છે. એનો સાર એ છે કે ભદ્રેશ્વર વેલાકુલમાં પ્રતિહાર વંશનો ભીમસિંહ નામનો માથાભારે શાસક રાજ્ય કરતો હતો. તે ગૂર્જર-પતિની આજ્ઞાની પણ ઉપેક્ષા કરતો હતો. ગૂર્જરપતિ ધોળકાના વીરધવલે એને પોતાની આજ્ઞા માનવાનું કહેવરાવ્યું તો સામેથી ભીમસિંહે એને પક્ષાર આપ્યો કે તમારે મારી આજ્ઞા ઉઠાવવા તૈયાર રહેવું. પરિણામે બન્ને વચ્ચે યુદ્ધનો પ્રસંગ જન્મો થયો. બે પક્ષમાંથી એક પણ પક્ષ પાછો પડવા તૈયાર ન હતો.

આ અરસામાં જ ભવાલિપુરના ચાહમાન વંશના રાજા ઉદયસિંહના ત્રણ ભાયાતો—સામતપાલ, અનંતપાલ અને ત્રિલોકસિંહ નામના—એ રાજધાની અસંતુષ્ટ થઈને નોકરીની શોધમાં ચાલી નીકળ્યા. ત્રણે સંગા ભાઈ હતા અને એકે હાનરા જેવા શરવીર મહાયોદ્ધા હતા. એમણે ધોળકામાં રાજા વીરધવલ પાસે જઈને નોકરીની માગણી કરી, અને એક એક જણને એક એક લાખ દ્રમ જેટલો પગાર આપવાની વાત કરી. વીરધવલે એમની આ માગણી નકારી કાઢતાં કહ્યું કે એટલા ધનથી તો સેકડો સુમટો રાખી શકાય. પછી રાજાએ ત્રણેને પાનનાં બીડા આપીને વિદાય કરી દીધા, એ વખતે વસ્તુપાલ-તેજપાલે રાજાને કહ્યું : આ ત્રણ પુરુષોને જવા ન દેશો. આવ્યા પુરુષોને રાખવા કરતાં ધનને વધારે મહત્વનું ગણવું ઉચિત નથી. પણ રાજાએ એમની આ સલાહ ન માની.

પેલા ત્રણે યોદ્ધાઓ ભદ્રેશ્વરમાં જઈને ભીમસિંહને મળ્યા. ભીમસિંહે એમને લાખ લાખ દ્રમના પગારથી રાખી લીધા. એક તો ભીમસિંહ પોતે જ મિત્રજનો ફાટ્યો હતો, એમાં, અધૂરામાં પૂરું, આ ત્રણે મોટા સમરવીર યોદ્ધાઓનું બળ ઉમેરાયું. પછી તો પૂછવું જ શું ?

પછી વીરધવલ અને ભીમસિંહનાં સૈન્યો વચ્ચે ભદ્રેશ્વરના રણમેદાનમાં યુદ્ધ શરૂ થયું. પેલા ત્રણ મહાયોદ્ધાઓ વીરધવલના સૈન્યને વીંધતા વીંધતા છેક વીરધવલ પાસે પહોંચી ગયા. અને પોતાના ઉપરવટ નામના યોદ્ધા પર મેદાન

૮. રા. ૫ ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ. ૧૪૫.

૯. શ્રી જગદ્ગુરુતિ, સર્ગ ૬, શ્લોક ૪૭.

વીરધવલના કપાળ સામે ત્રણે ચોદાઓએ ત્રણ શાલા ઉગ્રાગ્રીને કહ્યું : તને હજુતાં કેટલી વાર ? પશુ તારા હાથનું એક એક ખીડું અને આશુ છે એટલે તને છવતો જવા દઈએ છીએ. અને એમ કહીને, એમણે રાણાની સાથેના સૈનિકોને પાડી દીધા અને રાણા વીરધવલને પશુ એના લોહ પરથી પાડી દીધો.

આમ કરતાં એ ત્રણે ચોદાઓ પશુ ખૂબ ધાવલ થઈ ગયા. પશુ પોતાના વિજયની એ'ધાણી તરીકે ઉપરવટ નામના રાણાના લોહાને લઈને તેઓ ચાલતા થયા. એ લોહાને બેઈને લીમસિંહને એમના મહાપરાક્રમની ખાતરી થઈ અને એ ખૂબ રાજ થયો. પશુ સવાર થતાં ધાવલ થયેલ વીરધવલ સાબલો થઈ ગયો. લીમસિંહને આ સમાચાર મળતાં એ હિંમત હારી ગયો; અને એને ખાતરી થઈ કે ગૂર્જરપતિના વિશાળ સૈન્ય સામે હવે ટકી શકાય એમ નથી, એટલે છેવટે એણે, પોતાના મંત્રીઓની સલાહ મानीને, રાણા વીરધવલ સાથે સંધિ કરી. આ સંધિની મુખ્ય શરત “ મીમસિંહેન ભદ્રેશ્વરમાત્રેણ ઘૃતિર્વરણીયા ”— લીમસિંહે હવે કેવળ ભદ્રેશ્વરથી જ સતોષ માનવો— એ હતી. આ રીતે આ'તે ગૂર્જરપતિ રાણા વીરધવલનું ગૌરવ સચવાઈ રહ્યું.

બડેભાગ્યોનું શાસન—સોલંકીઓ અને વાલેલાઓના શાસન પછી, કેટલોક સમય વીત્યા પાછ, કચ્છમાં બડેભાગ્ય વંશનું શાસન સ્થિર થયું; અને મહારાજો શ્રી જે'ગારજી બાવા પહેલા (વિ. સં. ૧૫૬૬-૧૬૪૨) એના દંઢ પાયો નાખનાર આદિ પુરુષ હોવામાં.

ભદ્રેશ્વરનો કિલ્લો—વિક્રમની અગિયારમી સદીની છેલ્લી પચ્ચીશીમાં (વિ. સં. ૧૦૮૦ એટલે સને ૧૦૨૪માં) મહામહા ગિજનીએ ગુજરાત ઉપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે ગુજરાતમાં શ્રીમદેવ પહેલો, જે એનાં પરાક્રમોને લીધે ભીમ બાલ્યાવલી તરીકે વિખ્યાત હતો, એણે રાજ્ય ચાલતું હતું. ગિજનીના આક્રમણ સાથે ટકી શકાય એમ ન લાગ્યું, એટલે એણે, પોતાના પૂર્વજ મૂળરાજ સોલંકીની જેમ, કચ્છના બાણીતા કંથકોટના કિલ્લામાં આશ્રય લીધો હતો; અને રાજકીય પરિસ્થિતિ થાળે પડતી લાગી ત્યારે, ગુજરાત પાછા ફરતાં, એણે ભદ્રેશ્વરમાં કિલ્લો બંધાવ્યો હતો. ૧૦

કેટલાક શિલાલેખો—જે સ્થાનને કુદરતસર્જિત અને માનવસર્જિત અનેક આપત્તિઓના અવારનવાર લોભ થતાં રહેલું પડ્યું હોય એના શિલાલેખો પૂરી સંખ્યામાં સચવાઈ રહે એવું લાગ્યે જ બને છે. ભદ્રેશ્વરના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પાડી શકે એવા શિલાલેખોની બાબતમાં આવું જ બન્યું છે, અને તેથી આવા અધ્યાગાંઠ્યા જ શિલાલેખો ઉપલબ્ધ થાય છે. આમાંના કેટલાક શિલાલેખો ભદ્રેશ્વરના દેરાસર સિવાયનાં અન્ય સ્થાનોનાં છે અને કેટલાક ભદ્રેશ્વરના દેરાસરમાંના છે.

અન્ય સ્થાનોના શિલાલેખોમાં સૌથી જૂનો શિલાલેખ વર્તમાન ભદ્રેશ્વર ગામમાંના આશાપુરી માતાના છાત્ર મંદિરના એક થાંભલા ઉપરનો વિ. સં. ૧૧૫૮ની સાલનો છે. એમાં સાલના અંક સિવાય બીજું કશું દેખાતું નથી. બીજે લગભગ અળંગ સચવાયેલો અને મહત્વનો

૧૦.

ચૌલુક્યવર્જકવિમૂષ્ણેન શ્રીમીમદેવેન નરેશ્વરેણ ।

સ કારિત્ત મદ્રપુરસ્ય દુર્ગમપાતયત્કારિતારિવર્ગઃ ॥

શ્રી જગદ્ગુરિત, સર્ગ ૫, શ્લોક ૪,

તથા સર્ગ ૫, શ્લોક ૨૮; તથા કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન, પૃ. ૪૫.

શિલાલેખ ભદ્રેશ્વર ગામથી દરિયા તરફ, દોઢેક માઇલની દૂરી પર આવેલ, ચોખંડા (નાળેશ્વર) મહાદેવ નામના સ્થાનમાં સચવાઈ રહ્યો છે તે છે. આ શિલાલેખ આ સ્થાનનો નથી પણ બીજા કોઈ સ્થાનનો છે.^{૧૧} છ લીંટીનો આ શિલાલેખ મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહનો વિં સં ૧૧૬૫નો છે. એમાં મહારાજ સિદ્ધરાજનાં ત્રિભુવનગંડ, બર્જરકબિજી, અવંતિનાથ, ધારાવિડંબક અને ત્રેલોકચમલ્લ જેવાં^{૧૨} બધાં વિશેષણો ઉપરાંત ભદ્રેશ્વર (ભદ્રેશ્વરવેલાકુલ=ભદ્રેશ્વરના દરિયાકિનારા)નું નામ બે વાર મળે છે એ જ રીતે વાઘેલા સારંગદેવનો વિં સં ૧૩૩૨નો ભદ્રેશ્વરમાંથી મળેલો શિલાલેખ અત્યારે જોખરા ગામમાં સચવાઈ રહ્યો છે, અને ભદ્રેશ્વરના ફૂલસર તળાવની પાળે આવેલા વિં સં ૧૩૩૬ની સાલના ઉલ્લેખવાળા સંખ્યાબંધ પાળિયા પણ કોઈ લઘઈ કે ધીંગાણાની સાક્ષી આપતા ખડા છે.

ભદ્રેશ્વરના દેરાસરની અંદરના શિલાલેખોમાંના કેટલાકનું અસ્તિત્વ હોવાના પુરાવા મળે છે, પણ એ શિલાલેખો અત્યારે દેખાતા નથી. આવા શિલાલેખોમાં સૌથી જૂનો કહી શકાય એવો વિં સં ૧૧૩૪ના વૈશાખ સુદ ૧૫નો હતો. અને એમાં કોઈ શ્રીમાળી જૈને મંદિરને કંઈક લેટ આખ્યાનો કે કંઈક સમારકામ કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ હતો. આ ઉપરાંત દેરાસરની ભમતીમાંના કેટલાય થાંભલાઓ ઉપર વિં સં ૧૨૨૩ અને ૧૨૩૫ની સાલના લેખો હતા, પણ એ એવા ઘસાઈ ગયા હતા કે એમાંનું લખાણ ઉકેલી શકાયું ન હતું. પણ, એમ લાગે છે કે, એ લેખો ભક્તાએ દેરાસરને કંઈક લેટ આપી હોય એ સંબંધી હતા.^{૧૩}

૧૧. આવો ઐતિહાસિક મહત્વનો શિલાલેખ એક ઝોટલા ઉપર ચોડેલો સાવ ખુલ્લો પડ્યો છે, તથા એને વધારે ઘસારા લાગ્યા વગર નહીં રહે. આમ ન બને એટલા માટે એ સુરક્ષિત બને એવા પગલાં તરત લેવાની ખાસ જરૂર છે. શ્રી જગદ્ગુરિતાના સંપાદક શ્રી મગ્નલાલ દલપતરામ ખખખરે એ પુસ્તકની પુરવણીમાં આ શિલાલેખના મૂળ સ્થાન અંગે (૫૦૧૧૪) સ્વયં છે કે “ આ લેખનો પથ્થર દુદીઆવાળા દહેરામાંથી બહી લાવી બેસાડવામાં આવ્યો છે.”

૧૨. બહી એ બળબુવં રસપ્રદ ઘઈ પડશે કે, ગુજરાતના વિખ્યાત નવલકથાકાર સ્વ. શ્રી ધૂમકેતુએ ચૌધુભ નવલકથાવલી લખી છે, તેમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહનાં બર્જરકબિજી, ત્રિભુવનગંડ અને અવંતિનાથ એ ત્રણ વિશેષણોના આધારે ત્રણ નવલકથાઓ લખી છે.

૧૩. વિંસં ૧૧૩૪, ૧૨૨૩ અને ૧૨૩૫ના શિલાલેખોની માહિતી સૌથી પહેલી ડૉ. બર્નેસના “ રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ટીક્વીટીઝ ઓફ કાઝિયાવાડ એન્ડ કચ્છ”માં (૫૦ ૨૦૭) મળે છે. શ્રી મગ્નલાલ દલપતરામ ખખખરે, એમણે સંપાદિત કરેલ “ શ્રી જગદ્ગુરિયત ”ની પુરવણીમાં (૫૦ ૧૧૦), ભદ્રેશ્વર જૈન તીર્થના જુદા જુદા થાંભલાઓ ઉપર વિંસં ૧૧૩૪, ૧૨૨૩, ૧૨૩૨, ૧૨૩૫, ૧૨૩૩ની અને ૧૩૫૮ સાલના લેખો હોવાનું લખ્યું છે. તેમાંથી વિંસં ૧૩૨૩ અને ૧૩૫૮ના લેખો સંબંધમાં તો એમણે એમ લખ્યું છે, કે “ એક સ્તંભ ઉપર સં ૧૩૨૩ અને એક ઉપર ૧૩૫૮ બર્નેસ તથા મારા પિતાએ જઈ જોયા હતા.” પણ ડૉ. બર્નેસના પુસ્તકમાં સં ૧૩૨૩ અને સં ૧૩૫૮ના લેખો અંગે કોઈ નિર્દેશ મળતો નથી. તો પછી શ્રી મગ્નલાલ ખખખરે આ પ્રમાણે શાને આધારે નોંધ્યું હશે, તે શોધવાનું રહે છે, કારણ કે આધાર વગર કંઈ પણ ન લખવાની એમની ઇતિહાસકારની દૃષ્ટિ હતી,

આ જિનમંદિરના છેલ્લા છબ્બેદારની માહિતી આપતા, રંગમંડપમાંના વિં સં ૧૬૩૯-ની સાલના એક સંસ્કૃત અને બીજા શુબરાતી શિલાલેખોને બાદ કરતાં અત્યારે તો આ મંદિર સંખંધી કૃત ત્રણ જ બુના શિલાલેખો કાળના મોમાંથી બચી જવા પામ્યા હોય એમ દેખાય છે. આ બેમાંનો એક વિં સં ૧૫૬૪નો છે, બીજો વિં સં ૧૬૫૬નો છે, અને ત્રીજા શિલાલેખમાં સં ૧૧૦૦ જેવું કંઈક દેખાતું હોવા છતાં, ઘણો પ્રયત્ન કર્યા પછી પણ, એવું લખાણ ઉઠેલી શકાયું નથી. પહેલો શિલાલેખ દેરાસરની બહાર, દેરાસરની ડાબી બાજુની દીવાલ અને શાંભલાવાળા ઉપાશ્રય વચ્ચેની નવેળીમાં, દેરાસરની દીવાલ ઉપર ચોડેલો છે [ચિત્ર નં. ૫૧]. એમાં બમ રાવળે (ભદ્રેશ્વરના) જિનમંદિરને બાર ગામ ભેટ આપ્યાનું લખ્યું છે. બીજો શિલાલેખ દેરાસરમાં પેસતાં આપણા ડાબા હાથે એક જ શાંભલા ઉપર બે ટુકડે કોતરવામાં આવેલ છે. અને એમાં શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિના ઉપદેશથી ભદ્રેશ્વરની બાબતમાં રાઓ શ્રી બારમલ છ સાથે, હાલા ડુંગરજીએ, કંઈક સમાધાન કર્યાનું લખ્યું છે, અને એમાં કુંહરપી ગામનું નામ પણ નોંધ્યું છે. ત્રીજો શિલાલેખ આપણા જમણા હાથ ઉપરના એક શાંભલા ઉપર કોડેલો છે, જે, ઉપર સૂચ્યું તેમ, ઉઠેલી શકાતો નથી. (બુચો ચિત્ર નં. ૧૧ અને ૧૨) (આ શિલાલેખો સંખંધી વિશેષ વિચારણા આ પુસ્તકનાં ૭મા અને ૮મા પ્રકરણોમાં કરવામાં આવી છે.)

અંશરથ ઉલ્લેખો—શ્રી રાજ્યોખસ્તરિજીએ વિં સં ૧૪૦૫ માં રચેલ પ્રબંધકોશ અપરનામ ચતુર્વિંશતિપ્રબંધમાં વસ્તુપાલપ્રબંધમાં, અગાઉ સૂચ્યું તેમ, તદા મદ્રેશ્વરવેળાકુલે મીર્ષાવ્રહો નામ પ્રતિહારસ્તિઠ્ઠતિ (૫૦ ૧૦૪) અને મીર્ષાસિંહેન મદ્રેશ્વરમાઘેળ વૃતિર્વરણીયા (૫૦ ૧૦૬) એ રીતે ભદ્રેશ્વરનો ઉલ્લેખ મળે છે. શ્રી શુભશીલ ગણિકૃત પંચશતી પ્રબોધ (પ્રબંધ) સંખંધ જીર્ણ પ્રબંધપંચશતીમાં જગદુસંખંધમાં મદ્રેશ્વરપુરે વેળાકુલે (૫૦ ૫) અને મદ્રેશ્વરપુરે માહલભૂવો રાજ્ય વ્રજે (૫૦ ૬) એ રીતે ભદ્રેશ્વરનું નામ મળે છે. અને પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહમાં (૫૦ ૮૦) વીસલદેવવૃત્તમાં બધ મદ્રેશ્વરે વસાહજગજ્ઞનામા વસતિ । અને અન્યદા સં ૧૩૧૫ વર્ષે દુર્ગમકાલે બોવોમલેન વળકત્રુટો મદ્રેશ્વરભ્યાપારિણો નારાહસ્ય લેલઃ પ્રહિત । એ રીતે ભદ્રેશ્વરનો નામોલ્લેખ થયેલો છે.

કીજગદુચરિત—સંસ્કૃત ભાષાની આ કૃતિના રચયિતા પૂર્ણિમા ગચ્છના ૧૪ શ્રી ધનપ્રભ-સૂરિના શિષ્ય શ્રી સત્તોનંદસૂરિ છે. કતાંએ એને મહાકાવ્ય કહ્યું છે. એમાં સાત સર્ગ છે, અને જુદા જુદા છંદના કુલ ૩૮૭^{૧૫} શ્લોકો છે. આ ચરિતમાં કતાંએ દરેક સર્ગને અંતે પોતાના ચરુડું તથા

૧૫. રાકામિધેયબુધિપક્ષવિરાજમાનમ । સર્ગ ૧, શ્લોક ૩. રાકાપક્ષ એટલે પૂર્ણિમા પક્ષ. શ્રી મગનલાલ ખખખરને આ ગચ્છનો ખ્યાલ નહીં હોય, તેથી એમણે આ પદ્યિતનો અર્થ “ રાક્ષા (એટલે પૂર્ણિમાના) શુકલ પક્ષના એવા શૌભાયમાન ” એવો કર્યો છે.

૧૫. શ્રી મગનલાલ દલપતરામ સંપાદિત આ કાવ્યના છઠ્ઠા સર્ગના ચાર્ણલવિક્રીડિત છંદના ૨૬મા એક જ શ્લોકને સરતચૂકથી ૨૬, ૨૭ એમ બે નંબર નોંધાઈ ગયા છે. એટલે છઠ્ઠા સર્ગના ૧૩૭મા બદલે ૧૩૬ શ્લોક સુગળ શ્લોકોની આ ગણતરી મૂકી છે.

પોતાનું નામ આપ્યું છે તેમ જ જે તે સર્ગમાં વર્ણવેલ વિષયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; પણ મહાકાવ્યને અતે પ્રશસ્તિ આપી નથી, તેથી એમણે આની રચના ક્યાં અને ક્યારે કરી તે બાણી શકાતું નથી. પણ પૂર્ણિમા ગચ્છના સર્વાનંદસૂરિના લેખો વિંસં ૧૪૬૫થી ૧૫૧૧ સુધીના^{૧૬} મળે છે, તે ઉપરથી એમ કહી શકાય કે વિક્રમની પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધ અને સોળમી સદીના પ્રારંભની વચ્ચેના કોઈક સમયે આ કાવ્યની રચના થઈ હોવી ભોઈએ. આ કૃતિ મહાકાવ્યના પ્રકારની હોવાથી એમાં ઘટનાઓ પ્રમાણમાં ઓછી અને વર્ણન વધારે છે.

આ કાવ્યમાં ભદ્રેશ્વરમાં વિક્રમની તેરમી સદીની અને ચૌદમી સદીની પહેલી પચીસીમાં થઈ ગયેલ અને પોતાના દુષ્કાળ-નિવારણના લોકોપકારક કાર્યનેદીધે જગત્પિતા, જગદેવ અને જગદાતાર તરીકે વિખ્યાત થયેલ શ્રીમાલ વંશના શ્રેષ્ઠી જગદ્ગુણાના ચરિત્રનું વર્ણન કરેલ છે, એટલે એમાં ઠેર ઠેર ભદ્રેશ્વરનો ઉલ્લેખ હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ કાવ્યમાં ભદ્રેશ્વરના કિલ્લાનું તથા સાગરનું વર્ણન પણ મળે છે. જગદ્ગુણાના પિતા સોલ શ્રેષ્ઠી પોતાના મૂળ વતન કંથકોટમાંથી ભદ્રેશ્વરમાં આવીને રહ્યા હતા (જુઓ, સર્ગ ૨, શ્લોક ૨, ૪, ૨૮). પાંચમા સર્ગમાં પારકર દેશના રાજા પીઠદેવે બાણાવલી બાંધે બંધાવેલો ભદ્રેશ્વરનો કિલ્લો તોડી પાડ્યો (શ્લોક ૧, ૪) અને જગદ્ગુણે ગૂર્જરપતિ લવણપ્રસાદ પાસેથી લશ્કરી સહાય મેળવીને એ દૂરી બધાંયો અને એ કિલ્લો ભેદીને પીઠદેવને એવો આઘાત લાગ્યો કે એ ત્યાં જ મરી ગયો (શ્લોક ૭, ૧૬-૪૨), એ ઘટનાઓ વર્ણવી છે અને છઠ્ઠા સર્ગમાં જગદ્ગુણે ભદ્રેશ્વરમાં શું શું કરાવ્યું તેની નોંધ આપી છે (શ્લોક ૪૨-૪૮). આ કાવ્યને સમગ્ર રીતે એતાં એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે જગદ્ગુણાના વળતમાં ભદ્રેશ્વરનું બંદર ધીકતું હતું. આ પુસ્તકમાં ભદ્રાવતી નહીં પણ બધે ભદ્રેશ્વર નામ જ મળે છે.

શ્રી વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠચરિત્રમ્—આ પણ સંસ્કૃત કાવ્યમય કૃતિ છે. આ કૃતિની પ્રશસ્તિ ૩૭ શ્લોક જેટલી લાંબી છે. એથી બાણી શકાય છે કે એની રચના વિં સં ૧૬૯૧માં, શ્રાવણ સુદ સાતમના રોજ, અંચલગચ્છના મહાન પ્રતાપી આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિના પટ્ટશિષ્ય આચાર્ય શ્રી અમરસાગરસૂરિએ વર્ધમાનશાના પુત્ર જગદ્ગુની વિનંતિથી (કચ્છની રાજધાની

૧૬. શ્રી સર્વાનંદસૂરિના સમયના નિર્દેશ માટે જુઓ, શ્રી અમરચંદ્ર નાહટા સંપાદિત બિકાનેર જૈન લેખ સંગ્રહ, લેખાંક ૬૨૪, ૯૪૫; તથા ૬૫૯, ૬૭૫, ૭૦૪, ૭૭૦ વગેરે આ કોના લેખો.

“શ્રી જગદ્ગુરિત ” નો રચનાસમય આ રીતે વિક્રમની ૧૪મી-૧૫મી સદી વચ્ચેનો નિશ્ચિત હોવા છતાં “ગુરુશનનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ” લાગ ૨, પૃ ૨૪૫ આ ચરિત્રની રચનાની બાબતમાં લખ્યું છે કે “ દરમ્યાન સર્વાનંદ સૂરિએ કચ્છના દાનવીર જગદ્ગુણા વિશે જગદુચરિત (ઈંસં ૧૨૬૦ના અરસામાં) નામે સંસ્કૃત ગ્રંથ રચ્યો ”. આ લખાણમાં આ ચરિત્રનો રચનાસમય ઈંસં ૧૨૬૦ એટલે કે વિંસં ૧૩૧૬ હોવાનું લખ્યું છે, તે બરાબર નથી. કારણ કે આ ચરિત્રના કર્તા શ્રી સર્વાનંદસૂરિએ પોતે જ (સર્વ ૭, શ્લોક ૩૫) લખ્યું છે કે જગદ્ગુણાના સ્વર્ગવાસનો (ગૂર્જરપતિ) અર્જુનદેવ વાઘેલાએ પણ શોક પાળ્યો હતો, અને અર્જુનદેવ વાઘેલાનો શાસનકાળ તો વિંસં ૧૩૧૮ થી ૧૩૪૧નો નિશ્ચિત જ છે,

ભુજ નગરમાં) કરી હતી (સર્ગ ૯, શ્લોક ૩૩-૩૬).^{૧૭} આ ચરિત્રના કર્તા આ બંને ભાઈ બોના સમકાલીન તેમ જ એમણે કરેલ સંખ્યાબંધ ધર્મકૃત્યોના સાક્ષી હતા; અને આ કૃતિની રચના થઈ તેની ત્રણ વર્ષ પહેલાં જ વર્ધમાન શાહનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો; અને પદ્મસિંહ શાહનો સ્વર્ગવાસ આ ચરિત્રની રચના થઈ તે પછી ત્રણ વર્ષે થયો હતો, એટલે એમણે તે આ ચરિત્ર સાંભળ્યું પશુ હતું.^{૧૮} તેથી આ ચરિત્રમાં વર્ણવવામાં આવેલી ઘટનાઓની યથાર્થતામાં શંકા કરવાને અવકાશ રહેતો નથી.

આ ચરિત્ર ત્રણ સર્ગમાં વહેંચાયેલું છે; અને એમાં જુદા જુદા છંદના બધા મળીને ૫૯૩ શ્લોકો છે. શ્રી વર્ધમાન અને પદ્મસિંહ એ બાંધવ-બેલડીનું મૂળ વતન કચ્છમાં સુથરી ગામ પાસે આરીખાણા ગામ હતું. વર્ધમાન શાહનો સમય વિ.સં. ૧૬૦૬થી ૧૬૮૮ સુધીનો અને પદ્મસિંહ શાહનો સમય વિ.સં. ૧૬૧૭થી ૧૬૯૪ સુધીનો હતો; અને, ઠાનેશ્વરી જગદુશાના પિતા સોલ શ્રેષ્ઠીની જેમ, આ બંને ભાઈઓ પોતાનું લાઘ્ય અજમાવવા આરીખાણાથી ભદ્રાવતીમાં આવીને વસ્યા હતા (સર્ગ ૨, શ્લોક ૪૫). અને દરિયામાર્ગે વેપાર જેડીને એમણે અઢળક સંપત્તિની કમાણી કરી હતી. આ બંને ભાઈઓની કાર્યભૂમિ ભદ્રાવતી નગરી હતી, એટલે આ ચરિત્રમાં એનું વર્ણન સારા પ્રમાણમાં હોય એમાં શી નવાઈ ? આ ચરિત્રની વિગતો ઉપરથી સ્પષ્ટ લાગે છે કે દુષ્કાળભંજક જગદુશા પછી અહીંસો વર્ષે પશુ ભદ્રાવતીનું બંદર ખૂબ બહોળલાલ અને દરિયાઈ આચારતંત્રાસરું તેમ જ કરિયાણા વગેરેના વેપારનું મોટું મથક હતું. (સર્ગ ૨, શ્લોક ૪૬-૪૮).

ભદ્રાવતીના વેપારીઓના ચીન સાથે પશુ વેપાર ચાલતો હતો, અને એથી એમને તથા કચ્છ દેશને પશુ ઘણી કમાણી થતી હતી, એ બોધને એક વાર પદ્મસિંહ શાહને પશુ ચીન જવાનો

૧૭. વર્ધમાન શાહને વીરપાલ, વિજપાલ, ભારમલ અને જગુ નામે ચાર પુત્રો હતા. (સર્ગ ૯, શ્લોક ૭). એમાં સૌથી નાનો પુત્ર જગુ એટલે બધો ઉદાર હતો કે એની ઉદારતાને બોધને દુષ્કાળભંજક જગુશાનું સ્મરણ થઈ આવતું હતું (સર્ગ ૯, શ્લોક ૩૮). આ જગુશાનાં ઘનમાં વર્ધમાન શાહે ત્રણ લાખ મુદ્રાએનું અર્ચ કર્યું હતું અને ચાર હજાર ચારણોને દરેકને એક એક ભેટ ભેટ આપ્યો હતો. (સર્ગ ૮, શ્લોક ૬-૭). આ ચાર હજાર ભેટો ઘનપ્રસંગે ભેટ આપ્યાની રમૂજશરી કથા “ શ્રી વિધિગ્રન્થ (અંગણ) ગ્રન્થીય મહોદી પદાવલિ ” માં (પૃ. ૩૩૬) આ પ્રમાણે મોંઘી છે : “ જગુ શાહના વિવાહમાં કન્યાદાન આપતી વેળાએ તેની વિધિ કરાવવા માટે વર્ધમાન શાહનો મુનીમ ગોરને (કુલગુરુને) બોલાવવા માટે ભારે તેને લેર ગયો, ભારે તે ગોરે હાંસી કરી તે મુનીમને કહ્યું કે, શું તારા શેઠ અમોને ઉટખુટ્યું દાન આપવાનો છે ? કે નથી તું ખાટલી ઉતાવળ કરે છે ? તે હકીકત મુનીમે આવીને વર્ધમાન શાહ શેઠને કહેવાથી પોતાની કીર્તિ વધારવા માટે તેમણે તે પ્રસંગે એકાદ શ્લોક આપી હજાર ગોરોને (બાળકોને-કુલગુરુઓને) દરેકને એકેક ઉટની કિંમત આપી ખુશી કર્યાં. એની દંતકથા પ્રસિદ્ધ છે. ”

૧૮. જુઓ ; અંગણગ્રન્થ દિગ્દર્શન. ૫૦૩૯૬, ૬૪૨ ૧૬૩૯ : “ સં. ૧૬૯૪માં પદ્મસિંહ શાહની વિનંતિથી આચાર્ય (કવિ)સાગરસુરિ) માંઢવીમાં ચાતુર્યાસ રહ્યા. ૫. સુસ્સાગરજીએ એડીને અમરસાગરસુરિવિરચિત એમનું ચરિત્ર બાપાંતર સંક્ષિપ્ત સમબંધ્યું, જે સાંભળી પદ્મસિંહ શાહ પ્રસન્ન થયા. ”

વિચાર આવ્યો અને એ માટે એમણે પોતાના વડીલ ભાઈ વર્ધમાન શાહને પોતાને ચીન જવાની અનુમતિ આપવાની વિનંતિ કરતાં કહ્યું કે—

अथ चेन्मे तवादेश-स्तदा लाभसमुत्सुकः ।

याम्यहं यानपात्रस्थ-स्त्रीनदेवे प्रहर्षितः ॥ -સર્ગ ૨, શ્લોક ૫૪.

(એટલે જો આપ આજ્ઞા આપો તો, હાલ મેળવવા માટે ઉત્સુક એવો હું ઉલ્લાસથી વહાણમાં બેસીને ચીન દેશમાં જઈ.)

પદ્મસિંહ શાહનો દંડ નિશ્ચય જાણીને વર્ધમાન શાહ એની માગણીને વધાવી લેતાં કહે છે કે—

अथ तन्निश्चयं ज्ञात्वा वर्षमानोऽपि तं जगौ ।

वर्षमानः सदा बन्धो ! पश्यया त्वं समेह्यस्य ॥ -સર્ગ ૨, શ્લોક ૬૦.

(હવે તેનો નિશ્ચય જાણીને વર્ધમાન શાહે પણ એને કહ્યું કે હે ભાઈ, લકઝીનો વધારો કરીને, તું વહેલો વહેલો પાછો આવજે !)

આ રીતે મોટા ભાઈની રજા લઈને ચીન દેશ માટે રવાના થયેલ શ્રેષ્ઠી પદ્મસિંહ શાહ એ દેશના કયા બંદરે પહોંચ્યા એનો ઉલ્લેખ પણ આ ચરિત્રમાંથી મળે છે, જે આ પ્રમાણે છે—

मासत्रयमतिक्रम्य पाप्तं कन्तानवंदिरे ।

प्रेरितं पर्षासिंहस्य मानसोत्कण्ठयेव किम् ॥ -સર્ગ ૨, શ્લોક ૬૫.

(જાણે પદ્મસિંહ શાહની મનોકામના (મનની ઉલ્કંઠા)થી ગેરાયું ન હોય એમ તે (વહાણ) ત્રણ મહિના પૂરા થયા એટલે (ચીન દેશના) કંતાન નામના બંદરે પહોંચી ગયું.)

ચીનથી પાછા ફરતાં પદ્મસિંહ શાહ ચીનમાં થયેલ પોતાના યુલનચંગ નામના મિત્રને પણ પોતાની સાથે ભારતમાં લેતા આવ્યા હતા, એવી મહેત્વની વાતની નોંધ પણ આ ચરિત્રના કર્તાએ લીધી છે, જે જોઈને આનંદ થાય છે. એ નોંધ પ્રમાણે છે—

सुहृदमेकमथो धनिनं निज-ममृततुल्यवचःस्त्ववगीकृतम् ।

युलनचंग सुनामयुतं वरं विविधदेशनिरीक्षणसोत्सुकम् ॥

स त्वसार्वं समादाय समानान्निजपोतके ।

गृहीत्वा सम्बलं भूरि, वार्यपि मधुरं वरम् ॥ -સર્ગ ૩, શ્લોક ૪, ૫.

(પછી પોતાની અમૃત જેવી વાણીથી પોતાને વશ કરેલા (અને) જુદા જુદા દેશો જોવાને ઉત્સુક એવા પોતાના યુલનચંગ નામના એક ઉત્તમ ધનવાન મિત્રને પોતાની સાથે લઈને (તથા) ઘણી ખાધોપોરાકી અને ઉત્તમ મીઠું પાણી લઈને તે (પદ્મસિંહ શાહ) પોતાના વહાણ પર આવ્યા.)

પછી તો એ યુલનચંગ કચ્છમાં ભદ્રાવલી નગરીમાં વર્ધમાન શાહનો મહેમાન બને છે, બન્ને ભાઈઓની પ્રમાણિકતા અને ધર્મપરાયણતાને જોઈને જૂજ રાજા થાય છે, એક મહિના સુધી એમની મહેમાનગતી માણે છે અને છેવટે એમને પોતાના આડતિથા (એજન્ટ) બનાવીને

ચીન પાછો ભાગ છે (સર્ગ ૩, સ્લોક ૩૨-૪૮).^{૧૯}

આપણા અત્યારના વખતથી ફક્ત ૩૬૦-૩૭૦ વર્ષ પહેલાં બનેલી આ ઐતિહાસિક ઘટના જેમ જેમ સંઘટ્ટું તેમ જ આ બે ધર્મનિષ્ઠ ભાઈઓનું ગૌરવ વધારનારી છે, તેમ તે કાળે ભદ્રાવતી નગરી કેવી ઉન્નતિના શિખરે હતી એનું પણ સૂચન કરે એવી છે.^{૨૦}

૧૯ કચ્છનો બંદરી વેપાર ભદ્રાવતી મારફત પણ જૂના વખતથી ચાલતો હતો. એ માટે શ્રી કુંભરથી ધરમશી સંપટે, એમના “કચ્છનું વેપારતંત્ર” નામે પ્રસ્તાવના (૫૦૬) લખ્યું છે કે “કચ્છના વેપાર વિષે સીકેર પાદશાહથી તે પછીના ત્રીકો ધસારા લખે છે. પરંતુ કચ્છની ગ્રામીન ભદ્રાવતી એક સરસ બંદર હતું. અને ત્યાંના વેપાર અને ત્યાંનું વહાણવહું ઐતિહાસિકને પાયામાં હતાં. તેમજ સૈદ્ધાંતમાં ભદ્રાવતીમાં જગુશાહ નામે મોટો વેપારી ઘણું ગણ્યો છે. એ જગુ ધનવાન હતો. તેની અનેક પેઢીઓ દૂર દેશવરોમાં હતી. તેનાં વહાણો જગતનાં બંદરોમાં કિંમત માલ લઈ આવળ કરતાં હતાં.”

ગુજરાતના ઇતિહાસ અને સાહિત્યના મોટા વિદ્વાન અને પુરસ્કર્તા, સ્વાનામધ્ય જ શ્રેષ્ઠ અમલકાર શ્રી એલેક્ઝાન્ડર ક્રિસ્ટોફ ફર્નિસે રચેલ “રાસમાળા”ના સાગ બીજામાં (ગુજરાતી અનુવાદ, નીચળ આશ્રિત, સને ૧૯૨૭; ૫૦ ૪૬૭-૪૭૨ તથા ૫૦ ૫૧૨-૫૧૬માં) જગુશાહ, ભદ્રેશ્વર અને પનરોતરાના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ ત્રિગણિક કુળાળ સંબંધી કેટલીક માહિતી આપવામાં આવી છે. તેમાં (૫૦ ૪૭૦-૪૭૧) ભદ્રેશ્વર કચ્છનું મોટું બંદર હોવા અંગે લખ્યું છે કે “આ સમયે (જગુશાહના વખતમાં) ભદ્રેશ્વર એ કચ્છનું મોટું બંદર હતું; ત્યાંના વ્યાપારિયો ધણી છેડના દેશો સાથે વેપાર ચલાવતા હતા. ત્યાંનાં બહુ સમૃદ્ધ કિનારાના દેશો ભણી જતાં હતા અને તે દેશનાં બહુ કાચ ભણી આવતાં હતા. જગુશાહ એક મોટો વેપારી હતો. તેનાં બહુ પરદેશ જતાં હતાં, અને રહેલોના સાથે વેપાર કરીને તેમની પાસેથી પણ એણે ધન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.”

ભદ્રેશ્વર તીર્થ સંબંધી કેટલીક માહિતી કે સામગ્રી મળી શકે એમ હોય તો તે માટે કુ તા. ૨૧-૩-૭૫ના રોજ જુજના ભણીતા વકોલ અને પુરાતત્ત્વ અને ઇતિહાસના અભ્યાસી શ્રી કંબનપ્રસાદભાઈ જાયાને જુજમાં મળ્યો ત્યારે તેઓએ ભદ્રાવતી નગરીના ઉત્કર્ષકાળમાં એનો વિસ્તાર એટલો હોવાનું અનુમાન કર્યું હતું કે વર્તમાન ભદ્રેશ્વર ગામથી થોડાક માઈલની દૂરી પર આવેલ હટ્ટી મામ એ નગરીને જ એક સામ કર્યો અને ત્યાં ભદ્રેશ્વરનું કાંઠા એટલે કે બળર હોવાથી એનું નામ હટ્ટી પકડ્યું હોવું બોધાયું.

૨૦. કચ્છના વતની, દરિયાઈ વિદ્વાન નિશ્ચાત અભ્યાસી અને કાવ્યકાવ્યો સુધી ખાનગી તથા સરકારી ખાતામાં કુશળતાપૂર્વક દરિયાઈ કામગીરી બજાવી વસનારી બનેલા સ્વ. ચંદ્રેશ્વર અસ્તલાલ બ્રુચ ઉર્ફે “સુકાની” એ “દેવો કાંધલ” નામે દરિયાઈ નવલકથા લખી છે. એ પ્રસ્તાવના (આશ્રિત નીચળ, સને ૧૯૭૪, પરિશિષ્ટ ૬, ૫૦ ૩૦૪) આ અંગે લખ્યું છે કે—“આપણી ગ્રામીન કહેવત છે કે ‘જે ભાગ ભવે, તે પાછો કદી ન આવે; પણ જે આવે તે (એટલું) ધન લાવે કે’ એનાં પરિવાં ને પરિયા આવે’. આ માહાત્મ્ય વર્ષમાન સેકે જેવા વહાણવટીઓ અને દેવરાજ જેવા દરિયાસારંગોનું હતું ને ઠેક વેઠાળથી માંડી લગભગ ત્રણઘણ સુધી મોજૂદ હતું.” આ ઉલ્લેખ પણ વર્ષમાન શાહ અને પદ્મસિંહ શાહને ચીન વગેરે દેશો સાથે વેપાર-જવહાર હોવાની વાતનું સમર્થન કરે છે. આ નવલકથાના પહેલા ભાગમાં “વર્ષમાનસેક” નામનું એક ૨૦મું પ્રકરણ પણ આપવામાં આવ્યું છે.

આ ઉપરાંત, પદ્મસિંહ શાહ વેપાર માટે ચીન દેશમાં ગયા, ત્યાં એમને યુલનચંચ નામે વેપારી સાથે મિત્રતા જેવા સંબંધ થયો અને યુલનચંચ પદ્મસિંહ શાહ સાથે ભદ્રાવતી નગરીમાં આવ્યો વગેરે પ્રસંગોનું વર્ણન “શ્રી વિદિપક્ષ (અ ચા) ગરીબ મહેદી પદ્માવલી”માં (૫૦ ૨૭૮-૨૮૦) પણ આવ્યું છે.

વળી, આ ચરિત્રમાં આ બન્ને ભાઈ એએ ભદ્રાવતીના શ્રી પાર્શ્વનાથ મંદિરનો દોઢ લાખની રકમ ખરચીને છુલ્લોદ્ધાર કરાવ્યાનું નોંધવામાં આવ્યું છે (સર્ગ ૮, શ્લોક ૧૧-૧૩); તે ઉપરાંત એમાંથી ભદ્રાવતી નગરી પહેલાંના વખતમાં “કૌશાંભી”ના નામથી બાણીતી હતી, એવી સાવ નવતર વાત પણ જણવા મળે છે, જે આ પ્રમાણે છે—

કૌશાસ્મીતિ પુરા યસ્યાઃ ક્ષ્યાતં નામ મહિત્વે ।

સામ્પ્રતં વિચતે મદ્રા-વતીતિ વિશ્રુતા હિ સા ॥-સર્ગ ૮, શ્લોક ૧૧.

(પહેલાં પૃથ્વીમાં જે કૌશાંભીના નામથી બાણીતી હતી, તે અત્યારે ભદ્રાવતીના નામથી વિખ્યાત છે.)

આ ચરિત્રમાંથી એક બીજી વાત એ પણ જણવા મળે છે કે વર્ધમાન શાહનો વિં.સં. ૧૬૮૮ની સાલમાં સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે એમના નાના ભાઈપણસિંહ શાહે પોતાના મોટાભાઈના અગ્નિસંસ્કારની ભૂમિ પર, ત્રણ લાખની રકમ ખરચીને, સુંદર શિવપથી શોભાચમાન અને જેમાંથી ચીકું પાણી નીકળ્યું હતું એવી વાવ આ નગરીની પાસે કરાવી હતી અને એની નજીકમાં, પોતાના ભાઈના કલ્યાણ માટે, શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની દેરી કરાવી હતી (સર્ગ ૬, શ્લોક ૫, ૬).

જેતજેતામાં આ બધું જ કેવું કાળચક્રના ઝપાટામાં આવીને નામશેષ થઈ ગયું! ભદ્રાવતી જેવી વૈભવશાળી નગરીનો પણ વિનાશ કેવી રીતે થયો, એનું કારણ લખવાનું હું ખૂબ કાર્ય પણ આ ચરિત્રના સર્જકને જ કરવું પડ્યું, એ પણ કાળની કેવી કરુણતા હોખાય! આચાર્ય શ્રી અમરસાગરસૂરિજીએ લખ્યું છે કે—

“પછી એક વખતે ભદ્રાવતીમાં મહામારી-મરડીનો મોટો રોગાચળા ફાટી નીકળ્યો. એમાં ધણાં લોકો મરી ગયાં અને તેથી ધીમે ધીમે એ નગરી ઉજ્જડ થઈ ગઈ ૨૧ અને એની જહોજહાલી કાળનો ભોગ બની ગઈ. એટલે પછી એ નગરના રહેવાવાળા પણ એનો ત્યાગ કરીને નજીકનાં અને દૂરનાં જુદાં જુદાં ગામ-નગરોમાં જઈ વસ્યા.” (સર્ગ ૬; શ્લોક ૨૧-૨૮)

આ ચરિત્રમાં ભદ્રેશ્વરનો ઉલ્લેખ ભદ્રાવતી તરીકે જ કરવામાં આવ્યો છે. વર્ધમાન-પણસિંહ શાહના સમયમાં આ નગરીની આ રીતે પડતી શરૂ થઈ તે થઈ; પછી એ નગર કથારેય પોતાના પુરાતન વૈભાવને ફરી મેળવી ન શક્યું, એટલું જ નહીં, એ વધુ ને વધુ વેરાન થતું ગયું, અને એની લક્ષ્મીના સુખ્ય નિમિત્તરૂપ સ્નાકર-સાગર પણ, જાણે રિસાઈને, દૂર ખસી ગયો અને એનો ખંદરી બચહાર અને વેપાર પણ સદાને માટે લાંબી પડયા.

પ્રશસ્તિઓમાં ભદ્રેશ્વરનો ઉલ્લેખ—જેમ શિલાલેખોમાં અને પુસ્તકોમાં ભદ્રેશ્વરનો ઉલ્લેખ મળે છે, તેમ પ્રાચીન પુસ્તકોની પ્રશસ્તિઓ-પુષ્પિકાઓમાંથી પણ એનો ઉલ્લેખ મળી

૨૧. “શ્રી વિધિપત્ર (અંગ) ગચ્છીય મહોદી પદ્મવલી” માં (૫૦ ૩૪૨) આ અંગે લખ્યું છે કે “ત્યાર પાદ વિક્રમસંવત ૧૬૮૬ની સાલમાં તે ભદ્રાવતી નગરી પણ મરડી, વાયુ (ઝંઝવાત કે વાવાઝોડ) તથા જલપ્રવાહ આદિ દૈવિક ક્રોધથી ઉજ્જડ થઈ ગઈ.” તથા જુઓ, “અયલગ્ગલકિર્ત્તન”, પૃ. ૩૬૫, કંકરો ૧૬૩૩.

આવવો જોઈએ. જૈન સાહિત્યના વિશાળ ભંડારમાંના થોડાકે પંચુ અંથો તો આ નગરીમાં સ્થાપા હોય જોવું બને. આ દૃષ્ટિએ-આવો ઉદ્દેશ્ય શોધવા માટે-પ્રશસ્તિસંગ્રહ તથા હસ્તલિખિત ગ્રંથભંડારોની કેટલીક છપાયેલી ચાલીઓ જોઈ, પણ એમાંથી ફક્ત એક જ કેટલોગમાંની પ્રશસ્તિ-માંથી ભદ્રેશ્વરનો ઉદ્દેશ્ય મળ્યો છે. પાટણના હસ્તલિખિત ભંડારોમાંની હસ્તપ્રતોની સવિસ્તર ચાલી આગમપ્રભાકર સુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે તૈયાર કરી છે; એના પહેલો ભાગ “હિસ્ત્રીપિટલ કેટલોગ ઓફ મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ ઇન ધી જૈન ભંડાર્સ ઓફ પાટન,” પાટ ૧ના નામથી પ્રગટ થયો છે. એમાં (પૃ ૪૦) પાટણના સંઘવીના પાડાની શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની એક તાડપત્રીય પ્રત ભદ્રેશ્વરમાં લખાઈ હતી, એની પ્રશસ્તિ આપવામાં આવી છે, જે આ પ્રમાણે છે—

૧૩૦૧ આવાહ વદિ..... સોમે શ્રી મદ્રેશ્વરે ચોરતિલકેન મુવનસુન્દરિ(રી)યોગ્યા પુસ્તિકા લિખિતા ।

વિં ૨૦ ૧૩૦૬ નો સમય એ તો જગડુશાનો સમય હતો. એટલે આ પ્રત જગડુશાના સમયમાં ભદ્રેશ્વરમાં લખાઈ હતી.

જે બીજા ગ્રંથભંડારોમાંની હસ્તપ્રતોની પ્રશસ્તિઓ (પુષ્પિકાઓ) તપાસવાને અવસર મળે તો કદાચ એમાંની ઠોકઈ પ્રતમાંથી પણ ભદ્રેશ્વરનો ઉદ્દેશ્ય મળી આવવાની સંભાવના ખરી.

થોડાકે નોંધપાત્ર ઉદ્દેશ્યો— “તીર્થમાળા”માં (પૃ ૫૮) નોંધ્યું છે કે (વિક્રમના) “તેરમા સૌકામાં ભદ્રેસર કચ્છ દેશની રાજધાની” શહેર હતું, વીરધવળ રાજાએ કચ્છપતિ ભીમસિંહને જીત્યો હતો.” ડો.બજેસે “રિપોર્ટ જોન ધી એન્ટીક્વારીઝ ઓફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ”માં (પૃ. ૨૦૬-૨૦૭) નોંધ્યું છે કે ભદ્રેશ્વરના રાજાએ, પોતાના ભરકરને સહાય કરવા માટે, વિં ૨૦ ૧૧૪૬માં ભદ્રેશ્વર એક વાણિયાને ગિરો તરીકે લખી આપ્યું હતું અને વિં ૨૦ ૧૧૮૨માં (ખરી રીતે ૧૨૮૨માં) જગદેવ શાહને ભદ્રેશ્વર ભેટ મળ્યું હતું. વિં ૨૦ ૧૫૬૨માં જામ રાવળે ભદ્રેશ્વર ઉપર કબજો કરીને છેવટે, આચાર્ય જ્ઞાનદેવિમળસૂરિના ઉપદેશથી, જે વર્ષ પછી ભદ્રેશ્વરના દેરાસરને બાર ગામ ભેટ આપીને એ સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલ્યો ગયો હતો. સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં હાલા કુંગરજીએ ભદ્રેશ્વર પહોંચી લીધું હતું, પણ શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિના સમજાવવાથી વિં ૨૦ ૧૬૫૬માં એને છૂટું કર્યું હતું. વિં ૨૦ ૧૭૪૬ (સને ૧૬૬૩)માં મહોસમ ભેગે ભદ્રેશ્વર ઉપર હલ્લો કરીને મંદિર અને મૂર્તિઓનું ખંડન કર્યું અને વિં ૨૦ ૧૮૧૯ અને ૧૮૬૬ના સમય દરમિયાન ભદ્રેશ્વરનો કિલ્લો જમીનદોસ્ત થયો અને એની ચોટી ચોટી શિલાઓ તથા મંદિરના પથ્થરોને લોકો મુંદ્રા ખંદર, મુંદ્રા શહેર તથા પોતાનાં ઘરોના બાંધકામ માટે ઉપાડી ગયા. આ સમય દરમિયાન કચ્છમાં બહેન રાજવંશનું શાસન એકંદરે સ્થિર થવા છતાં આ નગર ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ ઉપેક્ષિત અને વેરાન થતું ગયું; અને છતાં ભદ્રેશ્વર-નસઈ તીર્થનું મંદિર, સમયનાં અને કુદરતનાં અનેક આક્રમણો આવવા છતાં, એક થા બીજા રૂપમાં ટકી રહ્યું.

જૂની ભદ્રાવતી નગરી-વર્તમાન ભદ્રેશ્વર ગામ-ના વૈભવશાળી અને ગૌરવભર્યા ભૂતકાળનાં

અને એની ચડતી-પડતીનાં દર્શન જેમ ઉપર આપેલી સવિસ્તર માહિતીમાંથી મળી રહે છે, તેમ આ ગામની અત્યારની સ્થિતિ પણ એનો ભૂતકાળ ભવ્ય હોવાની સાક્ષી પૂરે છે.

ખોદકામની જરૂર

જે સ્થાન ઉપર આ તીર્થ અને વર્તમાન ભદ્રેશ્વર ગામ વસેલું છે, તેને દૂરતી એકાદ માઈલના ઘેરાવાની ધરતી ભેઈએ તો, પ્રથમ નજરે જ એમ લાગે છે કે, એ ધરતી ઊંચાણમાં આસપાસની ખીણ ધરતી કરતાં કંઈક જુદી પડે છે. ભદ્રેશ્વર-વસંઈ તીર્થ થોડાક ઊંચાણવાળી ટેકરી ઉપર વસેલું છે [ચિત્ર નં. ૫૨], એ ભેઈને કોઈ પણ પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીને એમ લાગ્યા વગર ન રહે કે આ ધરતીમાં કુદરતે સર્જેલ પરિવર્તનો અને માનવીએ સર્જેલ ઉત્થાન-પતન—એમ ભૂગોળ અને ઇતિહાસને આરે બનેલી માનવસંસ્કૃતિના આરાહ-અવરોહને સૂચવતી કેટલીયે ઘટનાઓ છુપાયેલી—ફટાયેલી પડી હોવી ભેઈએ. આ ટેકરાળ ભૂમિનું સામાન્ય ખોદકામ કરતાં પણ, અવારનવાર, કેટલીક એવી સામગ્રી મળી આવે છે કે જેથી એમ ચોક્કસ લાગે છે કે પુરાતત્ત્વીય શોધગોળ અને ખાસ કરીને ખોદકામ માટે આ સ્થાન ફળદ્રુપ જમીન જેવું છે; અને, આવો પ્રયાસ કરવામાં આવે તો, એમાંથી આ ભૂમિનાં (તેમ જ કચ્છ પ્રદેશના પણ) ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ ઉપર તેમ જ એની પ્રાચીન ભૌગોલિક સ્થિતિ ઉપર પણ પ્રકાશ પાડે એવી સામગ્રી સારા પ્રમાણમાં મળી આવવાની ઘણી સંભાવના છે.

વળી, વસંઈ જૈન તીર્થના દેરાસરની ઊંચાણવાળી જમીનની આસપાસ નજર કરીએ તો, દૂરના તથા નજીકના ભાગમાં, જમીનહોસ્ત થયેલી કે જર્જરિત હોલતમાં અત્યારે પણ ટકી રહેલી પ્રાસાદ, ઇસ્લામ અને જૈન એમ જુદા જુદા ધર્મો સાથે સંબંધ ધરાવતી તેમ જ ખીબા પ્રકારની પણ નાની-મોટી સંખ્યાબંધ ઇમારતો એવી જોવાી છે કે જે આ સ્થાનની એક સમયની ઉન્નત સ્થિતિની તથા પ્રાચીનતાની ગવાહી પૂરે છે. ભદ્રેશ્વર નગરીના પતનની સાથે સાથે, નગરીથી દૂર ખસી ગયેલો હરિયાકિનારો, વર્તમાન ભદ્રેશ્વર ગામથી હોટક માઈલની દૂરી પર આવેલ ચોખંડા મહાદેવના નામથી ઝોળખાતું એકલસંગી મંદિર જેવું શાંત-સુન્દર સ્થાન, અને દેરાસરથી બેએક ફાંંગ જેટલે જ દૂર વસેલ નવા ભદ્રેશ્વર ગામમાંની કેટલીય નાની-મોટી ઇમારતો, તથા તળાવ અને પાણિયા વગેરેનાં શિલ્પો ઉપરથી પણ આ સ્થાનની પ્રાચીનતાનો ખ્યાલ આવે છે.

આ છે ભદ્રાવતી નગરીની થોડીક કહાની.

હવે આ નગરીના વસંઈ જૈન તીર્થની સ્થાપનાની કથા ભેઈએ.

તીર્થની સ્થાપના

વિશાળ સાગરકિનારાથી શોભતા કચ્છ દેશનો એક ભાગ અત્યારે સુંદ્રા તાલુકાના નામે જોળખાય છે. આ તાલુકામાં ભદ્રેશ્વર નામે નાતું ગામ આવેલું છે; જૂના વખતમાં એ ભદ્રાવતી નામે મોટી નગરી હતી. એ વેપારનું મોટું મથક હતું, એતું જંદર ધીકતું હતું, અને ફર ફરના દેશો સાથે એનો ઘણો વેપાર ચાલતો હતો. ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ આ પ્રાચીન નગરીની ચડતી-પડતીની કથા ગયા પ્રકરણમાં આપવામાં આવી છે. અને આ નગરી ઉપર અવારનવાર આવતી રહેલી ભત ભતની આપત્તિઓની વિશેષ વિગતો સાતમા પ્રકરણમાં નોંધવામાં આવી છે.

આ ભદ્રાવતી જેમ એક કાળે ખૂબ સમૃદ્ધિશાળી નગર હતું, તેમ એ ભૂતકાળમાં જૈન ધર્મનું મોટું તીર્થધામ હતું, અને અત્યારે પણ એક ભજ્જરમાન જૈન તીર્થ તરીકે એની ગણના થાય છે. આ તીર્થની સ્થાપનાની કથા-વાર્તાનો છેડો તો છેક પચીસસો વર્ષ જેટલા જૂના વખત સુધી પહોંચે છે.

જામણ ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછીના તરતના જ સમયથી આ વાત શરૂ થાય છે.

પચીસસો વર્ષ પહેલાં ભદ્રાવતી નગરીમાં હરિવંશના રાજા સિદ્ધસેન રાજ્ય કરતા હતા. દેવચંદ્ર નામના ધર્મોત્તરાગી જૈન શ્રેષ્ઠી એ નગરમાં રહેતા હતા. વળી, છવનભર નિષ્ઠાપૂર્વક સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરીને જેઓ આદર્શ અને પવિત્ર ધર્મીમા દંપતી તરીકેનું ગૌરવ પામ્યાં હતાં અને જેમનો ચૂકસ્થાશ્રમ સંયમ અને તપની આરાધનાથી ખૂબ પ્રશંસાપાત્ર બન્યો હતો, તે વિજય શેઠ અને વિજયા શેઠાણી પણ આ નગરનાં જ નિવાસી હતાં.

એક વાર શુરુ મહારાજના સુખેથી તીર્થંકરદેવની પૂજન-ભક્તિનો મહિમા સાંભળીને શ્રેષ્ઠી દેવચંદ્રના અંતરમાં જિનમંદિર બનાવીને એમાં ત્રેવીસમા તીર્થંકર ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવવાની ભાવના ભગી ભડી. એમણે તરત જ પોતાની ભાવનાનો અમલ કર્યો અને ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી રડમા વર્ષે એક ભવ્ય જિનમંદિર ચણાવીને એમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની કપિલ કેવલીના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી અને એ રીતે પોતાના મનોરથ સફળ કર્યા. ત્યારથી ભદ્રાવતી-ભદ્રેશ્વર કચ્છની ભૂમિનું એક પ્રસિદ્ધ જૈન તીર્થ બન્યું છે અને જૈન શાસનની પ્રભાવના કરીને અનેક આત્માઓના ઉદ્ધારનું નિમિત્ત બનતું રહ્યું છે. પોતાની સ્થાપના પછી આ તીર્થધામે પણ, ભદ્રાવતી નગરીની જેમ, ઉદય-અસ્તના અનેક યુગો ભોજા છે. એ બધું છતાં અત્યારે એના ઉદયનો યુગ ભગી ભડકા હોય એમ એ વધુ ને વધુ પ્રભાવશાળી બનતું ભય છે, અને વધુ ને વધુ યાત્રિકો એનો લાભ લેવા આવતા રહે છે.

ભદ્રેશ્વર-વસઈ જૈન તીર્થની સ્થાપનાની આ દૃઢી કથા છે. આ કથામાંની કેટલીક વાતો વિચારવા જેવી છે.

તામ્રપત્ર અંગે વિચારણા

ઉપર આ તીર્થની સ્થાપના વીર નિર્વાણ સંવત ૨૩માં શ્રેઠ્ઠી દેવચંદ્રે કરીને એમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કર્યાની બે વાત લખી છે, તે એક તામ્રપત્રમાંથી મળેલા એક કિલ્લેખને આધારે લખી છે. આ પ્રસંગની વિગતો આ પ્રમાણે છે—

શ્રી ભટ્ટચર-વસર્ગ તીર્થનો છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર, એએક વર્ષ પહેલાં, વિ. સં. ૧૯૩૪માં શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો, અને, પાંચેક વર્ષ બાદ, વિ. સં. ૧૯૩૯માં એ પૂરો થતાં, એ ૭ વર્ષના માહ શુદ્ધિ ૧૦ના રોજ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી.

આ જીર્ણોદ્ધાર દરમ્યાન દેરાસરના ગભારાની પાછગની ભીંતમાંથી એક નાનું તામ્રપત્ર મળી આવ્યું હતું. એ તામ્રપત્રમાંનું લખાણ ક્ષત્રમાં કેઈથી ઉકેલી ગ્રાહ્યું નહીં તેથી, એમ લાગે છે કે, એ વખતના જૈન સ્ત્રીઓનાર મૂર્તિપૂજક સંઘના તપગચ્છના મહાન જ્ઞાની પ્રસાદક પુરુષ અને દેશ-વિદેશમાં ભણીતા આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી (શ્રી આત્મારામજી) મહારાજ ઉપર મોકલવામાં આવ્યું હતું; અને, આ બાબતમાં બે કંઈ વાત નોંધાયેલી મળે છે તે ઉપરથી એવું બાબવા મળે છે કે, એમણે એ તામ્રપત્ર એમના યૂગ સુપરિચિત અને એમના તરફ ઘણા આદરભાવ ધરાવનાર કલકત્તાની ધી એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બંગાલના માનદમંત્રી ડૉ. એ. એફ. રૂડોલ્ફ હોર્નાલ (A. F. Rudolf Hoernale C. I. E.) ઉપર વાંચવા માટે મોકલ્યું હોયું જોઈએ.^૧

૧. આત્મર્ષી શ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજને વિ. સં. ૧૯૪૬માં પાલીનાણામાં આચાર્યપદની સ્થાપના દરમ્યાન જૈનધર્મના એક મહાન વિદ્વાન નરીકે એમની નામના દેશ-વિદેશમાં પ્રસારી ગઈ હતી અને ડૉ. રૂડોલ્ફ હોર્નાલ સાથે એમને, જ્ઞાનરોજને કારણે, એવા નિકટનો અને આત્મીયતાસર્થો સંબંધ થઈ ગયા હતા કે સને ૧૯૪૦માં (વિ. સં. ૧૯૪૪માં) ડૉ. હોર્નાલે પોને સંપાદિત કરેલ ઉપાસકસંગ્રહ ત્રણ એમને અર્પણ કર્યું હતું; અને એ અર્પણ માટે સંસ્કૃત ભાગના આદરની લાગણીથી ત્રણરૂપા ચાર સ્ત્રોકો એમણે રચ્યા હતા; એનો પહેલો અને ચોથો સ્તોક આ પ્રમાણે છે—

કુરાગૃહવાન્તવિભેદમાતૌ ! દ્વિતોપદેગાનૃસન્નિવૃત્તિ !

સન્દેહમન્દેહનિરાસકારિન્ ! જિનોક્તવર્ચસ્ય ધુરન્વરોઽસિ ॥ ૧ ॥

કૃતમત્તાચિહ્નમિદં ગ્રન્થસંસ્કરણં કૃતિન્ !

યત્સસ્માર્તિતં તુમ્યં શ્રદ્ધયોત્તમૃજ્યતે મવા ॥ ૪ ॥

ડૉ. હોર્નાલના આ ઉદ્ગારો એ વાનની સાક્ષી બાપે છે કે તેઓ આચાર્ય મહારાજ નરક કાર્તિક અને કૃત્તવાની હાંડી લાગણી ધરાવતા હતા.

૨મી, કલકત્તાની એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બેંગાલના “જર્નલ” એફ ધી એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ નં. સને ૧૮૮૯ના ૫૭મા વૉલ્યુમમાંના સંસ્કૃતી અર્થગાત્રીના અંકે: ૧૩માં (૫૦૧૩૧) કપલેવ હરીકાન ઉપરથી જાણી થકર છે કે સોસાયટીના સભ્યોની એક સંખ્યામાં ડૉ. ટે નેલે મુનિ શ્રી આત્મારામજી-આનંદ ગિરજાએ તૈયાર કરેલ જૈનધર્મની કાળગણના, તથા એના વિભાગો તથા પેટાવિભાગોની (સ્ત્રોકો અને પેટાસ્ત્રોકોની) સમગ્રૂતી

જે અંગ્રેજ વિદ્વાન સાથે આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજને આવો ગાઠ સંબંધ હોય એમને તેઓએ આ તામ્રપત્ર વાંચવા માટે મોકલ્યું હોય તે તદ્દન ખનવા જોગ, અને મનમાં ઊતરી જાય એવી વાત છે. આમ છતાં શ્રી આત્મારામજી મહારાજ કે ડૉ. હોર્નલ-એ એમાંથી કોઈએ, આ બાબતમાં એમની વચ્ચે કોઈ પત્રવ્યવહાર થયો હતો, એ વાતનો કયાંય નિદેશ કયો હોય એવું, સારા પ્રમાણમાં શોધ કરવા છતાં, જાણવા મળ્યું નથી, એ કંઈક નવાઈ ઉપજાવે એવી વાત છે. ૨

આ તામ્રપત્રનો જેટલો અંશ વાંચી શકાયો છે, તે આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજે રચેલ અને લાવનગરની શ્રી જૈનધર્મ હિતેચ્છ સભા તરફથી વિં. સં. ૧૯૪૪ (સને ૧૮૮૮) માં પ્રગટ થયેલ “ અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર ” ની પહેલી આવૃત્તિમાં છપાયેલ છે. વિં. સં. ૧૯૪૪ની સાલ એટલે આ તામ્રપત્ર મળી આવ્યું, તે પછીનાં ૭૮ વર્ષ જેટલો દુઃક સમય. આ હંકીકત પણ આ તામ્રપત્ર મળી આવ્યાની વાતને પ્રમાણભૂત માનવા ધ્રેર છે. આ તામ્રપત્રમાંનું જેટલું લખાણ ઉકેલી શકાયું હતું, તેટલું આ અંશમાં (આવૃત્તિ પહેલી, ખંડ ૨, પૃ. ૧૩; વિં. સં. ૧૯૬૨ ની આવૃત્તિ બીજી, પૃ. ૧૭૬) છપાયેલ છે, અને તે આ પ્રમાણે છે—

૧ ઠ. દેવચંદ્રીય શ્રીપામ્વનાયદેવસ્વતો ૦ ૧ ૨૩ ।

આપણું રંગીન વંશજીત બતાવ્યું હતું. આ ઉપરથી પણ જોઈ શકાય છે કે એ જે વચ્ચે કેવો સારો સંબંધ પ્રવર્તતો હતો.

બી, સને ૧૮૬૩ (વિં. સં. ૧૮૪૯) માં અમેરિકાના ચિકાગો સંકેરમાં વહ્નક પાલમિન્ટ એન્ડ રિલિગિયન્સ (વિશ્વ ધર્મ પરિષદ) ટું અધિવેશન મળ્યું હતું, તેમાં જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે ઉપસ્થિત રહેવાનું આમંત્રણ કેવળ આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજને જ મળ્યું હતું, તે એમની જોડી ત્રિદંતા તથા આવા વિદ્વાનો સાથેના સંબંધના કારણે જ. પોતાના સાધુધર્મના આચારોને કારણે આચાર્ય મહારાજ પોતે તો અધિવેશનમાં નહોતા ગયા, પણ પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે, તે વખતના યુવર્ધના જૈન એસોસિએશન એન્ડ ઇન્ડિવાના મંત્રી, શ્રી વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધીને મોકલ્યા હતા; અને શ્રી વીરચંદ્રજીએ ત્યાં કેવળ જૈન દર્શન ઉપર જ નહીં પણ ભારતનાં બધાં દર્શનો ઉપર લોકોએ અને હિંદુ મંત્રણા આપીને ખૂબ નામના મેળવી હતી, તે સુનિહિત છે. શ્રી વીરચંદ્રજી ગાંધીનાં આ લાખણ “ Systems of Indian Philosophy ” નામે પુસ્તકરૂપે શ્રી મહારાજ જૈન વિદ્યાલય, સુબઈ તરફથી પ્રગટ થયાં છે.

આ હંકીકત જે વાતનું સૂચન કરે છે : એક તો આચાર્ય મહારાજ શ્રી આત્મારામજી મહારાજની નામના સમર્થ જૈન આચાર્ય તરીકે દેશ-વિદેશમાં ફેલાયેલી હતી, અને બીજું, ડૉ. હોર્નલ સાથે એમને નિકટનો સંબંધ હતો.

૨. આ વર્ષો દરમ્યાન ડૉ. હોર્નલ કલકત્તાની એસિયાટિક સોસાયટી એન્ડ બેંગાલના માનદમંત્રી હતા, એટલે એ સંસ્થાનું “ જર્નલ એન્ડ ધી રોયલ એસિયાટિક સોસાયટી એન્ડ બેંગાલ ” નામે સાપ્તાહિક એમના સંપાદકપણા નીચે જ પ્રકાશિત થતું હતું. આ જર્નલનાં સને ૧૮૭૮થી તે સને ૧૭૯૦ સુધીનાં-૪૭ થી ૫૬ સુધીનાં-૧૩ વૉલ્યુમો અમદાવાદની શુભરાત વિદ્યાપીઠની લાયબ્રેરીમાં તથા સવા છતાં આ તામ્રપત્ર સંબંધી કશી ચાહિતી એમાંથી મળી નથી.

આ ઉપરાંત “ ઇન્ડિયન એન્ટીકવેરી ” ત્રિમાસિકના સને ૧૮૭૨થી ૧૯૨૧ સુધીનાં ૫૦ વર્ષના અંકોની લેખક-રચી તથા વિષયસૂચી અમદાવાદની શુભરાત વિદ્યાલયમાં જોઈ, તો એમાંથી પણ આ સંબંધી કશી વિગત મળી નથી.

આ પંક્તિનો અર્થ એવો કરવામાં આવે છે કે “ ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૩મા વર્ષે, દેવચંદ્ર નામના શ્રાવકે, ભદ્રેશ્વરમાં, શ્રી પાર્શ્વનાથના જિનમંદિરની સ્થાપના કરી હતી. ”

ઉપરની ટૂંકી સરખી પંક્તિમાંથી આવો ભાવ તારવવાનું કામ અઘરું છે અને એવો અર્થ કરવા માટે બીજું પણ કેટલુંક લખાણ મળી આવવું અથવા એ તામ્રપત્રમાંથી ઉકેલાવું એછું હતું. પણ બ્યારે ખુદ આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજે પોતે જ આ પંક્તિનો આવો અર્થ કરવાનું મુનાસિક્ક માન્યું છે, એટલે પછી આ અંગે બીજી રીતે વિશેષ વિચાર કરવાનો ભાગ્યે જ અવકાશ રહે છે.

અને છતાં, વિશેષમાં, શ્રી આત્મારામજી મહારાજે પોતે જ આ લખાણના અર્થની બાબતમાં “ અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર ” માં (બંને આવૃત્તિઓ, અનુક્રમે પૃ ૧૪, અને ૧૭૭) લખ્યું છે કે—

“ इस चैत्यके ऐतिह्य रूप खरडेमें तथा कच्छ भूगोलमे लिखा है श्रीवीरात् संवत् २३ वर्षे यह जिन चैत्य जिन मंदिर बनाया. इस वास्ते हमने ताम्रपत्रके लेखकी कल्पना भी इसके अनुसारही करी है परंतु किसी गुह्यगम्यतासे नहि करी है. इस वास्ते इसकी कल्पना कोई बुद्धि मान् यथार्थ अन्य तरे भी करके मेरेको लिखे तो बडा उपकार है ”

આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજના આ ઉદ્ગારો ઉપરથી તો એમ પણ લાગે છે કે આ પંક્તિનો વધારે નિશ્ચિત અર્થ બહુવા મળે એમ તેઓ પોતે પણ ઇચ્છતા હતા. વળી, આ લખાણ કે તામ્રપત્રની ઉપરોક્ત પંક્તિ અંગે તેઓએ આ પુસ્તકમાં (પૃ ૧૭૬-૧૭૭) લાખા અને લિપિની દૃષ્ટિએ જે અર્થવિચારણા કરી છે, તે ઉપરથી એમણે આ બાબતમાં ડૉ. હોર્નલેને કંઈ પુછ્યું હોય અથવા ડૉ. હોર્નલે તેઓશ્રીને કંઈ સૂચવ્યું હોય, એવો કોઈ અણસાર સરખો પણ મળતો નથી. અને છતાં આ વાત સાચે ડૉ. હોર્નલેનું નામ સંકળાયેલું મળે છે તે પણ એક હકીકત છે. મેં તપાસેલ સામગ્રીમાં આ પ્રકારનો સૌથી જૂનો (આશરે વિં સં ૧૯૮૫નો) નિર્દેશ “ શ્રી કબ્જ ગિરનારની મહાચાત્રા ” માં (પૃ ૧૧૬) મળે છે, તે આ પ્રમાણે છે—

“ સંવત ૧૯૩૯ની સાલમાં, બ્યારે આ મંદિરનો અર્ચાદ્વાર થતો હતો ત્યારે, મંદિરની પાછલી દીવાલમાંથી એક તામ્રપત્ર મળ્યું હતું, અને જેની નકલ શ્રીમાન્ પૂ. પા. વિજ્ઞાનદસરીશ્વરજી ત્યા રાયલ એશિયાટિક સોસાયટી કલકત્તાના ઓનરરી સેક્રેટરી એ. એફ. રોલ્ફ હોર્નલ તરફ મોકલવામાં આવી હતી. અને તેઓએ શાસ્ત્રીય તપાસથી નિર્ણય કર્યો હતો કે—“ ભગવાન મહાવીર પછી ત્રેવીસ વર્ષે દેવચંદ્ર નામના વણિકે પાર્શ્વનાથ પ્રભુનું આ મંદિર બંધાવેલ છે, ”

આ પુસ્તકના લેખક શ્રી મોહનલાલ ચુનીલાલ ધામીએ આ વાત શાના આધારે લખી એવું મૂળ શોધવા મેં યથાશક્ય પ્રયત્ન અને કેટલોક પત્રવ્યવહાર પણ કર્યો, પણ એ બહુ શકાય નથી.

પણ, આ તામ્રપત્ર મળી આવ્યા પછી પાંચ-સાત વર્ષે જ—વિં સં ૧૯૪૪માં જ—અગદ થયેલ “ અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર ” ગ્રંથની પહેલી આવૃત્તિમાં બ્યારે આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજે પોતે જ એની નોંધ લીધી છે અને એની એક લીંટી જેટલો પાઠ પણ આપ્યો છે,

એટલે પછી આ તામ્રપત્ર મળ્યાની બાબતમાં અને એમાંનું થોડુંક લખાણ એમણે ઉકેલી આપ્યાની બાબતમાં લેશ પણ શંકાને અવકાશ રહેતો નથી; જે કંઈ સવાલ કે વિચારવા જેવું રહે છે તે એના અર્થની બાબતમાં; અને એ અર્થ કેણે કયો તે બાબતમાં.

આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજે આ પંક્તિનો આવો અર્થ કેમ કયો એનો ખુલાસો આપી શકે એવી એક બાબત એ છે કે આ તામ્રપત્ર મળી આવ્યું તે પહેલાંના સમયથી જ હોડેમાં, અનુશ્રુતિરૂપે, એક વાત સારી રીતે બહીતી હતી કે આ તીર્થની સ્થાપના ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી તરત જ-જે-પાંચ દાયકામાં જ-થઈ હતી. એટલે આ અનુશ્રુતિના આધારે, એટલું તો લાગે જ છે કે, આ તામ્રપત્રનું લખાણ ઉકેલી આપવા માટે એ ડૉ. હોર્નલને મોકલવામાં આવ્યું હોય તો એ વખતે એમને આ તીર્થની સ્થાપનાને લગતી આ અનુશ્રુતિની બધી પણ જરૂર કરવામાં આવી હશે. અથવા આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજે પોતે એ લખાણ વાંચ્યું હશે તો એનો અર્થ કરતી વખતે એમણે પોતે આ અનુશ્રુતિને ધ્યાનમાં લીધી હશે. આમાંથી મોક્ષસ શુ' બન્યું હશે, એ તો નિશ્ચિત રૂપે કહી શકાય એવી સ્થિતિ છે નહીં; પણ, એટલું તો જરૂર લાગે છે કે, બ્યારે આ બાબત સાથે ડૉ હોર્નલનું નામ સારી રીતે સંકળાયેલું હોવાની વાત, “શ્રી કબ્જ ગિરનારની મહાયાત્રા”માં, તેમ જ, એની જેમ અથવા એના આધારે, બીજા ગ્રંથોમાં^૩ પણ, કહેવામાં આવી છે, ત્યારે એ વાતને સાવ નિરાધાર માનવી એ પણ ઉચિત નથી લાગતું.

આ તામ્રપત્ર મળી આવ્યું તે સમયે, ઉપર સૂચવ્યું તેમ, વિ. સં. ૧૬૩૪-૩૬ દરમ્યાન, આ તીર્થના છેલ્લા જીર્ણોદ્ધારનું કામ ચાલતું હતું. આ જીર્ણોદ્ધારનું કામ પૂરું થયું એટલે વિ. સં. ૧૬૩૬ના માહ શુદ્ધિ ૧૦ના રોજ આ દેરાસરની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી. આ જીર્ણોદ્ધાર અને પ્રતિષ્ઠાને લગતો સંસ્કૃત લાવાનો લાંબી લાંબી ૪૧ લીંટી જેટલો મોટો શિલાલેખ દેરાસરના

૩. જુઓ, “જૈન તીર્થોના ઇતિહાસ,” પૃ. ૧૪૦, તથા ‘જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ,’ પૃ. ૧૩૬. વળી, “જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ”માં તામ્રપત્રમાંની પંક્તિનું લખાણ “૧ દેવચરિય મી વાજ્જવાયદેવસ્યેતો રર ॥” એ પ્રમાણે ટાંકીને વિશેષમાં, એનો અર્થ સમજાવવા માટે એમણે છે કે, આ મંદિરની જૂની નોંધમાં અને કચ્છની ભૂગોળમાં પણ “વીરાત્ રર વર્ષે દ્વ વૈત્યં સજાતમિતિ” એવું લખાણ છે.

“જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ,” ભાગ ૧, પૃ. ૭૩માં આ તામ્રપત્ર ડૉ. હોર્નલ પાસે કેવી રીતે પહોંચ્યું એ અંગે જે નોંધ કરવામાં આવી છે તે આ પ્રમાણે છે : “આં શ્રી જગદ્ગુરુના સમયમાં લદેશ્વર તીર્થ બન્યું છે ; ક્ષત લદેશ્વરમાં આજે બાવન જિનાલયનું સ્થળ અને વિશાળ મંદિર છે. સં. ૧૯૩૬માં તેનો જીર્ણોદ્ધાર થયો ત્યારે ત્યાંથી એક તામ્રપત્ર મળ્યું હતું, જે ક્ષત્ત રાજ્ય દ્વારા ડૉ. એ. એફ. રૂડોલ્ફ હોર્નલ પર મોકલ્યું હતું. અને પછી ભૂજપુરના યતિને સોંપ્યું હતું.”

“અય્યવચ્છદિઃકર્ષન” માં (પૃ. ૧૦) પણ આ તામ્રપત્ર ક્ષત રાજ્ય મારફત ડૉ. હોર્નલ પાસે મોકલવામાં આવ્યું અને ભૂજપુરના યતિ સુદરજ પાસે હોવાનું લખ્યું છે.

આ બે પુસ્તકોમાં આ તામ્રપત્ર ક્ષત રાજ્ય મારફત ડૉ. હોર્નલને પહોંચ્યું કર્યાની જે વાત લખી છે તે આ અંગેની બીજી બધી વાતો કરતા જુદી પડે છે એ દેખીતું છે. કચ્છના જૈન સંઘે આ અંગે ખાસ તપાસ કરવી જોઈએ.

રંગમંડપમાં જમણી બાજુએ લગાડવામાં આવ્યો છે આ શિલાલેખમાં આ તીર્થની સ્થાપનાને લગતી છેક પ્રાચીન સમયની વાત, વચમાં તીર્થની કેવી સ્થિતિ થઈ તે વાત તથા છેલ્લા છઠ્ઠો-દ્વારની વાતને સમાવી લેવામાં આવી છે—એમ કહેવું ભેઈએ કે ‘એકે હબરા’ જેવા આ એક જ શિલાલેખમાંથી (પંક્તિ ૬-૧૩) આ તીર્થ સંબંધી પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને આધુનિક સમયની મહત્વની માહિતી કે વાતો બહુવા મળે છે. આ શિલાલેખમાં આ તામ્રપત્રનો નિર્દેશ આ રીતે કરવામાં આવ્યો છે—

“ તથૈવ ચ સામ્પ્રતમેવ ચ પ્રતિમાપૃષ્ઠગર્ભગુહમિત્તૌ સમુદ્ધારયંમુલ્લનિતુમારજ્જ્વાયાં વિનિર્ગતમેકમ્પતિ-લઘુકં તામ્રપત્રં, તન્ન ઝમુચેવાક્ષરાણિ વિષન્તે, તથા હિ—ઠં દેવચન્નિય પ્રાચીનાયદેવસાતો ૨૩ રતિ ।

સુનિરાજ શ્રી હંસવિજયજી મહારાજે “ પ્રશ્નોત્તરચિંતામણિ ” નામે એક પુસ્તક લખ્યું છે; અને તે વિં સં ૧૬૬૭માં ભાવનગરની શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા તરફથી પ્રકાશિત થયું છે. તેમાં (પૃ ૨૬૮-૨૭૩) “ કચ્છ દેશમાં કોઈ અતિ પ્રાચીન જિનપ્રાસાદ હયાતીમાં છે કે નહીં? ” એવા ૧૭૧ નંબરના પ્રશ્નના જવાબમાં વિંસં ૧૬૩૬ના છઠ્ઠો-દ્વાર વખતે દેરાસરના રંગમંડપમાં ચોડવામાં આવેલ ઉપર સૂચવેલ મોટા શિલાલેખનો ભાવાર્થ આપવા સાથે એમાં “ અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર ” માં આ તામ્રપત્રની જે ચર્ચા કરી છે, તેનો ઉલ્લેખ પણ આ પ્રમાણે કર્યો છે : “ તેના ઉપર કોતરેલા અક્ષરોનો તજુમો શ્રીચુત વિજયાનંદસૂરીશ્વર ઉદ્ધે મહુમ સુનિરાજ શ્રી આત્મારામજી મહારાજકૃત “ અજ્ઞાનતિમિર ભાસ્કર ” ગ્રંથના પૃષ્ઠ ૧૭૬માં છપાયેલો છે.”^૪

આ બધી વિગતો ઉપરથી ભેઈ શકાય છે કે આ તામ્રપત્ર મળી આવ્યાની વાત અનેક જૈન ગ્રંથોમાં નોંધાયેલી મળી આવે છે; તે ઉપરાંત કચ્છની ભુગોળમાં પણ એનો ઉલ્લેખ અને એનું અર્થઘટન કરવામાં આવેલ છે. પણ આવ્યાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજ અથવા ડૉ. હોર્નલ એ એમાંથી જે કોઈએ આ તામ્રપત્રનું આટલું લખાણ ઉકેલો આવ્યું હતું, તેમણે એ મૂળ તામ્રપત્ર ભેઈને ઉકેલ્યું હતું કે એના રખીંગ (મૂળ વસ્તુ ઉપર કાગળ મૂકીને અને એના ઉપર પેન્સિલ વગેરે ઘસીને લેવામાં આવતી છાપ) ઉપરથી ઉકેલ્યું હતું એ બાણી શકાયું નથી.

પણ આપણી ઉપેક્ષાવૃત્તિ અંગે સૌથી વધુ એક ઉપબંધ એવી વાત તો એ છે કે, અત્યારે આ તામ્રપત્ર કે એની છાપ કે છાપ સુધ્ધાંની કરી જ લાખ મળતી નથી; અને એકસો વર્ષ કરતાં પણ ઓછા વખત પહેલાં મળી આવેલી આવી અમૂલ્ય અને મહત્વની વસ્તુ, કેવળ આપણી પોતાની જ બેઠરકારીને કારણે, હમણેને માટે, કાળના પ્રવાહમાં દ્રુપ્ત થઈ ગઈ છે ।

૪. આ દેરાસરના છઠ્ઠો-દ્વાર વખતે આ તામ્રપત્ર મળી આવ્યા સંબંધી સૌથી જૂનો ઉલ્લેખ તો વિંસં ૧૬૩૬ના શિલાલેખમાં જ મળે છે, જે ઉપર નોંધવામાં આવ્યો છે. વળી, “ જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ ” અને “ જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ ” માં એનો નિર્દેશ મળે છે તે આગળની પાદનોંધ ઉપરથી બહુ શકાય છે. આ ઉપરાંત “ ચારી ક્ષ્ત્ર યાત્રા ” માં (પૃ ૭૧) માં પણ આ વાત નોંધવામાં આવી છે.

આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજે તો પોતાના “અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર” પુસ્તકમાં (૫૦ ૧૭૬) આ અંગે સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે “સો તામ્રપત્ર મદ્રેશ્વરજીકે મંદારમે જવ વિશ્વમાન હું જોવકો જાકા હોવે સો તામ્રપત્ર લેજી ને”

આ રીતે આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજે તો આ તામ્રપત્ર ભદ્રેશ્વરજીના ભંડારમાં હોવાની વાત ભારપૂર્વકે લખી છે, પણ આ તીર્થની પેઢીમાં તપાસ કરતાં મૂળ તામ્રપત્ર, એની છાપ કે એ બીજે કયાંય હોવાની કોઈ પ્રકારની આછી-પાતળી માહિતી પણ મળી શકી નથી !

તામ્રપત્ર સાંપડ્યા પહેલાંની વાત

આ પ્રકરણમાં અગાઉ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે આ તીર્થના છેલ્લા (વિં સં ૧૬૩૬ના) છબોદ્ધાર વખતે આ તામ્રપત્ર મળી આવ્યું તે પહેલાંના સમયમાં પણ આ તીર્થની સ્થાપના ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી થોડાંક વર્ષ વીત્યા બાદ જ થઈ હોવાની કથા-અનુશ્રુતિ પ્રચલિત હતી. તો હવે એ અનુશ્રુતિ કેવી હતી, એની કેટલીક વિગતો ભેઈએ.

આ તામ્રપત્ર મળ્યા પહેલાં આ તીર્થ સંબંધી જે કંઈ આછી-પાતળી અને કથા-અનુશ્રુતિરૂપ માહિતી એકત્ર થઈ હતી, તેના યથા તે વખતના માંડવીના તપગચ્છના ગોરજી (યતિ) શ્રી ખાતિવિજયજીને ઘટે છે—તેઓ ખંતવિજયજીના નામે પણ જોળખાતા હતા.

લેફ્ટનન્ટ પોસ્ટાન્સ (Postans) નામના કચ્છના એક અગ્રિય અમલદારે ૧૮૫૦ ૧૮૩૭ની સાલમાં ભદ્રેશ્વર-વસઈ તીર્થની સુલાકાત લીધી હતી. એમણે અંબારમાં તા. ૨૦ મી જોગસ્ટ, ૧૮૩૭ના રોજ આ તીર્થનું વર્ણન લખ્યું હતું, અને તે જર્નલ બોર્ડ ધી એસિયાટીક સોસાયટી બોર્ડ અંગાલના બોલ્ડ્યુમ જમાના સને ૧૮૩૮ના મે માસના અંકમાં (૫૦ ૪૩૧-૪૩૪) છપાયું હતું. આ લેખમાં ગોરજી ખંતવિજયજીની આ તીર્થની સાચવણીને લગતી કામગીરીનો પ્રશંસા-ભરી વાણીમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે—

“અત્યારથી પંદર વર્ષ પહેલાં, આ સુંદર ઇમારત ખૂંડે અને ભગ્ન હાલનમાં પડી હતી; પણ ગોરજી (શુદ્ધ) ખંતવિજય, જેઓ એક મનવાન જન હતા એમણે, પ્રથમ સાધારણ ઉત્સાહથી, એટલું મોટા પાયા ઉપર સમારમ્ભ કરાવવાનું હતું; ધરતીપંખા લીધે જેને તુકસાન પહેલ્યું હતું તે પ્રવેશદ્વાર નવેસરથી ચણી દેવામાં આવ્યું હતું, અને અત્યારે આખી ઇમારત સારી સ્થિતિમાં છે.”

૫, “સારી કાઝ યાત્રા” (૫૦૭૧) અને “જન તીર્થોના ઇતિહાસ” (૫૦૧૪૯)માં આ તામ્રપત્ર જુજમાં કોઈ યતિ પાસે હોવાનું નોંધ્યું છે, અને “અ અળખજીકોરશન”માં (૫૦૬૧૦) લખ્યું છે કે “ઉગ્ર પ્રાચીન તામ્રપત્ર હાલ ક્યાં છે તે સમજાતું નથી, એ વખતે જુજપુરના યતિ સુંદરજી પાસે હતું.”

ખની શંકે તો આ માટે ત્રીજીપટથો તપાસ કરવી-કરાવવી ભેઈએ

૬. Until some 15 years since, this beautiful building was allowed to remain in a state of ruins and decay, but Gorji (for Gurnji) Kantwajeh, a wealthy Jain, with praiseworthy zeal has caused it to be intensively repaired; the portion

લેફ્ટનન્ટ પોસ્ટાન્સ પછી આશરે ૩૭ વર્ષ બાદ, સને ૧૮૭૪માં, ડૉ. બેન્સ બજેસે ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ જૈન તીર્થની સુલાકાત લીધી હતી. ડૉ. બજેસ ભારતીય પુરાતત્ત્વ સંશોધનના એક સમર્થ અને દેશ-વિદેશમાં ભણીતા વિદ્વાન હતા. એમણે પશુ “આકથોલોજિકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા-રિપોર્ટ” એ ન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ ઇન્ડિયાના ઍન્ડ ક્વથ કર્યો” નામે પુસ્તકમાં (૫૦૨૦૬) છાપેલ પોતાના અહેવાલમાં જૈન ગુરુ ખંતવિજયજીએ આ તીર્થની રક્ષા માટે તેમ જ તીર્થ-સંબંધી માહિતી એકત્ર કરવા માટે બબલેલ કામગીરીનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કર્યો છે—

“એના (ભદ્રેશ્વરના જૈન મંદિરના) ઇતિહાસ સાથે સંબંધિત પરંપરાગત વાર્તા-ઈતિહાસો સંકળાયેલી છે. અને તે આ સદીના પૂર્વના ભાગમાં એક ખંતવિજય નામના જૈન ગુરુએ એકત્ર કરી હતી. આ ગુરુએ આ મંદિરને રાબત તરફથી જૂના વખતમાં ઇનામ તરીકે ભેટ મળેલ જમીન વગેરેની વસૂલાત કરવાનો ફરક પ્રકારનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.”

ગોરજી શ્રી ખંતવિજયજીની કામગીરીની આ પ્રમાણે નોંધ લેવાની સાથે સાથે ડૉ. બજેસે એવી ટકોર પશુ કરી હતી કે—

“કમનસીમે આ ગુરુએ, પોતે એકત્ર કરેલ (આ તીર્થ સંબંધી માહિતી આપતી) સામગ્રી સાથે પોતે નક્કી કરેલી કાળગણના સાથે મેળ બેસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, એમ સ્પષ્ટ ભેદ થાય છે.”

ડૉ. બજેસની આ ટકોરનો ભાવ કંઈક એવો છે કે આ તીર્થના જીર્ણોદ્ધારને હાલ તથા ખીજી ઘટનાઓનો, જુદા જુદા રાજવીઓ તેમ જ ખીજી વ્યક્તિઓ સાથે, સમયની દૃષ્ટિએ, મેળ બેસાડવાનો ચતિ શ્રી ખંતવિજયજીએ જે પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે ઇતિહાસમાન્ય બની શકે એવો નથી.

ઉપર આપેલા લેફ્ટનન્ટ પોસ્ટાન્સ તથા ડૉ. બેન્સ બજેસના ઉલ્લેખો ઉપરથી ભેદ શકાય છે કે ચતિ શ્રી ખંતવિજયજીએ, વિક્રમની ૧૯મી સદીના અંત ભાગમાં અને વીસમી સદીની પહેલી પચ્ચીસી દરમિયાન, આ તીર્થની સાચવણી કરવા માટે, એ તીર્થ સંબંધી પરંપરાગત માહિતી એકત્ર કરવા માટે અને એ તીર્થને ઇનામરૂપે મળેલ રાજકીય ભેટોને ચાલુ કરાવવા માટે ઘણી જહેમત ઉઠાવી હતી. વળી, બ્યારે સને ૧૮૩૭માં (વિ.સં. ૧૮૯૩માં) લેફ્ટનન્ટ

which had suffered from the earthquake has been replaced, and the whole is now in good order

૩. Connected with its history there are series of traditions collected early in the present century by a Jain Guru Khantrijaya, who seems to have used every endeavour to recover the old inams or royal gifts of land to the temple

૮. Unfortunately the Guru has apparently tried to square his materials with chronology.

૯. લેફ્ટનન્ટ પોસ્ટાન્સનાં પત્રો એક ચિત્રકાર હતાં, અને એમણે ક્વથની પ્રબળા અશુક વર્તનાં ચિત્રો દોર્ષાં, હતાં. (જુઓ, ક્વથનું સંસ્કૃતિર્દ્યન, પ. ૧૭, ૧૮)

ગોસ્તાસે આ તીર્થની મુદ્દાકાત લીધી હતી ત્યારે ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજી હયાત હતા અને સને ૧૮૭૪માં (વિં સં ૧૯૩૦માં) ડૉ બેમ્સ બળેસે ભદ્રેશ્વરના પ્રવાસ કર્યો ત્યારે તેઓ સ્વર્ગવાસ પામ્યા હતા. અર્થાત્ વિં સં ૧૯૩૪-૩૬ વચ્ચે થયેલ ભદ્રેશ્વરના મોટા અને છેલ્લા જીજ્ઞાસુદાર દરમ્યાન, ઉપર્યુક્ત તામ્રપત્ર મળી આવ્યું તે વખતે, ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજી હયાત ન હતા. એટલે એમણે આ તીર્થ સંબંધી જે માહિતી એકત્ર કરી હતી તે, આ તામ્રપત્ર મળી આવ્યું તે પહેલાંની હતી; અને તેથી એ કેટલાક પ્રમાણમાં તામ્રપત્રમાંથી મળી આવતી માહિતીથી જુદી પડતી હતી; ખાસ કરીને એમાં આ તીર્થની સ્થાપના કરનાર શ્રેષ્ઠ દેવચંદ્રના નામનો કોઈ ઉલ્લેખ મળતો ન હતો; અને છતાં આ તીર્થની સ્થાપનાના સમય સાથે લગભગ પૂરેપૂરા કહી શકાય એટલા પ્રમાણમાં એ મળતી આવતી હતી. અર્થાત્ ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીએ એકત્ર કરેલ માહિતી પ્રમાણે પણ આ તીર્થની સ્થાપના વીર નિર્વાણ સંવતની પહેલી સદીના પૂર્વોર્ધમાં જ થઈ હતી. આ વાત નીચેની વિગતોથી વિશેષ સ્પષ્ટતાથી બહી શકાયે—

માંડવીની પ્રત—આ પ્રતમાંથી આ તીર્થની સ્થાપનાને લગતી નીચે મુજબ માહિતી મળે છે—

“ શ્રી વસઈ જૈન ધર્મની જગ્યા અસલ દેવળ છે, તેની વિગત છે.

“ સંવત ૨૨ને સમે રાજા ઇશ્વારશી સિદ્ધસેન રાજ થયો. શ્રી ભદ્રાવતી બંદર મધ્યે રાજ્ય કરે છે. તે સમયે ધર્મધોષસુરિ આચારજી આવ્યા. તેણે ધર્મઉપદેશ દીધો, ગુરુદેવની ભક્તિ કરવી. તે વારે રાજાએ દેવસેવાનો વર્ણવ જાહેર્યો, જે દેવતામાં પણ ભગવંતની સેવા કહી છે, દેવતા ઘણી ભક્તિ કરે છે, તો મારે પણ જૈન પ્રાસાદ કરી શ્રી વીતરામની મૂર્તિનું પૂજન કરવું અવશ્ય. તે વારે ફાં મુરત બોઈ, શ્રી ભદ્રાવતી મધ્યે પ્રાસાદ કરાવ્યો, શ્રી જિન-મિત્રની સ્થાપના કરી તેહની વિધિ આમાં બતાવી તેની વિગત છે. ”

આ પછી આ પ્રતમાં જિનમિત્રની સ્થાપનાનો કેટલોક વિધિ બતાવીને એમાં ભદ્રેશ્વર નગરના રહેવાસી કુમાર વિજય અને કુમારી વિજયાએ સાગ લીધો, પ્રાર્થનાનું પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને છેવટે એ બન્નેનાં લગ્ન થયાં—એ બંધી વાત (૫૦ ૧) આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે—

“ રૂપવંત પુરુષ જણુ ૬૪, તેહનાં શરીર અખંડ, મધુમઝના ઘાન નહીં, કાંલ દીધેલ નહીં, પાંચે ઈંદ્રી નીરોગી કમ, કુવારા તે દેવકુમાર, તેહને ઈંદ્રની શાપનાને ઠેકાણે થાગે. તિમ જ જપન કુમારી અપહરા સરખી રૂપવંત, તેહને જપન કુમારિકાને ઠેકાણે થાય. ચોસઠ કુમાર, જપન કુમારી, તેહને શીલનાં વ્રત ઉચારવે. કોણે ૮ દિનનાં, કોણે માસ ૧નાં, કોણે વધુ પણ જ્યાયોગ્ય ધારણા પ્રમાણે કરી છે. તેહને વિધે વિને કુચરે અધાર પખવાડામાં શીલ પાલવે. ભવજીય લગે, એહકુ મન નિકે ડાકું છે. અને એક વિજયા કુમારી, તેણે ઉજા પખવાડામાં શીલનાં પચ્ચકમાણુ ક્યાં, ભવજીય લગે. તિહાં યાઠ દિવસ જોજવ થયો—શકિતમુક્તિદાયક. પછે દેવના ભેગથી વિને કુમાર વિજયા કુમારી પરસ્પર મહિમાહિ વિવાહ માંડ્યો, તેહનો વરણુવ ઘણો છે. ”

માંડવીની પ્રતમાંની આ માહિતી ઉપરથી બહી શકાય છે કે ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરની સ્થાપના સંવત ૨૨માં થઈ હતી; અને બીજા ઉલ્લેખોને અનુસરીને, આ ૨૨મું વર્ષ વીર નિર્વાણ

સંવતનું માનવામાં આવ્યું છે. આ પ્રતિષ્ઠામાં ભદ્રાવતીનાં કુમાર વિજયે અને કુમારી વિજયાએ ભાગ લીધો હતો અને એ બન્નેએ અતુલ મેં કૃષ્ણ પક્ષમાં અને શુકલ પક્ષમાં જીવનભર બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, અને પછી જોગાનુજોગ એવો બન્નેએ કે એ બન્નેનાં લગ્ન થયાં.^{૧૦}

૧૦. કુમાર વિજય એક અર્ધદાસ અને અર્ધદાસીનો પુત્ર હતો. કુમારી વિજયા એક ધનાવહ અને ધનશ્રીની પુત્રી હતી. આ બંને કુટુંબો કચ્છના એક શહેરનાં રહેવાસી હતાં. કુમાર વિજય અને કુમારી વિજયા એ બન્નેએ મહિનામાં અબ્જવાળિયા પક્ષ અને અધારિયા પક્ષમાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાનો નિયમ લીધો હતો. અને ભાગ્યેજે એ બંનેને લગ્નપ્રવિધી જોડાવાનું બન્યું. વિજયકુમાર અને વિજયાકુમારીનાં લગ્ન થયા પછીની કથા આ પ્રમાણે છે—

લગ્નની પ્રથમ મિલનની રાત્રી હતી. ચૌવનઘો તરવરતો વિજય અને સોળે શબ્દગાર સજેલી વિજયા એકબીજાને મળવા ભિત્તક હતાં. અંતરમાં કંઈક ભિન્નિઓ અને ચરમાનો ભિભરાતાં હતાં —જાણે સાગર અને સરિતાનો આજે સુભગ સંગ થવાનો હતો । વાણી કરતાં જાણે અંતર વધારે વાતો કરવા તણસી રહ્યાં હતાં. આજની આ ઘડી જાણે ભારે રમિયામણી અને યાદગાર બનવાની હતી—પણ કેવી અનોખી અને અબબ રીતે ।

વાણી ઉપરનો પકડો હટી ગયો અને પતિ-પત્નીનાં અંતર જીધડી ગયાં. બંનેએ એકબીજાની બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞાની વાત જાણી—દિવસ, અઠવાડિયું, પક્ષ, મહિનો કે એક-બે વર્ષ પૂરતી નહીં પણ જીવનભર પાળવાની પ્રતિજ્ઞાની । કૃષ્ણકર તો બન્નેનાં અંતરમાં સ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ : આણું લગ્નજીવન । આવા ઘરસંસાર । આવા મૃત્યુભયમ । પણ શેઠીક વારમાં જ ધર્મની ભાવના એમની સહાયે આવી પહોંચી; અને ધર્મનું શરણ સ્વીકારીને બંનેએ નક્કી કર્યું કે, દુનિયાની નજરે આપણે પતિ-પત્ની તરીકે રહેવું, પણ અંતરથી નિષ્કાપૂર્વક, અણીશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યવ્રતનું, અસિ-ધારાની જેમ, પાલન કરવું; અને બ્યારે પણ આપણા આ વ્રતની વાત બહાર પડી જાય અને લોકોના જાણુગામાં આવે ત્યારે આપણે બન્નેએ સંસારનો ત્યાગ કરીને દીક્ષા ગ્રહણ કરવી. આ રીતે કેટલાંક વર્ષ વીતી ગયાં.

એક વખતની વાત છે. વિમળનામના કેવળજ્ઞાની ધરતીને પાવન કરતા વિચરી રહ્યા છે. વિચરતાં વિચરતાં તેઓ અપાનગ્રીમાં પધાર્યાં. એ નગરીમાં જિનદાસ નામે એક શ્રેષ્ઠી રહેતા હતા. એમણે એક નિયમ કર્યો હતો : મારે એક વાર ચોરાશી હજાર સાધુઓને પારણું કરાવવું. કામ ભારે મોટું હતું અને એ કેવી રીતે પાર પડે એની જિનદાસ શેઠને સમજ પડતી ન હતી અને હમેશાં ચિંતા રહ્યા કરતી હતી. એમણે કેવળજ્ઞાની સુનિને પોતાના નિયમની વાત કરી, અને એ પૂરો કરવાનો ઉપાય બતાવવા વિનંતી કરી.

વિમળ કેવળાએ કહ્યું : મહાનુભાવ । મોક્ષના અભિલાષી હોય એવા આટલા બધા સાધુઓનો યોગ થયો અતિ દુષ્કર છે. અને આવો યોગ થાય તોપણ એમને વહેરાવી શકાય એટલો શુદ્ધ આહાર મળવો તે એથી પણ વધુ સુમ્મેલ છે. યાની ભગવંતની વાત સાંભળી જિનદાસ શ્રેષ્ઠી વિગાચણમાં પડી ગયા.

એની મૂંઝવણ દૂર કરવા કેવળા ભગવાને એની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવાનો માર્ગ બતાવતાં કહ્યું : શ્રાદ્ધરત્ન । આમાં તમારે નિરાશ થવાની જરૂર નથી; કમ્મ દેશમાં વિજય શેઠ અને વિજયા શેઠાણી નામે દંપતી દેખાવે ઘરસંસારી હતાં સાધુઓની જેમ આજીવન-બ્રહ્મચારી છે, અને તેઓ મન-વચન-કાયાની પૂર્ણ નિષ્કાથી, મહાન સંવયની જેમ, બ્રહ્મચર્યવ્રતનું અણીશુદ્ધ પાલન કરે છે. એ એક જ દંપતીની એક જ વાર આહારપાણીથી ભક્તિ કરો, એથી તમને ચોરાશી હજાર સાધુ-સંતોને પારણું કરાવ્યા જેટલો લાભ થશે.

ભદ્રેશ્વરની પ્રત—આ પ્રતની નકલમાંથી (૫૦ ૨૧-૨૨) આ તીર્થની સ્થાપનાને લગતી આ પ્રમાણે માહિતી સાંપડે છે—

‘ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવના નિર્વાણ પછી ૪૫મા વર્ષે^{૧૧} મહારાજ સિદ્ધસેન નામના રાજા ભદ્રાવતી નગરીમાં થયા. ભગવાન શ્રી વિમલ કેવલી નામના એક કેવલજ્ઞાની સુનિના ઉપદેશથી આ દેરાસર બંધાવવામાં આવ્યું.... .. બ્યારે આ તીર્થ શરૂ થયું અને પૂરું થયું તે કાળે પુણ્યશ્લોક વિજય શોક અને વિજયા શોકાણીએ શીલવ્રતના આકરા નિયમ લીધા એટલે વિજય-વિજયા દંપતીનો આજીવન ભક્તચર્ચસંક્રમ અને આ તીર્થનું નિર્માણ એ બંને ઘટનાઓ સમકાલીન હોવાનું જીર્ણ લેખ કહી બય છે.”

ડૉ. જેમ્સ બર્નેસ—લેફ્ટનન્ટ પોસ્ટાન્સે અને ૧૮૩૭માં ભદ્રાવતી નગરી અને ત્યાંના જૈન મંદિર સંબંધી કેટલીક માહિતી લખી હતી, તેના નિદેશ આગળ આવી ગયો છે. પણ આ તીર્થની સ્થાપના તથા એની ચરહી-પરહી સંબંધી કડીબદ્ધ કહી શકાય એવી વિગતો તો ડૉ. જેમ્સ બર્નેસે જ, એમણે અને ૧૮૭૪માં લખેલ, “રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ટીકવિટીઝ ઓફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ” નામે ગ્રંથમાં (૫૦ ૨૦૫-૨૧૦) લખી છે; તેમાંની કેટલીક ચિત્ર શ્રી ખાંતિવિજયજીએ આ તીર્થ સંબંધી પ્રચલિત અનુશ્રુતિઓને આધારે એકત્ર કરેલ માહિતીને આધારે લખી છે, અને કેટલીક ભતમાહિતીના આધારે લખી છે. એમાં આ તીર્થની સ્થાપનાને લગતી વાત તેઓએ, ચિત્ર શ્રી ખાંતિવિજયજીએ એકત્ર કરેલ માહિતીને આધારે, આ પ્રમાણે નોંધી છે—

જિનકાસ શૈલને તો જુખ્યાને ભાવતાં જોબન મળે એટલો હર્ષ થયો. એ તો તરત જ કચ્છ દેશમાં પહોંચી ગયા અને વિજય શોક અને વિજયા શોકાણીનું ગહેણુ શોધી કાઢીને એમને કેવલીભગવતે એમના શીલવ્રતની કરેલી પ્રશંસાની વાત કરી અને પછી એમને અનેના ઉલ્લાસપૂર્વક જોબન કરાવીને એમની મન ભરીને ભક્તિ કરી.

દૂર દેશાવરથી પોતાની ભક્તિ માટે આવેલા આ સહધર્મી અતિથિની વાત સાંભળીને એ દંપતી ખૂબ નવાઈ પામ્યાં અને વિચારમાં પડી ગયાં : આટલે દૂર સુધી આપણા વ્રતપાલનની વાત કેમ કરી બજાવી ચર્ચ મર્ચ ? પણ પછી એમણે પોતાની મેળે જ એવું સમાધાન મેળવી લીધું : તબુ કાળ અને તબુ લોકના બાધકાર કેવળજ્ઞાનીને માટે અભવ્યું શું હોય ? પણ આપણા વ્રતની વાત લોકમાં બજાવી ચર્ચ મર્ચ, માટે આપણે, આપણી પ્રતિષ્ઠા પ્રમાણે, સંવત્ર મહંત્ર કરવો ઘટે અને એમણે તરત જ દીક્ષા લીધી અને નિર્ધન સંયમની આરાધના કરીને તેઓ પંચમ મતિ-મોક્ષના અનંત સુખના અધિકારી બન્યાં. આવા પાવન દંપતીથી ભદ્રાવતી નગરી પણ ધન્ય બની. (શ્રી ઉપદેશ પ્રસાદ ભાષાંતર, ભાગ પીત્તે, સ્તંભ ૬, પ્રકાશ ૮૯ને આધારે.)

૧૧. મંદિરમાં અત્યારે વિદ્યમાન છેલ્લા જીર્ણોદ્ધાર સંબંધી લેખમાં, તામ્રપત્રમાંના લખાણને આધારે, મમણ ભગવાન મહાવીર પછી ૨૩મે વર્ષે ભદ્રાવતીમાં આ તીર્થની સ્થાપના થયાનું લખ્યું છે; અને આ જીર્ણ પ્રતમાં ૪૫મે વર્ષે સ્થાપના થયાનું નોંધ્યું છે આ બે વચ્ચે પાંચત્રી શ્રી આણંદજી ભાઈએ, પોતે લખાવેલ આ તીર્થના પરિચયમાં એમ કહીને મેળ બેસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે વિમલ કેવલીના ઉપદેશ અને રાજા સિદ્ધસેનના ઉત્તેજનથી એટી દેવવંદે વીર નિર્વાણ સંવત ૨૩માં આ જિનમંદિર બંધાવવાની શરૂઆત કરી હશે અને વીર નિર્વાણ સંવત ૪૫માં મંદિરનું કામ પૂરું થતાં એ વર્ષમાં એની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હશે (૫૦ ૨૨).

“ એમ કહેવામાં આવે છે કે આ મંદિરની સ્થાપના, પહેલવહેલાં વૈરાટયુગના ૨૧મા વર્ષમાં,^{૧૨} ભદ્રાવતી નગરીના હરિવંશના^{૧૩} રાજા સિદ્ધસેને કરી હતી; અને તે વસંતને અર્પણ કર્યું હતું. ”^{૧૪}

શ્રી મજલાલ ભગવાનલાલ છાયા— સુબંધી પ્રગટ થતા “સ્વદેશ” પત્રના વિંસં ૧૯૮૦ના દીપોત્સવી અંકમાં કચ્છના ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના અભ્યાસી શ્રી મજલાલ ભગવાનલાલ છાયાનો “કચ્છની સ્થાપત્ય કળાના યોડાએક અવશેષો” નામે લેખ છપાયો છે; તેમાં (પૃ. ૭૭-૭૮) એમણે “વસહીનાં દેહેરાં” એ નામે શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થ સંબંધી પણ કેટલીક માહિતી આપી છે. આ માહિતી એમણે માટે લાગે ડો. બર્નેસના લખાણના આધારે જ લખી છે. એટલે એમણે પણ આ તીર્થની સ્થાપના અંગે લખ્યું છે કે “આ દેહેરાં વિરાટ યુગના ૨૧ મા (વિક્રમ સંવત પૂર્વે ૪૩૦-૫૦)^{૧૫} વરસમાં હરિવંશના ભદ્રાવતીવાળા સિદ્ધસેને બંધાવીને વસહીને અર્પણ કરેલાં.”

વળી, શ્રી રામસિંહલાઈ રાઠોડે પણ એમના “કચ્છ” સંસ્કૃતિદર્શન” પુસ્તકમાં (પૃ. ૮૧), મુનિ શ્રી ખાંતિવિજયજીનો ઉલ્લેખ કરીને, આ તીર્થની સ્થાપનાને લગતી લગભગ આ પ્રમાણે જ માહિતી આપી છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ લાગે છે કે આ બંનેએ આ તીર્થની સ્થાપનાને લગતી વાત અક્ષરશઃ ઠો. બર્નેસ પ્રમાણે જ લખી છે.

૧૨. અહીં “વૈરાટયુગ” (Vairat era) લખ્યું છે તે ખરી રીતે “વીર સંવત” હોવા બેઠેએ જાણ “વીરાત્”ના બદલે ડો. બર્નેસે પોતે “વૈરાટ” સમજ લીધું હતો, અથવા ખીલ કોઈએ એમને એ પ્રમાણે સમજાવ્યું હતો; તેથી એમણે એમ નોંધ્યું. “વીરાત્”નો અર્થ “ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી” એવો થાય છે એ સ્પષ્ટ છે. અર્થાત્ વીરનિર્વાણ સંવત ૨૧માં આ તીર્થની સ્થાપના થઈ હતી, એમ સમજવાનું છે. આ તીર્થની સ્થાપનાને લગતા વર્ષ માટે ડો. બર્નેસે ૨૧નો, માંડવીની પ્રતે ૨૨નો, તામ્રપત્રે અને તે અનુસાર શિલાલેખે ૨૩નો અને ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રતે ૪૫નો અંક લખ્યો છે. આ ફેરફાર લખનાર, વાંચનાર કે સમજનાર-સમજાવનારની સરત-ચૂકથી થયો હોવા બેઠેએ, અને એ મહત્ત્વનો નહીં પણ મામૂલી છે; એટલે એનાથી આ તીર્થની સ્થાપનાની પ્રાચીનતાનું સ્વયં કરતી ને કયા પ્રચલિત છે, એમાં કોઈ ફેર નથી પડતો.

૧૩. માંડવીની પ્રતમાં આ રાજાને ઈક્વાકુ વંશનો કહ્યો છે. અને ભદ્રેશ્વરની પ્રતમાં એના વંશનો ઉલ્લેખ જ કરવામાં આવ્યો નથી.

૧૪. The temple, it is said, was first founded by Siddhasena of the race of Hari, whose capital was Bhadravati, in the twenty-first year of the Vairat era, and dedicated to Vassai.

૧૫. મહાવીર નિર્વાણ સંવત અને વિક્રમ સંવત વચ્ચે ૪૭૦ વર્ષનું અંતર છે; અર્થાત્ મહાવીર નિર્વાણ સંવત પછી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમ સંવત શરૂ થયો હતો; તે મુજબ અત્યારે વીરનિર્વાણ સંવત ૨૫૦૨ અને વિક્રમ સંવત ૨૦૩૨ ચાલે છે. અહીં આ તીર્થની સ્થાપના વિરાટયુગ (ખરી રીતે વીર નિર્વાણ)ના ૨૧મા વર્ષમાં થયાનું લખ્યું છે, એટલે વિક્રમ સંવત ૪૪૯ પૂર્વે આ તીર્થની સ્થાપના થઈ હતી. તેથી આ અંક “૪૩૦-૫૦”ના બદલે “૪૪૯”નો હોવા બેઠેએ, “કચ્છ” સંસ્કૃતિદર્શન”માં (પૃ. ૮૬)તે સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે “આ દેહેરાં વીર સંવત ૨૧ (વિં સં ૪૪૯)માં હરિવંશના ભદ્રાવતીવાળા સિદ્ધસેને બંધાવીને વસહીને અર્પણ કર્યાં હતાં.”

યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીએ એકત્ર કરેલી માહિતી—લેફ્ટનન્ટ પોસ્ટાન્સ ગોરજી શ્રી ખાંતિવિજયજીએ આ તીર્થની સાચવણી માટે ઘણી જહેમત ઉઠાવ્યાનું પોતાના લેખમાં લખ્યું છે, જેનો ઉલ્લેખ આગળ થઈ ગયો છે. અને ડૉ. ખજેંસે પણ લખ્યું છે કે આ યતિશ્રીએ ભદ્રેશ્વરના દેરાસર સંબંધી માહિતી એકત્ર કરવા માટે તેમ જ આ તીર્થના નિભાવ માટે મળેલ રાજકીય હક્કોને ચાલુ કરવા માટે દરેક પ્રકારનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ વાતનો નિદેશ પણ આગળ આવી ગયો છે. આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે વિ. સં. ૧૯૩૪-૩૬ના આ તીર્થના છેલ્લા જીર્ણોદ્ધાર ફરજિયાત મળી આવેલ તાકાત પડેલાં, આ યતિજીએ આ તીર્થ સંબંધી બંને તેટલી વધુ અને સળંગ માહિતી એકત્ર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ પ્રયત્નને પરિણામે એમણે જે માહિતી એકત્ર કરી હતી, તેનું મૂળ હખાણ ઉપલબ્ધ થઈ શક્યું હોત તો, એમના પછીના સમયમાં મળી આવેલ ઐતિહાસિક કે આધારભૂત સામગ્રીના પ્રકાશમાં, જેની ચકાસણી કરવાનું શક્ય બનત.

એમ લાગે છે કે આ પ્રયત્નમાં, એમને ઇતિહાસમાન્ય કહી શકાય એવાં સાધનો નહીં જેવા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થવાથી, આ તીર્થ સંબંધી પરંપરાથી ચાલી આવતી અનુક્રુતિઓ કે વાતોનો જ એમને આધાર લેવો પડ્યો હતો. આમ થવાને લીધે એમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કેટલીક ભૂલો રહી જવા પામી હોય એ સ્વાભાવિક છે. આની એક માટી ભૂલ તે ભદ્રેશ્વરના નામાંકિત શ્રેષ્ઠી, દુષ્કાળભંજક જગદુશાના સમયમાં એક સૈકા જેટલી ફરક નોંધાયેલી એવા મળે છે, એ છે. શ્રી સર્વાનંદસુરિચિત “શ્રી જગદુચરિત” તથા બીજા કેટલાક ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો ઉપરથી એ નિશ્ચિત છે કે જગદુશા વિક્રમના તેરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધ અને ચૌદમા સૈકાની પહેલી ત્રીસી વચ્ચે થઈ ગયા. અને એમણે વિ. સં. ૧૩૧૩-૧૪-૧૫ એ ત્રણ વર્ષના દુષ્કાળનું નિવારણ કર્યું હતું.^{૧૬} આમ છતાં યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીએ (અને એમને અનુસરીને ડૉ. ખજેંસ, શ્રી મજલાલ

૧૬. “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન” માં (પૃ. ૫૮) આ દુષ્કાળ લાગલગત પાંચ વર્ષ ચાલ્યાનું આ પ્રમાણે લખ્યું છે : “ જગદુને તેના ગુરુ તરફથી હિંદુસ્તાનમાં પડનારા એક મહાભયંકર દુષ્કાળની આગાહી થઈ એટલે જગદુએ જુદાં જુદાં ગામોએ ધાનના અખૂટ ભંડાર ભેગા કરવા માંડ્યા. સં. ૧૩૧૫ થી ૧૩૧૬ સુધી પડેલા આ ભયંકર પનરોતેરા કાળમાં જગદુએ કેટલાયે રાત્રીઓને મદદ આપી અને લોકોને ઉગાર્યા. ”

શુરૂએ કરેલી દુષ્કાળની આ આગાહી માટે આ ગ્રંથના અભ્યાસી લેખક શ્રી રામસિંહભાઈ રાઠોડે શ્રી સર્વાનંદસુરિચિત “ શ્રી જગદુચરિત ” ના છઠ્ઠા સર્ગના ૬૮મો શ્લોક એવાનું સ્મરન કર્યું છે. અહીં નીચે આપવામાં આવેલ આ શ્લોક ઉપરથી બધી શકાશે કે આગાઈ શ્રી પરમદેવસુરિએ જગદુશાને વિ. સં. ૧૩૧૨ પછી ત્રણ વર્ષ માટે (એટલે વિ. સં. ૧૩૧૩-૧૪-૧૫ માં) બધા દેશમાં દુષ્કાળ પડવાનું સ્પષ્ટ કહ્યું હતું—

દિવ્યનિનમ્નવર્ષેષુ વ્યતોતેષ્વય વિક્રમાત્ ।

દુનિસાં સર્વદેસેષુ યાવિ વર્ષત્રયાવિ ॥

તો પછી શ્રી રામસિંહભાઈ રાઠોડે વિ. સં. ૧૩૧૫ થી ૧૩૧૬ સુધીના પાંચ વર્ષનો દુષ્કાળ પડવાનું કેમ નોંધ્યું હશે એવા સહજ પ્રશ્ન થાય છે. (આ પાઠનો વિ. ૧૦૨મા પાને ચાલુ છે.)

છાયા વગેરેએ) જગદ્ગુણ વિક્રમની ખારમી સદીના ઉત્તરાર્ધ (વિં સં ૧૧૮૨ પહેલાં) અને તેરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયાનું અને એમણે વિં સં ૧૨૧૫ના દુષ્કાળનું નિવારણ કર્યાનું લખ્યું છે.

માંડવીની પ્રત ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીએ એકત્ર કરેલ ભદ્રેશ્વર તીર્થ સંબંધી માહિતીવાળાં લખાણની લગભગ નકલ કહી શકાય એવી પ્રત છે. એ પ્રતમાં (પૃ ૬) જગદ્ગુણના સમયસંબંધી તથા એમની દુષ્કાળ-નિવારણની કાર્યવાહીને લગતી નોંધ આ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે—

“તિવાર પત્રી સંવત ૧૧૮૨માં શા. જગદ્ગુણ, ગામધણી થયો. તેણે સદાવ્રત બાંધ્યો, છત્રણ ઉદાર કર્યું. સંધપતિ થયો. દેશ-દેશાવર વેપાર ઘણા. યુરુદેવની ભક્તિ કરે ઘણી. એક સમયે જિનદેવસૂરિ આવ્યા. શૈલજીને કહ્યું: સંવત ૧૨૧૫-સંવત બારપનરોતરો-ખાળ પડશે. દેશ દેશ ભયંકર હોશે લાલ લેવાય તો રહે છે. તિવારે કેવી રીતે કરવું? યુરુ કહે: અન્નદાન સમાન પુન્ય નથી. તિવારે સર્વે દેશ-દેશાવરે ધાન લેવડાવ્યાં. એમ કરતાં પનરોતરો ખાળ પડ્યો.”

માંડવીની પ્રતમાંના આ ઉતારા ઉપરથી ભેઈ શકાય છે કે જગદ્ગુણના સમયની બાબતમાં ડૉ. બજેસે જે લખ્યું છે તેમાં અને આ ઉતારામાં ખિલકુલ સામ્ય છે. આમ છતાં જગદ્ગુણના વખતમાં લાગલાગટ કેટલાં વર્ષોનો દુષ્કાળ પડ્યા હતા એ અંગે માંડવીની પ્રતમાં કશો નિર્દેશ મળતો નથી, ત્યારે ડૉ. બજેસે આ દુષ્કાળ વિંસં ૧૨૦૪થી તે વિંસં ૧૨૧૫ સુધી બાર વર્ષ પડ્યાનું અને એની આગાહી કરનાર આચાર્યનું નામ દેવસૂરિ હોવાનું નોંધ્યું છે.^{૧૭}

આ માંડવીની પ્રત, ભદ્રેશ્વરની પ્રત તેમ જ ડૉ. બજેસ તથા શ્રી ત્રજલાલભાઈ છાયા વગેરેનાં લખાણો ઉપરથી-કંઈક એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે ચતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીએ (ગોરજી શ્રી ખાંતિવિજયજીએ) આ તીર્થ સંબંધી જે માહિતી એકત્ર કરી હતી, તેને આધારે જુદી જુદી વ્યક્તિઓના હાથે લખાયેલ હસ્તપ્રતોમાં એ વિગતોને સંબંધી-સાચવી લેવાનો પ્રયત્ન છેલ્લા એકાદ સેકા પહેલાંના અરસામાં, અર્થાત્ પેલું તામ્રપત્ર મળી આવ્યું તે પૂર્વેના વખતમાં, થયો હોવો ભેઈએ. અલબત્ત, માંડવીની પ્રત અને ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રતમાંની માહિતી ભેતાં એમાં કેટલીક વિગતોમાં ફેરફાર પણ મળે છે; છતાં, એકંદરે ભેઈએ તો, એમાં એકસરખાપણું પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં

શ્રી શુભશીલ ગણિચિત “પંચસતીપ્રબોધ (પ્રબંધ) સંબંધ ઉર્દે પ્રબંધપંચસતી”માં (પૃ ૬) “જગદ્ગુણસંબંધ”માં આ દુષ્કાળ માટે “एकदा गुरुमिः सवत् १३१५। १३१६। १३१७। वर्षत्रये मासि दुर्मिक्ष जातम्।” એમ લખ્યું છે. અર્થાત્ આ દુષ્કાળ વિં સં ૧૩૧૫, ૧૩૧૬, ૧૩૧૭-એમ ત્રણ વર્ષ પડ્યો હતો. આ બધા જુદા જુદા ઉદ્દેશોમાં પણ ૧૩૧૫માં દુષ્કાળ પડ્યાની વાત તો નિશ્ચિત રૂપે નોંધાયેલી મળે છે.

૧૭. જુઓ, “રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ ઇન્ડિયાના એન્ટિક્વરી”, પૃ ૨૦૭: “In his time a Jaina Guru arrived named Deva Suri, who warned him of an approaching famine at the beginning of the new century, which was to last twelve years. Jagadeva-sah accordingly collected stores of grains, and when the predicted famine began in 5. 1204, he had abundance which lasted till 1215 (A.D 1158), the last year of dearth.”

ભેવા મળે છે; અને સૌથી વિશેષ નેંધપાત્ર બાબત તો, આ તીર્થની સ્થાપના ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી થોડાક વખતમાં જ થઈ હતી, એ પરંપરાગત કથા કે અનુશ્રુતિની બાબતમાં એમાં એકમતિ પ્રવેંત છે, એ છે. આ ઉપરથી તો એમ પણ લાગે છે કે, એ ઝીણવટથી તપાસ કરવામાં આવે તો, આ તીર્થની માહિતી ધરાવતી, માંડવીની પ્રતો જેવી, ૨-૪ પાનાંની બીજી પ્રતો કે એવાં છૂટક પાનાં પણ કદાચ આપણા ભંડારમાંથી મળી આવે.

સંપ્રતિ રાબઝે તીર્થ સ્થાપ્યાની નવી વાત—આ તીર્થની સ્થાપનાને લગતી જે વિગતો ઉપર નેંધવામાં આવી છે, તેનાથી જુદી વાત અચળગચ્છના આચાર્ય શ્રી અમરસાગર-સૂરિએ રચેલ “વર્ધમાન-પદ્ધસિંહ શ્રેષ્ઠિચરિત્ર” માં મળે છે. આ ચરિત્રમાં (સર્ગ ૮, શ્લોક ૧૧) ભદ્રાવતી નગરીનું બીજું નામ “કૌશાંબી” હોવાની વાત, એ મૂળ શ્લોકના અવતરણ સાથે, “ભદ્રાવતી નગરી” નામના આ પુસ્તકના પાંચમા પ્રકરણમાં (પૃ. ૮૬) નેંધવામાં આવી છે. આ પછી આ જ સર્ગના ૧૨મા શ્લોકમાં આ તીર્થની સ્થાપના સુપ્રસિદ્ધ સંપ્રતિ રાબઝે કરી હોવાની સાથે નવી કહી શકાય એવી વાત આ પ્રમાણે લખી છે—

પુરા સંપ્રતિશ્રૂપેન કારિત્વં તન્ન મંદિરમ્ ।

બ્રીમત્સાર્થજિનેશ્વર્ય મળ્ય મળ્યોકારકમ્ ॥

(પહેલાં ત્યાં (ભદ્રાવતી નગરીમાં) સંપ્રતિ રાબઝે ભવ્ય જીવો ઉપર ઉપકાર કરનારું શ્રી પાર્શ્વ જિનેશ્વરનું ભવ્ય મંદિર કરાવ્યું હતું.)

આ શ્લોકમાં સંપ્રતિ રાબઝે ભદ્રેશ્વરના જિન મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનું નહીં પણ શ્રી પાર્શ્વનાથનું જિનમંદિર કરાવ્યાનું અસંદિગ્ધ ભાષામાં લખ્યું છે. આનો અર્થ એ કે, આ તીર્થની સ્થાપના આર્થ હસ્તિગિરિથી ધર્મજોષ પામેલ રાબ સંપ્રતિએ, વીર નિર્વાણની ત્રીજી શતાબ્દી દરમ્યાન, કરી હતી.

આ અંધમાંનો આ ઉલ્લેખ વળી આ તીર્થની સ્થાપનાને લગતી નવી જ વિચારસામગ્રી રજૂ કરે છે.

આ તીર્થ વસઈ ક્યારથી કહેવાયું—ભદ્રેશ્વર જવા માટે આપણે ખસના કન્ડકટર પાસે ભદ્રેશ્વરની ટિકિટ માગીએ તો એ આપણને યાત્રિક સમજીને પૂછે છે કે તમારે ગામમાં જવું છે કે તીર્થમાં ? આપણે તીર્થમાં જવાનું કહીએ એટલે કન્ડકટર આપણને વસઈ તીર્થની ટિકિટ આપે છે. તીર્થ અને ગામની ટિકિટ વચ્ચે અચૂક પૈસાનો ફેર હોય છે. આ ભાવનું ત્યારે સહજપણે સવાલ થયો કે આ તીર્થ વસઈ (વસહી) તરીકે ક્યારથી પ્રસિદ્ધ થયું હતું ? પણ આ સવાલનો ખુલાસો મળી શક્યો નથી. સામાન્ય રીતે “વસઈ-વસહી-વસતિ”નો અર્થ મંદિર થાય છે અને જૈન મંદિર સિવાય કોનો પ્રયોગ લાગ્યે જ કરવામાં આવે છે. પણ આ શબ્દ, “પ્રાસાદ” અને “વિહાર” શબ્દની જેમ, કેઈ પણ વિશેષનામની સાથે ભેડાયેલા મળે છે, જેમ કે વિમલવસહી, લક્ષિગવસહી, ખરતરવસહી; અને એ જે તે વ્યક્તિના સ્મરણમાં બનાવવામાં આવેલ જિનમંદિરનું સૂચન કરે છે. પણ કેઈ પણ વિશેષનામ વગર, માત્ર જિનમંદિરનું સૂચન કરવા માટે, “વસઈ-

વસહી ” શબ્દનો પ્રયોગ થયો હોય તો તે ભદ્રેશ્વરના જૈન દેરાસર માટે જ થયેલો જોવા મળે છે આ ઉપરથી કંઈક એવી કલ્પના થઈ આવે છે કે કદાચ, કોઈક કાળે, અસુક વ્યક્તિના નામ સાથે “વસર્ધ” શબ્દ એડીને (દાખલા તરીકે “જગદુવસર્ધ”) આ તીર્થની જોળખ આપવામાં આવતી હશે; અને સમય જતાં, સંક્ષેપ માટે કે બીજા કોઈ કારણે, વિશેષનામ વગરનો “વસર્ધ” શબ્દ ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિર માટે વપરાવા લાગ્યો હશે. અહીં એ જાણવું ઉપયોગી થઈ પડશે કે જોખા મંડળમાં દ્વારકાની નજીકમાં આવેલ એક ગામ “વસર્ધ” કે “વસી”ના નામથી જોળખાય છે; અને ત્યાંનાં દેરાં “વસીનાં દેરાં” તરીકે જોળખાય છે. પણ અહીં આવો પ્રયોગ વસર્ધ નામના ગામને કારણે થયેલો છે, એ સ્પષ્ટ છે.^{૧૮}

તીર્થના ઉપદેશક-પ્રતિષ્ઠાપક કૌણુ—આ તીર્થની સ્થાપના માટે ઉપદેશ આપનાર અને આ તીર્થની પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર તરીકે જુદા જુદા ગુરુઓનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે. માંડવીની પ્રતમાં (૫૦ ૧) આચાર્ય ધર્મચોપસરિત્તુ નામ મળે છે. ભદ્રેશ્વરની પ્રતમાં (૫૦ ૨૧) વિમલ કેવલીતુ નામ લખ્યું છે.^{૧૯} “શ્રી કચ્છ-ભદ્રેશ્વરવસહી તીર્થનો સંક્ષિપ્ત પરિચય”માં (૫૦૧, ૫) કપિલ કેવલીતુ નામ મળે છે. અને “કચ્છ ગિરનારની મહાયાત્રા”માં (૫૦૧૧૬) તથા “ભારતનાં જૈન તીર્થો”માં (૫૦ ૪૮) સુધર્માસ્વામીતુ નામ આપ્યું છે.

૧૮. “અસ્તિ” શબ્દનો ભાવ સમજવતાં ડૉ. એફ. બુશનને (Buchanan) કહ્યું છે કે—

“There are two kinds of temples among the Jains; one covered with a roof and called BASTI; and the other an open area surrounded by a wall and called BETTU, which signifies a hill ”

(જેનોમાં બે પ્રકારનાં મંદિરો હોય છે, એક પ્રકારનાં મંદિરો ઓપરંધા હંકાયેલાં હોય છે અને એ “અસ્તિ” તરીકે જોળખાય છે, અને બીજા પ્રકારનાં મંદિરો ઉપરનાં અને ચારેકાર દીવાલોથી વીંટળાયેલાં હોય છે; એને “બેટ્ટુ” કહે છે, અને એ ટેકરીનું સ્થાન કરે છે.)

—એશિયાટિક રિસર્ચ, વોલ ૬, ૫૦ ૨૮૫, સને ૧૮૦૬.

ડૉ. બુશનને આ ખુલાસો દક્ષિણનાં જિનમંદિરોને અનુલક્ષીને આપ્યો છે. દક્ષિણની કોઈક ભાષામાં વેટ્ટા શબ્દનો અર્થ “ટેકરી” થાય છે. જ્યાં બાહ્યગણીની સીધી મોટી સૂતિ ગિરાજે છે, તે શ્રમણ બેળગાળા ગામની મોટી ટેકરીને “વેટ્ટ વેટ્ટા” અને એની સામેની નાની ટેકરીને “ચિક વેટ્ટા” કહેવામાં આવે છે. શ્રી ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિર માટે આપણે અહીં એ વાત ધ્યાનમાં લેવાની છે કે દક્ષિણમાં ધરતી ઉપરના જૈન મંદિરને “અસ્તિ” કહેવામાં આવે છે. અને અસ્તિ-વસતિ-વસત્તિ-વસદ્-વસી એ રીતે આ શબ્દનું રૂપાંતર થતું રહ્યું છે.

૧૯. ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રતનો ઉતારો ને છુકનાં પાછળનાં પાનાંઓમાં પડિત શ્રી આચાર્યદજ્ઞલાઈએ લખાવી રાખ્યો છે, તેમાં શસ્ત્રાતનાં પાનાંમાં ભદ્રેશ્વર તીર્થનું વર્ણન તથા એ તીર્થધામ સંબંધી કેટલીક માહિતી પણ એમણે લખાવેલી છે. એમાં (૫૦ ૧૧) આ તીર્થની સ્થાપના સંબંધમાં તથા સૂળનાયકની પ્રતિમાની ફેરબદલીની બાબતમાં, વધારામાં, એમ પણ લખાવ્યું છે કે—

“આ તીર્થમાં વર્તમાન તીર્થપતિ ભગવાન મહાવીર દેવ મુખ્ય મંદિરે બિરાજે છે અને અસલ-જૂના તીર્થ-પતિ, અસલ સૂળનાયક ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથ દેવ આ તીર્થમંદિરને ફરતાં બાવન જિનાલયો પૈકી ૨૫મા

આમાં આચાર્ય ધર્મદોષસૂરિજી, શ્રી વિમલ કેવલી કે શ્રી કાપિલ કેવલી અંગે તો વિશેષ વિચાર કરવાનો રહેતો નથી; એ બધાનો મુખ્ય ભાવ એ સમજવાનો છે કે આવા ઠોઠકે પ્રભાવક સંઘનાયકની પ્રેરણાથી આ તીર્થની સ્થાપના થઈ હતી. પણ આ તીર્થની સ્થાપના સાથે પંચમ ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીના સંબંધ એકવામાં એક ઐતિહાસિક તથ્ય ધ્યાનમાં લેવું ઘટે છે કે શ્રી સુધર્માસ્વામી તો ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૦ વર્ષે, અર્થાત્ ૧૦ ગણધરોની જેમ, ગુણશીલ જૈનમાં ૨૦ નિર્વાણ પામ્યા હતા અને, પ્રચલિત અનુશ્રુતિઓ પ્રમાણે, શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થની સ્થાપના વીર નિર્વાણ સંવત ૨૦ પછી જ થઈ હતી. એટલે ભદ્રેશ્વર તીર્થની પ્રતિષ્ઠા શ્રી સુધર્માસ્વામીના હાથે થયાનું માનવું એ ઇતિહાસસંગત નથી.

પરંપરા મુજબ પહેલાંથી ચાલી આવતી અનુશ્રુતિરૂપ કથા અને પાછળથી મળી આવેલ તામ્રપત્રમાંથી મળતી થોડીક માહિતી મુજબ, આ તીર્થની સ્થાપનાની બાબતમાં, જેમ માનવું એઈ છે કે, શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૩મે વર્ષે, હરિવંશના રાજા સિદ્ધસેનના રાજ્યમાં, કપિલ કેવલી કે એમના જેવા સ્થવિર સંઘનાયકની પ્રેરણાથી, શ્રેષ્ઠી દેવચંદ્ર નામના ધર્મત્મા શ્રમણોપાસકે, ભદ્રાવતી નગરીમાં, જિનમંદિર બંધાવીને એમાં તેવીસમા તીર્થ કર, સર્વવિધહર ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

આ છે શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થની સ્થાપનાની કથા.

હવે એઈએ, આ તીર્થ ઉપર આવેલી આપત્તિઓની અને અંગાવાતો સમી એ આફતોની સામે આ તીર્થને અત્યાર સુધી ટકાવી રાખનાર જીર્ણોદ્ધારોની વિગતો.

જિનાલયમાં ગિરાજે છે. એ લખ્ય અને દિવ્ય પ્રજ્ઞ શ્રી પાર્શ્વનાથ દેવની જ્ઞનીય દિવ્ય મૂર્તિની ભગવાન શ્રી મહાવીર દેવની વિદ્યમાનતામાં અને શાસનપતિના જ્ઞાનકાળમાં જ, એમના પુરુષધ્વીક મુનિશિષ્ય પ. પૂજ્ય કપિલ કેવલીના વરદ હસ્તે આ પરમ પવિત્ર પ્રતિમાજીની પુનિત પ્રતિષ્ઠા થયેલી છે. અને હાલના તીર્થપતિ વિદ્યમાન મૂળનાયક ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવની પરમ પાવની પ્રતિમાજી, પરમશાસનપ્રભાવક મહારાજ સંપ્રતિ રાજના ભરાવેલા, જંગમ યુગપ્રધાન સમા પરમપૂજ્ય આર્ય સુહસ્તિસૂરિજીના વરદ હાથે પ્રતિષ્ઠા થયેલી છે. ”

ઉપર નોંધેલ વિગતો, આ તીર્થની સ્થાપનાને લગતી તથા જૂના મૂળનાયક શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનના સ્થાને નવા મૂળનાયક શ્રી મહાવીરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરારે થઈ એ બાબતને લગતી પ્રચલિત અનુશ્રુતિઓથી બહુ જુદી પડે છે, એ દેખીતું છે; અને તેથી જોતો આધાર બાંધવાની જિજ્ઞાસા રહે એ સ્વાભાવિક છે.

૨૦. વર્તમાન શ્રમણ પરંપરાના આદિ ગુરુ શ્રી સુધર્માસ્વામીનું નિર્વાણ ગુણશીલ જૈનમાં થયાની વાત નિશ્ચિત હોવા છતાં “વીર વંશાવલી અપરનામ તપામ્નજ વૃદ્ધ પદ્માવલી” માં લખ્યું છે કે “માસ એક ચઠ્ઠિવહાર અષુસજી । પાંચમે આરે । પશ્ચિમ દિશિ । શ્રી ચીરને મુક્તિ હુઆ પછી વીસ વર્ષે શ્રીગિરનાર પર્વતોપરિ શ્રીસુધર્મા નામે શ્રી વીરના પહેલા પદ્મધરને મુક્તિ કુઈ । ” અર્થાત્ શ્રી સુધર્માસ્વામીનું નિર્વાણ ગિરનાર પર્વત પર થયું હતું. ઐતિહાસિક હકીકતથી સાવ જુદા પડતા આ કથન ઉપરથી પણ એઈ સમજા છે કે એક જ વટનાના સંબંધમાં કેવી કેવી માન્યતાઓ પ્રચલિત થઈ શકે છે. (આ “વીરવંશાવલી” સુપ્રસિદ્ધ સિંધી જૈન અંધમાળાના ૫૩મા અંધ તરીકે પ્રકાશિત થનાર “નિવિધ મન્ડીય પદ્માવલી સંગ્રહ” ના પ્રથમ ભાગમાં (૫૦ ૧૬૦-૨૨૭) છપાયેલ છે. આ આજો અંધ વિં ૨૦ ૨૦૧૭ની સાલથી છપાયેલો તૈયાર હતો; પણ કમનસીબે અત્યાર સુધી એ પ્રગટ થયો નથી । વિખ્યાત પુરાતત્ત્વાચાર્ય મુનિ શ્રી જિનવિજયજીએ એ સંપાદિત કરેલો છે. અને તેઓશ્રીની પાસેની એની કાપી નકલ ઉપરથી (૫૦ ૧૬૧) આ લખાણ અહીં સાથાર ઉદ્ધૃત કર્યું છે.)

આપત્તિઓ અને જીર્ણોદ્ધારો

અન્ય સ્થાનો અને તીર્થોની જેમ, ભદ્રાવતી નગરી અને ત્યાંનું ભગવાન પાર્શ્વનાથનું તીર્થ પણ, ક્યારેક કુદરતના તો ક્યારેક માનવીના, તો ક્યારેક વળી એ બંનેના કૌપિનો ભોગ બનીને વેર-વિખેર અને ક્વચિત્થતા રહ્યાં છે; પણ સદ્ભાગ્યે જોના ઉદ્ધાર કરનારાં નરરત્નો પણ સમયે સમયે મળતાં રહ્યાં છે. આમ છતાં ભદ્રાવતી નગરીનું સમુચિત રક્ષણ કરનારા પૂરતા પ્રમાણમાં નથી બચ્યા, એ વાતની સાક્ષી તો એક કાળની વિરાટ ભદ્રાવતી નગરી આજે નિસ્તેજ બની ગયેલા નાના સરખા ભદ્રેશ્વર ગામરૂપે હસતી ધરાવે છે, એ બીના જ પૂરે છે, આની સામે ભદ્રેશ્વર તીર્થ કંઈક જુદી જ વાત કહી બચ છે. છેક પ્રાચીન સમયથી અનેક આસપાસની-સુલતાનીઓ વરસી જવા છતાં, આ તીર્થ અત્યાર સુધી ટકી રહ્યું છે, એટલું જ નહીં, વચ્ચે વચ્ચેના શાંતિના સમયમાં તેમ જ વિશેષે કરીને છેલ્લી અડધી સદી ફરશ્યાન એ ઉત્તરોત્તર વધારે બહોળાવાદ, લોકપ્રિય અને પ્રભાવશાળી બન્યું છે, એ પણ એક હકીકત છે. અને તે એ તીર્થના સમયે સમયે થતા રહેલા જીર્ણોદ્ધારોને, તીર્થસ્થાપના કે પ્રાચીન દેવમંદિરોના જીર્ણોદ્ધારો કરાવવામાં નવીન જિનમંદિર અણાવવા જેટલા કે તેથી પણ વિશેષ ધર્મનો લાભ થતો હોવાનું કથન કરતાં ધર્મશાસ્ત્રોને તથા શ્રીસંઘના અંતરમાં વસેલી ધર્મરક્ષા, સંધરક્ષા અને તીર્થરક્ષાની ભાવનાને આભારી છે. આ ભાવનાનો લાભ શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ જૈન તીર્થને કેટલા મોટા પ્રમાણમાં મળ્યો છે તે પ્રત્યક્ષ ભેદ શકાય છે.

લગભગ અઠીહજાર વર્ષ પહેલાં આ તીર્થની સ્થાપના થઈ, તે પછી એના ઉપર ક્યારે ક્યારે, કેવાં કેવાં સંકટો આવતાં રહ્યાં એની સળંગ કહીબદ્ધ માહિતી તો મળતી નથી, છતાં આ તીર્થ ઉપર જેનાથી થોડીબધી પણ માઠી અસર થઈ હોવાનો સંભવ છે, એવી ક્ષણમાં અને ક્યારેક ક્યારેક તો ખુબ ભદ્રેશ્વરમાં જ બનેલી ઘટનાઓની જે કંઈ માહિતી મળે છે, તે આ પ્રમાણે છે—

(૧) વિ. સં. ૭૪૧ પહેલાં કચ્છમાં ચવનધર્મનો પ્રવેશ થઈ ગયો હતો; એની માઠી અસર બીબા ધર્મો અને એનાં ધર્મસ્થાનો તથા તીર્થધામોને પહોંચી હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ ચવનધર્મના પ્રસારને અટકાવવા માટે અજપાળે વિ. સં. ૭૪૧માં પોતાનું બલિદાન આપ્યું હતું (કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન, પૃ. ૧૭૦).

(૨) ભૂઅડ આવડાએ વિ. સં. ૬૭૧-૬૬૦ વચ્ચે ભદ્રેશ્વર ઉપર ચડાઈ કરી હતી. એના નામથી ભૂઅડ ગામ વસ્યું, જે ભદ્રેશ્વરથી છ માઈલ થાય છે (કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન, પૃ. ૪૦).

(૩) વિ. સં. ૧૦૦૬ (સને ૬૫૦) પછી કચ્છમાં એવો મોટો ધરતીકંપ થયો હતો કે જે મહાધરતીકંપ કહેવાયો હતો (કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન, પૃ. ૨૩૧).

(૪) મહામૂહ ગઝનવીએ સને ૧૦૨૪માં સોમનાથ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે સોલંકી વંશનો રાજા ભીમદેવ પહેલો અણહિલવાડથી નાસીને કચ્છના કંચકોટના પહાડી કિલ્લામાં ભરાઈ ગયો હતો. મહામૂહે એ ગઢ ખાલી કરવાની દુશ્મનોને ફરજ પાડી; અને જે વર્ષ બાદ એ ગઝની પાછો ફર્યો. આ અરસામાં ભીમદેવે ભદ્રેશ્વરનો કિલ્લો બંધાવી આપ્યો હતો. આ પછી, જેએક સૈકા બાદ, બ્યારે શાહ સોદાગર જગદૂનો સમય આવ્યો ત્યારે, તેરમા સૈકાના પાછલા ભાગમાં, ભદ્રેશ્વર કચ્છની રાજધાની બન્યું હતું અને એના ઉપર પ્રતિહારવંશના ભીમસિંહનું રાજ્ય ચાલતું હતું. ગૂર્જરપતિ વીરધવલે એને જીતીને ત્યાં પોતાનો પ્રતિનિધિ મૂક્યો; એનું નામ ભાડલ (કે ભાડલ ભૂપ) હતું. એ ભદ્રેશ્વર ઉપર ગૂર્જરપતિની વતી શાસન ચલાવતો હતો. વીરધવલ પછી, વિક્રમના તેરમા સૈકાના અંતમાં (વિં સં ૧૨૬૬માં), એનો પુત્ર વિસલદેવ ગુજરાતના સિંહાસને બેઠો અને એણે ગુજરાતની રાજધાની ધોળકામાંથી અણહિલવાડ પાટણમાં ફેરવી. આ વખતે પણ ભદ્રેશ્વરનો કારોબાર ભાડલ ભૂપ સંભાળતો હતો. આ અરસામાં પારકરના રાજા પીઠદેવે ભદ્રેશ્વર ઉપર ચડાઈ કરીને એના કિલ્લો તોડી પાડ્યો. પછી બ્યારે જગદુ શાહે એ કિલ્લો ફરી અણાવવાની પેરવી કરવા માંડી તો પીઠદેવે પોતાના દૂતને મોકલીને એને એમ કરતાં રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો. દૂતે કહ્યું કે ભે ગધેડાના માથા ઉપર સીંગડાં ભેગે તો તારા હાથે આ કિલ્લો બની શકે. જગદુ શાહે એ પડકાર ઝીલી લીધો; અણહિલવાડના રાજા લવણપ્રસાદના સૈન્યની સહાયથી ભદ્રેશ્વરમાં નવો કિલ્લો જોસો કર્યો અને એમાં સોનાનાં શીંગડાંવાળો પથ્થરનો એક ગધેડો પણ બનાવ્યો. પછી પીઠદેવ તે રોકલો તોડી પાડવા ફરી ચડી આવ્યો, પણ જગદુ શાહે, ગૂર્જરપતિના સૈન્યથી, એને પરાજિત કર્યો. આપડા પીઠદેવને મજબૂત કિલ્લો અને સોનાનાં શીંગડાંવાળો ગધેડો બેઈને એવો કારતો આઘાત લાગ્યો કે એ ત્યાં જ મરણ પામ્યો. બ્યારે પીઠદેવે આ પ્રમાણે ભદ્રેશ્વર ઉપર બે-બેવાર ચડાઈ કરી હશે, ત્યારે એ તીથ પણ એની તુકસાનકારક અસરથી તહીં બચી શક્યું હોય, એ સહેજે સમજી શકાય છે (કચ્છનું સંસ્કૃતિકર્શન, પૃં ૪૫; શ્રી જગદુચરિત, સર્ગ ૫, સ્લોક ૪-૪૦; પ્રબંધકોશ, પૃં ૧૦૪, ૧૦૬; પ્રબંધપંચશતી, જગદુસાધુપ્રબંધ, પૃં ૬).

(૫) ‘કચ્છની લોકકથાઓ’ ભાગ ૧, પૃં ૫૪-૫૫ ઉપરની નોંધમાં, એના લેખક શ્રી લાલજી મૂળજી એપી લખે છે કે “પઠિયાર રજપૂતોની હકૂમત બતાં શહેરની (ભદ્રેશ્વરની) ઉન્નતિ-સમૃદ્ધિ પણ હટવા લાગ્યાં. ધરતીકંપથી થયેલ ફેરફારો અને ઉપરાઉપરી પેટેલ દુષ્કાળોના સળગસર તથા રાજના પરિવર્તનના લીધે આ સમૃદ્ધિશાળી શહેર દિન-પ્રતિદિન પતન તરફ ઘસડાવા લાગ્યું.”

(૬) કચ્છમાં વિક્રમની ૧૧ કે ૧૨મી સદીમાં એવો મોટો કુદરતી ફેરફાર થયો કે એને લીધે જળ-થળમાં જળરા ફેરફાર થયા અને ઊંડા જળવાળા પ્રદેશ રજુમાં ફેરવાઈ ગયા હતા. (કારા કુંગર કચ્છ, પૃં ૬૬).

(૭) જગદુશાના સમયમાં વિં સં ૧૩૧૩-૧૪-૧૫ એ ત્રણ વર્ષ માટે કચ્છ સહિત. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે દેશના ઘણા ભાગમાં વ્યાપક દુષ્કાળ પડ્યો હતો, એ વાત બહુલીતી છે.

અને આ દુષ્કાળનિવારણના ભગીરથ કાર્યને પહોંચી વળવાને કારણે જ જગદુશાહ જગદેવશા, જગતશાહ કે જગતપિતા તરીકે સર્વત્ર વિખ્યાત બન્યા હતા. (શ્રી જગદુચરિત, સર્ગ ૬, સ્લોક ૬૭-૯૧)

(૮) વિં સં ૧૬૮૭માં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. અને તે પછી બે વર્ષ બાદ જ, વિં સં ૧૬૮૯માં, કચ્છ મરફી એટલે કે કોગળિયા-કોલેરાના રોગ તેમ જ વાયુ તથા જળપ્રલયના મહાન ઉપદ્રવનું ભોગ બની ગયું હતું; અને એને લીધે ભદ્રેશ્વર વેરાન થઈ ગયું હતું. કુદરતના આ કૌપની અસર ભદ્રેશ્વર તીર્થની બહોજલાલીને પણ થઈ હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ વસર્ધ તીર્થની આસપાસની ધરતીનું નિરીક્ષણ કરતાં તરત જ લાગે છે કે આ ભૂમિ જળપ્રલય અને ધરતીકંપ જેવા કુદરતના વિનાશનો ભોગ થઈ હોવી એઈ એ (અ'અલગચ્છદિગંધર્શન, પૃં ૩૯૫ તથા ૫૩૯).

(૯) કચ્છમાં વિં સં ૧૬૩૫, ૧૮૩૬ અને ૧૮૬૯માં વ્યાપક દુષ્કાળ પડ્યા હતા (કચ્છનું સંસ્કૃતિકર્શન, પૃં ૧૯૯ની પાછળ).

(૧૦) ઇસ્વીસનની સત્તરમી સદીના અંતભાગમાં (સને ૧૬૯૩માં) મહોસમ બેગની આગેવાની નીચે મુસ્લિમોએ ભદ્રેશ્વર પર હલ્લો કરીને ત્યાં લૂંટ ચલાવી હતી અને તીર્થકેશની મૂર્તિઓ ખડિત કરી હતી (ધી ઇમ્પીરિયલ ગેઝેટિયર, વોલ્યુમ ૮, પૃં ૨૩-૨૪).

(૧૧) વિં સં ૧૮૬૮માં કચ્છ પહેલવહેલાં પલ્લેગના મહારોગમાં ઝડપાઈ ગયું હતું અને એની અસર લગભગ કચ્છની અડધા ભાગની પ્રબ ઉપર થઈ હતી; કચ્છનો સમર્થ શાસક જમાદાર કુતોહ મહમ્મદ પણ આજીવલેણ રોગનો ભોગ બનીને શુભરી ગયો હતો (કારા કુંગર કચ્છળ, પૃં ૧૮૪).

(૧૨) કચ્છમાં વારંવાર થતા ધરતીકંપોથી કેશના શિવમંદિરને ઘણું નુકસાન થયું હતું; તેો એની અસર ભદ્રેશ્વર તીર્થને પણ થોડીઘણી પહોંચી હોય એ બનવા ભેગ છે (કારા કુંગર કચ્છળ, પૃં ૭૮).

(૧૩) જગદુશા પછી આ નગરીનું પતન થયું. અને તીર્થ ઉપર બાવાઓનું વર્ચસ્વ બમ્બું. તેઓ મૂળનાયક પાસ્ત્રનાથની પ્રતિમા ઉઠાવી ગયા અને તીર્થ વેરવિગેર બની ગયું. વિં સં ૧૫૬૨માં બમ રાવળે ભદ્રેશ્વર સર ક્યું હતું, પણ પછી આચાર્ય આણંદવિભળસૂરિની સલાહથી એ, ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરના નિભાવ માટે બાર ગામ ભેટ આપીને, હાલારમાં રાબત કરવા આવ્યો ગયો હતો. પછી વિં સં ૧૬૪૨માં હાલા કુંગરજીને બમ રાવળે પોતાના રાબતમાંથી હંકપાર કર્યો, એટલે કુંગરજીએ વિં સં ૧૬૫૨માં હાલાર કરીને ભદ્રેશ્વર પહોંચી લીધું હતું. પણ વિવેકહર્ષ ગણિના તથા મહારાજો શ્રી ભારમલજીના સમબલવાથી એણે ભદ્રેશ્વર ઉપરથી પોતાનો કબજો ઉઠાવી લીધો હતો. આને પરિણામે તીર્થની સારસંભાળ ઉપેક્ષિત થઈ હોય અને તીર્થ વેરાન થઈ ગયું હોય એ બનવા ભેગ છે. વિં સં ૧૮૩૧માં સિંધના સફરરાજે કચ્છ ઉપર ચડાઈ કરી હતી. આ પહેલાં વિં સં ૧૮૧૬માં ભદ્રેશ્વરનો કિલ્લો ફરી જમીનદોસ્ત થઈ ગયો

હતો અને એની મોટી મોટી શિલાઓ તથા મંદિરના પથ્થ પથ્થરો, વિં સં ૦ ૧૮૧૬ અને ૧૮૬૬ના અરસામાં ત્યાંના ઘરોના, સુ'ક્રા શહેરના અને સુ'ક્રા બંદરના બાંધકામ માટે ઉપાડી જવામાં આંચા હતાં ! (સુ'ક્રા વિં સં ૦ ૧૮૩૬માં વચ્ચું હતું) આ વિંગતો ઉપરથી પથ્થુજોઈ શકાય છે કે આ સમય દરમ્યાન ભદ્રેશ્વર તીર્થની સ્થિતિ સારા પ્રમાણમાં ચોચનીય અને બેહાલ બની ગઈ હોવી જોઈએ (કચ્છ ગિરનારની મહાયાત્રા, પૃ ૦ ૧૧૬-૨૦; માંડવીની પ્રત, પૃ ૦ ૪-૬; “ સ્વદેશ ” નો વિં સં ૦ ૧૮૮૦નો દીપોત્સવી અંક, પૃ ૦ ૭૮; જૈન તીર્થ સર્વ સંચક, પૃ ૦ ૧૪૧; કારા કુંગર કચ્છબ, પૃ ૦ ૧૫૭).

(૧૪) વિક્રમની ઝોગણીસમી સદીના છેલ્લા દસકા અને વીસમી સદીના પહેલા દસકાના અરસામાં, કેટલાંક વર્ષ માટે, ભદ્રેશ્વર ગામના કાંકારે આ તીર્થ ઉપર કબજો કરી લીધો હતો; પરિણામે એની યાત્રા લગભગ બંધ થઈ ગઈ હતી, એટલું જ નહીં, મંદિરની સ્થિતિ બિસ્માર થઈ ગઈ હતી અને મંદિરનાં આંગણામાં, મંદિરમાં અને મંદિરની દેરીઓમાં ઘેટાં-ખક્કરાં બેસવા અને ઘરવા લાગ્યાં હતાં. આવી બેહાલીથી મંદિરને-તીર્થને જે કંઈ નુકસાન પહોંચ્યું હતું, એના નિવારણ માટે માંડવીના તપગચ્છના યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીને પૂજા કરાવવા પડ્યું હતું. એવટે કચ્છના મહારાજો શ્રી દેશજીભાવા બીબની, જૈન સંઘના અગ્રણીઓની તથા ભુજપુરના અંચળગચ્છના યતિ શ્રી સુમતિસાગરજીની લાગણીભરી ઝહેમતથી અને માંડવીનાં ખરતગચ્છનાં ધર્મભૂશણી મીઠી બહેનની મોટી સહાયથી તીર્થને છેલ્લો છૂર્ણોદાર થયો હતો, એ વાત આ પુસ્તકના ચોથા પ્રકરણમાં સવિસ્તર આપવામાં આવી છે.

(૧૫) વિં સં ૦ ૧૮૭૫માં આખા કચ્છ ઉપર કારમી તારાજી વેરતો ધરતીકંપ થયો હતો; તેથી પથ્થુ આ તીર્થને કેટલુંક નુકસાન થયું હતું; પથ્થુ એ નુકસાન સામાન્ય પ્રકારનું હતું અને કેપ્ટન મેકમથો, સર ચાલ્સ વોલ્ટર વગેરે અંગ્રેજોની ભલી લાગણીથી તીર્થનું રક્ષણ તરત જ થઈ શક્યું હતું (કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન, પૃ ૦ ૨૬૭).

(૧૬) સુ'બંધથી તે સમયે પ્રગટ થતા “ સ્વદેશ ” પત્રના વિં સં ૦ ૧૮૮૦ના દીપોત્સવી અંકમાં પ્રગટ થયેલ “ કચ્છની સ્થાપત્યકળાના ચોડાએક અવશેષો ” નામે અભ્યાસપૂર્ણ લેખમાં, એના વિદ્વાન લેખક શ્રી વજ્રલાલ ભગવાનલાલ છાયાએ, “વસહીનાં દેહેરાં-ભદ્રેશ્વર” નો દ્રેક પરિચય આપતાં (પૃ ૦ ૭૮) એ તીર્થમાં ક્યારે ક્યારે કેવી અસાધ્યતા બિલી થવા પામી હતી, એ સંબંધી કેટલીક માહિતી આપી છે, જે આ પ્રમાણે છે—

“ આ (હરિ) વંશનો છેલ્લો રાજા દાનજી રાજા હતો. તેના વખતમાં ભારે દુર્લ્લાહ અને અંધાધૂંધી ચાલી. ત્યાર પછી આ રાજ્ય સંવત ૨૧૩માં સુ'બંધના વાવેલા વનરાજે સર કર્યું. આ વંશના ચોથા રાજા વિજયરાવ ઉર્ધ્વ વર્ણસિદ્ધના વખતમાં આભુખાભુના મુલકની યોગ્યતાએ રાજ્યને દુર્ગીને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું અને પવાર-મહેના કાઠીઓ ભાગવતીના માલિક થયા અને તેઓ ૧૪૭ વરસ સુધી રહ્યા. ત્યાર બાદ પાટણના કનક ચાવડાએ સંવત ૬૧૮માં એ ઘ્ય છત્રો અને સવત ૬૨૨માં દેવલને કરી જાંધવ્યું અને એમાં ચૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી, ત્યાર પછી

તેના પૌત્રના વખતમાં એ દેશ જૈન સોલંકી રજપૂતોએ છત્તી લીધો અને સંવત ૭૯૮માં ચહેરતું નામ ભક્તવતી હતું તે ફેરવીને ભદ્રેશ્વર રાખ્યું. આ વંશની સત્તા સંવત ૧૧૮૯ (સને ૧૧૩૨) સુધી રહી અને તેનો છેલ્લો રાજા ભીમદેવનો પુત્ર નવઘણ થયો, જેના વખતમાં દેશના ભાગલા પડી ગયા અને દેશ છુંડરાઓથી ફેરાન થઈ ગયો. આ રાજાએ પોતાના હસ્કરને બોરાણી વગેરે પૂરું પાડવા બદલ એક વાણીઆને ભદ્રેશ્વર સંવત ૧૧૪૬માં ગીરાસમાં આપ્યું. સંવત ૧૧૮૨ (સને ૧૧૨૫) માં જગદુશ નામના એક ધનાઢંઢ વેપારીને ભદ્રેશ્વર હંમેશના હક્ક તરીકે ગ્રાન્ટમાં આપ્યું. "

શ્રી યજ્ઞલાલભાઈ છાયાએ આ તીર્થ ઉપર થયેલ આક્રમણો કે આવેલ આફતોની બે વિગતો આપી છે, તેમાં સાલવારીમાં કે રાજાઓ વગેરેનાં નામોમાં ફેરફાર હોવાનો સંભવ છે. પણ અહીં તો માત્ર આ તીર્થ ઉપર કેવી કેવી આફતો આવતી રહી એની વિગતો જ આપવાની હોવાથી અહીં એનું સમાલોચન-પર્યાલોચન કરવાની જરૂર નથી.

ત્યારે હવે આ મંદિરના રક્ષણ માટે ખરે વખતે બે સહાય મળી, તથા જુદાં જુદાં સમયે, જુદી જુદી વ્યક્તિઓના હાથે બે જીર્ણોદ્ધારો થતા રહ્યા, તેની સવિસ્તર વિગતો નીચીએ.

સમયસરની સહાયો તથા જીર્ણોદ્ધારો

અહીં હબર વર્ષ બેટલા લાંબા વખત સુધી શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસઈનું જૈન તીર્થ ટકી રહ્યું તે, સમયે સમયે આ તીર્થની સાચવણી માટે મળતી રહેલી સહાયો તેમ જ આ તીર્થના થતા રહેલા નાના-મોટા જીર્ણોદ્ધારોને કારણે જ—ભલે પછી આવી સહાયો અને જીર્ણોદ્ધારો સંખ્યામાં માહિતી, પૂરેપૂરા અને આધારભૂત રૂપમાં સચવાઈ રહેવાને બદલે પરંપરાગત માન્યતાઓ, કંતકથાઓ કે અનુશ્રુતિઓના રૂપમાં અર્થવા તો ઓછી અને અધૂરી સચવાઈ રહેવા પામી હોય.

આ તીર્થના જીર્ણોદ્ધારને લગતી માહિતી જુદાં જુદાં પુસ્તકોમાં જુદી જુદી બતની મળે છે, અને જેને પરિપૂર્ણ કહી શકાય એવી માહિતી તો, મેં તપાસેલાં પુસ્તકોમાંથી એક પણ પુસ્તકમાંથી મને મળી નથી. આમ છતાં ભદ્રેશ્વર તીર્થની પેઢીમાં બે જીર્ણોદ્ધાર સચવાઈ રહ્યાનું પ્રમાણ્યશ્ચ પંક્તિ શ્રી આણંદજીભાઈએ લખ્યું છે, અને જેની નકલ તથા જેનો ઉતારો તેઓએ અત્યારની ગુજરાતી ભાષામાં કરાવી રાખ્યાં છે, તેમાં આ તીર્થના નવ બેટલા જીર્ણોદ્ધાર થયાની ચાદી આપી છે; અને તે બીજાં બધાં પુસ્તકોમાંની ચાદીથી વિસ્તૃત છે—અલબત્ત, આ નવે જીર્ણોદ્ધારોને કાળગણના અને બે તે વ્યક્તિઓની વચ્ચે સુમેળ સાધીને, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નિર્વિવાદ પુરવાર કરવાનું કામ બહુ જ મુશ્કેલ છે. તેમ છતાં આ ચાદી આ તીર્થનો પ્રાચીન-આર્વાચીન પરિચય મેળવવામાં ઉપયોગી થઈ શકે એમ છે, એટલું તો લાગે જ છે.

જુદાં જુદાં ગ્રંથોમાં આ તીર્થના જીર્ણોદ્ધારો સંખ્યામાં બે નોંધા મળે છે, તેને આધારે જીર્ણોદ્ધારોની ચાદી કંઈક આ પ્રમાણે તૈયાર કરી શકાય—

૧. સંપ્રતિ રાજાનો.

૩. વનરાજ વાઘેલાનો.

૨. કાલકસૂરિના ભાણેજનો.

૪. કનક આવડાનો.

૫. શ્રીમાલીઓનો.	૧૧. બમ રાવળનો.
૬. મહારાજા કુમારપાળનો.	૧૨. શ્રીસંઘનો વિં ૦ સં ૧૬૨૨નો.
૭. શ્રી જગતચંદ્રસૂરિજીના ઉપદેશથી થયેલ.	૧૩. મહારાજા શ્રી ભારમલજીનો
૮. વસ્તુપાળ-તેજપાળનો.	૧૪. વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહનો.
૯. જગદ્ગુણનો.	૧૫. ચેકમડો વગેરેના સહકારથી
૧૦. વાઘેલા સારંગદેવનો.	જેન સંઘે કરેલો.

સ્થળ-નિર્દેશ અને વિશેષ વિચારણા

(૧) સંપ્રતિ રાજાએ કરાવેલ જીર્ણોદ્ધાર—આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર સંપ્રતિ રાજાએ કરાવ્યાની નોંધ બે સામગ્રીમાં મળે છે, તે આ પ્રમાણે છે : (૧) ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રત, ૨૨; (૨) માંડવીની પ્રત ૧; (૩) ડો. જેમ્સ જાનેસ સંપાદિત આકર્ષ્યોલોબિકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા-રિપોર્ટ જોન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ ઇન્ડિયાવાડ એન્ડ કચ્છ, ૨૦૬; અને (૪) શ્રી કચ્છ-ભદ્રેશ્વર વસહી તીર્થનો સંક્ષિપ્ત પરિચય, ૨.

આ સંપ્રતિ રાજા મોથ સમ્રાટ અશોકના પુત્ર કુણાદને પુત્ર હતો. કુણાદને બે પુત્રો હતા : એક હશરથ અને બીજો સંપ્રતિ. કુણાદને પૂર્વ ભારતનું અને સંપ્રતિને પશ્ચિમ ભારતનું રાજ્ય મળ્યું હતું, અને તે વખતે પશ્ચિમ ભારતની રાજધાની સુપ્રસિદ્ધ ઉબ્બયિની નગરી હતી. ભગવાન મહાવીરની એટલે કે પાંચમા ગણધર મુદ્ધમોસ્વામીની આઠમી પાટે, વીરનિર્વાણની ત્રીજી સદીમાં, આય મહાગિરિસૂરિ અને આય સુહસ્તિસૂરિ એમ બે આચાર્યો થયા. એમાં આય મહાગિરિ જિનકલ્પના આરાધક બનીને માટે ભાગે જન્મદમાં એકાકી રહેવા લાગ્યા, એટલે સ્થવિરકલ્પની પરંપરાના રક્ષક તરીકેની જવાબદારી આય સુહસ્તિસૂરિ ઉપર આવી પડી. આ આચાર્ય પશ્ચિમ ભારતના રાજા સંપ્રતિને પ્રતિજ્ઞા પમાડીને એને જૈનધર્મના અનુચાર્ય તરીકે દીક્ષા આપી હતી. રાજા સંપ્રતિ એક સમય રાજવી હતો અને જૈનધર્મના રંગે પૂરેપૂરો રંગાઈ ગયો હતો. એની ધર્મક્ષુ પાલન કરવાની તેમ જ જૈન શાસનની પ્રભાવના કરવાની ધગશ એટલી બધી તીવ્ર હતી કે એણે પોતાની બધી શક્તિ અને વિપુલ સંપત્તિનો એ માટે ખૂબ ઉદારતાથી ઉપયોગ કર્યો હતો. રાજા સંપ્રતિએ જૈન શાસનની પ્રભાવના માટે એટલાં બધાં ધર્મકૃત્યો કર્યાં હતાં કે એની કંઈ કંઈ કથાઓ જૈન સંઘમાં પ્રચલિત બની છે. આ કથાઓ પ્રમાણે એણે સવા લાખ જિનમંદિરો, સવા કરોડ જિનમિથો, છત્રીસ હજાર જીર્ણોદ્ધારો, સાત સો કાનશાળાઓ વગેરે, ગણ્યાં ગણાય નહીં એટલાં બધાં, ધર્મકાર્યો કર્યાં-કરાવ્યાં હતાં, અને અનાય દેશના લોકોને ધર્મનો પ્રતિજ્ઞા કરવા માટે ત્યાં જૈન ઉપદેશકોને મોકલ્યા હતા અને જિનમંદિરો પણ બનાવરાવ્યાં હતાં. આનો સાર એ કે

સમ્રાટ સંપ્રતિ ભગવાન મહાવીરના નિવાસુ પછી ત્રીજી સદીમાં અસાધારણ શાસનપ્રભાવક સમ્રાટ થઈ ગયો.^૧

આવા જૈન શાસનના મહાન પ્રભાવક રાજવીનું નામ ભદ્રેશ્વર તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવનાર ધર્મપુરુષ તરીકે ઉલ્લેખવામાં આવે એમાં શી નવાઈ? ભારતની ધર્મસંસ્કૃતિની તાસીર મોટે ભાગે ત્યાગવૈરાગ્યપ્રધાન છે અને તેથી, વિશિષ્ટ ગણાતી વ્યક્તિઓની કીર્તિકથાની સાચવણી કરવાની દૃષ્ટિએ પણ, ઇતિહાસ લખવાની પ્રથા પ્રાચીન સમયમાં ઘણી ઓછી હતી. આ સ્થિતિમાં મહારાજ સંપ્રતિનાં સુકૃતોની સવિસ્તર વિગતો સચવાઈ રહેવાને બદલે એ માહિતી સમુચ્ચયરૂપે આછી-પાતળી અને છૂટીછવાઈ નોંધાઈ હોય એ સ્વાભાવિક છે. એટલે ભદ્રેશ્વરના નામોલ્લેખ સાથે એના જીર્ણોદ્ધારની માહિતી એમાંથી કેવી રીતે મળી શકે?

ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રતમાં તથા માંડવીની પ્રતમાં સમ્રાટ સંપ્રતિએ વીર નિર્વાણ સંવત ૨૨૩માં ભદ્રેશ્વર તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનું નોંધ્યું છે.^૨ આમાં જીર્ણોદ્ધારનું જે વર્ષ જણાવ્યું છે તેમાં કેટલોક ફેર છે એમ લાગે છે. પણ એ વાત ગૌણ છે; મુખ્ય વાત આ તીર્થના ઉદ્ધારકોની નામાવલીમાં સંપ્રતિ રાજાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, એ છે.

ડૉ. બજેસે પોતાના “રિચર્ટ ઓન ધી એન્ટીક્વીટીઝ ઓફ હાડિયાવાડ એન્ડ કચ્છ” ગ્રંથમાં નોંધ્યું છે કે—

“(ભદ્રશ્વરતીર્થના સ્થાપક) સિદ્ધસેનના ઉત્તરાધિકારીઓ આ પ્રભાણે હતા : એનો પુત્ર મહાસેન; એનો પ્રૌઠ નારસેન; અને એનો પ્રપૌત્ર ભોજરાજ, ભોજરાજ મારવાડના સંપ્રીતિના સમકાલીન હતા સંપ્રીતિ જૈનધર્મનો મહાન રક્ષક હતા. એણે પણ ભદ્રાવતીના મંદિરમાં એક પ્રતિમા પધરાવી હતી અને હાથીની એક આકૃતિ મૂકી હતી.”^૩

૧. સમ્રાટ સંપ્રતિના જ્ઞાનની માહિતી જૈન, બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ, એ ત્રણે પરંપરાના ગ્રંથોમાં મળે છે. જૈન ગ્રંથોમાં બૃહત્કંઠપચૂર્ણિ, ભદ્રેશ્વરની કથાવલી, નિશીથચૂર્ણિ, પરિશિષ્ટપર્વ, વિવિધ તીર્થકથા, વિચારશ્રેણી, કેટલીક પદ્યાવલીઓ, તિથીગાલી પદ્ય-નૃપ વગેરેના; બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં દિબાવદાન, બોધિસરનાવદાન કલ્પલતાનો અને બ્રાહ્મણ પરંપરાના ગ્રંથોમાં મત્સ્યપુરાણનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપરાંત અર્વાચીન કેટલાક ગ્રંથોમાં પણ સમ્રાટ સંપ્રતિ સંબંધી ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને માહિતી પણ આપવામાં આવી છે. આ ગ્રંથોમાં સ્વ પૂજ્ય પંચાસ શ્રી કલ્યાણવિજયજી ગચ્છિત “વીર નિર્વાણ સવત્ વીર જન કાલગમના વિશેષ નોંધપાત્ર છે.

૨. ભદ્રેશ્વરની પ્રત ૨ : “આ ભદ્રેશ્વર વસર્ધ તીર્થનું નિર્માણ થયા પછી પહેલો જીર્ણોદ્ધાર મહારાજ સંપ્રતિએ કરાવ્યો.”

માંડવીની પ્રત, પાનું ૧ : “તિવાર પછી સંવત્સર એ સૈ ત્રેવીસે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો સંપ્રતિ રાજાએ. તિહનો વરણાવ ધણો છે. સવાલાખ દેવસ કરાવ્યાં.”

૩. પૃ. ૨૦૬ : “Siddhasena's successors were—his son Mahasena; his grandson Narasena; and great-grandson Bhojaraja, the contemporary of Sampriti of Marwad, the great patron of the Jains, and who also installed an image and placed a figure of an elephant in the Bhadravati temple.”

આ તીર્થની પેઠી તરફથી તીર્થના સંક્ષિપ્ત પરિચયની જે નાની સરખી પુસ્તિકા બહાર પાડવામાં આવી છે, એમાં તો માત્ર સમ્રાટ સંપ્રતિએ ઉદ્ધાર કરાવ્યાનું જ લખ્યું છે.

(૨) કાલકસૂરિના ભાણેજનો ઉદ્ધાર—આ તીર્થનો છૂર્ણોદ્ધાર કાલિકાચાર્યના ભાણેજે કરાવ્યાની વાત માત્ર ભદ્રેશ્વરની પ્રત (૨૨)માં જ નોંધાયેલી છે; ૪ એ સિવાય બીજા કોઈ સ્થળે આ વાતનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. એ આ કાલકસૂરિ તે ગર્દભિલ્લઉચ્છેદક કાલિકાચાર્ય હોય તો એમના જે ભાણેજે બલમિત્ર-ભાનુમિત્રમાંથી કોઈકે આ તીર્થનો છૂર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હશે, એમ કહેવું ભેઈએ. આ બલમિત્ર-ભાનુમિત્ર એ જ છે કે જે ગર્દભિલ્લની ગાદીએ એસનાર શક રાજા (શક શાહી)ને પરાજિત કરીને ઉજ્જયિનીના શાસક બન્યા હતા. આ બાબતમાં આથી વિશેષ કશું નોંધી કે વિચારી શકાય એવી સામગ્રી મળતી નથી, એટલે ભદ્રેશ્વર-વસઈ તીર્થના આ બીજા છૂર્ણોદ્ધાર અંગે મળતી આટલી નોંધથી જ સંતોષ માનવાનો રહે છે.

(૩) વનરાજનો છૂર્ણોદ્ધાર—આ છૂર્ણોદ્ધારની નોંધ કેવળ ડો. બર્નેસના “રિપોર્ટ” જોન ધી એન્ડ્રીકવીટીઝ ઓફ ક્રાઈયાવાડ એન્ડ કચ્છ” નામે ગ્રંથમાં (૨૦૬) જ ભેળા મળે છે. (સંપ્રતિના સમકાલીન) ભોજની ગાદીએ એના ભાઈનો પુત્ર વનરાજ બેઠો હતો; અને એણે આ મંદિરનું સમારકામ કરાવ્યું હતું. વનરાજનો પુત્ર સારંગદેવ હતો. વળી, આ ગ્રંથમાં આગળ જતાં લખ્યું છે કે—વનરાજ વાઘેલા મુજપુરનો હતો; એણે વિ. સં. ૨૧૩માં એ પ્રદેશ પકાવી લીધો હતો; એ જૈન હતો અને એની ગાદીએ એનો પુત્ર યોગરાજ આવ્યો હતો. ૫

(૪) કેનકે આવડાનો ઉદ્ધાર—કનક આવડાએ કરાવેલ ઉદ્ધારની વાતના ઉલ્લેખો આ પ્રમાણે મળે છે : (૧) ભદ્રેશ્વરની છૂર્ણ પ્રત, પૃ. ૨૨; (૨) માંડવીની પ્રત, પૃ. ૧; (૩) રિપોર્ટ જોન ધી એન્ડ્રીકવીટીઝ ઓફ કચ્છ એન્ડ ક્રાઈયાવાડ પૃ. ૨૦૬; (૪) “સ્વદેશ”ના વિ. સં. ૧૮૮૦ના

૪, પૃ. ૨૨ : “ત્યાર પછી પૂર્વધર પરમપ્રભાવક આચાર્ય દેવ શ્રી કાલકાચાર્યસૂરિ મહારાજના ભાણેજ રાજાએ આ તીર્થનો બીજો છૂર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો, ને ત્યાં આક્રમણ લઈ આવવાની તૈયારી કરતા તે વખતના કોઈક યવન રાજાને આ દેશમાં આવતાં જ રોકી રાખ્યો.”

૫ પૃ. ૨૦૬ : “Bhoja was succeeded by his brother's son Vanaraja, who repaired the temple.” ... “Vanaraja Vagela of Munjpur then seized on the country (S. 213): he was a Jain, and was succeeded by his son Yogaraj.”

આ લખાણ ઉપરથી ભેઈ શકાય છે કે આમાં વનરાજ વાઘેલા અને વનરાજ ચાવડા વચ્ચેનો ભેદ ભૂતાઈ ગયો છે, અને સમયની ગચ્છતરીમાં પણ ઘણો ફરક છે. યોગરાજ એ વનરાજ વાઘેલાનો નહીં પણ વનરાજ ચાવડાનો પુત્ર હતો; અને વનરાજ ચાવડાનો સમય વિક્રમના આઠમા અને નવમા સૈકાનો નિશ્ચિત છે, એટલે આ છૂર્ણોદ્ધારની વાતનો ઇતિહાસગ્રાન્ય વ્યક્તિઓ તેમ જ કાળગણના સાથે મેળ બેસાડવાનું કામ અશક્ય છે—સિવાય કે ચાવડા વનરાજની જેમ જ વાઘેલા વનરાજ પણ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હોય અને એને પણ યોગરાજ નામે પુત્ર હોવાનો કોઈ પુરાવો મળી આવે.

૩. બર્નેસે પણ આ બાબતની નોંધ લીધી છે.

દીપોત્સવી અંકમાં (પૃં ૭૭) શ્રી મળલાલભગવાનલાલ છાયાનો “કચ્છની સ્થાપત્યકળાના થોડા-ઐક અવશેષો” નામે લેખ અને (૫) કચ્છનું સંસ્કૃતિકર્મન. પૃં ૮૬.

ગુજરાત, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર સંબંધી ઇતિહાસ જેવી કથાઓ, ઇતકથાઓ અને અનુશ્રુતિઓ ઉપરથી લાગે છે કે કનક ચાવડા અને કનકસેનને નામે કેટલીક વાતો પ્રચલિત થયેલી છે. કનક ચાવડા અને કનકસેન એક જ વ્યક્તિ છે કે કેમ તેમ જ એમનો સમય નિશ્ચિત છે કે કેમ તે હજી પણ શોધનો વિષય છે. પણ એના સંબંધી જે કંઈ વાતો લોકોમાં પ્રચલિત છે અને કહ્યોપકહ્યું સચવાઈ રહી છે, તે ઉપરથી એટલું તો લાગે છે કે આ નામની વ્યક્તિએ લોકમાનસમાં સારું એવું સ્થાન લીધું હશે.

ભદ્રેશ્વરની જીર્ણુ પ્રતમાં કનક ચાવડાનું નામ નથી આપ્યું, છતાં એમાં આ ઉદ્ધારની વાત નોંધી છે, જે આ પ્રમાણે છે—

“આ પછી વિક્રમ સંવત ૬૨૧માં જે જમાનાના ચાવડા રાજા કે જે પાટણપતિ વનરાજ ચાવડાના પૂર્વજ હતા, તે ચાવડા રાજાએ ૬૨૧માં આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો.” (૫૦ ૨૨-૨૩)

આ લખાણમાં આ ઉદ્ધાર વિં ૨૦ ૬૨૧માં થયાનું લખ્યું છે, ભયારે બાકીના બધા ઉલ્લેખોમાં વિં ૨૦ ૬૨૨ માં આ જીર્ણોદ્ધાર થયાનું નોંધ્યું છે. એટલે સરતચૂકથી ૬૨૨ના બદલે ૬૨૧ લખાણું હોય એમ લાગે છે; અને આ ફેર મહત્વનો નહીં પણ સામાન્ય અને નજીવો છે.”

૬. ક્યારેક સરતચૂક થઈ બપ અને એને સુધારવાને બદલે એની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો ભૂલ ઉપર ભૂલ થતી જાય છે, તે આ સંવત બાબત ત્રણ જુદા જુદા પ્રશ્નોમાં થયેલ ઉલ્લેખો ઉપરથી પણ સમજી શકાય છે; તેની વિગત આ પ્રમાણે છે—

(૧) ડૉ. બર્નેસે કનક ચાવડાએ જે ક્ષેત્ર ઉપર કબજો કરી લીધાની સાલ વિં ૨૦ ૬૧૮ની અને કેરાસરને સમું કરાવ્યાની સાલ ૬૨૨ની આપી છે. ડૉ. બર્નેસનું આ પુસ્તક ઈં ૨૦ ૧૮૭૪-૭૫માં પ્રગટ થયું હતું

(૨) આ પછી જેમ્સ એમ. કેમ્પબેલે તૈયાર કરેલ “ગેઝેટિયર ઓફ ધી બોમ્બે પ્રેસિડેન્સી”નું પાંચમું વોલ્યુમ ઈં ૨૦ ૧૮૮૦માં બહાર પડ્યું; તેમાં ભદ્રેશ્વરતીર્થ સંબંધી માહિતી ડૉ. બર્નેસના લખાણ મુજબ (પૃં ૨૧૪) આપવામાં આવી. એમાં પાદનોંધમાં કનક ચાવડાના વિજયની વિં ૨૦ ૬૧૮ની સાલ સાથે ઈસ્વીસનનો ખાસ આપવા માટે ૫૫૧નો અંક અને જીર્ણોદ્ધારની વિં ૨૦ ૬૨૨ની સાલની સાથે ઈસ્વીસનનો અંક ૫૫૫ આપવામાં આવ્યો છે. વિક્રમ સંવત અને ઈસ્વીસન વચ્ચે ૫૭ (ક્યારેક ૫૬) વર્ષનો ફેર છે તે ભ્રેતાં આ પ્રથમાં આપવામાં આવેલ ઈસ્વીસનના આંકડામાં દસઠો જોડો લખવાની ભૂલ થઈ ગઈ, એટલે ખરી રીતે ૫૫૧ના બદલે ૫૬૧ અને ૫૫૫ના બદલે ૫૬૫ના આંકડા ચુકાવા ભેઈંટા હતા.

(૩) પાંચ વર્ષ પહેલાં (સને ૧૯૭૧માં) ગુજરાત રાજ્ય તરફથી “ગુજરાત સ્ટેટ ગેઝેટિયર”નો “કચ્છ ડિસ્ટ્રીક્ટ” નામે ત્રથ બહાર પડ્યો છે. એના મુખ્ય સંપાદક ડૉ. જી. ડી. પટેલ છે. આ ત્રથમાં (પૃં ૫૮૬) કેમ્પબેલ તથા ડૉ. બર્નેસના લખાણને આધારે ભદ્રેશ્વર તીર્થનો પરિચય ટૂંકમાં આપવામાં આવ્યો છે. એમાં મોટી ભૂલ છે થઈ છે કે કનક ચાવડાના વિજય અને ઉદ્ધારની વિક્રમની સાલની સાથે કેમ્પબેલે ઈસ્વીસનના દસઠાની ભૂલવાળા જે આંકડા ચોતાના ત્રથમાં ઉમેર્યા હતા, એને સાચા માનીને તે મુજબ વિક્રમ સંવતમાં દસઠાનો ઘટારો કરીને કનક ચાવડાના

આ જીર્ણોદ્ધારનો ઉલ્લેખ માંડવીની પ્રતમાં (પૃ. ૧) આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે—

“તિ વાર પછી કનક ચાવડો થયો. સંવત ૬૨૨ વરસે ઉદ્ધાર કરાયો.”

ડો. બર્નેસે પોતાના “રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ કચ્છ એન્ડ કાઠિયાવાડ” નામે પુસ્તકમાં આ વાત આ પ્રમાણે નોંધી છે—

“પછી પાટણના કનક ચાવડાએ (વિ. સં. ૬૧૮ માં) એ દેશ ઉપર કબ્જો કરી લીધો અને વિ. સં. ૬૨૨માં એ મંદિરને ફરી બંધાવેલે એના એક પ્રતિમા પધરાવી.” ૭

શ્રી મજલાલ ભગવાનલાલ છાયાએ પણ ડો. બર્નેસના ઉલ્લેખને અનુસરીને, કનક ચાવડાને વિજય વિ. સં. ૬૧૮માં અને જીર્ણોદ્ધાર વિ. સં. ૬૨૨માં થયો અને એ પાટણનો હોવાનું લખ્યું છે. “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન” માં કનક ચાવડાના વિજય અને ઉદ્ધારની વાત પણ ડો. બર્નેસના લખાણને આધારે જ નોંધવામાં આવી છે.

ડો. બર્નેસે તથા શ્રી મજલાલભાઈ છાયાએ કનક ચાવડો પાટણનો હોવાનું કહ્યું છે. પણ પાટણ તો વનરાજ ચાવડાએ વિક્રમની નવમી સદીના પ્રારંભમાં (વિ. સં. ૮૦૨માં) વસાવ્યું હતું અને ઉપર નોંધેલી સાક્ષી પ્રમાણે કનક ચાવડો વિક્રમના સાતમા સૈકામાં થઈ ગયો. એટલે પાટણની સ્થાપનાની દૃષ્ટિએ તેમ જ રાજ્યોના સારવારી પ્રમાણે કનક ચાવડો ક્યારે થયો એ નક્કી કરવાનું કામ બહુ સુરઠેલ છે.

આ અનુસંધાનમાં એક બીજી ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત એ છે કે શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસાહના જિન-મંદિરમાં મૂળનાયક તરીકે અત્યારે મહાવીરસ્વામીની જે પ્રતિમા બિરાજે છે, એની પહાંડી (પળાસણ) ઉપર “સં. ૬૨૨ ના વર્ષ” એટલું સંવતને લગતું લખાણ કોતરેલું ૨૫૪ વાંચી શકાય છે. એક તરફ કનક ચાવડાના જીર્ણોદ્ધારની સાલ વિ. સં. ૬૨૨ના જણાવવામાં આવી છે અને બીજી તરફ મૂળનાયક ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા ઉપર સં. ૬૨૨ની સાલ કોતરેલી મળે છે. આથી આ બાબતની વધારે વિચારણામાં ભિતર્યા વગર, સામાન્ય રીતે વિચાર કરનારને, પહેલી દૃષ્ટિએ

વિજય માટે વિ. સં. ૬૧૮ના બદલે ૬૦૮ અને ઉદ્ધાર માટે વિ. સં. ૬૨૨ના સ્થાને ૬૧૨ના આંકડા મૂકી દેવામાં આવ્યા !

કેમણેલે પોતાના ભદ્રેશ્વર તીર્થ સંબંધી લખાણમાં ડો. બર્નેસના મંથનો ઉલ્લેખ કર્યો જ છે. એટલે “ગુજરાત સ્ટેટ ગેઝેટિયર-કચ્છ ડિસ્ટ્રીક્ટ”ના સંપાદકે પોતાના મનથી સંવતના આંકડામાં ફેરફાર કરવાને બદલે ડો. બર્નેસનો મંથ જોયો હોત તો આવી ભૂલ થતી અટકી જત અને કેમણેલે કરેલી ભૂલનું પણ નિવારણ થઈ જત.

૭ ૫ ૨૦૬ “Kanak Chavada of Patlan then subjugated the country (in Samvat 618), rebuilt the temple and installed an image in it in S 622.”

૮. આ લેખમાં વિજયની સાલ વિ. સં. ૭૬૮ નોંધી છે તે કેવળ સરતચૂક અથવા પ્રેસની ભૂલ હોવી જોઈએ. કારણ કે એ જ લેખમાં એમણે જૈન સોલંકી રજપૂતોએ એ દેશ જીતી લઈને વિ. સં. ૭૬૮માં શહેરનું નામ ભક્ષવતીને બદલીને ભદ્રેશ્વર રાખ્યાનું લખ્યું છે.

તો; એમ જ લાગે કે આ પ્રતિમા કનક આવડાના જીર્ણોદ્ધાર વખતે પ્રતિષ્ઠિત થઈ હશે. પણ આમ માનવાની સામે એ માટા અવરોધો છે : એક તો આ તીર્થના પ્રાચીન મૂળનાયક શામળિયા પાર્શ્વનાથ હતા; એમના સ્થાને ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા તો છેક સત્તરમી સદીમાં (વિં સં ૧૬૨૨માં) થયેલ જીર્ણોદ્ધાર વખતે (અથવા તે પછીના કોઈક સમયે) બિરાજમાન કરવામાં આવી હોવી જોઈએ. બીજો અવરોધ એ કે ૬૨૨ની સાલ દર્શાવતા અંકના અક્ષરોનો મરોડ સાતમી સદીના અતિપ્રાચીન અક્ષરોના મરોડ જેવો નહીં પણ સત્તરમી સદીની અને તે પછીના સમયની આધુનિક લિપિના જેવો છે અને છટ્ટી વિકસિતનો સૂચક “ના” પ્રત્યય પણ પ્રાચીન નહીં પણ અર્વાચીન છે. એટલે કનક આવડાના જીર્ણોદ્ધારની ૬૨૨ની સાલ અને આ પ્રતિમા ઉપરની ૬૨૨ની સાલને આકસ્મિક જોગાતુજોગ જ સમજવો જોઈએ. ડો. બર્જેસે આ સાલ ૬૨૨ના બદલે ૧૬૨૨ હોવાનું સૂચવ્યું છે. અને શ્રીસંઘે આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર વિં સં ૧૬૨૨માં કરાવ્યો હતો, એ વાતનો તેમ જ ભગવાન પાર્શ્વનાથના સ્થાને મૂળનાયક તરીકે ભગવાન મહાવીરને આ જીર્ણોદ્ધાર વખતે બિરાજમાન કરવામાં આવ્યા હતા એ માન્યતાનો ખ્યાલ કરતાં ડો. બર્જેસનું સૂચન ધ્યાનમાં લેવા જેવું લાગે છે.

કનક આવડો કોઈ કથાનો નાયક હોય એમ એને નામે કેટલીક કથાઓ લોકજીલે સચવાઈ રહી છે. આવા બે પ્રસંગો આ પ્રમાણે છે—

(૧) “વસર્ધ (તા. જોખમકળ, જિ. ભમતર)નાં કનકસેન આવડાનાં મંદિરો નામે બાણીતાં થયેલાં જૂનાં મંદિરોનાં શિખર પણ આ જ પ્રકારની રચના ધરાવે છે.”

—શ્રવણતો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, પ્રંથ ૩ : મૈત્રકાલ અને અનુમૈત્રકાલ. આ પુસ્તકમાંનો શ્રી જયેન્દ્ર સુકુંદલા નાણાવટીને “સ્થાપત્યકીય સ્મારકો” નામે લેખ, પ્રં ૧૫, પૃ ૩૩૪.

સુપ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વવિદ શ્રી મધુસૂદન ઠાંકીએ દ્વારકા પાસે આવેલ વસર્ધ ગ્રામનાં આ મંદિરો બંધતે જોયાં છે; એની છબીઓ પણ એમણે લેવારાવી છે. એમના કહેવા પ્રમાણે કનકસેન આવડાનાં આ મંદિરો જૈનધર્મનાં છે; અને એ વસી કે વસઈનાં મંદિરો તરીકે જોળખાય છે.

(૨) “દંતકથા તો કહે છે કે મહુવા એ પ્રાચીન મધુમાવતી, અને મહુવાથી દેહકોણ પર હરિયા કાંઠે આવેલું ખારવાજોતું ગ્રામનું ક્ષેત્ર પર એ કતકાવતી હતી, કનકસેન આવડાની રાજધાની. હંસ ને વચ્ચની વાર્તામાં આવતી કતકાવતી ને કનકભ્રમ અને મનસાગરની વાર્તામાંની કનકાવતી, દંતકથાના જગતમાં એ નામની નગરીની શીર્ષિ કેટલી હશે તેનો ખ્યાલ આપે છે. મૂળ કોસલ દેશના કનકસેને આનંદનાં સ્થાનિક પરમાર રાજાને હરાવી, આનંદ્યર વસાવી રાજધાની સ્થાપી, સૌરાષ્ટ્ર જીત્યું, વાળાના મૂળ પુરુષોને હરાવી વાળાક ક્ષેત્ર જીત્યું—આવી દંતકથા છે. (કે. હ. કુવ, સાહિત્ય અને વિવેચના, ૨, ૩૨૭-૮).

—શોધ અને સ્વાધ્યાય, પૃ ૪૩૦-૩૧ (ડૉ. હરિવલ્લભ લાયાણીકૃત)

દ. પ. ૨૦૮ “...and has carved upon it the figures ૬૨૨- probably for S. 1622.”

કનક ચાવડા અથવા કનકસેન રાજ સંબંધી આવા અન્ય ઉલ્લેખો પણ, તપાસ કરતાં, મળી આવવાનો સંભવ છે. પણ અહીં કનક ચાવડાની ઐતિહાસિકતા પુરવાર કરવાનો કોઈ ઉદ્દેશ નથી; અહીં તો કનક ચાવડા કે કનકસેન રાજનો જૈનધર્મ સાથે સંબંધ હતો અને તેથી એણે ક્યારેક ક્યારેક અને ક્યાંક ક્યાંક જિનમંદિરો ચણાવ્યાં હતાં કે એના ઉદ્ધાર કરાવ્યા હતા એ જ ખતાવવાનો હેતુ છે.

આ બધી વિગતોના આધારે એટલું જરૂર માની શકાય કે કનકસેન ચાવડાના હાથે ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરનો ઉદ્ધાર થયો હોવો જોઈએ.

કનક ચાવડાના અર્થોદ્ધાર પછી કેટલાક નાના નાના અર્થોદ્ધારો થયાતું ભદ્રેશ્વરની અર્ધ પ્રતમાં (પૃ. ૨૩) લખ્યું છે; ભારે માંડવીની પ્રતમાં વિમળશાહ સંઘ સાથે આ તીર્થની યાત્રાએ આવ્યા અંગે લખ્યું છે કે—

‘વળી તે સમે (એટલે કે જગદ્ગુપ્તા પછી) વિમળશાહ થયો પાટણપાડે. તે પણ સંઘ લેઈ શ્રી વસઈએ જાત્રાએ આવ્યો હતો સંવત ૧૫૨ મધ્યે. તિવાર પછી વસ્તુપાલ-તેજપાલ થયા.’”

આ ઉલ્લેખમાં જગદ્ગુપ્તા અને વસ્તુપાલ-તેજપાલની વચ્ચેના સમયમાં વિમળશાહ વસઈ આવ્યાતું નોંધ્યું છે તે ચોક્કસ જૂનારૂપિત લીમદેવ પ્રથમના દંડનાયક વિમળના સમય સાથે બંધ થેસતું નથી; કારણ કે દંડનાયક વિમળ વિક્રમની અગિયારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં (વિ. સં. ૧૦૬૨થી ૧૦૮૬ ઇસ્વાન) થયાતું નિશ્ચિત છે. ૧૦ આ વિમળશાહ દંડનાયક વિમળથી કોઈ જુદી વ્યક્તિ હોય એમ માનવું ઠીક લાગતું નથી; કારણ કે એ નામની કોઈ સામાન્ય વ્યક્તિએ સંઘ સાથે આ તીર્થની યાત્રા કરી હોય તો એ વાત લોકમુખે કે કોઈ નોંધમાં ભાગ્યે જ સચવાઈ રહી હોત. અહીં તો ખુબ વાત, કાળગણનાને ધ્યાનમાં ન લઈએ તો, વિમળશાહે સંઘ સાથે આ તીર્થની યાત્રા કરી હતી એ જ છે. આટલો ઉલ્લેખ સંઘવાઈ રહ્યો હોય તો, ભવિષ્યમાં કોઈ સામગ્રી મળી આવે ત્યારે એ અંગે વિશેષ વિચાર થઈ શકે, એ દૃષ્ટિએ આ ખાખતની અહીં નોંધ લેવામાં આવી છે.

(૫) શ્રીમાલીઓનો ઉદ્ધાર—આ ઉદ્ધારનો સૌથી જૂનો ઉલ્લેખ ડૉ. જેમ્સ બર્નેસના “રિપોર્ટ જોન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ કાશિયાવાડ એન્ડ કચ્છ” નામે ગ્રંથમાં (પૃ. ૨૦૭) આ પ્રમાણે મળે છે :

“એક શિલાલેખ પાછળની ભમતીમાં છે. એની લંબાઈ ચાલુ શિલાલેખો કરતાં વધારે છે એ વિ. સં. ૧૧૩૪, વૈશાખ સુદિ ૧૫નો છે. આ શિલાલેખ શ્રીમાળી ગુફાના કોઈ જૈન મંદિરને કંઈક સહાય આપ્યા સંબંધી તેમ જ સમારકામની નોંધ સંબંધી હોય એમ લાગે છે.” ૧૧

૧૦. ડૉ. ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહ : “વિમલગ્રંથ (અધ્યયન સાથે)”, પૃ. ૧૦૨.

૧૧. ધ. ૨૦૭. “One in the back corridor, of more than usual length, appears to be dated ‘Samvat 1134, Vaisakha, bright fortnight, 15th day’ and to be a record of repairs and perhaps of a grant to the temple by a Jaina of the Srimali Gachha.”

આને આધારે જ “સ્વદેશ”ના વિં સં ૧૯૮૦ના દીપોત્સવી અંકમાં શ્રી મજલાલ લગવાનલાલ છાયાએ એમના “કચ્છની સ્થાપત્યકળાના થોડાએક અવશેષો” નામે લેખમાં (પૃં ૭૮), શ્રી રામસિંહ રાઠોડે એમના “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન”માં (પૃં ૬૨) તથા “જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ”માં (પૃં ૧૩૯) આ ઉદ્ધાર સંખાધી લગલગ આ શબ્દોમાં જ ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી, વિં સં ૧૯૮૬માં ઉપાધ્યાય શ્રી ચતીન્દ્રવિજયજીએ રચેલ ગચ્છસંસ્કૃતમાળાત્મક શ્રી-જગદ્ગાહચરિત્રમ્ (પૃં ૧૯)માં આ વાત લખી છે, તે ઠો. બહેંસના ઉલ્લેખને આધારે લખી હશે કે બીજા કોઈ આધારે, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. આ ઉદ્ધારની વાતની આજે ચોક્કસાઈ થઈ શકે એવી સ્થિતિ રહેવા પાત્રી નથી, કારણ કે, બીજા કેટલાક શિલાલેખોની જેમ, આ શિલાલેખ પણ ચિરુદ્ધિના પ્લાસ્ટરની નીચે દબાઈ ગયો છે. એટલું સારું થયું કે ઠો. બહેંસે જ્યારે સને ૧૮૭૪ની સાલમાં (આજથી એકસો વર્ષ પહેલાં) આ તીર્થની મુલાકાત લીધી હતી ત્યારે એમણે, ૨૦ સં ૬૬પતરામ પ્રાણીવનદાસ ખખખરના સહકારથી, એ શિલાલેખને બાતે એઈને એની ઉપર પ્રમાણે નોંધ લીધી હતી. “શ્રી જગદ્ગચરિત”ની પુરવણીમાં (પૃં ૧૧૦) પણ આ શિલાલેખની નોંધ લેવામાં આવી છે. ભદ્રેશ્વરના જે કંઈ શિલાલેખો ઉપલબ્ધ છે અથવા જે શિલાલેખો એક કાળે મોઝૂંઝૂ હોવાની નોંધ સચવાઈ રહી છે, એમાં આ શિલાલેખ સૌથી પ્રાચીન છે.^{૧૨}

(૬) મહારાજા કુમારપાળનો ઉદ્ધાર—આ ઉદ્ધારનો ઉલ્લેખ (૧) શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાચત્રા (પૃં ૧૧૯); (૨) જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ (પૃં ૧૪૧); (૩) ભારતનાં જૈન તીર્થો (પૃં ૪૮) અને (૪) મારી કચ્છ ચત્રા (પૃં ૧૪૩)માં મળે છે. અને “કચ્છ ગિરનારની મહાચત્રા”માં તથા “મારી કચ્છ ચત્રા”માં તે આ જીર્ણોદ્ધારને લગતો શિલાલેખ હોવાનું પણ લખ્યું છે, પણ આ શિલાલેખ સંખાધી કે એના સ્થાન કે સંવતને લગતી કશી વિગત એમાં આપી નથી. અને “જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ”માં એમ લખ્યું છે કે “પરમાહંતોપાસક મહારાજા કુમારપાલે અહીંના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે.” આની સાથે સાથે આ ઉલ્લેખ અથવા એના સ્થળની નોંધ કરવામાં આવી હોત તો આ વાત સુનિશ્ચિત રૂપે બાળી શકાઈ હોત. એટલે આતું મૂળ શું હશે તે શોધવાતું બાકી રહે છે આમ છતાં, એક વાત સાચી છે કે, તે કાળે કચ્છ, મોટે ભાગે, પહેલાં પાટણના સોલંકી રાજાઓના અને પછીથી વાલેલા રાજવીઓના આધિપત્યમાં હતું વળી; કુમારપાળ તથા મૂળરાજે બંધાવેલ તળાવને જગદ્ગચરિત્રમાં અને કચ્છ

૧૨. આ બાબતમાં કદાચ એક અપવાદ હોઈ શકે, તેની વિગત આ પ્રમાણે છે : દેરાસરમાં પ્રવેશ કર્યા પછી વિશાળ અને જાંઘા ચાંલલાવાળો જે પ્રવેશમંડપ આવે છે, તેમાં આપણા જમણા હાથ તરફના એક ચાંલલા ઉપર લાલ રંગ ભરેલ એક શિલાલેખ છે. ઘણી ઘણી મહેનત કરવા છતાં, અને શિલાલેખો વાંચવામાં નિષ્ણાત ગ્રંથી એવા વિદ્વાનોની સહાય લેવા છતાં, આ શિલાલેખમાંનું લખાણ ઉંડેલી શકાયું નથી. આમ છતાં આની શરૂઆતમાં કંઈક ૧૧૦૦ના અંક જેવો જે અંક દેખાય છે, તે સાથે જ ૧૧૦૦ની સંવતનો હોય તો આ શિલાલેખ સૌથી પ્રાચીન ગણાય. પણ આ શિલાલેખમાંનું લખાણ એટલું બધું દુર્વાચ્ય અને સંદિગ્ધ છે કે આ બાબતમાં નિશ્ચિત રૂપે કંઈ કહી શકાય એમ નથી.

રાત્રીએ બંધાવેલ વાવનો ઉદ્ધાર કરાવ્યાનું “શ્રી જગદ્ગચરિત”માં લખ્યું છે તે ઉપરથી પણ સોલંકી વંશનો ભદ્રેશ્વર સાથે સંબંધ હતો, એ જોઈ શકાય છે.^{૧૩} તેથી મહારાજા કુમારપાળનો આ તીર્થ સાથે, એના ઉદ્ધારક તરીકે, સંબંધ લેખવામાં આવ્યો હશે એમ લાગે છે.

(૭) શ્રી જગતચંદ્રસૂરિજીના ઉપદેશથી થયેલ ઉદ્ધાર—શ્રી જગતચંદ્રસૂરિજીના ઉપદેશથી આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર થયાનો ઉલ્લેખ માત્ર ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રતમાં જ (પૃ. ૨૩) મળે છે, જે આ પ્રમાણે છે—

“આ પછી (ચાવડાના—જનક ચાવડાના—ઉદ્ધાર પછી) વચ્ચે કેટલાક નાના ઉદ્ધારો થયાં ને લગભગ ૭ સદીઓ પછી પોતાના આકાર તપથી ભારતભરને ચંચુચ્છ કરી દેનાર અને અનેક ભારતીય રાજાઓને ધર્માનુકૂળ ખનાવનાર અને તે વખતના મહારાજો તરફથી તપાસું મહાભિક્ષુ મેળવનાર તપસ્વિગિરોમણિ મહાન તપસ્વી આચાર્ય દેવ શ્રી જગતચંદ્રસૂરિજી મહારાજે શ્રીચંદને ઉપદેશ કરી સંવત ૧૨૦૮માં મોટા મોટા જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા.”

આ ઉપરાંત ભદ્રેશ્વર તીર્થની પેઢી તરફથી પ્રગટ થયેલ “શ્રી કૃષ્ણ ભદ્રેશ્વર વસહી તીર્થનો સંક્ષિપ્ત પરિચય”માં (પૃ. ૨) પણ આનો ઉલ્લેખ છે. આ સિવાય આ ઉદ્ધાર સંબંધી બીજા કોઈ ઉલ્લેખ હોય તો તે શોધવાનો રહે છે.

આમાં શ્રી જગતચંદ્રસૂરિજીના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૨૦૮માં આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર થયાનું લખ્યું છે, તે સમયની દૃષ્ટિએ બંધ બેસે એવું નથી. આ આચાર્યને તપાસું બિરુદ વિ. સં. ૧૨૮૫ની સાલમાં મળ્યું હતું, અને એમનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૨૬૭માં થયો હતો.^{૧૪} એટલે આ જીર્ણોદ્ધારનો સમય વિક્રમની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધ હોઈ શકે.

(૮) વસ્તુપાળ-તેજપાળનો ઉદ્ધાર—આ ઉદ્ધારની વાત (૧) ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રતમાં (પૃ. ૨૩); (૨) માંડવીની પ્રતમાં (પૃ. ૩, ૭) તેમ જ (૩) ડૉ. બજેસના ‘રિપોર્ટ’ જોન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ કાલિયાવાડ એન્ડ કૃષ્ણ”માં (પૃ. ૨૦૭) એમ ત્રણ સ્થાનમાં નોંધાયેલી મળે છે. ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રતમાં લખ્યું છે કે—

“તે પછી (જગતચંદ્રસૂરિના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૨૦૮માં થયેલ ઉદ્ધાર પછી) ૮૦ વર્ષ ગયા પછી વામનસ્થલી (હાલ જુનાગઢ-વંપલી) ના મહારાજા વીરવલ્લભ રાખના જૈન મંત્રીઓ ખ્યાતનામ વસ્તુપાલ અને તેજપાલ મંત્રીઓએ સંવત ૧૨૮૮ ભદ્રેશ્વર વસહી તીર્થનો પાંચમો ઉદ્ધાર કરાવ્યો.”

૧૩. તદાગોદ્ધૃતયે સ્થાત કુમારમૂલરાજયોઃ ।

કારયામાસ જગદ્ગચરે કળવાપિકામ્ ॥ —સર્ગ ૬, શ્લોક ૪૭.

આ તળાવ ‘કૃલસર’ના નામે જાણખાય છે.

આ ઉલ્લેખના આધારે “જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ,” ભાગ ૨માં (પૃ. ૧૧૨) લખ્યું છે કે “રાજા કુમારપાળે ૭૨૭ની શલાવતીમાં મોટું તળાવ બંધાવ્યું હતું. જગદ્ગચારે ચૌહાની સદીના આરંભમાં તેને સમરાવ્યું હતું.”

૧૪. પદાવલી-સમુચ્ચય, પ્રથમ ભાગ, પૃ. ૫૭; વીરવંશાવલી, પૃ. ૨૦૬, ૨૦૭.

આ નોંધમાં વસ્તુપાલ-તેજપાલનો સમય તો સાચો લખ્યો છે, પણ વીરધવલને વંશલીના મહારાજ કહ્યા છે, તે ભૂલ છે; તેઓ તે વખતની ગુજરાતની રાજધાની ધોળકાના રાજ હતા તે સુવિદિત છે.

માંડવીની પ્રતમાં આ વાત આ પ્રમાણે લખી છે—

“તિવાર પછે (વિમળશાહે સંઘ સાથે યાત્રા કરી તે પછે) વસ્તુપાલ-તેજપાલ યયા. તે પછુ સંઘ લાવ્યા શ્રી વસર્ધએ, મંડપ બે કીધા. ”

હો બજેસે આ બંને લખ્યું છે કે—

“જગદેવ શાહનો કારણાર નવઘણુ વાણેલાના હાથમાં ગયો હતો. એના બે વડાલો અજજરામલ શાંતિદાસ અને નાગણુદાસ (નારણુદાસ ?) પાટણની યુવાકાતે ગયો હતો અને વિં સં ૧૨૮૬માં દસા શ્રીમાલી વાણિયા-ભાઈઓ વસ્તુપાલ અને તેજપાલે કાઠેલ ભદ્રેશ્વરના સંઘ સાથે પાછો આવ્યો હતો. ” ૧૫

વસ્તુપાલ-તેજપાલ સંખંધી સાહિત્યમાં તેમ જ એમનાં સુકૃતોની ચાહીઓમાં તપાસ કરતાં એમણે ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થને છુણેદાર કરાવ્યાની કે એમણે આ તીર્થની સંઘ સાથે યાત્રા કરીને ત્યાં બે મંડપ કરાવ્યાની વાતનો ઉલ્લેખ નથી મળતો. પણ, સમ્રાટ સંપ્રતિની જેમ, આ મંત્રી-બંધુઓએ પણ ચોમેર એટલાં વિપુલ પ્રમાણમાં સત્કાર્યો કર્યાં હતાં કે જેથી એમણે કયાં કયું સત્કાર્ય કર્યું હતું એ નક્કી કરવું સુરઠેલ છે. એટલે એમની ધર્મપ્રિયતા અને દાનશક્તિનો લાભ આ તીર્થને નહીં મળ્યો હોય એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? વળી, હો. બજેસે તો એ બે ભાઈઓએ ભદ્રેશ્વરનો સંઘ વિં સં ૧૨૮૬માં કાઠ્યો હતો એમ ચોખ્ખું લખ્યું છે. એટલે પછી આમાં શંકા કરવાને અવકાશ રહેતો નથી—ભલે પછી હો. બજેસે આ વાત શાના આધારે લખી હશે એ શોધવાનું બાકી રહે. (સામાન્ય રીતે એમણે લખેલી ભદ્રેશ્વર તીર્થને લગતી મોટા ભાગની માહિતી યતિ શ્રી આંતિવિજયજીએ આ તીર્થ સંખંધી જે માહિતી એકત્ર કરી હતી એના આધારે જ લખી છે.)

મહામંત્રી વસ્તુપાલનો સમય વિક્રમની તેરમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ હતો. એમનો સ્વર્ગવાસ વિં સં ૧૨૬૬ (બીજ મતે ૧૨૯૮)માં થયો હતો. આચાર્ય જગતચંદ્રસૂરિને તપાલું બિરુદ વિ. સં. ૧૨૮૫માં મળ્યું હતું. અને જગદુશાહ વિક્રમની તેરમી સદીની છેલ્લી વીથી અને ચૌદમા સૈફાની પહેલી ત્રીશી દરમિયાન થઈ ગયા; એ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે આ ત્રણે વ્યક્તિઓ અસુકે સમય સુધી સમકાલીન હતી. વળી, જગદુશાહે ભદ્રેશ્વરનો કિલ્લો પાટણપતિ લવણપ્રસાદની લશ્કરી સહાયથી બંધાવ્યો હતો, એટલે કોઈક કાળે વસ્તુપાલ તથા તેજપાલ સાથે જગદુશાને સંબંધ થયો

૧૫ પૃ ૨૦૭ - “Jagadeva-sah's affairs fell into the hands of Naughana Vaghela and his Vakils Ajjaramal Santidasa and Nagandas Tejpal, the latter of whom visited Anhilavada Patan, and returned, in S. 1286, with a Sangh or Pilgrimage to Bhadreswar, led by the great Desa Shrimali Vania brothers Vastupala and Tejapala ”

આમાં વસ્તુપાલ તેજપાલને દસાશ્રીમાલી વાણિયા કહ્યા છે, પણ તેઓ મેરવહ શાંતિના હતા.

હશે, એમ માની શકાય. આમ છતાં આ બે મંત્રીજીવ્યોએ ભદ્રેશ્વરની ચાત્રા તો જગદૂશ સાથે સંબંધ બંધાયા પહેલાં જ કરી હોવી જોઈએ, કારણ કે વિં સં ૧૨૮૬માં જગદૂશની ઉંમર ચાર-છ વર્ષ જેટલી જ હતી. (જગદૂશનો જન્મ વિં સં ૧૨૮૨ આસપાસ મૂકવામાં આવે છે.)

હવે જ્યારે આચાર્ય જગતચંદ્રસૂરિ અને વસ્તુપાલ સમકાલીન હોવાનું ઇતિહાસથી પુરવાર થાય છે ત્યારે, એક જ સમયમાં અથવા થોડાંક વર્ષોના અંતરે આ બે વ્યક્તિઓએ આ તીર્થને જીલ્લાદાર કરાવ્યો હતો એમ માનવું મુશ્કેલ બની જાય છે. આનું થોડુંક સમાધાન, કદાચ, આ રીતે કરી શકાય: આચાર્ય જગતચંદ્રસૂરિજીના ઉપદેશથી શ્રાવકોએ આ તીર્થને જીલ્લાદાર કરાવ્યો હતો અને મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ અને તેજપાલે પોતે કરેલ સંઘચાત્રના સ્મરણરૂપે આ તીર્થમાં બે મંડપ કરાવ્યા હતા. એક સમયે બનેલી આ બે ઘટનાઓ વચ્ચે મેળ બેસારવાનું આ પશ્ચ કેવળ એક અનુમાન જ છે. એટલે એને નિશ્ચિત રૂપે સ્થાપિત કરવા માટે બીજા આધારભૂત કે ઇતિહાસ-માન્ય પુરાવાઓની અપેક્ષા રહે જ છે.

(૬) જગદૂશનો ઉદ્ધાર—જૂના વખતની કચ્છની ભદ્રાવતી નગરીને અને વિક્રમની ૮મી સદીના અંતભાગથી ભદ્રેશ્વર કે ભદ્રેસર નામે ઓળખાવા લાગેલી એ જ નગરીને યાદ કરીએ છીએ અને તરત જ જગદૂશાનું સ્મરણ થઈ આવે છે એ જ રીતે આ નગરીના શ્રી વસંધ જેન તીર્થને યાદ કરીએ છીએ ત્યારે પણ આ સ્વનામધન્ય શ્રેષ્ઠીનું સ્મરણ થઈ આવ્યા વગર રહેતું નથી. શ્રી જગદૂશા આ નગરીના વતની હતા અને એમના સમયમાં આ નગરી ખૂબ સમૃદ્ધિશાળી અને વિખ્યાત હતી; અને એમાં આ શ્રેષ્ઠીનો ફાળો ઘણો મોટો હતો તે બાબીનું છે.

આ નગરી તો ઘણી પ્રાચીન છે અને, આ તીર્થની સ્થાપનાની કથા પ્રમાણે, આ તીર્થ પણ આશરે અઢી હજાર વર્ષ જેટલું જૂનું છે. એટલે આ નગરીમાં અનેક રાજવીઓ, શ્રેષ્ઠીઓ કે લોકમાન્ય પુરુષો થઈ ગયા; તેમ જ આ તીર્થના રક્ષકો-ઉદ્ધારકો પણ અનેક થઈ ગયા. આમ છતાં શ્રેષ્ઠી જગદૂશાનું નામ આ નગરી અને આ તીર્થ સાથે સંબંધ ધરાવતી વ્યક્તિઓમાં સૌથી મોખરે તરી આવે છે, એ એક હકીકત છે. આમ થવાનું મુખ્ય કારણ, જગદૂશા પાસે અઢળક સંપત્તિ હતી, દેશ-વિદેશ સાથે એમનો મોટો વ્યાપાર ચાલતો હતો અને એમણે ધર્મનાં અને લોકોપકારનાં અનેક સત્કાર્યો કર્યાં હતાં એ તો ખરું જ, પણ એથીય વધારે મોટું કારણ તો એમણે વિં સં ૧૩૧૩-૧૪-૧૫ એમ લગભગ ત્રણ વર્ષ સુધી દેશમાં પહેલા વ્યાપક અને કારમા ફેલાવના સંકટ વખતે, કોઈ પણ ભાતના ભેદભાવ વગર, સમસ્ત પ્રબળે અન્ન અને જરૂર લાગી ત્યાં વસો પણ પૂરાં પાડીને ગરીબ તથા સામાન્ય પ્રબળી અસાધારણ અને સદાસ્મરણીય સેવા કરી હતી અને રાજાઓ સુધધારે, તેમની પ્રતિભા રક્ષણ માટે, અન્ન આપ્યું હતું, એ છે. પોતાના આવા ઉપકારી મહાપુરુષને પ્રભા ક્યારેય કેવી રીતે વીસરી શકે ? ભદ્રાવતી-ભદ્રેશ્વર-સસર નગર સાથે જગદૂશાનું નામ એકરૂપ થઈ ગયું છે એનું મુખ્ય કારણ આ જ છે.

જુદા જુદા સમયે, જુદી જુદી વ્યક્તિઓ દ્વારા શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસંધ તીર્થના બે ઉદ્ધારો થયા તેમાં

શ્રી જગદ્ગુણો કરાવેલ ઉદ્ધારની નોંધ સૌથી વધારે ગ્રંથોમાં મળે છે, જે આ પ્રમાણે છે : (૧) શ્રી સર્વાનંદસૂરિદ્વિત ઓજગદ્ગુરિત મહાકાવ્યમ્, સર્ગ ૬, શ્લોક ૪૨, ૪૩; (૨) ભદ્રેશ્વરની જીવં પ્રત, પૃં ૨૩; (૩) માંડવીની પ્રત, પૃં ૨; (૪) રિપોર્ટ જોન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ ઇન્ડિયાવાડ એન્ડ કચ્છ, પૃં ૨૦૬; (૫) શ્રી દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખર કૃત કચ્છની ભૂગોળવિદ્યા, આવૃત્તિ ત્રીજી, પૃં ૪૩-૪૫; (૬) “સ્વદેશ”ના વિં સં ૧૬૮૦ના દીપોત્સવી અંકમાંનો શ્રી મજલાલ ભગવાનલાલ છાયાનો “કચ્છની સ્થાપત્યકળાના થોડાએક અવશેષો ” નામે લેખ, પૃં ૭૭; (૭) ઉપાધ્યાય શ્રી ચતીન્દ્રવિજયજીરચિત “ મહાસંસ્કૃતમાવાત્મક ઓજગદ્ગુણોગદ્ગુરિતમ્ ” પત્ર ૧, ૩૨અ; (૮) શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાચાત્રા, પૃં ૧૧૬; (૯) મારી કચ્છ ચાત્રા, પૃં ૧૪૩; (૧૦) જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ, પૃં ૧૪૧; (૧૧) ભારતનાં જૈન તીર્થો, પૃં ૪૮; (૧૨) જૈન તીર્થ સર્વ-સંગ્રહ, પૃં ૧૪૧; (૧૩) કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન, પૃં ૬૫; અને (૧૪) શ્રી કચ્છ-ભદ્રેશ્વર વસંતી તીર્થોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય, પૃં ૨.

આચાર્ય શ્રી સર્વાનંદસૂરિદ્વિત ઓજગદ્ગુરિત મહાકાવ્ય એ જગદ્ગુણોના જીવન સંબંધી ઉપલબ્ધ આધારગ્રંથોમાં સૌથી પ્રાચીન કૃતિ છે. એમાં, પ્રાચીન કાવ્યોની ઢળે, પ્રસંગોના નિરૂપણ કરતાં વર્ણન વિશેષ હોવા છતાં, એમાંથી જગદ્ગુણોના જીવનસંબંધી માહિતી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં મળે છે. તેઓએ ભદ્રેશ્વર તીર્થોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાની વાત આ કાવ્યમાં આ પ્રમાણે નોંધવામાં આવી છે—

પ્રાસાદે વીરનાયસ્ય શ્રીકીરસૂરિકારિતે ।

જાત્યસ્ફાટિકકોટીરે મદ્રેશ્વરપુરિશ્રવ્યઃ ॥

સ્વર્ણકુમ્ભમતિસ્ફારં સ્વર્ણદણ્ડં ચ સોલભૂઃ ।

પરિતો જગતિ ગુર્વો ચક્રે વક્તેરાયણઃ ॥ (યુગ્મમ)

—સર્ગ ૬, શ્લોક ૪૨, ૪૩.

અર્થ—સરળપરિણામી સોલ શ્રેષ્ઠીના પુત્રે (જગદ્ગુણો) શ્રી વીરસૂરિએ કરાવેલા ભદ્રેશ્વર નગરની લક્ષ્મીના ઉત્તમ સ્ફટિક રત્નના અગ્ર સમાન વીરનાથના મંદિરમાં મોટો સોનાનો કળશ, સોનાનો ઢંડ અને ચારેકોર વિશાળ ભમતી કરાવી હતી.

શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થના જિનમંદિરનો આ રીતે જીર્ણોદ્ધાર કરાવવા ઉપરાંત જગદ્ગુણો પોતાની પુત્રી (પ્રીતિમતી) અને પોતાની ભત્રીજી (પોતાના ભાઈ શબરી પુત્રી) હંસી (હાંસભાઈ)ના કલ્યાણ નિમિત્તે આ મંદિરમાં શુભ કરાવ્યું તે પણ ‘શ્રી જગદ્ગુરિત’ના છઠ્ઠા સર્ગના ૪૪, ૪૫ અને ૪૬ એ ત્રણ શ્લોકોમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે, જે આ પ્રમાણે છે—

તત્રેવ દેવકુલિકાસ્તિસ્ત્રાજારાસનામ્ભિઃ ।

સ્વપુત્રોન્નયસે ચારુમષ્ટાપદમચીકરત્ ॥ ૪૪ ॥

જિનાનાં સપ્તતિસત સ તત્રારાસનામ્ભિના ।

ચક્રે સ્વપુત્રપુત્ર્યાશ્ચ હંસ્યાઃ શ્રેયાર્યપુત્રચક્રેઃ ॥ ૪૫ ॥

તથા ત્રિલ્લખપાશ્ચ મહાતિશયચાલિના ।

સૂતૌ સુવર્ણપત્ર સ સ્વસુતાન્નયસેડત્તનેત્ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ—ત્યાં જોણે પોતાની પુત્રીના કલ્યાણ માટે આરસપહોણની ત્રણ દેરીઓ તથા સુંદર અષ્ટાપદ કરાવ્યાં. (૪૪). પોતાના ભાઈની પુત્રી હાંસીભાઈના કલ્યાણ માટે જોણે ત્યાં ૧૭૦ બિનેશ્વરોની આરસપહોણની મોટી મૂર્તિ કરાવી (૪૫), તેમ જ ત્રિખંડા પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ઉપર સોનાનું પતરું બનાવરાવ્યું (સોનાની આંગળી બનાવરાવી) (૪૬). ૧૬

આ ઉલ્લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જગદ્ગુણે આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. આમાં ૪૩મા સ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં “પ્રાસાદે વીરનાથસ્ય સ્ત્રીવૌરસૂરિકારિતે”—શ્રી વીરસૂરિના ઉપદેશથી થયેલ મહાવીરસ્વામીના મંદિરમાં—જેવો જે ઉલ્લેખ છે તે વિચારણા માગી દે એવો

૧૬. શ્રી મગ્નલાલ દલપતરામ ખખખરે “શ્રી જગદ્ગુણિત”ની પ્રસ્તાવનામાં (પૃ ૪) લખ્યું છે કે “ભદ્રેશ્વરમાં વસઈનાં દેવભાસા ધણા લેખો છે, તેમાં જગદ્ગુણ નામ ક્યાંય જણાતું નથી, એટલે તે પશુ જગદ્ગુણે બંધાવ્યાં હોય તે શક ભરેલું છે” તથા આ પુસ્તકની પુરવણીમાં (પૃ ૧૧૧) એમણે ફરી લખ્યું છે કે “જો દહેરે જગદ્ગુણનું બંધાવ્યું નથી, એણે જે કરાવ્યું છે તે ચરિતમાં લખ્યું છે.”

પશુ શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસઈ તીર્થનું બિનમંદિર ભલે જગદ્ગુણે બંધાવ્યું ન હોય, પણ એમણે આ બિનમંદિરની સાચવણી કરવાની—એનો ઉદ્ધાર કરવાની—કામગીરી બજાવી હતી એ વાત તો આ સ્લોકમાંના ઉલ્લેખ ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ-પણે જણવા મળે છે. તો પછી “શ્રી જગદ્ગુણિત”નું સંપાદન તથા ભાષાંતર કરનાર પ્રુફ શ્રી મગ્નલાલ ખખખરે આ પ્રમાણે કેમ લખ્યું હતું? આનો શ્રેયઃક યુધ્ધાસો એ છે કે જૂના સર્જના ૪૩મા સ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાંના ‘જગતી’ શબ્દનો અર્થ ‘ભભતી’ થતો હોવાનું એમના ખ્યાલબહાર ગયું હાજે છે. એટલે એમણે ‘જગતી’ ગુર્વી ‘નો અર્થ’ ‘વિશાળ ભભતી’ કરવાને બદલે ‘વિશાળ બજામાં’ એવો કર્યો છે. પરિણામે જગદ્ગુણે આ મંદિરમાં વિશાળ ભભતી બનાવી હતી એ સંકલ્પનો મુદ્દો જ એમના ધ્યાનમાં ન આવી શક્યો—પછી એ ભભતી મહાવીરસ્વામીના મંદિરની હતી કે શ્રી પાર્શ્વનાથના મંદિરની, એ વાત જુદી અને ગૌણ છે. મુખ્ય વાત જગદ્ગુણે ભદ્રેશ્વરના બિનમંદિરમાં કંઈક ને કંઈક પણ સમારકામ—પાંધકામ અવરજ કરાવ્યું હતું એ જ છે; અને એ મુદ્દો શ્રી મગ્નલાલ ખખખરના ધ્યાન બહાર રહી જવા પામ્યો હતો.

વળી, શ્રી મગ્નલાલ ખખખરના પિતાશ્રી રાવસાહેબ શ્રી દલપતરામ ખખખરે પોતે જ પોતાની ‘કાળની ભૂગોળવિદ્યા’માં (આવૃત્તિ પહેલી, સને ૧૮૭૫, પૃ ૪૭) તથા આવૃત્તિ ત્રીજીમાં (સને ૧૮૮૭, પૃ ૪૩-૪૫) જીર્ણોદ્ધારની વાત મોંઘી છે; એમાં ત્રીજી આવૃત્તિમાં આ અંગે લખ્યું છે કે “પનરોતરો (૧૩૧૫)નામનો મોટો દુકાળ પડ્યો હતો ત્યારે તેણે (જગદ્ગુણે) વાલેલા પાસેથી વેરાવટને લીધે ભદ્રેશ્વર પોતાના સ્વાધીનમાં લઈ રાખને તથા આખા મુલકને અન્ન-વસ્ત્ર પૂરાં પાડી દેરાનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો તેથી જગદ્ગુણનાં દેરાને નામે ઝોળખાય છે.”

“કાળની ભૂગોળવિદ્યા”ની પહેલી આવૃત્તિમાં શ્રી દલપતરામ ખખખરે, ડૉ બર્જેસના મનને અનુસરીને, જગદ્ગુણ વિંસં ૦ ૧૮૮૨માં થયેલ અને દુષ્કાળ વિંસં ૦ ૧૨૧૫માં પડયો લખ્યું હતું; પશુ ત્રીજી આવૃત્તિમાં એમણે આ ભૂલ સુધારી લઈને, દુષ્કાળ વિં સં ૦ ૧૩૧૫માં પડયો લખ્યું હતું.

આમ છતાં “શ્રી જગદ્ગુણિત”માં શ્રી મગ્નલાલ ખખખરે જગદ્ગુણે ભદ્રેશ્વરના દેરાસરમાં કંઈ નહીં કરાવ્યાનું લખ્યું એમાં એમનો કોઈ ખોટો ઈરાદો છે એમ માનવાને બદલે સરતચૂકી જ આમ બનવા પાટનું છે એમ માનવું એ જ લખિત છે. કારણ કે, આ પિતા-પુત્ર બંનેની, ઈતિહાસકાર તરીકેની દષ્ટિ સ્વચ્છ હતી અને એમનો પ્રયત્ન સદા સત્યને શોધવાનો જ રહેતો હતો.

છે. શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થનું મંદિર શ્રી વીરસૂરિના ઉપદેશથી બન્યું હતું એવો ઉલ્લેખ આ કાવ્ય સિવાય બીજે કયાંય જોવા મળતો નથી. અને, આશીય વિશેષ વિચારણીય વાત એ છે કે, જગદૂશના સમયમાં જોટલે કે વિક્રમની ચૌદમી સદીમાં તો આ તીર્થના મૂળનાયક મહાવીરસ્વામી નહીં પણ ભગવાન પાર્શ્વનાથ હતા એવી વાત પણ પ્રચલિત છે; તો પછી શ્રી સર્વાનંદસૂરિએ આ પ્રમાણે કેમ કહ્યું હશે, એવો પ્રશ્ન થાય છે.

“શ્રી જગદૂચરિત”ના કર્તાએ ફરેક સર્ગને અતે પોતાનું નામ આપવાની સાથે સાથે પોતાના શુરુ શ્રી ધનપ્રભસૂરિનું નામ પણ આપ્યું છે, જોટલે આ કૃતિના કર્તાની બાબતમાં કશો જ સંદેહ રહેતો નથી. પણ શ્રી સર્વાનંદસૂરિએ આ ગ્રંથ પોતે કયા સ્થાનમાં અને ક્યારે રચ્યો એનો કશો જ ઉલ્લેખ કરેલો નહીં હોવાથી એનો રચનાસમય નિશ્ચિતરૂપે બાણી શકાતો નથી. આમ છતાં ડૉ. બુલ્હર, ડૉ. મોરિસ પિન્ટરનિત્સે તથા શ્રી મગનલાલ દલપતરામ ખખખરે^{૧૭} આ ગ્રંથ વિક્રમની

૧૭. ડૉ. મોરિસ પિન્ટરનિત્સ : “Another Jain Poem, the Jagaducharita of Sarvanand (14th cent.), is of little poetical value, but has also some historical importance.”

—The Jains in the History of Indian Literature, p. 18.

આમાં ડૉ. વિન્ટરનિત્સે ડૉ. બુલ્હરનો મત પાછીપમાં નોંધ્યો છે.

શ્રી મગનલાલ ખખખર : “ચરિતના ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તો, વીસદ્ધકેવ ઇત્યાદિ રાજાઓ, તથા દુષ્કાળની ચરિતમાં આપેલ સાલ સં ૧૩૧૨-૧૫ ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે એ સર્વાનંદસૂરિ વિં સં ૧૪મા સૈકાની અન્તે અથવા ૧૫માની શરૂઆતમાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ. પણ નક્કી સાલ કહી શકાતી નથી, તેમ જ તેના શુરુ ધનપ્રભસૂરિ વિષે શોધ કરનાં કંઈ માલમ પડતું નથી.”

—શ્રી જગદૂચરિત, પ્રસ્તાવના, પૃ ૨-૩

આ રીતે “શ્રી જગદૂચરિત” વિક્રમની ૧૪મી-૧૫મી સદીના અરસામાં રચાયેલું નિશ્ચિત છે; અને, આ ચરિતકારે પોતે જ સૂચવ્યા પ્રમાણે, પનરોતેરો દુષ્કાળ વિં સં ૧૩૧૩-૧૪-૧૫ના ત્રણ વર્ષ સુધી લાગલાગત પકચો હતા એ પણ નિઃશંક છે. જોટલે જગદૂશ વિક્રમના તેરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં અને ચોડમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયા, એમાં કોઈ શંકા નથી. આમ છતાં “ધી સ્વદેશરથ ટેમ્પલસ ઝોફુ સુચરત”ના વિદ્વાન લેખક ૨૧૦ ડૉ. કાંતિલાલ કૃલચંદ સોમપુરાએ એમના પુસ્તકમાં (પૃ ૧૬૨) લખ્યું છે કે—

“The name of Jagadeva shah popularly known as Jagadusa a merchant prince is connected with the famous temple of Bhadresvara (Kachha). The temple is said to have been erected by the said Jagadusa during the reign of Ajayapala (1173-1175) or of Mulraj II (1175-1178 A. D.)”

અર્થ—(કચ્છના) ભદ્રેશ્વરના સુપ્રસિદ્ધ દેરાસર સાથે વેપારીઓના સિરોમણિયે વેપાતા જગદેવ શાહ, જેઓ જગદૂશના નામથી લોકોમાં બાણીતા હતા, એમનું નામ સંકળાયેલું છે. આ જગદૂશએ આ દેરાસર અજયપાળ (સને ૧૧૭૩-૧૧૭૫) કે મુલરાજ બીજા (સને ૧૧૭૫-૧૧૭૮)ના સમયમાં બિંદુ કર્યું હતું એમ કહેવાય છે.

“શ્રી જગદૂચરિત”માંથી મળતા જગદૂશના સમયના નિર્દેશ ઉપરથી જોટકું સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે કે શ્રી સોમપુરાનું જગદૂશએ ભદ્રેશ્વરનું બિનમંદિર બંધાવ્યાના સમયનું સૂચન કરતું ઉપરનું વિધાન સાચું નથી.

૧૪મી સદીમાં રચાયેલું 'સૂચન્ધુ' છે. અર્થાત્ જગદ્ગુણના સ્વર્ગવાસ પછી થોડાક દાયકા પછી જ આ ગ્રંથ રચાયો હોતો.

વળી, શિલાલેખી ઉદ્દેશો પણ પૂર્ણિમા પક્ષના સવાન'દસૂરિ વિક્રમની ૫૬૨મી-સોળમી સદી દરમ્યાન થઈ ગયાની સાક્ષી આપે છે.^{૧૮}

આ તીર્થ'સંગ'ધી કથા કે અનુશ્રુતિઓરૂપે જે કંઈ માહિતી મળે છે, તે ઉપરથી તો એમ ભણવા મળે છે કે જગદ્ગુણને આ તીર્થ'નો ઉદ્ધાર કરાવ્યો તે પછીના અરાજકતાના તેમ જ મુસલમાનોના આક્રમણના સમયમાં આ તીર્થ'માં ઘણી ભાંગફોડ થઈ હતી; અને આવી નધણિયાત જેવી સ્થિતિનો લાભ લઈને કોઈ ખાલો આ તીર્થ'ના મૂળ મૂળનાચક શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાને ઉઠાવી ગયો હતો; આને પરિણામે વિં ૨૦ ૧૬૨૨માં શ્રીસંધે આ તીર્થ'નો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો તે વખતે ભગવાન પાર્શ્વનાથના સ્થાને ભગવાન મહાવીરસ્વામીને મૂળનાચક તરીકે બિરાજમાન કર્યા હતા.^{૧૯} તો પછી, ઉપર સૂચન્ધુ'તેમ, શ્રી જગદ્ગુણરિતના કર્તાએ "વીરસૂરિજીના ઉપદેશથી બનેલ

આ બાબતમાં વિશેષ નોંધપાત્ર અને લેખકના પોતાના જ ઉપર સ્પષ્ટ વિધાનની વિરુદ્ધ જતી વાત તો એ છે કે એમણે પોતે જ એમના આ પુસ્તકમાં એ જ પાનામાં, આ પ્રમાણે પાદનોંધ મૂકી છે—

"He was alive till the reign of Arjundev Vaghela as Jagadusa's death was mourned by Arjundev, i. e. he died before V. S. 1331 (A. D 1274-75) the last year of Arjundev's reign."

અર્થ—એ જગદ્ગુણ અર્જુનદેવ વાલેલાના રાજ્યકાળ દરમ્યાન જીવતા હતા, કારણ કે એમનું અવસાન થયું હોય તો અર્જુનદેવ થોડા પાંચો હતા. અર્થાત્ એ અર્જુનદેવના રાજ્યકાળના છેલ્લા વર્ષ વિં ૨૦ ૧૩૩૧ (સને ૧૨૭૪-૭૫) પહેલાં ગુજરી ગયા હતા.

આ ઉપરથી જોઈ સકાય છે કે શ્રી સોમપુરાના એક જ પુસ્તકમાં (અને એક જ પાનામાં) જગદ્ગુણ જીવે જુદા સમયે થઈ ગયાની બે વાતો નોંધવામાં આવી છે, જે વિરોધ છે. આ બે વાતોમાંની અર્જુનદેવના રાજ્યકાળમાં જગદ્ગુણ સ્વર્ગવાસ પામ્યાની વાત ઇતિહાસમાન્ય છે, એ સ્પષ્ટ છે.

૧૮. જુઓ, આ ગ્રંથનું પ્રકરણ ૫, પાદ નોંધ નં. ૧૬ તથા બેના ઉપર એ પાદનોંધ લખી છે, તે મૂળ લખાણ (૫૦ ૮૨).

૧૯. શ્રી પાર્શ્વનાથના સ્થાને મહાવીરસ્વામીને મૂળનાચક તરીકે ક્યારે બિરાજમાન કરવામાં આવ્યા તે અંગે આ સમયે (વિં ૨૦ ૧૬૨૨ની સાલને) નિર્વિવાદ માની સકાય એવી સ્થિતિ નથી; કારણ કે આ સમય આથી જુદો હોવાના ઉલ્લેખો યથા મળે છે, જે આ પ્રમાણે છે—

આચાર્ય શ્રી વિજયનાનંદસૂરીશ્વરજી (શ્રી આત્મારામજી) મહારાજે, શ્રી ભદ્રેશ્વરજી તીર્થમાંથી મળી આવેલ તામ્રપત્ર-સંગ'ધી વાત કરતાં, "અદ્વાનંતિગિરલાસ્કર"માં (આવૃત્તિ બીજી, ૫૦ ૧૭૬)માં લખ્યું છે કે "પાર્શ્વનાથ દેવસ્ય, એસા મૂલનાયકકા નામ હૈ, હસ કાલમે તો કિતનેક વર્ષ પહિલા શ્રી મહાધોર મગવંતકા વિં ૬ કાંતિવિજય નામક યતિને સ્થાપન કરા હૈ." અર્થાત્ શ્રી પાર્શ્વનાથના સ્થાને શ્રી મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાની સ્થાપના વિક્રમના ૨૦મા સૈકાની શરૂઆતના જ ભાગમાં, યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીના અવરત પ્રપત્નીથી થયેલ આ તીર્થ'ના સમાચારમ વખતે થઈ હોવી જોઈએ.

મહાવીરસ્વામીના જિનમંદિરમાં” જગદ્ગુણએ ભમતી વગેરે કરાવ્યાનું લખ્યું તેનો આ વાત સાથે મેળ કેવી રીતે બેસી શકે ?

આ સવાલનો સુનિશ્ચિત જવાબ આપી શકાય એવો કોઈ આધાર અત્યારે તો ઉપલબ્ધ નથી. આના સમાધાનરૂપે એક કલ્પના એવી યર્ધ શકે કે જગદ્ગુણના સમય પહેલાં કોઈક સમયે ભદ્રેશ્વર નગરમાં વીરસૂરિના ઉપદેશથી ભગવાન મહાવીરનું બીજું કોઈ મંદિર બન્યું હશે અને જગદ્ગુણએ એની ભમતી વગેરે કરાવેલ હશે. (ભુઓ, પ્રકરણ ૩, પૃ. ૪૪ માં જેનો ઉલ્લેખ છે, તે ચિત્ર નં. ૪૧; તથા એ પ્રતિભાલેખ ઉપર આઠમા પ્રકરણમાં કરવામાં આવેલ વિવેચન.) પણ ભદ્રેશ્વર તીર્થની એ સમયની બાહોજલાલી તથા એ તીર્થના ઉદ્ધારક તરીકેની જગદ્ગુણની ખ્યાતિ ભોતાં આવી કલ્પના કરતાં પણ સંકોચ થાય છે, એટલે “શ્રી જગદ્ગુણરિત”માં જગદ્ગુણએ ભદ્રેશ્વર તીર્થના જિનમંદિરમાં ભમતી વગેરે કરાવ્યાનું લખ્યું છે તે વર્તમાન જિનમંદિરને અનુલક્ષીને જ લખ્યું છે, એમ સમજવું ઠીક લાગે છે—અલબત્ત, એ મંદિર શ્રી વીરસૂરિના ઉપદેશથી બન્યું હતું અને એ વખતે એમાં મૂળનાયક મહાવીરસ્વામી હતા, એ બંને મુદ્દાઓ સંબંધી વિશેષ અને તિણ્ણાયક આધારની શોધ કરવાની બાકી રહે છે.

ભદ્રેશ્વરની જીર્ણુ પ્રત (પૃ. ૨૩)માં આ જીર્ણોદ્ધાર અંગે લખ્યું છે કે—

“આ પછી પ્રખ્યાત દાનવીર દુષ્કાળજનક શ્રી જગદ્ગુણ શેઠે તેમની સદીમાં આ તીર્થનો મહાન જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. આચાર્ય શ્રી પરમદેવસૂરિએ સંસ્કૃત ભાષાના જન્તશૈલ ચરિત્રમાં આ તીર્થના જીર્ણોદ્ધારની અનેક આકર્ષક, વિવિધ પ્રકાર પાડતી અને લાંબા દ્રવ્યનું અર્ચનતાવતી તપસીલો છે. જગદ્ગુણ શેઠનું ખ્યાત નામ એમની સખાવતો અને પરમાર્થથી વિશ્વવિખ્યાત છે. એવા શ્રી જગદ્ગુણ શેઠે, જેઓ આ ભદ્રાવતી નગરીના ભારતવિખ્યાત શૈલ હતા, એમણે હશે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો ને આ તીર્થ નજીક બે ભારતભરના અતિથિઓ માટે મોટી દાનશાળા સ્થાપત શરૂ કર્યું.” (‘બહી’ ‘પરમદેવસૂરિના’ પદ્યે ‘સર્વાનંદસૂરિ’ નોંધેલો.)

માંડવીની પ્રતમાં (પૃ. ૨) શ્રી જગદ્ગુણના જીર્ણોદ્ધાર બાબત આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે—

કંઈક રમૂજ ઉપજાવે અથવા મૂંઝવણમાં મૂકે એવી વાત આ તીર્થના મૂળનાયકની બાબતમાં લેક્કટનન્ટ પોસ્ટાન્સે લખી છે. એમણે સન ૧૮૩૭મા આ તીર્થની મુલાકાત લીધા પછી ભદ્રાવતી નગરી અને ભદ્રેશ્વર તીર્થ સંબંધી બે લેખ લખ્યો એમાં મૂળનાયક તરીકે પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા હોવાનું લખ્યા ઉપરાંત એ પ્રતિમા સફેદ આરસપહોણની હોવાનું લખ્યું છે, જે સાવ નવી વાત છે—આ તીર્થમાં મૂળનાયક તરીકે સ્થેત પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા હોવાની વાત બીજા કોઈએ લખી નથી. આ મૂર્તિનો એના પરિઠર સાથેનો સ્કેચ પણ એમણે પોતાના લેખ સાથે આપ્યો છે, જે નોંધેલો તેવો સ્પષ્ટ નથી, તેમ જ વર્તમાન મૂળનાયક મહાવીરસ્વામી અને જૂના મૂળનાયક સામંતિયા પાર્શ્વનાથ એ બેમાંથી એકની પ્રતિમા સાથે મળતો આવતો નથી. પણ આ બાબતે તો કલ્પ સ્કેચ દોરનારની હોઈશકે. અને શ્રી પોસ્ટાન્સને સમજૂતી આપનાર વ્યક્તિએ એમને, આ તીર્થ પાર્શ્વનાથનું છે એમ સમજાવે, મૂળનાયક પાર્શ્વનાથ હોવાનું કહ્યું હોય એ પણ બનવા બેઠું છે. એટલે ખરી રીતે શ્રી પોસ્ટાન્સની મુલાકાત વખતે મૂળનાયક શ્રી પાર્શ્વનાથ હોવાનું નહીં પણ શ્રી મહાવીરસ્વામી જ હોવા બેઠું. (લેક્કટનન્ટ પોસ્ટાન્સે કરેલ વર્ણન સંબંધી સવિસ્તર વિચારણા આ ગ્રંથના ત્રીજા પ્રકરણમાં (પૃ. ૩૨) કરવામાં આવી છે.)

“તિવાર પછી સંવત ૧૧૮૨માં શ્યા બજુ થયો, ગામધણી થયો. તેણે સદાવત બાંધ્યો, જીરજીરદાર કર્યું. સંધપતિ થયો. દેશદેશાવરમાં વેપાર વણા. ગુરદેવની લકિત કરે વણી.”

ડો. બજેએ પોતાના “રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ” નામે પુસ્તકમાં (પૃં ૨૦૭) આ જીવોદ્ધારની નોંધ લેતાં લખ્યું છે કે—

“વિં સં ૧૧૮૨ (ઈ. સ. ૧૧૨૫)માં બચ્ચેવ શાહ નામે એક ધનવાન વેપારીએ લાદ્રેશ્વરના પૂરાપૂરા હસ્ત હથેણને માટે મેળવી લીધા અને વસઈના દેરાસરનો મોટા પાયા ઉપર જીવોદ્ધાર કરાવ્યો; એને લીધે આ તીર્થની પ્રાચીનતા દર્શાવતાં બધાં સ્થાપત્યો નાજુદ થઈ ગયાં.”

શ્રી નબલાલ ભગવાનલાલ છાયાએ પણ, ડો. બજેસની જેમ જ, બચ્ચુશા વિં સં ૧૧૮૨માં થયાનું અને એણે દેરાસરના મોટા પાયા ઉપર જીવોદ્ધાર કરાવ્યાનું લખ્યું છે. આમાં પણ બચ્ચુશાના સમયમાં એક ચૈકાનો ફેર છે.

ઉપાધ્યાય શ્રી યતીન્દ્રવિજયજીએ સંસ્કૃતમાં રચેલ શ્રીભગદૂશાહચરિતમાં આનો ઉલ્લેખ બે સ્થાને મળે છે, જે આ પ્રમાણે છે—

(૧) કચ્છદેવીયપૂર્વવિભાગે જગજ્જેગીયમાનકીર્તિકદમ્બકં જગદ્દેવેષ્ટિકારિત્વં દ્વિપચ્ચાસજિના-લયવિનૂપિતં સૌવશિલ્પિર જિનમન્દિરમ્પુનાપિ ચરીચરીતિ ચંતવન્નુવાચલીયદેલવાઢાસ્યજિનમન્દિર-સામ્યતામ્ । (પૃ ૧)

અર્થ—કચ્છ દેશના પૂર્વવિભાગમાં, જેની કીર્તિના સમૂહ ભગતમાં ગવાય છે તેવું, શ્રેષ્ઠી બચ્ચુએ કરાવેલું, ખાવન બિનાલયોથી શોભાયમાન, બિંચા શિખરવાળું જિનમંદિર અત્યારે પણ, આખામાં ફેલવાડામાં આવેલ જિનમંદિરના જેવું, શોભી રહ્યું છે.

(૨) મદ્રાચયોડસી જગદ્દશાહસ્ત્ર મદ્રેશ્વરનગરે શ્રીવીરસૂરિકારિતવીરપ્રમુખયોપરિ મહાન્તી સ્વર્ગલશણલક્ષી સમારોપ્ય મન્દિરત્વ મુવમાં પેદિચત્ । ” (પૃ ૩૨)

અર્થ—કચ્છાણુપુદ્ધિવાળા બચ્ચુ શાહે ત્યાં લાદ્રેશ્વર નગરમાં શ્રી વીરસૂરિએ કરાવેલ વીર-પ્રભુના મંદિર ઉપર સોનાના મોટા કળશ અને ઢંડ ચઢાવીને એની શોભા વધારી.

આ ચરિત્ર મોટે ભાગે શ્રી સર્વાનંદસૂરિવિરચિત “શ્રી બચ્ચુચરિત”ને અનુસરીને રચવામાં આવ્યું છે, એટલે એમાં પણ લાદ્રેશ્વરના બિનાલયને “શ્રી વીરસૂરિએ કરાવેલ શ્રી વીરપ્રભુના મંદિર” તરીકે ઓળખાવ્યું હોય, તે સ્વાભાવિક છે, પણ એમાં બચ્ચુશાએ મોટી ભૂમતી કરાવ્યાનું નોંધ્યું નથી, એ એમ સૂચવે છે કે આ વાત આ ચરિત્રના લેખકે “શ્રી બચ્ચુચરિત”ના અનુવાદને આધારે, અને મૂળ પ્રલોક બેચા વગર, લખી છે; મૂળ પ્રલોક બેચો હોત તો આવું ખતવા ન પામત. ૨૦

૨૦. ભાવનગરના “જૈન” સાપ્તાહિકના કર્તાલય તરફથી પ્રગટ થયેલ “શ્રી ચતુર્બળ પ્રકાશ” નામે પુસ્તકમાં (પૃં ૭૬) પણ લાદ્રેશ્વરમાં વીરનાથનું મંદિર હોવાનું આ પ્રમાણે નોંધ્યું છે : “સઘ લાદ્રેશ્વર આવ્યો એટલે ત્યાં પણ વીરનાથના મંદિરે બચ્ચુશાહે સુવર્ણકળશ ચઢાવ્યો તથા ગણપત્તું વિશાળ બિનાલય બંધાવી ત્રિપંડા પાર્શ્વનાથના બિંબને યુગ્મ કુંડલાદિ આભૂષણો ચઢાવ્યાં.” આમાં પણ બચ્ચુશાએ વિશાળ ભૂમતી કરાવ્યાની વાત નથી નોંધી, તેથી લાગે છે કે આમાં પણ “શ્રી બચ્ચુચરિત”ના અનુવાદનો જ આગ્રય લેવામાં આવ્યો હશે.

“ શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાયાત્રા ”માં (પૃ૦ ૧૧૯) જગદ્ગુણા ઉદ્ધારની વાત આ પ્રમાણે નોંધવામાં આવી છે—

“ ત્યાર બાદ (મહારાજા કુમારપાળના જીવોદ્ધાર બાદ) સવત ૧૩૧૫માં ધનકુબેર જગદ્ગુણે જીવોદ્ધાર કરાવેલો એવા એક લેખ આજ પશુ એક સ્થંભ પર મળે છે. ”

આમાં જીવોદ્ધારની સાલ અને એ સંબંધી લેખ એક થાંભલા પર હોવાનું લખ્યું છે તે વાત વિચારવા જેવી છે; કારણ કે આ સાલનો કોઈ લેખ અત્યારે છે નહીં અને એ સાલનો લેખ હોવાની કોઈ એ નોંધ પશુ લીધી નથી. પશુ અહીં તો મુખ્ય વાત એ જ છે કે શ્રેષ્ઠી જગદ્ગુણે ભદ્રેશ્વર-વસંઈ તીર્થના જિનમંદિરનો જીવોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. ૨૧

“ મારી કચ્છયાત્રા ”માં (પૃ૦ ૧૪૩) પશુ ઉપર મુજબ જ લખ્યું છે કે—

“ તે પછી (કુમારપાળના ઉદ્ધાર પછી) સં. ૧૩૧૫માં જગદ્ગુણે જીવોદ્ધાર કરાવ્યો, એ તો નિઃકુલ પ્રતિષ્ઠાસપ્રસિદ્ધ વાત છે. ”

“ જૈન તીર્થનો ઇતિહાસ ”માં (પૃ૦ ૧૪૧) પશુ, “ શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાયાત્રા ”ના ઉલ્લેખની જેમ, શ્રી જગદ્ગુણા ઉદ્ધારની બાબતમાં લખ્યું છે કે—

“ બાદ (કુમારપાળના જીવોદ્ધાર બાદ) વિ.સં. ૧૩૧૫માં ધનવીર જગદ્ગુણે આ મંદિરનો જીવોદ્ધાર કરાવ્યો હતો એવા એક લેખ ત્યાંના સ્થંભ ઉપર કોતરેલો વિદ્યમાન છે. ”

૨૧. શ્રુતક ગામના મહાદેવના મંદિર અંગે આ “ કચ્છ ગિરનારની મહાયાત્રા ” પુસ્તકમાં (પૃ૦ ૧૧૨-૧૧૪) જે વાત લખવામાં આવી છે, તે ભલુના જેવી છે. એમાં લખ્યું છે કે—

“ (શ્રુતક) ગામ બહાર એક લગ્ન દેવાલય છે. આ દેવાલય કુબેરભંડારી જગદ્ગુણે જીવોદ્ધાર કર્યો. આ દેરાસરનો ભોગવટો એક બાવો ભોગની રહેલ છે. આ લગ્ન દેવાલય ધણું જ વિશાળ છે. બાર બાર હાથ લાંબા વિશાળ પત્થરના ચોસલમાં તો થંભો તરીકે વપરાયા છે. આ મંદિરની રચના બાવન જિનાલયના આકારની છે. ગભારો, રંગમંડપ અને પ્રવેશદ્વાર ભેદતાં જ જૈન શિલ્પની પ્રતીતિ થયા વગર નથી રહેતી. એક વખતના આ લગ્ન જિનાલયમાં આજે મહાદેવ અને નંદી પૂજાય છે.....

“ લોકકથા એવી છે કે—જગદ્ગુણે મંદિર જીવોદ્ધાર. પ્રતિમાજી પધરાવવાં બાકી હતાં. પશુ એ વખતે બ્રાહ્મણોનું ભેર હોવાથી બ્રાહ્મણોએ શિરભેરીથી મંદિરનો કબજો લઈ લીધો. રાજા પાસે ફરિયાદ ગઈ. રાજા બ્રાહ્મણોથી દુઃખાયેલો અને જગદ્ગુણની કીર્તિથી અંભભેલો હતો. તેથી કંઈ ન્યાય ન આપી શક્યો અને જગદ્ગુણે ભદ્રેશ્વરમાં પુણ્ય જમીન આપી સંતોષ પાડ્યો. જગદ્ગુણ ભદ્રેશ્વર ગયા અને ત્યાં એક મંદિરનો જીવોદ્ધાર કરી વિશાળ મંદિર જીવોદ્ધાર. પાછળથી શ્રુતકના લગ્ન જિનપ્રાસાદ પર વીજળી પડી અને શિખર તથા ગચ્છારાનો ઘુમટ પડી ગયો. (આજ પશુ એ પડી ગયેલો ભાગ છે) આ પ્રમાણેની દંતકથા ચાલે છે. ”

આ દંતકથાનો આધાર મળી શકે એ માટે સકલ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

આ પુસ્તકના લેખક શ્રુતક ગામનું મહાદેવનું મંદિર મૂળ જગદ્ગુણે જીવોદ્ધાર જૈન મંદિર હતું એ પુરવાર કરવા માટે આ મંદિરમાંના એક થાંભલા ઉપરનો સિદ્ધાલેખ જગદ્ગુણે હોવાનું પશુ લખ્યું છે; પશુ આ લેખ જગદ્ગુણનો નહીં હોવાનું અન્ય પુરાવાઓથી જાણી શકાય છે. જુઓ, “ કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન ”, પૃ૦ ૯૭ તથા ૨૬૭ અને “ રિપોર્ટ ” એન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ ડાક્ષિણાત્મિક એન્ડ કચ્છ, પૃ૦ ૨૧૦.

“ભારતનાં જૈન તીર્થો”માં (પૃં ૪૮) પણ ઉપર સુબળ જ લખ્યું છે કે—

“કુમારપાલ મહારાજએ અહિંના મંદિરનો શુભોદ્ધાર કરાવ્યો હતો, અને વિં સં ૧૩૧૫માં દાનવીર જગદુ શાહે આ મંદિરનો શુભોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. આ હકીકતનો લેખઆજે પણ ત્યાંના મંદિરના સ્તંભ પર કોતરેલો નિવેશન છે.”

છેલ્લાં ચારે પુસ્તકો (૧. “શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાયાત્રા,” ૨. “મારી કચ્છ યાત્રા,” ૩. “જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ” અને ૪. “ભારતનાં જૈન તીર્થો”)માં શ્રી જગદુશાના શુભોદ્ધારની જે વિગત આપી છે, તે ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે એ બિલકુલ એકસરખી છે; અને તેના મુદ્દા આ પ્રમાણે છે : (૧) મહારાજા કુમારપાળના ઉદ્ધાર પછી જગદુશાએ શુભોદ્ધાર કરાવ્યો હતો, (૨) જગદુશાનો શુભોદ્ધાર વિંસં ૧૩૧૫ની સાલમાં થયો હતો; અને (૩) વિંસં ૧૩૧૫ની સાલમાં શુભોદ્ધાર થયાનો લેખ મંદિરના એક થાંભલા ઉપર કોતરેલો છે. આમાં આ શુભોદ્ધાર વિં સં ૧૩૧૫માં થયાની અને એ સંખ્યાથી લેખ મંદિરના એક થાંભલા ઉપર હોવાની વાત વિચારણીય છે. છેલ્લાં ત્રણ પુસ્તકોના કર્તાઓ “શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાયાત્રા”માંના ઉલ્લેખને જ અનુસર્યા છે, એ સ્પષ્ટ છે. અને “કચ્છ ગિરનારની મહાયાત્રા” પુસ્તકમાં જગદુશાનો ઉદ્ધાર વિં સં ૧૩૧૫ની સાલમાં થયાની અને એ સાલનો લેખ મંદિરના એક સ્તંભ પર હોવાની વાત શાને આધારે લખવામાં આવી હશે તે વિશેષ ચોધ માગી લે છે એ ગમે તેમ હોય, પણ આ બધામાં સુખ્ય વાત એ છે કે આ તીર્થનો ઉદ્ધાર જગદુશાએ કરાવ્યો હતો.

“જૈન તીર્થ સર્વ સંબંધ”માં (પૃં ૧૪૧) આ ઉદ્ધાર અંગે લખ્યું છે કે—

“જગદુશાહે આ મંદિરનો ઉદ્ધાર સં. ૧૩૧૨માં કરાવ્યો હતો એમ લાગે છે.”

“કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન”માં (પૃં ૮૭, ૮૯) જગદુશાના શુભોદ્ધાર સંખ્યા ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે—

“પણ તે પછી મહાન પરાપકારી શાહસોદાજી જગદુના સમયથી ભદ્રેશ્વરના વસહિના મંદિરનો જે ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ છે તેને માટે એ મત નથી. સં. ૧૩૧૫નો જે ભવંકર કુખળ પડ્યો ત્યારે રાજ્ય તથા તેના સારાથે મુલકને અન્નવસ્ત્ર પૂરાં પાડી વાવેલાં પાસેથી જગદુશાહે વોરાવટને લીધે ભદ્રેશ્વર પોતાને કળને રાખ્યું. એ સમયે એણે આ દેરાસરનો શુભોદ્ધાર કરાવ્યો કહેવાય છે અને તે સમયથી ‘જગદુશાહનાં વસહિનાં દહેરાં’ નામે બાણીતાં થયાં. એ શુભોદ્ધાર થવાથી મંદિરની ખાસ પ્રાચીનતાનો એકેએક અવશેષ દુપ્ત થયો છે.”

‘શ્રી કચ્છ-ભદ્રેશ્વર વસહિ તીર્થનો સંક્ષિપ્ત પરિચય’માં (પૃં ૨) જગદુશાના શુભોદ્ધારનો માત્ર નામોલ્લેખ જ કરવામાં આવ્યો છે, જે આ પ્રમાણે છે—

“નાના નાના અનેક ઉદ્ધારો થયા, પણ એમાં પરમશાસનપ્રભાવક સંપ્રતિ મહારાજ, મહાન દાનવીર અને ઉપાધ્યક્ષ જક શેઠ જગદુશા અને પરમતપસ્વી જગતચંદ્રસુરિ વગેરેના આજ લગી નવ મહાન શુભોદ્ધારો થયા છે.”

જગદુશાના જીર્ણોદ્ધારનો સમય—જગદુશાએ આ જીર્ણોદ્ધાર ક્યારે કરાવ્યો હશે એનો સમય નિશ્ચિત રીતે બાણવાનુ કોઈ સાધન હજી સુધી ઉપલબ્ધ થયું નથી. વિં સં ૧૩૧૫ માં જીર્ણોદ્ધાર થયાનું કહેવામાં આવ્યું છે; પણ એ સાલ તો લાગલાગટ ત્રણ વર્ષ સુધી પડેલ વ્યાપક દુષ્કાળના છેલ્લા વર્ષનું સૂચન કરે છે. આ માટે કોઈ એવું અનુમાન કરી શકે ખરા કે આ દુષ્કાળનાં વર્ષો દરમિયાન જ, લોકોને કામ આપવા માટે, જગદુશાએ આ મંદિરના જીર્ણોદ્ધારનું કામ શરૂ કરાવ્યું હોય અને તે વિં સં ૧૩૧૫ની સાલમાં પૂરું થયું હોય. પણ આ માટે વિશેષ આધારની અપેક્ષા રહે છે.

પણ શ્રી સર્વોત્કર્ષચરિત “શ્રી જગદુશ્ચરિત”માં (સર્ગ ૬, શ્લોક ૨૩ થી ૪૧) ઘટનાઓનો જે ક્રમ આપવામાં આવ્યો છે તે આ પ્રમાણે છે : (૧) આચાર્ય શ્રી પરમદેવસૂરિના ઉપદેશથી જગદુશાએ શ્રી શંત્રુજ્ય અને ગિરનાર તીર્થનો સંઘ કાઢ્યો ; (૨) આ સંઘ સાથે ભદ્રેશ્વર પાછા આવ્યા પછી એમણે ભદ્રેશ્વર તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો (શ્લોક ૪૨ થી ૪૬), અને ખીલ પણ લોકોપકારનાં અને ધર્મનાં અનેક કાર્યો (શ્લોક ૪૭ થી ૭૬) કરાવીને જગતમાં શાંતિ ફેલાવી; અને (૩) તે પછી આચાર્ય પરમદેવસૂરિ પાસેથી વિં સં ૧૩૧૩, ૧૩૧૪ અને ૧૩૧૫માં ત્રણ વર્ષ માટે પડેનાર દુષ્કાળની વાત બાણીને એનો સામનો કરવા માટે જગદુશાએ ઠેર ઠેર અન્નના કોઠારો ભરાવ્યા (શ્લોક ૬૭ થી ૭૨), અને દુષ્કાળના સંકટનું નિવારણ કરવામાં પ્રભને તથા રાભએને પણ સહાય (શ્લોક ૭૩ થી ૮૦ તથા ૧૨૫ થી ૧૩૨) કરી.

“શ્રી જગદુશ્ચરિત”માં આપેલ આ ઘટનાક્રમ ઉપરથી તો એમ જ લાગે છે કે જગદુશાએ ભદ્રેશ્વર તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર શ્રીશંત્રુજ્ય-ગિરનાર તીર્થોની યાત્રા માટે કાઢેલ સંઘ પછી અને વિંસં ૧૩૧૩-૧૫ના દુષ્કાળ પહેલાં કોઈ સમયે કરાવ્યો હોવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં “જેન તીર્થ સર્વ સંઘ”માંનું “જગદુશાહે આ મંદિરનો ઉદ્ધાર સં ૧૩૧૨માં કરાવ્યો હશે એમ લાગે છે”—એ કથન વજૂદવાળું ગણી શકાય એવું લાગે છે. જો આ સ્થાને આનો આધાર ટાંકવામાં આવ્યો હોત તો આ વાત સાવ નિર્વિવાદ થઈ જત.

શ્રી હલપતરામ પ્રાણજીવન ખખખરે “કચ્છની ભૂગોળવિદ્યા” ની ત્રીજી આવૃત્તિમાં (પૃ ૪૩-૪૫) લખ્યું છે કે—

“તે દેશનો ત્રણ ચાર વાર જીર્ણોદ્ધાર થયો લાગે છે. વચમાંનું દેવળ જૂનું છે અને તેની ઉપર તથા આસપાસ ત્રણ વાર જૂદે જૂદે વખતે ઉમેરો તથા સરાયત થઈ. સંવતના લેખ ન ખાવા છે. એ લેખ ખવાઈ ગયા છે, તોપણ એક બે ચાંલલા ઉપર ૧૩૨૩ અને એક ઉપર ૧૩૫૮ જણાય છે. એ સંવત જગદુશા કરીને મોટા ધરમાતા વાણીઓ થઈ ગયો તેના વખતના લાગે છે. પનરોતરો (૧૩૧૫) નામનો મોટો દુષ્કાળ એ વખતે પડ્યો હતો. ત્યારે એણે વાણેલા પાસેથી વેરાવટને લીધે ભદ્રેશ્વર પોતાના સ્વાધીનમાં લઈ સભને તથા આખા મુલકને અન્ન વત્ત પૂરા પાડી દેરા-સરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. તેથી જગદુશાનાં દેશને નામે પણ જાળખાય છે.”

આ લખાણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વિંસં ૧૩૨૩નો લેખ તો જગદુશાનો હોઈ શકે, પણ

વિંસં ૦ ૧૩૫૮નો લેખ એમનો ન જ કહેવાય; કારણ કે જગદૂશા વિંસં ૦ ૧૩૩૧ પહેલાં સ્વર્ગવાસી થયા હતા. આનો પુરાવો “શ્રીજગદૂશ્ચરિત”માંથી જ (સર્ગ ૭, શ્લોક ૩૫) મળે છે, તે એ કે જગદૂશાના સ્વર્ગવાસથી ચૂર્ણપતિ અનુન્દેવે ખૂબ રુદ્ધ (ક્ષિતિરોઝ્જુનોડપિ કરોદ માદઃ) કથું હતું. અને અનુન્દેવ વિંસં ૦ ૧૩૩૧માં સ્વર્ગવાસી થયા હતા. એટલે જગદૂશાનું અવસાન એની પહેલાં જ થયું હતું એ નિશ્ચિત છે. શ્રીદલપતરામ અખખરે દુષ્કાળના નિવારણ પછી ભદ્રેશ્વરના દેરાસરના જીવોદ્ધાર કર્યાની વાત ક’ળકેમને અનુસરીને લખી હશે એમ માનીએ તો ભદ્રેશ્વરના થાંભલા ઉપર વિંસં ૦ ૧૩૨૩નો જે લેખ હોવાનું એમણે નોંધ્યું છે, તે લેખ જગદૂશાએ કરાવેલ જીવોદ્ધારને લગતો પણ કદાચ હોઈ શકે.

વિંસં ૦ ૧૩૨૩માં જગદૂશાએ ભદ્રેશ્વર તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો એ વાતની પુષ્ટિ, ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરના રંગમંડપમાં મંદિરની જમણી બાજુ લગાડવામાં આવેલ અને ભદ્રેશ્વર તીર્થની સ્થાપના અને એના જીવોદ્ધાર વગેરે બાબતો સંબંધી સવિસ્તર માહિતી આપતા, સંસ્કૃત ભાષાના વિશાળ શિલાલેખમાંના ઉલ્લેખથી પણ થાય છે. એ શિલાલેખમાં જગદૂશાના ઉદ્ધારની વાત આ શબ્દોમાં લખવામાં આવી છે: “ . મહર્દિકમીલિના સાક્ષાદ્વનવાયમાનેન શ્રીમતા શ્રેષ્ઠ- પુત્ર-ગવેન શ્રીજગદુશાનામ્ના જ્યવકશિરોમણના વિક્રમ સવત્ ૧૩૨૩ વર્ષે મહતા પ્રમુખ્યયેનેતસ્ય ચંતસ્ય જીવોદ્ધાર કૃતમિતિ.” આ શિલાલેખ વિંસં ૦ ૧૬૩૬ની સાલનો એટલે આધુનિક ગણાય, એટલે “ શ્રી જગદૂશ્ચરિત ”માંના તથા આ શિલાલેખમાંના જીવોદ્ધારના સમયમાં કોને વિશેષ વજૂદ આપવું તે નક્કી કરવાનું કામ મુશ્કેલ છે. આમ છતાં વિંસં ૦ ૧૩૨૩ના આ શિલાલેખી ઉલ્લેખની ઉપેક્ષા થઈ શકે નહીં.

(૧૦) વાઘેલા સારંગદેવનો ઉદ્ધાર—પાટણપતિ અનુન્દેવનો સ્વર્ગવાસ વિંસં ૦ ૧૩૩૧માં થયો, તે પછી તેનો પુત્ર સારંગદેવ પાટણની ગાદીએ આવ્યો અને જગદૂશા વિંસં ૦ ૧૩૩૧ પહેલાં સ્વર્ગવાસી થયા હતા, એ હિસાબે જગદૂશા સારંગદેવના બાલ્યકાળમાં સમકાલીન હતા તે નિર્વિવાદ છે. અને જગદૂશાના વખતમાં ભદ્રેશ્વર નગર પૂર્ણ બહોળલાલીવાળું અને પીઠદેવે પડાવી નાખેલ જૂના કિલ્લાના સ્થાને એમણે નવેસરથી ચણાવેલ કિલ્લાથી સુરક્ષિત હતું તેમ જ ભદ્રેશ્વર તીર્થ પણ એમણે કરાવેલ જીવોદ્ધારને લીધે બરાબર સુરક્ષિત અને પૂરું ઉઠોતવત બન્યું હતું. અને સારંગદેવનો સ્વર્ગવાસ વિંસં ૦ ૧૩૫૨માં થયો હતો, એ પણ નિશ્ચિત છે. એમણે ભદ્રેશ્વરનો જીવોદ્ધાર વિંસં ૦ ૧૩૩૫માં કરાવ્યાની જે નોંધ મળે છે. એનો અર્થ એ થાય કે જગદૂશાના સ્વર્ગવાસ પછી દસેક વર્ષ જેટલા દૂંઝા ગાળામાં જ ભદ્રેશ્વર તીર્થનો ફરી જીવોદ્ધાર કરવાની જરૂર ભણી થઈ હતી; પણ આ વાત માની શકાય એવી નથી. અને છતાં સારંગદેવના જીવોદ્ધારનો ઉલ્લેખ (૧) ભદ્રેશ્વરની જીર્ણોદ્ધાર પ્રતમાં (૫૦ ૨૩) અને (૨) માંડવીની પ્રતમાં (૫૦ ૪) મળે જ છે. ભદ્રેશ્વરની જીર્ણોદ્ધાર પ્રતમાં લખ્યું છે કે—

“ સંવત ૧૩૩૫માં વાઘેલા રાજ સારંગદેવે પોતાના ગુજરાત અને કચ્છ રાજ્યનાં બંદરો અને ગામોના કર અને જમીનરેખે આવતા બહારે હણખનો મોટો ક્ષણ આ તીર્થની સંભાળ અને વિકાસ માટે સમર્પણ કર્યો અને તેના

લેખપત્રા કરી આપ્યા ને એમણે પણ એક નાનો જીર્ણોદ્ધાર આ તીર્થમાં કરી જીવનનો લ્હાવો લીધો. ”

માંડવીની પ્રતમાં આ અંગે લખ્યું છે કે—

“અને અણગોર સંઘ ઘઈ આવ્યા વસઈએ સંવત ૧૨ મધ્યે તિવાર પછી સંવત ૧૩૩૫ વાલેલા સારંગ દે રાજ કાધું તેણે સદાપત માંખું. છત્રીસ હબરની પેદાશ દેવલમાં દીધી તેહના દસ્તક દેવલના થાલ મધ્યે લખ્યા છે.”

ઉપરના બંને ઉલ્લેખોમાંના પહેલામાં સારંગદેવે માત્ર નાનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનું નોંધ્યું છે, અને બીજામાં તો જીર્ણોદ્ધારનો ઉલ્લેખ પણ કરવામાં નથી આવ્યો, પણ બંનેમાં મંદિરના નિભાવ માટે અમુક રકમ ભેટ આપ્યાનું લખ્યું છે અને તે જ આ બંને નોંધોનો મુખ્ય મુદ્દો છે એ સ્પષ્ટ છે. પહેલા ઉલ્લેખમાં “અઠારે હણુબનો ચોટો ફાળો” આપ્યાનું લખ્યું છે, તેનો અર્થ સમજવાનો રહે છે; બ્યારે બીજા ઉલ્લેખમાં છત્રીસ હબરની આવક આપ્યાનું સ્પષ્ટ લખ્યું છે.

એ વાત ઇતિહાસ-સિદ્ધ છે કે, અન્ય ગૂર્જરપતિઓ કે પાટણપતિઓની જેમ, કબજ ઉપર સારંગદેવની પણ આજીવ પ્રવર્તતી હતી. અને બદ્રેશ્વરમાં સારંગદેવનો વિં સં ૧૩૩૨ની સાલનો શિલાલેખ એક પાળિયા ઉપર કોતરેલો હતો અને એમાં ચરતી ગાયને ધાવતા વાછરડાનું શિલ્પ કોતરેલું હતું. આ પાળિયો અત્યારે જોખરા ગામમાં છે. (જુઓ, કબજી સંસ્કૃતિદર્શન, પૃ ૨૭૭.)

બદ્રેશ્વર-વસઈ તીર્થના દેરાસરની ડાબી બાજુની હીવાલના ખડોરના ભાગમાં, ઉપાશ્રય અને આ હીવાલની વચ્ચે ચારેક ફૂટ પહોળા નવેળી છે એમાં, જોડાણના ભાગમાં, દેરાસરની હીવાલમાં એક શિલાલેખ છે. આ શિલાલેખમાં એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે શ્રી આણંદ-વિમલસૂરિના ઉપદેશથી, વિં સં ૧૫૬૪માં, ભામ રાવણે બદ્રેશ્વરના દેરાસરને ૧૨ ગામ ભેટ આપ્યાં હતાં.

કબજના અંગ્રેજ અમલદારોના પ્રયાસોથી પણ આ તીર્થને મળતી ખંધ થયેલ સરકારી સહાય ફરી ચાલુ થઈ હતી. આની વિગતો આગળ ઉપર આપવામાં આવશે.

ડૉ. જેમ્સ બર્નેસે, સને ૧૮૭૪ની સાલમાં, આ તીર્થની મુલાકાત લીધી હતી. આ મુલાકાત પછી એમણે એમના પુસ્તક “રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કબજ” માં (પૃ ૨૦૬) સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે—

“આ સદિના અગાઉના (early) ભાગમાં ખંતવિજય નામના એક જૈન ગુરુએ આ મંદિરને રાજ્ય તરફથી જમીનની જે ભેટ મળી હતી અને જે જૂનાં ઇનામો (ઇનામદારીરૂપે સહાય) મળેલું હતું, તેને વસૂલ કરવાનો દરેક પ્રકારનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.” ૨૨

૨૨. ... Collected early in the present century by a Jaina Guru Khantavijaya, who seems to have used every endeavour to recover the old inams of royal gifts of land to the temple.

આ બધા ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટપણે બાણી શકાય છે કે, અન્ય દેવસ્થાનોની જેમ, શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થના જૈન દેવસ્થાનને પણ, જે તે શાસકો તરફથી, કંઈક ને કંઈક પણ સહાય કે ભેટ મળતી રહેતી હતી. એટલે રાજ સારંગદેવે આવી ભેટ—સહાય આ તીર્થને અર્પણ કરી હોય એમાં શંકા કરવાની જરૂર નથી; અને આવી ભેટને લીધે જ એજું નામ આ તીર્થના ઉદ્ધારક તરીકે નોંધવામાં આવ્યું હશે એમ લાગે છે.

(૧૧) જામ રાવળનો જીવોદ્ધાર—આ માટે કચ્છના ઇતિહાસની થોડીક વાત બાણવી જરૂરી છે. જામ રાવળનો કચ્છ સાથેનો સંબંધ કુટુંબ-કલેશ અને વેરઝેરની કંઈક વાતોથી ભરેલો છે. રાજસૂતા હમેશાં સ્વાર્થ સાધવાની જ નીતિ-રીતિ શોધતી હોય છે અને એની પ્રીતિને હેતુ પણ મોટે ભાગે આવે જ હોય છે. કચ્છ ઉપર પોતાની એકછત્રી સત્તા સ્થાપવાની લાલસાથી પ્રેરાઈને જામ રાવળે પોતાના પિત્રાઈ ભાઈ જામ હમીરજી વિં ૭ સં ૧૫૫૫માં ડગાથી ખૂન કયું અને એના વંશવેદાને નાખૂદ કરવા એના બે પુત્રોનું—૧૧ વર્ષના પાટવી કુંવર ખેંગારજી અને ૮ વર્ષના કુંવર સાહેબજીનું—કાસળ કાઢવા પેરની કરવા માંડી.

આવી ખરેખરી કટોકટીને વળતે છઠ્ઠર જીદો નામના હમીરજીના વફાદાર અહ્યચરે આ બે કુંવરોનો જાન બચાવવાનું જીવસંટોસટનું સાહસ ખેડ્યું અને એ બંને કુંવરોને લઈને કાઠિયાવાડ તરફ પ્રયાણ કયું. આ પ્રવાસમાં ભિંટ પર આગળ વધતા તેઓ સાચર ગામે પહોંચ્યા ત્યારે, છઠ્ઠર જીદોને માલૂમ પડ્યું કે, જામ રાવળના સિપાહીઓ એમનો સગડ લેતા લેતા નજીક આવી પહોંચ્યા છે; અને એમના હાથમાં ઝડપાઈ જવાનો ભય છે; અને એમ થાય તો તો હમીરજીના રાજબીજ રૂપ બંને કુંવરોનો નાશ જ થઈ જાય ! આવા મહાસંકટના વખતે મિથાણા જાતિના ભિયાં કકલ નામના સાચર ગામના ચોકીદારે, બાણે ઇશ્વરી સહાય મળતી હોય એમ, એમને આશરો આપ્યો અને બંને રાજકુંવરોને ગમે તે ભોગે બચાવવાનું નક્કી કયું. એણે છઠ્ઠર જીદોને ડુંગરમાં કપાંક સંતાઈ જવા મોકલી દીધો અને બંને કુંવરોને ઘાસની ગંજીમાં સંતાડી દીધા. જામ રાવળના સિપાહીઓએ આવીને આખા ગામમાં તપાસ કરી, પણ કુંવરોનો ક્યાંય પત્તો ન લાગ્યો, એટલે શુસ્સો કરીને એમણે ભિયાં કકલને પૂછ્યું. પણ એણે તો પોતે કુંવરોને બેઠાની સાફ સાફ ના પાડી. લોહીતરસ્યા સિપાહીઓને આથી સંતોષ ન થયો અને એમણે, ખૂની કરતાં પણ વધુ ઝનૂની બનીને, કકલ પાસેથી કુંવરોની માહિતી મેળવવા, એના સાત દીકરામાંથી છનો, ભિયાં કકલ અને એની પત્ની મલ્લણીની નજર સામે, વધ કર્યો ! પણ રાજભક્ત પતિ-પત્ની એકનાં બે ન થયાં અને પોતાના દીકરાઓના પોતાની નજર સામે થયેલ વધને, પોતાનું રૂંવાડું ફરકવા દીધા વિના, નિહાળી રહ્યાં ! છેવટે, બાણે પોતે વસ્ત્રાવેલી આટલી બધી ફરતાથી પોતે જ થાકી ગયા હોય એમ, નાનામાં નાના સાતમા દીકરાને જીવતો રહેવા છંદે, એ સિપાહીઓ ત્યાંથી ચાલતા થયા અને હમીરજીના વંશવેદાને ઉખાડી નાખવામાં એમના હાથ હેઠા પડ્યા—બાણે ખેંગારજી અને સાહેબજીને રામનાં રખવાળાં મળ્યાં ! પણ હજીય કુંવરોને માથે જોખમ તો બિલ્કુલ જ હતું અને આ મુસીબતનો આટલેથી અંત આવ્યો ન હતો. પણ છઠ્ઠર જીદો હિંમત ન હાર્યો.

છઞ્છર ભુટ્ટાની રાજભક્તિની આકરી અગ્નિપરીક્ષા જેવા આ પ્રસંગે, જેમ બાળ વનરાજ ચાવડાને જૈનધર્મના આચાર્ય શીલશુભસૂરિનો આશ્રય મળી ગયો તેમ, પ્રાંગમ્ના રાજ્યના ચરાડવા ગામે જૈન યતિ(ગોરજી) શ્રી માણેકચેરજીનો આશ્રય મળી ગયો. જ્યોતિષશાસ્ત્રના (સામુદ્રિક વિદ્યાના) બાણકાર આ ગોરજીએ કુંવર જે'ગારજીનાં લક્ષણો જોઈને એ મોટો રાજા થશે, એવું ભવિષ્ય ભાગ્યું અને વધારામાં એને એક ચમત્કારિક સાંગ આપી અને એથી એ મહાન કાર્યો કરશે અને પોતાના કામમાં ફતેહ મેળવશે એમ કહ્યું.

આ પછી તેઓ અમદાવાદ ગયા અમદાવાદમાં (શુભરાત ઉપર) તે વખતે સુલતાન મહમ્મદ બેગડાનું શાસન ચાલતું હતું. ત્યાં બન્ને કુમારોએ લશ્કરી તાલીમ લીધી. અને કુંવર જે'ગારજીએ, દ્વિત યૌદ્ધ વર્ષની જ ઉંમરે, એક શિકારના પ્રસંગે, પેલી સાંગની મદદથી, સિંહના છવલેણ હુમલાથી સુલતાનનો છવ બચાવીને એની અપાર મહેરબાની સંપાદન કરી.

પછી તો સુલતાને આપેલ લશ્કરી સહાયથી જે'ગારજીએ જામ રાવળને પરાજિત કરીને પોતાના પિતાનું રાજ્ય પાછું મેળવીને છાંતેર વર્ષ સુધી કચ્છમાં રાજ્ય કર્યું અને ભુજ નગરની (વિં ૨૦ ૧૬૦૫માં) સ્થાપના કરી અને જાડેજ વંશની ગાદીને સ્થિર કરી. કચ્છની પ્રબલ અને કચ્છના ઇતિહાસમાં મહારાજો જે'ગારજી બાવા પહેલાંનું નામ પ્રાતઃસ્મરણીય અને અમર બની ગયું.

પોતાના આવા પરાજય પછી પણ કેટલાંય વર્ષો સુધી જામ રાવળ શાંત ન થયો અને કંઈક ને કંઈક પણ ઉપદ્રવ અને રાજરમતની ખટપટો કરતો જ રહ્યો. પણ એની કોઈ બાજુ સફળ ન થઈ; અને, આમ કરતાં કરતાં, આવી અશાંતિ અને અસ્થિરતામાં બે-એક હાથકા કરતાં પણ વધુ સમય વીતી ગયો. આ સમય દરમિયાન મહારાજો શ્રી જે'ગારજીનું રાજ્યશાસન ખૂબ લોકપ્રિય, સ્થિર અને મજબૂત બની ગયું હતું. છેવટે જામ રાવળને પણ એમ તો થયું કે હવે કચ્છમાં રાજ્યશાસન ચલાવવાની પોતાની ઇચ્છા અને મહેનત સફળ થવાની શક્યતા નથી; એના ઠેકાણે શુભેચ્છકોએ પણ એને આ વાત સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીને કોઈક બીજી ધરતીમાં જઈને પોતાનું ભાગ્ય અજમાવવાની સલાહ આપી. અને હવે તો કોઈ સમર્થ આદરણીય વ્યક્તિ આવીને એને સાચી સલાહ આપે અને ભવિષ્યનો ભાગ જતાવે એની જ રાહ હતી. અને, બાણે રાવળ જામના સારા ભાગ્યપલટાનો યોગ પાકી ગયો હોય એમ, એને આવી શાણી સલાહ આપનાર એક ધર્મપુરુષ પણ મળી ગયા.

આ ધર્મપુરુષ તે જૈન સંઘના આચાર્ય આનંદવિમલસૂરિ. રાવળ જામે આ આચાર્યને પોતાની મૂંઝવણ અને મુસીબતની વાત કરી, ત્યારે એમણે રાવળ જામને સાચી સલાહ આપી અને કહ્યું કે તમારું ભાગ્ય કચ્છમાં નહીં પણ હાલારમાં ખીલવાનું છે, માટે હાલારમાં જઈને પુરુષાર્થ કરો. દોડવા ઇચ્છનારને ઢાળ મળી જાય તો એને જેવું સાડું લાગે તેમ, કચ્છમાંની હાલારમાંથી ખૂબ કંટાળી-થાકી ગયેલા જામ રાવળના મનમાં આચાર્ય મહારાજની આ વાત

વસી ગઈ અને એણે આચાર્યશ્રીની સલાહને માથે ચઢાવી લઈને હાલાર દેશમાં ચાલ્યા જવાનો નિર્ણય કર્યો. ૨૩ જામ રાવળ સમીક્ષિત માનવી હતો; એટલે જતાં જતાં એ કચ્છનાં જુદાં જુદાં દેવસ્થાનોને અનેક ગામોનું દાન કરતો ગયો.

હમીરનો વધ, રાવળ જામની સખાવત અને એના હાલાર દેશમાં ચાલ્યા જવાની વાત માંડવીની પ્રતમાં (પૃ. ૪) આ પ્રમાણે નોંધેલી મળે છે—

“તિણે કાકાઈ ભાઈ સાથે દગો કર્યો જામ રાવળે, અને હમીરને માર્યો સંવત પનર ચોસડીએ, જરેજા હમીરના પુત્ર રાએજ સાએજ જેંગાર માંણી હમીરના પુત્ર કઈ પાસે થવા શ્રી અમદાવાદ. તિહાં સાવજ મારી પ્રસિદ્ધ થયા. પાતસ્યાએ આદર સનમાન દીધો. રા-વહની આજર આપી. પોતાની વિતકતાતી કહી. પાતસ્યા મહેરગાન થે દોજ ખરવી આપી. ચડયા. તે વાતની રાવલ જામને માલમ થઈ. પોતાની દોજ લઈ શ્રી વીંઝાણથી શ્રી ભદ્રેશ્વર આબ્યા. તિહાં આણુંદવિમલસૂરિ મળ્યા. તેહને પુછીઈ. તેણે કહ્યું : તુમે હાલારમાં રાજ્ય કરશો. એહવું સાંભળી રાવલ જામે જેરાત કર્યો ગામ સતાણું.”

આ પ્રમાણે લખીને આ જ પ્રતમાં સંવત ૧૫૬૪માં જામ રાવળે આનંદવિમલસૂરિના ઉપદેશથી જે જે દેવસ્થાનોને જેટલાં ગામોની ભેટ આપી હતી, તેને લગતા ચાર સ્લોકો લખ્યા છે. એમાં જિનમંદિરને (ભદ્રેશ્વરના દેરાસરને) બાર ગામ ભેટ આપ્યાનું લખ્યું છે. આ જગે વિશેષ નોંધપાત્ર અને રાજ થવા જેવી વાત એ છે કે આ ચાર સ્લોકો દેરાસરની હાળી બાજુની દીવાલ ઉપર, ઉપાશ્રયવાળી નવેળીમાં, ચોટેલા એક છાંયું શિલાલેખમાં, નજીવા શાખિકક ફેરફાર સાથે, કોતરવામાં આવ્યા છે.

આ ચાર સ્લોકો આપ્યા પછી માંડવીની પ્રતમાં (પૃ. ૫) ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરને જામ રાવળે જે બાર ગામ ભેટ આપ્યાં હતાં એનાં નામ આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યાં છે—

“રાવલ જામે ગામ બાર સદાવતમાં દીધાં હતાં. રસનરસતા બંદર ચાલતો નહીં (?), જેતી દાણા જગાતની

૨૩. આચાર્ય આનંદવિમલસૂરિની સલાહથી જામ રાવળે ભદ્રેશ્વરનો (અને સાથે કચ્છનો પણ) ત્યાગ કર્યોની વાતની નોંધ છે. જેમ્સ બર્નેસે એમના “રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ” નામે ગ્રંથમાં (પૃ. ૨૦૭) આ પ્રમાણે લીધી છે—

“Jam Raval seized Bhadravar fort in S 1592 as a defence against Khengar, and it is said was advised by the high priest Anand Vimal Surisvara to betake himself to Kathiawad.

(અર્થાત્ જામ રાવળે, જેંગારની સામે પોતાનો જગાવ કરવા માટે, વિ.સં. ૧૫૯૨માં, ભદ્રેશ્વરના કિલ્લા ઉપર કબજો કરી લીધો હતો. અને, એમ કહેવાય છે કે, મહાન આચાર્ય આનંદવિમલસૂરિશ્રે એને કાઠિયાવાડ ચાલ્યા જવાની સલાહ આપી હતી.)

જામ રાવળે કચ્છ તજીને કાઠિયાવાડ જવાનું નક્કી કર્યું તે માટે એક ખીજ વાન પણ પ્રયત્નિત છે, જે આ પ્રમાણે છે : “એમ કહેવાય છે કે માતા આશાપુરાએ સ્વપ્નમાં દર્શન કરી તેને ચોખ્ખું કહી દીધું હતું કે ‘તારાં કુળોને લીધે કચ્છમાં તું મારી કૃપાને લાગક રહ્યો નથી. જો તારે મારી મહેરગાનીની ઉજુ પચુ છંછા હોય તો તારે કચ્છ એડી કાઠિયાવાડ જવું, ભ્યાં કું તને ફરી મલક કરીશ.’ (મરા કુંર કચ્છમ, પૃ ૧૦૮.)

પેદાસી ૧. ભદ્રેશ્વર, ૨. રાનો પાધર, ૩. કુકસર, ૪. મામ કોઆ, ૫. હટડી, ૬. પાવડીઆરો, ૭. ખડકા, ૮. ભરોડીઓ, ૯. વધલો, ૧૦. વવાડ, ૧૧. છુણી, ૧૨. ચોખડો. ”

આ પછી આ પ્રતમાં કયા ગામમાં કોની કોની વસતી હતી તેની વિગતો આપવામાં આવી છે.

રાવળ ભમે ભદ્રેશ્વર તીર્થને આપેલી સખાવતને સાતમા જીર્ણોદ્ધાર તરીકે જીળખાવતાં ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રતમાં (૫૦ ૨૪) કહેવામાં આવ્યું છે કે—

“... શ્રી પહેલા જેઠારજી બાવાએ કચ્છ સર કચ્છ ને જામ હમીરજી રાજ્ય પકાવી લેનાર મહારાજ જામ રાવળ કચ્છની ગાદી છોડી અનેક માગણી-ચાચક અને ધર્મસ્થાનોને જાણે દાનમાં દેતા દેતા હાલાર જતા હતા ત્યારે આ ભદ્રેશ્વર જૈન તીર્થમાંથી પસાર થયા હતા અને એના નિર્વાહ માટે અને જીર્ણોદ્ધાર માટે મોટી ઉદારતાથી અનેક ગામો શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થને લેખપત્રો કરી દાનમાં આપતા ગયા, જેમાંથી સંવત ૧૫૬૧૨૪ના અરસામાં આ તીર્થનો સાતમો જીર્ણોદ્ધાર થયો. આચાર્યજીજીશંખર શ્રી આણંદવિમલસૂરિએ મહારાજ જામ રાવળને પ્રતિજ્ઞા કરી આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર મહારાજ જામ રાવળ તરફથી કરાવ્યો હતો, ને પછી રાવળ ભમે હાલારમાં જેઠુઆતું રાજ સર કરી, નરનાનગરને જામનગર નામ આપી, ત્યાં પોતાની ગાદી સ્થિર કરી હતી. ”

આ ઉદ્ધારની નોંધ માત્ર ભદ્રેશ્વરની આ જીર્ણ પ્રતમાં જ મળે છે.

(૧૨) વિંસં ૦ ૧૬૨૨નો શ્રીસંઘનો ઉદ્ધાર.

આપણે ઉપર જોયું તેમ, વિં ૦ સં ૦ ૧૫૬૬ (શિલાલેખ પ્રમાણે ૧૫૬૪)ની સાલમાં આચાર્ય આનંદવિમલસૂરિના ઉપદેશથી જામ રાવળે કચ્છની ધરતીનો ત્યાગ કરતી વખતે, ખીજા દેવસ્થાનોની સાથે, ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરને પણ ખાર ગામ ભેટ તરીકે અર્પણ કર્યો હતો. આ વાત ઉપરથી તેમ જ આ વાત સાથે જૈન સંઘના આચાર્ય શ્રી આનંદવિમલસૂરિજીનો સંઘ હોવાથી, એટલું જરૂર માની શકાય કે વિક્રમના સોળમા સૈકાનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં ભદ્રેશ્વર તીર્થ સાવ વેરાન નહીં થઈ ગયું હોય તેમ જ એની યાત્રા પણ બિલકુલ તો બંધ થવા પાત્રી નહીં હોય; અને છતાં તીર્થને કંઈક એવો ઘસારો તો લાગ્યો જ હોવો જોઈએ કે જેથી એ અરસામાં અને તે પછીના બેએક દસકા બાદ જ એનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાની જરૂર જણી થઈ હોય.

જરા આ બાબતની થોડીક પૂર્વભૂમિકા જોઈએ.

જગદ્ગુણ પછી કેટલાંક વર્ષો વીત્યા બાદ, કચ્છના ઇતિહાસના લગભગ બેએક સૈકા, રાજકીય અસ્થિરતા, પરદેશીઓ-મુસલમાનો અને સિંધીઓ-નાં આક્રમણ અને કેટલીક કુદરતી આફતોને કારણે, ઠીક ઠીક અરાજકતા અને અવ્યવસ્થામાં વીત્યા હતા. આવી અચાપક અવ્યવસ્થાની માટી અસર શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થ ઉપર પણ થવા પાત્રી હોય; અને તેથી આ તીર્થની યાત્રાએ આવનાર

૨૪. ભદ્રેશ્વરના શિલાલેખમાં વિંસં ૦ ૧૫૬૪ની સાલ લખી છે, તે એટલા માટે માનવા હાયક હાજે છે કે, તપગચ્છની પરંપરામાં શ્રી સુધર્માસ્વામીની ૫૬મી પાટે થયેલ આચાર્ય આનંદવિમલસૂરિજી, અનશન વ્રત લઈને નવમા ઉપવાસે, વિંસં ૦ ૧૫૬૬માં ચૈત્ર સુદિ ૭ના રોજ, અમદાવાદમાં સ્વર્ગવાસી થયા હતા. શ્રી આનંદવિમલસૂરિજીની પાટે શ્રી વિજયદાનસૂરિ આવ્યા, અને શ્રી વિજયદાનસૂરિની પાટે જગદ્ગુરુ શ્રી હરિવિજયસૂરિ આવ્યા.

—પદ્માવલીસમુચય, પ્રથમ ભાગ, પૃ. ૭૦

ભાવિકાનું પ્રમાણ સારા પ્રમાણમાં ઘટી ગયું હોય, તીર્થની સારસંભાળમાં પણ ઘણી ખામી આવી ગઈ હોય અને છેવટે બિનમંદિરને ઘસારો પણ પહોંચી ગયો હોય, અને, આવી પરિસ્થિતિને કારણે, મંદિર શુભોદ્ધારની રાહ બેઠું હોય એ બનવાભેગ છે.

વળી, આ અરાબકતાના સમયની આ તીર્થની સ્થિતિને લગતી જે વાતો, અનુક્રુતિઓરૂપે કે હંતકથારૂપે, બહુવા મળે છે તેમાંથી એક બાબત એ પણ બહુી શક્ય છે કે આ અરાબકતાના સમયમાં, ક્યારેક, કોઈકે બાવો, આ તીર્થના મૂળ મૂળનાયક શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની રચામ પ્રતિમાને (મૂળનાયક શ્રી શામળિયા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાને) ઉપાડી ગયો હોતો.

આ ઉપરથી પણ લાગે છે કે વિક્રમની સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં જ આ તીર્થને શુભોદ્ધાર કરાવવાનો સમય પાડી ગયો હોતો. અને એ રીતે વિંસં ૧૬૨૨ની સાલમાં શ્રીસંઘના હાથે થયેલ ઉદ્ધારનો પ્રસંગ ઉપસ્થિતિ થયો હોતો. ૨૫

આ વિંસં ૧૬૨૨ના ઉદ્ધાર સંજોગો ઉલ્લેખે એ સાર્હિત્યમાંથી મળે છે તે આ પ્રમાણે છે: (૧) શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાચાત્રા, પૃં ૧૧૬; (૨) મારી કચ્છ ચાત્રા, પૃં ૧૪૩; (૩) જૈન તીર્થોના ઇતિહાસ, પૃં ૧૪૧; (૪) ભારતનાં જૈન તીર્થો, પૃં ૪૮; અને (૫) જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ, પૃં ૧૪૦.

“ શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાચાત્રા”માં આ શુભોદ્ધારની વાત આ પ્રમાણે નોંધી છે—

“ ત્યાર પછી (જમૂશાના જ્યોદ્ધાર પછી) ભદ્રાવતીનું પતન થયું. જૈનો ન રહ્યા અને દેરાસર એક બાવાના હાથમાં ગયું. બાવાએ મૂળનાયક પાર્શ્વનાથ પ્રભુની પ્રતિમાજીને છાત્રી લઈ એક ભોંવારામાં સંતાડી દીધાં. આ બગર જૈન સંઘને પડી અને જૈનો બાવા પાસે આવ્યા. બાવાને સમજાવ્યો પણ તે ન સમજ્યો. એટલે સંઘે મૂળનાયક તરીકે મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાજીની સંવત ૧૬૨૨માં પ્રતિષ્ઠા કરી. (આ પ્રતિમાજીની અંબનસલાહ સંવત ૬૨૨માં થયેલ છે.) ત્યાર બાદ તે બાવા પાસેથી મૂળ પ્રતિમાજી (પાર્શ્વનાથ પ્રભુ) અહાં એટલે આવકાએ તેમને મૂળ મંદિરની પાછળ દેવકુલિકામાં સ્થાપ્યાં. ”

“ શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાચાત્રા”ના ઉપર ટાંકેલ લખાણમાં વિંસં ૧૬૨૨ના ઉદ્ધારનું જેવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, લગભગ એવું જ વર્ણન, યોગ્યક શાબ્દિક ફેરફાર સાથે, બાકીનાં ચારે પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યું છે, એટલે એ પુસ્તકોનાં લખાણો અહીં ટાંકવાની જરૂર નથી. આમાં જે ખાસ વિચારણીય મુદ્દા છે તે આ છે—

(૧) નવા મૂળનાયક ભગવાન મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાની પલાંઠી (પબાસન) ઉપર “ સં ૧૨૨ ના વર્ષ ” એમ કોતરેલું છે, તેનો અર્થ શું કરવો ?

(૨) જૂના મૂળનાયક ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ભમતીની વચ્ચેની પાછટ્ટી દેરીમાં ક્યારે પથરાવવામાં આવી હશે ?

આમાં પહેલા મુદ્દાના મુલાકાત અંગે જણાવવાનું કે ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા ઉપર

૨૫. આ અંગેના જુદા મત ચાટે આ પ્રસ્થાવની ૧૬મા નંબરની પાઠનોંધ જુઓ.

“ સ ૧૨૨ ના વર્ષે ” એવું સ્પષ્ટ અને અસંદિગ્ધ લખાણ કોતરેલું જોઈને આપણા પ્રાચીનતાપ્રેમી માનસને, પહેલી તકે જ, એમ માનવાનું મન થઈ આવે કે આ પ્રતિમા વિક્રમના સાતમા સૈકાની પહેલી પચ્ચીશીમાં બની હોવી જોઈએ, એ સ્વાભાવિક છે. વળી, જોગાનુજોગ, આ તીર્થના જીર્ણોદ્ધારની નામાવલીમાં જેનો ચોથો નંબર છે તે કનકચાવડાનો જીર્ણોદ્ધાર વિંસં ૦ ૧૨૨ની સાલમાં જ થયાની વાત પ્રચલિત છે, એટલે એ પ્રસંગ સાથે આ વાત ખંધ બેસી જતી હોય એવો આભાસ પણ થાય છે. પણ, પ્રચલિત કથા પ્રમાણે, કનક ચાવડાએ ઉદ્ધાર કરાવ્યો ત્યારે, મૂળનાયક તરીકે મહાવીરસ્વામી નહીં પણ પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા બિરાજમાન થયેલી હતી, એટલે આ વાતને અકસ્માત-અણધારી રીતે-થઈ જાયેલ એક જોગાનુજોગરૂપ જ માનવી જોઈએ. નવા મૂળનાયક વર્તમાન ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમાને એના ઉપરના સં ૦ ૧૨૨ના અંકને કારણે, છેક વિક્રમના સાતમા સૈકા જેટલા પ્રાચીન સમયમાં અંજનશલાકા થયેલી માનવામાં એક મુશ્કેલી એ છે કે આ પ્રતિમા સાદા પથ્થરની નહીં પણ આરસપહાણ (સંજેમરમર) માંથી બનાવવામાં આવી છે; અને જિનપ્રતિમા માટે સંજેમરમરનો ઉપયોગ, બહુ મોટે ભાગે, વિક્રમની અગિયારમી સદીથી-લગભગ ૬૦નાયક વિમળશંના સમયથી-શરૂ થયો એવું બહુવા મળે છે. કદાચ આ પ્રતિમાને આ બાબતમાં અપવાદરૂપ લેખીએ તોપણ બીજી વિચારવા જેવી વાત, છઠ્ઠી-સાતમી સદીની પ્રતિમાઓની આકૃતિ કરતાં, બાહુઓની ગોઠવણીમાં આ પ્રતિમા બુદ્ધિ પડે છે, એ છે. આવી પ્રાચીન પ્રતિમાઓમાં ખભા કરતાં કોણીનો ભાગ પહોળો હોય છે, જ્યારે છેલ્લા ૮-૧૦ સૈકાઓની પ્રતિમાઓના ખભા અને કોણીનો ભાગ એક જ સીધમાં (એટલે કે સીધો) બનાવવામાં આવે છે. આ બીજી વાતને પણ ગૌણ ગણીએ તોપણ એક ત્રીજી મુદ્દો એ છે કે જે, આ પ્રતિમાને વિક્રમના સાતમા સૈકા જેટલી પ્રાચીન માનવામાં, હલ ન થઈ શકે એવી મુશ્કેલી જણી કરે છે. આ મુદ્દો છે મૂર્તિ ઉપરના ‘ સ ૧૨૨ ના વર્ષે ’ એ લખાણના અક્ષરોના મરોડને લગતો. આ અક્ષરોના મરોડ તો અત્યારના આજી અક્ષરોના મરોડને બિલકુલ મળતો અને ગમે તે વ્યક્તિ વાંચી શકે એટલો આધુનિક છે; જ્યારે સાતમી સદીની લિપિ દેવનાગરી નહીં પણ બ્રાહ્મી નામે બહુતી પ્રાચીન લિપિ હતી અને એ લિપિના વિશેષ અભ્યાસી જ એને ઉકેલી શકે છે. આ મૂર્તિ ઉપરના આ લખાણની લિપિ આટલી પ્રાચીન છે નહીં. વળી, આ “ સ. ૧૨૨ ના વર્ષે ” એ લખાણમાંનો છઠ્ઠી વિભક્તિનો ‘ ના ’ પ્રત્યય પણ પ્રાચીન નહીં પણ અર્વાચીન જ છે. એટલે એને સાતમી સદી જેટલી પ્રાચીન માનવાની આડે આ બધી એવી મુશ્કેલીઓ છે કે જેનો ઉકેલ મળી શકતો નથી. ડૉ. બર્જેસે એમના “ રિપોર્ટ ” એના ધી એન્ટીકવીટીઝ એન્ડ ક્રાફ્ટિયાવાડ એન્ડ કચ્છ ” નામે પુસ્તકમાં (પૃ ૨૦૦૮) આ અંક ૧૨૨ના બદલે ૧૬૨૨ હોવાની^{૨૬} શક્યતા જણાવી છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવી લાગે છે. અને જો ૧૬૨૨ની સાલના આ અંકને ૧૬૨૨નો ગણીએ તો તે વિંસં ૦ ૧૬૨૨માં શ્રીસંઘે કરાવેલ જીર્ણોદ્ધારની સાલ સાથે એ બરાબર મળતો આવે છે, એ દેખીતું છે.

શ્રી મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા ઉપરના લખાણની બાબતમાં “ જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ ’ માં

૨૬. ....and has carved upon it the figures 622 probably for S. 1622 = (A D. 1565).

(૫૦ ૧૪૦) જે એમ લખ્યું છે કે “મૂળનાયક શ્રી મહાવીર ભગવાનની મૂર્તિ” નીચે સં. ૧૬૨૨નો લેખ હોય એમ જણાય છે.” તે જરાજર નથી; પ્રતિમા ઉપર ૬૨૨નો આંક એકદમ સ્પષ્ટ છે.

છીએ મુદ્દા વિચારવાનો એ છે કે વિંસ' ૦ ૧૬૨૨ના જીર્ણોદ્ધાર પછી જ્યારે ખાવાએ જૂના મૂળનાયક શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા શ્રીસંઘને પાછી આપી ત્યારે એને ક્યાં પધરાવવામાં આવી હતી? અને તે પછી દેરાસરની ભમતીના જરાજર મધ્ય ભાગમાં (અર્થાત્ મૂળ મંદિરના પાછળના ભાગના મધ્ય ભાગમાં) આવેલી (૨૫મા નંબરની) મોટી અને મોટા શિખરવાળી દેરીમાં ક્યારે પધરાવવામાં આવી હતી?

આ બે પ્રશ્નમાંના પહેલા પ્રશ્નનો ખુલાસો ડૉ. જર્જેસના “રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ટીકવીરીઝ ઓફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ” નામે પુસ્તકમાંના (૫૦ ૨૦૮) લખાણ ઉપરથી મળી રહે છે. ડૉ. જર્જેસે એકસો વર્ષ પહેલાં-સને ૧૮૭૪-૭૫ની સાલમાં-આ તીર્થની મુલાકાત લીધી ત્યારે ગભારામાં મૂળનાયક વગેરેની ત્રણ મૂર્તિઓનું વર્ણન આપ્યું પછી તેઓએ લખ્યું છે કે “ગભારામાં જમણી બાજુ છેક છેડા ઉપર કાળા અથવા શામળા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા છે.” ૧૭ આનો અર્થ એ થયો કે ભદ્રેશ્વરનો છેડેલો જીર્ણોદ્ધાર વિંસ' ૦ ૧૬૩૮-૩૯ વચ્ચે (ઈ. સ ૧૮૭૮-૧૮૮૩ વચ્ચે) થયો તે પહેલાં, જ્યારે ડૉ. જર્જેસે આ તીર્થની મુલાકાત લીધી ત્યારે, ખાવાએ પાછી આપેલી જૂના મૂળનાયક શામળા પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાને દેરાસરના ગભારામાં જમણી બાજુ પધરાવવામાં આવેલી હતી.

તો પછી એ પ્રતિમાને દેરાસરની ભમતીની વચ્ચેવચ્ચ આવેલી (૨૫ નંબરની) મોટી દેરીમાં ક્યારે પધરાવવામાં આવી હશે એનો ખુલાસો વિંસ' ૦ ૧૬૩૬ના છેડલા જીર્ણોદ્ધાર પછી જે મોટા સંસ્કૃત શિલાલેખ દેરાસરના રંગમંડપમાં જમણી બાજુ ચોડવામાં આવ્યો છે, તેમાંથી મળી રહે છે. આ અંગે એ શિલાલેખમાં લખવામાં આવ્યું છે કે “पूर्व श्रोतार्वनायकनिमा मूलनायक-त्वेनासूत ता च पार्श्वे संस्थाप्य मूलनायकपदे श्रीमहावीरजिननातिमा रजने. इयं इत्यगमिन्” ૧૭ (અર્થાત્ પહેલાં શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા મૂળનાયક તરીકે હતી. તેને પાછળ સ્થાપન કરીને મૂળનાયક પદે શ્રી મહાવીર જિનની પ્રતિમા રક્ષા કરે છે. એ રીતે આ પછી આ ચેત્ય શ્રી મહાવીર જિનનું થયું.)

આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ રૂપે જાણી શકાય છે કે વિંસ' ૦ ૧૬૩૬ના છેડલા જીર્ણોદ્ધાર વખતે શામળા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાને પાછળ (ભમતીમાં) સ્થાપન કરવામાં આવી હતી. ઉપર આપેલ શિલાલેખમાં જે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે “આ પછી આ ચેત્ય શ્રી મહાવીર જિનનું થયું” એનો અર્થ સામાન્ય રીતે એવો થાય કે નવા મૂળનાયક શ્રી મહાવીર પ્રત્યુત્પન્ન પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા પછી પહેલવહેલી આ વખતે જ થઈ હશે. પણ આનો અર્થ એમ ન હોય એમ કરવો અનુચિત છે કે આ છેડલા જીર્ણોદ્ધારની પ્રતિષ્ઠા વખતે ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમાની મૂળનાયક તરીકે દેરી

૧૭ On the extreme right is an image of the black or shaila Parsvasatha.

પ્રતિષ્ઠા થઈ હશે અને આ પછી આ તીર્થ શ્રી મહાવીરસ્વામીના તીર્થ તરીકે વિશેષ રૂપે વિખ્યાત થયું હશે, કારણ કે ડો. બર્જેસે આ જીર્ણોદ્ધાર પહેલાં આ તીર્થની મુદાકાત લીધી ત્યારે ત્યાં ‘સ’ ૧૨૨ ના વર્ષે” ના લેખવાળી પ્રતિમા જ મૂળનાચક પડે હતી; અને તે ભગવાન મહાવીરની છે તે નિશ્ચિત છે.

આ વિં સં ૧૬૨૨ના જીર્ણોદ્ધાર અંગે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અંથસ્થ ઉલ્લેખ વિં સં ૧૬૮૫ની સાલમાં બહાર પડેલ “શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાયાત્રા” પુસ્તકમાં જ મળે છે; તેથી સહેજે સવાલ થાય છે કે આ પુસ્તકના લેખકમિત્રે આ વાત શાના આધારે લખી હશે ? પાછળના બીજા અંકકારોએ તો આ પુસ્તકના આધારે જ આ વાત નોંધી છે, એ દેખીતું છે.

આ સવાલનો ખુલાસો એ છે કે આનો આધાર કેવળ લોકોમાં પ્રચલિત થયેલી અનુશ્રુતિ જ હશે. આજે પણ જનસમુદાયમાં સોળમી-સત્તરમી સદીના અરાજકતાના સમયમાં કોઈ ખાવો જૂના મૂળનાચક પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાને ઉઠાવી ગયાની અને શ્રીસંઘે વિં સં ૧૬૨૨માં જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાની, કચ્છીપક્ષી ભરાબર સચવાતી રહેલી વાત એટલી બધી બળ્લીતી છે કે એની નોંધ લીધા વગર ન ચાલે, તેમ જ એ નોંધ લેવા માટે વિશેષ આધારની શોધ કરવાની જરૂર પણ ન રહે. આ ખુલાસા પછી પણ એક સવાલ તો ઊભો જ રહે છે કે વિં સં ૧૬૨૨ના જીર્ણોદ્ધારની વાત લોકજીભે આટલી બધી પ્રચલિત હોવા છતાં ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રતમાં કે માંડવીની પ્રતમાં પણ એનો ઉલ્લેખ કેમ નહીં થયો હોય ? આનો પ્રતીતિકર ખુલાસો તો આપી શકાય એમ નથી, પણ આ બંને પ્રતોમાં ભમ રાવલના વિં સં ૧૫૬૪ના જીર્ણોદ્ધારની વાત લખ્યા પછી વિં સં ૧૬૫૬માં મહારાજો શ્રી ભારમલજીએ આ તીર્થની રક્ષા અંગે કરેલી વિશિષ્ટ કામગીરીનો અહેવાલ આપવામાં વિં સં ૧૬૨૨ના જીર્ણોદ્ધારની વાત કદાચ ધ્યાન બહાર રહી જવા પામી હોય, અથવા તો આવાં પાનાંઓમાં સચવાયેલી હકીકતો ભેગી કરવાનો ઘણો મોટો પરિશ્રમ જેમણે કર્યો હતો, તે માંડવીના તપગમ્મના ગોરજ શ્રી ખાંતિવિજયજીની બાજુ બહાર આ વાત રહી ગઈ હોય એવું કદાચ બન્યું હોય. છતાં આ સવાલનો આ ખુલાસો પણ બેઠકે તેવો સંતોષકારક તો ભાગ્યે જ લાગે છે.

(૧૩) મહારાજો શ્રી ભારમલજીનો ઉદ્ધાર—શ્રીસંઘે વિં સં ૧૬૨૨માં જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને મહારાજો શ્રી ભારમલજીના ઉદ્ધારની સાલ વિં સં ૧૬૫૬ની આપવામાં આવી છે. આમ માત્ર ૩૭ વર્ષ જેટલા દૂર ગાળામાં આ તીર્થ જીર્ણ થઈ ગયું હોય અને તેથી એનો ફરી જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાની જરૂર ઊભી થઈ હોય, એમ બનવાનો સંભવ નથી. તો પછી ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રતમાં મહારાજો શ્રી ભારમલજીએ આ તીર્થનો આઠમો ઉદ્ધાર કરાવ્યાનું લખ્યું છે, એનો અર્થ શું સમજવો ?

આ સવાલનો કંઈક ખુલાસો કચ્છના ઇતિહાસમાંથી તથા માંડવીની પ્રતમાંથી મળે છે. અને એના આધારે બળ્લી શકાય છે કે એ અરસામાં મહારાજો શ્રી ભારમલજીએ આ તીર્થના સંબંધમાં

એક એવી મહત્ત્વની કામગીરી જાળવી હતી કે જેને લીધે આ તીર્થ, આપત્તિમાંથી જીગરી બંધને, એ વખતે સુરક્ષિત બની શક્યું હતું. એની વિગત આ પ્રમાણે છે—

આચાર્ય શ્રી આનંદવિમળસૂરિજીની સલાહથી જામ રાવલ કચ્છ છોડીને કાઠિયાવાડમાં હાલારમાં આત્યા ગયા અને ત્યાં એમણે નવાનગરને જામનગરનું નામ આપી પોતાની ગાદી સ્થાપી. જામ રાવલનો ભાયાત કુંગરજી શક્તિશાળી અને તોફાની માણસ હતો. એ મેરામણજીનો પુત્ર હતો. પોતાના રાજ્યને માટે એ આકૃતરૂપ છે, એમ સમજીને રાવલ જામે એને હાલારમાંથી વિદાય કયો । કુંગરજી કચ્છમાં પહોંચ્યો. કચ્છના મહારાજો શ્રી ભારમલજી એના માસિયાઈભાઈ થતા હતા; અને એ માયાભાઈ માનવી હતો એણે ભારમલજીને પોતાની વચ્ચે નહીં આવવાનું કહીને, પોતાને બળે, ભદ્રેશ્વર શહેર અને એના કિલ્લા ઉપર કબ્જો કરી લીધો હતો; અને તેથી એ તીર્થ પશુ સંકટમાં આવી પડ્યું હતું. મહારાજો શ્રી ભારમલજીએ વચ્ચે પડીને આ ઉપાધિના વખતમાં સમાધાન કરાવ્યું અને એ રીતે આ તીર્થ વેરવિખેર શવાની મોટી આપત્તિમાં સપડાતું જીગરી ગયું. આ આખો પ્રસંગ માંડવીની પ્રતમાં (૫૦ ૫-૭) આકર્ષક રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો છે, જે આ પ્રમાણે છે—

“તિવાર પછી સંવત ૧૬૪૨ મહારાષ્ટ્ર શ્રી ભારમલજી તખ્ત બેઠા. તે સમય મધ્યે હાલારમહિથી મેરામણજીના કુંગર કુંગરજીને જામે કાઠી મૂક્યો તેથી જુલ્ જયો. તેણે પોતાના હવાલની વાત કરી, જે રાવલ જામે સંવત ૧૫૬૬ જામ નવાનગર વસાવ્યો, જામે ધણી ચાકરી કીધી, પશુ જામે તે હવે તમ પાસે આવ્યા છઈએ. રાષ્ટ્ર શ્રી ભારમલજી માસીઆઈ ભાઈ થાય છે. તિવારે કુંગરજીને રાષ્ટ્રીએ કહ્યું, કચ્છ મધ્યે જામ તે સરવે રાવલ જામે ખેરાત કર્યા અને જામે હમારી સેવા કરી આપી છે અને સંવત ૧૬૦૬ શ્રી જુજ વસાવીને રહ્યો છું, માટે જામ પાસે માસ નથી. તિવારે કે, તમારું ઉપર બેઠાએ તમે કાઈની ધાન્નરિયાદ સંભળ્યો નહીં, તે કું પોતે મારું ઠેકાણું કરીય, કેમ જે શુંદીઆલીવાલા ભાઈ છે તેને પશુ કુંજ નહીં આપું. ઇંમ સલા કરી શ્રી પાવડીયારે આવી ઉતારો કર્યો.

“સંવત ૧૬૫૨ ભસરથી ઉરકત કરી ભદ્રેશ્વર લીધું. તિવારે ગુરુજી વિવેકહરજી જુજ જઈ ફરિયાદ કરી, માસ ૪ રહ્યા, પશુ રાજાએ કાઈ વાત સંભળી નહી. તિવારે શ્રી અમલવાદ ગયા. એહના દોસ્તાબજાર તેહને મીલ્યા. વાણીએ પશુ તજવીજ કરો. વરસ ૪ રહ્યા. પાતસ્યાથી ધણી દોસ્તી થઈ. તિવારે મેહરજાનગી કરી કહ્યું, “તમારે કાઈ કમકાજ હોય તે કહેજો.” તિવારે પોતાના હવાલની વાત કરી જે જામગ્રાસ હાથથી ઉતર્યા તેહની મહેર-ખાની થાયો. તિવારે નવ મોરીછાપે કરી પસ્વાનો રાષ્ટ્ર શ્રી ભારમલજી ઉપર લખી આપ્યો. ખુશીથી તે પરમાનો લેઈ શ્રી જુજ આવ્યા. રાષ્ટ્ર શ્રી ભારમલજીને મીલ્યા. પરમાનો વાંચી ધણો આદર-સન્માન આપ્યો.

“રાષ્ટ્ર શ્રી સ્વારીથી શ્રી ભદ્રેશ્વર આવ્યા. કીલો દેખી રાજા વિરમજ પામ્યો, જે આ તે હોહનો પાંજરા છે અને કુંગરજી જામનો ભાઈઆત છે, કદીક જે જામથી મળ્યા ફેજ લાવે તિવારે કચ્છનો રાજ કરવું દુર્લભ, ઇંમ વિચારી પોતાની અકલથી કુંગરજીને કે “ભાઈ, કુંગર કે જઈઆ હોએ નહીં, માટે કું પાધર મેહનમાં બેઠો છું અને તું કીલામાં બેસે જે કીક નહીં; અને જે કીલો પારસનાથના મંદીરનો છે. તેમાં બેસવું તે કાઈ કીક નહીં.” ઇંમ ધણી વાતે વીગતે કહી સમજાવીને કીલો ખાલી કરાવી ગુરુજી વિવેકહરજીને સોંપ્યો.

(ઉપરના ફકરામાં) “કુંગર કે જઈઆ હોએ નહીં” જે વાક્ય ગોરસ યાવે એવું અને જે અર્થવાણું છે.

એનો ભાવ એ છે કે કુંગરને તે વળી જીવાની જરૂર હોય ? કુંગર એટલે પડાડ અને કુંગર એટલે કુંગરજી પોતે, એને તે વળી કિંદલામાં ભરાઈ રહેવું શોભે ?

“પછે માણસ રૂઠા અકલ્પના હતા. તેણે વિચાર્યું” એ કુંગરજી માણસ લડાઈ છે, વળી મિત્રાડ કરશે. ઇમ ઇમ જ કરતાં એક સકસે આવી કહ્યું એ કુંગરજી હાલો વોરવાડામાં રીચાઈને પડવો, તે કાંઈ ખુનામ કરશે. રાવશ્રી કને એ વાત જાહેર થઈ. તિવારે રાઉશ્રી ભારમલજીએ ગામ કુનરડાકે કેવાય છે તે દેરાની સેવામાં દીધો. સદાવત ચાલતું કીકું અને ભદ્રેશ્વર જેટલે ગામ હતાં તે કુંગરજીને દીધાં. તિવારે કુંગરજી રાજ થઈને રાઉશ્રીને કે, સોમ ચારે ચાકરને દીધી છે, તેની વીગત છે—

“ઉગમણી સોમ સુમરાઓને દીધી છે, જેડે ખાએ ચાકરી કરે; ઉતરાદી સોમ પેહા રજપૂતને દીધી છે, તે ખેડે ખાએ; અને જખણાદી હસ વાધેરને સોંપી છે. આથમણી દીસે તો નદી છે, પશુ ચાંતી ખેડવું, પેટ ભરવું. એ વાત સ વન ૧૬૫૯ ના વૈશાખ સુદ પનો ખુલાસો થયો છે. ગામ શ્રી કુંદરડી ઉચ્ચારે કેવાએ છે, તે સેવામાં છે. અને ખેતર ૪ દિવેલીઆ કેવાએ છે, તે હ. કુંગરજીનાં દીધેલ છે. ઉતરાદી સોમમાં છે તે દેરાનો છે સહી.”

માંડવીની પ્રતમાંના ઉપર આપેલ આ લખાણનો સાર એ છે કે—(૧) રાવજી ભમે એના ભાયાત કુંગરજીને હાલારમાંથી દેશનિકાલ કર્યો; (૨) કુંગરજી કચ્છના મહારાજો અને એના માસિંચાઈ બાઈ ભારમલજી પાસે ભુજમાં જઈને એમને પોતાનું કેકાણું પાડવા કહે છે; (૩) મહારાજો ભારમલજી કુંગરજીને કહે છે કે તને આપી શકું એવો કેઈ ગરાસ મારી પાસે નથી; (૪) કુંગરજી ભારમલજીને કહે છે કે તમે મને ફક્ત તમારુ ઉપરીપણું—તમારી હૂંફ—આપો, અને મારી વિરુદ્ધ કેઈ કંઈ ફરિયાદ કરે તો તેને ધ્યાનમાં ન લેશો—ખસ, હું તમારી પાસે આપટલું માથું છું; ખાકી હું મારા જળથી મારો માર્ગ કરી લઈશ; (૫) પછી એણે ભેર જતાવીને, વિં સં ૧૬૫૨માં, ભદ્રેશ્વર ઉપર પોતાનો કબ્જો કરી લીધો; (૬) ભદ્રેશ્વર તીર્થની આવી બેઠાલી બેઠને સુનિ શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિ ચિંતામાં પડી ગયા; અને એમણે ભુજ જઈને રાજો શ્રી ભારમલજી પાસે તીર્થ ઉપરનું આ સંકટ દૂર કરવાની માગણી કરી, પણ રાજોશ્રીએ એમની વાત કાને ન ધરી; એટલે સુનિ વિવેકહર્ષજી અમઠાવાદ ગયા. ત્યાં ચાર વર્ષ રહીને એમણે ગુજરાતના બાદશાહને રીજાવ્યો અને એમની પાસેથી રાજો શ્રી ભારમલજી ઉપર લલામણુનો કાગળ લખાવીને, એ લઈને તેઓ ફરી ખાજા કચ્છમાં ગયા અને રાજો શ્રી ભારમલજીને મળ્યા; (૭) આ તો બાદશાહને હુકમ એટલે રાજોશ્રી બંતે ભદ્રેશ્વર ગયા; એ વખતે વિવેકહર્ષ ગણિ પણ ભદ્રેશ્વર પહોંચ્યા, પછી રાજો શ્રી ભારમલજીએ કુંગરજીનું સમાધાન કયું. આ સમાધાન પ્રમાણે ભમ રાવલે ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરને ભેટ ધરેલાં ૧૨ ગામ કુંગરજીને આપવામાં આવ્યાં, એના બદલામાં કુંગરજીએ ભદ્રેશ્વરનું જૈન તીર્થ શ્રાવકોને સોંપી દીધું, અને વધારામાં રાજો શ્રી ભારમલજીએ કુંદરડી નામે પોતાની હફમતનું ગામ દેરાસરને ભેટ આપ્યું. આ સમાધાન વિં સં ૧૬૫૯ના વૈશાખ સુદિ પાંચમના રોજ થયું હતું.

સુનિ શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિ^{૨૮} અને રાજોશ્રી ભારમલજીના પ્રચરનોથી શ્રી ભદ્રેશ્વરનું

૨૮. નેગતુળેગ કેવો કે જમ રાવજી ભદ્રેશ્વર તીર્થ માટે જિજ્ઞા કરેલી ઉપાધિ આચાર્ય શ્રી આનંદવિમળ-સૂરિજીની દરમ્યાનગીરીથી દૂર થઈ હતી; અને હાલ કુંગરજીના કારણે આ તીર્થ ઉપર આવી પડેલી આપત્તિ શ્રી

જેન તીર્થ સર્વનાશ જેવી મોટી આપત્તિમાંથી ભિગરી ગયું, એની વિગતો કેવળ માંડવીની પ્રત-
માંથી જ મળે છે એવું નથી. જેમ જામ રાવળે આચાર્ય શ્રી આનંદવિમળસૂરિજીની સલાહથી
કચ્છ ખાલી કરીને હાલારમાં વસવાટ કર્યાની વિગતો ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરમાં અત્યારે વિદ્યમાન
એક શિલાલેખમાં તેમ જ માંડવીની પ્રતમાં વહુનરૂપે તથા એ શિલાલેખના ઉતારારૂપે સચવાઈ
રહી છે, એવું જ ડુંગરજીના હાથમાંથી શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થ ભિગરી ગયાના આ પ્રસંગની વિગતો
માંડવીની પ્રત ઉપરાંત ભદ્રેશ્વર તીર્થમાં અત્યારે વિદ્યમાન એક શિલાલેખમાં પણ અકિત થયેલી છે.

ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરમાં આપણે પ્રવેશ કરીને થાંભલાવાળા પ્રવેશમંડપ (સાસમંડપ)માં
દાખલ થઈએ છીએ ત્યારે, આપણા જમણા હાથ ઉપર એક જિંઆ અને સ્થૂળ (બાંડા) થાંભલા
ઉપર એ ભાગમાં આ શિલાલેખ કોતરેલો છે. આ શિલાલેખ પૂરેપૂરો વાંચી શકાયો નથી, એટલે
એનો પૂરેપૂરો અર્થ કે ભાવ સમજી શકતો નથી. છતાં એમાં (૧) ડુંગરજી સાથેના સમાધાનની
તિથિ વિંસં ૦ ૧૬૫૬ના વૈશાખ સુદિ ૫; (૨) શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિના ઉપદેશથી ભદ્રેશ્વરના જીર્ણ
મંદિરના ઉદ્ધારની અને એમાં પ્રતિષ્ઠા સ્થાપન કર્યાની વાત; (૩) ડુંગરજીનો નામોદ્દેશ; (૪)
મંદિરની પૂજા માટે ૫૦ વિવેકહર્ષ ગણિના ઉપદેશથી મહારાજો શ્રી ભારમલજીએ કુંઠરડી ગામ
સેટ આપ્યાની વાત—આ બધું લખ્યું છે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ કહી શકાય છે કે આ શિલાલેખ
આ પ્રસંગને લગતો જ છે. (જુઓ ચિત્ર નં. ૧૧)

ડુંગરજીએ ભદ્રેશ્વરનો કબજો કર્યાની વાત ડૉ. બજેસે પોતાના “રિપોર્ટ” એના પી એન્ડી-
કવીટીઝ એન્ડ કાઉન્સિલર ઓફ કચ્છ” નામે પુસ્તકમાં (પૃ. ૨૦૭) પણ બહુ જ ટૂંકમાં નોંધી
છે, જે આ પ્રમાણે છે :

“હાલા ડુંગરજી, જે રાજો ભારમલજીનો સગો યતો હતો, એણે (ભદ્રેશ્વરના) દેરાસરની જમીન પહાવી લીધી
હતી અને એની અને આવકોની વચ્ચે આ વાતવું સમાધાન કરાવવા માટે રાજાશ્રીને વિં. સં. ૧૬૫૬માં એ
સ્થાનની મુલાકાત લેવી પડી હતી.”^{૨૬}

વળી, રાવસાહેબ દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખખરે એમના “કચ્છની ભૂગોળવિદ્યા” નામે
પુસ્તકમાં (આવૃત્તિ ત્રીજી, સને ૧૮૮૭, પૃ. ૪૫) આ વાતની નોંધ આ પ્રમાણે લીધી છે—

આનંદવિમળસૂરિજીના શિષ્ય ઋષિ શ્રીપતિના શિષ્ય પં. શ્રી હર્ષાનન્દના શિષ્ય યુનિ શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિના અપાસોથી
દૂર થઈ હતી. યુનિ શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિનો કબજો તે સમયના રાજા ભારમલજી તથા જૈન સંઘ ઉપર કેવો પ્રભાવ
અવર્તિત હતો તેની કાયમી સાક્ષી તેમની પ્રેરણાથી જંધાયેલ જીજ્ઞાસુ રાજવિહાર નામે શ્રી ઋષ્યશંકર ભગવાનનો
જિનપ્રસાદ તથા મોટી આખર ગ્રામમાં જંધાયેલ શ્રી મત્તુજીનાવતાર ચૈત્ર તથા એ જાને જિનાલયોમાંના શિલાલેખો
પૂરે છે. (જુઓ, શ્રી પ્રશ્નોત્તર પુષ્પયાળા, પૃ. ૨૩૯-૨૬૭, જૈન તીર્થોની ઇતિહાસ, પૃ. ૧૪૯-૧૫૧.)

(આ દેરાસર માટે અંગળગણના આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજીએ પણ મહારાજાશ્રીને ઉપદેશ કર્યો હતો.
જુઓ અંગલગણગદિર્દન, પૃ. ૩૯૩)

૨૬. Hala Dungarji, a relation of Rao Bharmalji's seized the temple-lands, and the
rao had to visit the place in S 1659 to arrange matters between the Śrāvaks and him

“એવું કહે છે કે જમ રાવળનું થાણું જૂના ભદ્રેશ્વરમાં હતું તેને કુંદીયાળીવાળા રાવધણજીના લાઈ મહેરમણ-જીએ ઉઠાડીને સર કંપું. તેના દીકરા કુંવરજીએ તેને તોડીને નવું ભદ્રેશ્વર વસાવ્યું. એવાતને આશરે ત્રણસો વર્ષ થયાં હાજે છે. ”૩૦

ઉપર આપવામાં આવેલી બધી વિગતો ઉપરથી એટલું તો નક્કી થઈ શકે છે કે કુંવરજીના કારણે ભદ્રેશ્વરના જૈન તીર્થ ઉપર આપત્તિ આવી પડે એવા સંભોગો ઊભા થયા હતા અને પં. વિવેકહર્ષ ગણિ અને મહારાજો શ્રી ભારમલજીના પ્રયાસોથી જો તીર્થ જો આપત્તિમાંથી ઊગરી જવા પાર્યું હતું. એટલે મહારાજો શ્રી ભારમલજીનું આ કાર્ય, આ તીર્થની રક્ષાની દૃષ્ટિએ, જીર્ણોદ્ધાર જેટલું જ મહત્વનું ગણાય. અને તેથી ભદ્રેશ્વરની જીર્ણ પ્રતમાં આ બનાવને આક્રમ ઉદ્ધાર તરીકે જોળાવાવાતાં સાચું જ કહેવામાં આવ્યું છે કે—

“આ સાતમા (જમ રાવળના) ઉદ્ધાર પછી સં. ૧૬૫૯માં, તે વખતના ક્ષત્રિયપાલ મહારાજોશ્રી ભારમલજીએ આ તીર્થની આસપાસ સંપાત્તમાં મોટી સહાય કરી અને આક્રમો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. ”

આ રીતે એક સંત અને એક રાજવીએ, ખરે વખતે, આ તીર્થને બચાવ કરીને, તીર્થરક્ષાનો યશ લીધો હતો.

(૧૪) વર્ધમાન શાહ તથા પદ્મસિંહ શાહનો ઉદ્ધાર—વિક્રમની સત્તરમી સદીના સમયને જૈન શાસનના વિશેષ ઉલોતના સમય તરીકે જોળખાવી શકાય એવા એવા શાસનપ્રભાવક આચાર્યો તથા શ્રાવક શ્રેષ્ઠીઓ જો સમયમાં થઈ ગયા એમના હાથે વિશિષ્ટ અને ચિરંજીવી પ્રભાવવાળાં કહી શકાય એવા શાસનપ્રભાવનાનાં અનેક સંહારો થયાં હતાં.

તપગવ્ધમાં સમ્રાટ અકબરશાહની તપ ત્યાગ-સંયમમય જૈનધર્મનો મહિમા સમજવાની બિજાસાને સંતોષીને એની પાસે અહિંસા-અમારિપ્રવર્તનનાં તથા તીર્થરક્ષાનાં મહત્વનાં કાર્યો કરાવનાર તપગવ્ધના નાયક જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરિજી આ સમયમાં જ (વિ. સં. ૧૫૮૩-૧૬૫૩ દરમ્યાન) થઈ ગયા. બાદશાહ અકબર પછીના મોગલ સમ્રાટો બહાંગીર અને શાહજહાં ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડીને એમની પાસે ધર્મકાર્યો કરાવનાર આચાર્ય શ્રી વિજયસેનસૂરિ વગેરે પશુ આ સદીમાં જ થયા. આ આચાર્યો તેમ જ ઉપાધ્યાય શાંતિચંદ્ર, ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્ર તથા સુનિ સિદ્ધિચંદ્રના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થયેલા મોગલ બાદશાહોએ શ્રી શંતુજય મહાતીર્થ, શ્રી ગિરનાર, શ્રી શંખેશ્વર, શ્રી સરગેતગિર વગેરે તીર્થોના માલિકી-હક્કો જૈનોને આપ્યાનાં ફરમાનો, એ તો આ સદીની અસાધારણ અને દુસ્વામી પરિણામોવાળી ઘટનાઓ જ સમજવી ભેઈએ. આખા શુભશત ઉપર તેમ જ દિલ્હીના મોગલ બાદશાહોના ફરમાનમાં જેમનો ઘણો પ્રભાવ હતો તે અમદાવાદના નગરશેઠ શાંતિદાસ ઝવેરી (શ્રેષ્ઠીવર્ધ શાંતિદાસ સહસ્રકરજી) આ યુગના ભારે શક્તિશાળી, કુનેહબાજ અને વગદાર આદરણ્ય હતા. મોગલ સમ્રાટો તરફથી મોગલ જૈન તીર્થોની માલિકીનાં ફરમાનોની સાચવણી કરવાની અને એનો અમલ થતો રહે જો એવાની જવાબદારી

૩૦. આ પુસ્તક સને ૧૮૮૭માં એટલે વિ. સં. ૧૯૪૩માં પ્રગટ થયું હતું. આ ઉલ્લેખ પ્રમાણે આ વાતને આશરે ચારસો વર્ષ થયાં ગયાં.

પણ છેવટે એમણે જ સંભાળી હતી, એટલું જ નહીં, શ્રી શંત્રુબચ તીર્થની અને એની યાત્રાએ જતા યાત્રાળુઓની રખેવાળી કરવાનો સૌથી પહેલો કરાર પાલીતાણા રાજ્યે (તે વખતે એની રાજધાની ગારિયાધારમાં હતી), વિ. સં. ૧૭૦૭માં, જૈન સંઘની વતી, શ્રેષ્ઠી શાંતિકાસ તથા શ્રેષ્ઠી સ્ત્રી સુરા સાથે જ કર્યો હતો. ૨૧

ખરતર ગવચના મહાન પ્રભાવક યુગપ્રધાન આચાર્ય શ્રી જિનચંદ્રસૂરિજી તથા એમના પૃથ્વર શ્રી જિનસિંહસૂરિજી વગેરેએ પણ સમ્રાટ અકબર ઉપર ઘણો પ્રભાવ પાડ્યો હતો અને અમારિ પળાવી હતી, તેમ જ ખંભાતના હરિયામાં એક વર્ષ સુધી કોઈ હિંસા ન કરે (ભળ ન નાખે) એવી રાજઆજ્ઞા પણ મેળવી હતી. બિહારનેરના મંત્રી કર્મચંદ બચાવત અને જેસલમેરના પીરશાહ જેવાં પ્રભાવશાળી શ્રાદ્ધસ્ત્રો પણ આ સહીમાં જ થયાં હતાં.

એ જ રીતે અંચળગવચનો પણ વિક્રમની સત્તરમી સદીમાં ઘણો ઉદ્યોત થયો હતો. ખાસ કરીને આ સદીના ઉત્તરાર્ધથી શરૂ કરીને તે અઢારમી સદીના બીજા દસકા (વિ. સં. ૧૭૧૮) સુધી-દગસગ છ દાયકા કરતાં પણ વધુ સમય સુધી-આ ગવચના મહાન પ્રભાવશાળી આચાર્ય શ્રી હલ્યાલુસાગરસૂરિજીની પ્રેરણાથી સંઘયાત્રાઓ, પ્રતિષ્ઠાઓ અને બીજાં અનેક ધર્મકાર્યો એટલા મોટા પ્રમાણમાં થયાં હતાં કે જેથી એ સમયને શ્રી હલ્યાલુસાગરસૂરિજીના યુગ તરીકે પણ ઓળખાવી શકાય. કચ્છની ધરતીમાં જન્મેલ આ આચાર્યે કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, શુભરાતથી આગળ વધીને રાજસ્થાન, ઉત્તરપ્રદેશ અને છેક બિહારમાં આવેલ મહાતીર્થ શ્રી સમ્મેતશિખરજી વગેરે હલ્યાલુકભૂમિઓ સુધી પાદવિહાર કરીને યાત્રાઓ કરી હતી. અન્ય પ્રભાવક આચાર્યોની જેમ આ આચાર્યશ્રીના જીવનની સાથે પણ અનેક ચમત્કારિક ઘટનાઓની જે વાતો મળે છે તે એટલું તો સૂચિત કરે જ છે કે તેઓનો પ્રભાવ જૈન સંઘ ઉપરાંત અન્ય વર્ગ ઉપર પણ ઘણો બધો પડ્યો હતો અને રાજા તથા પ્રજા બન્નેમાં તેઓનું માન હતું.

આ આચાર્યશ્રીના હાથે જૈન શાસનની પ્રભાવનાનાં જે અનેક કાર્યો થયાં હતાં, એમાં અનેક ધર્મપરાયણ અને દાનવીર શ્રાવક શ્રેષ્ઠીઓનો સાથ હતો; અને એમાં બે બાંધવ બેલડીઓનાં નામ અને કામ મોખરે તરી આવે એવાં છે. આ બે બાંધવ-બેલડીઓમાંની એક તે આગરાના ઝોસવાલ જ્ઞાતિના, હોદા જોત્રના, શ્રેષ્ઠી અપભ્રંશના બે સુપુત્રો કુંવરપાલ (જેઓ કુંરપાલના નામથી વિશેષ બાણીતા છે) અને સોનપાલ; અને બીજા બે ભાઈઓની બેડી તે ભદ્રેશ્વર-ભદ્રાવતી નગરીના ઝોસવાલ જ્ઞાતિના, લાલન જોત્રના, અમરસિંહના બે સુપુત્રો વર્ધમાન શાહ અને પદ્મસિંહ શાહ. આ બે શ્રેષ્ઠીઓ વર્ધમાન શાહ અને પદ્મસિંહ શાહે પણ શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થને જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો.

આ બન્ને શ્રેષ્ઠીઓનું મૂળ વતન કચ્છમાં આરીખાણા નામે ગામ હતું; પણ પોતાના

૩૧. આ કરારનો અસલ દસ્તાવેજ અત્યારે પણ અમદાવાદમાં રહેલ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી પાસે સચવાઈ રહ્યો છે. અને એ આખો કરાર પેઢી તરફથી પ્રગટ થયેલ “શ્રી પાલીતાણા જૈન પ્રકરણ” નામે પુસ્તકમાં છપાયો પણ છે.

ભાગ્યને ખીલવવા માટે તેઓ તે વખતના વેપાર અને વહાણવટામાં ધીકતા લેખાતા બંદરી મથક ભદ્રેશ્વર નગરમાં આવીને વસ્યા હતા. એમણે અઢળક સંપત્તિ એકત્ર કરી હતી તે, સુખ્યત્વે, જગત-પિતા જગદ્ગુશાની જેમ, દરિયાવાટે દેશ-વિદેશોની સાથે બહોળો વેપાર ખેડીને. આ ઉપરાંત શ્રેષ્ઠી જગદ્ગુશા અને એમના સમયના ગુજરાતના એ સમર્થ મંત્રી-મંદુઓ મહામંત્રી વસ્તુપાલ અને સેનાપતિ તેજપાલની જેમ, એમની પાસે અઢળક સંપત્તિ કેવી રીતે એકત્ર થઈ હતી એની કેટલીક ચમત્કારિક કથાઓ પણ કહેવાય છે. મોટા શાહસોદ્ધાગર વર્ધમાન શાહ અને પશ્ચિમ શાહે પોતાના ગુરુ કલ્યાણસાગરસૂરિજીના ઉપદેશથી સંઘયાત્રા, જિનમંદિરો, જીર્ણોદ્ધારો, સાધર્મિક લક્ષિત વગેરે જે સંઘયાત્રા ધર્મકાર્યો કર્યા હતાં, તેનું વર્ણન સાંભળતાં જગદ્ગુશાનું તેમ જ વસ્તુપાલ-તેજપાલની બાંધવ-બેઠકીયું સહેલે સ્મરણ થઈ આવે છે; અને જૈન શાસનની બ્યાપક પ્રભાવના કરવા માટે એ બધાએ છુટ્ટે હાથે પોતાની સંપત્તિના જે સદુપયોગ કર્યો હતો તે જોઈને એ ત્રણે વચ્ચે ભારે આહ્વાદકારી સરખાપણું પ્રવર્ત્યું હતું એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી.

આ બે ભાઈઓની દૃઢ ધર્મશ્રદ્ધા અને પોતા તરફની અવિહંસ (દંઢ) લક્ષિતથી પ્રેરાઈને એ સમયના અંચળગચ્છના ગચ્છનાયક શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજીએ અનેક વાર ભદ્રેશ્વર તીર્થની યાત્રા કરી હતી, એટલું જ નહીં, વિં.સં. ૧૬૬૭, ૧૬૮૨, ૧૬૮૫ અને ૧૬૮૮ એમ ચાર તો ચતુર્માસ પણ કર્યાં હતાં. અને વિં.સં. ૧૮૮૨માં, આ આચાર્યશ્રીના ઉપદેશથી, આ બે ભાઈઓએ ભદ્રેશ્વરમાં અનેક ધર્મકાર્યો કરવાની સાથે દોઢ લાખ કોરી ખર્ચીને ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર પણ કરાવ્યો હતો.

શ્રેષ્ઠી વર્ધમાન શાહ અને પશ્ચિમ શાહે કરાવેલ શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થના જીર્ણોદ્ધારનો ઉલ્લેખ આ ગ્રંથોમાં મળે છે : (૧) શ્રી વર્ધમાનપશ્ચિમશાહચિંતિત્રિતમ, પૃ. ૧૨૧; (૨) શ્રી વિધિપદ્ધતિ (અંચળ) ગચ્છીય મહોદી પદ્માવલી, પૃ. ૩૩૭; (૩) જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ, પૃ. ૧૪૦; (૪) જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૩૪^{૩૨}; અને (૫) અંચલગચ્છદિગ્દર્શન, પૃ. ૩૬૫.

“અંચલગચ્છદિગ્દર્શન”માં વિં.સં. ૧૬૮૨માં આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજીના ઉપદેશથી આ બંને ભાઈઓએ ધર્મપ્રભાવનાનાં જે જે કાર્યો કર્યાં તેનું વિગતે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. અને એમાં શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થના જીર્ણોદ્ધારનો જે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેમાં ઉપર જણાવેલ બધાં પુસ્તકોનો ભાવ સમાઈ જાય છે. “અંચલગચ્છદિગ્દર્શન”માં (પૃ. ૩૬૫) આ વર્ષમાં આ બંને ભાઈઓએ કરેલ ધર્મકાર્યો અંગે જણાવવામાં આવ્યું છે કે—

“ (આચાર્ય કલ્યાણસાગરસૂરિ) સં. ૧૬૮૨માં લઘવતી પધાર્યાં. એમના ઉપદેશથી વર્ધમાન-પશ્ચિમ શાહે પાવાગઢની યાત્રા કરી ત્યાંના જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. તેમની વિનયિતી આચાર્ય એ વર્ષે લઘવતીમાં ચાતુર્માસ રહ્યાં. બંને બાંધવો અને તેમની ધર્મપત્નીઓએ મહાહર્ષ પાપણોની ચાર પ્રતિમાઓ કરાવી, નવપદ્મ અને પંચમી પર્વનું ઉજવણું

૩૨. આ પુસ્તકમાં આ બે બાંધવોએ આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનું નથી લખ્યું; માત્ર એમણે “ભદ્રેશ્વરમાં મણિક અને નાંદમની ચાર પ્રતિમાઓ લાગવી ” એટલું જ લખ્યું છે.

કરી, જૈનાગ્રંથો લખાવી અઢળક ધન ખર્ચ્યું. આધર્મિકોના ઉદ્ધારમાં સાત લાખ કેરી તથા લક્ષ્મણના પ્રાચીન જિનાલયના ઉદ્ધારમાં દોઢ લાખ કેરી ખર્ચી. આચાર્યના ઉપદેશથી સમગ્ર ભારતવર્ષનાં પ્રસિદ્ધ જૈન તીર્થોની બન્ને બાંધણીએ કુટુંબ સંહિત યાત્રા કરી અને તેમના જીવોદ્ધારમાં છૂટે હાથે ધન વાપર્યું.”

“શ્રી વિધિપક્ષ (અંચળ) ગચ્છીય મહોદયી પદ્માવલી”માં (પૃ૦૩૩૭) જણાવ્યા પ્રમાણે આ બન્ને બાંધણીએ આ યાત્રા વખતે સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને રાજસ્થાનનાં કેટલાંક તીર્થો ઉપરાંત પૂર્વદેશનાં શ્રી સમ્મેતશિખર, પાવાપુરી, અંપાપુરી, રાજગૃહી, વારાણસી, હસ્તિનાપુર વગેરે કલ્યાણક ભૂમિઓની પણ યાત્રા કરી હતી અને અંધાં સ્થળોમાં જીવોદ્ધાર કે બીજાં કાર્યો નિમિત્તે પુણ્ય ધન વાપર્યું હતું.

ભદ્રેશ્વર તીર્થના વર્તમાન જિનમંદિરની ભમતીની સોળમી તથા સત્તરમી ફેરીની વચ્ચે એક નંબર વગરની ફેરી છે, એમાં અંચળગચ્છના આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિની વિ૦સં ૦ ૧૬૫૦ના એક શુદ્ધિ બીજના રોજ પ્રતિષ્ઠિત કરેલ ચરણપાદુકા પધરાવેલી છે, તથા સામેની હીવાલ ઉપર સિંદૂરિયા રંગથી અંચળગચ્છનાં અધિષ્ઠાધિકારી દેવી મહાકાળીની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, તે ઉપરાંત પણ બાણી શકાય છે કે આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ તથા અંચળગચ્છના આ તીર્થમાં કેવું સ્થાન હતું.

વિ૦સં ૦ ૧૬૮૮નું ચોમાસું આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ ભદ્રેશ્વરમાં હતા તે વખતે, તેઓની હાજરીમાં, શ્રેષ્ઠી વર્ધમાન શાહ સ્વર્ગવાસ પામ્યા. વિ૦સં ૦ ૧૬૮૯માં મરહી, વાઙુ અને જલપ્રલય જેવા કુદરતી કૌપથી ભક્ષાવતી નગરી ઉબજડ થઈ ગઈ, તેથી વર્ધમાન શાહના પુત્રો ભદ્રેશ્વર છોડીને ભુજ રહેવા આવ્યા ગયા તથા શ્રેષ્ઠી પદ્મસિંહ શાહ ભદ્રેશ્વર છોડીને માંડવી રહેવા આવ્યા ગયા. અને, વિ૦સં ૦ ૧૬૯૪માં, વર્ધમાન શાહ પછી છ વર્ષે, તેઓનો સ્વર્ગવાસ થયો. આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ વિ૦સં ૦ ૧૭૧૮માં અક્ષય તૃતીયાના પર્વ દિવસે, ૮૫ વર્ષની વયે, કચ્છની રાજધાની ભુજ નગરમાં કાળધર્મ પામ્યા.

(૧૫) કેનંદ્ર મેકમહોં વગેરે અંગ્રેજ અમલદારોના અહંકારથી જૈન સંઘે કરેલો ઉદ્ધાર—ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ, વિ૦સં ૦ ૧૬૮૨માં શ્રી વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહે ભદ્રેશ્વર તીર્થનો જીવોદ્ધાર કરાવ્યો, તે પછી સાત વર્ષ બાદ જ કુદરતી કૌપના હીપે ભદ્રેશ્વર નગર વેરાન થઈ ગયું હતું, તો એની માઠી અસર એ તીર્થ પર પણ થઈ હોવી જોઈએ. વળી, વિ૦સં ૦ ૧૭૪૬ (અને ૧૬૯૩)માં મહોસમ બેગના મુસલમાની લશ્કરે ભદ્રેશ્વર ઉપર આક્રમણ કરીને એ નગરમાં અને દેરાસરમાં લાગફાટ કરી હતી તથા મૂર્તિઓનું પણ ખંડન કર્યું હતું. તે પછી વિક્રમની અઠારમી સદીની શરૂઆતમાં (વિ૦સં ૦ ૧૮૨૦ આસપાસ) આ નગરના કિલ્લાનો ભંગ થયો અને એની તથા મંદિરની પણ શિલાઓ ઝુકાના તથા બીજાં મકાનોના ખાંધકામ માટે લોકો ઉપાડી ગયા. ઉપરાંત, “બોમ્બે ગેઝેટિયર,” વૉ. ૫, પૃ૦૨૨માં જણાવ્યા પ્રમાણે, સિંધના સરકારને સને ૧૭૭૫ (વિ૦સં ૦ ૧૮૩૧)માં કચ્છ ઉપર ચડાઈ કરી હતી (કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન, પૃ૦૭૧). આ સમયમાં કચ્છમાં ભેંકે ભઠેળ વંશનું રાજ્ય સ્થિર થઈ ગયું હતું, છતાં એ પછીનો સમય કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં અંગ્રેજોના પગપેસારોનો સમય હતો તેથી, તેમ જ બીજાં પણ અરાજકતાનાં કારણોસર,

ભદ્રેશ્વર તીર્થ ઉપેક્ષિત તેમ જ શુભું થઈ ગયું હોયું એઈ એ, જેથી એની ફરી સારસંભાળ લેવાની જરૂર ભણી થઈ હોવાી એઈ એ.

આચાર્ય આનંદવિમળસૂરિની સહાયથી જામ રાવળે, કચ્છનો ત્યાગ કરતી વખતે, જેમ ભદ્રેશ્વર તીર્થને ૧૨ ગામ ભેટ આપ્યાં હતાં તેમ, આવા અણીને વખતે, આ તીર્થને ભૂતકાળમાં મળતો લાગેા બંધ થઈ ગયો હતો તે કનંદ મેકમર્ડો તથા જોબન્ટ-ટુ-ધી ગવર્નરના પ્રયાસથી વ્યાકુ થઈ શક્યો હતો. આ વાત ભદ્રેશ્વરની પ્રતમાં (૫૦ ૨૪-૨૬) નોંધેલી જોવા મળે છે, જે આ પ્રમાણે છે—

“આ આફ્રો ઉદ્ધાર થઈ ગયા પછી સંવત ૧૭૬૫માં આ કચ્છ દેશમાં ઇસ્લામી બાદશાહનું લશ્કર ભિતરી પડ્યું અને તેણે કચ્છ દેશમાં ઘણી ભાંગફોડ કરી ને સંવત ૧૭૮૫માં ઇસ્લામી બાદશાહના સૂબા અને કબજા ઉતરવા લશ્કરના યુધ્ધ સરદાર સેનાપતિ બીલ્ડખાને (જીલ્લાખાને) દેશના અનેક સહેરોના લાગી છૂટકા બોલાવ્યા ને દેશમાંથી નાસલાગ અને હિજરત શરૂ થઈ.....એની ઘણી ભાંગફોડી અસર હાલના ખાંડિયેર અને તે વખતના ધીકતા ભદ્રાવતી નગર અર્થાત ભદ્રેશ્વર શહેર પર આપ્યા વિના રહી નહીં,...આ તીર્થની ચોડી વેરવિખેર અને ભાંગફોડ થઈ હશે, પણ ધર્મતઃકરિક રીતે આ તીર્થ યવનોના વિનાશમાંથી ભિતરી ગયું અને એવું પ્રાચીન જિનમંદિર ખુલું રહ્યું.

“આ પછી આ કચ્છ દેશમાં ઇસ્લેમ કંપની રાજ્યનો પદસંચાર થયો અને જોબન્ટ-ટુ-ધી થાણું આવ્યું, એના પોલિટિકલ જોબન્ટ કોષ્ટન મેકમર્ડોને તે વખતના કચ્છી સંવેના આજેવાનોએ આ તીર્થની ઘણાં લાંબા વખતથી રાજ-મહારાજાને તરફથી થતી મરામત અને મળતી સહાયની લાંબી તવારીખ રજૂ કરી સહાય કરવા ભેગાર આવરોષ કર્યો. કોષ્ટન મેકમર્ડો તે વખતના કચ્છનૃપતિથી વિચારવિનિમય કરી સંધને બજાબુદે તેને આ ભદ્રેશ્વર તીર્થની સુધારણા યાને જીર્ણોદ્ધાર કરેા. તમારો આ દેશમાં આ તીર્થને કચ્છી પ્રજા પર અને શ્રીસ થો પર એ તીર્થને અસહયી હતુરી લાગેા ચાલ્યો આવે છે, અને તે ઇસ્લામી ભાંગફોડના પરિણામે પૂરો મળતો નથી, તે મળશે, એમ કહી પેતીની બનીન ઉપર પા (૦૧) ટીકા લાગેા કરી આપ્યો. સંવત ૧૮૭૮માં બનીન પરના પા (૦૧) ટીકાના લગાનો લેખ કરી આપ્યો. આ રીતે કોષ્ટન મેકમર્ડોની સહાયભૂતિ, સહાય અને હતુરી લાગાના લેખપત્રથી આ તીર્થનો શ્રીસ થે નવમેા જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. તે વખતના જોબન્ટ-ટુ-ધી ગવર્નર સાહેબે પણ સંવત ૧૮૭૯ના લેખપત્રકરી આપી તીર્થની ઘણી કેમલાળ કરી અને મોટી સહાય આપી. એ રીતે સંવત ૧૮૮૬માં સર ચાર્લ્સ વોલ્ટર સાહેબે પણ, પોતાના પુરાવાની અધિકારીઓને મળેલે ચાલી, આ તીર્થને ઘણી સહાય કરીને સહાયભૂતિ જતાવ્યો. પરિણામે તીર્થના વિકાસમાં મારો મુળો આપ્યો અને ઉત્તમ લાગ બાજ્યો.” ૨૩

૩૩. કનંદ એ, મેકમર્ડોએ તા. ૨૫-૬-૧૮૧૮ના રોજ, અંબારમાં રહીને, “જેન એકાઉન્ટ ઓફ ધી પ્રોવિન્સ ઓફ કચ્છ” નામે એક લેખ લખ્યો હતો. આ લેખ “ટ્રાન્સ-એશિયન-સા ઓફ ધી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા” નામે લંડનથી પ્રકાશિત થયેલ મંથમાં (વોલ્યુમ ૨, પૃ ૨૩૧) છપાયો છે. એમાં ભદ્રેશ્વર તીર્થનું વર્ણન એમણે આ પ્રમાણે કર્યું છે—

“મુશ્કાની પૂર્વ દિશામાં, હરિવા કિનારે વસેલ, ભદ્રેશ્વરમાં આવેલા કેટલાંક વિશાળ મંદિરોને બાદ કરતાં, કચ્છમાં નોંધપાત્ર કહી શકાય એવા કોઈ અવશેષો હોવાનું મારા સાંભળવામાં આવ્યું નથી. એ મંદિરો આશરે ૫૭૦ વર્ષ પહેલાં જન્મ્યા તા નામે એક વાસુધાએ બંધાવ્યાં હતાં, એમ માનવામાં આવે છે. અને આ મંદિરો નિરીક્ષણ કરનાર કેટલાક સફરજીઓએ મને કહ્યું છે કે એ મંદિરો વિશાળ અને અદ્ભુત છે.”

આનું મળ લખાણ આ પ્રમાણે છે—

“I have heard of no ruins in Cutch worth mentioning, excepting those of some large pagodas at Budresir, on the sea-coast, east of Moondra. They are considered as having

અંગ્રેજ અમલદારોએ આ તીર્થ તરફ દાખલેલી આવી સહાનુભૂતિ અને આ તીર્થને વ્યવસ્થિતપણે અને નિયમિત સહાય મળતી રહે એવી કરી આપેલી ગોઠવણને લીધે આ તીર્થનું તાત્કાલિક સમારકામ કરાવવામાં તેમ જ એની સાચવણી કરવામાં જરૂર થયેલી અત્યુક્તતા થઈ હતી, તથા આવા અમલદારોની આ તીર્થ તરફની આવી સહાનુભૂતિ ભરેલી મમતાને જોઈને ખીબા તોફાની લોકો આ તીર્થને યુક્તિસર કરતા તેમ જ યાત્રાળુઓને કનડગત કરતા પણ અટકાવ કરી, જેમ જરૂર માની શકાય. અને એક વેરાન અને જીવંત જેવી દશામાં મુકાઈ ગયેલું તીર્થ ફરી જાગૃત થાય એ દૃષ્ટિએ આ કાર્ય કંઈ નાનુસુતું પણ ન ગણાય. આમ છતાં, ખરી રીતે, આ કોઈ એવું મોટું કાર્ય તો નહોતું જ થયું કે જેથી જોને તીર્થના જીવોદ્ધાર તરીકે વર્ણવી-નોંધી શકાય.

કારણ કે અંગ્રેજ અમલદારોની આવી સહાનુભૂતિ અને સહાય પછી પણ, માત્ર જોએક હાયકા જેટલા ટૂંકા સમયમાં જ, આ તીર્થ ઉપર ભરેસર ગામના કાકોરે કબજો કરી લઈને જોને ફરી વેરાન જેવી સ્થિતિમાં મૂકી દીધું હતું, અને મંદિરના પ્રાંગણમાં તેમ જ મંદિરની દેરીઓમાં સુધ્ધાં બકરાં-વેટાં ચરવા અને ગેસવા લાગ્યાં હતાં; અને તીર્થની યાત્રા લગભગ બંધ થઈ ગઈ હતી. આ ઉપરાંતને દૂર કરવા માટે માંડવીના તપગચ્છના યતિ (ગોરજી) શ્રી ખાંતિવિજયજીને ભારે શ્રમ કરવો પડ્યો હતો અને મહારાજાશ્રી દેશજી બાવા ખીબા સુધી ધા નાખવી પડી હતી. છેવટે દેશજી બાવાના વચનથી અને એમના ઉત્તરાધિકારી મહારાજા શ્રી પ્રાગમલજીની ભલામણથી, વિંઘ'ં ૧૯૨૦ની આસપાસ, શ્રાવકોએ આ તીર્થનું જરૂરી સમારકામ કરાવીને આ તીર્થની યાત્રા ફરી શરૂ કરાવી હતી. આ કાર્ય પણ જીવોદ્ધાર કહી શકાય એવું મોટું તો નહોતું જ થયું.

આ પછી પણ તીર્થનો મોટો જીવોદ્ધાર કરાવવાની જરૂર જીવી જ હતી. અને તે તપગચ્છના ગોરજી શ્રી ખાંતિવિજયજીની જાંબના, અચ્છગચ્છના ગોરજી શ્રી સુમતિસાગરજીની પ્રેરણા અને ખરતરગચ્છનાં શ્રાવિકા શ્રીમતી મીઠીબાઈની ઉદાર સહાયથી વિંઘ'ં ૧૯૩૯માં જો જરૂર પૂરી થઈ હતી. છેલ્લાં ૬૦ વર્ષથી આ તીર્થમાં સામાન્ય-આહુ સમારકામ સિવાય વિશેષ કસિયાકામ કરાવવાની જરૂર નથી પડી, તે આ જીવોદ્ધાર સમયે થયેલ દેરાસરની મજબૂતીને કારણે જ.

ગોરજી શ્રી ખાંતિવિજયજીની અથાક મહેનત અને ચિંતા તેમ જ જાંબનાથી થયેલ આ તીર્થના સમારકામની તથા જીવોદ્ધારની વિગતો આ પુસ્તકના "છેલ્લો જીવોદ્ધાર" નામે ચોથા પ્રકરણમાં વિસ્તારથી આપવામાં આવી છે.

been built by a Banyan named Jaggoo Sa, about five hundred and seventy years ago; and I have been told by some gentlemen who inspected them that they are extensive and curious."

કર્નલ મેકગ્રોએ આ તીર્થની જાતે યુવાકાલ લીધી તે પહેલાં, માત્ર આ તીર્થ સંબંધી પોતે સાંભળેલ વર્ણનના આધારે, કરેલ આટલું ટૂંકું વર્ણન કે છંદ જીલસરેજી હોવાખતી પણ એ આ તીર્થનો મહિમા ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં દર્શાવે છે.

શિલાલેખો

શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ જૈન તીર્થની ઐતિહાસિકતા અને પ્રાચીનતા ઉપર પ્રકાશ પાડતા અને એના સંબંધી કેટલીક માહિતી આપતા શિલાલેખો અત્યારે મહુ જ ઓછી સંખ્યામાં (ફક્ત છ જેટલા જ) સચવાઈ રહ્યા છે, અને એમાંથી જે કંઈ માહિતી મળી આવે છે, તે પણ પ્રમાણમાં ઓછી છે. અને એ સંબંધી કેટલીક ચર્ચા-વિચારણા આ પુસ્તકનાં ત્રીજાથી સાતમા સુધીનાં પાંચે પ્રકરણોમાં, યથાસ્થાને, છૂટક છૂટક, કરવામાં આવી છે. એટલે આ પ્રકરણમાં એ અંગેની વિશેષ વિગતો આપવાની કે એ સંબંધી વિશેષ વિચારણા કરવાની બાકી રહેતી નથી. આમ છતાં, આ તીર્થ અને ભદ્રેશ્વર ગામને લગતી થોડી-ઘણી પણ માહિતી ધરાવતા શિલાલેખોનું એકસાથે નિરૂપણ-અવલોકન કરી શકાય એ દૃષ્ટિએ, આ પ્રકરણમાં એની રજૂઆત કરવાનું ઇષ્ટ ગણ્યું છે.

આ શિલાલેખોને નીચે સુજળ ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે—

- (૧) ભદ્રેશ્વર તીર્થમાંના શિલાલેખો.
- (૨) ભદ્રેશ્વરના ઉદ્ભવવાળા શિલાલેખો.
- (૩) ભદ્રેશ્વરની પ્રાચીનતાનું સૂચન કરતા શિલાલેખો.

(૧) તીર્થમાંના શિલાલેખો

આ શિલાલેખોની રજૂઆત આ પ્રમાણે બે વિભાગમાં કરવામાં આવી છે—

(અ) અત્યારે વિદ્યમાન શિલાલેખો.

(આ) આ તીર્થમાં ભૂતકાળમાં અમુક અમુક શિલાલેખો વિદ્યમાન હોવા સંબંધી મળતા ઉલ્લેખો.

(અ) વિદ્યમાન શિલાલેખો

જે શિલાલેખો અત્યાર સુધી સચવાઈ રહ્યા છે તે નીચે સુજળ માત્ર છ જ છે—

(૧) દેરાસરના રંગમંડપમાંના વિં સં ૦ ૧૬૩૯નો, લાંબી લાંબી ૪૨ લીંટીઓનો, સંસ્કૃત ભાષાનો, મોટો શિલાલેખ. (ભુઓ, ચિત્ર નં. ૧૬)

(૨) આ શિલાલેખની નીચેનો એ જ સાલનો આઠ લીટીનો દૂકો સુજરાતી ભાષાનો શિલાલેખ. (ભુઓ, ચિત્ર નં. ૨૦)

(૩) મંદિરની અંદર આપણી ઠાળી બાબુના એક થાંભલા ઉપર, વચ્ચે જગ્યા ખાલી રાખીને, બે ઢુઢે કોતરવામાં આવેલ વિંસ'ં ૧૬૫૬નો, ઉપર ૭ અને નીચે ૪ મળીને કુલ ૧૧ લી'ટીનો, સંસ્કૃત શિલાલેખ. (બુઓ, ચિત્ર નં. ૧૧)

(૪) મંદિરની બહારના ભાગમાં, મંદિરની પશ્ચિમ દિશાની ઠાળી હીવાલ ઉપર, થાંભલાવાળા ઉપાશ્રયવાળી નવેળીમાં, ચોડવામાં આવેલ વિંસ'ં ૧૫૬૪નો, પાંચ લી'ટીનો, સંસ્કૃત શિલાલેખ. (બુઓ, ચિત્ર નં. ૪૨)

(૫) દેરાસરના શિખરવાળા ભાગની નીચેના ઓરડામાં સચવાયેલ એક મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા વગરના પખાસન ઉપર કોતરેલો વિંસ'ં ૧૩૦૪નો, બે લી'ટીનો, સંસ્કૃત પ્રતિમાલેખ. (બુઓ, ચિત્ર નં. ૪૧)

(૬) દેરાસરમાં, આપણી ઠાળી બાબુના એક થાંભલા ઉપર કોતરેલો, એના અક્ષરોના અતિવિલક્ષણ મરોડને લીધે બિલકુલ નહીં ઉઠેલી શકાતો (વિંસ'ં ૧૧૦૦ જેવા કંઈક અંકનો આછો ખ્યાલ આપતો), છ લી'ટીનો શિલાલેખ. (બુઓ, ચિત્ર નં. ૧૨)

આમાંના છેલ્લા (છઠ્ઠા) શિલાલેખને છોડીને બાકીના પાંચે શિલાલેખોમાંનું (જેટલું ઉઠેલી શકાયું છે તેટલું) લખાણ આ પ્રમાણે છે—

(૧) વિંસ'ં ૧૬૩૬નો સંસ્કૃત શિલાલેખ

(બુઓ, ચિત્ર નં. ૧૬)

[1] ॥ જયતુ કામિતપૂર્તિસુરદ્રુમ ત્રિદશનાથનરેંદ્રનતક્રમ ।

નિશ્ચિલકંતુહિતાર્થકૃતોદયમ [2] પ્રયમમંગલવીરક્ષિનોત્તમ ૧

સમહિમાદ્મુતશુદ્ધચરિત્રમાફ(ગ) મયમહીચહદાહતનૂનપાદ ॥

[3] મવિકમાનસસારસમાસ્કરો જયતુ પાર્શ્વક્ષિનો ગુણસાગર(ર) ૨

શ્રીમદ્રેશ્વરમહર્ષી વિજયતાં શ્રી[4]વીરપાર્શ્વૌ જિનો

શ્રીસિદ્ધાર્થનૃપાર્શ્વસેનનૃપયોઃ સર્વદનો નંદનોઃ (નો) ।

પૂર્વ પાર્શ્વવિસુ(સુઃ) પ્રતિષ્ઠિત હ[5]હાગારેડમવ[ત્] જાયકઃ

શ્રીમહીરવિમુશ્ચ સંપ્રતિ જયત્યત્રાયનાયત્વત(તઃ) ॥૩॥ હિતિ મંગલમ્ ॥

[6] શ્રીકલ્પદેસે (જેદેસે) મદ્રાવતીનામ નગરી આસીદિતિ । તસ્યાં ચ કેનચિન્મહર્ષિક-
શિરોમણિના [7] સુશ્રાવકતિલકાયમાનેન શ્રીમતા દેવચંદ્રામિષ્ઠ્યેષ્ટિપુંગવેનાનેકશતસહસ્રદ્વ્ય-
[8]વ્યયેન વીરાત્ વર્ષ ૪૪૭ શ્રીવિ(વી)રવિક્રમ(મિ) જાતઃ [1] વીરસંવત્ ૨૩ વર્ષે હદં ચૈ-
ત્યમકારીતિઃ(તિ) । તસ્મિં[9]અ શ્રીપાર્શ્વનાથપ્રતિમા મૂલનાયકપદે સ્થાપિતેતિઃ (તિ) ।
તથૈવ ચ સાંપ્રતમેવ પ્રતિમાપૃષ્ઠસ્થ[10]ગર્મશુદ્ધમિત્તૌ સમુદારાર્થમુત્તવનિતુમારબ્યાયાં વિનિર્ગત-
મેકમતિલ્લુકં તામૃ(મ્ર)પત્રં તત્ર [11] જામૂન્યેવાક્ષરાણિ વિચરંતે તથા હિઃ । ઠ. । દેવચંદ્રીય-

पार्श्वनाथदेवसातो २३ इति: [12] तल्लेखानुसारतः प्रतीयते किलेदं चैत्यं श्रीवीरात् २३ वर्षे श्रीदेवचन्द्रश्रेष्ठिना कारितमा[13]सी[दि]ति। तदनु च विक्रमसंवत् १३१५ वर्षीय दुर्गिस्त्रवेलायां संजातरीरवदशायां महाभी [14] अमृतायां समुच्छलितदेशविदेशीयानेकशतसहस्रप्रमितजन-गणेभ्योऽनवरतं वि[15]कीर्णविपुलान्नपानवस्त्रादितः स(सं)प्राप्तानन्यसाधारणयुगांतस्था-यिकीर्तिना उदारजनचूडा[16]मणिना सर्वत्र लब्धविमलचंद्रोज्ज्वलकीर्तिना सर्वदेशप्रसि-द्धेनानुपमसौभाग्यभाग्यश्रु[17]ता महर्द्धिकमौलिना साक्षाद्धनदायमानेन श्रीमता श्रेष्ठिपुंगवेन श्रीजगद्गुसानान्ना आ[18]वकशिरोमणिना विक्रमसंवत् १३२३ वर्षे महता द्रव्यव्ययैतस्य चैत्यस्य जीर्णोद्धारः [19] कृत इति। भद्रावतीनगरी च कालक्रमेण द्वीयमाना सर्वथा विलयं गता। तत्स्थान-समी[20]पे च सांप्रतीना भद्रेश्वरप्राम(भः) संवसित इति प्राचीनकालीना[5]यमितिहासः [1] इह किल वि[21]क्रमवपीक्षै(पीथै)कोनविंशतिशतकस्या(स्थे)परिष्ठप्रथमद्वितीयदशके संवत् १९०१ तः १९१७ यावत् [22] श्रीदेशलजीमहारालये श्रीदेशलजीमहारजप्रदत्तप्रचू(चु)रसाहाय्यतः श्रीक्षा[23]तिविजयेनैतस्य किञ्चित् जीर्णचैत्यस्य समारचना कृता इति तथैव पूर्वं श्रीपार्श्वनाथ[24]-प्रतिमा मूलनायकत्वेनाभूत् तां च पार्श्वं संस्थाप्य मूलनायकपदे श्रीमहावीरजिन[25]प्रतिमा रक्षते[1] इत्यमित(तः)परमिदं चैत्यं श्रीमहावीरजिनसत्कं संजातमित्यर्वाचीन[26]कालीना[5]यमिति-हासः [1] अथ संप्रतिकालीन इतिहासः प्रतन्यते तथा हि पूर्वं कि[27]ल गच्छता कालेन भद्रावतीनगर्यां विनाशमाप्तायामन्येतत् चैत्यं श्रीशासनदेयतावि[28]हितसंनिध्यमिदानल्पविभ्र-त्रातसुरक्षितं ओसंवस्य प्रचू(चु)रतरपुण्यप्राग्भारमहिम्ना[5]या[29]वधि विजयमानमवलोक्य श्री-संवस्य चित्ते भाविपरमहितकारको[5]तिशयं सुप्रशस्ते[5] [30]यमभिप्रायः समजनि यदुतात्र चैत्ये प्रतिवर्षं फाल्गुनशुक्लाष्टम्यां सर्वै(र्वै) संघ मिलय(यि)त्वा म[31]हताडंबरेण यात्रा प्रवर्त-यितव्येति [1] तथैव च कृते दृढनिश्चये संवत् १९३३ वर्षत(तः) स(सा) प्रचू[32]त्ता यात्राः (त्रा 1) तदनु च प्रतिवर्षं प्रस्फुरितया प्रसिद्धया यथा सांप्रतं च महती यात्रा भवितेति [1] [33] पतञ्च चैत्यमतिपुरातनकालीनत्वेन सांप्रतमतीव जीर्णं विलोक्य श्रीमांडवीवंदरनि[34]-वासिश्रीशोशवशावतंसश्रीवृष(वृ)शाखीय सा शान्तिदासश्रेष्ठिसुत सा पीतांबर तं (त०) जीव- [35]ण तं (त०) लघामिधानां मध्ये सा जोवण तद्भायां धीरवाई तत्सुत सा तेजसी तद्भायां सोन[36]वाई तत्सुत सा मोणसी तद्भायां मोठीवाइनाम्या आविक्रया जिनघर्मप्रभाविक्रया [37] स्वभर्तुः संकेतमनुसरत्या कोरी ५०००० पंचाशत्सहस्रव्ययेन सांप्रतं संवत् १९५४[38] वर्षे श्री खे'गारजीमहारजालये पतस्य श्रीमहावीरजिनप्रासादस्य जीर्णोद्धार[39]प्रकारिति सांप्रतीनकालीना[5]यमितिहासः ॥

इत्थं श्रीवर्द्धमानप्रभुपदकलितं [40] चैत्यमेतत् सुरम्यं

भार्तं तीर्थोपमानं समधिकमहिमाशोभितं कच्छमूर्मौ।

પ્રાચીન [41] સર્વધામ્ન(ના) સ્પ(સ્ફુ)ટમિદમચિલૈઃ સંપતીતં પ્રમાણેઃ
સંઘસ્યાનંદદેહુ પ્રતિશરદમયો પૂજ્યમાનં [42] જનોષેઘૈઃ ॥

શ્રી સુજપુરવાસ્તવ્ય(વ્ય) સુઃ સુમતી(તિ)સાગર વિને(વિનય)સાગરજીવપદેસા(શા)ન્ના
શ્રી સુ(શુ)મે ॥

આ શિલાલેખનો ભાવાર્થ—શિલાલેખની પહેલી પાંચ લીટીઓમાં ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. પછી એમાં બજાબુધું છે કે કચ્છ દેશમાં ભદ્રાવતી નામની નગરી હતી. એમાં મહાન ઋદ્ધિવાન દેવચંદ્ર નામના શ્રાવકે, લાખોના લેખે દ્રવ્ય ખરીદીને, વીર નિર્વાણ સંવત ૨૩માં, એક દેરાસર બંધાવ્યું હતું અને એમાં મૂળનાથક તરીકે શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પધરાવી હતી. અને આત્મારના વખતમાં, જીર્ણોદ્ધાર માટે, ગભરામાં મૂળનાથકની પાછળની ભીંતનું ખોદકામ કરાવવામાં આવતાં, એક બહુ જ નાનું તામ્રપત્ર મળી આવ્યું હતું. એમાં ૮ દેવચંદ્રીયપાર્શ્વનાથદેવસાતો... ૨૩ રિતિ। એ પ્રમાણે અક્ષરો (કોતરેલા) છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે, વીર નિર્વાણ પછી ૨૩ વર્ષે, દેવચંદ્ર નામ । શ્રેષ્ઠીએ આ ચૈત્ય કરાવ્યું હતું. તે પછી વિં સં ૧૩૧૫ના મહાહુકાળમાં દેશ-વિદેશના લાખો માનવીઓને અન્ન-વસ્ત્રની વહેંચણી કરીને અમર કીર્તિને વરનાર શ્રેષ્ઠીવર્ચ જગદ્ગુણે વિં સં ૧૩૨૩માં પુષ્કળ ધન વાપરીને આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. પછી ભદ્રાવતી નગરી કાળક્રમે ઘસાતી બૂસાતી સાવ નાશ પામી. એની નજીકમાં જ અત્યારે ભદ્રેશ્વર નામનું ગામ વસ્યું છે આ આનો પ્રાચીન ઇતિહાસ છે. અહીં વિક્રમની યોગલ્લીસમી સદી પછી (વીસમી સદીના) પહેલા-બીજા દાયકામાં -વિંસં ૧૬૦૧ થી ૧૬૧૭ સુધી -દેશજળ(બીજા)ના રાજ્યકાળમાં, એમણે આપેલ મોટી મદદથી, શ્રી ક્ષાંતિવિજયજીએ આ જીર્ણ દેરાસરનું કેટલુંક સમારકામ કરાવ્યું અને પહેલાં મૂળનાથકપદે શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા હતી એને પાછળના ભાગમાં પધરાવીને મૂળનાથક તરીકે શ્રી મહાવીર જિનની પ્રતિમા પધરાવી હતી. આ આનો સાંપ્રતકાલીન ઇતિહાસ છે આ પછી, સમય જતાં, ભદ્રાવતી નગરીનો નાશ થવા છતાં, શ્રીસંઘના ઘણા પુણ્યોદ્ધયને લીધે, આ મંદિરને હજી સુધી ટકી રહેલું ભેઈને શ્રીસંઘે, વિં સં ૧૬૩૪ થી, અહીં દર વરસે ફાગણ સુદ આઠમને ચાત્ર-મેળો ઠાકે કર્યો. આ અતિ પ્રાચીન ચૈત્યને ખૂબ જીર્ણ કરેલું ભેઈને, માંડવીના રહેવાસી, યોગસલાહ વંશના, વૃદ્ધશાખાના (ખરતર ગચ્છના) ૬૨૦ શા મોણસી તેજસીનાં ભાઈ મીડીખાઈ નામનાં શ્રાવિકાએ, પોતાના પતિની સૂચના પ્રમાણે, પચાસ હજાર કૌરીનું ખર્ચ કરીને, વિં સં ૧૬૩૬માં, હુજુરના સુનિ શ્રી સુસતિસાગરજી તથા વિનયસાગરજીના ઉપદેશથી, શ્રી જેંગારજી મહારાજના રાજ્યમાં, આ દેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. આ આનો વર્તમાનકાળનો ઇતિહાસ છે.

(૨) વિં સં ૧૬૩૬નો ગુજરાતી શિલાલેખ

(જુઓ, ચિત્ર નં. ૨૦)

“શ્રી માંડવીના રેવાશી શા પીતાંબર સાંતીદાસ હાં શા મોણસી તેજશી ભારજી

મીઠીબાઈએ આ સુદ દેરાસર નવો કરાવી જીરણોધાર કરાવ્યો. સં. ૧૬૩૯ના માહા સુદ ૧૦ વાર શુકરે શ્રી જીજ્ઞાસુના રેવાસી સુ. સુમતીસાગર વીનેસાગરજીના ઉપદેશથી.”

આ શિલાલેખનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. ઉપર આવેલ સંસ્કૃત શિલાલેખમાં દ્રક્ષ્ય પ્રતિષ્ઠાનું વિ. સં. ૧૬૩૯નું વર્ષ જ લખ્યું છે, જ્યારે આ શિલાલેખમાં પ્રતિષ્ઠાના વર્ષની સાથે તિથિ અને વાર પણ લખ્યાં છે, તે આ શિલાલેખની વિશેષતા છે.

(૩) વિ. સં. ૧૬૫૬નો શિલાલેખ (જીઓ, ચિત્ર નં. ૧૧)

ઉપરની ૭ લીં. ડીઓ—[1] ॥ સંવત ૧૬૫૯ વર્ષે વૈશાખ(સ)સુદિ ૫ દિને [2] અઘેહ શ્રીમદ્દેશ્વ[ર]કચ્છવાગજડપાંચા [3] લાઘનેકદેશાધીશમહારાજશ્રી [4] પ(છે) મારજીપદ્માલંકાર-વો(વી) દ્વાળ [5] જીરાજાધારાજે શ્રીતપાગચ્છા [6] ધિરાજમદ્દારકશ્રીવિજયસ(સે) નસરિ-અનૂચાન શ્રી [7] વિજયદેવસૂરિશિષ્ય શ્રીવિવેકહર્ષગણીમા(ના) નીચેની ૪ લીં. ડીઓ—[8] મુપદેશાત્ જીર્ણવિહારા(રો) દ્વારા(રં) પ્રતિમાસ્થાપના(નાં) ચ કારયા(યાં) વક્તે મદ્દે [9] શ્વરપરગણાધીશ હાલા શ્રીમણિમેલનીસુત શ્રીકુંગરજીકસ્ય શ્રીપરા (?) [10] જિનાયતનેપુ પૂજાર્થ પઞ્ચાર્થ ચ પં. વિવેકહર્ષાનામુપદેશાત્ શ્રીમારમલ [11] જી રાજા કુંદરડીપ્રામે (આની પછીનો આગળનો ભાગ સમજી શકાય એ રીતે ઉકેલી શકાતો નથી. જે અંકશેરો અધ્યક્ષરા વાંચી શકાય છે તેનો અશુદ્ધ ઉતારો કંઈક આ પ્રમાણે કરી શકાય છે : X નકળ (?) શ્રીસર્વરાજમિરાત્ ૮૯ (દ્રાક ?) પાલન (?) આનો અર્થ કંઈક એવો તારવી શકાય કે આ લેખનું પાલન પદ્મા રામજોએ સૂર્ય-ચંદ્ર તરે ત્યાં સુધી કરવું.)

ભાવાર્થ—વિ. સં. ૧૬૫૬ના વૈશાખ સુદિ પાંચમના રોજ ભદ્રેશ્વર કચ્છ વાગડ, પાંચાલ વગેરે અનેક દેશોના રાજા જે ગારજીની ગાદીએ આવેલ રાજવી શ્રી વીંઝાણજીના રાજ્યમાં તપાગચ્છના ભટ્ટારક શ્રી વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય શ્રી વિજયદેવસૂરિના શિષ્ય શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિના ઉપદેશથી ભદ્રેશ્વરના રાજા હાલા શ્રી મણિમેલજીના શ્રી કુંગરજીએ જીર્ણ મંદિરનો ઉદ્ધાર અને પ્રતિમાની સ્થાપના કરીને જિનમંદિરની પૂજા માટે, પં. શ્રી ભારમલજી રાજા (ની સાક્ષીમાં) કુંદરડી ગામ લેટ આપ્યું. (તેનું અમારા વંશજોએ સૂર્ય-ચંદ્ર તપતા રહે ત્યાં સુધી પાલન કરવું) (આ શિલાલેખ પૂરો ઉકેલી શકાયો નથી, તેથી એના ભાવાર્થમાં પણ કેટલુંક સંદિગ્ધપણું રહે એ સ્વાભાવિક છે.)

(“ વીંઝાણ ” એ કચ્છના એક ગામનું નામ છે; અહીં જે રાજાના નામ તરીકે આપ્યું છે; પણ અહીં કદાચ એનો અર્થ ‘ વીંઝાણ ગામના રાજા ’ એવો ઉદ્દિષ્ટ હોય.)

(૪) વિ. સં. ૧૫૯૪નો શિલાલેખ
(ભુઓ, ચિત્ર નં. ૪૨)

- [૧] સંવત્ વૈદાંકવાળેન્દુ સુરિશ્રીગણશેઝર(ર) ।
આજંદવિમલો જગલે પ્રતિવોધ્ય નરાધિપત્ ॥ ૧ ॥
- [૨] ક્ષત્રીણામાસ જામશ્રી દાનશૌંડીરરાવલ(લ) ।
ગોધરખ્યલુનવ્યાજેયેન દાનં વદૌ મહત્ ॥ ૨ ॥
- [૩] તુંગેયાનાં દ્વિપંચાસ(શ)ત્ ફટ્ટનામષ્ટવિંસતી(શતિ) ।
તથૈવાર્કમીતં (મિત)પ્રામાન્ વ્ [૪] તે શ્રીજી(જિ)નમંદિરે ॥ ૩ ॥
સી(શિ)વાલયે ચતુર્ગામાન્ દ્વો(દ્વિ)પંચ ચ ઉમંડવે ।
પુણ્યવાન[૫] [ક્રીતા] કીરતી (કીર્તિઃ) મુન્યકાન્ પ્રામસપ્તમૈ(મૈ) ॥ ૪ ॥
(આની પછીના અક્ષરો કંઈક આ પ્રમાણે વાંચી શકાય છે : પરતપ ગ—યચનાસ (?)
પણ એનો અર્થ એસારી શકાતો નથી).

આ શિલાલેખ પાંચ લીટીનો છે. અને એમાં ચાર શ્લોક ઉપરાંત ચૌદુ' વધુ લખાણ છે. આ શિલાલેખનું લખાણ એટલું જલ્દી થયું છે કે, એ માંડવીની પ્રતમાં તથા ભદ્રેશ્વરની પ્રતમાં આ શિલાલેખમાંના ચાર શ્લોકોનો, ભદ્રેશ્વર પશુ, ઉતારો થયેલો ન હોત તો, એ સુદૃઢ ઉકેલી શકાયું ન હોત અને એનો થોડોવણો ભાવ પણ સમજી શકાયો ન હોત.

એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—

ભાવાર્થ—વિ. સં. ૧૫૯૪માં પોતાના સમુદાયના મુગટ સમાન શ્રી અ'ણુ'દ્વિવિમલસુરિએ રાબને પ્રતિબોધ આપીને કહ્યું. (તેથી) ક્ષત્રિઓમાં દાન દેવામાં શૂરો એવો શ્રી રાવળ જામ થઈ ગયો. એણે ગામ, ભૂમિ અર્જુન એટલે સોના અને ચોડાનુ થયું દાન દીધું હતું. (એણે) તુંગેયોને (?) ખાવન, જનકદ્વાઓને અઠ્ઠાવીશ અને (ભદ્રેશ્વરના) જિનમંદિરને ચાર ગામ ભેટ આપ્યાં હતાં. મહાદેવના મંદિરને ચાર ગામ અને તુલકનને (?) દસ ગામ અને મુન્નકોને (મુંડકાઓને ?) સાત ગામ ભેટ આપ્યાં હતાં. (આ રીતે) (૧૧૩ ગામોનું) પુણ્યદાન કરીને એણે કીર્તિ ઉપાજન કરી હતી. (પછીનું લખાણ સમજાતું નથી.)^૧

૧. માંડવીની પ્રતમાં (૫૦ ૪૫) આ ચાર શ્લોકોની પહેલાં આ પ્રમાણે નોંધ મૂકી છે : “ તે વાતની (જેતારજીએ ચડાઈ ક્યાંતી વાતની) રાવલ જામને માલમ થઈ પોતાની ફેજ થઈ શ્રી પીગણથી શ્રી ભદ્રેશ્વર આપ્યા. તિહાં આણુ'દ્વિવિમલસુરિ અભ્યા. તેકને પુત્રીકે. તેણે કહ્યું : તુમે હાલારમાં રાબ્ય કરશે. એણે સાંભલી રાવ અને જેરાત ક્યાં જામ સત્તાણુ, તેની વિશ્વત છે, શ્લોક ”—

“ સંવત્ વૈદાંકવાળેનુ સુરિશ્રીગણશેઝર । આજંદવિમલો વ્યગ્રે પ્રતિવોધ્યો નરાધિપાત્ ॥ ૧ ॥
“ ક્ષત્રાણામાસ જામશ્રી દાનશૌંડીરરાવલ । ગોધરખ્યાલુનવાજેયેન દાનં વદૌ મહત્ ॥ ૨ ॥
“ તુંગેયાનાં દ્વિપંચાસત્ ફટ્ટનામષ્ટવિંસતિ । તથૈવાર્કમિતપ્રામાન્ દત્તે શ્રીજિનમંદિરે ॥ ૩ ॥

(૫) વિ. સં. ૧૩૦૪નો પ્રતિભાલેખ

(બુઓ, ચિત્ર નં. ૪૧)

[1] સં. ૧૩૦૪ વૈશાખ સુદિ ૭ ગુરો વસ્તા નાગેન્દ્રપદમામ્યાં સુતા જ્ઞાદ્ર શ્રેયાર્થં
શ્રીમદ્દાવીર[2]રવિમ્બં કારિતં પ્રતિષ્ઠિત શ્રીસરવાલગચ્છીય શ્રીવીરસૂરિમિઃ ॥

અર્થ—વસ્તા નાગેન્દ્ર (અને એની પત્ની) પદ્માએ (એમની) પુત્રી જ્ઞાદ્રના કલ્યાણ માટે,
વિ. સં. ૧૩૦૪માં વૈશાખ સુદિ ૭ ને ગુરુવારે, શ્રી મહાવીરજીં બિંબ કરાવ્યું (અને એની) પ્રતિષ્ઠા
શ્રી સરવાલગચ્છના શ્રી વીરસૂરિએ કરી.

થોડીક વિચારણા—ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમા વગરનું છતાં ઉપર મુજબ પ્રતિભાલેખ
ધરાવતું આ પદ્યાસજ્જ અહીં કયા સ્થાનમાંથી લાવવામાં આવ્યું હશે એ નિશ્ચિત રૂપે કહી શકાય
એમ નથી; તેમ જ એ લેખમાં સ્થાનતુ' નામ પણ આપેલું નથી. આમ છતાં એ ભદ્રેશ્વર તીર્થના
જિનમંદિરના ઉપરના અવાવરુ ઓરડામાં, બીજાં કેટલાંક સ્થાપત્યો (જેમાંનાં કેટલાંક જૈન
સિવાયનાં પણ છે એની) સાથે, સચવાયું છે, તેથી કહાય એવું અનુમાન કરી શકાય કે એ ભદ્રેશ્વર
તીર્થમાંના કેઈક બીજા જિનમંદિરમાં પધરાવવામાં આવેલ ભગવાન મહાવીરની પ્રતિમાતું પણ હોઈ
શકે. અને એ આવું અનુમાન કરીએ તો, એથી જરા અગળ વધીને, એક બીજું અનુમાન કરવાતું
પણ મન થાય કે, “જગદૂચરિત” ના છઠ્ઠા સર્ગના ૪૨-૪૩મા શ્લોકમાં ભદ્રેશ્વરમાંના શ્રી વીરસૂરિજી-
એ કરાવેલ શ્રી મહાવીરસ્વામીના જે જિનમંદિરમાં (પ્રાસાદે ચીરનાથસ્ય શ્રીવીરસૂરિકારિતે)
જગદૂશાએ મોટી ભમતી કરાવી હતી, તે જિનમંદિર આ પ્રતિમાવાળું તો નહીં હોય? ઉપર
આપેલ પ્રતિભાલેખમાં ભગવાન મહાવીરજી અને શ્રી વીરસૂરિજી—એમ બંને નામ આપેલાં છે,
તે બોધ શકાય છે. વળી, “જગદૂચરિત” ના ઉપર સૂચવેલ જે શ્લોકોમાં જગદૂશાએ એ મંદિરનો
છણોદ્ધાર કરાવ્યાતું નથી લખ્યું, પણ મંદિરને ફરતી મોટી ભમતી કરાવ્યાતું અને સોનાનો કળશ

“ચિવાલયે ચ્વદ પ્રામાન્વ દ્વિપેલ ચ ત્વમ્હને । પુન્યદાનક્ષતા કિર્તિ સુન્યકાન્વ ગ્રામલપ્તમૈ ॥ ૪ ॥
દેવલમાં લખેલ છે.” (આ શ્લોકોમાં અશુદ્ધિઓ ઘણી જ છે, એ બોધ શકાય છે.)

માંડવીની પ્રતમાંના આ શ્લોકની પહેલાંના લખાણમાં રાવળ જામે ૧૧૭ છોડીને હાલારમાં જતી વખતે જુદાં
જુદાં દેવસ્થાનોને ૬૭ ગામ દાનમાં આપ્યાતું લખ્યું છે, અને એની વિગત ઉપર નોંધેલ ૪ શ્લોકોમાં આપી
છે. પણ જે તે દેવસ્થાનને ભેટ આપવામાં આવેલ ગ્રામોની જે સંખ્યા આ શ્લોકોમાં જણાવવામાં આવી છે, તે
(૫૨+૨૮+૧૨+૪+૧૦+૭ મળીને) ૧૧૩ જેટલી થાય છે. ૬૭ અને ૧૧૩ વચ્ચેનો ત્રણ ફેર એક જ લખાણમાં
કેવી રીતે આવ્યો હશે અને તેનું સમાધાન કેવી રીતે કરવું તે સમજતું નથી—સિવાય કે આ શ્લોકોનો અને
એમાં આપેલ નામો તથા સંખ્યાનો અર્થ સમજવામાં કોઈ ભૂલ થતી હોય અને એનો જુદો અર્થ થતો હોય.

આ શ્લોકો આપ્યા પછી માંડવીની પ્રતમાં રાવળ જામે ભદ્રેશ્વર તીર્થને અર્પણ કરેલ બાર ગ્રામોની
યાદી આપી છે, આ યાદી આ પુસ્તકના ૧૩૬મા પાને આપી છે.

ભદ્રેશ્વરની પ્રતનો ઉતારો આ પ્રકરણને અંતે આપવામાં આવ્યો છે, એટલે એમાં આ ૪ શ્લોકો જે
રીતે નોંધાયેલા છે, તે રીતે ત્યાં નોંધી લેવામાં આવ્યા છે, તેથી અહીં આપ્યા નથી.

અને ધબાકેડ કરાવ્યાનું લખ્યું છે, એટલે આવી કદપના કે આણું અનુમાન કરવાની વૃત્તિ થાય છે. પણ આ કંઈ નિર્વિવાદ હકીકત કે નિષ્કૃંચ નથી, પણ માત્ર સામાન્ય અનુમાન કે પાંગળી કદપના જ છે, એ ખ્યાલમાં રાખવું. વળી, આ લેખ તો એક બિનપ્રતિમા ઉપરનો લેખ છે, નહીં કે અમુક બિનમંદિર સંબંધી માહિતી રજૂ કરતો; એટલે એના ઉપરથી એનો “ શ્રી વીરસુરિના ઉપદેશથી બનેલું મહાવીરચૈત્ય ” એવો અર્થ કરવો એ કેટલું સગત ગણાય એ પણ વિચારણીય છે.

(૬) બિલકુલ નહીં ઊકલતો શિલાલેખ (ભુઓ, ચિત્ર નં. ૧૨)

આ શિલાલેખમાં શરૂઆતમાં ૧૧૦૦ જેવો અંક દેખાય છે ખરો, પણ એ બહુ અસ્પષ્ટ છે અને એની પહેલાં સંવતનો સૂચક કોઈ અક્ષર નથી; એટલે એના ઉપરથી આ શિલાલેખની સાલ નક્કી થઈ શકતી નથી. વળી, શિલાલેખમાં કોઈ કોઈ છૂટક છૂટક અક્ષરો વાંચી શકાય છે ખરા, પણ એકંદર આખો શિલાલેખ એવા ગરબડિયા અક્ષરોથી ભરેલો છે કે એમાંથી કોઈ લાવાર્થ તારવી શકતો નથી.

(આ) મંદિરમાંથી હુપ્ત થયેલા (દબાઈ ગયેલા) શિલાલેખો

(૧) ડૉ. બજેસે, કચ્છના કેળવણી ખાતાના અધિકારી રાવસાહેબ શ્રી દલપતરામ પ્રાણજીવન ખજખર સાથે, સને ૧૮૭૪માં, શ્રી ભદ્રેશ્વરના દેરાસરની સુલાકાત લીધી ત્યારે એમણે ભમતીના કેટલાય થાંભલા ઉપર વિંસ'૦ ૧૨૨૩ અને ૧૨૩૫ની લેખો જોયા હતા, પણ એ જોવા વસાઈ ગયા હતા કે એનું લખાણ ભાગ્યે જ ઉકેલી શકાતું હતું. મોટે ભાગે, બ્યારે આ મંદિર બંધાતું હતું ત્યારે, ભક્તોએ પોતા તરફથી થાંભલા ભેટ આપ્યાનું એ લેખો સૂચન કરતા હોવા બોધ એ એમ એમણે નોંધ્યું છે. પાછલી ભમતીમાં સંવત ૧૧૩૪, વેશાખ સુદિ ૧૫નો એક લેખ હતો; અને એમાં કોઈ શ્રીમાળી ગચ્છના જૈને મંદિરનું કંઈક સમારકામ કરાવ્યાનું અને મંદિરને કંઈક ભેટ આપ્યાનું જણાવવામાં આવ્યું હતું. (રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ, પૃ. ૨૦૭)^૨

(૨) ડૉ. બજેસે સને ૧૮૭૪માં શ્રી ભદ્રેશ્વર વીરની સુલાકાત લીધી હતી ત્યારે રાવસાહેબ દલપતરામ ખજખર પણ એમની સાથે હતા એમ, એમના પુત્ર શ્રી મગનલાલ ખજખરના નીચે

^૨ On several of the pillars of the corridors are inscriptions dated S 1223 and 1235, but generally so obliterated that little can be made out, except that the pillars bearing them were votive offerings by individuals, made, doubtless, while the temple was being rebuilt. One in the back corridor, of more than usual length, appears to be dated 'Samvat 1134, Vaisakha, bright fortnight, 15th day,' and to be a record of repairs and perhaps of a grant to the temple by a Jaina of the Srimati gachha.

આપેલ ઉદ્દેશ ઉપરથી બાણી શકાય છે. આ સુલાકાત વખતે તો ડો. બજેસે ઉપર સૂચવેલ બે સંવતના (વિંમસં ૧૨૨૩ અને ૧૨૩૫ ના) જ શિલાલેખો બેથા હતા એમ એમના પુસ્તકમાંના ઉપર આપેલ ઉદ્દેશ ઉપરથી બાણી શકાય છે. આમ છતાં શ્રી દલપતરામ ખજખરે, ડો. બજેસનું ઉક્ત પુસ્તક પ્રગટ થયું એ જ અરસામાં, સને ૧૮૭૫માં, લખેલ “કચ્છની ભૂગોળ વિદ્યા” નામે પુસ્તકમાં (આવૃત્તિ પહેલી, પૃ ૪૭) લખ્યું છે કે “એ લેખ ખવાઈ ગયા છે, તોપણ એક બે થાંભલા ઉપર ૧૩૨૩ અને એક ઉપર ૧૩૫૮નો જણાય છે.”

શ્રી દલપતરામ ખજખરે આ મંદિરમાં વિ. સં. ૧૩૨૩ અને ૧૩૫૮ના શિલાલેખો હોવાનું પોતાના ઉપયુક્ત પુસ્તકમાં નોંધ્યું છે, તેથી એમ લાગે છે કે ભદ્રેશ્વરમાં આ સાક્ષના શિલાલેખો હોવાની વાત પોતાના પુસ્તકમાં નોંધવાનું ડો. બજેસના ધ્યાન ખેંચાર ગયું હશે અથવા કંઈય પોતાના ખીજ કોઈ પુસ્તકમાં એમણે આ વાતની નોંધ લીધી હશે.

પોતાના પિતાશ્રી દલપતરામ ખજખર અને ડો. બજેસના ઉક્ત ઉદ્દેશોને આધારે શ્રી મગનલાલ ખજખરે “શ્રી જગદૂચરિત” માં (પૃ. ૧૧૦) લખ્યું છે કે—

“હેરા ઉપર તથા આજપાસ પાછળથી બે ત્રણ વાર મરામત તથા ઉમેરા થઈ સંવત તથા લેખો ન’ખાયા છે; પણ વારંવાર ચૂનો દેતાં તેમાંના ઘણાંખરા ઠંકાઈ ગયા છે. તોપણ એક સ્તંભ ઉપર સં. ૧૩૨૩ અને એક ઉપર ૧૩૫૮ દા. બજેસ તથા મારા પિતાએ ભૂતે જઈ બેથા હતા. તે પણ કાલ ઠંકાઈ ગયા છે.....પરસાળ આજળ જે થાંભલા છે તેના ઉપર સં. ૧૨૨૩-૩૨-૩૫ના લેખો છે, તે એવા ખવાઈ ગયા છે કે તેમાંથી ખીલું કંઈ ઉઠતું નથી, પણ એટલું સમજાય છે કે તે થાંભલા બ્યારે દેવળનો ખીજ વાર જીર્ણોદ્ધાર થયો હશે ત્યારે ધર્મ અર્થે ભાવિક જનોએ કરાવેલા. પાછલી પરસાળમાં ખીજ કરતાં એક લાંબો લેખ છે તેમાંથી ‘સં. ૧૧૩૪ના વૈશાખ શુદ્ધ ૧૫’ નેટલું ઉઠે છે અને ખીલું જરાક એવું ઉઠે છે કે શ્રીમાળી ગચ્છના જીને હેરું સમરાબુ અને કંઈક ભેટ કરી હતી.”

શ્રી મગનલાલ ખજખરના ઉપરના લખાણ ઉપરથી ભેઈ શકાય છે કે એમણે ડો. બજેસે તથા શ્રી દલપતરામ ખજખરે નોંધેલ સંવતો આપવા ઉપરાંત વિ. સં ૧૨૩૨ શિલાલેખ હોવાનું પણ નોંધ્યું છે, જેનો ઉદ્દેશ ડો. બજેસે કે ડો. દલપતરામ ખજખરે એ ભેમાંથી કોઈએ કર્યો નથી. અલબત્ત, ડો. બજેસે મૂળનાયકની બે બાબુની બે જિનપ્રતિમાઓ ઉપર સં ૧૨૩૨નો લેખ હોવાનું લખ્યું છે, એને આધારે શ્રી ખજખરે આમ લખ્યું હોય તો વાત ભુલી છે; પણ એ લેખ ભદ્રેશ્વરના મંદિરના નહીં પણ એ મંદિરમાંની બે મૂર્તિઓ ઉપરના છે; અને અત્યારે તો એ બે મૂર્તિઓ પણ મંદિરમાં વિદ્યમાન નથી. (ભુજો, પૃ ૩૦)

(૩) “જેન તીર્થ સર્વ સંઘ” માં (પૃ ૧૪૦) પણ “રિપોર્ટ જોન ધી એન્ટીકવીટીઝ ઓફ કચ્છ એન્ડ કાઠિયાવાડ” (પૃ ૫૦૬-૫૦૬) નો હવાલો આપીને, ભદ્રેશ્વરના દેરા-સરમાં વિંમસં ૧૧૩૪ના લેખ ઉપરાંત વિંમસં ૧૨૨૩ અને ૧૩૫૮ના લેખો હોવાનું લખ્યું

છે, જે શ્રી હલપતરામ ખજુખરની નોંધતું સમર્થન કરે છે; અને ડૉ. ખજેંસની નોંધથી ભુલું પડે છે.

ભદ્રેશ્વર તીર્થમાં એકાદ સૈકા પહેલાં જે જે સાલના શિલાલેખો વિદ્યમાન હતા તેની ઉપલબ્ધ થતી માહિતી ઉપર પ્રમાણે છે. પણ અત્યારે તો આમાંનો એક પણ શિલાલેખ મોજૂદ નથી; બધા જ ચિત્રીના પ્લાસ્ટર નીચે એવા ઠંકાઈ ગયા છે કે આજે એનો નામમાત્ર જોટલો પણ અણસાર મળતો નથી. તેથી જો કાળે એ વિદ્યામાન હોવાની આટલી નોંધો ઉપરથી જ સંતોષ માનવાનો રહે છે.

(૪) ડૉ. ભાંડારકરે ભદ્રેશ્વરના દેરાસરના એક થાંભલા ઉપરના જે લેખની નોંધ નથી લીધી, તે લેખ ડૉ. ખજેંસે “આર્કિઓલોજિકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા” (No ૨) માં એપેન્ડિક્સ પ માં નં. ૪૩ના લેખ તરીકે છાપ્યો છે, પણ તે અશુદ્ધ છે. તેની નકલ બાણીતા પુરાતત્ત્વાચાર્ય શ્રી જિનવિજયભાઈ કરેલ પ્રેસકોપીઓના સંગ્રહમાં છે. આ આખો સંગ્રહ તેઓએ અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરને ભેટ આપ્યો છે. તેની ઠંકા નંબરની પ્રેસકોપીના પૃ. ૪૧માં જો લેખની નકલ કરેલી છે, જે આ પ્રમાણે છે—

[1] સંવત ૧૩૩૦ વર્ષે આષા[શિ]ટ સુવિધ રવાબચેહ શ્રીમદ્[3]ળહિલ પાટકે મહારાજાધિરાજ
[4] શ્રીમદ્[વ]દેવકલ્યાણચિજયરાજયે

નોંધ પ્રમાણે આ લેખ નવ લીટીનો છે, અને એમાંનો આટલો જ ભાગ વાંચી શકાય એવો તે વખતે હતો; અને પછી તો, ઉપર નોંધેલ બીજા લેખોની જેમ, જો પણ સાવ હુપ્ત થઈ ગયો ! આ શિલાલેખ કોતરવાનો હેતુ પછીની પંક્તિઓમાં નોંધેલો હશે, અને જો લીટીઓ તો જો વખતે જ શૂંસાઈ ગઈ હતી, તેથી જો બાણી શકાય એવી સ્થિતિ રહી ન હતી.

(૨) ભદ્રેશ્વરના ઉલ્લેખવાળો શિલાલેખ

ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિર સિવાયના બીજા સ્થાનના શિલાલેખમાં ભદ્રેશ્વરનું નામ મળતું હોય એવો અત્યાર સુધીમાં એક જ શિલાલેખ મારા જોવામાં આવ્યો છે. અત્યારે ભદ્રેશ્વર ગામથી દરિયા તરફ દોઢેક માઇલની દૂરી પર આવેલ ચોખંડા મહાદેવ નામે બાણીતા દેવમંદિરના એક ખોટલા ઉપર ચોડવામાં આવેલ આ શિલાલેખ ખિલકુલ અરક્ષિત સ્થિતિમાં છે. ગુર્જરપતિ સિદ્ધરાજ બપ્સિંહ દેવના ઉલ્લેખવાળો આ શિલાલેખ વિ. સં. ૧૧૬૫ અપાડ સુદિ ૧૦ ને રવિવારનો છે. છ લીટીના આ અપૂર્ણ શિલાલેખની ચોથી લીટીમાં “ઓમદ્રેશ્વરવેલાકુલ” (સાગળ કિનારે ધરાવતું ભદ્રેશ્વર) અને “મદ્રેશ્વરસ્થલે” (ભદ્રેશ્વર નામના સ્થાનમાં)—એમ બે વાર ભદ્રેશ્વરનું નામ આવે છે. આ શિલાલેખ ઘણું બાણીતો છે, અને જો ડૉ. ખજેંસના

“આકિંઓલોબિકલ સર્વે જોફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા” (No. 2), એપેન્ડિક્સ XIIIમાં નં. ૫૫ના લેખ તરીકે છપાયેલો છે. [ચિત્ર નં. ૫૩]^૩

(૩) ભદ્રેશ્વરની પ્રાચીનતાનું સૂચન કરતા અન્ય લેખો

ભદ્રેશ્વરની પ્રાચીનતાનું સૂચન કરતો સૌથી જૂનો શિલાલેખ, જેને ડૉ. બજેસે જાતે જોયો હતો, તે ભદ્રેશ્વરના દેરાસરમાંનો વિં સં ૦ ૧૧૩૪નો લેખ જ હતો, પણ, આગળ સૂચવ્યું તેમ, જે અત્યારે વિદ્યમાન નથી.

અત્યારે વિદ્યમાન આવા શિલાલેખોમાં સૌથી પ્રાચીન શિલાલેખ આશાપુરા માતાના મંદિરના એક શાંભલા ઉપરનો વિં સં ૦ ૧૧૫૮નો છે. પણ એ એટલો બધો ઘસારાઈ ગયો છે કે એમાં સંવત સિવાય બીજું કંઈ ઉઠેલી શકાતું નથી. ભદ્રેશ્વરના તળાવના કિનારે અત્યારે પણ સંખ્યાબંધ પાળિયા મોજૂદ છે. આ અંગે “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન”માં (પૃ. ૯૦) લખ્યું છે કે—“આ પાળિયા-માંના કેટલાકમાં ‘સં ૦ ૧૩૧૯ મહા વહિ પ ને સોમે’ લખેલું’ વાંચી શકાય છે. શુજરાતના લીમહેવનો ચણાવેલો કિલ્લો પાર દેશના પીઠદેવે તોડ્યો (જમજૂયરિત, સર્ગ ૫, પ્રલોક ૪) તે સમયનો આ સંવત હોય એમ લાગે છે. જમજૂશાએ વિશળદેવની મદદથી આ કિલ્લાનો પુનરાકાર કરેલો.” આ ઉલ્લેખ પ્રમાણે આ પાળિયા જમજૂશાના સમયના છે, એટલું જ નહીં, એ એમના જીવનની ભદ્રેશ્વરનો કિલ્લો ફરી બંધાવવા જેવી ઐતિહાસિક ઘટનાની સાક્ષી પણ પૂરે છે.

ભદ્રેશ્વરની પ્રાચીનતાનું સૂચન કરતા શિલાલેખો આથી વિશેષ ઉપલબ્ધ થતા હોય તો તેની માહિતી હું મેળવી શક્યો નથી.

પ્રતિમા-લેખો—ભદ્રેશ્વરના દેરાસરમાંની પ્રતિમાઓ ઉપરના લેખો ઉકેલવાનો અમે કેટલોક પ્રયત્ન કર્યો હતો; પણ એ લેખો બે કારણોસર આ પુસ્તકમાં આપી શકાયા નથી : (૧) પહેલું કારણ એ કે આવા લેખોને શુદ્ધ રીતે ઉકેલવાની મને ક્ષમતા નથી; અને (૨) બીજું કારણ એ કે ભદ્રેશ્વરમાંની પ્રતિમાઓ ઉપરના લેખોને ઉપલક દષ્ટિએ તપાસતાં ઠાંઈ પણ પ્રતિમાલેખમાં ભદ્રેશ્વરનું નામ જોવા મળ્યું નથી.

એક લેખ અંગે મહારવનો ખુલાસો—“કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન” માં (પૃ ૨૬૭) લખ્યું છે કે—

“ભદ્રેશ્વરમાં વસહિના દેરાસરમાં વિ.સ. ૧૮૭૨નો એક લેખ છે તેમાં ત્યાંના ઘસારાઈ ગયેલા પ્રાચીન શિલાલેખોનો પણ ઉલ્લેખ કરી વીર સંવત ૪૫થી ૫૪થી કપ્તાન મેકમર્ડોએ જે મંદિરને સચ્ચું કરાવવાનો તથા અસલ દસ્તુર

૩. આ શિલાલેખ આચાર્ય ત્રિભજીકર વલ્લશળ સંપાદિત “હિસ્ટોરિકલ ઇન્-સ્ક્રીપ્શન્સ ઓફ ગુજરાત” પાર્ટ ૩ ના પરચૂરણ વિભાગમાં (પૃ ૧૬૦) તથા શ્રી રામચંદ્રજી રાઠોડકૃત “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન” માં (પૃ ૨૭૬) પણ છપાયેલ છે. આ લેખને ફરી ઉકેલવાની જરૂર છે.

મળવાનો આદેશ આપ્યો ત્યાં લગીનો તથા સં. ૧૮૮૬માં ચાર્લ્સ વોલ્ટરે મદદ કરી ત્યાં લગીનો દેરાસરનો સમયે સમયે છુલોદાર થવાની સાલવારીની....વિગતોનો પુનરાલેખ કરેલો છે. "

આ લખાણને ધ્યાન દઈને વાંચતાં એનો અર્થ સમજવામાં કેટલીક મુશ્કેલી પડતી હોય એમ લાગ્યા વગર નથી રહેતું. આ લખાણમાં પહેલી નજરે જ તરી આવતી અસંગતિ એ છે કે વિંડ સં' ૧૮૭૨ના લેખમાં વિંડ સં' ૧૮૮૬ના જનાવનો ઉલ્લેખ થયો છે. આ કેવી રીતે બની શકે ? સાથે સાથે એવો પણ સવાલ થાય છે કે બધી બાબતોની અભ્યાસપૂર્વક તીવ્રવલ્લરી તપાસ કરવા ટેવાયેલા શ્રી રામસિંહભાઈ શંકોડને ધ્યાન ખેંચાર આવી અસંગતિ રહી નય એવું પણ જનવાજેગ ન લાગ્યું. આનો ખુલાસો મેળવવા હું એમને લુખમાં તા. ૨૧-૩-૧૯૭૫ના રોજ રૂબરૂ મળ્યો હતો, પણ એનો ખુલાસો મને મળી નહોતો શક્યો. એટલે તે પછી પણ એ વાત મારા મનમાં ઘોળાયા જ કરતી હતી. છેવટે એનો સંતોષકારક ખુલાસો મળ્યો, તેથી જહું આનંદ થયો.

આ વાત આ પ્રમાણે છે : ક્યારેક ભદ્રેશ્વર તીર્થની પેઢીમાંથી પ્રસાચક પંડિત શ્રી આણંદભાઈને કેટલાક જૂના લેખો (એટલે કે લખાણો) મળી આવ્યા હતા. એ લખાણોમાં આ તીર્થ સંજ્ઞાથી કંતકથારૂપ તથા બીજી માહિતી આપવામાં આવી છે. તેની સાથે એમાં એવી પણ માહિતી આપવામાં આવી છે કે—

"તિવાર પછી સં. ૧૮૭૨ કપ્તાન ચેકમરડન સાહેબને અરજ કીધી (કરી). તિણે હુકમ આપ્યો ને તમે દેવ કથા કરાવો. તમારો દરતુર અચલતો છે, તે મીલરથે. દેવ મંથે જમીન પર લાગે કરી આપ્યો ટકા પા. તેનો લેખ સં. ૧૮૭૮નો થયો છે. ફરી આરકનર (અર્વનર) સાહેબે પણ ઘણી બરદાસ્ત રાખી સં. ૧૮૭૬ ના ચીન વીઠ જો. ફરી સં. ૧૮૮૬ આરલીશ વોલ્ટર સાહેબે મદદ કરી લાદરવા વડ પ સોમે. "

આ જુલુ પાનાની એક નકલના હાંસિયામાં નોંધ કરી છે કે—

"નકલ મોકલી : (૧) રામસિંહભાઈ શંકોડને મલવા, શેઠ મોતીલાલ ભાઈને તા. ૨૮-૭-૫૫. (૨) આ. શ્રી સમુદ્રવિજયભાઈને તા. ૧૮-૧-૫૬." અર્થાત્ આ જુલુ પાનાના લખાણની એક નકલ તા. ૨૮-૭-૫૫ના રોજ, લુખના શેઠ શ્રી મોતીલાલ ગોપાલભાઈ શાંક મારફત, શ્રી રામસિંહભાઈ શંકોડને મોકલવામાં આવી હતી.

આ જુલુ લેખો (લખાણો) ને, સમય જતાં, શ્રી રામસિંહભાઈ શંકોડે જુલુ પાનામાંનાં લખાણોના બદલે "વસાઈ અગેલા પ્રાચીન શિલાલેખો " માની લીધા. અને એમાંના ઉપર નોંધેલ લખાણને જુલુ જુલુ સંવતમાં બનેલી જુલુ જુલુ ઘટનાઓના બદલે એક જ શિલાલેખમાં નોંધાયેલા પ્રસંગોરૂપે માની લીધું, તેથી એમના લખાણમાં આવી અસંગતિ રહી જવા પામી છે. આ લખાણની નકલ એમને સને ૧૯૫૫માં મળી અને એમનું "કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન" પુસ્તક ત્યાર પછી ૩૪ વર્ષે, સને ૧૯૫૬ની સાલમાં, ખેંચાર પડ્યું, એટલે આટલા લાંબા સમયના ગાળામાં જૂના લખાણને એક લેખ એટલે કે શિલાલેખ માની લેવા જેવી સરવચ્ચ ઘર્ષ હોય એ જનવાજેગ, છે,

આ જુના લેખોની નકલ આ પ્રમાણે છે—

॥ શ્રી ક્ષુદ્ર દેશ મધ્યે જૈન જગ્યા જુની છે. તેના દસ્તક દેવલમાંથી ઉતાર્યા છે. તેની વિગત—વિ. સાં. ૧૮૭૨ વર્ષે મેકમડન સાહેબના હુકમથી શુર્ણદ્વાર થયો છે.

॥ વિરાત ૪૫ સે સિદ્ધસેન રાજ થયો. વિગલ કેવલીના ઉપદેશથી જિનપ્રાસાદ કૃતા. વિજયશેઠ, વિજયાકુમારી શીલવત આચાર્યો તે જિન શાપના કાલે.

॥ વિરાત ૨૨૩ સંપ્રતી રાજ થયો. સવા લાખ જિનપ્રાસાદ કૃતા. તિર્કા શુર્ણદ્વાર થયો.

॥ તિવાર પછી કાલીકાચાર્જને ભાણેજે શુર્ણદ્વાર કૃતા. સાદી પાતર્યાને વારે.

॥ તિવાર પછી સંવત ૬૨૧ ચાવડાએ કૃતા.

॥ તિવાર પછી જગજીસાએ શુર્ણદ્વાર કરી ઘનશાલા સદમત બાંધુ. સાં. ૧૧૭૬.

સુરંજ થઈ સંચરીઓ	દેશ પડ્યો દુઃકાલ;
વડા શહેર ખડલાયા	વાર ચડ્યો શ્રીમાલ.
જાનને ક્યું ભીલે	ધાર ઘૂત નિરવાહ;
કે ભાણ વારાહ	કે શવતો સહાવું.
પાપી પડ્યો સાજી મીલ્યો	જોલ બંધ બાંધો ખરો;
જગજીસા મેલ રે શવતો	નહીં પડું કાલ પનરોતરો.
મુકા બાઠ સહસ	દીધ વીસલ વણવીરને;
બાર સહસ મુકા દીધા	સીંધુઓ હમીરહ.
મજનવ સુલતાન	સહસ મુકા એકવીસહ
બાલવ સહસ પંચાશ	સહસ મેવાડહ છતીસહ.
રાત સંધાર એણી પરે	હુઓ બારસે તીસતરે;
જગજીસા સોલા તણે	કીધી પ્રસિદ્ધ પનરોતરે.

॥ સંવત ૧૨૦૮ તપાગજ આચાર્ય કૃતા તપસી જગચંદ.

॥ સંવત ૧૨૮૮ વસ્તુપાલ તેજપાલ કૃતા.

આસરાજ પોરવાડ	તીણે નાતરો કીનો;
તિણે દોય પુત્ર જવયા	તદધન કમલ દીનો
દબા કીઆ દાખીને	બાર વાણોતર કલી;
ધરણીધર ધરરાજ	ન્યાત મોરાશી મેલી.
રાય ભય નવી આણીઓ	શ્રી શ્રીમાલ વીસા વરે;
ચમશીર સુદી પાંચમી દીને	સંવત બાર પંચોતરે.

॥ સાં. ૧૩૩૫ વાલેલા ચારંગદે શુર્ણદ્વાર કરી સદામતમે ગ્રામ બંદર હંબર હણુમ છત્રીય હણુમ દતા વંશપરંપરા.

॥ તીવાર પછી સં. ૧૫૬૬૪ રાવલ જામે ગ્રામ ગાર સદાવતરે દીધા. ૭૭ મૂકી હાવાર લીધા; તેમના બલથી જેઠુઆણું રાજ લીધું.

॥	સંવત વેદિકમાલિક	સુરીશ્રી જ્યોતેશ્વર;
	આશ્વંદવિમલ	પ્રતિજોષ્ઠો નરાધિપાન. (૧)
	ક્ષત્રીણામીસ જમશી	દાનસૌંદ્રીર રાવલ;
	ગોધરપ્પાલુન વાળે	ચેન દાન દ્વૈ મહાન. (૨)
	દુર્ગીઆના દીપચામત	કૃત્તાનામદ્રવિષતી;
	તથૈવાર્કસિદ્ધ ગ્રામાન્	દત્ત શ્રી જિનમંદિર. (૩)
	સીતલદે [ચૈ] ગ્રામાન્	દિ પંચ ચ ત્રિમંડલ;
	પુન્યદાનકૃત કિર્તી	મુન્યકાન્ ગ્રામ સતતૈ: (૪)

॥ તીવાર પછી સં. ૧૬૫૯ વેશાખ સુદી ૫ મહારાઓશ્રી ભારમલજી કુંદ્રી હતા સદાવતેષુ.

॥ તીવાર પછી સં. ૧૭૬૫ મોસમવેગનું લક્ષર આબુ તેજે દેલ ખંડિત કર્વા. સં. ૧૭૮૫ બીલંદખાન તિજે કરી દેલ લંચ થયો ગરબદ મુકી.

॥ તીવાર પછી સં. ૧૮૭૨ કપ્તાન મેકમરડન સાહેબને ગરબ કાપી (કરી), તિજે કુકમ આખો જે તમે દેરા સમા કરાવો. તમારા હસ્તુર અસલનો છે તે ગ્રીહરથે. દેલ મંખે જમીન પર લાગો કરી આખો દેલ પા. તેનો લેખ સં. ૧૮૭૮ નો થયો છે. ફરી આરઠરનર (ગવર્નર) સાહેબે પછી ઘણી બરદાસ્ત રાખી. સં. ૧૮૭૯ના ચીત વીંદ ૭ થે.

॥ ફરી સં. ૧૮૮૬ આરલીસ વોલ્ટર સાહેબે મદત કરી લાદરવા વડ ૫ સોમે. "

આ જૂના લખાણને આધારે આ તીથંદુ આધુનિક ભાષામાં સવિસ્તર વર્ણન, પંડિત શ્રી આશ્વંદજીભાઈએ વિં. સં. ૨૦૧૧ ની આસપાસ લખાવી રાખેલ, તે આ તીથં સંબંધી વિવિધ ભતની માહિતીની સાથે, આપવામાં આબુ છે. અને આ બધી સામગ્રી તીથંની પેઢીમાં સાચવી રાખવામાં આવી છે.

અહીં એ વાત બહુવી ઉપયોગી થઈ પડશે કે આ તીથં સંબંધી માંડવીમાંથી જે પ્રત મળી આવી હતી એમાં પથ્થુ, કેટલાક ફેરફાર સાથે, લગભગ આવી જ માહિતી નોંધવામાં આવી છે.

એમ લાગે છે કે યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીએ આ તીથં સંબંધી પરંપરાગત-કથા-તંત્રકથા-રૂપ-જે માહિતી એકત્ર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, લગભગ એને અનુરૂપ માહિતી ભદ્રેશ્વરની પ્રતમાં તથા માંડવીની પ્રતમાં સંગ્રહી લેવામાં આવી છે. વળી, યતિ શ્રી ખાંતિવિજયજીની હયાતી દરમ્યાન પેટ્રું તામ્રપત્ર મળી આબુ ન હતું, તેથી એનો આ બંને પ્રતોમાં લખાણમાં કોઈ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. એટલે આ બંને પ્રતોમાં સંગ્રહવામાં આવેલી માહિતી આ તામ્રપત્ર મળી આબુ તે પહેલાંની જ છે.

૪. અહીં વિં. સં. ૧૫૬૪ જોઈએ. આ પ્રસંગને લગતા ચારે શ્લોકોમાં ઘણી અશુદ્ધિઓ છે, એટલે એ જેમના તેમ જ આપ્યા છે.

વહીવટ અને સગવડો

કોઈ પણ સ્થાન તીર્થયાત્રાના ધામ તરીકે જનસમૂહમાં વિખ્યાત બને છે, એમાં એ સ્થાન સાથે સંકળાયેલ કોઈ પણ વિશિષ્ટ ધાર્મિક ઘટના સૌથી મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આવી ઘટનાઓ આવાં સ્થાનોને 'પવિત્રતાનું' ગૌરવ આપે છે; અને તેથી સમાજમાં એનો મહિમા ઉત્તરોત્તર વિસ્તરવા લાગે છે. તેમાંય આવી ઘટના જેટલી વધુ પ્રાચીન હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં, મોટા ભાગે, એ સ્થાન જનતાને માટે વિશેષ આકર્ષક અને આદરને પાત્ર બની રહેતું હોય છે—આમ થવામાં માનસશાસ્ત્ર (પ્રાચીનતા તરફ વિશેષ અતુરાજ ધરાવવાની મનોવૃત્તિ) પણ કંઈક કામ કરતું હોય એમ લાગે છે. અને જ્યારે અમુક સ્થાન એક ધર્મસ્થાન કે તીર્થધામ તરીકે લોકહૃદયમાં શ્રદ્ધા-ભક્તિનો આધાર બની જાય છે ત્યારે, મુશ્કેલી કે પૈસાની તંગી વેડીને પણ, લોકો એની યાત્રા કરીને કૃતાર્થ થવાની ભાવના સેવે છે અને એ માટે પ્રયત્ન પણ કરે છે.

તેમાં પણ જ્યારે આવાં તીર્થસ્થાનોનું વ્યવસ્થાતંત્ર ઉત્તમ પ્રકારનું હોય છે અને એ યાત્રાળુઓની દરેક પ્રકારની સગવડો સાચવવા માટે ભગ્ન અને પ્રયત્નશીલ હોય છે, ત્યારે તો તીર્થસ્થાન તરફની શ્રદ્ધા-ભક્તિમાં તથા લોકચાહનામાં ઔર વધારો થઈ જાય છે અને એવાં તીર્થસ્થાનોની યાત્રાનો લાભ લોકો વધુ ને વધુ સંખ્યામાં લેવા પ્રેરાય છે. કચ્છના પ્રસિદ્ધ શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસઈ જેન તીર્થની યાત્રાનો લાભ લેવા વધુ ને વધુ યાત્રિકો પ્રેરાય છે એમાં, જેમ આ તીર્થની પવિત્રતા અને પ્રાચીનતા મુખ્ય નિમિત્તરૂપ છે તેમ, એ તીર્થની વહીવટી સુવ્યવસ્થા અને યાત્રાળુઓ માટે કરવામાં આવેલી વિવિધ પ્રકારની સગવડોનો ફાળો પણ ઘણો મહત્વનો અને પ્રશંસાપાત્ર છે. એટલે આ તીર્થના વહીવટની તથા એમાં સુલભ થતી સગવડોની કેટલીક વિગતો જાણવી જોઈએ.

શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજીની સંસ્થા

આ તીર્થના ઉત્કર્ષની વિગતો તપાસતાં એમ સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે, છેલ્લા છણોદ્ધાર પછી-વિં સં ૧૯૩૬માં આ તીર્થની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી તે પછી-આ તીર્થના ઉદયનો વિશેષ પુણ્યયોગ જાગી ઊઠ્યો હતો; અને તેથી એનો મહિમા વિસ્તરતો વિસ્તરતો અત્યારે તો ભારતવ્યાપી થઈ ગયો છે; અને દેશના નજીકના તેમજ દૂર દૂરના પ્રદેશોમાંથી મોટી સંખ્યામાં યાત્રિકો આ તીર્થભૂમિની વંદના માટે આવવા લાગ્યા છે. અને, આના એક આનુષંગિક પરિણામ

તરીકે, આ તીર્થની આવકમાં પણ ઉત્તરોત્તર વધારો થતો જાય છે. આવકનો આ વધારો પણ આ તીર્થ તરફની શ્રીસંઘની વધતી જતી ભક્તિ અને આહવાની ગૌરવકથા બની રહે એવો છે.

આ તીર્થના છેલ્લા જીર્ણોદ્ધારની પ્રતિષ્ઠા વિં સં ૧૬૩૬માં થઈ તે પછી દસેક વર્ષ બાદ કચ્છના સમસ્ત સંઘના આગેવાનો કે પ્રતિનિધિઓએ, ભદ્રેશ્વર તીર્થની પવિત્ર છાયામાં એકત્ર થઈને વિં સં ૧૬૫૦ના વેશાખ સુદિ બીજ ને સોમવારના રોજ—અક્ષય તુલીયાના મહાપર્વની આગલી સંધ્યાએ—શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસઈ તીર્થના વહીવટ માટે શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજી નામે એકસ્વતંત્ર સંસ્થા કે પેઢી સ્થાપવાનું અને એનો અમલ પણ એ જ તિથિથી શરૂ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું. અને, આવો નિર્ણય થયા પછી વધુ કાળક્ષેપ કર્યા વગર, એ વર્ષમાં (વિં સં ૧૬૫૦ ની સાલમાં) જ એ સંસ્થાનું બંધારણ ઘડી કાઢીને કચ્છના શ્રીસંઘ પાસે એ મંજૂર પણ કરાવી લેવામાં આવ્યું હતું.

આ ઉપરથી ભેઈ શકાય છે કે કચ્છના જૈન મોવડીઓ પોતાના આ પ્રાણપ્યારા તીર્થનાં વહીવટ અને સંચાલન સુચારુ રીતે થતાં રહે એવું કાર્યક્ષમ વ્યવસ્થાતંત્ર ઊભું કરવા માટે કેટલા ઉત્સુક હતા. આવું વિશ્વાસપાત્ર અને શક્તિશાળી વ્યવસ્થાતંત્ર તૈયાર કરવામાં મુંઝવેમાં વસેલા કચ્છના જૈન અગ્રણીઓના માર્ગદર્શને પણ ધણો મહત્વનો અને ઉપયોગી ફાળો આપ્યો હશે એમ કહેવું ભેઈએ. અને, ભણે શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઢીની સ્થાપના કરવા પાછળની કચ્છના મોવડી-ઓની ભાવના, શતકળ કમળની જેમ, વિશાળ રૂપમાં સફળ થઈ હોય એમ, આ તીર્થ છેલ્લા કેટલાક દાયકાઓમાં ખૂબ ભક્તોજલાલ અને લોકપ્રિય બન્યું છે—તે એટલે સુધી કે જૈનધર્મની અનુયાયી ન હોય એવી વ્યક્તિઓ પણ ધર્મભાવના અને કળાના સંગમ સમા આ તીર્થના દર્શને ઠીક ઠીક સંખ્યામાં આવવા લાગી છે; અને તીર્થના ભવ્યતા અને વ્યવસ્થા ભેઈને ખૂબ પ્રભાવિત થઈને જાય છે.

શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઢીની સ્થાપના કરવામાં આવી તે પહેલાં પણ આ તીર્થની વ્યવસ્થા કચ્છનો સંઘ જ સંભાળતો હતો. એમ લાગે છે કે એ વખતે કચ્છનાં જુઠાં જુઠાં શહેરો, ગામો અને ગચ્છોના વગદાર અને ધર્મભાવનાશીલ મોવડીઓના બનેલ મંડળ દ્વારા, મહાજનના ધોરણે અથવા જૈન સંઘની પરંપરાગત સંઘવ્યવસ્થાને ધોરણે, આ તીર્થનો વહીવટ ચલાવવામાં આવતો હશે; પણ એની વિગતો મળી શકી નથી એટલે અહીં એ જાગેની માહિતીની નોંધ કરી શકાઈ નથી. પણ અંગ્રેજી રાજ્યવ્યવસ્થાની અસર જેમ આપણા દેશનાં અનેક ક્ષેત્રો ઉપર પડી હતી, તેમ ધર્મક્ષેત્રો અને ધર્મતીર્થોના વ્યવસ્થાતંત્ર ઉપર પણ પડી હતી; અને એથી ધર્મતીર્થોના વહીવટ માટે પણ બંધારણો ઘડી કાઢવાની આવકારદાયક પ્રથા શરૂ થઈ હતી.^૧ તેથી, સમયની

૧. અહીં એ બહુવું ઉપયોગી થઈ પડશે કે આપણા ઓ જૈન સ્વેતાંજરચૂંતિ પૂજક સંઘોની પ્રતિનિધિસંસ્થા શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીની સરખાતે તે અહીંસો વર્ષ કરતાં પણ પહેલાં થયેલી હતી; છતાં, એ વખતે એનો કારોબાર જૈન સંઘની પરંપરાગત સંઘવ્યવસ્થા અથવા પ્રણાલિકાના ધોરણે જ ચાલતો હતો; અને એવું કાવદેસરનું બંધારણ તો, ઓ ભદ્રેશ્વરની ઓ વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઢીની સ્થાપનાનો કચ્છના શ્રીસંઘે વિં સં ૧૬૫૦માં

આ માંગ અને જરૂરિયાતને માન આપીને, શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસઈ જૈન તીર્થના વહીવટ માટે કચ્છના સંઘાએ પશુ શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઢીની સ્થાપના કરવાનો સ્તુત્ય નિર્ણય કર્યો હતો અને ટૂંક સમયમાં એતું રીતસરનું બંધારણ પશુ ધડી કાઢ્યું હતું—જાણે તીર્થનું વ્યવસ્થાતંત્ર સારી રીતે ચાલતું રહે એ માટે મજબૂત અને ધ્યેયલક્ષી પાટા જ નંખાઈ ગયા હતા ।

બંધારણની કેટલીક બાબતો જેવી યાબતો

ઉપર સૂચવ્યું તેમ, શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઢીનું પહેલું બંધારણ તો, એ સંસ્થાની સ્થાપનાના વર્ષમાં—વિં સં ૧૬૫૦ની સાલમાં—જ વડવામાં આવ્યું હતું. અને સુબઈ રાજ્યના પશ્ચિમક એરિટેબલ ટ્રસ્ટ એક્ટ સુજબ તા. ૧૫-૧૨-૧૬૫૩ના રોજ (વિં સં ૨૦૧૦ ની સાલમાં) આ તીર્થની પેઢીની ધર્મોદ્ધાર ટ્રસ્ટ તરીકે સરકારમાં નોંધણી પશુ કરાવી લેવામાં આવી હતી, એટલે, વિં સં ૧૬૫૦ના પહેલા બંધારણના બદલે, આ નોંધણી કરાવતી વખતે જે બંધારણ સરકારમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું, તેમાંની જ કેટલીક મહત્વની કસમોની અહીં રજૂઆત કરવામાં આવે છે.

આ બંધારણ (ટ્રસ્ટડીડ) ની શરૂઆતમાં જ જણાવવામાં આવ્યું છે કે : “અમે, શ્રી કચ્છી જૈન પ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક સમગ્ર સંઘ, જે શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજી ટ્રસ્ટના નામે પશુ યોજાયા છે, તેના હોદ્દાના દ્રસ્ટીઓ છીએ.” મતલબ કે શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઢી કચ્છના સમગ્ર જૈન પ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘે સ્થાપના કરેલી સંસ્થા છે, અને તેથી એ કચ્છના સમગ્ર જૈન પ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે.

ટ્રસ્ટની આ નોંધણી કરાવતી વખતે કચ્છના જે ૧૩ જૈન કાર્યકરોનો ટ્રસ્ટડીડમાં દ્રસ્ટીઓ તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો, તેઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે—

૧. શ્રી ખુશાલભાઈ સાકરચંદ નગરશેઠ, ભુજ
૨. „ નેમીદાસભાઈ દેવજી શાહ, ભુજપુર
૩. „ મોતીલાલભાઈ ગોપાળજી શાહ, ભુજ
૪. „ પ્રેમચંદભાઈ સાકરચંદ શાહ, માંડવી

નિર્ણય કરીને એ જ વર્ષમાં એતું બંધારણ ધડી કાઢ્યું, તેથી શેઠાક વર્ષ પહેલાં—વિં સં ૧૬૩૬ (સને ૧૮૮૦)ની સાલમાં—જ સકલ સંઘે મળીને, શ્રીમદ્ધર્મ શ્રી પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈની આગેવાની નીચે, જૈનપુરી અમદાવાદમાં ધડી કાઢ્યું હતું. આ પછી બેઝીસ વર્ષે, વિં સં ૧૯૬૮ (સને ૧૯૧૨) માં નગરશેઠ શ્રી કસ્તુરભાઈ મણિભાઈની આગેવાની નીચે પેઢીના બંધારણમાં જરૂરી સુધારાવધારા કરવામાં આવ્યા હતા અને છેલ્લે છેલ્લે, ૫૭ વર્ષ બાદ, વિં સં ૨૦૨૫ (સને ૧૯૬૯) માં જૈન સંઘના મુખ્ય અગ્રણી શ્રીમદ્ધર્મ શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈના અધ્યક્ષપદે આ બંધારણમાં આવશ્યક સુધારાવધારા કરીને એને “ નિયમાવલી ” નું રૂપ આપવામાં આવ્યું છે.

૫. શેઠ ધનજીભાઈ શામજી શાહ, કોટડી મહાદેવપુરી
૬. " પ્રેમજીભાઈ ગણુશી શાહ, નવાવાસ
૭. " રવજીભાઈ ખીમરાજ શાહ, નવાવાસ
૮. " હીરજીભાઈ લલાભાઈ શાહ, હાલાપુર
૯. " નાયક બેઠાભાઈ નરસી, કોઠારા
૧૦. " નરપતભાઈ નેમીદાસ શાહ, જુજપુર
૧૧. " હામજીભાઈ સાકરચંદ શાહ, સુન્દા
૧૨. " મૂલચંદભાઈ રાચસી વોરા, અંબાર
૧૩. " જુમખલાલભાઈ લક્ષ્મીચંદ મહેતા, માંડવી

ટ્રસ્ટના ઉદ્દેશો—કચ્છનાં જિનમંદિરોના હિતને અને જૈનધર્મના ઉદ્ધારના વિચારને ધ્યાનમાં રાખીને ટ્રસ્ટના ઉદ્દેશો (કલમ બીજી) નીચે મુજબ વ્યાપક રાખવામાં આવ્યા છે—

"(અ) શ્રી ભદ્રેશ્વરનાં વસઈનાં દેરાસરોના કુલ વહીવટ કરવો, અને જૈનધર્મના ઉદ્ધાર સારૂ સામાન્ય રીતે કામ કરવું, અને ખાસ કરીને જૈનધર્મના હિત કે ઉપયોગ માટે કોઈ પણ સંસ્થા કે ફંડ કે ફાળા જે આ સંસ્થાને સોંપવામાં આવે તેના તમામ પ્રકારનો વહીવટ કરવો.

"(બ) કચ્છના કોઈ પણ દેરાસરનો વહીવટ બરાબર ચાલતો ન હોવાનું જણાય અથવા વહીવટ સુધારવા જેવું જણાય તો તે માટે સ્થાનિક સંઘની સાથે મળી અથવા બીજી રીતે સૂચના અને સલાહ આપવી અને માર્ગ બતાવવો.

"(ક) કચ્છના કોઈ પણ દેરાસરની સ્થિતિ સંજોગવશાત નમળી પડી ગઈ હોય અને નિભાવ કરવામાં પણ મુશ્કેલી પડતી હોય અથવા મરાઠત કે જીર્ણોદ્ધારની જરૂર જણાય તો પ્રાપ્ય સાધનો દ્વારા અથવા આ સંસ્થાની પેઢી તરફથી તેની સ્થિતિ સુધારવાના ઉપાય લઈ શકશે. અને એવી રીતે નિભાવ થતા દેરાસરનો વહીવટ પોતે અથવા પોના તરફથી પેઢા સમિતિ ચારફતે કરી શકશે."

બંધારણમાં ફેરફાર અંગે આ ટ્રસ્ટહીડમાં નીચે મુજબ જાહેર કરવામાં આવી છે—

"(૪) આ ટ્રસ્ટ અંગેની સઘળી સત્તાઓ શ્રી કચ્છ જૈન ચેતાંબર મૂર્તિપૂજક સમગ્ર સંઘના સામાન્ય સમૂહ ઉત્પત્ત રહેશે; અને પ્રત્યેક સમયના ટ્રસ્ટીઓ પોતાનું કામકાજ તે સામાન્ય સમૂહની સાધારણ સૂચના તથા દેખરેખ નીચે કરશે. આ ટ્રસ્ટના બંધારણ તથા કાયદા કનુનોમાં કોઈ સુધારો કરવો હોય તો શ્રી કચ્છી જૈન ચેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘની વિધિસર બોલાવેલ સામાન્ય સમૂહની મિટીંગ બોલાવવી, જેની અંદર ઝોઝામાં ઝોઝા ૧૦૦-એકસો પ્રતિનિધિઓ હાજર હોય, અને આવા સુધારાને સંમતિ આપતો દરેક ઝોઝામાં ઝોઝા સ્થાનિક સંઘના હાજર રહેલા પ્રતિનિધિઓના કુલ ભાગના અનુપ્રોદનવાળી હોય તો જ તેવો સુધારો કરી શકશે."

સંસ્થાના બંધારણની આ ચોથી કલમથી ભેઈ શકાય છે કે એમાં કચ્છના જૈન પ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક સમગ્ર સંઘને સર્વોપરિ સ્થાન કે સત્તા આપવામાં આવેલ છે.

દ્રુસ્ટીઓ, પ્રસુખ અને મેનેજીંગ દ્રુસ્ટી—આ બંધારણની કલમ (૬) તથા (૬અ) મુજબ સંસ્થાના સંચાલન માટે ૧૨ દ્રુસ્ટીઓની નિમણૂક કરવાની સત્તા જનરલ સભાને આપવામાં આવી છે. આ બાર દ્રુસ્ટીઓ પોતામાંથી એક દ્રુસ્ટીની પ્રસુખ તરીકે અને બે દ્રુસ્ટીઓની મેનેજીંગ દ્રુસ્ટીઓ તરીકે વરણી કરશે. અને દ્રુસ્ટી મંડળને જરૂર જણાતાં તે બે વધુ દ્રુસ્ટીઓને ચૂંટી શકશે. અને આ દ્રુસ્ટી મંડળના પ્રસુખ શ્રી કચ્છી જૈન શ્રવેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘના પ્રસુખ પણ ગણાશે.

“પ્રતિનિધિ—(૯) એક સો ઘર કે તેથી ઓછાં ઘરવાળા દરેક સ્થાનિક સંઘ ચાર પ્રતિનિધિઓ, અને તે ઉપરાંત દરેક ખંચ કે તેથી ઓછાં ઘર મુજબ એક વધુ પ્રતિનિધિ નીમશે અને એ રીતે સ્થાનિક સંઘ તરફથી નીચાઈ કે ચૂંટાઈને આવેલાઓને પ્રતિનિધિઓ કહેવામાં આવશે.”

આ પ્રમાણે શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઢીને કારોબાર સરખી રીતે ચાલી શકે એટલા માટે આ દ્રુસ્ટીડેમાં જરૂરી બધી જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. અને સને ૧૯૫૩ની સાલમાં નોંધાવવામાં (રજિસ્ટર્ડ કરાવવામાં) આવેલ આ બંધારણમાં કુલ ૫૭ કલમો રાખવામાં આવી છે અને કેટલીક મુખ્ય કલમોમાં પેટાકલમો પણ ઉમેરવામાં આવી છે.

પેઢીની સ્થાપનાથી તે અત્યાર સુધીના દ્રુસ્ટીઓની યાદી

દેરાસરના પ્રવેશદ્વારની બહારના ભાગમાં સંસ્થાના સ્વર્ગસ્થ, નિવૃત્ત અને અત્યારના દ્રુસ્ટીઓની બે ચાદી, એમની સેવાઓની સાલવારી સાથે, મૂકવામાં આવી છે, તે નીચે મુજબ છે—

વિં સં ૨૦૦૯ સુધીના સહગત દ્રુસ્ટીઓ

૧. શા. સાકરચંદ પાનાચંદ,	ભુજ	પ્રસુખ	(વિં સં ૧૯૫૦ થી ૨૦૦૮)
[ચિત્ર નં. ૫૪]			
૨. „ માણિકચંદ શામજી,	માંડવી	દ્રુસ્ટી	(વિં સં ૧૯૫૦ થી ૧૯૬૭)
૩. „ નરસી તેજસી,	ભુજપુર	„	(વિં સં ૧૯૫૦ થી ૧૯૮૬)
૪. „ આસુભાઈ વાઘજી,	હુર્ગીપુર	મે. દ્રુસ્ટી	(વિં સં ૧૯૫૦ થી ૧૯૭૫)
[ચિત્ર નં. ૫૫]			
૫. „ સોમચંદ ધારશી,	અંભાર	દ્રુસ્ટી	(વિં સં ૧૯૭૭ થી ૧૯૬૨)
૬. „ ટોકરસી મૂલજી,	ભુજપુર	મે. દ્રુસ્ટી	(વિં સં ૧૯૭૭ થી ૧૯૬૫)
૭. „ પરસોત્તમ અમરસી,	માંડવી	દ્રુસ્ટી	(વિં સં ૧૯૭૭ થી ૧૯૬૦)
૮. „ શામજી દેવસી,	કોટડી	„	(વિં સં ૧૯૭૭ થી ૧૯૬૨)
૯. „ નારાણજી પરસોત્તમ,	માંડવી	„	(વિં સં ૧૯૬૧ થી ૨૦૦૪)
૧૦. „ વલ્લભજી નરસી,	ભુજપુર	„	(વિં સં ૧૯૬૧ થી ૨૦૦૮)

૧૧. શ્રી દેવજી ટોકરસી, બુજપુર મે. ટ્રસ્ટી (વિં સં ૧૯૬૬ થી ૨૦૦૭)

[ચિત્ર નં. ૫૬]

૧૨. „ માણેકલાલ પરસોત્તમ, માંડવી ટ્રસ્ટી (વિં સં ૨૦૦૫ થી ૨૦૦૬)

ઉપરની યાદી ભેતાં બે ત્રણ બાબતો ખાસ ધ્યાન જોઈ છે, તે આ છે : (૧) બે સાલમાં થોડ વર્ષમાન કલ્યાણજીની પેઢીની સ્થાપના થઈ અને એવું જ બારણુ વડાજી તે છેક વિં સં ૧૯૫૦ની સાલથી તે વિં સં ૨૦૦૮ની સાલમાં સ્વર્ગવાસ થયો ત્યાં સુધી એકધારાં ૫૮ વર્ષ સુધી બુજના નગરશેઠ શ્રેષ્ઠીવચ્ચે શ્રી સાકરચંદ પાનાચંદ શાએ પેઢીજી અને કચ્છના શ્રી જૈન પ્રવેતાંબર મૂર્તિ-પૂજક સંઘ સમસ્તજી પ્રમુખપદ સંભાળ્યું હતું. આ રીતે લગભગ છ ઢાયકા સુધી પ્રમુખપદ સંભાળનાર આપણા એ શ્રાવણી મહાનુભાવ ધર્મભાવના, શાસનસેવાની ધન્ય, કાર્યકુશળતા, સૌને સાથે રાખીને કામ કરવાની કુનેહ, કચ્છના જૈન સંઘ ઉપરનો પ્રભાવ, શાણપણ, દીર્ઘદષ્ટિ વગેરે કેટલા બધા ગુણો ધરાવતા હશે એનો ખ્યાલ આવી શકે છે. (૨) શ્રી આસુભાઈ વાઘજીએ આ પેઢીના મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી તરીકે કેટલી બધી નિષ્કાલરી સેવા બબલી હતી, એની સાક્ષી દેરાસરના પૂજમંડપમાં, મૂળનાચકની સામેસામ, મૂકવામાં આવેલ એમનું આરસતું બસ્ટ પૂરે છે. અને (૩) આ પેઢીની સ્થાપના થઈ ત્યારથી મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી નીમવાની પ્રથા અપનાવવામાં આવી હતી.

આજ (નિવૃત્ત થયેલા) ટ્રસ્ટીઓ

૧. શા. હામજી મોણસી, માંડવી ટ્રસ્ટી (વિં સં ૧૯૫૦ થી ૨૦૦૮)

૨. „ હીરજી લેલાભાઈ, ઢુર્ગાપુર મે. ટ્રસ્ટી (વિં સં ૧૯૭૭ થી ૨૦૦૮)

૩. „ કુંવરજી સુરજી, ઢુર્ગાપુર ટ્રસ્ટી (વિં સં ૧૯૬૧ થી ૨૦૦૮)

૪. „ હામજી ધારશી, અંબાર ટ્રસ્ટી (વિં સં ૧૯૬૪ થી ૨૦૦૬)

આ યાદીમાં જણાવ્યા મુજબ માંડવીના શા. હામજીભાઈ મોણસીએ પણ, નગરશેઠ શ્રી સાકરચંદ પાનાચંદની સાથેસાથ, પેઢીના સ્થાપનાના સમયથી-વિં સં ૧૯૫૦થી-તે વિં સં ૨૦૦૮ સુધી, ૫૮ વર્ષ સુધી, પેઢીની સેવા કરી હતી; અને તે પછી તેઓ સંસ્થાના ટ્રસ્ટી તરીકેની જવાબદારીથી મુક્ત થયા હતા.

પેઢીની સેવા કરનાર વિદ્યમાન ટ્રસ્ટીઓ (વિં સં ૨૦૦૬)

૧. શા. મુશાલભાઈ સાકરચંદ, બુજ પ્રમુખ (વિં સં ૨૦૦૮ થી)

૨. „ નેમીલાલ દેવજી, બુજપુર મે. ટ્રસ્ટી (વિં સં ૨૦૦૮ થી)

૨. નગરશેઠ શ્રી સાકરચંદલાઈને માટે “ શ્રી કચ્છ ત્રિરનારની મહાયાત્રા ” માં (૫૦ ૧૫૨) કહેવામાં આવ્યું છે કે-“ નગરશેઠ શ્રી સાકરચંદલાઈ પાનાચંદલાઈની સૌમ્ય મૂર્તિ સંઘાજીઓથી બુલાવે તેમ નથી ”. તથા “ મારી કચ્છવાત્રા ” ના લેખક ત્રિરનાર શ્રી વિલાવિજયજી મહારાજે એમના માટે લખ્યું છે કે-“ પોતાના ચર્ત સ્વભાવ અને પવોરઠ હોવા છતાં એક યુવાનને બાળે તેવા ભરથી કામ કરનાર નગરશેઠ સાકરચંદ પાનાચંદ ” (૫૦ ૧૧૬).

૩. શા.	મોતીલાલ ગોપાલજી,	ભુજ	મે. ટ્રસ્ટી	(વિં સં ૨૦૦૮ થી)
૪. "	પ્રેમચંદ સાકરચંદ ભુલાણી	માંડવી	ટ્રસ્ટી	(વિં સં ૧૯૬૧ થી)
૫. "	દામજી સાકરચંદ,	સુક્રા	"	(વિં સં ૨૦૦૮ થી)
૬. "	નરપત નેમીલાલ,	ભુજપુર	"	(વિં સં ૨૦૦૮ થી)
૭. "	પ્રેમજી ગણુસી,	હુર્ગાપુર	"	(વિં સં ૨૦૦૮ થી)
૮. "	રવજી ખીમરાજ,	"	"	(વિં સં ૨૦૦૮ થી)
૯. "	ધનજી શામજી,	કોટડી	"	(વિં સં ૧૯૬૪ થી)
૧૦. "	હીરજી લલાલાઈ,	હાલાપુર	"	(વિં સં ૨૦૦૮ થી)
૧૧. "	નાયક જેઠાલાઈ,	કોઠારા	"	(વિં સં ૨૦૦૮ થી)
૧૨. શ્રી	કુમખલાલ લક્ષ્મીચંદ મહેતા,	માંડવી	"	(વિં સં ૨૦૦૬ થી)
૧૩. "	વોરા મૂલચંદ રાયસી,	અંબર	"	(વિં સં ૨૦૦૬ થી)

વિં સં ૨૦૩૦ના વર્તમાન ટ્રસ્ટીઓ

૧. શા.	પ્રશાલભાઈ સાકરચંદ,	ભુજ	પ્રમુખ
૨. શ્રી.	કુમખલાલ લક્ષ્મીચંદ મહેતા,	માંડવી	મે. ટ્રસ્ટી
૩. શેઠ	ધરમશીભાઈ દેવચંદ શાહ,	માંડવી	મે. ટ્રસ્ટી
૪. "	નેમીલાલભાઈ દેવજી,	ભુજપુર	ટ્રસ્ટી
૫. "	નરપતભાઈ નેમીલાલ,	ભુજપુર	"
૬. ,	મોતીલાલભાઈ ગોપાળજી,	ભુજ	"
૭. "	મૂલચંદભાઈ રાયસી વોરા,	અંબર	"
૮. "	પ્રેમજીભાઈ ગણુશી,	નવાવાસ	"
૯. "	પ્રેમજીભાઈ શેલાભાઈ,	નવાવાસ	"
૧૦. "	નાયક જેઠાભાઈ,	કોઠારા	"
૧૧. "	ઉમરસી નરસી નાગડા	જખૌ	"
૧૨. "	લીલાધરભાઈ દેવસી વોરા,	નારાણપુર	"
૧૩. "	લાલજીભાઈ કેશવજી,	ગોધરા	"
૧૪. "	વોરા પરસોત્તમ દેવકરજી,	હુધઈ	"
૧૫. "	નવીનચંદ મગનલાલ,	સુક્રા	"

સને ૧૯૫૨માં રજીસ્ટર્ડ કરાવેલ ટ્રસ્ટ-હીડની છઠ્ઠી કલમ મુજબ વધારેમાં વધારે ૧૪ ટ્રસ્ટીઓ નીમવાની ભેગવાઈ હતી. અને વર્તમાન ટ્રસ્ટી-મંડળ ૧૫ સભ્યોનું બનેલું છે, એ ઉપરથી લાગે છે કે સંસ્થાના અંધારણમાં, સને ૧૯૫૨ પછી કચાચેક, આ માટે જરૂરી સુધારો કરવામાં આવ્યો હશે.

ટ્રસ્ટીઓની સલાહોની કાર્યવાહીની નોંધ ઉપરથી બહુવા મળે છે કે સંસ્થાના બંધારણમાં સુધારાવધારા કરવા માટે કચ્છના જૈન મ્હેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘની સલાહ વિ. સં. ૧૯૯૦માં કરતક વર્ષમાં બોલાવવાનું ટ્રસ્ટીઓની તા. ૧૬-૪-૧૯૩૭ની સલામાં કરાવવામાં આવ્યું હતું આ જનરલ સભામાં કરવામાં આવેલ બંધારણના સુધારાવધારાનો અને ૧૯૫૨માં રજીસ્ટર્ડ કરાવવામાં આવેલ ટ્રસ્ટીકમાં સમાવેશ થઈ જતો હોવાથી એની વિગતો અહીં આપવાની જરૂર રહેતી નથી.^૩

આ બધી તો આ પેઢીની સ્થાપના અને એના બંધારણને લગતી તેમ જ ટ્રસ્ટીમંડળમાં પોતાની સેવાઓ આપી જનાર અને અત્યારે આપી રહેલ મહાનુભાવો સંબંધી બાબત અને શુદ્ધ માહિતી આપતી વિગતો થઈ. પણ બંધારણના આવા બાબત કહેવર માત્રથી ન તો કોઈ સંસ્થાનું સુવ્યવસ્થિત અને સફળ સંચાલન થઈ શકે છે કે ન કોઈ સંસ્થા પ્રગતિશીલ અને લોક-પ્રિય બની શકે છે. આ માટે તો ભેદ જોઈ છે ઘડા-ભક્તિ પ્રેરિત કર્તવ્યભાવના, પોતાપણની લાગણી, સેવાપરાયણતા, સતત ભૂત ભવેચિનિષ્ઠા અને ધર્મરુચિ. આવા સફળો હોય તો બંધારણમાં કોઈ પ્રકારની ખામી રહી જવા પામી હોય તોય તે સંસ્થાના વિકાસને લેશ પણ રુધિ શકતી નથી; અને જો આવા સફળોનું સ્થાન ઉપરછલ્લી મોટી મોટી વાતોએ અને ખોટા આડંબરોએ લીધું હોય તો, બંધારણ ગમે તેટલું પરિપૂર્ણ અને ઉત્તમ હોય તોપણ, એની બધી ભેગવાઈઓ કેવળ પોથીની ચોભાડૂપ જ બની રહે છે. મતલબ કે માનક સંચાલકો અને પગારદાર કર્મચારીઓની કર્તવ્યપરાયણતા, વિનમ્રતા અને ઉત્સાહી પ્રકૃતિ જ કોઈ પણ સંસ્થાની કાર્યવાહીને ઉભવળ અને ધણસ્વી બનાવનાર સાચું રસાયણ છે.

અને, મારા ભત્રાંજી બંધુભવને આધારે, મને એમ કહેતાં આનંદ થાય છે કે, ભાવનાશીલ માનક સંચાલકો અને હોશિયા, વિનયી અને વિવેકી પગારદાર કર્મચારીઓનું ભૂથ મેળવવાની બાબતમાં ભદ્રેશ્વર વસઈ જૈન તીર્થનો વહીવટ સંભાળતી શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઢી ઘણી ભાગ્યશાળી છે. પેઢીના મુખ્ય સંચાલક મુખ્યમહેતાજીથી લઈને તે પટાવાળા, પૂજારી કે બીજા કામગીરી સંભાળતા નાનામાં નાનાં કર્મચારી ભાઈજો-બહેનો સુધીની લગભગ બધી વ્યક્તિઓ પોતાની ફરજોનું સારી રીતે પાલન કરતી અને ચાત્રાણો સાથે વિવેક-વિનયથી વર્તતી હોય છે. માનક સંચાલકો અને સવેતન કર્મચારીઓ વચ્ચેના આવા સુભગ સહકારથી જ આ પેઢીની કામગીરી ખૂબ ટીપી નીકળે છે; અને બધાં ચાત્રાણ ભાઈજો-બહેનો સ્વતંત્ર પામીને, મધુર સ્મરણો સાથે, વિકાસ થાય છે.

૩. પેઢીની તા. ૪-૫-૧૯૪૮ના રોજ યોજી જનરલ સભાની કાર્યવાહીની નોંધ ઉપરથી બહુવા મળે છે કે એ અસરમાં ભગમંત્રનાં એક તપસ્વિની બહેન શ્રી જવલબહેને શ્રી કેશ્વરિયજી તીર્થનો વહીવટ શ્રી જૈન મ્હેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘને સોંપવા માટે, ત્થાના સરકારી વ્યવસ્થાતંત્ર સાથે, ઉપવાસ શરૂ કર્યા હતા, તે અંગે ચિંતા વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી. (આ રીતે આ ઘટનાની નોંધ સચવાઈ રહી છે. આ ઘટનામાં છેવટે શ્રી જવલબહેને પારણાં કર્યા હતાં)

ધર્મશાળાઓ વગેરેની સગવડો

આ તીર્થધામમાં ભિતરવા માટેની મોટાભાગની ધર્મશાળાઓ વગેરેની સગવડો પણ આ તીર્થની પેઠી હસ્તક છે. કેટલીક ધર્મશાળાઓ કચ્છનાં અમુક અમુક ગામોના સંઘોની માલિકીની હોવા છતાં, જરૂર વખતે, એ પણ યાત્રાળુઓ માટે ખુલ્લી મૂકવામાં આવે છે. આ બધી ધર્મશાળાઓ ઘણી મોટી સંખ્યાના યાત્રિકોને પણ સુખપૂર્વક રહેવાની સવલતો આપી શકે એટલી વિપુલ છે. એટલે હવે એની જ વિગતો ભેઈએ.

જુદાં જુદાં ગામોના સંઘોની તથા વ્યક્તિગત માલિકીની ધર્મશાળાઓ.

- (૧) શ્રી અંબર જૈન પ્રવેતાળય મૂર્તિપૂજક સંઘની (વિં સં' ૧૯૫૦-૫૧).
- (૨) શ્રી સુદ્રા જૈન સંઘની (વિં સં' ૧૯૫૧-૫૨).
- (૩) ચતુર્તરા સામેના બે ઝોરડા—માંડવીના શેઠ શાંતિદાસ લખમસીની પોતાની માલિકીના (વિં સં' ૧૯૭૪-૭૫)
- (૪) સંઘવી દામોદર ચાંપશીએ ઉપરનીચે બંધાવેલ બે રૂમ (વિં સં' ૧૯૭૭-૭૮).
- (૫) શ્રી બેતાલીસવાલી ધર્મશાળા (વિં સં' ૧૯૭૭-૭૮).
- (૬) શ્રી કૌડાયવાલી ધર્મશાળા (વિં સં' ૧૯૮૦-૮૨).
- (૭) માંડવીના શા. પોપટલાલ શિવજીના ચાર ઝોરડા (વિં સં' ૧૯૮૦-૮૨).
- (૮) શ્રી ભુજપુર ભુવન ઉપરના ૬ ઝોરડા ભુજપુરના શેઠિયા તથા લોહાની માલિકીના (વિં સં' ૧૯૬૩-૬૪).

ઉપરની વિગતો ઉપરથી એમ બાણી શક્ય છે કે વિંસં' ૧૯૫૦ની સાલમાં કચ્છના સંઘોએ શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થના વહીવટ માટે શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઠીની સ્થાપના કરીને તીર્થના વહીવટને વ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારથી તીર્થમાં ધર્મશાળાની સ્થાપનાની શરૂઆત થઈ હતી—અલબત્ત, આ રીતે જે તે ગામોના સંઘો તરફથી સ્થાપવામાં આવેલ ધર્મશાળાઓનો સુખ્ય હેતુ પોતપોતાનાં ગામોના યાત્રિકોને ભિતરવા-રહેવાની સગવડો આપવાનો હશે, છતાં એનો લાભ, કેાઈ વખતે, બીજા યાત્રિકોને પણ મળતો હશે, એમ માની શકાય.

વિં સં' ૧૯૫૦ની સાલ પહેલાં આ તીર્થમાં યાત્રિકોને રહેવા માટે શી સગવડ હશે એની માહિતી હું મેળવી શક્યો નથી. પણ, એમ લાગે છે કે, એ વખતે આ તીર્થમાં યાત્રાળુઓના ઉતારા માટે કોઈ ખાસ સગવડ નહીં હોય અને હશે તો બહુ જ ઓછી હશે. એટલે એ વખતે જેમ યાત્રાળુઓ પોતાના તરફથી ગાડાં વગેરે વાહનો કરીને આ તીર્થની યાત્રાએ જતાં હશે અને ખાવા-પીવાની સગવડ પણ પોતે જ કરતાં હશે, તેમ રહેવાની એકવચ્ચ પણ પોતાની રીતે જ કરી લેતાં હશે, એમ લાગે છે.

આ ઉપરથી એમ પણ ક્લિત થાય છે કે, એક તો કચ્છના પ્રદેશ તરફનો વિહાર મુરકેલી-વાળો, અને ભદ્રેશ્વરમાં કોતરવા-જમવા વગેરેની કોઈ સમયક નહીં, એટલે, સો-સવાસો વર્ષ પહેલાંનાં સમયમાં, કચ્છ બહારનો ચતુર્વિધ સંઘ શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થની યાત્રાએ ઘણી ઝોછી સંખ્યામાં જતો હશે; અને તેથી અન્ય પ્રદેશોમાં આ તીર્થની પ્રસિદ્ધિ પણ સર્ચોક્તિ પ્રમાણમાં જ થવા પામી હશે. વિક્રમની ચૌદમી સદીના અંતભાગમાં (વિં સં ૦ ૧૩૮૬ના વર્ષમાં), વિખ્યાત જગદ્ગુણ બાદ ક્ષત્ર ૬૦-૬૫ વર્ષ પછી જ, શ્રી જિનપ્રભસૂરિએ રચેલ “(વિવિધ તીર્થકલ્પ” નામે સંખ્યાબંધ જૈન તીર્થોની માહિતી આપતા અંશમાં કે પ્રાચીન તીર્થમાળાઓમાંથી^૪ ભદ્રેશ્વર તીર્થની કોઈ માહિતી નથી મળતી તેનું કારણ કહાવ્ય આ પણ હોઈ શકે.

તીર્થની પેઢી હસ્તકની ધર્મશાળાઓ

- (૧) શ્રી ભુજ જૈન સંઘની ધર્મશાળા (વિં સં ૦ ૧૬૭૭-૭૮).
- (૨) શ્રી માંડવી જૈન સંઘની ૩૬ જોરડાની ધર્મશાળા (વિં સં ૦ ૧૬૮૦-૮૨).
- (૩) શ્રી મુંદ્રાવાલાના જોરડાની બાબુમાં બાથરૂમ સામેના કપડાં બદલવાના બે જોરડા (વિં સં ૦ ૧૬૮૦-૮૨).
- (૪) શ્રી નવાવાસવાલી ૪ જોરડાની ધર્મશાળા (વિં સં ૦ ૧૬૮૦-૮૨).
- (૫) શ્રી પુનઠી સંઘની ૨ જોરડાની ધર્મશાળા (વિં સં ૦ ૧૬૮૦-૮૨).
- (૬) શ્રી મેરાઈ સંઘની ૫ જોરડાની ધર્મશાળા (વિં સં ૦ ૧૬૮૦-૮૨).
- (૭) શ્રી બંડાર સામેની ચાલીના ૧૦ જોરડા (વિં સં ૦ ૧૬૯૦-૯૧).
- (૮) શ્રી ભુજપુર ભુવનની નીચે સાંધાજીવાળાના છ જોરડા (વિં સં ૦ ૧૬૯૨-૯૩).

ઉપાશ્રયો

- (૧) બાથરૂમો સામેના ઉપાશ્રય (વિં સં ૦ ૧૮૮૦-૮૧).
- (૨) ધર્મભુવન જૈન ઉપાશ્રય, લોચંતળિયુ તથા ઉપરનો માળ. લોચંતળિયુ અમદાવાદના શેઠ શ્રી મનસુખભાઈ ભજુભાઈએ બંધાવેલ છે, અને ઉપરનો માળ માંડવીના શા. નાથાભાઈ ખીમ-રાજનાં વિધવા સ્વ. લક્ષ્મીબહેને બંધાવી આપેલ છે (વિં સં ૦ ૨૦૦૧).
- (૩) દેરાસરની ડાળી બાબુ આવેલ યાંભલાવાળો મોટો ઉપાશ્રય.

૪. કોઈ પ્રાચીન તીર્થમાળામાં શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થ સંજયી માહિતી મળી શકે એમ હોય તો તે માટે આવી તીર્થમાળાઓ બંને જોવી જોઈએ, પણ કુલ પોતે આ નિર્મિતે, આવી તીર્થમાળાઓ જોઈ નથી શક્યો, પણ જેઓએ, પોતાના કામ માટે, તીર્થમાળાઓનું અવલોકન કર્યું છે, એમને પૂછપરછ કરતાં, ભદ્રેશ્વર તીર્થનું વર્ણન કોઈ તીર્થ-માળામાં એમના જવાબમાં આવ્યું નથી, એવું જાણવા મળવાથી મેં અહીં આ વાતનો આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. આમ છતાં કુલ કચ્છનું કુલ કે કોઈક પ્રાચીન તીર્થમાળામાંથી શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થનું વર્ણન મળી આવે, આમ થાય તો તે એનાથી કુલ શું ?

બીજી ઇમારતો

(૧) છ સ્ટોરરૂમો દેસાસરની પાછળ બનાવેલ છે (વિં સં ૨૦૦૬).

(૨) દેસાસરની પાછળ ૩ આથરૂમો બનાવેલ છે (વિં સં ૨૦૦૬).

(૩) શ્રી ભદ્રેશ્વર ગામમાં પ્રવેશ કરતાં, ગામની શરૂઆતમાં જ આવેલ પુરીબાઈની મોટા યોગાનવાળી વિશાળ ધર્મશાળા વિં સં ૧૯૮૧ની સાલમાં બંધાઈ હતી, તે પછી તે ધર્મશાળા તીર્થની પેઢીને સોંપી દેવામાં આવી હતી, એમ ટ્રસ્ટીઓની તા. ૨૫-૧૦-૧૯૪૫ ની સલામી કાચવાહીની નોંધ ઉપરથી બાબી શકાય છે.

બીજી સગવડો

શહેરમાં અનેક ભતની સગવડોમાં રહેવા ટેવાયેલા યાત્રિકોને પણ અહીં નિરાંતે રહેવાનું મન થાય એવી જે સગવડો આ તીર્થમાં ઊભી કરવામાં આવી છે તે, આ તીર્થના સંચાલક મહોનુભાવો યાત્રાળુઓની સેવા-સગવડો માટે કેટલા સભ્ય અને પ્રયત્નશીલ રહે છે તેનું સ્પષ્ટ કરે છે. આ ખાસ નોંધપાત્ર સગવડો આ પ્રમાણે છે—

(૧) ચોવીસે કલાક પાણી—કચ્છ જેવા પ્રદેશમાં આવેલ આ તીર્થમાં યાત્રાળુઓને ચોવીસે કલાક પાણી મળે છે એ વાત કોઈ કહે તો, આપણે એ ભાગ્યેજ સાચી માનીએ; પણ આ વાત બિલકુલ સાચી છે. પેઢીએ ભદ્રેશ્વર ગામમાં આવેલ પાંડવકુંડ નામે જૂનો વિશાળ કુંડ ખરીદી લઈને અને એમાં જરૂરી સમારકામ કરાવીને ત્યાં વોટરપક્સ^૧ ઊભું કર્યું છે. તેથી તીર્થને ચોવીસે કલાક પાણી મળે છે, અને સાથે સાથે ગામને પણ આથી પાણીનું સુખ થયું છે. આ સગવડ વિં સં ૨૦૩૦માં, આશરે એક લાખ રૂપિયાના ખર્ચે, પેઢીએ કરી છે.^૫

(૨) વીજળી—ગુજરાત વિદ્યુત બોર્ડ પાસેથી વિં સં ૨૦૨૭ની સાલમાં પેઢી તરફથી વીજળીનું ભેલાણ લેવામાં આવ્યું છે. આથી તીર્થને વીજળીની સગવડ મળી છે. આ સગવડ ભદ્રેશ્વરગામને પણ વિં સં ૨૦૩૦થી મળવા લાગી છે.

(૩) સેપ્ટીક ટેંકવાળાં બજરૂ—વિં સં ૨૦૨૮ની સાલમાં આ મંદિરના વિશાળ યોગાનની એક બાજુ બહેનોને માટે ૧૦ અને બીજી બાજુ પુરુષો માટે ૧૦ સેપ્ટીક ટેંકનાં, ચોવીસે કલાક પાણીની સગવડવાળાં, બજરૂ બનાવવામાં આવ્યાં છે. આને લીધે યાત્રાળુઓને કુદરતી હાલત માટે ખુલ્લા મેદાનમાં જરૂં પડતું હતું તે અગવડ દૂર થઈ છે.

(૫) સ્પેશિયલ ઇલોક—પોતાના રહેઠાણમાં જ વીજળી, પંખા, પાણી, બાથરૂમ, બજરૂ, રસોડું અને જરૂરી ફરનીયર વગેરેની વિશેષ સગવડ ઇચ્છતા યાત્રાળુઓને માટે, વિં સં ૨૦૨૬—

૫. “અંચળગચ્છ દિગ્દર્શન” માં (૫૦ ૬૦૦) લખ્યું છે કે “તેમના (અંચળગચ્છના) યતિ શ્રી ગુદાખચંદ્રના) શિષ્ય ગુણચંદ્ર વિદ્યમાન છે. તેઓ વૈદ્ય અને સુસ્તરમાં નિખજાત છે. ભદ્રેશ્વર આદિ અનેક સ્થળોમાં બીડું પાણી મેળવી આપી એમણે મોટા ઉપકાર કર્યો.”

૩૦ની સાલમાં, તીર્થના યોગાનમાં પ્રવેશતાં જ, જમણી ખાજુ એકાંત સ્થાનમાં, નાના સરખા બંગલા જેવા ૧૦ સ્વતંત્ર બ્લોક બનાવવામાં આવ્યા છે.

(૫) રમતલુ મેદાન—આમ તો આ તીર્થના વિશાળ મઠની અંદર પણ એટલી બધી ખાલી જગ્યા છે કે જ્યાં બત્રાણુઓ આનંદથી હરી-ફરી શકે છે આમ છતાં શ્રી છત્રવિજયજી દાદાના શુરુમંદિરની પાછળના ભાગમાં, ખાળકોની રમત-ગમતનાં સાધનોવાળું અને ઠેર ઠેર બેસવાની બેઠકોવાળું, નાના સરખા બગીચાથી શોભતું એક ફીક્ષ-ઉદ્યાન પણ અહીં બનાવવામાં આવ્યું છે.

વર્ધમાન નિવાસ

તીર્થના વિશાળ યોગાનની છેક પૂર્વ દિશામાં આવેલ વર્ધમાન નિવાસ કંઈક આ તીર્થની આગવી વિશેષતારૂપ હોય એમ લાગે છે. વિશાળ જગ્યામાં આવેલ આ સ્થાનમાં પેઢી હસ્તકની ચાર ધર્મશાળાઓ અને વ્યક્તિગત માલિકીની બે ઇમારતો આવેલી છે, જેની વિગત આ પ્રમાણે છે—

પેઢી હસ્તકની ધર્મશાળાઓ

- (૧) શ્રી મોટા આસંજીઆ જૈન સંઘની (વિં સં ૦ ૧૯૬૩).
- (૨) શ્રી નાગલપુર જૈન સંઘની (વિં સં ૦ ૧૯૬૩).
- (૩) શ્રી રાચજી જૈન સંઘની (વિં સં ૦ ૧૯૬૩).
- (૪) શ્રી તલવાણા જૈન સંઘની (વિં સં ૦ ૧૯૬૩).

વ્યક્તિગત ઇમારતો

(૧) શ્રી શુભપુર જૈન સંઘની, ત્રણ જોરડાની શ્રી લેહા શુવન નામે જોળખાતી ઇમારત (વિં સં ૦ ૧૯૬૨-૬૩).

(૨) શેઠ ખીલસી ઠાકરશી શુભપુરવાળાના ૬ જોરડા (વિં સં ૦ ૧૯૬૨-૬૩).

આ ધર્મશાળાઓનો અને આ ઇમારતોનો ઉપયોગ ચાત્રાણુઓની અસાધારણ ભીડ વખતે, ક્યારેક જ થતો હોય, એમ એ બધાં મકાનોની સ્થિતિ જોતાં લાગે છે.

ફૂલવાડી—ભગવાનની ભક્તિ માટે ફૂલો પૂરાં ખાડતી અને બીજાં પણ કેટલાંક છોડ અને વૃક્ષોથી શોભતી વિશાળ ફૂલવાડી પણ આ વર્ધમાન નિવાસમાં જ, ઉત્તર તરફના છેડે, આવેલી છે.

જોળી તથા ઉપધ્યાનની સગવડ—પેઢી હસ્તક “નવપદ આરાધક સંસદ” નામે એક સંસ્થા છે; એના તરફથી તીર્થમાં હોમેશાં આચંજિલના તપસ્વીઓ માટે રસોઈની પૂરતી અને સંતોષકારક સગવડ કરવામાં આવે છે, તેમ જ ચૈત્ર મહિનાની જોળીની આરાધના, અને ત્યાં સુધી

વિદ્વાન વ્યાખ્યાતા મુનિવરની નિશામાં, કરાવવામાં આવે છે, અને ચતુર્વિંશ સંઘ જોનો સારા પ્રમાણમાં લાભ લે છે. આ સંસ્થા પાસે, પેઢીના વિં સં ૨૦૩૦ ની સારાના સરવૈયા પ્રમાણે, રૂ. પંચાવન હબરથી વધુ રકમનું ફંડ છે. આ ઉપરાંત કચારેક કોઈક ધર્મોત્સાહી વ્યક્તિની ભાવના તીર્થમાં ઉપધાન જેવા ચોટા તપની આરાધના કરાવવાની થાય છે તો, જો માટે પણ તીર્થની પેઢી તરફથી પૂરેપૂરી સગવડ કરી આપવામાં આવે છે.

મહારગામનાં જિનમંદિરો વગેરેની સાચવણી

પોતાના બંધારણના ઉદ્દેશોમાં કરવામાં આવેલ જોગવાઈ પ્રમાણે, શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઢીએ નીચે મુજબ આર ગામોનાં દેરાસરો તથા ઉપાશ્રયોની સંભાળ રાખવાની જનાબદારી સ્વીકારી છે—

(૧) વડાલાના દેરાસર, ઉપાશ્રય તથા જોક મકાનની સાચવણી કરવી. (પેઢીના દ્રુટીઓની તા. ૨૭-૪-૧૯૨૬ ના રોજ મળેલ સભામાં વડાલાના દેરાસરના જીર્ણોદ્ધારમાં પચીસસો કેરી ખર્ચવાનું અને જોનો વહીવટ સંભાળી લેવાનું કરાવવામાં આવ્યું હતું.)

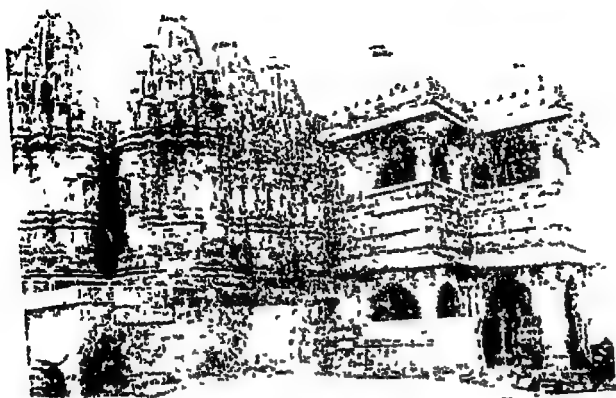
(૨) શુદ્ધાલાના દેરાસર તથા ઉપાશ્રયની સાચવણી કરવી.

(૩) ભુવડના દેરાસર તથા ઉપાશ્રયની સંભાળ રાખવી.

(૪) શુદ્ધીઆલાના દેરાસર તથા ઉપાશ્રયની સંભાળ રાખવી.

શ્રી મહાવીર જૈન વાચનાલય—તીર્થમાં આવનાર સાધુ-સાધ્વીઓ તથા યાત્રાળુઓ, પોતાની ઇચ્છા અને સમયની અનુકૂળતા મુજબ, અહ્યાસ કે વાચન-મનન કરવાનો લાભ લઈ શકે એ માટે જોક સ્વતંત્ર મકાનમાં “શ્રી મહાવીર જૈન વાચનાલય” ચલાવવામાં આવે છે. આમાં ધર્મશાસ્ત્રોનાં તેમ જ આદ્ય કથા-વાર્તા જેવા લોકોપયોગી સાહિત્યનાં પુસ્તકો સારી સંખ્યામાં રાખવામાં આવ્યાં છે, તેમ જ કેટલાંક દૈનિક, અઠવાડિક, પાસિક અને માસિક અખબારો અને સામયિકો પણ મંગાવવામાં આવે છે. આ વાચનાલયનું મકાન તીર્થની પેઢીના જોક વખતના મેનેજીંગ દ્રુટી, ભુજપુરનિવાસી સ્વં રાવજહાદુર દેવજીભાઈ ટાકરેશીએ, જોમના પિતાશ્રી, જેઓએ પણ આ સંસ્થાના મેનેજીંગ દ્રુટી તરીકે સેવાઓ આપી હતી તે, સ્વં શ્રી ટાકરેશીભાઈ મૂળજીના શ્રેયાથે બંધાવી આવ્યું હતું. (તીર્થના દ્રુટીઓએ, જોમની તા. ૧૩-૪-૧૯૪૪ની સભામાં, તીર્થમાં પુસ્તકાલય શરૂ કરવાનો કરાવ કર્યો હતો.)

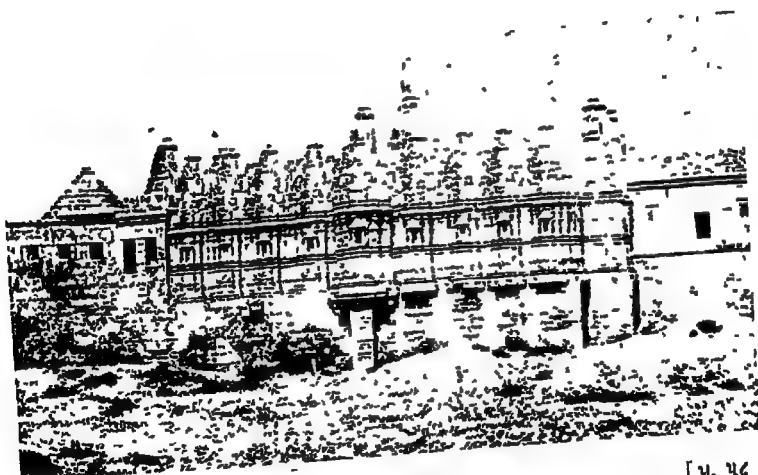
પેઢીના અત્યારના મુખ્ય મહેતાજી—પેઢીનો કારોબાર વ્યવસ્થિતપણે અને ચાત્રિકોને સંતોષ થાય એ રીતે ચલાવવાની પેઢીના મુખ્ય મહેતાજી તરીકે ચોટી જનાબદારી અત્યારે (વાગડ) જોલાનિવાસી શ્રી નેમચંદ્રભાઈ કસ્તુરચંદ વોરા સારી રીતે અને સફળતાથી સંભાળી રહ્યા છે. તેઓ પોતે ધર્મોત્સાહી હોવાની સાથે તીર્થના દરેક પ્રકારના હિતની જાગર સાચવણી થાય જોનો પૂરો ખ્યાલ રાખે છે. તેઓ ૨૮ વર્ષથી આ તીર્થની પેઢી સાથે સંકળાયેલા છે. આ તીર્થમાંની

[પૃ. ૫૮]

નં ૪૯]

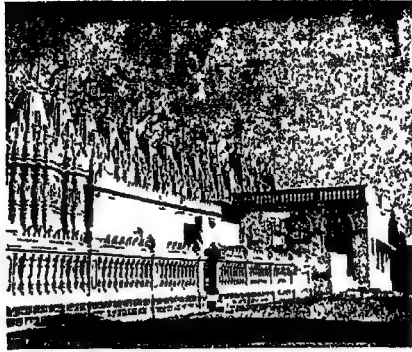
જેમસ બજેસે લીધેલ
ભદ્રેશ્વરના જિનાલયના આગળના ભાગની છબી
[ચિત્ર નં. ૪૮નો નજાર મૂકવો રહી ગયો છે.]

[પૃ. ૫૮]

નં ૫૦]

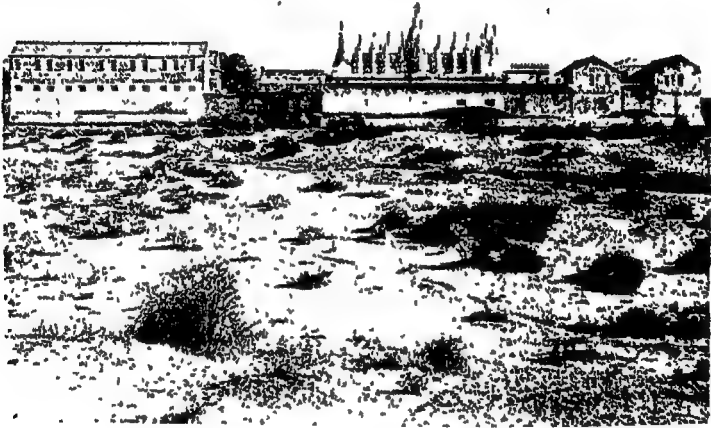
જેમસ બજેસે લીધેલ
ભદ્રેશ્વરના જિનાલયના પૂર્વ તરફના ભાગની છબી

નં. ૫૧]

શિલાવાળો ઉપાગ્રહ

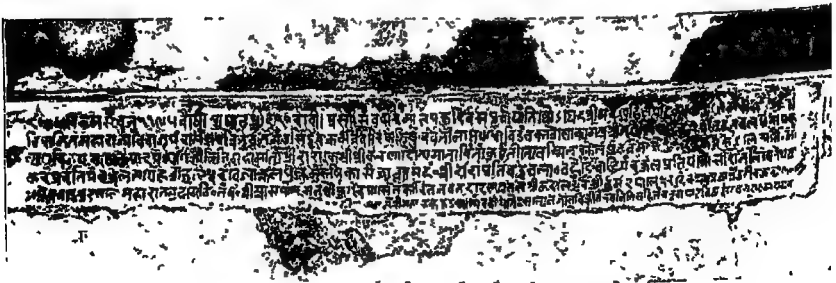
[૫ ૮૧

નં. ૫૨]

દેરાસરની પાછળની શિલાવાળી ધરની

[૫. ૮૮

નં. ૫૩]

ચોખ્ખા મહાદેવમા મુકવામાં આવેલ સિંહચા/ નવસિંહનો શિલાલેખ

[૫ ૧૧૦

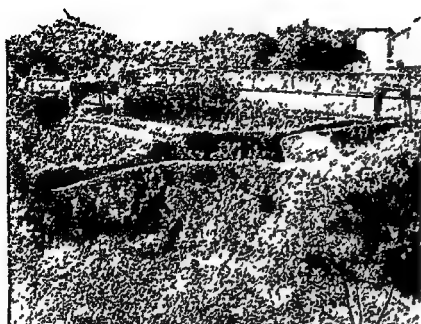
શ્રી શા. સાકરવૈદ પાનાયંદ
નં ૫૪] [પૃ ૧૬૮

શ્રી શા. આસુભાર્દ વાગેલ
નં ૫૫] [પૃ ૧૬૮

શ્રી દેવજી ટોકરશી
નં ૫૬] [પૃ ૧૬૯

કૂલવાડી
[પૃ. ૧૭૫]

શ્રી મહાવીર જ્યે વાચનાલય
[પૃ. ૧૭૬]

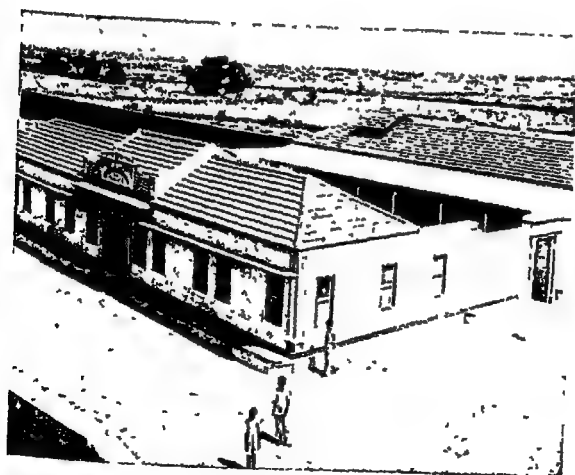
ન. ૫૭] મુનિરાજ શ્રી મુળવિજયજી [પૃ. ૧૭૭

ન પૃ ૧૮]

શ્રી વર્ધમાન જીન ભોજનાલયનું આગળનું દૃશ્ય

[પૃ ૧૮૩

ન પૃ ૧૮]

શ્રી વર્ધમાન જીન ભોજનાલયનું અંદર-બહારનું દૃશ્ય

[પૃ ૧૮૩

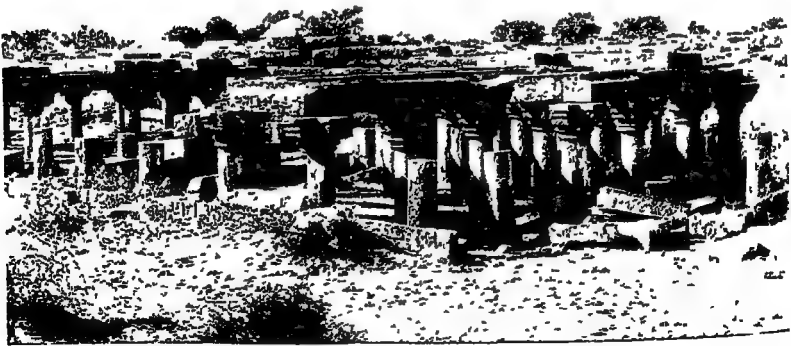

નં. ૬૦]

ચોખાંડ મહાદેવનું મંદિર

[પૃ. ૧૮૭]

નં. ૬૧]

જમડુશાના મહેલ તરીકે ઓળખાતી ગોત્રી ઈમારતના અવશેષો

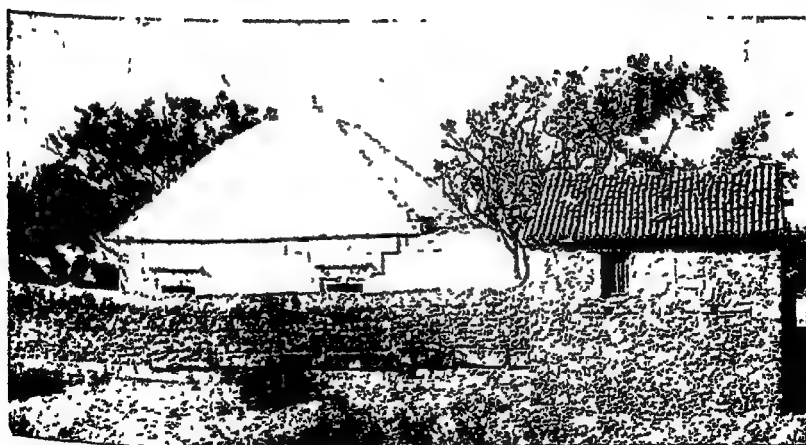
[પૃ. ૧૮૯]

નં ૬૨]

ખીમલી મહિજદ

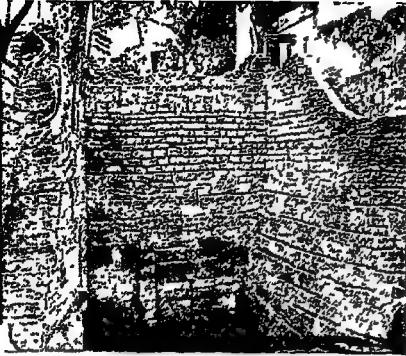
[૫ ૧૯૦

નં ૬૩]

લાલસા બાલ પીરનો કુબો

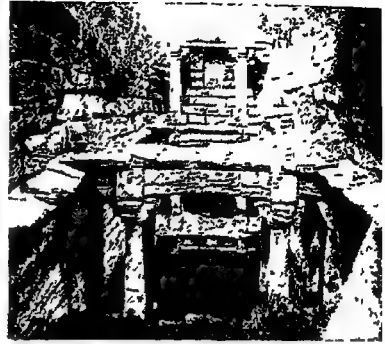
[૫ ૧૯૦

નં. ૬૪]

પાસવકુડ

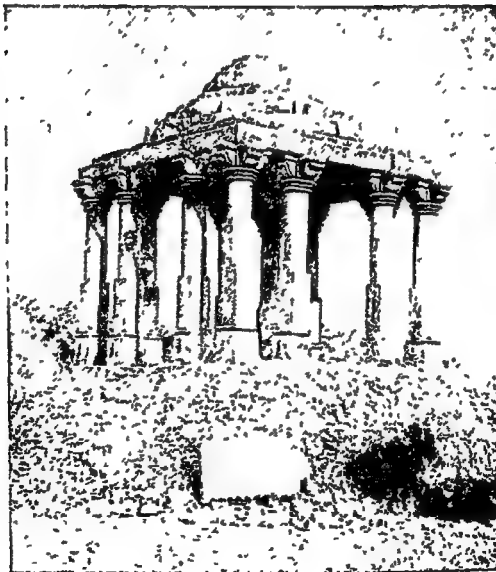
[પૃ. ૧૯૨]

નં. ૬૫]

કુદા હરિજનની યાત્રા

[પૃ. ૧૯૩]

નં. ૬૬]

જૂની છત્રી જાગૃદાની બેઠક

[પૃ. ૧૯૪]

પોતાની આટલી લાંબી કાર્યવાહી દરમ્યાન શરૂઆતનાં ૬ વર્ષ લગી તેઓએ સ્ટોરકીપર તરીકે અને વિ. સં. ૨૦૧૦ ની સાલથી પેલીના મુખ્ય મહેતાણ તરીકે કામગીરી બળવી રહ્યા છે.

શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણુજીની પેઠી તથા તીર્થમાં પેઠી હસ્તકની ધર્મશાળાઓ તથા અન્ય સગવડો વગેરેની વાત પૂરી થઈ હવે, ઘરમાં હોઈએ કે બહાર હોઈએ, જેના વગર કોઈને ક્યારેય ચાલતું નથી તે, ભોજન માટે આ તીર્થમાં કરવામાં આવેલી વ્યવસ્થાની વાત કરીએ.

શ્રી વર્ધમાન જૈન ભોજનાલય

આહાર એ જીવમાત્રની પહેલાંમાં પહેલી અને અનિવાર્ય જરૂરિયાત ગણાય છે. સંસાર-વ્યવહારનું કામ કરવું હોય કે ધર્મનું આરાધન કરવું હોય, એમાં જો ખાન-પાનની સરખી-સંતોષકારક સગવડ હોય તો કામ સારી રીતે ચાલે છે. તેમાંય તીર્થસ્થાનમાં જો આ માટે ઉત્તમ સગવડ કરવામાં આવી હોય તો તે જો યાત્રિકોને માટે મોટા આશીર્વાદરૂપ જ થઈ પડે છે. છેલ્લાં ૩૦ વર્ષથી (૧૦૨૦ સં. ૨૦૦૧ની સાલથી), ઉત્તમ અને ચોખ્ખી ખાદ્ય વસ્તુઓની ભોજન સામગ્રી દ્વારા, ચતુર્વિધ શ્રીસંઘની ઉદ્ધવાસપૂર્વક ભક્તિ કરી રહેલ શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસઈ તીર્થમાતું શ્રી વર્ધમાન જૈન ભોજનાલય જૈન સંઘની આવી જ એક આદર્શ અને ચશનાની સંસ્થા છે.

આ ભોજનાલયના પાયામાં એક સેવાપરાયણ, પરોપકારી અને ભૂખ્યાને ભોજન અપાવવામાં પોતાના જીવનની ધન્યતા માનનાર અલગારી મુનિવરની ભાવના અને સેવા રહેલી છે. મૂળ અમદાવાદના વતની અને સમય જતાં કચ્છના જૈન સંઘ સાથે ગાઢ રીતે સંકળાઈ ગયેલા મુનિવર્ધ શ્રી શુભવિજયજી મહારાજ દુર્ગિયાતું દુઃખ અને ભૂખ્યાની ભૂખ દૂર કરવામાં ધર્મ માનનાર એક પરગણુ સાધુ-મુનિરાજ હતા. અને કોઈનું પશુ બહુ કરવા માટે સતત ઉલ્લસ કરતાં રહેવું એ એમનો જીવનરસ હતો. આવા મુનિવર ભદ્રેશ્વર તીર્થના યાત્રિકોને તીર્થમાં ખાવા-પીવાની તકલીફ પડે એ વાતને કેવી રીતે સહન કરી શકે ? અને એક સફળિચાર આપ્યો એટલે એનો તરત જ અમલ કરવાનો પુરુષાર્થ કરવો એ એમનો સ્વભાવ હતો. એટલે, મુખ્યત્વે એમના નિષ્કાલચો પ્રયત્નથી, અને કચ્છના જૈન આગેવાનોના સહકારથી, વિ. સં. ૨૦૦૧ની સાલના માગસર સુદ ૬ ના રોજ, ભદ્રેશ્વરમાં શ્રી વર્ધમાન જૈન ભોજનાલય શરૂ કરવાનો સ્તુત્ય નિર્ણય કરવામાં આવ્યો અને ખીલા જ દિવસથી-માગસર સુદિ ૭થી-તો ભોજનાલય ચાલુ પશુ કરી દેવામાં આવ્યું. આ ભોજનાલયનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો રહ્યો અને સર્વત્ર એની ખ્યાતિ એક નમૂનેદાર ભોજનાલય તરીકે વિસ્તરતી રહી, એમાં, એના સંચાલકોની ચીવટ અને સાધર્મિક-ભક્તિની ભાવનાની જેમ, આ મુનિવરની શુભ ભાવનાનો પશુ મોટો હિસ્સો છે. મુનિરાજ શ્રી શુભવિજયજી તો શુભ-વિજયજી જ હતા—કોઈનું પશુ શુભ કરવાનો એમનો સ્વભાવ હતો. શ્રીસંઘ સદા કૃતજ્ઞતાપૂર્વક એમનું સ્મરણ કરતો રહેશે. [ચિત્ર નં. ૫૭]

ભોજનાલયના વિ. સં. ૨૦૦૧ થી ૨૦૧૦ સુધીના ૧૦ વર્ષના હિસાબો જેમાં આપવામાં આવ્યા છે, જો પહેલા રિપોર્ટમાં મુનિરાજ શ્રી શુભવિજયજીની સેવાઓને અંજલિ આપતાં

ચોગ્ય જ કહેવામાં આવ્યું છે કે—

“રોજબરોજ આવતા યાત્રિકો અને નિરીક્ષકોની સંખ્યાતી સગરોની ઉચ્ચ સય તેમના ભોજન પ્રપંધ મરેની વ્યવસ્થાને વિકસાવવાની જરૂરિયાત સંચાલકોને વસતી, પણ તેને આકાર આપવાના સંયોગે ઉભા ન થતા. આ ઉચ્ચ અહીં પધારતાં સાધુ-સાધ્વીઓને પણ નકતી પણ, વિધિએ નિર્માણ કરેલ તીર્થોના બહુમાન્ય વિકાસને કારણે, એક સુમાર્ગી પળે મુનિ શ્રી શુભવિજયજીને આ ઉચ્ચ ખટ્ટી અને સંવત ૨૦૦૧ના માત્રસર શુદ્ધ ફના રોજે કચ્છી જૈન આગેવાનોના હાર્દિક સહકારથી શ્રી વર્ધમાન જૈન ભોજનાલયની આ તીર્થમાં સ્થાપના થઈ.”

શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઢીના દૂસરીઓની સલાઓની કાર્યવાહીની નોંધે ભેતાં બહુવા મળે છે કે, તા. ૩-૮-૧૯૪૩ની સલામાં મુનિરાજ શ્રી શુભવિજયજી મહારાજની તીર્થમાં શ્રી વર્ધમાન ભોજનાલય શરૂ કરવાની ચોજના મંજૂર કરવામાં આવી હતી અને જે વર્ષમાં ભોજનાલય શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું તે જ વર્ષમાં (વિં સં ૨૦૦૧ માં) સંસ્થાનું બંધારણ પણ ઘડી કાઢવામાં આવ્યું હતું. આ બંધારણમાંની કેટલીક અગત્યની કલમો આ પ્રમાણે છે—

“ઉદ્દેશ — શ્રી કચ્છ બહેન-વસઈ તીર્થના યાત્રાએ આવતા શ્રી ચતુર્વિધ સંધની ભક્તિ અતિથિસત્કાર કરવાના હિદ્દેથી ભોજન મારફતે આતિથ્ય કરવા આવવાના દિવસે ફી ભોજન આપવું.”

આવકના સાધન તરીકે સંસ્થાના મેઝબરોના (સલાસહોના) પ્રકાર નીચે સુજબ રાખવામાં આવ્યા હતા—

“પેટ્રન (મુરબી)—જે વ્યક્તિ અથવા પેઢી કોરી ૫૦૦૧૧ અથવા તેથી વધુ રકમ ઝોડીસાથે આપશે તેને પેટ્રન ગણવામાં આવશે.

“વાઈસ પેટ્રન (ઉપમુરબી)—જે વ્યક્તિ અથવા પેઢી કોરી ૨૫૦૧૧ ઝોડીસાથે આપશે તેને સંસ્થાના વાઈસ પેટ્રન ગણવામાં આવશે.

“સહાયક સભ્ય—જે વ્યક્તિ અથવા પેઢી કોરી ૧૦૦૧૧ ઝોડીસાથે આપશે તેને સંસ્થાના સહાયક સભ્ય ગણવામાં આવશે.

“લાઈફ મેમ્બર—જે વ્યક્તિ કોરી ૫૦૧૧ ઝોડીસાથે આપશે તે પ્રથમ વર્ગના લાઈફ મેમ્બર ગણાશે.

“સામાન્ય સલાસદ—જે વ્યક્તિ કોરી ૨૫૧૧ ઝોડીસાથે આપશે તે સામાન્ય સલાસદ મેમ્બર ગણવામાં આવશે.”

આ બંધારણ ભેતાં, શરૂઆતમાં, ૧ પ્રમુખ, ૧ ઉપપ્રમુખ, ૬ દૂસરીઓ, ૨ માનદમંત્રીઓ અને ૨૦ સલાસદો મળીને કુલ ૩૦ સભ્યોની કાર્યવાહક સમિતિ રચવામાં આવતી હતી. બંધારણની આ ભેગવાઈ સુજબ આ સંસ્થાની પહેલી કાર્યવાહક સમિતિ નીચે સુજબ ૩૦ સભ્યોની બનેલી હતી—

(૧) નગરશેઠ સાકરચંદ પાનાચંદ,	સુજ	દૂસરી તથા પ્રમુખ
(૨) શેઠ મોતીલાલ ગોપાળજી,	સુજ	ઉપપ્રમુખ
(૩) “ પ્રેમજીભાઈ ઉમરશી,	સુજપુર	મંત્રી
(૪) “ મણિલાલભાઈ દેવજી,	માંડવી	”
(૫) “ સોજપારભાઈ રવજી ગોસર,	સુજપુર	દૂસરી
(૬) “ પુનભાઈ ઠાકરશી,	”	”

(૭) શેઠ રામજીભાઈ રવજી સોજીપાર,	લાયબા	દૂરટી
(૮) ,, ચત્રલોજીભાઈ ખીચરી,	કોઠારા	,,
(૯) ,, પોપટલાલભાઈ લખગીચંદ,	માંડવી	,,
(૧૦) ,, ઠોસાભાઈ પાનાચંદ,	,,	કારોખારીના સભ્ય
(૧૧) ,, વીકમશીભાઈ રાધવજી,	,,	,,
(૧૨) ,, શિવજીભાઈ ઠોસા,	,,	,,
(૧૩) ,, જગજીવનભાઈ મૂલજી,	જુજ	,,
(૧૪) ,, રાચરીભાઈ હીરાચંદ,	અંબર	,,
(૧૫) ,, લવજીભાઈ ગોરધન,	,,	,,
(૧૬) ,, મગનલાલ ગલાલચંદ,	મુંદ્રા	,,
(૧૭) ,, જસરાજભાઈ સાકરચંદ,	,,	,,
(૧૮) ,, બદવજીભાઈ શામજી,	તુંબડી	,,
(૧૯) ,, નાનજીભાઈ લખા,	નાની ખાખર	,,
(૨૦) ,, લખમશીભાઈ ગેલા,	નવાવાસ	,,
(૨૧) ,, મેઘજીભાઈ સોજીપાર,	લાયબા	,,
(૨૨) ,, કલ્યાણજીભાઈ ધનજી,	કોઠારા	,,
(૨૩) ,, દેવરાજભાઈ શામજી,	કોટડી મહાદેવપુરી	,,
(૨૪) ,, કુંગરશીભાઈ આજુદલ,	મેરાઉ	,,
(૨૫) ,, કલ્યાણજીભાઈ માવજી,	બીહડા	,,
(૨૬) ,, ગ્રેમજીભાઈ ભોજલ,	,,	,,
(૨૭) ,, વલભજી ટોકરશી,	ખાખર મોટી	,,
(૨૮) ,, રવજીભાઈ ગેલાભાઈ,	નવાવાસ	,,
(૨૯) ,, નરપતભાઈ નેમીદાસ,	જુજપુર	,,
(૩૦) ,, વીરજીભાઈ ઠાયા,	સમાગોગા	,,

એમ લાગે છે કે વિ. સં. ૨૦૦૧ ની સાલમાં ઘટેલ ખંધારણ મુજબ આઠેક વર્ષ સુધી લોજનાલયનો કારોખાર ચલાવ્યા પછી એમાં કેટલાક જરૂરી સુધારા-વધારા કરવામાં આવ્યા હોવા એક એ આ સુધારા-વધારા જુદા જુદા પ્રકારના સલાસદોના લગાજમના ફેરફારરૂપે તથા કાર્ય-વાહક કમીટીના સભ્યોની સંખ્યામાં કરવામાં આવેલ ઘટાડારૂપે કરવામાં આવ્યા હતા, એમ પહેલાં દસ વર્ષના રિપોર્ટને અંતે આપેલી માહિતી ઉપરથી જણવા મળે છે, જે આ પ્રમાણે છે—

૧. પેટ્રોન (મુજબી) તરીકેનું લવાજમ રૂ. ૨૦૦૧).

૨. વાઈસ પેટ્રોન (ઉપમુજબી) તરીકેનું લવાજમ રૂ. ૧૦૦૧).

૩. સહાયક સભ્ય તરીકેનું લવાજમ રૂ. ૪૦૧).

૪. આજીવન સભ્ય તરીકેનું લવાજમ રૂ. ૨૦૧).

૫. સામાન્ય સભાસદ તરીકેનું લવાજમ રૂ. ૧૦૧).

આ વિગતો ઉપરથી ભોઈ શકાય છે કે બંધારણની શરૂઆતમાં લવાજમની રકમ કુલના તે વખતના ચલણી નાણા કૌરીમાં દર્શાવવામાં આવી હતી, તે અહીં કૌરીના બદલે રૂપિયામાં દર્શાવવામાં આવી છે. વળી આ સંસ્થાના વિં સં ૨૦૧૧થી ૨૦૨૦ સુધીના હિસાબો રજૂ કરતા બીબી રિપોર્ટ ઉપરથી બહુવા મળે છે કે, આગળ જતાં કચારેક, રૂ. ૧૦૧) ના સામાન્ય સભાસદ બનાવવાની ભેગવાઈ બંધ કરવામાં આવી હતી.

ભોજનાલયના પહેલાં દસ વર્ષના રિપોર્ટને અતે આપેલ માહિતી ઉપરથી બાણી શકાય છે કે, વિં સં ૨૦૦૮ થી કાર્યવાહક કમીટી ૩૦ના બદલે ૧૨ સભ્યોની રચવામાં આવતી હતી. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—

(૧) શેઠશ્રી મોતીલાલભાઈ ગોપાળજી,	ભુજ	પ્રમુખ
(૨) ,, બીકમસીભાઈ રાગવજી,	માંડવી	ઉપપ્રમુખ
(૩) ,, મૂળચંદભાઈ રાચરી,	અંબાર	મંત્રી
(૪) ,, આણ્વંદભાઈ દેવશી,	ભુજપુર	,,
(૫) ,, વીશનજીભાઈ વીકમશી,	અંબાર	કારોબારીના સભ્ય
(૬) ,, આશુભાઈ પુનશી,	હેવપુર	,,
(૭) ,, ખીમજીભાઈ વેલજી,	ગોધરા	,,
(૮) ,, શામજીભાઈ ભવાનજી,	તુંબડી	,,
(૯) ,, પ્રેમજીભાઈ ભોજલ,	બીહડા	,,
(૧૦) ,, રવજીભાઈ ટોકરશી,	મોટી ખાખર	,,
(૧૧) ,, મોહનલાલભાઈ પોપટલાલ,	માંડવી	,,
(૧૨) ,, ભવાનજીભાઈ હીરાચંદ,	ભુજ	,,

કાર્યવાહક કમીટીના ૧૨ સભ્યોની આ યાદીની નીચે સંસ્થાના ટ્રસ્ટીઓની બાબતમાં નોંધ કરી છે કે “વર્ષમાન કલ્યાણજીની પેઢી મારફત તેઓશ્રીના ટ્રસ્ટબોર્ડ ઉપરના ટ્રસ્ટીઓ.”

આ પછી સંસ્થાના વિં સં ૨૦૧૧ થી ૨૦૨૦ સુધીના હિસાબોવાળા બીબી રિપોર્ટમાં વિં સં ૨૦૨૧થી જે બાર સદ્ગૃહસ્થો કાર્યવાહક કમીટીના સભ્યો હતા, તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—

(૧) શ્રી મોતીલાલ ગોપાળજી શાહ,	પ્રમુખ	ભુજ
(૨) ,, ધરમશી દેવચંદ શાહ,	ઉપપ્રમુખ	માંડવી
(૩) ,, મૂલચંદ રાચરી વોરા,	મંત્રી	અંબાર

(૪) શ્રી હીરાલાલ પ્રેમચંદ સંઘવી,	મંત્રી	અંબાર
(૫) ,, હીરાલાલ સાકરચંદ ભુલાણી,	સભ્ય	માંડવી
(૬) ,, મોહનલાલ પોપટલાલ શાહ,	,,	,,
(૭) ,, બાણુલાલ બલવજી શાહ,	,,	ભુજ
(૮) ,, આણંદજી દેવશી શાહ,	,,	ભુજપુર
(૯) ,, કલ્યાણજી માવજી પટેલ,	,,	ખીરહા
(૧૦) ,, દેવજી ચાંપશી શાહ,	,,	મેરાઉ
(૧૧) ,, ખીમજી જીવરાજ શાહ,	,,	કુમરા
(૧૨) ,, કુલીનકાંતભાઈ નારાણજી શાહ,	,,	વરાડીયા

અને સંસ્થાનો ત્રીજો રિપોર્ટ, જેમાં વિં સં ૨૦૨૧થી ૨૦૨૭ સુધીના હિસાબો આપવામાં આવ્યા છે, તેમાં વિં સં ૨૦૨૪ માં રચાયેલ કાર્યવાહક સમિતિના બાર સભ્યોનાં નામ નીચે મુજબ આપ્યાં છે—

(૧) શ્રેકશ્રી મોતીલાલભાઈ ગોપાળજી શાહ,	પ્રમુખ	ભુજ
(૨) ,, ધરમશીભાઈ દેવચંદ શાહ,	ઉપપ્રમુખ	માંડવી
(૩) ,, મૂલચંદભાઈ રાયશી વોરા,	મંત્રી	અંબાર
(૪) ,, હીરાલાલભાઈ પ્રેમચંદ સંઘવી,	,,	અંબાર
(૫) ,, વલ્લભજીભાઈ જોતમચંદ સંઘવી,	સભ્ય	માંડવી
(૬) ,, મોહનલાલભાઈ પોપટલાલ શાહ,	,,	,,
(૭) ,, બાણુલાલભાઈ બલવજી શાહ,	,,	ભુજ
(૮) ,, કલ્યાણજીભાઈ માવજી પટેલ,	,,	ખીરહા
(૯) ,, પ્રેમજીભાઈ કેરશી શાહ,	,,	ફરાડી
(૧૦) ,, દેવજીભાઈ ચાંપશી શાહ,	,,	મેરાઉ
(૧૧) ,, કુલીનકાંતભાઈ નારાણજી શાહ,	,,	વરાડીયા
(૧૨) ,, મૂલચંદભાઈ ધરમશી શાહ,	,,	નાગલપુર

અત્યારે આ સંસ્થાનો વહીવટ સંભાળી રહેલ કાર્યવાહક સમિતિના બાર સભ્યોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—

(૧) શ્રેકશ્રી ધરમસીભાઈ દેવચંદ શાહ,	પ્રમુખ	માંડવી
(૨) ,, બાણુલાલભાઈ બલવજી શાહ,	ઉપપ્રમુખ	ભુજ
(૩) ,, મૂલચંદભાઈ રાયશી વોરા,	મંત્રી	અંબાર
(૪) ,, હીરાલાલભાઈ પ્રેમચંદ સંઘવી,	,,	અંબાર
(૫) ,, મોતીલાલભાઈ ગોપાળજી શાહ,	સભ્ય	ભુજ

(૬) શેઠશ્રી કુમ્ભલાલભાઈ લક્ષ્મીચંદ મહેતા,	સરચ	માંડવી
(૭) " સંઘવી વલ્લભભાઈ જોતામચંદ સંઘવી,	"	માંડવી
(૮) " કલ્યાણભાઈ માવજી શાહ,	"	બીદડા
(૯) " કુલીનકાન્તભાઈ નારાણજી શાહ,	"	વરાડીઆ
(૧૦) " મૂલચંદભાઈ કરમચી શાહ,	"	માંડવી
(૧૧) " નાનાલાલભાઈ મોતીચંદ સંઘવી,	"	સુંદ્રા
(૧૨) " ખીમજીભાઈ ચત્રજી શાહ,	"	કોઠારા

શરૂઆતનાં મકાનો—વિં ૨૦૦૧ની સાલમાં લોજનાલય શરૂ કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો તે વખતે તો, જે માટેનું કોઈ સ્વતંત્ર મકાન તૈયાર ન હતું એટલે, જેની શરૂઆત બેતાલીવાલી ધર્મશાળામાં કરવામાં આવી હતી ત્યાં દોઢેક વર્ષ સુધી લોજનાલય ચાલુ રાખ્યા પછી જે માંડવીવાલી ધર્મશાળામાં ફેરવવામાં આવ્યું. ત્યાં જે સાડાંસાત વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યું. આ રીતે ૬ વર્ષ (વિં ૨૦૦૧ થી ૨૦૦૬ની સાલ) સુધી તો, જેમ તેમ કરીને, આ બે ધર્મશાળાઓમાં લોજનાલય ચાલુ રાખવામાં આવ્યું, પણ જેમ જેમ વખત વીતતો ગયો તેમ તેમ લોજનાલયનો લાભ લેનારાઓની સંખ્યામાં વધારો થતો ગયો, એટલે સંસ્થાના સંચાલકોને લાગ્યું કે લોજનાલયને માટે બધી સગવડવાળું, વિશાળ અને સ્વતંત્ર મકાન હોય જે જરૂરી છે.

લોજનાલયનું સ્વતંત્ર અને સુંદર મકાન—લોજનાલયની શરૂઆત કરવામાં આવી તે અરસામાં જ સંસ્થાનું મકાન બાંધવા માટે, ભુજપુરનિવાસી શ્રી રવજીભાઈ ગોશર લેહા તરફથી શ્રી દેવજીભાઈ ટોક્કરીએ, એકત્રીસ હજાર રૂપિયા (આશરે દસ હજાર રૂપિયા) આપવાનું વચન આપ્યું હતું. પણ આટલી રકમથી લોજનાલયની જરૂરિયાતને પહોંચી વળે એવું મકાન, જે વખતમાં પ્રવર્તતી મોંઘવારી પ્રમાણે, બની શકે એમ ન લાગ્યું. સમય જતાં આ ઠાતાએ આ રકમ પંદર હજાર કરી આપી; પણ સરખું મકાન બનાવવાના ખર્ચનો અંદાજ પિસ્તાલીસ હજાર જેટલો આવ્યો; એટલે સંસ્થાના સંચાલકોએ આ માટે સુંબઈ જઈને ફાળો ઉઘરાવવાનું નક્કી કર્યું. આ નિર્ણય મુજબ, તે વખતની કાર્યવાહક કમીટીના બન્ને વચકાર અને ભાવનાશીલ મંત્રીઓ પ્રજ્ઞાચક્ર પંડિત શ્રી આણંદજીભાઈ દેવશી ભુજપુરવાળા અને શ્રી મૂળચંદ રાયશી વોરા અંબરવાળાએ, સુંબઈ પહોંચીને અને ખૂબ પ્રયત્ન કરીને, લોજનાલય માટે (વિં ૨૦૦૬ની સાલના અરસામાં) સાઠ હજાર રૂપિયા જેવું માતબર ફંડ એકત્ર કર્યું. એમાંથી અરધો એટલે ત્રીસ હજાર રૂપિયા જેટલી રકમ અત્યાર સુધી લોજનાલયના ચલાવવામાં થયેલ તુકસાનીને ભરપાઈ કરવા માટે આપવાનું અને બાકીના ત્રીસ હજાર રૂપિયા મકાનમાં ખર્ચવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. ઠાતાએ આપેલ પંદર હજાર અને આ ત્રીસ હજાર રૂપિયા મળીને મકાન માટે પિસ્તાલીસ હજાર રૂપિયાની પૂરેપૂરી ભેગવાઈ થઈ ગઈ હતી. અને આ દરમિયાન શેઠ વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઠીએ આ મકાન માટે મોકાસરની ૧૦૦' x ૧૦૦' ફૂટ લાંબી પહોળી (અર્થાત્ દસ હજાર ચોરસ ફૂટ જેટલી) વિશાળ જમીન પણ ભેટ આપી હતી. એટલે પછી લોજનાલયનું સ્વતંત્ર, વિશાળ અને બધી

જાતની સગવડોવાળું નવું મકાન ચણાવવામાં હવે કરી જ મુશ્કેલી ન હતી. તરત જ મકાનનું આધિકારમ શરૂ કરવામાં આવ્યું, અને ઝડપથી એને પૂરું કરાવીને, વિં ૨૦ ૨૦૧૦ ની સાલથી, લોજનાલય આ નવા હવા-ઉભસવાળા અને એક આદર્શ લોજનાલય માટે જરૂરી હોય એવી, બધા પ્રકારની વ્યવસ્થા ધરાવતા મકાનમાં, શરૂ પણ કરી દેવામાં આવ્યું. [ચિત્ર નં. ૫૮, ૫૯]

લોજનાલયની સફળતા—લોજનાલયનો આત્મા છે સ્વાદિષ્ટ અને સાત્ત્વિક ખોરાક; અને એનું ગૌરવ વધે છે લોજનાલયની વ્યવસ્થા સાચવનાર પગારદાર કર્મચારી વર્ગના નમ્રતા અને વિવેકલથી વાણી અને વર્તનથી. સંસ્થાના સુધર સંચાલન માટે અવારનવાર ધ્યાન રાખીને જરૂરી નિષ્ણૃં થો કરનાર લોજનાલયની કાર્યવાહક કમીટીના સભ્યોની કામગીરી, ઉત્તમ પ્રકારની લોજના સામગ્રી અને સંસ્થાને પોતાની માનીને એની દરેક પ્રકારની કાર્યવાહી ઉલ્લાસથી પૂરી કરનાર પગારદાર કર્મચારી વર્ગથી જ લોજનાલયની વ્યવસ્થા હીથી ઊઠે છે અને નમ્રતારૂપ ગણાય છે. લોજનાલયની કાર્યવાહીને યશ અને સફળતા અપાવનાર આ ત્રણે પ્રકારની વિશેષતા ભદ્રેશ્વર તીર્થમાંના શ્રી વર્ધમાન જૈન લોજનાલયમાં જોવા મળે છે. આ લોજનાલયનો લાલ લેનાર યાત્રિકોએ એ જોયું હશે કે લોજનાલયમાં કામ કરતા લાઈઓ, જાણે પોતાના સ્વજનોને જમાડતા હોય એવા ભાવ, હોંશ અને મીઠા આગ્રહથી જમાડે છે. આ રીતે અહીં હેતુભરી સહકર્મી-ભક્તિનું એક આદ્ભૂતદર્શકી દ્રશ્ય અને ક્વચ્છની ધરતીની મહેમાનગતીની લાવના જોવા મળે છે.

સહકર્મી-ભક્તિને માટે આ લોજનાલયમાં જે જોડવણ રાખવામાં આવેલ છે, તેની વિગતો સંસ્થાના ત્રીજા રિપોર્ટમાં બહુ જ સંક્ષેપમાં આપવામાં આવી છે. આ વિગતો આ પ્રમાણે છે—

“ યાત્રાળુઓની બે ટાઈમ વિના લવાજમ સ્વામીભક્તિ કરવામાં આવે છે.

“ અંદનખાળાના અહુમના તપ કરનાર તપસ્વીઓના પારણાની સુધર વ્યવસ્થા.

“ શ્રી ભગવાન મહાવીરસ્વામી નિર્વાણ કલ્યાણક (દિવાળી) નિમિત્તે છઠ્ઠ કરનાર તપસ્વીના પારણાની સુધર વ્યવસ્થા. ”

“ વરસીતપ કરનાર તપસ્વીઓની બધી જ સુવિધાઓ. ”

“ આયંબિલ કરનાર સાન્યશાળીઓને આયંબિલની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા. ”^૬

૬. વિં ૨૦ ૨૦૧૧માં હવામાં આવેલ અંધારણમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે કે, “ કામણ સુદ ૧ થી ૮ સુધી રસોડાં બંધ રહેશે. ” એમ લાગે છે કે દરેક કામણ માસમાં ત્રણ દિવસ (કામણ સુદ ૩ થી ૫) સુધી તીર્થમાં ખજાનોપણ મહોત્સવ નિમિત્તે ભરાતા યાત્રા-મેળા વખતે, અને એની આસપાસના દિવસો દરમિયાન, યાત્રાળુઓની સંખ્યા ઘણી વધી જતી હોવાથી અને લોજનાલયની સગવડ અર્થાત્તિ હોવાથી, જે વખતે બધાને જમાડવાની સગવડ કરવાનું મુશ્કેલ લાગ્યું હશે; અને તેથી આવો નિયમ કરવો પડ્યો હશે. પણ વખત જતાં આ નિયમ રદ કરવામાં આવ્યો. અને હવે તો યાત્રા-મેળા વખતે પણ લોજનાલય ચાલુ રાખવામાં આવે છે.

કચ્છમાંથી તેમ જ અન્ય સ્થાનોમાંથી શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થમાં પહોંચવા માટે વાહનોની ઘણી સગવડો થવાથી એ તીર્થની યાત્રાએ કચ્છનાં તથા અન્ય સ્થાનોનાં યાત્રિકો બારે માસ સારી સંખ્યામાં આવનાં હોવાને કારણે હોય કે

લોકચાહના—આ લોજનાલય શરૂ કરવામાં આંચું તે પછીના આઠ-નવ વર્ષ દરમિયાન સંસ્થાને, લોજનાલય ચલાવવામાં, ત્રીસેક હજાર રૂપિયા જેટલું નુકસાન લોગવવું પડ્યું હતું. પણ પછી, સંસ્થાના સંતોષકારક કારણોને લીધે, સંસ્થાએ એવી લોકચાહના મેળવી છે કે, બધી ખાદ્ય વસ્તુઓની કારમી અને ઉત્તરોત્તર વધતી જતી મોંઘવારીના વખતમાં પણ, સંસ્થાનો વિં સં ૦ ૨૦૨૧ થી ૨૦૨૭ સુધીનો સાત વર્ષનો હિસાબ ભોતાં એમ જાણવા મળે છે કે, એને નુકસાન લોગવવાનો વખત નથી આંચો અને વર્ષ આખરે કંઈક ને કંઈક વધારો જ રહેવા લાગ્યો છે. સંસ્થાના વિં સં ૦ ૨૦૨૭ ના સરવૈયામાં આવક-ખર્ચ ખાતે રૂ. ૮,૦૬૭ જેટલી રકમ જમે થયેલી છે અને કાચમી ફંડ ખાતે રૂ. ૮૬,૧૬૪ જેટલી સારી રકમ જમે થયેલી છે. બીજું કંઈ નહીં તો, છેવટે આ બે ખાતાના આંકડા જ આ સંસ્થાએ મેળવેલી લોક-ચાહનાની સાક્ષીરૂપ બની રહે એવા છે. ૭

આ તીર્થસ્થાનમાં યાત્રાળુઓની સુવિધા સારા પ્રમાણમાં સચવાય એ માટે ધર્મશાળાઓ, લોજનશાળા અને બીજી જુદી જુદી ભતની જે સગવડો કરવામાં આવી છે, તેની માહિતી અહીં રજૂ કરવામાં આવી છે. ખાઠી, આ તીર્થની એક વાર યાત્રા કર્યા પછી ફરી ત્યાં યાત્રા માટે જવાનું મન થાય એવી આ સગવડો કેવા ઉત્તમ પ્રકારની અને નસુનારૂપ છે, એનો ખરો ખ્યાલ તો, આ વિગતો વાંચવા કરતાં, આ તીર્થની યાત્રા કરવાથી જ આવી શકે.

ખીખ મમે તે કારણે હોય, પણ યાત્રા-મેળામાં આવનાર યાત્રાળુઓની સંખ્યા સારા પ્રમાણમાં ઘટી જવા પામી છે. તેથી આ સંખ્યામાં પહેલાંની જેમ વધારો થાય એવો ને કંઈ પ્રપ્ત થઈ શકે એમ હોય તે કરતાં બેઠકો.

૫ કિંત શ્રી આશુદેવભાઈએ (વિં સં ૦ ૨૦૧૧માં) આ તીર્થની પરિચય લખાવી રાખ્યો છે, તેમાં (૫૦ ૫) જણાવ્યા પ્રમાણે આ તીર્થના યાત્રિકને લોજનાલયમાં એક દિવસ (બે ટંક) વગર ફીએ અને તે પછી ચાર દિવસ સંસ્થાએ નક્કી કરેલ ચાખું લઈને—એમ પાંચ દિવસ જમાડવામાં આવતા હતા. એટલે આથી વધુ દિવસ રોકવા ઇચ્છનાર યાત્રિકને પોતાના જમવાની બ્યવસ્થા પોતાને જ કરવી પડતી હતી; અને આ માટે એમને વાસણ વગેરેની સગવડ પેઠી તરફથી મળી રહેતી હતી. પણ હવે યાત્રાળુઓ અમુક દિવસ માટે જ લોજનાલયનો લાભ લઈ શકે એવો કોઈ પ્રતિબંધ નથી; એટલે તેઓ, પોતાના જમવાની જુદી બ્યવસ્થા કરવાની ચિંતા વગર, વધુ વખત માટે પણ આ તીર્થમાં સુખપૂર્વક રહી શકે છે

૭. આ લોજનશાળાનું વિં સં ૦ ૨૦૩૦ની સાલનું સરવૈયું ભોતાં એમાં આવક-ખર્ચ ખાતે રૂ. ૨૩,૪૫૩-૬૬ જેટલી રકમ ઉધારવામાં આવી છે. આમાં વિં સં ૦ ૨૦૩૦ની સાલમાં આવક કરતાં વધારે ખર્ચાયેલ રૂ. ૧૨,૮૬૨-૮૪નો સમાવેશ થાય છે. અર્થાત વિં સં ૦ ૨૦૨૭ના સરવૈયામાં આવક-ખર્ચ ખાતે રૂ. ૮,૦૬૭ નો વધારો હતો, તેના બદલે વિં સં ૦ ૨૦૩૦ની સાલના સરવૈયામાં રૂ. ૨૩,૪૫૩-૬૬ ઉધારવામાં આવ્યા છે. એટલે વિં સં ૦ ૨૦૨૮ થી ૨૦૩૦ સુધીનાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન લોજનશાળાને રૂ. ૫૨૦-૬૬ જેટલો આવક કરતા ખર્ચનો વધારો લોગવવો પડ્યો છે, જે ખાદ્ય વસ્તુઓના ખૂબ વધી ગયેલ લાવને અને યાત્રિક પાસેથી લેવામાં આવતા ઘણા જ વાજખી પૈસાને આભારી હશે એમ લાગે છે.

ભદ્રેશ્વરનાં જોવાલાયક સ્થળો.

વર્તમાન ભદ્રેશ્વર ગામ નજીકના ભૂતકાળમાં આ જ નામથી અને ફરના ભૂતકાળમાં ભદ્રાવતી નગરીના નામથી કેટલું બધું સમૃદ્ધ, વૈભવશાળી અને વિખ્યાત શહેર હતું, એના સંખ્યાબંધ પુરાવા મળે છે. અને જોઈ અવલોકન આ પુસ્તકના “ભદ્રાવતી નગરી” નામે પાંચમા પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે.

આ નગરીના પ્રાચીનપણા તથા ગૌરવનું સ્વયં કરતા જે પુરાવાઓ મળે છે, એમાં જેમ અંશસ્થ ઉલ્લેખો અને હતકથાઓ કે અનુશ્રુતિઓનો સમાવેશ થાય છે, તેમ પ્રાચીન શિલ્પ-સ્થાપત્યરૂપે સચવાયેલ પુરાતત્ત્વીય અવશેષોનો પણ સમાવેશ થાય છે. પહેલાં (પૃ. ૮૮ માં) સૂચવવામાં આવ્યું છે તેમ, ભદ્રેશ્વર-વસર્ધના જિનમંદિરની આસપાસની જિંઆરુ-નીઆણવાળી ધરતી, જાણે “પટ્ટણ સો હટ્ટણ” ની ઉક્તિ પ્રમાણે, આ નગરીના પુરાતન અવશેષોને પોતાના પેટાળમાં સમાવીને બેઠી હોય એમ, પુરાતત્ત્વ સંબંધી ખોદકામ તથા શોધખોળ માટે ઘણી કળહાચક ભૂમિ બની રહે એવી છે.

પણ આ ધરતીના ખોદકામથી, તેમ જ એની વિશેષ શોધખોળને પરિણામે, જે કંઈ પ્રાચીન ઐતિહાસિક સામગ્રી મળી આવવાની સંભાવના છે, એ વાતને બાજુએ રાખીએ તોપણ વર્તમાન ભદ્રેશ્વર ગામની અંદર તેમ જ એની આસપાસ તથા ભદ્રેશ્વર વસર્ધ તીર્થના જિનમંદિરની આદે તરફ જે પ્રાચીન-અર્વાચીન, નાની મોટી, સંખ્યાબંધ ઇમારતો ભગવાવશેષરૂપે કે સારી હાલતમાં અત્યારે જોવા મળે છે, એ પણ આ નગરીની કથા ઉઠેલવામાં સહાયરૂપ થઈ શકે એવી છે. આ ઇમારતો તથા પુરાતન અવશેષો જૈન, બ્રાહ્મણ તથા ઇસ્લામ ધર્મને લગતાં તથા કન્ધના રાજકીય ઇતિહાસને લગતાં પણ છે.

ત્યારે હવે એ અવશેષોમાં શોડુંક પરિગ્રમણ કરીએ.

આર ભાઈળ ધોનાં રમારકો — જગદૂશા જેમ મોટા શાહસોદાગર અને સાહસી દરિયાજેહૂ હતા, તેમ પોતાની ટેક અને ભાઈળંધી જાળવવામાં પણ શૂરાપૂરા હતા. તેથી એમના સાહસી, હેતાળ અને સેવાત્રેમી જીવનનો રસ અખાહતી કંઈ કંઈ અણુલખી હંત-કથાઓમાં, જગદૂશાના જન્મપણથી જ શરૂ થતી અને છેક સુધી નથી રહેતી, આર ભાઈળ ધોનાં કથા જાણે અંતરને વશ કરી લે એવી સરસ અને આકર્ષક છે.

આ આર ભાઈળંધ તે જગદૂ પોતે, જોકે વણિકપુત્ર થીએ બ્રાહ્મણ, નામે ચોખંડો. ત્રીએ હતો હરિજન-મેલવાળ, એવું નામ હુંદો. અને ચોથો ખીમલી પીંજરો, જાતે

સુસહમાન. જુદી જુદી નાત-જાત અને જુદા જુદા ધર્મના આ ચારે ભાઈઓની હેતુ-પ્રીતની વાર્તાઓ-કથાઓ સાંભળતાં તો બધું એમ જ લાગે કે ચ રચાર જોગિયામાં એક જ જીવ વસી ગયો હતો ! બધાય એકબીજાના સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી થતા, અને એકબીજાને માટે પ્રાણ આપવા તૈયાર રહેતા. ^૧

જગદ્ગુણે પોતાની ભાઈગંધીને અને પોતાના ભાઈબંધીનાં નામને અમર બનાવવા, લોકો ધર્મ કરીને સુખી થાય એવાં, ત્રણ દેવસ્થાનો પોતાના ખરેખે બનાવ્યા હતાં, અને લોકો સદાય શીતળ અને શીફું જળ પીને પોતાના ચોથા દોસ્તને પણ ચાદ કરે, એ માટે એક મોટી વાવ બંધાવી હતી એમણે બ્રાહ્મણ મિત્ર ચોખડાની ચાદમાં દરિયા કિનારે ચોખડા મહાદેવનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. ખીમલી પીંજરાના સ્મરણ નિમિત્તે એક મસ્તિષ્ક ચણાવી હતી. પોતાની સ્મૃતિ માટે ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થનો જીણીદાર કરાવ્યો હતો. અને મેઘવોળ કામના મિત્ર દુહાની સ્મૃતિ માટે જળરી વાવ બંધાવી હતી. અને, લોકજીભે રમતી કથા તો એમ પણ કહી બચ છે કે, જગદ્ગુણે પોતાના બહા માટે જિનમંદિરમાં જેટલું ધન વાપર્યું હતું, એના કરતાં પોતાના હરિજન દોસ્ત દુહાના કલ્યાણ માટે બંધાવેલ વાવમાં, બહે નામ પૂરતું પણ, કંઈક વધારે નાણું ખરચ્યું હતું !

આ તો એક હંતકથા જ છે, એટલે એના સાચા-ખોટાપણની પરીક્ષામાં બિરવાણું ન હોય. પણ આ ચારે સ્મારકો અત્યારે પણ મોજૂદ છે. અને એ સ્મારકોની આસપાસ રચાયેલી, વહેતી થયેલી અને અત્યાર સુધી લોકજીભે સચવાઈ રહેલી હંતકથા જગદ્ગુણના ઉદાત્ત, ઉદાર અને ઉમદા વ્યક્તિત્વનું આહ્વાનકારી દર્શન કરાવી બચ છે, એમાં શક નથી.

જિનમંદિર સિવાયનાં બાકીનાં ત્રણે સ્થાપત્યોનો પરિચય આગળ ઉપર આપવામાં આવ્યો છે.

જગદ્ગુણની ત્રણ મહેલોતો — ભદ્રેશ્વર નગરની બહોજલાલીમાં, વિક્રમની તેરમી શૈલમી સદીમાં, જગદ્ગુણનો કાળો ઘણો મોટો હતો અને એમની સંપત્તિની, સાહ્યબીની, લોકોપકારની, શૂરાતનની તથા ધર્મકરણીની અનેક વાતો ગ્રંથોમાં તેમ જ લોકકથાઓમાં સારા પ્રમાણમાં સચવાઈ રહી છે. એટલે જગતપિતાનું બિરુદ મેળવનાર એ નરત્તની એ નગરમાં કેવી કેવી હવેલીઓ અને વેપાર માટેની ઇમારતો બની હશે, એની હવે તો કલ્પના જ કરવાની રહે છે. આ બધી ઇમારતોમાંથી અત્યારે ભદ્રેશ્વરમાં જગદ્ગુણનો મહેલ, જગદ્ગુણનો ભંડાર અને જગદ્ગુણની

૧. આ ચારે ભાઈબંધીની કલ્પનારમ્ય કથા ખૂબ આકર્ષક શૈલીમાં " જગતચાહ " નામે નવલકથામાં આપવામાં આવી છે. આ નવલકથા જગદ્ગુણના જીવનને કેન્દ્રમાં રાખીને રચવામાં આવી છે. એના લેખક છે, ગુજરાતના લોકપ્રિય અને સિદ્ધહરત નવલ-લેખક રત્ન શ્રી ગુણવંતરાય આચાર્ય. આ પુસ્તક અમદાવાદના શ્રી જીવન-મંજી સંસ્થાનમાંના ટ્રસ્ટ તરફથી પ્રગણિત થયું છે.

જેઠક—એ નામથી બાણીતી ત્રણ ઇમારતો મોજૂદ હોવાનું કહેવાય છે.^૨ અને છતાં અત્યારે જગદુશાનો મહેલ અને જગદુશાની જેઠક—એ જે ઇમારતો જ બતાવવામાં આવે છે; અને જગદુશાના ભંડાર તરીકે કોઈ ઇમારત બતાવવામાં આવતી નથી. આ જાનેનો પરિચય પણ આ મંત્રરજુમાં આગળ ઉપર આપવામાં આવ્યો છે.

ત્યારે હવે ભદ્રેશ્વર ગામ અને ભદ્રેશ્વર-વસઈ જૈન વીથની આસપાસ આવેલ પ્રાચીન, ઐતિહાસિક અને બીજાં સ્થાનોનો પરિચય કરીએ.

શરૂઆત ચોખંડા મહાદેવ નામથી બાણીતા દેવસ્થાનથી કરીશું

ચોખંડા મહાદેવ—આ સ્થાન ભદ્રેશ્વરથી ઝાડા રસ્તે દોઢેક માઈલ જેટલે દૂર, ઈરિયા તરફ આવેલું છે. અહીંથી ઈરિયા જોડાક માઈલ જેટલો દૂર છે. નાની ટેકરી ઉપર મહાદેવનું મંદિર છે, અને સાથે નાની ધર્મશાળા પણ છે. શાત-એકાંત સ્થાનમાં આવેલું હોવાથી આ મંદિર ચિત્તામાં વિશેષ પ્રચલ્નતા પ્રસરાવે છે, અને યાત્રિકને અંતર્યુજ થવા પ્રેરે છે. મંદિર ક્યારે બંધાયું હશે એનો ખ્યાલ આપી શકે એવો કોઈ લેખ ત્યાં નથી તથા મંદિરના પૂજારી જ્ઞાનગરજી સાથે વાત કરતાં પણ આ અંગે કોઈ માહિતી મળી શકી નથી. પણ મંદિરનો દેખાવ બેતાં એ જૂનું હશે એમ લાગે છે. [ચિત્ર નં ૬૦]

આ સ્થાનનું નામ ચોખંડા કેમ પડ્યું તે માટે એમ કહેવાય છે કે, આ સ્થાનની ચારે તરફ ઈરિયા હતો, તેથી એ ચોખંડા કહેવાયું. જગદુશાના ચાર ભાઈબંધીની કથાને સાચી માનીએ તો, પોતાના પ્રાણજી મિત્ર ચોખંડાની ચાદમાં જગદુશાએ એક શિવમંદિર આ સ્થાનમાં ચણાવ્યું હતું, તેથી એ ચોખંડાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું. માંડવીની પ્રતમા (૫૦ ૫) બમ રાવળે, કચ્છનો ત્યાગ કરતી વખતે, ભદ્રેશ્વરના જિનમંદિરને બાર ગામ લોટ આપ્યાં એનાં નામ નોંધેલાં છે. એમાં ચોખંડાનું પણ નામ છે. (બુજો, આ પુસ્તકનું પૃ ૧૩૬)

યાત્રિકોની જેમ પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓને માટે પણ આ સ્થાન હર્ષનીય છે. અને, આ મંદિરના એક એટલામાં ચણી લેવામાં આવેલ એક શિલાલેખના કારણે તો, આ સ્થાન ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના શોધકો માટે વિશેષ અભ્યાસની સામગ્રી પૂરી પાડે છે. આઠસો કરતાં પણ વધુ વર્ષ જૂનો, વિં ૨૦ ૧૧૯૫ની સાલનો, આ શિલાલેખ ગુર્જરપતિ મહારાજ જયસિંહ સિદ્ધરાજનો છે; અને બીજા કોઈ સ્થાનમાંથી લાવીને અહીં મૂકવામાં આવ્યો છે.^૩

૨. “જગદુશાની હવેલી”, ‘જગદુશાની જેઠક’ અને ‘જગદુશા ભંડાર’ આ ત્રણ નામે ઓળખાતા વિશાળ ખડેરા ખાસ એવા જેવા છે.”

—શ્રી ૩૨૭ ચિત્રનારની મહાયાત્રા, પૃ ૧૨૩.

૩. “આ (ભદ્રેશ્વરના) દેરાસરની પૂર્વે દુદાયાનું સિવાલય હતું એમ તેનો એક ધુમ્મટ કાયમ છે તેથી મમળય છે. .... આ શિલાલેખ દુદીઆવાળા દેરાચાથી અહીં (ચોખંડા મહાદેવમાં) લાવ્યાનું કહેવાયું.”

—૧૨૭૫ સંસ્કૃતિદર્શન, પૃ ૬૩ તથા ૬૪.

લાંબી લાંબી છ લીંટીઓનો આ શિલાલેખ કંઈક અપૂરો હોય એમ એને ઉકેલતાં લાગે છે. લેખ વાંચી શકાય એવો ચોખ્ખો છે (ભુજો ચિત્ર નં. ૫૩). આ લેખ સંખ'ધી કેટલીક વિચારણા આ પુસ્તકના “શિલાલેખો” નામે આઠમા પ્રકરણમાં કરવામાં આવી છે (ભુજો, પૃં ૧૫૬).

એક કુંડનો ઉલ્લેખ—શ્રી મહિલાલ ન્યાલચંદ શાહે “જગદ્ગુણાદ અથવા જગતનો પાલનહાર” નામે એક નવલકથા લખી છે. આ નવલકથા ૫૧ વર્ષ પહેલાં, વિં સં ૧૯૮૨ની સાલમાં, ભાવનગરની જૈન સતી વાચનમાળા તરફથી, પ્રગટ થઈ હતી એમાં ભદ્રેશ્વરના વર્ણનમાં (પૃં ૩૮) લખ્યું છે કે “ગામની પશ્ચિમે સાકરી નદી છે. એક જૂનો કુંડ ત્યાં હતો તે લગભગ સો વર્ષ ઉપર વપરાતો હતો, પણ પાછળથી નદીમાં ઠટાઈ ગયો હોય એમ લાગે છે.” આ પુસ્તકમાં સચવાયેલ આ કુંડ સંખ'ધી ઉલ્લેખ ઉપરથી વિં સં ૧૬૮૮ની એક ઘટનાનું સ્મરણ થઈ આવે છે, જે આ પ્રમાણે છે—

શ્રી અમરસાગરસૂરિવિરચિત “વર્ષમાનપર્વાસિંહમેષ્ચિચરિત્રમ્” (પૃં ૧૨૬, સર્ગ ૬, શ્લોક ૫)માં ઉલ્લેખ મળે છે કે—

ત્રિલક્ષમુદાલ્યયતસ્તતોઽસૌ તદ્ગ્નિસંસ્કારસુમૂલિકાયામ્ ।
જકાર વર્ષાં વરવારિરમ્વાં સુશિલ્પરમ્વાં નિકટે પુરોઽસ્યાઃ ॥

(પછી તે પદ્મસિંહ શાહે, તે વર્ષમાન શાહના અગ્નિસંસ્કારની જમીન ઉપર ત્રણ લાખ સુધાના ખર્ચથી, ઉત્તમ કારીગરીવાળી અને સુંદર (મીઠા) જળથી શોભતી એક વાવ આ શહેરની (ભદ્રાવતીની) નજીકમાં બંધાવી.)

આ ઉલ્લેખમાં જણાવ્યા મુજબ, વર્ષમાન શાહના અગ્નિસંસ્કારના સ્થાન ઉપર એમના નાના ભાઈ પદ્મસિંહ શાહે, ત્રણ લાખના ખર્ચે, ઉત્તમ કારીગરીવાળી વાવ બંધાવી હતી. એ વાવ અત્યારે કયાંય એવામાં આવતી નથી. તો, ઉપરના પુસ્તકમાં દોઢસો એક વર્ષ પહેલાં સાકરી નદીની પાસે એક કુંડ હોવાનો ઉલ્લેખ ભેળંને, સહજપણે સવાલ થાય છે કે, શું આ કુંડના સ્થાને આ વાવ તો નહીં હોય ? કુંડ અને વાવ વચ્ચેનો તફાવત તો ભણીતો છે, છતાં આ વાત વિચારવા જેવી અને ક્યારેક શોધ કરવા જેવી લાગવાથી અહીં એનો આટલો નિર્દેશ કર્યો છે.

મહેલ કે મસ્જિદ ?—માંડવી-ગાંધીધામના ચોરી માગ્ગથી ભદ્રેશ્વરના અંદરના માગે વળીએ એટલે ડાબી બાજુ કોઈ આલીયાન ભગ્ન ઇમારતના અવશેષો નજરે પડે છે. આ ઇમારતના મોટા મોટા શિલાપટ્ટો અને સંખ્યાબંધ બાડા અને લાંબા શાંસલા આપણું ધ્યાન અનાયાસે જ ખેંચે છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ એમ લાગે છે કે, જૂતકાળની કોઈ ભવ્ય અને

વિશાળ ઇમારતના આ ભાગન અવશેષો છે—ભણે કે એ અવશેષો એના ઉજ્જવળ અતીતની ગવાહી પૂરે છે.

આ ઇમારતને મોટા ભાગના લોકો “જગદુશાના મહેલ”ના નામે જોળખાવે છે, તો કેટલાક પુરાતત્ત્વજ્ઞોએ એને “સોળથંભી મસ્જિદ” તરીકે જોળખાવી છે આમાં સાચું શું હોઈ શકે, એ નિશ્ચિત રૂપે કહી શકીએ, છતાં આ ધ્વસ્ત ઇમારતનો આકાર-પ્રકાર જોતાં અમને એને મસ્જિદ કરતાં મહેલ માનવાનું વધારે મુનાસિફ લાગે છે. અને, જો એને મહેલ માનીએ અને જગદુશાના પ્રાસાદ-મહેલના નામે જોળખાવીએ તો, એથી ભદ્રેશ્વરમાં જગદુશાના મહેલના અવશેષો હોવાની લોકમાન્યતાનું પશ્ચ સમર્થન થાય છે. [ચિત્ર નં ૦ ૬૧]

જે પુરાતત્ત્વજ્ઞોએ આ ઇમારતને “સોળથંભી મસ્જિદ” તરીકે જોળખાવી છે, તેઓએ એના “સોળ થાંભલાની મસ્જિદ” તરીકે શા માટે ઉલ્લેખ કર્યો હશે. એવો સહજ સવાલ થાય છે; કારણ કે અત્યારે પશુ આ ઇમારતના સોળ નહીં પશુ એના કરતાં ત્રણ-ચારગણા થાંભલા તો મોજૂદ છે—અમે પોતે જ ૫૬ જેટલા થાંભલા તો ગણ્યા હતા. આ ઇમારતને ત્યાંના લોકો “સોથંભી” ઇમારત તરીકે પશુ જોળખાવે છે. આ ઇમારતના અત્યારે પશુ ટકી રહેલા થાંભલાઓની સંખ્યા જોતાં એની “સોથંભી” તરીકેની પિછાન સાચી લાગે છે—ક્યારેક એને એકસો જેટલા થાંભલા હોવાની શક્યતા અત્યારે પશુ દેખાય છે.^૪ વળી, આ ઇમારતમાં મસ્જિદના આકાર જેવું પશુ કંઈ દેખાતું નથી. આ ઇમારતની પાસે ચરખી (ફૂંદી) અક્ષરેવાળા કબર ઉપરના પથ્થર જેવા બે પથ્થરો પડ્યા છે, પશુ તે આ ઇમારતના નહીં પશુ બીજા કોઈ ઇમારતના છે એમ યોગ્યું દેખાય છે. એટલે, એકંદરે જોતાં, આ વિશાળ ઇમારતને જગદુશાનો મહેલ માનવી જ ઠીક લાગે છે.

ખીમલી મસ્જિદ—જગદુશાના મહેલથી ભદ્રેશ્વર ગામની દિશામાં જરાક જ આગળ વધીએ એટલે જગદુશા જોઈ શકાય તેવા ભાઈજીમાંના એક ભાઈજી, ખીમલી ખીમરાની ચાદ આપતી ખીમલી મસ્જિદ આવે છે—ભણે કે જગદુશાએ પોતાના આ દિલ્લોભન દોસ્તની ચાદને પોતાના મહેલની નજીકમાં જ કાયમ કરી ન હોય ! જગદુશાએ પોતે જ આ ખીમલી

૪. શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થની પેઢીના પટ્ટાવાળા તરફિ કામ કરતા, ભટ્ટી શાખાના રજપૂત ફરાર, શ્રી વાલજીભાઈ જાજીભાઈ ભટ્ટે શ્રી બાણલાઈએ અમને કહ્યું હતું કે, અમે બ્યારે નિશાળમાં ભણતા હતા ત્યારે અમે આ મકાનને “સોળથંભી”ના નામે જોળખતા હતા. ઠીક ઠીક પૂછપરછ કરવા છતાં “સોળ” શબ્દનો અર્થ અમે જાણી શક્યા નથી. “સોળ” કે “સોર” શબ્દનો અર્થ “ધણ” થતો હોય તો, “સોળથંભી” પ્રયોગનો અર્થ “ધણા થાંભલાવાળું મકાન” એવો થઈ શકે, પશુ આ શબ્દનો આવો કેઈ અર્થ થતો હોવાનું અમારી જાણમાં આવ્યું નથી. “સોથંભી”—સો થાંભલાવાળી—પ્રચારિત સચચ જતાં “સોળથંભી”ના નામે અને તે પછી એ નામ લોકજીભે અપભ્રંષ થઈને “સોળથંભી”ના નામે તો નહીં જોળખાવા લાગી હોય, એવી શકા કે કલ્પના આ મકાનને જોતા સ્વાભાવિક રીતે જ થઈ આવે છે,

મસ્તિષ્ક કરાવી હતી, એ વાતનો પુરાવો છુદ્ધ “શ્રી જગદ્ગચરિત્ર”ના એક શ્લોક ઉપરથી જ મળી રહે છે; એટલે પછી આ ઇમારતની ઐતિહાસિકતા અંગે લેશ પણ શંકાને અવકાશ રહેતો નથી, આ શ્લોક આ પ્રમાણે છે—

મસતિં કારયામાસ ધીમલીસંહિતામસીં ।

મદ્રેશ્વરપુરે મ્લેચ્છ-ઘટ્ટીકારણતઃ સ્વત્તુ ॥ (સર્ગ ૬, શ્લોક ૬૪)

(પોતે મ્લેચ્છ લોકો પાસેથી (પણ) લક્ષ્મી ઉપાજન કરેલી હોવાથી એણે (જગદ્ગચર) ભદ્રેશ્વર નગરમાં ધી(ખી)મલી નામની મસીદ કરાવી.) [ચિત્ર નં ૦ ૬૨]

આ મસીદતુ” નામ ખીમલી મસીદ શા માટે રાખ્યું હશે, એ સવાલનો જવાબ ચાર બાઈબ’ધોની હંતકથામાંથી મળી રહે છે કે, જગદ્ગચારના એક બાઈબ’ધતુ” નામ ખીમલી હતું, તેથી જગદ્ગચારે આ મસીદની સાથે એણે” નામ જોડ્યું હતું.

લાલશા બાઝ પીરનો કૂબો—આ મસ્તિષ્કથી થોડે દૂર એક પીરની દરગાહ છે, જે લાલશા બાઝ પીરના કૂબા તરીકે ઓળખાય છે [ચિત્ર નં ૦ ૬૩] આ પીરની કથા માંડવીની પ્રતમાં (પૃ. ૧, ૨) નોંધાયેલી છે, જે આ પ્રમાણે છે—

“તેહનો (કનક આવડાનો) દીકરો અઝ ચાવડો ચિવધરમી થયો. તેણે ચિવનાં મંદિર ધણાં કીધાં. નિત ખુસદમાન ૧ મારતો. તે ઉપર પાતશાહી લશ્કર ધણાં આવ્યાં તે લશ્કરમાં સૈદ બાલણાં ઇશ્મી હતો. તે રાખને મારવાનું” ખીડું” ગ્રહી આકાશ મારગેથી આવતો હતો. રાખ પોતે પણ ઇશ્મી. તેણે આગળથી ખાક ખણાવી ઉપર ભાખમ ખીજણાં બનાવી રાખ્યાં હતાં હમર ચાલુસને ધૂડની કાંટાં બરી ભીખા રાખ્યાં, કહી રાખ્યું” છે તેહને જે, થોડેથી ખાકમાં પડશે, તે જ વખતે ધૂડથી ઘટી ચૂક્યો તેમ જ કીધું. તિહાં હમણાં તે ઠેકાણે લાલશાનો કૂબો કહેવાય છે, પૂળાય છે”

લાલશા બાઝ પીરના કૂબાની ઉત્પત્તિની આ પ્રમાણે કથા લખ્યા પછી માંડવીની પ્રતમાં (પૃ. ૨) વિશેષમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

“તિવાર પછી એક કુશીર બેન-સાઈ સાદરી ઉપર બેસી આકાશ મારે” ઉડી આવ્યા. તેહને એ રાખને જીવ્યો. દુરઘણો ભવતિ. તેણે ધણી મરતુ કરાવી, તેનો પાર નહી. ઘોરવાઝા છે.”

લાલશા બાઝ પીરની દરગાહની ઉત્પત્તિની કથા માંડવીની પ્રત સિવાય બીજે કયાંયથી મળી શકે એમ હોય તો એની તપાસ કરવી બેઈએ.

પંજોરા પીર—આ દરગાહથી થોડે દૂર જઈએ, એટલે એક વડી વાળેલી કંઈક વિશાળ જગ્યા આવે છે. એમાં પાંચ પીરોની દરગાહ છે. આ દરગાહ પાંચ બાઈએની છે, અને લોકોમાં એની માનતા ઘણી છે. આ પાંચ બાઈએની એક બહેન હતી, એ હાજી આણી માતા નામે પ્રખ્યાત છે. આ હાજીઆણી માતું” મંદિર ભદ્રેશ્વર ગામના ફૂલસર તળાવની વચ્ચે છે.

ખંડિત દેરી—પાંચેરા પીરની જગ્યાથી આગળ જઈએ એટલે નાના સરખા મંદિર જેવી એક માટી દેરી આવે છે. આ દેરી ગિલકુલ ખંડિત હાલતમાં ઊભી છે અને એની અંદર મૂર્તિ કે કિંચ કશું જ નથી. દેરીનો દેખાવ એની પ્રાચીનતાની સાક્ષી પૂરતો હોવાથી પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓને માટે આ સ્થાન રસ ઉત્પન્ન કરે અને અભ્યાસની સામગ્રી પૂરી પાડે એવું છે.

તળાવ અને એની આસપાસ—શ્રી જગદ્ગુરિતમાના (સર્ગ ૬, પ્રલોક ૪૭) ઉલ્લેખ પ્રમાણે ભદ્રેશ્વરના તળાવ સાથે મહારાજા કુમારપાળ અને મહારાજા મૂળરાજ—એ બન્ને સોલંકી ગુર્જરપતિઓનાં નામ જોડાયેલાં છે. આ તળાવનું 'જોદકામ જગદ્ગુણે કરાવ્યું' હતું. અત્યારનું ભદ્રેશ્વર ગામનું ફેલસર તળાવ એ જ આ તળાવ હતું એમ માનીએ તો એ આઠસો વર્ષ જેટલું જૂનું ગણાય. તળાવની વચ્ચે "લાખોટો" નામનું એક દરવાજું સ્થાન છે. તળાવની મધ્યમાં ત્રણ કોઠાની વાવ છે. તળાવની પાળ ઉપર સતીઓ અને શૂરાઓના ઘણા પાળિયા છે આ પાળિયાઓમાં કેટલાક ઉપર સંવત ૧૩૧૬ નો અંક જોવામાં આવે છે. તળાવના એક કિનારાની બાજુમાં ભદ્રેશ્વરનું મંદિર છે; અને બીજા કિનારાની પાળથી જરા આગળ, એક એટલા ઉપર, તળાવ બંધાવનાર જોગા ધરમશી-ભાઈનું મોટા કદનું બાવજું છે. ઉપર નેધિલી વાતના આધારે એમ માનવું જોઈએ કે, કદાચ શ્રી ધરમશીભાઈએ આ તળાવ નવેશ્વરથી બંધાવ્યું નહીં હોય, પણ જૂના તળાવને નવો અવતાર મળ્યો હોય, એ રીતે એનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હશે.

ગામની અંદરનાં કેટલાંક સ્થાનો—ગામની અંદર, દરબારી નિશાળની પાસે આવેલી, આશાળો પીરની કબર, એની અસાધારણ લંગાઈને કારણે, આપણું વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે, અને મનમાં કુતૂહલ પથ્થુ જગાવે છે. આ કબરની લંગાઈ આશરે પચાસ ફૂટ જેટલી છે. આ કબર આટલી લાંબી શા કારણે બનાવી હશે, એની કથા ભણવા માટે અમે કેટલીક પૂછપરછ કરી હતી, પણ કશી વાત ભણવા ન મળી. વળી, અહીંની આટલી લાંબી કબરને જોઈને બીજા કોઈ ગામમાં આવી લાંબી કબર હશે કે કેમ એ ભણવાની પણ ઇચ્છા સહજપણે થઈ આવે છે

ગામની અંદર શ્રીમતી પુરબાઈ કાનજી રાજગોરના નામની હાઈસ્કૂલ, દરિયાશાન નામનું હુવાણા કોમનું ધર્મસ્થાન, રણુછોદેજીનું મંદિર, ગામના આશ્રમણા નાકે હુવાણા કોમનું મોરલી મંદિર અને એની નજીકમાં આશાળો પીરની દરગાહ છે.

તળાવના કિનારા ઉપર આશાપુરી સાતાનું મંદિર છે. આ મંદિર ખંડિત અવશેષ એવું અને પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓનું વિશેષ ધ્યાન દોરે એવું છે. આના એક ધાંસલા ઉપર કોતરવામાં આવેલ વિં સં ૧૧૫૮ ની સાલ ઉપરથી લાગે છે કે, આ મંદિર પોણા નવસો વર્ષ જેટલું પુરાતન તો છે જ. આ મંદિરની કથા એવી છે કે, પહેલાં આ મંદિરમાં ભદ્રકાળી

માતાની મૂર્તિ પધરાવેલી હતી, પણ વિ. સં. ૮૬૨માં (જોડે જોડેટિથર, વોલ્યુમ ૫, પૃ. ૨૧૧) અંબાર શહેરની સ્થાપના થઈ ત્યારે, ભદ્રકાળી માતાની મૂર્તિને અંબારમાં લઈ જવામાં આવી અને એને સ્થાને આશાપુરા માતાની મૂર્તિ પધરાવવામાં આવી (કચ્છનું સંસ્કૃતિકર્મ, પૃ. ૯૦). આશાપુરા માતાના મંદિરની જગ્યામાં મહાદેવ-શંકર, હનુમાનજી વગેરેનાં પણ મંદિરો છે.

આશાપુરા માતાના મંદિરવાળા કંપાઉન્ડમાં જ એક મોટો જૂનો કુંડ છે, જે પાંડવ કુંડના નામે ઓળખાય છે. [ચિત્ર નં. ૬૪] આ કુંડમાં પાણી સારા પ્રમાણમાં રહે છે, એટલે ભદ્રેશ્વર તીર્થની યાત્રાએ આવતાં યાત્રિકોને પૂરતા પ્રમાણમાં પાણી મળી રહે, એ માટે તીર્થની પેઠીએ આ કુંડ ખરીદી લઈને ત્યાં વોટરવર્ક્સ બિલું કચ્છું છે અને વિ. સં. ૨૦૨૯ ના દિવાળીના પર્વથી એ ચાલુ પણ કરી દેવામાં આવ્યું છે. આને લીધે તીર્થને ચોવીસે કલાક પાણી મળવા ઉપરાંત ભદ્રેશ્વર ગામને પણ પાણી મળી રહે છે.

આશાપુરા માતાની બાજુમાં ભવાની માતાનું મંદિર છે, અને એની પાસેની એક ખારી કૂલસર તળાવમાં પડે.

ભદ્રેશ્વર ગામના ભગમણા નામ પાસે શંકરની બે દેરીઓ છે.

આ રીતે શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ જૈન તીર્થની દક્ષિણ દિશામાં આવેલ ચોખંડા મહાદેવના મંદિરનું તથા પશ્ચિમ દિશામાં આવેલ ભદ્રેશ્વર ગામની બહારનાં તથા અંદરનાં જૂનાં ભવા-લાયક સ્થળોનું અવલોકન-વર્ણન પૂરું થયું. હવે તીર્થની ઉત્તર તથા પૂર્વ દિશામાં આવેલ સ્થાનોનું પરિભ્રમણ કરીએ.

ભરૂંદિયા ગામ—તીર્થની ઉત્તર દિશામાં, તીર્થથી બેએક માઇલની દૂરી પર, ભરૂંદિયા નામનું ગામ છે. આ ગામ ઉજ્જડ થઈ ગયું છે. આ ગામમાં મહાદેવની બે જૂની દેરીઓ છે, અને ગામના પાંદરમાં વહેતી નદીના કિનારે એક મરડ પીરનો ઓટલો છે એ નદીનું વહેણ ત્યાં ખારે માસ ચાલુ રહે છે. મંદિરની પૂજા-સેવા બે પૂજારી સંભાળે છે, એનું નામ વાસુદેવ છે. (અમે જાતે આ સ્થાન ભેવા બઈ શક્યા ન હતા, પણ ભદ્રેશ્વરતીર્થના પટાવાળા દરબાર શ્રી બાળુભાઈ પાસેથી આ માહિતી અમને મળી હતી; અને તે અહીં નોંધી છે.)

ભૂતેશ્વરનું મંદિર—ભદ્રેશ્વર તીર્થની આસપાસના વિશાળ ચોગાનના ઉત્તર તરફના દરવાજાથી થોડેક જ દૂર, ખેતરાઉ જમીનમાં, એક મંદિર આવેલું છે. મંદિર કંઈક જીર્ણ છે અને એમાં શિવલિંગ તથા પાર્વતીજીની મૂર્તિ પધરાવેલ છે. આ મંદિર ભૂતેશ્વરના મંદિરના નામે ઓળખાય છે. ઘરબારી પૂજારીઓ સાત પેઢીથી આ મંદિરનું પૂજારીપદ ભોગવે છે, અમે આ સ્થાન ભેવા ગયા ત્યારે (તા. ૧૬-૬-૧૯૭૪ના રોજ) બે પૂજારી આ મંદિરની પૂજા-સેવા કરતા હતા એમનું નામ ભેરામગર બુધચર હનુ. આ પૂજારી

પાસેથી અમને એમ પણ જાણવા મળ્યું કે ઘરખારી પૂજારીઓની એમની સાત પેઢીઓ પહેલાં કુલ્લક બાવાઓની સાત પેઢીઓએ આ મંદિરના પૂજારી તરીકેની જવાબદારી સંભાળી હતી. મંદિરના બનાવનાર શ્રી ચમદાસ હુહાણા હતા મંદિરના ઉપલા મળલે શિખરમાં પણ શિવલિંગ પધરાવેલ છે. મંદિરની ડાબી બાજુ સાત કુલ્લક બાવાઓની અને સાત ઘરખારીઓની સમાધિ છે, અને મંદિરમાં એક કોચરું પણ છે, જે એની સામે, થોડે દૂર આવેલ ઢેઢાણુ વાવમાં નીકળે છે, એમ અમને કહેવામાં આવ્યું હતું.

ઢેઢાણુ તળાવ અને વાવ—આ ભૂતેશ્વરના મંદિરથી થોડે દૂર એક નાનું તળાવ બનેલ છે. આ તળાવ તો કેટલાંક વર્ષ જૂનું હશે એમ લાગે છે, પણ એમાં એ જ નામની (ઢેઢાણુ નામની) ત્રણ કોઠાની વાવ આવેલી છે, તે તો ૯૧ વર્ષ પહેલાં-વિં સં ૧૨૪૨માં-જ બનેલી છે, અને એના બનાવનાર તરીકે ‘કક્કર.....આહીરજી હં ગાવજી જસરાજ’ એવું નામ લખેલું છે આ તળાવનું નામ ઢેઢાણુ તળાવ શા માટે પડ્યું હશે, તે જાણી શકાયું નથી. પણ ત્યાં બનેલ વાવ ઢેઢાણુ તળાવમાં બનાવવામાં આવેલી હોવાથી એને પણ હોઠાએ ઢેઢાણુ વાવના નામે જાળખાવવા માંડી હશે, એમ કલ્પનાથી કે અનુમાનથી કહી શકાય. આ વાવની પાસે તીર્થની પેઢીનું વોટર વર્કસ છે; અને તે વોરા લક્ષ્મીચંદ માણેકચંદ વિં સં ૨૦૧૬માં બંધાવ્યું હતું. આ વોટર વર્કસની પાસે ખેતરપાળની ઢેરી છે. ઢેઢાણુ તળાવની પાસે એક ભમરિયા નામે જાળખાતું ખેતર છે, એમાં સાઠા પથ્થરના બે મોટા પાળિયા છે; અને એ બંને ઉપર નવ નવ લીંટીનો લેખ છે. અમે એ લેખો ઉઠેલી શક્યા ન હતા. આ બંને પાળિયાને ઠાઈ સુરક્ષિત સ્થાને મૂકવા બેઈએ.

હુદા હરિજનની વાવ—અહીંથી થોડેક દૂર, વોટર વર્કસની પૂર્વ દિશામાં, એક મોટી વાવ છે, જે સાવ જીર્ણ-શીર્ણ-ભગ્ન થઈ ગઈ છે.

આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં કામી બિરાદરીનો સંદેશ આપતી જગદૂશા વગેરે ચાર ભાઈબંધોની અને એમનાં સ્મારકોની વાત કરી છે, એમાંના મેલવાળ-હરિજન વણુંના ભાઈબંધ હુદાના સ્મારકરૂપે ચણાવવામાં આવેલી આ વાવ છે [ચિત્ર નં ૬૫]. વળી આ વાવ હુદાશાએ બંધાવી હતી એવી વાત પણ કહેવાય છે^૫ આ વાવનો ભગનાવશેષરૂપે ટકી રહેલો ભાગ અને એની મોટી મોટી શિલાઓ, એક કાળે આ વાવ કેટલી મોટી હશે

૫. જુઓ, “હુદીઆ વાવ, ભદ્રેશ્વર-વસહીનાં દહેરાની પૂર્વે હુદાશાની બંધાવેલી મજબૂત પથ્થરની આ સેવોર વાવ છે. આ વાવના ઓતરંગની એક સિલા ૧૭ ફીટ ૭ ઇંચ લાંબી તથા ૨ ફીટ ૧ ઇંચ પહેળી બઢી છે. આ વાવનું બાંધકામ બેંગા જેવું છે, છતાં તેની ઉપર સિલ્પકલાની જાણ નકશી નથી. આ વાવના ઘણા પથ્થરો બાંધકામ માટે બિપડી ગયા છે.”

—શ્રી વ્રજલાલ ભટ્ટવાનલાલ ડાયા

(“સ્વદેશી”નો વિં સં ૧૯૮૦નો દીપોત્સવી અંક, પૃ ૭૮)

અને કેવા મોટા જનસમૂહને પાણી પૂરું પાડી શકતી હશે, એનો ખ્યાલ આપે છે. અત્યારે તો આ સ્થાપત્ય સાવ ગિરમાર હાલતમાં પડ્યું છે.

એકે પ્રશ્ન—ટેંકાણુ તળાવ, ટેંકાણુ વાવ અને દુહા -મેઘવાળની (હરિજન-ટેંકની) વાવ, આ ત્રણ સ્થાપત્યોનાં નામ એવાં છે કે, તે ત્રણે એક કાળે અસ્પૃશ્ય ગણાતી હરિજન જ્ઞાતિ સાથે એમનો સંબંધ હોવાનું સૂચન કરે છે. શું સાચે જ આ ત્રણે સ્થાનો આ કોમો બનાવ્યાં હશે કે બીજા કોઈએ આ કોમ માટે બનાવ્યાં હશે, એવો સવાલ થાય છે. આ સવાલનો ઉત્તર શોધવા કોઈકે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; અને આવો પ્રયત્ન કરતી વખતે એ હકીકત પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે, ટેંકાણુ વાવ તો એક ઠક્કરે ચણાવી હતી અને ઠક્કર એ તો લુહાણા કોમ માટે વપરાતો શબ્દ છે.

અહીં એ બાબતું પણ રસપ્રદ ઇર્થ પડશે કે, ચોખંડા મહાદેવના મંદિરના એક જોટ-લામાં અણી લેવામાં આવેલ જૂર્નરપતિ મહારાજા જયસિંહ સિદ્ધરાજનો વિ.સં. ૧૧૬૫ નો શિલાલેખ મૂળ દુહાશાના શિવાલયનો હતો, એમ નોંધવામાં આવ્યું છે (કચ્છનું સંસ્કૃતિકર્ણન, પૃ. ૬૩-૬૪). આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે, ભદ્રેશ્વરની સાથે 'દુહા' નામની વ્યક્તિ (વ્યક્તિઓનું) નામ સારી રીતે સંકળાયેલું હતું.

જૂની છત્રી : જગદૂશાની એકે—વાવથી આગળ વધીએ એટલે એક જેતર આવે છે. એ જેતરની વચ્ચે પથ્થરની એક જૂની છત્રી બિંધી છે. આ છત્રીની આસપાસ નાની-મોટી કોઈ ઇમારત કે એના અવશેષો પણ નથી, એટલે આ છત્રી સાવ એકલી-અટૂલી બિંધી છે; તેથી એને જોઈને, સહેજપણે, એવો સવાલ થાય છે કે, આ રીતે જેતરની વચ્ચે આવી ઇમારત શા માટે બિંધી કરવામાં આવી હશે? ગોળ ઘુમ્મટ ધરાવતી, બાર થાંભલા ઉપર બિંબેલી અને ચોરસ ઘાટની આ ઇમારત, ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જેને બારાંદરી કહે છે એના જેવી, બાર પ્રવેશવાળી છે. આ ઇમારતને જગદૂશાની એક તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. [ચિત્ર નં. ૬૬]

મોતીનું જેતર—લગાતાર ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલુ રહેલા દેશવ્યાપી દુષ્કાળમાં ગરીબ પ્રભને અન્ન વ્રત પૂરાં પાડીને એ સંકટનું નિવારણ કરવાનો ભગીરથ અને સફળ પુરુષાર્થ કરીને અમર બની જતાર અને 'જગતપિતા' નું બિરુદ મેળવનાર જગદૂશાની આર્થિક શક્તિ કેટલી બધી હશે, એમની પાસે કેટલું અઠગત ધન હશે, એની તો કલ્પના જ કરવી પડે. દેશ-પરદેશનાં વેપાર કે વહાણવટાથી આટલું બધું ધન એકત્ર ઇર્થશક્તિ એવું માન્યામાં આવતું સુશકેલ બની જાય છે; અને તેથી જગદૂશાની અમાપ સંપત્તિવૃદ્ધિની દત્તકથા જેવી કેટલીક અમત્કારિક ઘટનાઓ પણ જગદૂશાના જીવન સાથે જોડાયેલી લાણુવા-સાંભળવામાં આવે છે. આમાંની એમને થયેલ અપાર ધનપ્રાપ્તિને લખતી એક અમત્કારિક ઘટના છે, એમના જેતરમાં મોતીનો પાક થયાની, આ વાત આ પ્રમાણે છે—

એક વરે હોતારાં થઈ ગયાં હતાં અને વાવણી કરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો હતો. જગદૂશહે પોતાના ખેતરમાં વાવવા માટે ઉત્તમ ભતની ભરતું બિયારણ લાવી રાખ્યું હતું, અને વાવણી કરવાની તૈયારી ચાલતી હતી. એવામાં એક દિવસ એમના આંગણે કેટલાક સાધુ-સંતો શિક્ષા લેવા આવી પહોંચ્યા. સાધુઓને અનાજનો ખપ હતો. જગદૂશહે, પોતાની વાવણીનો વિચાર કર્યા બગર, બિયારણ માટે લાવેલી ઉત્તમ ભતની બધી ભર એમને ભક્તિ અને ઉદ્ધાસથી શિક્ષામાં આપી દીધી. સંતો શિક્ષા લઈને અને આશીર્વાદ લઈને રવાના થયા. જગદૂશહે બીજી ભર મંગાવીને એનું પોતાના ખેતરમાં વાવેતર કરાવ્યું. વરસાદ-પાણી સારા થયાં; વખત પાકયો એટલે ભરનો પાક તૈયાર થઈ ગયો. જગદૂશના ખેતરનો પાક ભેઈને ખેડૂતો અભયથ થઈ ગયા—ભરનાં ફૂંડાંમાં જીવારના બદલે અસલ સાચાં મોતીના ઢાણા બાળી ગયા હતા ! ન માની શકાય એવી એ વાત હતી ! વાત જગદૂશને કાને પહોંચી. પણ પહેલાં તો એમણે એ વાતને ખોટી માનીને હસી કાઢી—આવું તે બળી કચારેય બની શકે ખરું ? પણ પછી એમણે ભાતે જઈને જોયું તો આશ્ચર્ય ખેતર મળદળ મોતીકાના પાકથી હિલોળા લેતું હતું ! જગદૂશ એ ભેઈને અચરજમાં પડી ગયા. એમને થયું : આ તો બધા પેલા સંતોના આશીર્વાદનો જ પ્રતાપ ! જગદૂશની વખાર હમલાયક મોતીઓથી ભરી ભરી બની ગઈ. જગદૂશના જે ખેતરમાંથી મોતીનો આવો અમૂલ્ય મોલ કીતકોનું કહેવામાં આવે છે, તે ખેતર તરીકે આ બાર થાંભલાનાળી છત્રીની આસપાસની ધરતીને બતાવવામાં આવે છે. "

૧. જગદૂશને જેનાથી અત્યંત કષ્ટ પત્તિ મળી એવા બીજા ત્રણ ચમત્કારો આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે—

(૧) જગદૂશ એક વાર કાંદેશ્વર નગરની સીમમાં ગયા હતા. ત્યાં એમણે જોયું કે એક ભરવાડ પોતાનાં બકરાં ચારતો હતો, અને એક બકરીના ગળામાં નીલમ મણિ બાંધેલો હતો. જગદૂશએ નીલમ મણિ જાણે એ બકરી ખરીદી લીધી અને એ મણિના પ્રતાપે એમને ધણું ધન મળ્યું.

(૨) એક વાર જગદૂશનો ગુમાસ્તો હોરમઝ દેશમાં વેપાર માટે ગયો. ત્યાં એણે એક આરબ વેપારીના આંગણમાં દેખાડે પથ્થર જોયો, એને પોતાના શેઠ માટે એ પથ્થર ખરીદી લેવાનો વિચાર થયો. પણ એવામાં ખભાતના કોઈ વેપારીના નોકરનો વિચાર એ પથ્થર પોતાના શેઠ માટે ખરીદી લેવાનો થયો. પછી તો બન્ને વચ્ચે હરીફાઈ મઠાઈ મઠાઈ, અને બન્ને જણા એકબીજાથી વધુ વૈશા આપીને પેલી પથ્થર ખરીદવા બોલી—હમણે બોલવા લાગ્યા ! વાત વાતમાં વાત મમતે ચડી ગઈ; અને પછી તો જેય ગુમાસ્તાએને આ વાત પોતાના શેઠની આગળ સમજાવવા જેવી મહત્વની લાગી. પણ છેવટે જગદૂશના ગુમાસ્તાએ ત્રણ લાખ જેટલું મૂલ્ય આપીને એ પથ્થર ખરીદી લીધો અને પોતાના શેઠનું નામ રાખ્યું. પેલા આરબ સોદાગરને તો તે દિવસે ભારે તકાલ પડી ગયો ! પોતાની પાસેના વૈશા બધા ખૂટી ગયા હતા એટલે જગદૂશનો ગુમાસ્તો માલ ખરીદ્યા બગર, પાંદો વકાણે, પાછો આવ્યો. જગદૂશના ગુમાસ્તાએ ત્રણ લાખ આપીને પથ્થર ખરીદ્યાની વાત તો એના પહેલાં જ જાદ્રેશ્વરમાં પહોંચી ગઈ હતી. લોકો તો આ માટે જગદૂશને હાસી—મજાકમાં કેવી કેવી વાતો કરતા હતા ! બિચારા ગુમાસ્તાને પણ ચિંતા હતી કે શેઠ છું કહેશે અને શું કરશે ? પણ જગદૂશએ તો ક્ષેત્ર, પોતાની આબર સાચવવા બદલ પોતાના ગુમાસ્તાને સાળાથી આપી અને છતાંય પણ આશ્ચર્ય—વૈસો તો ફરી ગમે ત્યારે મળી રહેશે, પણ ત્રણેલી આબર કંઈ પાછી થોડી મળતી હતી ! પેલા પથ્થરને તો ઉધાકા

હનુમાનની દેરી—આ દેરી તો પાંચ-છ વર્ષ જેટલી જ જૂની છે. આ દેરીમાં પૂજારીવામાં આવેલ હનુમાનજીની મૂર્તિ જગદ્ગુણના આ ખેતરની પાસેથી મળી આવી હતી. એક વખત અર્ધ ગામના રહેવાસી હરિજન વાછિયાભાઈ આદિપુરની સડક બાંધવાનું કામ કરતા હતા. આ મૂર્તિને જોઈને એમને ત્યાં એક દેરી બંધાવવાનો વિચાર આવ્યો. એમણે પોતાની આ ભાવના ભદ્રેશ્વરજૈનતીર્થની પેઢીના સુખ્ય મહેતાજી શ્રી નેમચંદ્રભાઈ વોરાને કહી, આ પણ એક દેવસ્થાન જેવું સાડું કામ હતું. એમણે વાછિયાની ઈચ્છા પૂરી પાડવાનો વિચાર કર્યો અને છેવટે શ્રી નેમચંદ્રભાઈ વોરા, તીર્થના મિત્રી શ્રી ગોવિંદજીભાઈ દામજી તથા હરિજનભાઈ વાછિયા—એ ત્રણેના સહકારથી છએક વર્ષ પહેલાં (સને ૧૯૭૧)માં આ દેરી બિલી થઈ આ નાની સરખી દેરી પણ જાણે કેામી સહકારનો પાઠ સંભળાવી જાય છે !

ચક્રોપીરની દરગાહ—આ દેરીની સાથે, ગાંધીધામ-માંડવીની પાકી સડકની પેલી પાર, એક જૂની દરગાહ દેખાય છે. એ દરગાહ ચક્રોપીરની છે. આ દરગાહ માટે એક રમૂજભરી કંતકથા પેઢીના પટાવાળા દરબાર શ્રી બાબુભાઈએ અમને કહી કે, આ દરગાહ થોડીક થોડીક હરિયા તરફ ખસતી રહે છે. એમ ખસતાં ખસતાં જ્યારે એ દરગાહ હરિયા સુધી પહોંચીને હરિયામાં સમાઈ જશે, ત્યારે આ ગામનો નાશ થશે !

ઇચ્છીએ કે, આ દરગાહ હરિયા તરફ ખસતી અટકી જાય, અથવા દરગાહના ખસવાની સાથે સાથે સાગરદેવ-હરિયાલાલ પણ થોડા થોડા ખસતા રહે, અને આ ગામ ઉપર આવી કોઈ આપત્તિ આવવા ન પામે !

આ બે ઇમારતો કયાં ?—ભદ્રેશ્વર તીર્થની આસપાસ જગદ્ગુણનો ભંડાર હોવાની વાત કહેવામાં આવે છે, પણ આવી કોઈ ઇમારત અહીં દેખાતી નથી. વળી, “ કચ્છનું

આગિણીમાં મૂકી સખવામાં આવ્યો, એક વાર એક સંત પુરુષ જગદ્ગુણના આગિણી આવી પહોંચ્યા. એમણે એ પથ્થરને જોઈને કહ્યું કે, આ પથ્થર તો રત્નોની ખાણ છે; એમાં બહુમુલ્યાં રત્નો ભર્યાં છે. જગદ્ગુણએ ધરમાં છઈ જઈને પથ્થરને તોડ્યો તો અંદરથી લાખ-લાખની કિંમતનાં રત્નો ને હીરા નીકળી આવ્યાં !

(૩) એક વાર ક્રોઈ વહાલુવટી મુજકેલીમાં આવી પડ્યો; એને પોતાના વહાલુમાતો માલ તમે તેમ કરીને વેચી દેવો પડે એવી રિથતિ થઈ. એણે જગદ્ગુણને એ ખરીદી લેવા વિનંતિ કરી. એણે તો, માલમાં મીઠુની જ મોટી મોટી ઇંટો ! મીઠુનો વેપાર ? દયાધરભાઈ આવક એવા વેપારમાં હાથ પડ્યું ન નાખે. પણ જગદ્ગુણને એ વહાલુવટી ઉપર દયા આવી અને એમણે એ મીઠુની ઇંટો જેવા ચોસલાં ખરીદી લીધાં; અને પોતાના રહેણાણના આગિણીમાં મુકાવી દીધાં. એમના આ કામથી એમનાં પત્ની યશોમતી એમના ઉપર ખૂબ નારાજ પણ થયાં કે, આવો અધર્મનો વેપાર આપણાથી કેવી રીતે થઈ શકે ? કેટલાક વખત પછી શિયાળામાં કુટુંબનાં છોકરાંએએ ટાઢ ઉડાવવા આગિણીમાં તાપણું કર્યું. એ તાપણુના તાપથી પાસે પડેલ મીઠુનું એકાદ ચોસણું પીમળી ગયું અને અંદરથી પીળા રંગની ધાતુ દેખાવા લાગી. વધુ તપાસ કરીને એણે તો અંદર સોનાની ઇંટો જેવી મોટી મોટી લગ્નદીએ ભરી હતી—જેણે લક્ષ્મીજી, પોતે જ જગદ્ગુણના ધરને અલસે ભરી દેવા માટે, મીઠુનાં ચોસલાંવે, સાથે ચાલીને પધાર્યાં હતાં !

સંસ્કૃતિદર્શન” (પૃ ૯૩-૯૪)માં જણાવ્યા પ્રમાણે ચોખંડા મહાદેવતા મંદિરમાં રાખવામાં આવેલ મૂર્તિરૂપિ જયસિંહ સિદ્ધરાજનો શિલાલેખ ભદ્રેશ્વરમાંના દુર્ગાશાના શિવાલયમાંનો હોવાનું કહેવાય છે.^૭ પણ આ શિવાલય પણ અમારા ભોવામાં આવ્યું નહીં. તો આ બે ઇમારતોનું શું થયું હતો? તેમાંય દુર્ગાશાનું શિવાલય અહીં હોવાનો તો ઉદ્દેશ પણ મળે છે; તો એ અમારા ભોવામાં કેમ નહીં આવ્યું હોય? આ બાબતમાં અમારી કંઈ સરતચૂક થવા પાગી હોય, એવું તો નહીં ખ્યાલ હોય ને?

આ પ્રશ્ન સાથે શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ જૈન તીર્થની આસપાસ આવેલ પ્રાચીન, ઐતિહાસિક અને ભોવાલાયક સ્થાનોની આપણી પરકરમા પૂરી થાય છે.

નોંધ—આ પ્રકરણમાં ભદ્રેશ્વરનાં ભોવાલાયક સ્થળોની જે માહિતી આપી છે, તે સંશોધનની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નથી આપી, પણ એક સામાન્ય પ્રવાસી કે દર્શકની હેસિયતથી જ આપી છે. એટલે વિશેષ શોધખોળને અંતે આ સ્થાનો સંબંધી વિશેષ, વધારે આધારભૂત અને જુદા પ્રકારની પણ માહિતી મળી આવવાનો સંભવ છે.

૭. આ શિલાલેખ અંગે “કચ્છ” સંસ્કૃતિદર્શન”માં જ અ-વ સ્થાને (પૃ ૨૭૫) એમ પણ નોંધવામાં આવ્યું છે કે, “આ શિલા પ્રથમ કચ્છથી હિપાડવામાં આવી છે તેની ચોક્કસ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી.”

કચ્છની મોટી તથા નાની પંચતીર્થી

કચ્છની ધરતીમાં જૈનધર્મ અને જૈન સંસ્કૃતિનો પ્રચાર અને પ્રભાવ ઠેટલો વ્યાપક હતો, તેની સાક્ષી જેમ એ ધરતીને ધર્મભાવનાથી સુરભિત બનાવી જનાર પ્રભાવક આચાર્યો, સુનિવરો અને શ્રીપૂજ્યો—ચતિઓની સૈકાઓજૂની કાર્યવાહી તેમ જ વગદાર, ઉદાર અને લોકકલ્યાણ તથા જીવ-હયાના હામી જૈન મહાજનોની પરંપરા પૂરે છે, તેમ એ ભૂમિના શણગાર અને ગૌરવ સમાં સંખ્યા-બંધ (હોઠસો ઉપરાંત) જિનમંદિરો પચ્ચ પૂરે છે.

આ જિનમંદિરોમાં ઠેટલાંક તો વિશાળ માંડણી અને ઝીણવટભરી સજીવ કોશણીના લીધે એવાં ભવ્ય અને નયનરમ્ય છે કે જેથી એની ગણતરી કચ્છની બહુમૂલ્ય સંસ્કારસમૃદ્ધિમાં થાય છે. કચ્છના આવા આલીશાન અને શિદ્ધપ્રકાશના ઉત્તમ નમૂના સમાં જિનપ્રાસાદોમાં સુવિખ્યાત ભદ્રેશ્વરતીર્થીના જિનાલય ઉપરાંત, કચ્છની મોટી પંચતીર્થી, નાની પંચતીર્થી તથા અન્ય ઠેટલાંક શહેરો અને ગામોનાં જિનમંદિરોનો સમાવેશ થાય છે.

એટલે અહીં મોટી પંચતીર્થીનાં તથા નાની પંચતીર્થીનાં જિનમંદિરોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય તેમ જ અન્ય સ્થાનોનાં ઠેટલાંક જિનમંદિરોની યાદી આપવામાં આવે છે. ખરી રીતે તો, આ જિનાલયો એવાં સુંદર અને શાનદાર છે, અને એની સ્થાપનાની પ્રેરણા આપનાર તથા પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર આચાર્ય મહારાજો વગેરે શ્રમણસમુદાયનો તેમ જ એ પ્રેરણાને ઝીલીને જે તે જિનમંદિરોની સ્થાપના કરનાર શ્રાવકસમુદાયનો ઇતિહાસ એવો આકર્ષક છે કે જેથી આવા એક એક જિનમંદિરનો વચાઈ અને સર્વસ્તાર પરિચય આપવા માટે એક એક નાનું-મોટું સ્વતંત્ર પુસ્તક જ લખવું પડે પણ આ પુસ્તકમાં આ બધી વિગતોને સમાવવાનો અવકાશ નથી, એટલે એનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કે એની યાદી આપીને જ સંતોષ માનવાનો રહે છે આમાં સૌથી પહેલાં મોટી પંચતીર્થીનાં દર્શન કરીશું.

મોટી પંચતીર્થી

કચ્છની મોટી પંચતીર્થીનાં જિનચૈત્યો (૧) સુથરી, (૨) કાઠારા, (૩) જખૌ, (૪) નલીઆ અને (૫) તેરા—એ પાંચ ગામોમાં આવેલાં છે અને આ પાંચે ગામો અબડાસા તાલુકામાં વસેલાં છે, એ બીના જેમ આ પંચતીર્થીની વિશેષતા છે, તેમ આ તાલુકાની પચ્ચ ગૌરવગાથા છે. અને માંડવી

તાલુકામાંથી અબડાસા^૧ તાલુકામાં પ્રવેશ કરતાં, શરૂઆતમાં, આવતું સાંધાણ ગામ પણ એના ચે'ટા, સુંદર અને કંઈક વિશિષ્ટ પ્રકારની બાંધણીવાળા જિનમંદિરને લીધે, પંચતીથીનાં યાત્રાધામોની જેમ, જૈન સંઘને માટે યાત્રાનું સ્થાન બની રહે છે. એમ કહેવું બોધ્યે કે, અબડાસા તાલુકામાં આવેલ આ શેઠી પંચતીથીનાં મન ભરીને નીરખ્યા જ કરીએ એવાં આલીશાન, ભવ્ય અને નયન-મનોહર જે જિનપ્રાસાદોનાં દર્શનનો લાભ યાત્રિકને મળવાનો છે, તેનો નમૂનો સાંધાણના જિન-મંદિરમાં જોવા મળે છે; અને આ પંચતીથીની યાત્રા આ દેરાસરથી શરૂ થાય છે, એટલે એ પંચ-તીથીની યાત્રાનું જાણે કે પ્રવેશદ્વાર જ હોય એમ લાગે છે ! વળી, આ બધાંય જિનમંદિરોની બાંધણી, અન્ય સ્થાનોનાં જિનમંદિરોની બાંધણીથી જુદી તરી આવે એવી વિશિષ્ટ પ્રકારની તેમ જ વિવિધ પ્રકારની છે, એમ એના દર્શકને લાગ્યા વગર નથી રહેતું

અબડાસા તાલુકાની વિશિષ્ટતા—કચ્છ જિલ્લાના પશ્ચિમ દક્ષિણ વિભાગમાં આવેલ અને ૨૪૦૦ ચોરસ કિલોમીટરનો વિસ્તાર ધરાવતો આ તાલુકો એના બહુ જોષા વરપાક, સૂકી જમીન અને નપાણિયા મુલક તરીકે જાણીતો છે. સને ૧૯૭૧ની વસ્તી-ગણતરી પ્રમાણે એમાં ૧ શહેર, ૧૪૮ વસવાટવાળાં ગામડાં અને ૧૪ વેરાન ગામડાં છે, અને ૭૪૧૬૫ માણસોની વસ્તી છે. પણ આ તાલુકાની એક નોંધપાત્ર વિશેષતા એ છે કે, આ તાલુકામાં વરસાદ જોષા થાય છે, પણ સંપત્તિમાં—આર્થિક સમૃદ્ધિમાં—એ લણુ આગળ વધેલો અને નામાંકિત છે. એના સાહસી જૈન શાહ-સોદાગરોએ કચ્છ બહારની ધરતીમાં વસવાટ કરીને અદભુત સંપત્તિ લેખી ક્યોના અને એ સંપત્તિનો અનેક ધર્મકાર્યોમાં તેમ જ લોકકલ્યાણનાં કાર્યોમાં ઉદારતાથી સદુપયોગ ક્યોના સંખ્યાબંધ કાબજાઓ મળી શકે છે. અને આવા સખીદિલ શ્રેષ્ઠીઓની સખાવતોનાં કીર્તિમંદિરોની ધજાઓ તો ગિરિજા શ્રી શત્રુંજય, ગિરનાર અને બીજાં મહાતીથો ઉપર પણ લહેરાઈ રહી છે.

૧. આ તાલુકાનું “અબડાસા” નામ પડ્યું એની પાછળ એક શીર્ષ અને સમર્પણની કથા રહેલી હોવાનું માનવામાં આવે છે, ધરતી સનની ચૌદમી સદીની શરૂઆતમાં ખિલજ વંશના બાદશાહ અહમદીદીને હિંદુસ્તાન ઉપર આક્રમણ કરીને “ખૂની” તરીકે જાહનામી મેળવી હતી. સિંધ-ઉત્તરકાંઠાના સુમરા વંશનો એક રાજકુમાર ચનેસર, દેશદ્રોહી બનીને, સુમરા રાજ્યવંશની સુદરીઓ અપાવવાની લાલચ આપીને, અહમદીદીને ખીલજને સિંધ ઉપર ચડાઈ કરવા એના ખૂની અને વિરાગ લશ્કર સાથે, તેડી લાવ્યો ઉત્તરકાંઠાનો રાજ ધોધો સુમરા (ચનેસરનો એરમાન નાનો ભાઈ) સમજ ગયો કે, આ ખૂની બાદશાહના લશ્કર સામે ટક્કર લઈને સુમરા વંશની સુદરીઓના ચિયળની રક્ષા થઈ શકવાની નથી, એટલે એણે ૧૪૦ સુમરા સ્ત્રીઓને કચ્છ તરફ રવાના કરી દીધી અને એમનું રક્ષણ કરવાનું વડસરના રાજવી ભમ જખરા ભિક્ષે જખડા જખડાણીને કહેણ મોકલ્યું— આ રાજવી એના શીર્ષ અને સાહસને કારણે “અખડા અખડાજ” નામે પંકાતો હતો. ધોધો ખીલજના લશ્કર સાથે લઈને છેવટે વીરગતિને પામ્યો. બ્યારે અહમદીદીને બધી સુદરીઓ કચ્છમાં ગયાનું બપર્યું ત્યારે એ કચ્છમાં ગયો. વડસર પાસે અખડાએ સુમરા સુદરીઓના ચિયળનું રક્ષણ કરવા એનો સામનો કર્યો અને છેવટે એ પણ વીરગતિને પામ્યો, સુમરા સુદરીઓ પોતાના સતીત્વને અખંડિત રાખવા ધરતીમાં સમાઈ ગઈ અને આ સુદરીઓને મેળવવાની અહમદીદીની કામના મનની મનમાં જ રહી ગઈ ! આ વીર કથાની યાદમાં આ પ્રદેશ “અબડાસા”ના નામે પ્રસિદ્ધ થયો. (કચ્છ કલાધર, ભાગ ૧, પૃ ૧૨૨-૧૪૬; ચારી સિંધવાણ, પૃ ૧૨૮)

જૈન સંઘની દૃષ્ટિએ આ તાલુકાની બીજી વિશિષ્ટતા સૌકાર્યનું વિશેષ ધ્યાન જેથી એવી છે; તે એ કે, જૈન સંઘના સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક, દિગંબર, સ્થાનકવાસી અને તેરાપંથી એ ચારે ફિરકામાંથી આ તાલુકામાં ફક્ત સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘના અનુયાયીઓ છે. ઉપરાંત સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘના તપગચ્છ, અંચળગચ્છ, પાયથંદગચ્છ, ત્રિસ્તુતિકગચ્છ વગેરે ભુકા ભુદા ગચ્છોમાંથી અખડાસા તાલુકાનો સમસ્ત અથવા ઘણા મોટા ભાગનો જૈન સંઘ ફક્ત અંચળગચ્છને જ અનુસરે છે અને એ ગચ્છની જ સામાચારીનું પાલન કરે છે. ૨ આથી આગળ વધીને, કચ્છનાં આ પરગણામાં વસનારા જૈનો ઓસવાળ, પોરવાડ, શ્રીમાળ, વીસા, હસા વગેરે જન જાતિમાંથી ફક્ત હસા ઓસવાળ જ્ઞાતિના જ છે. વળી, અહીં એ પણ બહુવા મળ્યું કે, જેમ કચ્છના વીસા ઓસવાળ જ્ઞાતિના કેટલાક ભાઈઓ જેતીનું કામ કરે છે તેમ, આ તાલુકામાં વસતા હસા ઓસવાળ જ્ઞાતિના કેટલાક ભાઈઓ જેતીનું કામ કરવા ઉપરાંત, કુથળ, શિદ્ધી તરીકે સલાટનું કામ પણ કરે છે. અખડાસા તાલુકાની આ વિશિષ્ટતા જૈન સંઘની દૃષ્ટિએ વિરલ અને અનોખી છે. આ ઉપરથી કંઈક એમ લાગે છે કે, અંચળગચ્છની માન્યતા, થોડા કે વધુ પ્રમાણમાં, આખા કચ્છમાં પ્રસરેલી હોવા છતાં, અખડાસા તાલુકામાં તો બધે એનું એકછત્રી વર્ચસ્વ પ્રવર્તે છે. બીજા કોઈ ગચ્છે કયાંય આવું એકરાગી વર્ચસ્વ કાયમ કર્યોનો દાખલો બહુવા મળતો નથી. સુંબઈ જેવી પથરંગી નગરીમાં હસા ઓસવાળ જ્ઞાતિ અને અંચળગચ્છનો તેમ જ જોના વગદાર શ્રીમાનોનો અત્યારે પણ જે પ્રભાવ છે અને સુંબઈના વિકાસની શરૂઆતના સમયથી એમાં એમણે જે હિસ્સો

૨ અખડાસા તાલુકાની જે વ્યક્તિઓ અંચળગચ્છ સિવાયના અન્ય ગચ્છની સામાચારીનું પાલન કરે છે, તેમાંની મોટા ભાગની વ્યક્તિઓ બહાર જઈને વસેલી છે; અને કેટલીક વ્યક્તિઓએ અન્ય ગચ્છમાં દીક્ષા પણ લીધી છે. એક જ કુટુંબની જે વ્યક્તિઓએ ભુકા ભુ ૧ ગચ્છમાં દીક્ષા લીધી હોવાનો પણ કોઈ કોઈ પ્રસંગ ભેગા મળે છે, દા. ત. સુથરીના વતની આચાર્ય શ્રી વિભવયશોભદ્રસુરિણ મહારાજ તપગચ્છમાં અને જોસનાં કુટુંબી સસારી બહેન સાધ્વીજી શ્રી વિદ્યુતભાગીજી અંચળગચ્છમાં દીક્ષિત થયાં છે.

આ તાલુકાનું યુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજીએ જોમના “મ.સી.કચ્છ યાત્રા” નામે પુસ્તકમાં (પૃ. ૧૩૧-૧૩૨) આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે—

“અખડાસામાં જૈનોમાં મોટે ભાગે, બહુ આખા અખડાસામાં કહીએ તો ચાલે, ‘કચ્છી હસા ઓસવાળો’ની જ વસ્તી છે. પછી કલાચ કોઈ ગામમાં વીસાઓ કરો હા, હસામાંથી વિપ્રુગ કરેલા પાંચા પણ કેઈ કેઈ ગામમાં છે. અખડાસામાં બધા જૈનો એક જ ધર્મ ને એક જ ગચ્છના લોક છે. કહીમાં મંદિરમાર્ગી અને સ્થાનકવાસી બંને છે, બ્યારે અખડાસામાં કેવળ મંદિરમાર્ગી જ છે. કહીમાં ખરતરગચ્છ, તપાગચ્છ, પાયથંદગચ્છ અને અંચળગચ્છ—એમ ભુન ભુન ગચ્છો છે, બ્યારે અખડાસામાં એક જ ગચ્છ—અંચળગચ્છ છે આખા કચ્છમાં એક ભદ્રધરને છેડીને જૈન મંદિરોની જેવી વિશાળતા ને સુંદરતા અખડાસામાં છે, તેવી કયાંય નથી. કચ્છની જૈન પંચતીર્થો પણ આ અખડાસામાં છે પંચતીર્થો શા માટે ? અખડાસાના એક એક ગામનું મંદિર ખરેખર દર્શનીય છે, અને દરેક ગામનાં મંદિરો લાગેતી સિક્કતા છે. બીજા પ્રાંતો કરતાં અખડાસામાં અતિચિસ્તકાર પણ સારો થાય છે. કોઈ પણ ગામમાં ગમે તેટલાં યાત્રાળુઓ આવે, તેનું આદર-સન્માન થાય છે, અને તમામ પ્રકારની વ્યવસ્થા બળવાય છે.”

આપ્યો છે તે, સુબંધની વિકાસકથાના ઇતિહાસમાં એક જાળના પ્રકરણરૂપ બની રહે એવો અને અબડાસા તાલુકાનું જોરવ વધારે એવો છે.

મોટી પંચતીર્થી

ત્યારે હવે આ તાલુકાની અણમોલ ધર્મસંપત્તિરૂપ કચ્છની મોટી પંચતીર્થીનાં દર્શન કરી એનો દ્રેષ્ટ પરિચય મેળવીએ આ પંચતીર્થ એટલે સુથરી, કોઠારા, જખૌ, નલીઆ અને તેરા એ પાંચ ગામોનાં જિનમંદિરો. આ પાંચ મંદિરોની સાથે સાથે, આ પંચતીર્થીની શરૂઆતમાં જ આવતું સાંધાણુ ગામનું દેરાસર પણ મનોહર અને અનોખી દબલું છે, એટલે એનાં દર્શનથી શરૂઆત કરીએ.

સાંધાણુ

માંડવીથી મોટી પંચતીર્થીની દિશામાં આગળ વધીએ એટલે, ૧૧ માઈલની દૂરી પર, મોટા લાયજા નામે કસબા જેવું ગામ આવે છે. ગામમાં મહાવીરસ્વામીનું માળવાણું વિં ૨૦ ૧૬૭૬નું સુંદર મંદિર છે. આ દેરાસર, કોઠારાના જગનચૂળી અને આલીયાન દેરાસરના નાના નમૂના જેવું છે. ઉપરે માળે મનોહર આરસના સમવસરણુની રચના કરેલી છે. ગામમાં એ ઉપાશ્રય, મહાજનવાડી અને હવાખાતું છે આ ગામથી આગળ વધતાં માંડવી તાલુકાની સરહદ પૂરી થાય છે અને અબડાસા તાલુકો શરૂ થાય છે. સાંધાણુ પહોંચતાં પહેલાં વચમાં ડુંબરા ગામ આવે છે. ત્યાં વિં ૨૦ ૧૬૨૨માં પ્રતિષ્ઠિત શ્રી ચંદ્રપ્રભુનું અચળઅચ્છનું મંદિર છે.

મોટા લાયજાથી સાંધાણુ ૨૦ માઈલ થાય છે.

સાંધાણુ ગામમાં મૂળનાથક શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું મુખ્ય દેરાસર છે. માળવાણું આ મુખ્ય દેરાસર, એની વિશિષ્ટ પ્રકારની બાંધણીને કારણે, અનોખી દબલુ લાગે છે. ઉપરાંત એની આસપાસ બનેલાં નાનાં-મોટાં દેરાસરોના જૂમળાથી એ વિશેષ શોભાયમાન બન્યું છે. અને તેથી એ ભાવિક દર્શકને તેમ જ શિષ્યકળાના ચાહકને, ઘડીસર કોઈક દિવ્ય પ્રદેશનો વિહાર કરાવતું હોય એમ જ લાગે છે. [ચિત્ર નં ૧૭]

ભગવાન શાંતિનાથનું આ મુખ્ય દેરાસર વિં ૨૦ ૧૬૧૦માં સ્થપાયેલ છે, અને એ શેઠ શ્રી માઠણુ તેજસી દુલ્લાએ આચાર્યશ્રી મુક્તિસાગરસૂરિજીના ઉપદેશથી બંધાવેલ છે. મુખ્ય દેરાસરની સામે શ્રી મુનિસુવતરસ્વામીનું જિનાલય આવેલ છે. વિરધોર શ્રી જોતશી કરમણે, આચાર્ય શ્રી રત્નસાગરસૂરિજીના ઉપદેશથી, વિં ૨૦ ૧૬૧૬ માં, સંભવનાથ ભગવાન તથા વિં ૨૦ ૧૬૨૭માં આશારીઆ શ્રી લાંડણે તથા આશારીઆ શ્રી લખમશીએ શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનાં જિનાલયો બંધાવ્યાં હતાં. આ ગામના શ્રેષ્ઠી પરજત લાધાએ આચાર્ય શ્રી વિવેકસાગરસૂરિજીના ઉપદેશથી, વિં ૨૦ ૧૬૩૨માં, શ્રી કેસરિયાજી તીર્થનો સંઘ કાઢ્યો હતો, તથા એમણે તથા

એમના લાઈ ગોવિંદજીએ અહીં 'વિં સં' ૧૬૩૪માં અનુક્રમે મહાવીરસ્વામીનું તથા પદ્મપ્રભુનું દેરાસર બંધાવ્યું હતું. આ તીર્થસ્થાનના વિકાસમાં સ્વનામધન્ય દાનવીર શ્રેષ્ઠી શ્રી નરશી નાથાનો પણ ફાળો હતો. (અચળગચ્છ દિગ્દર્શન, ફકરા નં ૨૩૩૭, ૨૩૪૫, ૨૪૪૭, ૨૫૧૬)

ક્રમે ક્રમે નવાં નવાં દેરાસરોનો ઉમેરો થવાના કારણે સાંધાણમાં એક જ સ્થાનમાં નવ જિન-મંદિરોનાં દર્શન કરવાનો લહાવો મળે છે. અને તેથી, બધે ગિરિરાજ શ્રી શત્રુંજયનું સ્મરણ કરાવવા માટે ન હોય એમ, આ તીર્થને "નવ ટૂક" ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ઉપરાંત એને "તિલક ટૂક" પણ કહે છે. આ તીર્થનું આ નામ પડવાનું કારણ પૂ. સાધ્વીજી શ્રી વિદ્યુત્પ્રભાશ્રીજીને પુણવર્તાં તેઓએ જણાવ્યું કે, "શેઠ માણેકચંદ માડણ તરફથી આ દેરાસર બંધાતું હતું; અને માણેકચંદ શેઠે મોટું તિલક કાઢતા હતા, તેથી લોકોએ એ વખતે બંધાતા દેરાસરજીનું નામ "તિલક ટૂક" પાડી દીધું. સુખ્યમાં તે વખતે માણેકચંદ માડણની કંપની ચાલતી હતી." આ ખુલાસા ઉપરથી એમ લાગે છે કે, શ્રી માણેકચંદ શેઠ, શેઠ શ્રી માડણ તેજશીના પુત્ર થતા હોવા ભોળં છે.

"શ્રી કચ્છ ગિરનારની મહાયાત્રા" (પૃ ૧૪૧)માં આ તીર્થનું ટૂંકું વર્ણન આ પ્રમાણે આપ્યું છે—

"કુમરાથી સુથરી પાંચ માફિ યામ. વચ્ચે સાંધાણ નામનું એક મામ આવે છે. આ ગામનું દેરાસર ઘણું મોટું છે. ચૂનનામકજી શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુજી છે. કુલ ૫૫ણની પ્રતિમાજીઓ ૧૧૨ છે. જેનોનાં ૪૦ ઘર છે. સંઘનું સન્માન અહીં સારું થયું હતું, અને હળમ્ભાતનું જમણ આપ્યું હતું. આંહીના સગૈવામાં આંહીના દરબારશ્રીએ પણ ભાગ લીધો હતો."

સાંધાણમાં અચળગચ્છના શ્રીપૂજીની ગાદી છે. ઉપરાંત અહીં એક પુસ્તકલંકાર પણ છે. (જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ, કોઠા નં ૧૬૧૧)

જેમ શેઠશ્રી પરમતલધાભાઈએ શ્રી કેસરિયાજી તીર્થનો સંઘ કાઢ્યો હતો, તેમ સાંધાણનાં કેટલાંક ધર્માનુરાગી આવકલાઈઓ તથા આવિકામહેનોએ જિનગિંઓ પણ ભરાવ્યાં હતાં, જે ગિરરાજ શત્રુંજય ઉપરનાં તથા અન્ય સ્થાનોનાં જિનાલયોમાં પધરાવેલ છે. (શ્રી અચલગચ્છીય પ્રતિષ્ઠા લેખો, લેખ નં. ૬૧૪, ૬૨૦, ૬૨૬, ૬૩૪, ૬૪૧, ૬૪૨, ૧૦૧૭, ૧૦૫૬.) આમાંની લેખ નં. ૬૨૦, ૬૨૬ તથા ૬૩૪ની ત્રણ પ્રતિમાઓ તો આ તીર્થના સ્થાપક શ્રેષ્ઠી માડણ તેજશીના કુટુંબની વ્યક્તિઓએ જ ભરાવેલી છે.

આ હકીકત ઉપરથી બધી શકાય છે કે, સાંધાણ ગામ એક તીર્થચૂંમિ ભેગો મહિમા ધરાવે છે. ત્યાંથી છ મહાલિની દ્વરી પર કચ્છની મોટી પંચતીર્થોનું પહેલું તીર્થ સુથરી આવે છે.

સુથરી

આ તીર્થ મૃતકન્દોલ પાર્થનાથના તીર્થ તરીકે નામાંકિત થયેલું છે, અને એની પ્રતિષ્ઠા

વિં. સં. ૧૮૯૬ના વૈશાખ શુદ્ધ ૮ના રોજ કરવામાં આવી હતી. આ તીર્થની ઉત્પત્તિ સંબંધી એક કંતકથા પ્રચલિત છે. પૂ. સાધ્વીજી શ્રી કમલશ્રીજીએ સંપાદિત કરેલ અને વિં. સં. ૨૦૨૪માં પ્રકાશિત થયેલ “શ્રી કાન-નેમ-કલ્યાણમાળા” નામે પુસ્તકમાં આ કથા આપવામાં આવી છે, જે આ પ્રમાણે છે—

“અગ્રહાસાની પંચતીર્થોમાં સુથરીનું જિનાલય એક અનન્ય આકર્ષણ છે. મૂળનાયક શ્રી ધૃતકલ્પલેલ પાર્શ્વનાથજી ભગવાનની પ્રતિમાજીનું મૂળ બિંબ મહારાજ સંપ્રતિએ ભરાવેલું. હાલારમાં આવેલ છીકરી ગામમાં એ પ્રતિમાજીને અચળગ્રન્થાધિપતિ દાદાશ્રી કલ્યાણસાગરસૂરીયરજીએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલું. છીકરીથી સુથરીમાં થયેલ સ્થાનપરિવર્તન અંગે નીચે મુજબની વિધિસનીય આખ્યાયિકા પ્રચલિત છે—

“વિક્રમના સોળમાં સૈકામાં સુથરીમાં અચળગ્રન્થના ગોરજી ધરમચંદ શેખરસાખાવાળાએ પોતાની પોસાળમાં શ્રી અજિતનાથજી ભગવાનની પ્રતિમાજીને સ્થાપી હતી. દસા જોસવાળ દ્વાતિની વસ્તી સારી હોઈ શુભ પ્રસંગોએ શ્રી અજિતનાથજી ભગવાનની એ પ્રતિમાજીનો ઉપયોગ થતો કે એ અરસામાં ક. દ. જો. દ્વાતિના શ્રી મેઘજી ઉડીયા અ.લુમાંથી પથ્થર કાઢવાનું કામ કરવા છતાં કરજ માથે હોવાથી કંટાળીને આત્મહત્યા કરવા વાવમાં પડવા જતાં દેવવાણી સંબંધી, “ના, ના.” ચોતરફ નજર કરતાં કોઈ દેખાતું નહીં એટલે સમજ્યા કે દેવ ના પાડે છે માટે આજે આપણાં ન કરવો, એમ વિચારી એ વેર જઈને ચૂઈ ગયા. તે જ રાતે તેમને સ્વપ્ન આવ્યું તેમાં સૂચનાયું કે, ‘આપણાં કરોય નહીં’, હિંમત રાખ, બધા સારા વાના થશે. સવારના જીડીને અચ્છ વેપારી પાસે જાને. તેની પાસેથી કોરી ૨૦૦ મળશે. કોરી ૧૦૦ લેણુંદરને આપી દેવું પતાવશે અને બાકીની સો કોરી લઈને ગોધરાઈ આમે જાને. તે ગામના ભગમણ પાદરે હાલારના છીકરી ગામના દેવરાજ વણિક મળશે. તેમની સાથેના બળદના પોડીઆ ઉપર શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા હશે, તે કોરી સો લઈને તને આપશે, તે લઈ લેજે.”

“આ રીતે સ્વપ્નમાં અધિષ્ઠાયક દેવની સૂચના સંમળીને શ્રી મેઘજી ખૂબ આનંદથી બચ્યા. બગીને

૩. “અચળગ્રન્થ દિગ્દર્શન”માં સુથરીમાં શ્રી અજિતનાથ ભગવાનનું જિનમંદિર બન્યા સંબંધી આ પ્રમાણે બે ઉલ્લેખો મળે છે : (૧) ફરરા ૨૩૫૭માં લખ્યું છે કે, “તેરાના ગોરજી હીરાચંદ તારાચંદે ત્યાં (સુથરીમાં) શ્રી અજિતનાથ જિનાલય બંધવ્યું. અને (૨) ફરરા ૨૫૬૮માં સૂચવ્યું છે કે, “એ વર્ષે” (વિં. સં. ૧૮૯૪માં) સુથરીમાં ગોવિંદજી લખમશી કારિત શ્રી અજિતનાથ જિનાલયની આવજી સુદી ૧૫ ને શુક્રવારે પ્રતિષ્ઠા કરાવો” આ બે મંદિરો એક જ હશે કે ભુદાં ભુદાં, એ બંધવનું બાકી રહે છે પણ શ્રી અજિતનાથ ભગવાનની જે પ્રતિમા ગોરજી ધરમચંદ પાસે, એમની પોસાળમાં, હોવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે, તે આ બન્ને કરતાં પ્રાચીન હોવી જોઈએ. આ પ્રતિમા પોસાળમાં રહેતી હોવાનું લખ્યું છે, એનો અર્થ એ થયો કે, આ કંતકથાનો પ્રસંગ બન્યો તે વખતે, ત્યાં અજિતનાથ ભગવાનની મૂર્તિ દેરાસરમાં નહીં પણ પોસાળમાં રાખવામાં આવતી હતી. આ ઉપરથી એવી કલ્પના કે એવું અનુમાન કરી શકાય કે, ઉપર સૂચવેલ અજિતનાથ ભગવાનના મંદિરમાં આ પ્રાચીન મૂર્તિને પધરાવવામાં આવી હશે. આમાં વસ્તુસ્થિતિ થું હશે, તે નિશ્ચિત રૂપે કહી શકાય એમ નથી. પણ મેં કરેલ મોઢ પ્રમાણે અત્યારે સુથરીમાં અજિતનાથ ભગવાનનું એક જિનાલય છે, અને તે મુખ્ય દેરાસરથી જૂદું અને નાનું છે.

૪. આ ગોધરા તે પંચમહાલ જિલ્લાનું નહીં પણ કચ્છ જિલ્લાનું ગોધરા ગામ સમજવું. એને ગોધરા પણ કહે છે

દેવસ્મરણ કરી સ્વપ્નમાં થયેલ સૂચન પ્રમાણે અનુસરી શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાજીને તે સુધરી ગ્રામે લઈ આવ્યા, છીકારીમાં દેવરાજને પશુ સ્વપ્નમાં એ જ પ્રકારે સૂચન મળેલ જોધરા ગામના ભગમણ પાદરના દરવાજે ભેળ મળ્યા. પરસ્પર સ્વપ્નની વાત રબૂ કરી શ્રી દેવરાજે કોરી લીધી અને શ્રી મેઘજી ઉડીઆએ પરમઉપકારી શ્રી પાર્શ્વનાથજી ભગવાનની પ્રતિમાજીને સુધરી લાવી પોતાના ઘેર શેટલા રાખવાના કોઠલામાં મિરાજમાન કર્યા, ત્યારથી વાર-તહેવારે શુક્ર પ્રસન્ને ગોરજના શ્રી અજીતનાથ ભગવાનની પ્રતિમાજીને મિરાજમાન કરતા તેમ સ્થાનિક જોનો શ્રી મેઘજી ઉડીઆના શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાજીને મિરાજમાન કરવા લાગ્યા. પ્રતિમાજીના નામાભિધાન અન્વયે જણાય છે કે, એક વાર કોઈ મોટા શ્રીમંત મેઘજીશાને સમગ્ર જ્ઞાતિનો મેળો જમાણવાની ઇચ્છા થતાં તેમણે કરેલ ઉચ્ચમણામાં ધારવા કરતાં વધારે માનવસ્યૂહ એકત્ર થયો તેથી મેઘજીશા આવકે ઘીના હવાડામાં શ્રી પાર્શ્વનાથજી ભગવાનની પ્રતિમાજીને મિરાજમાન કરી સ્વામિવાત્સલ્યમાં પોતાની લાજ રાખવા પ્રાર્થના કરી. મેઘજીશા આવકની ધા શ્રી પાર્શ્વનાથજી દાદાએ સાંલળી અને રસોઈ તો વધી, પશુ ઘી તો હવાડામાંથી ગમે તેટલું વપરાવા છતાં ખૂટતું જ નહીં. આવેલ સંઘે પશુ વિસ્મિત થયા અને સંઘને ઘીનો કલ્દોલ ભગવાને કરાવ્યો, તેથી શ્રી ધૃતકલ્દોલ પાર્શ્વનાથજીનું નામાભિધાન તે દિવસથી અપાયું.”^૫

૫. સુ શ્રી હર્ષિન(વજ્રવજ્ર (ત્રિપુટી) મહારાજના વિં ૨૦ ૧૯૮૩ના કોઈ લેખના અધારે “શ્રી કમલ ગિરનારની મહાયાત્રા” (૫૦ ૧૪૨-૧૪૪) માં આ દંતકથા આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે—

“આ ગામમાં ઉદ્દેશી નામનો એક અત્યંત ગરીબ આવક રહેતો હતો. એક વખતે એક દેવે જોને સ્વપ્નમાં આવીને કહ્યું કે— “હે ઉદ્દેશી ! તું સવારે શેટલાતું પોટલું બંધી ગામ બહાર જા. અને ત્યાં તને એક માણસ સામે મળશે તેના માથા પર એક પોટલું હશે. તું તારા શેટલાતું પોટલું તેને આપી તે પોટલું તું ખરીદી લેજે, અને પોટલામાંથી તને એક વસ્તુ મળશે, જેનાથી તું સુખી થઈશ.

“સ્વપ્ન” બોધને ઉદ્દેશી શાહના આનંદનો પાર ન રહ્યો. તરત જ નવકારમંત્રનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા અને સ્ફરારે તે દેવના કહેવા પ્રમાણે ગામ બહાર ગયા, અને તે માણસ પાસેથી પોટલું ખરીદ્યું, એ પોટલાને ઘેર લાવીને ઊંડપુ તો પાર્શ્વનાથ પ્રભુની દિવ્ય પ્રતિમાજી નિકળ્યાં. ઉદ્દેશી શાહે તે પ્રતિમાજીને શેટલાના ભંડારીમાં ભેસાડ્યાં, તરત જ શેટલાતું ભંડારીયું આ મૂર્તિના પ્રભાવે અખૂટ થઈ ગયું. આથી ઉદ્દેશી શાહ ધણી આનંદિત થયા. અને આ વાત ધીમે ધીમે ગામમાં ફેલાણી.

“પછી સુધરીના એક યતિએ ઉદ્દેશી શાહને સમગ્રની ઉપાશ્રયમાં મૂર્તિ મંત્રાવી અને એક સારા સ્થાનમાં પધરાવી. પરંતુ રાત્રી પડતાં જ તે મૂર્તિ ઉદ્દેશી શાહના ભંડારીયામાં પાછી જઈ પહેળી. હવે યતિ-રાજે એક ન્હાની દેરી બંધારી, જેના પ્રતિષ્ઠા-સહોત્સવમાં સર્વે સ્વામિવાત્સલ્ય કયું. પરંતુ તે વખતે એક ઘીના કૂંડલામાંથી એટલું બહુ ઘી નીકળ્યું કે જે બોઈ સર્વ કોઈને આશ્ચર્ય થયું, અને કુડલામાં હાથ નાખી તપાસ કરી તો ઉદ્દેશી શાહવાળી જનમૂર્તિ કુડલામાં ફેળાવા લાગી. આથી લોકોએ તેને બહાર કાઢી અને તેનું ધૃતકલ્દોલ પાર્શ્વનાથ એ પ્રમાણે નામ રાખ્યું. પછી સર્વે ઉદ્દેશી શાહને રાજ કરી સંઘના દેરાસરમાં તે પ્રતિમાજી સ્થાપ્યા.”

ઉપર નોંધેલી કથામાં અને આ કથામાં, ઘી અખૂટ થઈ જવાને કારણે એ પ્રતિમાજીનું નામ ધૃતકલ્દોલ પાર્શ્વનાથ નામ રાખવામાં આવ્યું, એ વાતનું સાચું હોવા છતાં આ આખી ઘટનાને લગતી વિગતોમાં સારા પ્રમાણમાં ફરક છે, એથી આ ઘટના અહીં નોંધવામાં આવી છે. “ચારી કન્ઝાત્રા” (૫૦ ૧૪૫), “જોન તીર્થોનો ઇતિહાસ” (૫૦ ૧૪૪) અને “જોન તીર્થ સર્વસંગ્રહ” (૫૦ ૧૪૧) માં લગભગ આ જ શબ્દોમાં

ઘૂતકલ્લોલ પાશ્વનાથની પ્રતિમાને લીધે સુથરી ગામની તીર્થ તરીકે નામના ક્યારે થઈ એ સંબંધી કંઈક અણસાર “શ્રી દાન-નેમ-કલ્યાણમાળા”માંના નીચેના લખાણમાંથી મળી શકે છે—

“ઉપરાંત યાત્રિભેણે સુથરીમાં સંવત ૧૬૭૫ આસપાસ થયોનો અહોવાલ મળે છે. સંવત ૧૭૨૧માં પરમપૂજ્ય જીજ્ઞાસુ શ્રી ગાનસાગરજી ચંદ્રારાજ સાહેબના ઉપદેશથી સમસ્ત સર્વે શ્રી મેનશુ કુટીઆને શ્રી ઘૂતકલ્લોલ પાશ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાજીને શ્રીચંદને સોંપી દેવાનો વિનંતિ કરતાં શ્રી હડીઆ માનો ગયા અને ત્યારે જિનાલય માટે રકમો એકઠી કરવાની શરૂઆત કરી. સંવત ૧૮૮૩માં નૂતન જિનાલયનો શિલારોપણ-વિધિ પણ થઈ ચૂકી. સંવત ૧૮૯૬માં વેશાળ સુદ ૭નાં ધામધૂમથી પ્રતિષ્ઠા મહેત્સર ઉજવાયો.”

ઉપરના લખાણમાં સંવ ૧૭૨૧માં શ્રી હડીઆએ પ્રતિમાજી શ્રીચંદને સોંપી દીધાનું લખ્યું છે, તે ઉપરથી આ કંતકથા વિક્રમની ૧૮મી સદીની શરૂઆત બેટલી જૂની હોવાનું તો બહુ શક્ય છે, પણ સંવ ૧૭૨૧માં પ્રતિમાજીની સોંપણી અને સંવ ૧૮૮૩માં નૂતન જિનાલયની શિલારોપણ-વિધિ—જે બે ઘટના વચ્ચે કંઈક કડી ખૂટતી હોય એમ પણ લાગે છે. આ ખૂટતી કડી “અંબળગઢ દિગ્દર્શન”નો ૨૦૦૦મો ફકરો બેડી આપે છે, જે આ પ્રમાણે છે—

“સંવ ૧૭૨૧માં એમનો (ગાનસાગરજીનો) કચ્છમાં વિહાર હતો. એમના પ્રવાસથી ઘૂતકલ્લોલ પાશ્વનાથનો પ્રતિમાને આવક ઉદ્દેશી પાસેથી મેળવી, સુથરીમાં કાઢતું ચૈત્ય કરાવી સર્વે તેમાં ગિરાજમાન કરી. હાલ તે તીર્થસ્થાન મનાય છે.” (આ પુસ્તકના ૨૩૫મા ફકરામાં પણ આ વાત નોંધાયેલી છે.)

આનો અર્થ એ થયો કે, વિં સંવ ૧૭૨૧માં આ પ્રતિમાને શ્રી ઉદેશી (શ્રી હડીઆ)ના ઘરમાંથી કાઢ મંદિરમાં પધરાવવામાં આવી અને તે પછી વિં સંવ ૧૮૯૬માં અત્યારના પાપાણુમય જિનપ્રાસાદમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી.

આ મંદિર વિશાળ, માળવાળું અને અનેક શિખરોથી શોભાયમાન હોવાથી ખૂબ આકર્ષક લાગે છે. દેરાસરના ઉપલે માળે શ્રી કુંજનાથ ભગવાનના, ૩૧ ઈંચ બેટલા મોટા, ચોમુખજી (ચાર પ્રતિમાઓ) પધરાવવામાં આવેલ છે. એની અંજનશલાકા વિં સંવ ૧૮૯૩માં થયેલ છે. આ મંદિરના શિખરની પાછળ બીજું શિખરણંધી જિનાલય બનાવવામાં આવ્યું છે; અને એમાં ભગવાન ઋષભદેવની વિં સંવ ૧૬૨૧ના લેખવાળી પ્રતિમા ગિરાજમાન કરવામાં આવી છે. આ મંદિરની પાસે આનંદ સાધના મંદિર નામે બ્યાખ્યાન હોલ તથા વિદ્યુત જ્ઞાનમંદિર બનાવવામાં આવેલ છે. [ચિત્ર નં ૬૮]

શ્રી ઘૂતકલ્લોલ પાશ્વનાથની પ્રતિમાની શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજીએ પ્રતિષ્ઠા કર્યાની વાતનું, આ તીર્થને લગતી મેઘલ હડીઆની કંતકથાનું તથા આ દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા વિં સંવ ૧૮૯૬માં આ ઘટના, નજીવ ફેરફાર સાથે, નિધનામાં આવી છે. “અંબળગઢ દિગ્દર્શન” (૫૦ પૃષ્ઠ) માં સંસ્કૃતમાં આવામાં આવેલી આ કથા મોટે લાગે “શ્રી દાન-નેમ-કલ્યાણમાળા” પુસ્તકમાંની ઉપર આપેલી કથાને મળતી આવે છે.

૬. ખીખ મૂળ ઉદ્દેશ પ્રમાણે આ તિથિ ૮ છે

થયાની હકીકતનું સમર્થન કરતો, સુથરીના શ્રી ધૃતકલ્હોલ-જિનાલયના એક છૂટા ઘસાર્ધ ગયેલા પથ્થર ઉપરનો લેખ “ શ્રી અચલગચ્છીય પ્રતિષ્ઠા લેખો ”માં ૮૭૫મા લેખ તરીકે છપાયો છે, તેનો શરૂઆતનો ભાગ આ પ્રમાણે છે—

॥ શ્રી અચલગચ્છે સુથરિ મધ્યે હસવંશજાતીય સાં ડદીઆ મેઘા । સંવત્ ૧૭૨૧ મધ્યે પ્રથમ ડપાસરો તથા પાર્શ્વનાથવિંધ સંવત ૧૬૭૧ વર્ષે પૂજ્ય મહારક શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિમિઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ થયા તથાં વરસી.. વ્રત .. પ્લોસળ મધ્યે પોસા જમે જીવ છૂટે । તથા પ્રાસાદના તથા જોહીએ માદેવી ડદીઆના વંશના પ્રથમતી મરજાદે પાલે સહી । સંવત્ ૧૮૨૬ના વૈશાખ સુવ ૮ રવિના મહારાજ નીચાતરના ઘર માંહેથી શિશ્વરવંદ દેહેરા મધ્યે વિરાજ્યા ।

વળી આ જ પુસ્તકમાં ૭૮૮મા લેખ તરીકે, સુથરીના દેરાસરના મૂળનાયક શ્રી ધૃતકલ્હોલ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ઉપરનો અધૂરો લેખ આ પ્રમાણે છપાયો છે : શ્રી અંચલગચ્છે, શ્રી કલ્યાણ-સાગરસૂરીણામુપદેશેન શ્રી પાર્શ્વનાથવિંધં કારિત । આ ઉપરથી પણ એ નિશ્ચિત થાય છે કે, આ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિના હાથે થઈ હતી.

આ આલીશાન દેરાસર ઉપરાંત ગામમાં શ્રી અજિતનાથ ભગવાનનું ‘ખીળું’ નાનું દેરાસર પણ છે. (બુઝો, આ પ્રકરણની નં° ૩ની પાઠનોંધ.)

સુથરીમાં ધર્મશાળા, ભોજનશાળા તથા પાંજરાપોળ પણ છે.

અમે આ તીર્થનાં દર્શને ગયાં ત્યારે (તા. ૧૬-૩-૧૯૭૫), આ ભવ્ય દેરાસરની શોભામાં વધારો કરે એવું સુઠર, વિશાળ અને પથ્થરનું ° પ્રવેશદ્વાર તૈયાર થઈ રહ્યું હતું. અને, મેં આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં લખ્યું છે તેમ, અહીં જ એ બાબત મળ્યું કે, આ તાલુકાનાં હસા ઝોસવાળ કોમના જૈન ભાઈઓ શિલ્પી તરીકેનો બ્યવસાય પણ કરી બાંધે છે. આ દરવાજાનું કામ હસા ઝોસવાળ કોમના સ્થપતિ શ્રી ખીમજીભાઈ ત્રિકમજીની દેખરેખ નીચે ચાલી રહ્યું હતું. (આ વાતને સવાળે વર્ષ જેટલો સમય થઈ ગયો, એટલે હવે તો એ કામ પૂરું થઈ ગયું હશે.)

આ તીર્થની પેઢીનું નામ “ શ્રી ધૃતકલ્હોલ પાર્શ્વનાથ જૈન દેરાસર અને સાધારણ કુંડ ” એ પ્રમાણે છે. અને અમે ગયા તે વખતે શ્રી શશીકાંતભાઈ નારાયણ લોડાયા એ પેઢીના સુનીમ હતા. તેઓ ખૂબ ઉત્સાહી અને બાહોશ છે.

આ પ્રદેશનાં જિનાલયોમાં શિખરવળેરે બહારના ભાગે ઉપર રૂપેરી રંગનો ધનેમલ લગા-લવામાં આવે છે, તેનું કારણ પૂછતાં એમ બાબત મળ્યું કે, આ પ્રદેશનું હવામાન એવું છે કે,

૭. આ પ્રવેશદ્વારનું કામ બેથપુર અને તિવરીના આઠા સતા રંજના સાદા પથ્થર જેવા પથ્થરનું બની રહ્યું હતું, તે જોઈને એ અંગે પૂછપરછ કરતાં મિસ્ત્રી શ્રી ખીમજીભાઈએ કહ્યું કે, આ પથ્થર કચ્છનો છે, અને તે ક્ષુદ્રની નજીકમાં આવેલ ક્ષુદ્રા કુંવરમાં આવેલી લંડીની ખાણમાંથી નીકળે છે. એક ઘનટૂંટા આંક રૂપિયાના હિસાબે એ સુથરી પહોંચતો થાય છે અને એના ઉપર મોટી કોરણી થઈ શકે છે.

જેથી દરિયાઈ ભેજવાળી ખારી હવા લગભગ હંમેશા આકળરૂપે ભિતર્યા કરે છે; અને એથી ગિદપ-કામને તુકસાન થવાનો અહેસો રહ્યા કરે છે. દેરાસરોને આબુ તુકસાન થવા ન પામે એટલા માટે આવો રંગ લગાવવામાં આવે છે. અમે આ તીર્થમાં રાત રોકાયાં હતાં, એટલે અમે સ્વાદે ભીડીને નજરોનજર જોયું કે અહીં રાતના કેટલી ઘેરી આકળ પડે છે. વરંડામાંનાં ગાદલાં ગોદડાં પણ ભીંભઈ ગયાં હતાં, અને સામેનાં મકાનો પણ સાથ આછાં દેખાતાં હતાં.

સુથરી ગામ આચાર્યશ્રી રત્નસાગરસુરિજીની સ્વર્ગવાસભૂમિ (વિ. મં. ૧૯૨૮) અને દાનપ્રેમી શ્રી ખેતશી ખીંચસી તેમજ સુપ્રસિદ્ધ સર વસનજી ત્રિકમજી નાઈટની જન્મભૂમિ હોવાનું ગૌરવ ધરાવે છે.

સુથરીથી બીજે દિવસે અમે કોઠારા ગયાં. કોઠારા સુથરીથી આઠ માઈલ થાય છે.

કોઠારા

જેન પરંપરામાં રત્નત્રયીનો કેટલો બધો મહિમા વર્ણવવામાં આવ્યો છે ! કચ્છ-કોઠારાના ભૂષણ સમાં, ધર્મભાવનાની રત્નત્રયી જેવાં, નરત્નોની ત્રિપુટીએ, અચળગચ્છાધિપતિ આચાર્યશ્રી રત્નસાગરસુરિજીના ધર્મોપદેશથી પ્રેરાઈને જોકે ચિરસ્મરણીય ધર્મકાથ કરવા ઠાંગ, પોતાના વતન કોઠારા ગામને તીર્થભૂમિ તરીકેનું કેટલું બધું ગૌરવ અને મહત્ત્વ અપાવી દીધું છે !

કેવળ કોઠારા કે કચ્છની જ નહીં પણ સમગ્ર જૈન સંઘની ચોખા સમા આ તમ્મ ધર્માનુરાગી મહાત્માઓ તે સ્વનામધ્ય્ય શ્રદ્ધીઓ : શા વેલજી માહુ લોડાયા, શા શિવજી નેલુગી લોડાયા અને શા કેશવજી નાયક ગાંધીભાઈતા. આ ત્રણે મહાત્માઓએ ધર્મપ્રભાવનાકારી એકનામના સાધીને, અને લાખો કોરીનો ઉદ્ધાર અને ઉદારતાથી સદ્ગુણ કરીને, કોઠારામાં જોવો આલીશાન દેવવિમાન જેવો દિવ્ય અને ધ્યાનનિષ્ઠ ચોગી જેવો ભવ્ય જિનપ્રાસાદ બનાવ્યો છે કે, જેવું દેશભરનાં વિશિષ્ટ, વિરલ અને કળામય દેવાલયોમાં સ્થાન મેળવ્યું છે, અને જે નમેશાં દેશના ફરના અને નજીકના સેંકડો યાત્રિકોને પોતાની તરફ આકર્ષીને જોમને ધર્મચન્દ્રની પ્રેરણા પાન કરાવતો રહે છે અને જોમનાં અંતરમાં જોના સર્જક ત્રણે ધર્માન્ના શ્રેષ્ઠીઓની પુણ્યદમ્ભિને નિરંતર જગાડતો રહે છે.

કોઠારાના વતની આ ત્રણે શ્રેષ્ઠીઓ, પોતાનું બાળ્ય અજમાવવા, કચ્છના અનેક આદની વેપારીઓ અને શાહસોદામરોની જેમ, દોઢક સેકા પહેલાં, સુંબઈ ગયેલા. એ ત્રણેના માર્ગસૂચકોનું શુકનવંતું નીવડ્યું કે, જોતજોતામાં જોમની રિધિનિ પટલાઈ ગઈ, અને જોમની મહા ગણપતિ કે કુરોડપતિ શ્રીમાનોમાં થવા લાગી પણ આ ત્રણે મહાત્માઓને મટે વધારે ખુશખબરીની વાત તો એ બની કે, માત્ર અઠળક ધન-સંપત્તિ રળીને અને જોનો જોગ વિલામ કે મોજ

મનમાં ઉપયોગ કરીને સંતોષ માની લેવાને બદલે, એમનાં અંતરમાં પોતાના ધનને ઉપયોગ ધર્મપ્રભાવના તથા લોકકલ્યાણનાં સત્કાર્યોમાં કરવાની આવકારદાયક તમન્ના જાગી ઊઠી. આ તમન્નાથી પ્રેરાઈને એમણે પોતાની સંપત્તિને કુતાર્થ કરવા, જે અનેક સેનાકાર્યો અને ધર્મકાર્યો કર્યાં, એમાંનું એક (અને કદાચ સર્વશ્રેષ્ઠ) સત્કાર્ય તે કોઠારા ગામનું શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું આ અદ્ભુત જિનાલય.

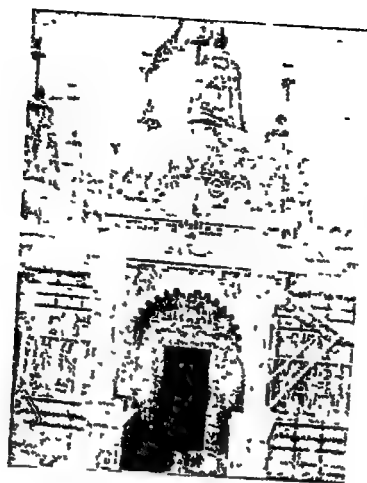
વિવંસં ૧૯૧૪ની સાલમાં આ ત્રણે શ્રેષ્ઠીઓએ પોતાના વતન કોઠારમાં એક મનોહર જિનપ્રાસાદ બનાવવાનો વિચાર કર્યો. અને પોતાના આ વિચારને અમલ કરવા માટે એ જ વર્ષમાં એમણે જિનાલયના કામની તરત જ શુભ શરૂઆત કરી દીધી, એટલું જ નહીં, પણ આ કામમાં ધારી ઝડપ આવી શકે અને એ પોતાના મનના મનોરથ પ્રમાણે, સર્વોચ્ચ હર થાય, એ માટે એની દેખરેખની જવાબદારી આ ત્રણે શ્રેષ્ઠીઓમાંનાં શ્રેષ્ઠી શ્રી શિવજી નેણુશી લોઠાયાએ ભતે સંભાળી લીધી. આમ તો તેઓ પોતાના વ્યવસાય માટે મુંબઈમાં જ રહેતા હતા, પણ કંઈક નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે એમને મુંબઈમાં રહેવું જોઈએ અત્યુદ્ધ લાગતું હતું, એટલે એમણે પોતાના વતનમાં રહીને અને ધર્મના આ કામમાં જીવને પરોવીને પોતાના જીવન અને સમયને વધારે ચરિતાર્થ કર્યો અને એમ કરીને પોતાની નાદુરસ્ત તબિયતનો પણ સારા કામમાં ઉપયોગ કરી લીધો.

આરેક વર્ષની સતત કામગીરીને અંતે આ મહાન જિનપ્રાસાદનું કામ પૂરું થયું ત્યારે, કેવળ કોઠારા ગામની જ નહીં પણ સમગ્ર કચ્છની અનુપમ શોભા સમો, જાણે વાદળ સુધી ધર્મનો મહિમા પહોંચાડતો હોય એવો ગગનચુંબી અને દૂર દૂરથી ભાવિકોનાં અંતર મોહી લેતો હોય એવો મહાપ્રાસાદ તૈયાર થઈ ગયો હતો.

આ મૂળ જિનાલયમાં એક ભોંયડું, આ ભોંયરામાં સંકટના સમયે કામ લાગે એવી છૂપી ઝોરડીઓ અને એની ઉપર સાત ગજારા અને વિશાળ રંગમંડપ બનાવેલ છે. મંદિરના ઉપલે માળે ત્રણ ચોમુખ ગિરાજમાન કરેલ છે. અને આખો જિનપ્રાસાદ પાંચ શિખરો, સામરણ અને ઘુમ્મટથી ખૂબ દેદીધ્યમાન બનેલ છે. [ચિત્ર નં ૬૬]

આ સુખ્ય જિનમંદિરની આસપાસ આ ત્રણે શ્રેષ્ઠીઓનાં સગાં અને સ્નેહીઓએ બનાવેલ નાનાં-મોટાં શિખરખંધ મંદિરો, આ તીર્થની રમ્યતા અને શિલ્પસમૃદ્ધિમાં ઘણો ઉમેરો કરવાની સાથે, આ જિનપ્રાસાદને કળા અને સૌન્દર્યના ધામ તરીકેનું ગૌરવ આપી બળ્ય છે.

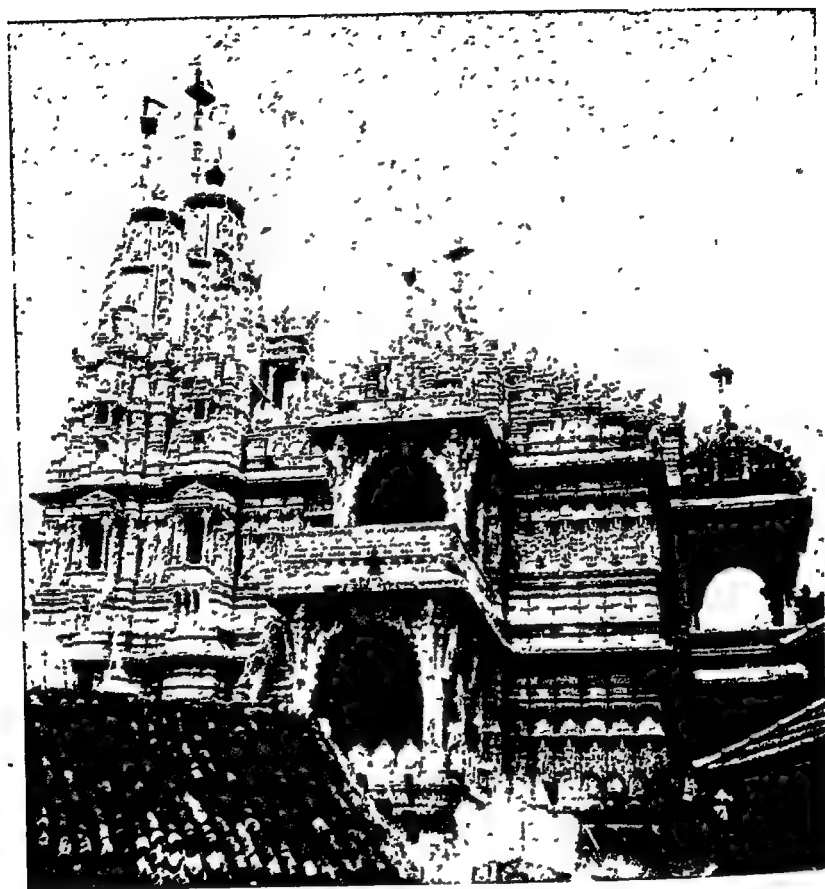
૮. આ દેરાસર અને એક વાન એરી પણ કહેવામાં આવે છે કે, બ્યારે દેરાસરનો પાયો નાજવામાં આવ્યો ત્યારે એમાં પચાસ ગાંઠાં ભરીને ચાંદીના સિક્કા નાખવામાં આવ્યા હતા. (૫૦ સાંધીજી શ્રી વિદ્યુપ્રસાદશ્રીજીના તા. ૫-૫-૧૯૭૫ના પત્રમાં સૂચવ્યા મુજબ)

નં ૬૭] સાધાણનું જિનાલય [પૃ ૨૦૧

નં ૬૮] સુવરીનું ધૃતકલ્લોલ પાર્શ્વનાથનું વિશાળ જિનાલય [પૃ ૨૦૫

નં. ૬૯]

એકરાનો આલીયાન, ગજનગુમી મેટુપ્રભ જિનપ્રાસાદ

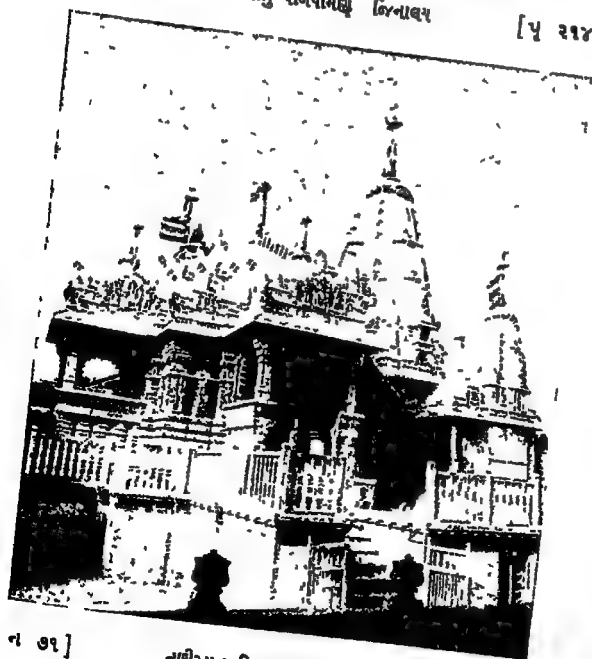
[૫ ૨૦૮

નં ૭૦]

જામીનું રતિયાભણૂ જિનાલય

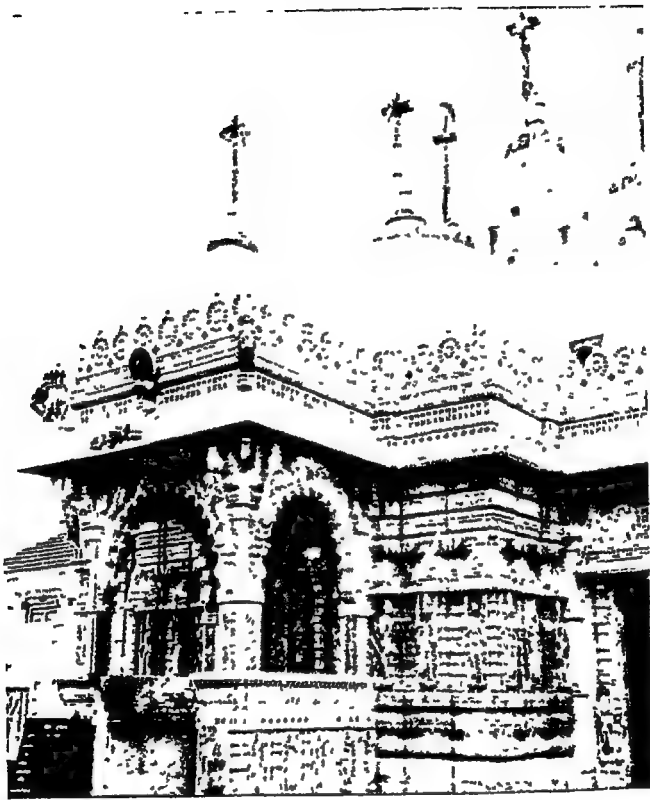
[પ. ૨૧૪

નં ૭૧]

નખીઆનું વિશાળ જિનાલય

[પ. ૨૧૬

नं ७२]

तेराजु श्री अराववा पार्श्वनाथजु जिनावर

[पृ २१८

આગળ સૂચ્યું તેમ, આ તીર્થધામના મૂળનાયક શ્રી શાંતિનાથ ભગવાન છે. મુખ્ય મંદિરના ઉપલે માળે ત્રણ ચોમુખી પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવ્યા છે એમાં વચ્ચેના ચોમુખીમાં ધર્મનાથ ભગવાનનાં, વિં ૦ સં ૧૯૦૩માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલ, મોટાં બિંબો છે. અન્ય બે ચોમુખીમાં વિં ૦ સં ૧૮૭૫ તથા ૧૮૯૩માં અંબનશલાકા કરેલ શ્રી મુનિસુવતસ્વામી, શ્રી સુપાન્થનાથ, શાશ્વતા જિન વગેરેની પ્રતિમાઓ પધરાવી છે એમાં પધરાવેલ શ્રી કુંથુનાથ ભગવાનની પ્રતિમાની મુખાકૃતિ, બીજી જિનપ્રતિમાઓની મુખાકૃતિ કરતાં જુદાં પ્રકારની હોઈ, દર્શકોને વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે.

જિનાલયના દુરમટમાં નાનું લોહક, ચોમેર પૂતળીઓ (શાલભંજિકાઓ) અને ફરની સામાન્ય કોરણી કરવામાં આવેલ છે. અને છતમાં પણ કાલિયનાગહમન જેવા કેટલાક કથાપ્રસંગો, સૂર્ય અને ચંદ્રની આર્પક આકૃતિઓ તથા જુદાં જુદાં સુશોભનો કોતરવામાં આવ્યાં છે. આ બધું કોતરકામ સાદા પથ્થરમાં કરેલું છે.

મુખ્ય જિનાલયની આસપાસ બનેલ મંદિરોમાં જુદા જુદા તીર્થકરોને મૂળનાયક તરીકે બિરાજમાન થયાં છે. આમાં કયાંક ગણધર ભગવંતને તો કયાંક ચોમુખીને પણ પધરાવવામાં આવેલ છે. જોકે દેરીમાં ભગવાન ઋષભદેવનાં પગલાં પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવેલ છે. મુખ્ય મંદિરની ઠાળી બાજુએ શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું નાનું મંદિર છે, તે આ બધાં મંદિરો કરતાં વધારે પ્રાચીન હોય એમ લાગે છે. સંભવ છે કે, તે આ વિશાળ જિનાલય બન્યા પહેલાનું કોઠારા ગામનું દેરાસર હોય, અને એ દેરાસરને સમાવી લઈ શકાય એ રીતે નવા મંદિરનો નકશો બનાવવામાં આવ્યો હોય. પણ આ તો કેવળ અનુમાન જ છે.

નાનાં-મોટાં અનેક જિનાલયોથી શોભતા આ તીર્થસ્થાનની આસપાસ પાંચ કોઠાવાળો જિંઓ ગઢ રચીને એને સુરક્ષિત બનાવવામાં આવ્યું છે. આ ગઢનું પ્રવેશદ્વાર બાર ફૂટ જેટલું જિંઓ અને છ ફૂટ પહોળું છે. એ પ્રવેશદ્વારના થાંભલા તથા તોરણ ઉપર સારા પ્રમાણમાં કોરણી કરવામાં આવી છે, અને એની બંને બાજુ, આખૂના દેરાસરમાંના દેરાણી-જેઠાણીના ચોખલાની ચાંદ આપે એવા, સુંદર કોતરણીવાળા ચોખલાઓ રચવામાં આવ્યા છે. આખું સોઢામણું પ્રવેશદ્વાર ભેઈને જ ભાવિક ચાત્રિકને બાજુ એ વાતનો અણસાર મળી જાય છે કે, ભગવાન તીર્થકરોની પ્રતિમાઓની સાથે સાથે એને શિવપ્રકલાની સમૃદ્ધિનાં દર્શનનો પણ કેવો લહાવો મળવાનો છે !

૭૮ ફૂટની લંબાઈ, ૬૬ ફૂટની પહોળાઈ અને ૭૩૩ ફૂટની જિંઆઈ જેવી વિશાળતા ધરાવતા અને નાનાં-મોટાં બાર જેટલાં શિખરો, દુરમટો, સામરણોથી દૂર દૂરથી ભાવિક બનતું તથા કળાના ઉપાસકનું ધ્યાન ખેંચતા, આ ઉન્નત જિનપ્રાસાદને ભેઈને તો એમ જ લાગે છે કે, કોઈ મનોહર ગિરિવરનો સુંદરતાથી શોભતો નાનો સરજો ભાગ, પોતાનાં અનેક રણિયામણાં શિખરો સાથે, કોઠારાની ધરતી ઉપર આવીને ગોઠવાઈ ગયો ન હોય ! નવ જિનાલયોના સમૂહથી ભર્યા

લયો લાગતા આ તીર્થને “ કલ્યાણુ દ્રુક ” એવું સુંદર નામ આપવામાં આવ્યું છે; અને સુખ્ય જિનપ્રાસાદને “ મેરુ પ્રભા જિનાલય ”ની ઉપમા આપી છે. આ ઉપમા કેટલી સાર્થક છે તેની ખાતરી આ જિનાલયને એતાં જ થઈ જાય છે—જાણે મેરુ પર્વતનો એક મનોહર ખંડ જ ન હોય એવો ભાસ થાય છે.

આ સ્થાનમાં જ્યાં નજર નાખીએ ત્યાં નરી શોભા, શોભા ને શોભા જ નિહાળવા મળે છે ! અને આવી અદ્ભુત શોભા માનવીમાં રહેલી ક્લાસિક અને સર્જકશક્તિની જાણે કીર્તિગાથા સંભળાવ્યા કરે છે અને એના નિર્માતાઓની શ્રદ્ધા-ભક્તિ અને ઉદારતાની સાક્ષી પૂરે છે. “

એકે જાણુવા જેવી વાત—આ જિનાલય આટલું જિંચું બની શક્યું એ માટે એના નિર્માતાએને કેવો ભોગ આપવો પડ્યો હતો એની, આજે રમૂજભરી લાગે એવી, વાત પણ જાણુવા જેવી છે. એ વખતે કચ્છમાં મહારાજો શ્રી પ્રાગમલજીવું શાસન ચાલતું હતું. અને કોઠારાના રાજવી જાડેજા શ્રી મોકાજી હતા. જ્યારે આ મંદિરનો પ્લાન બનાવીને શ્રી મોકાજીની મંજૂરી માટે રજૂ કરવામાં આવ્યો ત્યારે એમણે એની સામે એમ કહીને વાંધો ઉઠાવ્યો કે, એ મંદિર આટલું જિંચું થાય તો, પ્રભુનાં દર્શન કરવા એટલે જિંચે જનાર વ્યક્તિની નજર રાજમહેલના જનનખાના (અંતરગુર) ઉપર પડે; અને, એમ થાય તો, જનનખાનાની મર્યાદાનો ભંગ થાય. રાજ્યનાં આ વાંધાનો નિકાલ લાવવા માટે આ શ્રેષ્ઠીઓએ જનનખાનામાં કોઈની નજર ન પડે એટલે જિંચો ગઢ, રાજમહેલ ફરતો, પોતાના ખર્ચે જમવાની આપ્યો ! અને એમ કરીને એમણે મૂળ પ્લાન સુજબ મંદિરની જિંચાઈ ને ટકાવી રાખીને, પોતાની ભાવનાની જિંચાઈને પણ જાણે પુરવાર કરી બતાવી !

સુખ્ય શિલ્પી—આવા કળામય અને માનવીના ચિત્તને અહોભાવની લાગણીથી છલકાવી મૂકે એવા જિનપ્રાસાદની રચના કરવાતું કૌશલ દર્શાવવાતું માન કચ્છના સાલરાઈ ગામના નિવાસી શિલ્પી—સોમપુરા નથુ રાઘવજીને ઘટે છે.

૯. કચ્છના ઇતિહાસ અને સ્થાપત્યના અભ્યાસી ૨૧૦ શ્રી વજ્રલાલ ભટ્ટવાનલાલ ભાગાએ, “સ્વદેશ”ના વિનં સં. ૧૯૮૦ના દીપોત્સવી અંકમાં જાણેલ એમના “ કચ્છની સ્થાપત્ય કળાના થોડા અવશેષો ” નામે લેખ- (૧૦ ૭૫)માં કોઠારાના જિનમંદિરની કળાની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું છે કે—

“કારીગરી અને કળાની દૃષ્ટિએ સ્થૂળ કોટીમાં ત્રણી શ્રેષ્ઠ એવું એ છે. મનુષ્યો અને પ્રાણીઓનાં તરેકવાર આકૃતિવાળાં પ્લાનમાં ચોટાં પુતળાઓ પરચું કોતરકાર જાણે કરી નાખે એવું છે. કોઈ સારંગી બળવતી તો કોઈ તાઉસથી ચોલતી, કોઈ કચરથી તાલ ફેલી તો કોઈ કરતાળથી ચોલી રહેલી, એવી અનેક તરેકની સ્ત્રી-આકૃતિઓથી વિશ્લેષિત થયેલા વિભાજી એવા તો સરસ રીતે ચોળાયેલા છે કે, એક વખત તો કચ્છી સલાટોની શિલ્પકળા માટે આફ્રીનના ઉદ્ગારો કહાડ્યા વિના રહેવાતું નથી. તથા ત્રણ હાથીઓની ત્રિકોની દંતશ્રોણી બંને પાછું આધાર પામતા તાકોનો દસ્તથી હાથીઓના મજબૂત બાધકામની પ્રશંસા કરવી કે તાકો વાળવાનાં વિગ્રહ કામની વાહ વાહ ભોલવી એનો નિર્ણય થવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે.....આ અને એવી અનેક ચિત્ર-વિચિત્ર આકૃતિઓથી સુંદર અને સુશોભિત જે મળતું આ મંદિર છે.”

પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ—આ શ્રેષ્ઠી-ત્રિપુટીએ જેટલા ઉત્સાહથી આવે મોટે જિનપ્રાસાદ બનાવરાખે હતા, એટલા જ ઉમંગથી એના પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવને યાદગાર બનાવવાની એમની ભાવના હતી. આ માટે તેઓએ સુબઈથી, દરિયામાર્ગે થોડા બંદર થઈ, શ્રી શત્રુજય મહા-તીર્થનો સંઘ કાઢ્યો. સંઘમાં અગિયારસો જેટલાં યાત્રિકો હતાં. ત્યાંથી આખો સંઘ કોઠારા પહોંચ્યો. અને, આ સંઘ સહિત વિશાળ જનસમુદાયની ઉપસ્થિતિમાં અને ગચ્છાધિપતિ આચાર્ય શ્રી રત્નસાગરસૂરિજીની નિશ્રામાં, વિ. સં. ૧૬૧૮ના માહ સુદ ૧૩, પુષ્પવારના રોજ, પૂર્ણ ઉલ્લાસથી, આ જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી. આ પ્રસંગનો આ શ્રેષ્ઠીઓનો હર્ષ તો એટલો બધો હતો કે, એમણે આ નિમિત્તે જ્ઞાતિમેળો કરીને એને નવ ટંક ભતભતનાં પકવાન-જમાડયાં અને, વધારામાં, જ્ઞાતિના દરેક ઘરને કાંસાની બે થાળીઓ, રોકડી બે કોરી અને બઝી-શેર સાકરની લઢાણી કરીને પોતાની ખર્ચભાવના ઉપર ભણે સુવર્ણકળશ ચડાવે હતા !

ખર્ચ અને એની વહેંચણી—આવે ઉત્તુંગ જિનપ્રાસાદ ચણાવવામાં, તીર્થાધિરાજ શત્રુજયનો સંઘ કાઢવામાં અને આવે સારો પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ ભજવવામાં કુલ સોળ લાખ કોરી (તે વખતનો કચ્છ રાજ્યનો ચાંદીનો સિક્કો) જેટલું ખર્ચ થયું હતું. એનો અડધો એટલે આઠ લાખ કોરી જેટલો ભાગ શેઠશ્રી વેલજી માણે આપ્યો હતો; અને શેઠશ્રી શિવજી નેણશીએ ૭ લાખ કોરી જેટલો અને શેઠશ્રી કેશવજી નાયકે બે લાખ કોરી જેટલો દિસસો આપ્યો હતો. શ્રી કેશવજી નાયક શ્રી શિવજી નેણશીના ભાણેજ થતા હતા. એમનાં માતાનું નામ હીરબાઈ હતું.^{૧૦}

૧૦. શ્રી દસપતરાય માણજીન ખખરે તેવાર કરેલ “ આર્કિઓલોજિકલ સર્વે ” એક વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા ” (સને ૧૮૭૭) માં કોઠારા તીર્થનું વિસ્તૃત વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. એમાં લખ્યું છે કે—

“ The temple of Shantinath at Kothara was built in Samvat 1918 by the Oswal Vanias originally of Kothara, but now residing in Bombay. They spent 16,00,000 Koris, one-half of which was contributed by Sha Velji Malu and other half in equal shares by Sah Keshavji, Naik and Shivaji Nensi. It was built after the style of one at Ahmedabad, and is best in Kachh.”

(કોઠારાનું જ્ઞાતિનાથનું મંદિર વિ. સં. ૧૬૧૮માં, મૂળ કોઠારાના વતની અને સુબઈમાં રહેતા, જોસ-વાળ વાણિયાઓએ બંધાવ્યું હતું તેઓએ એમાં સોળ લાખ કોરી ખર્ચી હતી. એનો અડધો ભાગ (આઠ લાખ કોરી) શા વેલજી માણે આપ્યો હતો; અને બાકીનો અડધો ભાગ શા કેશવજી નાયક અને શિવજી નેણશીએ સરખે ભાગે (ચાર ચાર લાખ કોરી) ચૂકવ્યો હતો. એ મંદિર અગ્રવાલના એક મંદિરની ઢગ પ્રમાણે બંધાવવામાં આવ્યું છે, અને કચ્છમાં એ એક છે.

“ જેટલેવર એક બેગરે પ્રેસિડેન્સી ” વોલ્યુમ ૫ (સને ૧૮૮૦) માં પણ આ જિનાલયની વિસ્તૃત નોંધ લેવામાં આવી છે. એમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—

“ In this village was finished in 1861 (S. 1918) the richest of modern temples. Of £ 40,000, the whole cost of the building, one-half was given by Shah Velji malu and the other in equal shares by shah Keshavji, Nayak and shivaji Nensi, Oswal Vanias of Kothara

માહિતીપૂર્ણ શિલાલેખ—આ જિનાલયમાં મૂળ નાયકની જમણી ડાબી બન્ને બાજુ મોટા શિલાલેખો યોડવામાં આવ્યા છે. જમણી બાજુના શિલાલેખમાં અંચળગચ્છની પટ્ટાવલી આપવામાં આવી છે. અને ડાબી બાજુનો શિલાલેખ દેરાસરની પ્રતિષ્ઠાને લગતો છે. આ લેખ દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા સંબંધી હોવા છતાં એમાં, પ્રતિષ્ઠાની સંવત તથા તિથિ, પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર આચાર્યશ્રીત્વ તથા આ જિનપ્રાસાદ બનાવનાર ત્રણે શ્રેષ્ઠીઓનાં નામ ઉપરાંત એમની વંશાવલી, મુખ્ય જિનાલયની આસપાસ ખીબ મંદિરો બનાવનારનાં નામો તથા તે તે મંદિરની વિગત, ઉત્સવની વિગત, કુલ ખર્ચ તથા એની વહેંચણીની વિગત તથા મુખ્ય શિલ્પીત્વ નામ વગેરે અનેક પ્રકારની માહિતી આપવામાં આવેલી છે તેમાંય મુખ્ય મંદિરની આસપાસ ભુદા ભુદા પૂજાઓ

now living in Bombay. This temple, dedicated to Shantinath the sixteenth of the Jain saints, was, after the style of one in Ahmedabad.

(૧૭૭૧ વર્તમાન મંદિરોમાં સૌથી સમૃદ્ધ મંદિરનું બાંધકામ આ ગ્રામમાં સને ૧૮૬૧ (વિં ૨૦ ૧૬૧૮) માં પૂરું થયું હતું. એ ઇમારતના ચાલીસ હજાર પાઉન્ડ જેટલા કુલ ખર્ચના અરધા લાખ શાહ વેલણ માણે આપ્યો હતો, અને બાકીનો અરધા લાખ શાહ કેશવણ નાયક અને શિવજી, નેણશીએ સરખે ભાગે ચૂકવ્યો હતો. આ બધા કોઠારાના વતની ઝોસવાલ વાણીયા છે અને અત્યારે મુંબઈમાં રહે છે, જેન સંતો (તીર્થંકરો) મના સોળમાં તીર્થંકર શ્રી શાંતિનાથને અર્પણ કરવામાં આવેલ આ મંદિર અમદાવાદના એક મંદિરની પદ્ધતિથી બાંધવામાં આવ્યું હતું.)

કોઠારાના આ મંદિરનું આ બન્ને ગ્રંથોમાં આપવામાં આવેલ (અને ઉપર ૨૭૫ ક્રમે) વર્ણન લઘુખંડુ એકસરખું છે. એક ફરક પહેલા વર્ણનમાં બધાં સોળ લાખ ઠોરી લખ્યું છે, ત્યાં ખીબ વર્ણનમાં ચાલીસ હજાર પાઉન્ડ લખેલ છે, એ છે, પણ એ મંદિરનો નથી.

આ દેરાસરના કુલ ખર્ચની વહેંચણીની જે વિગતો એના શિલાલેખમાં આપવામાં આવી છે, તેમાં અને ઉપર આવેલ વર્ણનમાં આપવામાં આવેલી માહિતી વચ્ચે ફેળાતો ફરક એ છે કે, શિલાલેખના ઉદ્દેશ પ્રમાણે, કુલ ખર્ચનું અડધું ખર્ચ (આઠ લાખ ઠોરી) શાહ વેલણ માણે, ૭ લાખ ઠોરી શાહ શિવજી નેણશીએ અને બે લાખ ઠોરી શાહ કેશવણ નાયકે આપી હતી એટલે આ બન્ને પુસ્તકોમાં બાકીનું ખર્ચ શ્રી શિવજી નેણશી અને શ્રી કેશવણ નાયકે સરખે ભાગે (ચાર-ચાર લાખ ઠોરી) આપ્યાનું લખ્યું છે તે, હકીકતફર છે, જે સામાન્ય કહી શકાય એવો છે, કેમ કે આ બન્ને પુસ્તકોના કર્તાઓને આ તીર્થ સંબંધી માહિતી આપનારે આવી માહિતી આપી હશે, તેથી એમણે આ પ્રમાણે નોંધ કરી હશે. એટલે આ હકીકતફરને વિશેષ મહત્ત્વ આપવાની જરૂર નથી.

આ બન્ને વર્ણનોમાં કોઠારાનું આ દેરાસર અમદાવાદના એક મંદિરની પદ્ધતિએ બન્યું હોવાનું લખ્યું છે. આ અંગે વિચારવા જેવી વાત એ છે કે, કોઠારાના આ દેરાસરની સાથે સરખાવી શકાય એવું કોઈ દેરાસર અમદાવાદમાં નથી. વિશાળતાની દૃષ્ટિએ અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ હડીસિંહ સૈફના દેરાસરનો ઉલ્લેખ થઈ શકે. પણ, વિશાળતાને બાદ કરતાં, અમદાવાદ શહેરના આ દેરાસર બંને કોઠારાના દેરાસર વચ્ચે સરખાપણું બહુ ઓછું છે, એ સ્પષ્ટ છે છતાં આ બન્ને ગ્રંથકારોએ આમ લખ્યું છે, એનાં લાભ કદાચ એ કોઈ શકે કે, કોઠારાનું દેરાસર અમદાવાદના હડીસિંહ સૈફના દેરાસર જેવું આલીશાન બનાવવામાં આવ્યું હતું.

અને જુદી જુદી દિશાઓમાં અનેક મંદિરોની વિગતો તો એવી ચોક્કસાઈથી આપવામાં આવી છે કે, એ જોઈને એમ જ લાગે કે, આ કોઈ સામાન્ય શિક્ષાલેખ નથી પણ વેચ વ્યયેલ મકાન કે જમીનના ચોદિશાના પૂંટ દર્શાવતો દસ્તાવેજ જ છે ! ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલો અને લાંબી લાંબી ૪૨ લીટીઓમાં કેતરાયેલો આ શિક્ષાલેખ ખાસ વાંચવા જેવો અને બીજાઓને માટે નમૂનારૂપ બની રહે એવો છે.^{૧૧}

વિશાળ છંદ—આ તીર્થમાં જોવાનું ઘણું હતું અને વખત ઓછો હતો, એટલે ઉતાવળમાં જે કંઈ જોવાનું બાકી રહી ગયું, એમાં ત્યાંનો જૂઞ મોટો ઘંટ પણ જોવાનો બાકી રહી ગયો. પાછળથી જાણવા મળ્યું કે, આ ઘંટ ખાસ જોવા જેવો છે, અને એનો ઘંટોરન ચાર-ચાર માઈલ જેટલે દૂર સુધી સંભળાય છે—મણે એ ભગવાન તીર્થ કરના ધર્મ સંદેશને જ દૂર દૂર સુધી ગાજતો હરે છે !

કોઠારામાં ધર્મશાળા, ઉપાશ્રય, મહાજનવાડી, પાંજર-પોળ તથા ફૂલવાડી છે.

શેઠશ્રી જીવરાજ થાપશી ખીંચશીએ અમને લાવપૂરક જમાડીને અખડાસા તાલુકાની બાણીવી મહેમનગતિનો અમને જે અતુલપ કરાંચો, તે અમે આજે પણ ભૂલ્યા નથી.

કોઠારાથી વીસ માઈલનો પ્રવાસ કરીને અમે જાંબી પહોંચ્યાં.

જાંબી

જાંબી કચ્છનું ખંદરી ગામ છે, અને અખડાસા તાલુકામાં આવેલી કચ્છની મોટી પંચતીથી નું એ ત્રીજું તીર્થસ્થાન છે. આ સ્થાન તીર્થસ્વરૂપ બનવા લાગ્યું તેની શરૂઆત વિં સં ૧૬૦૫ ની સાલથી થઈ અને ધીમે ધીમે એનો વિકાસ થતાં થતાં આજે એ તીર્થ નાનાં-મોટાં નવ^{૧૨}

૧૧. આ શિક્ષાલેખ શ્રી “પાર્થ” સંપાદિત “શ્રી અચલચરિત્ર પ્રતિષ્ઠા યેગો”માં ૩૦૬મા (૫૦ ૭૬) લેખ તરીકે છાપવામાં આવેલ છે. આ પુસ્તકમાં ૮૮૮ નંબરનો શિક્ષાલેખ, આ જ કેશવજી પ્રતિષ્ઠા વખતનો, શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનની પાદુકા ઉપર કેતરેલો છે. અને એમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર આચાર્યશ્રીનું અને મંદિર બંધાવનાર ત્રણે શ્રેષ્ઠીઓનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે. એ નાના શિક્ષાલેખમાં આવી ઉપરોક્ત માહિતી સચરાચર છે, એ વાત અહીં ઉક્ત કરવામાં આવેલ એ લેખ ઉપરથી જાણી શકાયે—

॥ સવત્ ૧૯૧૮ વર્ષે શાકે ૧૭૮૩ વ્રતર્થમા સાચ સુદિ ૧૩ વુવે શ્રી કોઠારાનગરે શ્રી જંબલગચ્છે પૂજ્ય મદુરક શ્રી રત્નસાગરસૂરીશ્વરાણામુપદેશાત્ । શ્રી લોહાદ્યામોતે સાં શ્રી ગિવજી નેળમી તથા સાં શ્રી વેલજી માલુ તથા, ગાંવીમોતામોતે સાં શ્રી કેશવજી નાયકેન શ્રી આદિનાયપાદુકાં કારિતા પુણ્યાર્થે ॥ શુભ ॥

૧૨. “અચલચરિત્ર” ક્રમ ૨૩૪૬ (૫૦ ૫૩૬)મા આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે, બ્યારે મારી નોંધમાં અહીં નાનાં-મોટાં બાર દેરાસરોનું જૂથજૂથ જોવાનું અને આ તીર્થ “નવ ટૂંક” તરીકે જોળખાતું હોવાનું પણ નોંધ્યું છે. આના અહીં બાર દેરાસર હોવાનો વાત અને આ તીર્થ “નવ ટૂંક” તરીકે જોળખાતું હોવાની વાત—એ બે વાતો વચ્ચે એજ ભેદનો નથી, તથા, સ ખન છે કે, નોંધ કરવામાં મારી કંઈક સરતચૂક થઈ હોય.

જિનાલયો અને વીસ શિખરોથી શોભાયમાન બની ગયું છે.

અંબળગઢના આચાર્ય શ્રી સુક્રિસાગરસૂરિજીના ઉપદેશથી જખૌના લોહાયા ગોત્રના શા રતનશીના એ સુપુત્રો શેઠશ્રી જીવરાજ તથા શેઠશ્રી લીમશીની બાંધવ-એકઠીએ, પોતાના વતન-માં, શ્રી મહાવીરસ્વામીનું મોટું અને મનોહર જિનાલય બંધાવીને વિં સં ૦ ૧૬૦૫ના માહ સુદિ ૫ (વસંતપંચમી) ને સોમવારે જેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, અને પોતાના પિતાશ્રીની પુણ્ય સ્મૃતિને કાયમ કરવા એને “રત્નદૂક” એવું નામ આપ્યું. મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠાનો મોટો શિલાલેખ ચોટેલો છે. મંદિરના ઘુમટમાં કૌતરણીવાળું નાનું લોલક તથા પૂતળીઓ છે. આ દેરાસરની દરજીનું ધ્યાન ખેંચે એવી વિશેષતા એ છે કે, એમાં રંજમંડપની હીવાલો ઉપર બુડી બુડી વ્યક્તિઓની છબીઓ ચીતરવામાં આવી છે. એમાં શ્રી જીવરાજ શેઠ, શ્રી લીમશી શેઠ, એમના કુટુંબીજનો, કઢાના મહારાજોશ્રી, શ્રી જિનેન્દ્રસાગરસૂરિજી (૧), બાળકો વગેરેની છબીઓ છે. આ મંદિર માળવાળું છે એટલું શિખર કોરણી વગરનું સાદું છે. [ચિત્ર નં ૦ ૭૦]

જ્યારે શ્રી મહાવીરસ્વામીના રમણીય જિનાલયવાળા આ સ્થાનને “દૂક” તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે તો ત્યાં ફક્ત એ એક જ દેરાસર હતું. પણ એને “રત્નદૂક” તરીકે ઓળખાવવામાં બજે ભાવીનો કોઈ શુભ સંકેત સમાયેલો હોય, એમ ત્યાં એક પછી એક નવું નવું દેરાસર બનતું ગયું, પરિણામે એવું “દૂક” નામ સાર્થક થયું.

કોઠારાના મંદિરની પ્રેરણા આપનાર આચાર્યશ્રી રત્નસાગરસૂરિના ઉપદેશથી લોહાયા ગોત્રના લીમશીની (વિધવા) ભાર્યા પૂંજમ.ઈએ, પોતાના પતિના શ્રેયથે, શ્રી સુવેધિનાથ ભગવાનનું અને મહેશ્રી ગોત્રના શ્રેષ્ઠી ભોજરાજની (વિધવા) પત્ની માંકભાઈએ, પોતાના પતિના કલ્યાણ માટે, શ્રી આદિનાથ વગેરે ચાર તીર્થંકરોનું યોગ્યુજનનું દેરાસર બનાવરાવીને વિં સં ૦ ૧૬૨૭ના માહ સુદ ૧૩ ને શુક્રવારે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. અર્થાત્ આ રીતે શ્રી સુવેધિનાથ જિનાલય અને શ્રી આદિનાથ-યોગ્યુજ જિનાલય, એ બન્ને મોટાં જિનાલયોની એક જ દિવસે પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી. બન્નેનાં શિખરો કોરણીવાળાં છે. આ બન્ને દેરાસરોમાં સ્થાપવામાં આવેલ જિનબિંબોની અંબનશલાકા પાલીતાણામાં થઈ હતી.

આ એ જિનાલયો ઉપરાંત આ જ આચાર્ય મહારાજના સદુપદેશથી અને આ જ સંવત-તિથિના રોજ બીજાં ત્રણ જિનમંદિરોની પણ પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી, જેની વિગત આ પ્રમાણે છે: (૧) મોમાયા ગોત્રના શ્રી વરસંજ ધારશીએ શ્રી સુનિસુવતસ્વામીનું, (૨) મહેશ્રી ગોત્રના શ્રી રામજી જેઠાની ધર્મભાઈાં શ્રી ધનભાઈએ શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું અને (૩) મોતા લોહા ગોત્રના શ્રી રાણાભાઈના પુત્ર હંસરાજ જેઠાએ શ્રી ચંદ્રપ્રભુનું દેરાસર કરાવ્યું હતું.

આ રીતે જખૌની રત્ન દૂકમાં એક જ સુદૂતે મોટાં-નાનાં મગીને પાંચ જિનમંદિરોની પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી.

વિં સં ૧૯૪૯ના આવણ સુદિ સાતમના રોજ આચાર્ય શ્રી બિનેન્દ્રસાગરસૂરીયરજીના ઉપદેશથી જોના જોતના શ્રી હીરજી હંસરાજે રત્નદ્રૂકમાં શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. ૧૩

શ્રી કાચણીએ વિં સં ૧૯૮૮ના માહ સુદ ૧૦, ગુરુવારે શ્રી શ મળીઆ પાર્શ્વનાથનું બિનાલય કરાવ્યું હતું. (અંચળગચ્છ દિગ્દર્શન, ફેબ્રે ૨૫૬૯.)

અહીં શ્રી ગૌતમસ્વામીની મૂર્તિ, અંચળગચ્છના ત્રણ આચાર્યોની પાહુકાઓ તથા એક આવક શ્રીપૂજણને શ્રી ભગવતી સૂત્ર વહોરાવે છે, એની નાની મૂર્તિ છે.

આ રીતે કમે કમે વધતું રહેલું આ તીર્થ “નવ દ્રૂક” —નવ દેરાસરોથી સમૃદ્ધ-ખની ગયું.

આ તીર્થનો ચતાબ્દી-મહોત્સવ, છ વર્ષ પહેલાં, વિં સં ૨૦૨૭ની સાલમાં ઊજવાયેા ત્યારે, આ શ્રી રત્નદ્રૂક જેન દેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો હતો.

તીર્થમાં ધર્મશાળા, આંગેલશાળા અને પાંજરાપોળ છે.

આ તીર્થનાં દર્શન કરી અમે અહીંથી ૧૦ માઈલની દૂરી પર આવેલ નલીઆ તીર્થમાં પહોંચ્યા.

નલીઆ

કચ્છના જે સાહસિક અને કાનશૂર મહાજનોએ કચ્છને સુખી કરવામાં, સુંબઈ શહેરના વિકાસમાં અને દેશના વેપાર-લેલોગોને વધારવામાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે, અને દેશ, ધર્મ અને સમાજની સેવાનાં સત્કાર્યો કરીને પોતાના નામને ચિરસ્મરણીય બનાવ્યું છે, એમાં શ્રેષ્ઠી નરશી નાથાનું સ્થાન આદર અને ગૌરવભર્યું છે. જેમ કોઠારા નગર શ્રેષ્ઠી નરશી કેશવજી નાથકના જીવન અને ધર્મકાર્યોથી ગૌરવશાળી બન્યું છે, તેમ નલીઆ ગામે સ્વનામધન્ય શ્રેષ્ઠી નરશી નાથા જેવા નરસરની ભેટ આપીને પોતાના નામને અજવાળ્યું છે.

નલીઆ (નલીનપુર) ગામને કચ્છની ઝોટી પંચતીથીમાં સ્થાન મળ્યું છે તે શ્રેષ્ઠી નરશી નાથાની ધર્મશ્રદ્ધા અને ઉદારતાના પ્રતાપે જ. જાણે પોતાના જીવન અને ધનને વિશિષ્ટ ધર્મકાર્યથી કૃતાર્થ કરવા માગતા હોય તેમ, નાગડા જોતના આ ધર્મપુરુષે, ગચ્છનાયક શ્રી મુક્તિસાગરસૂરિ-જીના ઉપદેશથી પોતાના વતન નલીઆ ગામમાં, શ્રી ચંદ્રપ્રભુનું સુંદર બિનાલય બંધાવીને એની વિં સં ૧૮૯૭ના માહ સુદ ૫ (વસંતપંચમી) બુધવારે, એ જ આચાર્યશ્રીની નિશ્રામાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. બિનાલયનું નામ “વીર વસહી” સંખવામાં આવ્યું છે, તે પોતાના સ્વં પુત્ર હીરજીના

૧૩. જેમનું વર્ષન અહીં આપવામાં આવેલ છે, તે સાતે બિનમંદિરના શિલાલેખો “શ્રી અચલગચ્છીય પ્રતિષ્ઠા લેખો”માં અનુક્રમે ૮૬૭, ૯૩૬થી ૯૪૦ તથા ૯૬૩ નંબરના લેખો તરીકે આપવામાં આવ્યા છે; અને અહીં આપવામાં આવેલ માહિતી મુખ્યત્વે એને આધારે આપવામાં આવી છે.

પુત્ર વીરજીનાનામ ઉપરથી રાખવામાં આવ્યું હતું. એમ લાગે છે. આ પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ પછી જાણે પોતાનું જીવનકાલ પૂરું થયું હોય એમ, તે પછી બે વર્ષ બાદ, વિં સં ૧૮૯૯ની સાલમાં, ૫૯ વર્ષની વયે, તેઓ સ્વર્ગવાસ પામ્યા. પણ શ્રી ચંદ્રપ્રભુનું આ જિનાલય બંધવવા પાછળની એમની ભાવના એવી ઉત્કટ હતી કે તે પછી આ સ્થાનનો ઉત્તરે-તર વિકાસ થતો રહ્યો અને છેવટે એને તીર્થભૂમિ તરીકેની કીર્તિ મળી. [ચિત્ર નં ૭૧]

“વીરવસહી” ના આ દેરાસર ઉપરાંત અહીં બીજાં પણ દેરાસરો બન્યાં તેની વિગત આ પ્રમાણે છે : આચાર્યશ્રી મુક્તિસાગરસૂરિના ઉપદેશથી (૧) નાગડા ગોત્રના શ્રેષ્ઠી વર્ધમાને શ્રી કુંચુનાથ પ્રભુનું દેરાસર^{૧૪} અને (૨) એ જ ગોત્રના શ્રેષ્ઠી ભારમલે શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું જિનમંદિર બંધાવીને વિં સં ૧૯૧૦ના માગશર સુદ બીજ, શુક્રવારે એની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. (૩) આ પછી આચાર્યશ્રી રત્નસાગરસૂરિજીના ઉપદેશથી નાગડા ગોત્રના શ્રેષ્ઠી હરભમજીએ અષ્ટાપદ-ચોમુખજીનો (ભગવાન ઋષભદેવાદિ જિનચોવીશીનો) વિશાળ જિનપ્રાસાદ રચાવીને એની વિં સં ૧૯૧૮ના માક શુકિ પાંચમ (૨૨ તપચમી) સોમવારે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.^{૧૫}

(જુઓ, “શ્રી અચલગચ્છીય પ્રતિષ્ઠા લેખો”, નં ૮૭૦, ૮૭૩, ૮૭૪, ૮૮૬ના લેખો.)

આ પ્રમાણે આ તીર્થમાં ચાર જિનાલયો હોવાની વાતનું સમર્થન “જેન તીર્થોના ઇતિહાસ” (પૃ ૧૪૫) માંના આ ઉલ્લેખથી થાય છે : “અહીં સુંદર ચાર જિનમંદિરો છે.”

પણ મારી નોંધમાં નહીંઆમાં (૧) ચંદ્રપ્રભુનું, (૨) શાંતિનાથનું અને (૩) અષ્ટાપદનું—એમ ત્રણ જિનાલયો (મોટાં કે સુગંધ દેરાસરો) હોવાનું મેં નોંધ્યું છે. આનો અર્થ એ થાય કે, “અચળગચ્છ દિગ્દર્શન”, ફરરા ૨૩૪૬માં સૂચવેલ પ્રમાણે, શ્રી કુંચુનાથ-ભગવાનને બિરાજમાન કરવા માટે બનાવવામાં આવેલ ઇમારતને દેરાસર નહીં પણ દેરી સમજવી જોઈએ. મારી આ નોંધનું સમર્થન “જેન તીર્થ સર્વસંગ્રહ” (પૃ ૧૪૩) માંના આ પ્રમાણેના ઉલ્લેખથી થાય છે : “આ (ચંદ્રપ્રભુના) સુગંધ મંદિરની બાજુમાં શેઠ ભારમલ તેજશીએ સં ૧૯૧૦માં મૂળનાથક શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું દેરાસર બંધાવ્યું છે અને તેની જ બાજુમાં શેઠ હરભમનરશી નાથાએ સં ૧૯૧૮માં શ્રી અષ્ટાપદનું અજોડ દેરાસર બંધાવેલ છે.”

વળી “શ્રી અચલગચ્છીય પ્રતિષ્ઠા લેખો” માંના લેખ નં ૮૭૧મા લેખમાંના ઉલ્લેખ ઉપરથી નહીંઆમાં પાંચમું શ્રી મહાવીરસ્વામીનું દેરાસર હોવાનું પણ જાણવા મળે છે. આ ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે—

૧૪. “અચળગચ્છ દિગ્દર્શન”, (ફરરા ૨૩૪૬)માં આને દેરાસરના બદલે દેરી કહેલ છે. જુઓ, “વર્ધમાન શેઠે નહીંઆમાં વીરવસહીમાં શ્રી કુંચુનાથ ભગવાનની દેવકુલિકા બંધાવી.”

૧૫. અહીં એ જાણવું રસપ્રદ થઈ પડશે કે, શ્રી કોઠારા તીર્થના શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનના વિશાળ જિનપ્રાસાદની પ્રતિષ્ઠા આ જ વર્ષમાં, આ જ મહિનામાં, સં ૧૩ ને છુધવારના રોજ, અને આ જ આચાર્ય-પ્રવરની નિઠામાં થઈ હતી.

પર્વ સાંઠ હીરજી તત્પાર્યા પૂરવાઈકેન ઓ મહાવીર જિનપ્રાસાદ કારાપિત ॥ શ્રી વીરજિન આદે ૩ ચિવ કારાપિતા । તથા સંવત ૧૯૨૦ ના મોગસર સુદ ૫ સોમવાસરે જ્ઞાનમંદાર કૃત્વા તદ્વા ચતુર્માસી ડવજ્ઞાય મુકિલામ સીસ તત્ત્વમનોહર ક્ષમાલામ શુરો નત્વા । પ્રચસ્તિ કારિત્ત્વે હુદ્દે । શ્રી ધીરવસહી વિશેષે તુ પ્રાસાદ પંચ ઉત્તમ જ્ઞાનમંદાર । પૌશાલ । સપ્તનય સમોપમ । લિં મું સુમતિલામ ।

આ લેખમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે, શેઠ નરશી નાથના સુપુત્ર (નાગડા ગોત્રના) હીરજીનાં ધર્મકાર્યો પૂરઠાઈ એ (નહીં આ તીર્થમાં) શ્રી મહાવીર જિનજીંદગુ કરાવ્યું હતું. એની પ્રતિષ્ઠા કરાવે કરાવવામાં આવી હતી તે આ લેખમાંથી સ્પષ્ટરૂપે બહુી શક્ય નથી, પરંતુ વિં સં ૧૬૧૦ ના મોગસર સુદ પાંચમ ને સોમવારે જ્ઞાનમંદાર કરાવતું લખ્યું છે, તે ઉપરથી કહાય એમ માની શકાય કે, આ દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા પણ એ તિથિએ જ થઈ હતી.^{૧૬} આ લેખમાં વીરવસહીમાં પાંચ ઉત્તમ પ્રાસાદો હોવાતું લખ્યું છે, તે એમ સૂચવે છે કે અહીં પાંચ દેરાસરો છે. આ પાંચ દેરાસરોમાં આ તીર્થમાં બનેલ જ્ઞાનમંદાર તથા પોશાળનો ઉમેરો કરતાં કુલ સાત ધર્મસ્થાનો થયાં, એને લેખમાં “ સાત નથ ” ની કાવ્યમય ઉપમા આપવામાં આવી છે.

આ બધા ઉપરથી એમ લાગે છે કે, અહીં બનેલ ધર્મસ્થાનોના ઉલ્લેખ કે વર્ણનમાં દેરાસર અને દેરી વચ્ચે ખાસ ભેદ રાખવામાં આવ્યો નથી

ત્રણે દેરાસરોમાં તથા એનાં શિખરોમાં ઠેરણી એટલે કે રૂપકામ સારા પ્રમાણમાં કરવામાં આવેલ છે.

પહેલા (ચંદ્રપ્રભુના) દેરાસરની બાબુમાં વિં સં ૧૮૬૭ની શ્રી વીરસ્વામીની તથા બીજી એક દેરી છે. અર્થાત્ આ બંને દેરીઓ આ દેરાસર પ્રતિષ્ઠત થયું તે સમયની છે.

બીજા (ચાંતિનાથના) દેરાસરની સાથે વિં સં ૧૬૧૦ની શ્રી પુંડરીકસ્વામીની દેરી છે.

ત્રીજા (અષ્ટાપદના) જિનાલયની પાસે છ દેરીઓ બનેલી છે; અને શ્રી હીરજી ઉકેડાએ વિં સં ૧૬૪૫માં કરાવેલ સાતમી દેરીમાં સાંધવીજી શ્રી દેવશીલની પાહુકા પથરાવવામાં આવી છે.

“ શ્રી કચ્છ ગિરનારથી મહાયાત્રા ” (પૃ ૧૪૬) તથા તે પછીનાં બીજાં પુસ્તકોમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે^{૧૭} આ તીર્થ ૧૬ શિખરો તથા ૧૪ રંગમંડપોથી શોભાયમાન બનેલું છે. આ હકીકત ઉપરથી પણ આ તીર્થ કેટલું વિશાળ અને શિદ્ધપ્રસૂદ છે એનો ખ્યાલ આવે છે.

૧૬. અહીં એ વાત ખ્યાલમાં રાખતી બોઈએ કે, શ્રી કુંજનાથના દેરાસર (દેરી) ની તથા શ્રી ચાંતિનાથના દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા આ જ વર્ષ અને આ જ મહિનામાં (વિં સં ૧૬૧૦ના માગસરમાં) સુદ બીજ ને શુક્રવારે થઈ હતી. એટલે આ બંને તિથિઓ વચ્ચે ફક્ત ત્રણ દિવસનો જ ફરક હતો.

૧૭. બુજો, “ મારી કચ્છ યાત્રા ” (પૃ ૧૪૭), “ જૈન તીર્થોના ઇતિહાસ ”, (પૃ ૧૪૫), “ જૈન તીર્થ સર્ સંગ્રહ ” (પૃ ૧૨૨).

વિ. સં. ૧૬૧૮માં (કોઠારાની પ્રતિષ્ઠા થઈ તે વર્ષમાં જ) વહેસરમાં પૂ. શ્રી ગુણ-સાગરજીના ઉપદેશથી, શ્રી હરધોર કરમશીએ, શ્રી પાર્શ્વનાથજી દેરાસર બંધાવ્યું હતું. વહેસરમાં જોનેની વસતી નહીં રહેવાથી એ દેરાસરનું ઉત્થાપન કરીને એ પ્રતિમાને નલીઆમાં લઈ આપવામાં આવી હતી અને એને માટે લાલ પથ્થરનું નાનું નવું દેરાસર બનાવીને વિ.સં. ૨૦૨૭ ની સાલમાં એ પ્રતિમાને એમાં બિરાજમાન કરવામાં આવી છે. (અંબલગઢ ડિગ્રેશન, ફેક્ટરી ૨૪૪૭.)

તીર્થની પેઠીમાં શેઠશ્રી હરભભજીની પૂજા મોટી રંગીન છળી મૂકવામાં આવેલ છે.

અહીં ધર્મશાળા, લોબજનશાળા, પાઠશાળા, અંગિકશાળા, જ્ઞાનમંદિર, ખાલાશ્રમ, કન્યા-શાળા, સહાવત, મહાજનવાડી વગેરે અનેક સંસ્થાઓ છે. અને અહીંની કાયંકર બહેનો પૂજા ઉત્સાહી છે. એમણે અમારી સુંદર મહેમાનગતિ કરી હતી.

કવિ “ તેજ ” નલીઆના વતની છે. એમણે અમને તીર્થ સંબંધી કેટલીક માહિતી આપી મિત્રભાવ દર્શાવ્યો હતો. એમણે નરશી નાથજી એક પ્રશસ્તિ-કાવ્ય પણ કવચી ભાષામાં લખ્યું છે. એમને મળીને આ યાત્રા-પ્રવાસમાં એક સરસ્વતીના ઉપાસકને મળ્યાનો અમને આનંદ થયો.

આ રીતે થોડા સમયમાં નલીઆ તીર્થની યાત્રા કરીને, ૧૦ માઈલનો પ્રવાસ ખેડીને, અમે કવચી મોટી પંચતીથીના છેલ્લા તીર્થધામ તેરા પહોંચ્યા.

તેરા

આ તીર્થમાં બે જિનમંદિરો છે. એક, શ્રી જીરાવલા પાર્શ્વનાથજી અને બીજું, શ્રી શામ ગિયા પાર્શ્વનાથજી. આમાં શ્રી શામગિયા પાર્શ્વનાથજી દેરાસર પ્રાચીન છે અને શ્રી જીરાવલા પાર્શ્વનાથજી મંદિર પાછળથી બનેલું છે. પણ તેરાની ગણુના કવચી-અખડાસાની મોટી પંચ-તીર્થોમાં થાય છે તે પાછળથી બનેલ આ શ્રી જીરાવલા પાર્શ્વનાથના વિશાળ જિનાલયના કારણે.

શ્રી જીરાવલા પાર્શ્વનાથજી મંદિર

મને આપવામાં આવેલ માહિતી પ્રમાણે (મારી નોંધ પ્રમાણે) આ દેરાસર શ્રી રાચમલ શિવજી તથા શ્રી યુધા ડોસા નામના બે ધર્માત્મરાગી મહાત્માઓએ બંધાવરાવ્યું હતું. પણ “ જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ ” (પૃ. ૧૪૩) તથા “ અંબલગઢ ડિગ્રેશન ” (ફેક્ટરી ૨૪૪૫)માં જણાવ્યા પ્રમાણે આ દેરાસર લોડાયા પાસવીર રાચમલ તથા વીસરીઆ મોતા હીરજી ડોસાએ બંધાવરાવ્યું હતું. મારી નોંધમાં તથા આ બે પુસ્તકોમાં આપેલ નામોમાં રાચમલ અને ડોસા-એ બે નામે તો સરખાં જ છે; એટલે એ નામોમાં ભેવામાં આવતો આ ફેર મહેતવનો નહીં પણ સામાન્ય ગણી શકાય એવો છે.

પણ “ શ્રી અચલગચ્છીય પ્રતિષ્ઠા લેખો ” (લેખ નં ૦ ૮૮૨)માં આ દેરાસરની પ્રતિષ્ઠાનો જે મોટો લેખ છાપ્યો છે, તેમાં લોહાયા અને મોતા ગોત્રની વ્યક્તિઓની જે નામાવલી આપવામાં આવી છે, એમાં લોહાયા ગોત્રના રાયમહ, પાસવીર, અને મોતા ગોત્રના વિદ્યા (બુધા), ડોસા, હીરજીનાં નામો તો મળે છે, ઉપરાંત એ શિલાલેખમાં આ પ્રમાણે બે શ્લોકો મૂકેલા છે—

જિનાર્ચાં કુરુતે નિત્યં ગુરુમક્તિ વિશેષતઃ ।
રામજી હીરજી તયો જાતં સંવેગ માનસૌ ॥ ૨૧ ॥
સ્વજન્મ સફલં કર્તું જિનમંદિરં સુદર ।
સ્વયુજોપાત્(ત્ત) વિષ્ણુ ચક્રે સુરગિરિસમં ॥ ૨૨ ॥

આ શ્લોકોનો અર્થ એ થાય છે કે, રામજી અને હીરજી નામના બે મહાત્મલાલોએ, વૈરાગ્ય-ભાવથી પ્રેરાઈને, પોતાનો જન્મ સફળ કરવા માટે, અને પોતે ઉપાર્જન કરેલ ધનથી સુરગિરિ જેવું સુંદર જિનમંદિર કરાવ્યું હતું.

આ શિલાલેખમાં આપવામાં આવેલી વંશવાલી પ્રમાણે રામજી લોહાયા ગોત્રના શિવસીના પુત્ર તથા હીરજી મોતા ગોત્રના ડોસાના પુત્ર થતા હતા.

આ દેરાસરની પ્રતિષ્ઠા (વિ ૦ સં ૦ ૧૬૧૫ના માહ સુદિ ૫ (વસંતપંચમી), સોમવારે આચાર્ય શ્રી રત્નસાગરસૂરિજીની નિશ્ચામાં થઈ હતી. [ચિત્ર નં ૦ ૭૨]

આ દેરાસરને નવ શિખરો છે (“ શ્રી કૃત્ત્વ ગિરનારની મહાચાત્રા ”, પૃ ૦ ૧૪૬). ૨૭મંડપ કાચ-કામથી અને હુમમટ કોરણીથી શોભાચમાન છે. મંદિરમાં એની પ્રતિષ્ઠાનો મોટો શિલાલેખ છે, અને ગભારાની બહાર દીવાલ ઉપર બે ચતિઓની છાંયો ચીતરેલી છે.

દેરાસરના શિખરના મૂળમાં દેરીઓ બનાવી છે. તથા મંદિરની પાછળ (૧) ચંદ્રમણની, (૨) સુમતિનાથની, (૩) કુંડુનાથની, (૪) અજિતનાથની અને (૫) અજિતનાથની—એમ પાંચ શિખરવાળી દેરીઓ છે. અને જોથી અને પાંચમી દેરીની વચ્ચે આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગર-સૂરિની મૂર્તિવાળી નાની દેરી છે. વળી મંદિરની ડાબી બાજુ સામેના ભાગમાં છઠ્ઠી શ્રી સંભવ-નાથ ભગવાનની દેરી છે. એના ઉપર પણ શિખર છે, અને એમાં લેખ છે.

નવ શિખરો, વિશાળ હુમમટ અને અનેક દેરીઓની શિલ્પસમૃદ્ધિ ધરાવતું આ જિનાલય ઘણું મનોહર છે.

શ્રી શામળીઆ પાર્શ્વનાથનું મંદિર

શ્રી ભુરાવલા પાર્શ્વનાથના મુખ્ય દેરાસરના કર્મપાઉન્ડની બહાર, એ કર્મપાઉન્ડની જમણી બાજુ, શ્રી શામળીઆ પાર્શ્વનાથનું નાનું, જૂનું અને શિખરમંધી દેરાસર છે. “ અચલગચ્છ દિગંધન ” (કંકરો ૨૨૬૭) માં આ દેરાસર સંજંધી નીચે સુબળ સાહિતી આપવામાં આવી છે :

“પુનિતશેખર અને ભક્તિશેખરે તેરામાં આવી પોચાણ બંધાવી, જેને કચ્છના રાજ્ય તરફથી આશ્રય મળેલું, તથા સં ૧૮૭૮ના માગસર સુદી ૬ ને સોને શ્રી શામળા પાર્થનાથનું જિનાલય બંધાવ્યું, જેની પ્રતિષ્ઠા વખતે રાજેન્દ્રસાગરસુરિ ઉપરિચિત રહ્યા હતા. મંદિરના રંગમંડપના કાચ ઉપર સુદર ચિત્રકામ કરેલું છે. ગોખલામાં સિલાપ્રથાસ્તિ છે ત્રણસો વર્ષ પહેલાં ગોરજ હીરાચંદ તારાચંદે જિનાલય બંધાવ્યું હતું એમ “જૈન તીર્થ,” ભા. ૧, પૃ ૧૪માં ઉલ્લેખ છે.””

ઉપરના ઉલ્લેખમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે, આ જિનાલય, આશરે ત્રણસો વર્ષ પહેલાં, યતિશ્રી હીરાચંદજીએ બંધાવ્યું હતું એમ માનીએ તો યતિ શ્રી ભક્તિશેખરજીએ એ (જીવું) મંદિરનો એવો નખશિખ (આમૂલચૂલ) જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હશે કે જેથી એમને એ મંદિર નવું બંધાવ્યા જેટલો થશ મળ્યો હશે.

દેરાસરના ગભારામાં પધરાવવામાં આવેલ પગલાં ઉપર વિં સં ૧૮૭૮ નો લેખ કોતરેલો છે, જે આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠાના વર્ષ સાથે મળતો આવે છે મંદિરની અંદર શ્રી વિવેક-સાગરસુરિજીની તથા શ્રીપૂજ્ય રતનસાગરજીની છબીઓ ચીતરેલી છે, જે કંઈક ઘસારા મળે છે તેરામાં ધર્મશાળા છે.

તેરા ગામ નિર્લેખ રાષ્ટ્રીય ભાવના ધરાવતા અને રાષ્ટ્રની આઝાદીની લડતના એક સમર્થ અને નિષ્ઠાવાન જૈનિક, મુખર્ધનિવાસી શ્રીચુત ભવાનજીસાઈ અરજણ ખીમજીની જન્મભૂમિ તરીકેનું ગૌરવ ધરાવે છે. ગામ ફરતો મજબૂત ગઢ છે અને ગામની બાગોળે પોઠાચેલા પાળિયા વગેરે પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓને સંશોધન-પ્રેરક સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

તેરાતીર્થની માત્રા સાથે અખડાસા તાલુકાની વિખ્યાત જૈન પંચતીર્થોની અમારી યાત્રા પૂરી થઈ; અને એ દિવસે (તા. ૨૦-૩-૧૯૭૫ ના રોજ) સાંજે અમે તેરાથી રવાના થઈને જીજ પહોંચી ગયા.

આ પંચતીર્થોનાં જિનાલયોની સ્થાપનાનો સમયક્રમ આ પ્રમાણે છે : સુશર વિં સં ૧૮૬૬માં; નલીઆ વિં સં ૧૮૬૭માં; જખૌ વિં સં ૧૯૦૫માં; તેરા વિં સં ૧૯૧૫માં; અને ઠેઠાસા વિં સં ૧૯૧૮ માં. આ વિગતો ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે, વિં સં ૧૮૬૬ અને વિં સં ૧૯૧૮ વચ્ચેના ફક્ત ૨૨ વર્ષ જેટલા દૂંઝા સમયમાં એકલા અખડાસા તાલુકામાં

૧૮. આ જ “અંચળખંડ દિવ્યોત્તમ” (ફકો ૨૨૮૪)માં આ દેરાસર અ જે આ પ્રમાણે માહિતી આપવામાં આવી છે : “કચ્છમાં તેરાના શ્રી શામળા પાર્થનાથજીના જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા રાજેન્દ્રસાગરસુરિની નિશ્રામાં થઈ. સં ૧૮૭૮ના માગસર સુદી ૬ ને સોમવારે આ જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા થઈ. પુનિ-શેખરના શિષ્ય ભક્તિશેખરના ઉપદેશથી જિનાલયનું નિર્માણ થયેલું.”

ખીજું, આ પુસ્તકના ઉપર ટીકેલ ૨૨૬૭મા ફકરાના અંતમાં “જૈનતીર્થ”, ભા. ૧, પૃ ૧૪ એમ લખ્યું છે તે, મારી સમજ મુજબ, “જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ, ભા. ૧, પૃ ૧૪૩” એમ હોવું જોઈએ, કારણ કે, એ ગ્રંથમાં આ દેરાસર અ જે લખ્યું છે કે, “લગભગ ત્રણસો વર્ષ પહેલાં ગોરજ હીરાચંદ તારાચંદે આ મંદિર બંધાવેલું છે.”

જ (સાંધાલુના વિ. સં. ૧૬૧૦ના દેરાસર ઉપરાંત) આવા પાંચ પાંચ આલીશાન, મનોહર અને ગગનચૂંળી જિનપ્રાસાદો સ્થપાયાં અને એ તાલુકાને કચ્છની મોટી જૈન પંચતીથીની ભૂમિ ખનવાનું ગૌરવ અપાવી ગયા. આને સમયનો, શ્રદ્ધાવાન શ્રાદ્ધસ્ત્રોત્રોની ઉદારતાનો અને મુખર્ષની અદળક ક્રમાણીનો જ પ્રતાપ સમજવો જોઈએ. એ સમય દેવો ધર્મલાવના અને ધર્મપ્રલાવનાનો પ્રેરક હશે ! ધન્ય એ સમય, ધન્ય એ ઉદારતા અને ધન્ય એ સંપત્તિ !

આજે પણ એ તીથોનાં સમ્ય જિનપ્રાસાદોની છબી અંતર ઉપર અંકિત થયેલી છે, અને ચિત્તમાં સંક્રિતભાવને જગાડે છે. ૧૯

હવે કચ્છની નાની પંચતીથી તરીકે બાણીવાં તીર્થસ્થાનોનો બહુ જ સંશ્લેષમાં પરિચય મેળવીએ.

કચ્છની નાની પંચતીથી

કચ્છની નાની જૈન પંચતીથીનાં જિનમંદિરો આ પ્રમાણે પાંચ ગામોમાં આવેલાં છે —

(૧) સુંદ્રા, (૨) ભુજપુર, (૩) મોટી ખાખર તથા નાની ખાખર, (૪) બીહડા, અને (૫) માંડવી. આમાં નાની ખાખર અને મોટી ખાખર એ ખરી રીતે ભુદાં ભુદાં ગામો છે, જેટલે ખરી રીતે, આ પંચતીથીનાં ગામોની સંખ્યા પાંચના બદલે છ થાય છે. આ છ ગામ સુંદ્રા અને માંડવી તાલુકામાં આવેલાં છે. અને બન્નેમાં આ પ્રમાણે ત્રણ ત્રણ ગામોનો સમાવેશ થાય છે : સુંદ્રા, ભુજપુર અને મોટી ખાખર સુંદ્રા તાલુકામાં છે; અને નાની ખાખર, બીહડા અને માંડવી માંડવી તાલુકામાં છે. અમે કચ્છની મોટી તથા નાની પંચતીથીની યાત્રાએ શરૂશ્વરથી તા. ૧૬-૩-૧૯૭૫ યુધવારના સવારના સવાના થયા હતા.

સુંદ્રા—ફિલ્લાથી સુરક્ષિત આ બંદરી શહેર—જેની સુંદર રચના અને હિમારતોને કારણે, કચ્છનું પૈરીસ ગણાય છે. શહેરમાં આ પ્રમાણે ચાર દેરાસર છે —

(૧) શ્રી શીતલનાથનું જે માળનું આલીશાન દેરાસર; જેની પ્રતિષ્ઠા એકસો વર્ષ પહેલાં, વિ. સં. ૧૬૩૩માં થઈ હતી. (૨) જેની બાલુમાં કાળી તરફ શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું આશરે સવાસો વર્ષ બૂનું શિખરબંધ દેરાસર છે. (૩) મહાવીરસ્વામીનું શિખરબંધ દેરાસર છે, જે આશરે બસો વર્ષ જેટલું બૂનું છે. અને (૪) શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું દેરાસર છે. અહીં

૧૯ પંત્રીસ વર્ષ પહેલાં, વિ. સં. ૧૯૯૮ની સાલમાં, પ્રકાશિત થયેલ “ મારી કચ્છ યાત્રા ” (૫૦ ૧૪૮)માં, એના લેખક પરમપૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજી મહારાજે, આ પંચતીથીનો મહિમા વર્ણવતાં, થોડા શબ્દોમાં, યોગ્ય જ કહ્યું છે કે—

“ અખડાના પાંચે તીર્થો બહુ પ્રાચીન તો ન કહેવાય, લગભગ ૧૦૦-૧૨૫ વર્ષની અંદર અંદરનાં છે, છતાં વિશાળતાની દૃષ્ટિએ, સુદરતાની દૃષ્ટિએ આ તીર્થો ધણા જ દર્શનીય છે. દરેક મંદિરમાં સેંકડો મૂર્તિઓ છે એ મૂર્તિઓનો સમ્યક્તા પણ અદ્ભુત આનંદ ઉપજાવે છે.”

શ્રી પાર્શ્વનાથજીના દેરાસર સાથે એક પુસ્તકલેખાર પણ છે. ૨૦

આ ચાર દેરાસરો ઉપરાંત યુદ્ધમાં અંચળગચ્છના શુરુ હર્ષજીની પાઠકાવાળી છત્રી છે. એના ઉપર તેઓ વિં ૨૦ ૧૭૬૭ના માગસર વદ ૧૦ના રવિવાસી થયાનો લેખ કોતરેલો છે. ૨૧

ભુજપુર—અહીં વિં ૨૦ ૧૮૬૮નું શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું દેરાસર તથા ગ્રંથલેખાર છે. અમે ગયા ત્યારે આ દેરાસરની બાજુમાં એક બે માળનું નવું મોટું દેરાસર બંધાતું હતું. હવે તે એની પ્રતિષ્ઠા પણ થઈ ગઈ હશે.

મોટી ખાખર—અહીં ગામમાં શ્રી શત્રુઘ્નચાવતાર નામે શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનનું વિશાળ જિનાલય છે. એની પ્રતિષ્ઠા ઉપાધ્યાય શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિએ વિં ૨૦ ૧૬૫૬ ના ક્ષોળ ૧૦ના રોજ કરી હતી. આ પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ સંબંધી એક મોટો શિલાલેખ આ દેરાસરમાં લગાડવામાં આવ્યો છે. તેમાં શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિની પ્રભાવકતા સૂચવતી તથા બીજી પણ બહુવા જેવી માહિતી આપવામાં આવેલ હોવાથી, એ શિલાલેખ ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓ માટે ઉપયોગી સામગ્રી પૂરી પાડે છે. આ શિલાલેખમાં એવી પણ માહિતી નોંધવામાં આવી છે કે, કચ્છના રાજવી શ્રી ભારમલજીએ, શ્રી વિવેકહર્ષ ગણિ પ્રત્યે પોતાની ભક્તિ દર્શાવવા, ભુજનગરમાં, શ્રી રાયવિહાર નામે શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનનું જિનાલય બંધાવ્યું હતું. ૨૨ આ હકીકત રજૂ કરતો આ શિલાલેખમાંના પ્રલોક આ પ્રમાણે છે—

કિંચાસ્મદ્ગુરુવક્ત્રનિર્ગતમહાયાત્માદ્યુતાઘ્વો રતઃ
સર્વંત્રામિતમાન્યતામવદધે શ્રીમદ્યુગાદિપ્રસન્નઃ ।
તદ્મત્તયે મુજપત્તને વ્યરચયત્ શ્રીમારમલ્લપ્રમુઃ,
શ્રીમદ્રાયચિહારનામજ્ઞિપપ્રાસાદમત્યદ્સુતત્ ॥ ૩ ॥

નાની ખાખર—અહીં શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું સુંદર દેરાસર છે.

બીદહા—ગામમાં શ્રી આદીશ્વર ભગવાનનું પાંચ શિખરાથી શોભતું વિશાળ અને લગ્ન દેરાસર છે. અહીં ગામ બહાર, સામેની દિશામાં, સડકની બીજી બાજુ, એક સાધના-આશ્રમ છે, એમાં ઉત્તમ પુસ્તકોત્તર એક મોટું પુસ્તકાલય છે, અને ત્યાં કેટલાક સાધકો રહે છે.

(વખતના અભાવે અમે મોટી ખાખર, નાની ખાખર અને બીદહા ગામની સુલાકાત લઈ શક્યા ન હતા; ફક્ત બીદહાના સાધના-આશ્રમની સુલાકાત અમે લીધી હતી.)

૨૦. “જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ”, ભા. ૧, પૃ. ૨૮૧.

૨૧. “આકર્ષોલ્લીલિકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા : રિપોર્ટ બોન ધી એન્ડીક્વારીઝ ઓફ ઇન્ડિયા” એન્ડ કમ્પ, પૃ. ૨૦૫.

૨૨. સંસ્કૃત ભાષાનો આ સંપૂર્ણ શિલાલેખ યુનિરાજ શ્રી હંસવિજયવિરચિત “પ્રશોતરપુષ્પમાળા” (પૃ. ૨૨૬-૨૬૨)માં ગુજરાતી અનુવાદ સાથે છપાયેલ છે. તેમ જ યુનિરાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી (ત્રિપુડી) લિખિત “જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ” (પૃ. ૧૪૬)માં પણ આ મૂળ લેખ છપાયો છે.

માંડવી—કચ્છનો વિચાર આવતાં જ બે શહેરોનું સ્મરણ થઈ આવે છે, એમાંનું માંડવી પણ એક છે અને એ અત્યારે પણ કચ્છનું ચાલુ અને નામાંકિત બંદર છે. જૈનધર્મનું આ મોટું કેન્દ્ર છે. અહીં સાત દેરાસરો છે. એમાં શહેરમાં શ્રી મહાવીરસ્વામીનું, શ્રી ધર્મનાથજીનું, શ્રી શીતળનાથજીનું અને શ્રી શાંતિનાથજીનું—એમ ચાર દેરાસરો આવેલાં છે. આમાં તપગચ્છ, અંચળગચ્છ અને ખરતરગચ્છ, એ ત્રણે ગચ્છનાં દેરાં છે. બંદર ઉપર શ્રી અજિતનાથજી દેરાસર છે. પુલના શહેર તરફના છેડે ઢાઢાવાડી છે અને એમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર છે અને પુલ પાર કરીને થોડે દૂર જઈએ એટલે શ્રી મેઘજી સોજપાળ જૈન આશ્રમ આવે છે. એમાં શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું સુંદર અને વિશાળ જિનમંદિર છે. આ આશ્રમ એ માનવસેવાનું અનોખું વીથ છે એમાં અહીંસા જેટલાં નિરાધાર, અશક્ત અને વૃદ્ધ લાઈ જો-ખહેનોને સુખ-આરામ-પૂર્વક રાખવામાં આવે છે. જૈન સંઘમાં અલોડ કહી શકાય એવું આ માનવસેવાના ધ્યેયને વહેણ વીથ છે. માંડવીમાં ધર્મશાળા, લોજનશાળા, જૈન વાડી, પાઠશાળા, ઉપાશ્રયો અને કેટલાક હસ્તલિખિત ભંડારો પણ છે.

માંડવીની યાત્રા સાથે કચ્છની નાની પંચતીથીની યાત્રા પૂરી થઈ. હવે જૈન સંઘની દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટ ગણાય એવાં કેટલાંક સ્થાનો-શહેરો-ગામો-નાં નામો લેઈએ.

ખીભં કેટલાંક સ્થાનો

પાટનગર ભુજ—કચ્છની રાજધાનીના આ શહેરમાં વાણિયાવાસમાં તપગચ્છનું શ્રી આદીત્ય ભગવાનનું, અંચળગચ્છનું શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું અને ખરતરગચ્છનું શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું—એમ ત્રણે દેરાસરો છે. ત્રણે શિખરખંધ છે. તપગચ્છના દેરાસરમાં શ્રી વિજયાનંદસૂરિજી (શ્રી આત્મારામજી)ની તથા શ્રી ખાંતિવિજયજી ઢાઢાની; અંચળગચ્છના જિનાલયમાં શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજી તથા શ્રી ગૌતમસાગરસૂરિજીની; અને ખરતરગચ્છના જિનમંદિરમાં શ્રી જિનરત્નસાગરસૂરિજી અને શ્રી જિનઆનંદસાગરસૂરિજીની છળીઓ ચીતરેલી છે. ગામ બહાર ખરતરગચ્છની ઢાઢાવાડી છે, તેમાં જિનમંદિર, પગલાં તથા ઘંટાકણની સ્થાપના કરેલી છે. વળી અહીં અંચળગચ્છની મોટી પોસાળ છે, એમાં અમ્રે (તા. ૨૨-૩-૧૯૭૫ ના દાય) ચતિશ્રી ભદ્રમીરજીને મળ્યા હતા. તેઓએ અમને આ ગચ્છના ચરહવા ગામના ચતિ શ્રી માણેકચેરજીએ રા' જેઠાજીને આપેલી મોટી સાંગ તથા રફટિકની શ્રી અંબાજી માતાની મૂર્તિનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં. આ પોસાળમાં નાનું જિનમંદિર છે. ભુજમાં ધર્મશાળા, પાઠશાળા, લોજનશાળા, પાંજરાપોળ છે.

ખીભં સ્થાનો—ભુજ ઉપરાંત કચ્છમાં લગાઈ, અંબાર, કોડાય, કટારિયા, વિંઘાણ, લોકડિયા, દેશલપુર, નાના આશખિયા, મોટા આશખિયા, દુર્ગાપુર, મેરાઈ, દુમરા, હાલાપુર, સાભરાઈ, કોટડા, આધાઈ, મનકરા વગેરે સ્થાનોનાં દેરાસરો પણ દર્શનીય છે.

ક'થકોટ—જગત્પિતા-જગદ્ગુણના વડવાઓ મૂળ આ ઐતિહાસિક નગરના વતની હતા. શ્રીમાળી વણિક ભતિના વિચ્છેદના પુત્ર વરણાગ ક'થકોટમાં રહેતા હતા. ૨૩ તેમના પુત્ર વાસનામે હતા. વાસના પુત્ર વીસલ નામે હતા. વીસલના પુત્ર સોળ શ્રેષ્ઠી ભદ્રેશ્વરમાં જઈને વસ્યા હતા. આ સોલ શ્રેષ્ઠી અને એમનાં પત્ની લક્ષ્મીદેવીના પુત્ર તે જગદ્ગુણ. ૨૪ આ ક'થકોટનો પહાડી કિલ્લો તે કાળે ઘણો મજબૂત હતો અને તેથી, સંકટના વખતમાં, ગૂર્જરપતિ મૂલરાજ સોલકી તથા ભીમદેવે એનો આશ્રય લીધો હતો. આ કિલ્લામાં ભગવાન મહાવીરજી જે-રંગ-મંડપોવાળું વિશાળ જિનમંદિર હતું, તે ઘણા લાંબા સમયથી સાવ ક્ષવસ્ત થઈ ગયું છે. અને એના ભગવાવશેષો અત્યારે પણ એની ભવ્યતા અને વિશાળતાનો ખ્યાલ આપે છે. એમાંના વિં ૨૦ ૧૩૪૦ના એક શિલાલેખ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે, તે ફેરુ વિક્રમની ચૌદમી સદીમાં સારી હાલતમાં હતું. ૨૫ જૈન સંઘના મહાન પ્રતાપી પુરુષ જગદ્ગુણના પૂર્વજોના વસવાટથી ગૌરવશાળી બનેલું અને કચ્છના વાગડ વિભાગના ભચાઈ તાલુકામાં આવેલું આ સ્થાન અને મહાવીરસ્વામીનું આ છાત્ર જિનાલય આજે પણ જૈન સંઘને માટે તીર્થસ્વરૂપ જ છે. એની યાત્રાથી જૈન સંસ્કૃતિના ધર્મ, ઇતિહાસ અને કળાના એક ગૌરવભર્યા વારસાનાં દર્શનનો લાભ મળી શકે એમ છે.

લખાણ પૂરું ક્યું. વિ. સં. ૨૦૩૩, ૯૬ વદિ ૪, સવિવાર, તા. ૫-૬-૧૯૭૩.

૧, અમૂલ સોસાયટી; અમદાવાદ-૩

૨૩. જુઓ, "શ્રી જગદ્ગુરિત", સર્વ ૧, શ્લોક ૨૨, ૨૩.

૨૪. જુઓ, જોળન, પૃં ૧૦૪.

૨૫. ક'થકોટ સંગ્રહી વિશેષ માહિતી માટે જુઓ (૧) જોળન, પૃં ૫, ૧૦૭-૧૦૮; (૨) 'આર્કિઃ ઓલોનિકલ સર્વે' ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા : રિપોર્ટ ઓન ધી એન્ટીકીટીઝ ઓફ કાલીવાલઝ એન્ડ કચ્છ", પૃં ૨૧૫-૨૧૬; (૩) ગ્રેટ્ટિયર ઓફ ભોમ્બે પ્રેસિડેન્સી", વોં ૫, પૃં ૨૨૪-૨૨૫.

પુ ર વણી

[કેટલાક ઉમેરા, સુધારા તથા ખુલાસા]

યતિ શ્રી સુમતિસાગરજીવિરચિત શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થનું ચોઢાળિયું

॥ ઐં કં નમઃ સિદ્ધ : ॥ અથ શ્રી ભદ્રેશ્વર તીર્થના ચોઢાળિયાં ॥

દોહરા

અરીગંજન અરીહંતના, ચરણ નમું ચિત લાય;
સારહ સાર હયા કરી, સુચિત આપો માય. (૧)

સિદ્ધ સંવે નિત પ્રણમઇ, આવ્યાય ઉવજાચ;
સારહ સતી પાએ નમી, અક્ષર માશું ઠાય. (૨)

દરિસણ દુર્લભ જ્ઞાન ગુણ, ચારિત તપ સુવિચાર;
એ નવ પદ આરાધતાં, લઇયે ભવનો પાર. (૩)

જીજુદિપનાં [મ]રતમાં, મધ્યખંડ મનોહાર;
કચ્છ દેશ અતી દિપતો, સોભાનો નહી પાર. (૪)

ચાર સહેર વખાણીઇ, ભુજ અંબર નિરધાર;
મુંદરે માંડવી આતી ભલિ, કહેતાં નાવે પાર. (૫)

ઢાળી પહેલી

(“ કપૂર હવે અતિ ઉજલો રે ”—એ દેશી)

તખત સહેર વખાણીઇરે, ભુજ ભલો ભૂપાલ;
રાજરાજેશ્રી જે'ગારણ રે, પ્રજા તણા પ્રતિપાલ; સોભાગી.
સેવો વીર જિજુ'દ, જિમ ભાંજે ભવ ફંદ. સોં (૧)

અંબર સહેર અતિભલો રે, વાગડ મથક હોય;
મુંદરે માંડવી વખાણીઇ રે, અખડાસો પણુ જોય. સોં (૨)

માંડવી ભદિર સોહામણો રે, સકલા સહેર સીરતાળ;
દેશદેશાંતરથી ઘણા રે, આવે બહુલા જિહાંજ. સોં. (૩)

૧. આ ચોઢાળિયું કચ્છ માંડવીના જૈન લંકારમાંની ગોથી નં. ૬૨, ક્રમાંક ૩૮૮ની ૩ પાનાંની પ્રત ઉપરથી, પાંચમંદવરનાં વિદુષી સાધ્વીજી પૂજ્ય શ્રી સુનદાશીજી ચક્રારાજનાં સુચિયા વિદુષી લેખિકા પૂજ્ય સાધ્વીજી શ્રી નસંતપ્રભાશ્રીજીએ (“ સુતેને ”) ઉતારીને મારા ઉપર મોકલવાની કૃપા કરી છે. એમાં કેટલીક અધુરિઓ દેખાય છે, અને મૂળ પ્રા મારી પાસે નથી, એટલે એ અશુદ્ધિ ગ્રજ પ્રતની હશે કે નકલ કરતાં થયેલી હશે, એ નક્કી કરી શકાય એમ નથી, એટલે આ કૃતિ જેની નકલ સુજન જ અહીં આપી છે.

- ભદ્રાવતિ નગરી ભદ્રી દે, દેશ પુસતન બહુ;
તિકાં પ્રાસાદ મનોહરુ દે, વસહિ નાંમ વખાણુ સો૦ (૪)
- સંવત પૂર્ણ ત્રેવીસમાં દે, દેવચંદ્ર સુભાણુ;
શ્રી પાર્શ્વજિન પ્રતિષ્ઠા કરી દે, તાંમૃપત્ર વખાણુ. સો૦. (૫)
- કાલ ઘણો વિતી ગયો દે, જગદુસાહ પુન્યવંત;
છણોદ્ધાર કરાવીયો દે, ખાવન બિનાલય ખંત. સો૦. (૬)
- સંવત તેર પન્નરમાં દે, જગદુસાહ પવિત્ર;
જન્મ મહિમા જગમાં ઘણો દે, સુષુતાં તાસ ચરીત્ર. સો૦ (૭)
- સંવત અઠાર અઠાણુમાં દે, ખાંતીવિજય શુભવંત;
દેશભરાયો પ્રતિગોધિયો દે, રાપણુ તિથિ મહંત. સો૦ (૮)
- ચતુર્વિંશ સિંધ ઉપદેશીયો દે, કરી સાસન ઉલોત;
રામોશ્રી દેશલલ સહાયથી દે, કોટની રચનાં હોત. સો૦ (૯)
- વર્તમાન કાલે વિરાજતા દે, માહાવીર મનોહાર;
સિંધ મલી ભાત્રા ભણી દે, કયો એક વિચાર. સો૦ (૧૦)
- ફાગણુ સુક સાતમ થકી દે, રહેલું દશમી પરજંત;
વર્ષ (૨) પ્રતે એકલું દે, નિષ્કંથ 'સુ'મતિ' સંત. સો૦ (૧૧)

(હાળા બીજી)

ફુલ

- ચાર સહેર તણાં બહુ, આવક આવિકાં બેહ;
આવે ઉલટ અતિ ઘણો, દિન (૨) અધિકો નેહ. (૧)

(સુરતી મઈનાની દેશી)

- છવરાજ સાહ જગ બાંણીધ, પુન્યવંત પવિત્ર;
તાસ સુત સાંતીદાસ છે, કહેસું તાસ ચરીત્ર. (૧)
- હાથો પ્રથમ વખાંણીધ, બીજો પીતાંબર નામ;
છવંણુ સાહ જસ ઉજલો, બેણે કીધાં ઉત્તમ કાંમ. (૨)
- તાસ સુત તિન સોહાંમણુ, સુરચંદ સાહ વખાંણુ;
બીજો રામોચી અલી જલો, તેજસી નામ પ્રમાણુ. (૩)
- તેજસી ધરણી વખાંણીધ, સોનબાઈ સુભાણુ;
સત્યવંત પવિત્ર બે, લોક કરે વખાણુ. (૪)

- તસ ઉદરે ઉત્પન્ન થયા, મોહુસીભાઈ ઉદાર;
કન્યા દોઝે અતી ભલી, વરતે કુલ વીવહાર. (૫)
- વસહિ બાપા ચિત્ત ધરી, વર્ષ પ્રતે એક વાર;
ઈમ કરતાં પૂરણ ચર્ધ, ઇચ્છા ચિત્ત સુઝાર. (૬)
- છણોદ્ધાર કરાવવા, સંકેત રચીઓ એમ;
પોતે સ્વર્ગ સંધાવીઓ, દિન (૨) અધિકો ત્રેમ. (૭)
- તસ ધરણી દોચ બાંધીધ, પુતલી મીઠીભાઈ નામ;
ભાણેજ જેઠાભાઈ ભલો, લાયક શુંલનો ઠામ. (૮)
- સુમતિસાગર ઉપદેશથી, સિદ્ધાવટ તેડી સાર;
છણોદ્ધાર કરાવીઓ, હંઈ ઠે હંઈ અપાર. (૯)
- ધન કલસ અડાવવા, હંઈ ધરી મનમાંહે;
પિઉને જેવા વધામણી, પુતલીભાઈ તે ભય. (૧૦)
- સકલ મનોરથ પુરવા, મીઠીભાઈ શુભવંત;
'સુમતિ' સુધારસ દિલ ધરી, અપચસ દૂર કરંતઃ (૧૧)

(હાલ ત્રીજી)

કુલ

- પૂણે નરભવ પાંખીયે, પૂણે લલો બિનધર્મ;
પૂણે સમકિત ચિત્ત ધરી, ભણ્યો ધર્મનો મર્મ. (૧)

‘(મનદૂ મોહિઓ રે મન મોવંનજી—એ દેશી)

- સંવત જોગણીયા સોહામણો મનં, ઉપર ઉગણ્યાલીસ;
મનદૂ મોહિઓ રે, મનમોવનજી.
સુભ સુદૂત નીરધારવા મનં, સુશુરને નમાવે સીસ. મનં (૧)
- શુરવાણી દિલમાં ધરી મનં, કાંઈ ઉલટ અંગ ન માય મનં;
કંઠોત્રી લિખવા લણી મનં, મદ્યો સંધ તણો સસુદાય મનં (૨)
- ચાર સહેર અતિ ચોંપસુ મનં, વલિ નવોનગર સુખકાર મનં;
સુશુરને લિખતાં વિનતિ મનં, કુસલચંદજી આદિ સાર મનં (૩)
- દેશદેશાંતર પ્રસીધ ચર્ધ મનં, કાંઈ લર લર એહિ જ વાત મનં;
માહ સુદ એકંમ યુધ દિને મનં, કુલસ્થાપન સુદૂત વિખ્યાત મનં (૪)

- અઠાઈ મહોત્સવ કરવા' લાણી મન૦, આવે ઘણા નરનાર મન૦;
માંડવી સુંદરા સહેરથી મન૦, કાંઈ ધરતાં હૃદયે અપાર મન૦ (૫)
- પૂજા પ્રલાવનાં દિન (૨) પ્રતે' મન૦, આંગી રચનાં ઉલ્લાસ મન૦;
સાંજ હેતાં દિપતિ મન૦, વાજિંત્ર ગીત પ્રકાશ મન૦ (૬)
- માહે સુદ સખતમી' સોભતી મન૦, સસિવાસરે સંઘપતિ જેઠ મન૦;
જેઠાભાઈ જીગતે કરી મન૦, સંઘભક્તિ કરે બહુ તેઠ મન૦ (૭)
- સંઘ મિલ્યો તિહાં સામટો મન૦, જૂજ અંબર સુંદરો નામ મન૦;
નવોનગર ને' માંડવી મન૦, વહી ખીજ પશુ બહુ ગામ મન૦ (૮)
- સંવેગ રંગે ઝીલતાં મન૦, કુશલચંદ્ર આદે સાર મન૦;
જેનધર્મ દીપાવતાં મન૦, તિહાં મલિયા ઠાણા ચાર મન૦ (૯)
- વિનોદવિશે પશુ આવીઆ મન૦, વિચરતાં અંભિગામ મન;
જિનશાસન ઉન્નતિ થઈ મન૦, દીપાળ્યો ભદ્રેશ્વર ધામ મન૦ (૧૦)
- માહે સુદ આઠમ દીપતી મન૦, યુધવારે મંડપ સાર મન૦;
અઠ્ઠ-દિગપાલ થાપન કરે મન૦, જલજાત્રા હૃદયે અપાર મન૦ (૧૧)
- તીર્થોદ્ધક લેવા લાણી મન૦, સોભે અપરહરા સરખી નાર મન૦;
સિનાત્ર મહોત્સવ તિહાં કરી મન૦, આવે ફિરતાં જાનર મન૦ (૧૨)
- માહે તિમિર ફલ ખડતો મન૦, કાંઈ કરતો કમલ વિકાસ મન૦;
જગલોચન પ્રગટે ચક્રે મન૦, સુકે દંશમી' પક્ષ ઉભસ મન૦ (૧૩)
- સતરલેહી પુલ રચી મન૦, વાજિંત્ર ગીત ઉચાર મન૦;
સવા પહોર દિન અતિક્રમે' મન૦, ધન કલસ ચડાવે સાર મન૦ (૧૪)
- સ્વામિવાહલ શોભતા મન૦, પહિરાંમણી કરે રસાલ મન૦;
શુરેભક્તિ શુભ આગલી મન૦, ભયકરે' દાન વિસાલ મન૦ (૧૫)
- સમક્રિત બીજ આરોપતાં મન૦, જિનસાસન ઉન્નતિ હોય મન૦;
'સુમતિ' સદા દિલમાં ધરી મન૦, જિનભક્તિ કરે જે કોય મન૦ (૧૬)

(હાલ ચોથી)

ફુંદા

વર્ધમાન જિનવર તણા, ચરણ નડુ' ચિત્ત લાયક;
સ્તવનાં કરતાં તેહની, ભવોભવનાં દૂખ ભય. (૧)

[જીવનપ્રાપ્તિ દેશી]

- ચોવીસમા જિનવર તણે' રે, ચરણે નમાણું સીસ સહુણા; (૧)
 ચૌસઠ ઇંદ્રે પૂછ્યા રે, તિન જૂવનનો ઇશ સહુણા.
 જિમ (૨) પ્રભુપદ પૂજિઈ' રે, તિમ (૨) સુખ અનંત સઠ
 સકલ મનોરથ પૂરવા રે, ભયભજન ભગવંત સઠ જિમઠ (૨)
 દોષ અઠાર રહીત પ્રભુ રે, તરણતારણ જગપતિ સઠ;
 ઘાતિ કમં નિવારીને રે, લલ્લો કેવલ ઉઘોત સઠ જિમઠ (૩)
 ચોત્રીસ અતિસયનાં ધણી રે, ગાલ્યા રાગ ને' રીશ સઠ;
 પ્રાતિહાર્યે' શોભિતાં રે, વાંણી શુભ પાંત્રીસ સઠ જિમઠ (૪)
 શેષ કમં નિવારીને રે, સિધ થયા ભગવંત સઠ;
 અનંત જ્ઞાન દર્શણ ગહિ રે, ભાગે સાદિઅનંત સઠ જિમઠ (૫)
 તેહની સુદામે' નહિ રે, રાગ-દ્રેષ વિકાર સઠ,
 સુખ લક્ષણ લક્ષીત સદા રે, કંત સાંત આકાર સઠ જિમઠ (૬)
 તુમ શુભ ચિત્ત અવિલોકતાં રે, મેર-સરસવ માંન સઠ;
 હું સંસાર-ઉદ્ધિ પડ્યો રે, સર્વું રહું સાવધાન સઠ જિમઠ (૭)
 મોહમહિપતિ છુપવા રે, ખીજે નથી ઉપાય સઠ;
 તુમ ભક્તિ રસ ભે મિલે રે, વિષુ પુદ્ગલ અર્ધ થાય. સઠ જિમઠ (૮)
 જિમ કુસુમ સંભોગથી રે, તેલ ફૂલ કહાય સઠ;
 પાર્શ્વમણી પ્રભાવથી રે, લોહ કંચન હો ભય સઠ જિમઠ (૯)
 તિમહિ જપ મતિમંત તણે રે, કરતો ધ્યાન અલોદે સઠ;
 તેહનાં શુભ પ્રગટે સહિ રે, ભવીયલુ કુમતી વિછેદે સઠ જિમઠ (૧૦)
 સેવક ઠેરી વીનતી રે, અવધારો આરહાસ સઠ;
 'વિનય' વિનય ધરી વંદતાં રે. 'સુમતિ' સુધારસ વાસ સઠ જિમઠ (૧૧)

કલક

- ભવોભવ ભમતાં વિષય ગમતા, મોહ મમતા નવી ટલી;
 સાસન પાયો શણે આયો, ધ્યાયો ધ્યાન રસે મલી. (૧)
 તંનમય ધ્યાને આત્મજ્ઞાને, સેવતાં સાંનીધ કરે;
 વિમલેસર સુર સોહમવાસી, ચક્રેચરી સંકટ હરે. (૨)
 છવાદિ પદાય' ચિત્ત ધરતાં, કરતાં ધ્યાન સુધિ તંણે;
 વાઠ વિસુધિ નિર્મલ છુધિ, અલખ નામ મહિમા ઘણે. (૩)
 સંવજર વર ઇલુવિધ ચિત્તધર, પછાતું પુવિં જાણીઈ;
 જ્યેષ્ઠ માંસે સુકલ પક્ષે, તિથી પ્રથમ વખાણીઈ. (૪)

જે જાણે જાવે' મુણે ગાવે, પાવે તે મુખ સંપદા;
'વિનય' વિલાસે 'સુમતિ' વાસે, નાવે કોહિ આપદા. (૫)

॥ ઇતિ વીરજિન ચોવીશમા જિન સ્તવન સંપૂર્ણ ॥

નોંધ—ભદ્રેશ્વર તીર્થનો છેલ્લો જીણોદ્ધાર ભુજપુરના ચતિ શ્રી સુમતિસાગરજી તથા વિનયસાગરજીના ઉપદેશથી માંડવીના શા મોણીશી તેજશીનાં (વિધવા) ભાઈ શ્રી મોડીભાઈએ કરાવ્યો હતો. અને એની પ્રતિષ્ઠા વિં સં ૧૬૩૬ના માહ સુદિ ૧૦ ને શુક્રવારે કરવામાં આવી હતી. આ પ્રતિષ્ઠાનો સંસ્કૃત ભાષાનો જે મોટો શિલાલેખ^૨ ભદ્રેશ્વરના જિનાલયના રંગમંડપમાં ચોડવામાં આવ્યો છે, એમાં આ તીર્થ સંજી પ્રાચીન-અર્વાચીન ધણી માહિતી આપવામાં આવી છે. આ ચોઢાળિયામાં એ શિલાલેખમાંની લગભગ બધી માહિતી આપવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત થોડીક વધારાની માહિતી પણ એમાંથી મળે છે. અને જેમના સહુ-પદેશથી આ જીણોદ્ધાર થયો હતો અને એની પ્રતિષ્ઠા પણ જેમના શ્રમ હાથે થઈ હતી, તે ખુદ ચતિ શ્રી સુમતિસાગરજીએ પોતે જ આ કાવ્ય રચેલું છે, એટલે એમાંની માહિતી પૂરી વિશ્વસનીય ગણાય. આ ચોઢાળિયામાંથી મળતી વિશેષ માહિતી આ પ્રમાણે છે—

(૧) શ્રેષ્ઠી શ્રી મોણીશી તેજશીને શ્રી મોડીભાઈ ઉપરાંત શ્રી પુતલીભાઈ નામે બીજાં ધર્મપત્ની પણ હતાં. અને તેઓ પ્રતિષ્ઠા પહેલાં સ્વર્ગવાસી થયાં હતાં (હાલ બીજી).

(૨) આ પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ પ્રસંગે પાચચંદ્રગચ્છના મુનિ શ્રી કુશલચંદ્રજી વગેરે ચાર મુનિરાજો તથા તપગચ્છના મુનિ શ્રી વિનોદવિજયજી પણ પધાર્યા હતા (હાજી ત્રીજી).

(૩) રા' દેશજીએ દેરાસર ફરતો કોટ ચણાવી આપ્યો હતો (હાજી પહેલી).

(૪) આ ચોઢાળિયામાં ભદ્રેશ્વરતીર્થનો યાત્રામેળો ફાગણ સુદિ ૭થી ૧૦ સુધી કરવાનું લખ્યું છે (હાજી પહેલી); શિલાલેખમાં ફાગણ સુદિ ૮ના રોજ યાત્રામેળો ભરવાનું લખ્યું છે; અને અત્યારે આ મેળો^૩ ફાગણ સુદિ ૩થી ૫ ના ત્રણ દિવસ સુધી ભરાય છે.

શ્રી પાર્શ્વચંદ્રસૂરિજીનું ગુરુમંદિર—આ પુસ્તકના ૫૦ ૪૮માં ભદ્રેશ્વર તીર્થમાં શ્રી પાચચંદ્રગચ્છના આચાર્ય શ્રી પાર્શ્વચંદ્રસૂરીશ્વરજીના ગુરુમંદિરનો શિલા-આસવિધિ વિં સં ૨૦૩૧ના જ્ઞાનપંચમીના રોજ થયાનું લખ્યું છે. આ ગુરુમંદિર તૈયાર થઈ જતાં, વિં સં ૨૦૩૩ના માહ સુદિ ૧૧, તા. ૩૦-૧-૭૭, રવિવારના રોજ સવારના એની પ્રતિષ્ઠા કરીને એમાં શ્રી પાર્શ્વચંદ્રસૂરીશ્વરજીની પ્રતિમા ધિરાજમાન કરવામાં આવી હતી [ચિત્ર નં. ૭૩, ૭૪.] આ મહોત્સવ મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાચંદ્રજી મહારાજની નિશામાં, અતુર્વિધ શ્રીસંઘની વિશાળ ઉપસ્થિતિમાં, ઊજવવામાં આવ્યો હતો. આ ગુરુમંદિરમાં શ્રી પાર્શ્વચંદ્રસૂરીશ્વરજીની મૂર્તિ ઉપરાંત શ્રી પાચચંદ્રગચ્છના આચાર્ય શ્રી સમરચંદ્રસૂરિજી, આચાર્ય શ્રી બ્રાતુચંદ્રસૂરિજી,

૨. આ શિલાલેખ અને એનો ભાષાર્થ આ પુસ્તકના ૫૦ ૧૫૧-૫૩માં આપવામાં આવેલ છે.

૩. આ યાત્રામેળાની તિથિ સંજી વિચારણા માટે જુઓ આ પુસ્તકનું ૫૦ ૬૯.

સુનિ શ્રી કુશલચંદ્રજી ગણિ તથા આચાર્ય શ્રી સાગરચંદ્રસૂરિજીની ચરણપાદુકાઓ તથા પાચચંદ્ર-ગચ્છના રક્ષક શ્રી બટુક ભૈરવજીની મૂર્તિ પધરાવવામાં આવી હતી.

“મહાવીર નગર” નામકેરણુ—ભગવાન મહાવીરના મહાનિર્વાણને પચીસસો વર્ષ પૂરાં થયાં એ પુણ્ય પ્રસંગ નિમિત્તે ભગવાન મહાવીરના તીર્થધામોમાંના એક વિખ્યાત તીર્થધામ શ્રી ભદ્રેશ્વર-વસર્ધ તીર્થમાં, વિં ૨૦૩૧ના વૈશાખ સુદિ ૧૦ના ભગવાન મહાવીરના કૈવળજ્ઞાન કલ્યાણકના પર્વના આગળ-પાછળના દિવસો દરમિયાન, ધર્મ-મહોત્સવ ભિજવવામાં આવ્યો હતો. અને પચીસસોમા નિર્વાણ-કલ્યાણક-મહોત્સવ જેવા અપૂર્વ અવસરની યાદમાં આ તીર્થના કમ્પાઉન્ડને “મહાવીર નગર” એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું.

મૂળનાયકના લાંછન અંગે અગત્યનો ખુલાસો—મેં આ તીર્થના વર્તમાન મૂળનાયક શ્રી મહાવીરસ્વામીની મૂર્તિના સિંહના લાંછન અંગે (પૃ ૩૦) લખ્યું છે કે, (આ મૂર્તિ ઉપર) “કેતરવામાં આવેલ સિંહનું લાંછન ચાલુ સિંહના આકારનું નહીં પણ સૂંઢ અને પાંખોવાળા કેસરી સિંહની ભેલી નહીં પણ એઠેલી આકૃતિને મળતું છે (ભુએ, ચિત્ર નં ૧૬). (તીર્થ)કર ભગવાનની માતાને આવતાં ૧૪ સ્વપ્નમાં સિંહના સ્વપ્નની આકૃતિ મોટે ભાગે સૂંઢ અને પાંખોવાળા કેસરી સિંહના જેવી ભેલામાં આવે છે.” પ્રથમ દષ્ટિએ બેનાં આ લાંછન સિંહ જેવું નહીં પણ કંઈક એઠેલા હાથી જેવું લાગતું હતું, એટલે એને સિંહ તરીકે સાબિત કરવા મેં એઠેલા કેસરી સિંહની કલ્પના કરીને, આ પ્રમાણે લખ્યું હતું, અને છતાં એથી મારા મનને સંતોષ થયો ન હતો. એટલે, થોડા વખત પહેલાં, શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીના સ્થપતિ શ્રીયુત અમૃતલાલભાઈ મૂળશંકર ત્રિવેદીને મળવાનું થતાં, એમને આ ચિત્ર બતાવીને એમની આગળ મારી મૂંઝવણ રખા કરી. એમણે ચિત્રનું ઝીણવટપૂર્વક નિરીક્ષણ કરીને કહ્યું કે, આ લાંછન પ્રચલિત સિંહનું જ છે; એ માટે એમણે એ લાંછનનું રેખાંકન પણ દોરી આપ્યું, જે નીચે સુજળ છે—

આ ઉપરથી બેઈ શકાય છે કે, આ લાંછન સ્પષ્ટ સિંહનું જ છે. એટલે મેં એને સિંહ ઠરાવવા માટે જે કલ્પના કરી હતી તે મારી ભૂલ હતી પુસ્તક પ્રગટ થતાં પહેલાં આ ભૂલને સુધારી લેવાનો અવકાશ મળ્યો તેથી મને ખૂબ આનંદ થયો.

સ્થાપના નહીં' પણ કદપ—આ પુસ્તકના પૃં ૩૪, ૪૮ તથા ૧૪૭માં ભદ્રેશ્વરના દેશસર-ની લમતીની સોળમા તથા સત્તરમા નંબરની દેરીઓની વચ્ચે એક નંબર વગરની દેરી આવેલી છે. એ અંગે મેં લખ્યું છે કે, “એ દેશમાં મહાકાળી માતાની સ્થાપના ભીંત ઉપર સિંહુર લગાડીને કરવામાં આવેલ છે. મહાકાળી માતા એ અંચળગચ્છનાં અધિષ્ઠાત્રિકા દેવી ગણાય છે.” આમાં જ્યાં “સ્થાપના” લખ્યું છે તે, અંચળગચ્છના આરનાથ પ્રમાણે, “કદપ” કહેવાય છે; એટલે આ ત્રણે સ્થાનોમાં “સ્થાપના”ના બદલે “કદપ” વાંચવું.

એ વર્ધમાન શેઠ બીજા છે—આ પુસ્તકના ૮૫મા પાનાની ૨૦ નંબરની પાઠનોંધમાં શ્રી ‘સુકાની’ લિખિત ‘દેવો ધાધલ’ નામની હરિયાઈ નવલકથાના પહેલા ભાગનું ‘૨૦મું’ પ્રકરણ (પૃં ૪૦) “વર્ધમાન શેઠ” નામનું ભેઈને તથા પૃં ૩૦૪માંની નોંધમાં પણ એમના નામનો ઉલ્લેખ ભેઈને તેમ જ એમનો વહાણવટાનો વ્યવસાય હોવાનું બખીને, મેં એમને આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજીના સમકાલીન, શ્રેષ્ઠી પદ્ધતિ શાહના મોટા ભાઈ અને ભદ્રેશ્વરના શાહસોદાગર તેમ જ દેશ વિદેશ સાથે વહાણવટાથી મોટા વેપાર ખેડનાર શ્રેષ્ઠી વર્ધમાન શાહ માની લીધા. પણ ‘દેવો ધાધલ’ના ૧૯મા પ્રકરણ (પૃં ૩૯)માં જણાવ્યા મુજબ, આ નવલકથામાં ઉલ્લિખિત વર્ધમાન શાહ ભદ્રેશ્વર ખંદરના નહીં, પણ ખંભાત ખંદરના વતની હતા. ૧૯મું પ્રકરણ નહીં એવાને લીધે મેં એમને ભદ્રેશ્વરના શ્રેષ્ઠી તરીકે ઓળખાવવાની ભૂલ કરી છે, તે સુધારી લેવા વિનંતિ છે. અર્થાત્ આ પુસ્તકમાંના ૮૫મા પાનામાંની ૨૦મી પાઠનોંધનો પહેલો ફકરો રફ થયેલો સમજવો.

પચીસ નહીં' પણ પંદર વર્ષ—આ પુસ્તકના પૃં ૬૭માં પં. શ્રી આણંદજી-ભાઈનું લખાણ મૂક્યું છે. તેમાં દેશસરનો જીલ્લોદાર લગભગ ૨૫ વર્ષ આલ્યાનું જણાવવામાં આવ્યું છે, તે એમની સરતચૂક છે; એના બદલે ૧૫ વર્ષ ભેઈએ. સં ૧૬૩૪થી ૧૬૫૦ વચ્ચેનો સમયનો ગાળો ૧૫-૧૬ વર્ષ જેટલો જ થાય છે. વળી એમણે વિંસં ૧૬૩૬ ના બદલે વિં સં ૧૬૫૦ માં પ્રતિષ્ઠા થયાનું લખ્યું છે, તે બરાબર નહીં હોવાથી એનો ખુલાસો પણ એ જ પાનામાં લખ્યો છે.

અંચળગચ્છના હતા—રા' જેંગારજી બાવા (પહેલા)ને મહંદ કરનાર ચરાહવા ગામના થતિ શ્રી માણેકચેરજી અંચળગચ્છના હતા. તેમ જ, આ વીર્યની હાંબા સમય સુધી પૂજા સેવા બજાવવા બદલ, એમની અર્ધપ્રતિમા દેરાસરના પૂજા મંડપમાં મૂકવામાં આવેલ છે, તે નવાવાસ-વાળા શ્રી આસુભાઈ વાગજી પણ અંચળગચ્છના હતા, અને વિં સં ૧૬૩૪-૩૬ના જીલ્લો-દાર વખતે એમણે ઘણી જહેમત ઉઠાવી હતી.

જેસસ બજેસ—પુરાતત્વના વિદ્વાન જેસસ બજેસના નામ સાથે મેં ‘ડો.’ લખ્યું છે; અર્થાત્ તેઓ પીએચ. ડી.ની ડિગ્રી ધરાવતા હતા. પણ એમણે આ ડિગ્રી મેળવી ન હતી. એટલે મારા લખાણમાં એમના નામ સાથે ‘ડો.’ લખવામાં આવેલ છે, તે મારો ખાલફેર છે.

વિશેષનામોની સૂચિ

અહઃ આવરો ૧૯૦
 અકબર અલી (કુમરનો અલીચોર) ૫૫
 અકબરશાહ (બાદશાહ) ૧૪૪, ૧૪૫
 અગરબંદ નાહટા ૮૨
 “અચલગંગાધીપ પ્રતિષ્ઠાલેખો” ૨૦૨, ૨૦૬, ૨૧૩,
 ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૬
 અચલગદ ૪૧
 અજપાળ ૫, ૧૦૬
 અજમેર ૭૮
 અજયપાળ ૧૨૪
 અજિતનાથ (અજવાન) ૨૬, ૩૦, ૩૧, ૨૦૩,
 ૨૦૪, ૨૦૬, ૨૧૬, ૨૨૩.
 અજગરામલ ચાંતિદાસ ૧૨૦
 “અજાનતિભિરભારતર” ૬૧, ૬૨, ૬૪, ૬૫, ૧૨૫
 અનંતપાલ ૭૮
 અમલ અમલાણી (ઉક્તે રાજની નામ જખરા) ૧૬૬
 અમલસા તાલુકો ૧૫, ૧૬૮, ૧૬૯, ૨૦૦, ૨૦૧,
 ૨૦૩, ૨૧૩, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૫
 —ની વિશિષ્ટતા ૧૬૬, ૨૦૦, ૨૦૧
 —ની જૈન પંચતીથી ૭
 અભયદેવસુરિ ૧૬
 અમલવાહ ૧૨, ૩૧, ૬૧, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬,
 ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૬૬, ૧૭૩, ૧૭૭,
 ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૨૪
 —નું હકીકિંહ શેઠુ દેરાચર ૨૧૨
 અમરસાગરસુરિ ૨૨, ૮૨, ૮૩, ૮૬, ૧૦૩, ૧૮૮
 અમરસિંહ ૧૪૫
 અમૃતલાલભાઈ મૂળશંકર ત્રિવેદી ૨૩૧
 અમેરિકા ૧૭
 અરબસ્તાન ૧૭

અરબી સમુદ્ર ૧૨
 અર્જુનદેવ વાલેજા ૮૨, ૧૨૫, ૧૩૧
 અહ દાસ ૬૮
 અહ દાસી ૬૮
 અલાઉદ્દીન ખીલજી ૧૬૬
 અલખેષ થા ૭૫, ૭૬
 અપ્તાપદજી ૪૨
 અંચળગચ્છ ૪, ૧૬, ૨૨, ૩૪, ૩૬, ૪૮, ૫૦,
 ૬૫, ૬૮, ૮૨, ૧૦૩, ૧૦૬, ૧૪૩, ૧૪૫,
 ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૯, ૧૭૪, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૨,
 ૨૦૩, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫,
 ૨૨૩, ૨૩૨.
 “અંચલગચ્છ કિર્તી” ૨૨, ૩૮, ૮૩, ૮૬, ૬૩,
 ૬૫, ૧૦૮, ૧૪૩, ૧૪૬, ૧૭૪, ૨૦૨, ૨૦૩,
 ૨૦૫, ૨૧૩, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦
 અંબર ૧૬, ૫૫, ૫૬, ૬૧, ૬૨, ૬૫, ૧૪૮,
 ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૬, ૧૮૦, ૧૮૧,
 ૧૮૨, ૧૮૨, ૨૨૩, ૨૨૫, ૨૨૮
 —માં ભરેશ્વર ૭
 અંબર જૈન શ્વેતામ્બર સૂતિ. સંધની ધર્મશાળા ૧૭૨
 અંબાજી માતા ૨૨૩
 અંબારા ૧૪૫
 “અંબારગચ્છત્રયુક્તિ” ૧૮
 અંબાજી દેવશી ૧૭, ૨૦, ૨૪, ૪૫, ૫૬, ૬૨,
 ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૯, ૧૦૪, ૧૧૦,
 ૧૬૧, ૧૬૩, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૪, ૨૩૨
 અંબાજીદશીજી (સાધીજી) ૭૨
 અંબારામ કેશવજી દિવેદી ૭૪, ૭૬
 અંબાદિપુર ૧૬૬
 અંબાદિપ ૨૨૩
 અંબાત ૧૧૬
 અંબાદિપુર ૧૮, ૧૧૬

આનંદવિમલસૂરિ ૪૫, ૮૭, ૧૦૮, ૧૩૨, ૧૩૪,
૧૩૫, ૧૩૬, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૮,
૧૫૫, ૧૬૩

આક્રિશ ૮

આબુ ૨૦૯

—આબુ-દેલવાડા ૪૧

—ના દેરાણી જેઠાણીના ગોખલા ૨૦૯

આલીરો ૧૮

“આપને અકબરી” ૧૧

આરીખાણ ૮૩, ૧૪૫

“આક્રિશ, રીપોર્ટ ૨૧” ૭૬

“આક્રિશોભિષેક સર્વે ઓફ વેસ્ટન” ઇન્ડિયા
(No. 2)” ૯૬, ૧૧૧, ૧૫૬, ૧૬૦, ૨૧૭,

૨૨૨, ૨૨૪

આમં મહાગિરિસુરિ ૧૧૧

આમં રક્ષિતસૂરિ ૧૬

આમં સુહસ્તિસૂરિ ૧૦૫, ૧૧૧

“આવશ્યકચક્ષુ” ૧૮

આશાપુરી માતા ૭૬, ૧૩૫, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨

આશાઓ પીરની કબર ૧૬૧

આશ્વારીઆ ૨૦૧

આશુભાર્ત પુનર્થી ૧૮૦

આસબિયા (નાના) ૨૨૩

આસબિયા (મોટા) ૨૨૩

આસુભાર્ત વાગળ ૩૭, ૩૮, ૬૫, ૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯,
૨૩૨

પ્રકાશના ૯૭

પ્રકાશપુત્ર ૧૦૦

“પ્રતિયન એન્ડીકેરી” ૬૧

ઇન્ડો-૩ કંપની સભા ૬૨

ઇરાની આખાત ૧૭

ઇસ્ત આક્રિશ ૧૭

ઉત્તરમિની નગરી ૧૧૧, ૧૧૩

ઉત્તરપ્રદેશ ૧૪૫

ઉત્તર હિંદુસ્તાન ૧૬૪

“ઉત્તરાખ્યન સુત” ૮૭

ઉત્તરસિંહ ૭૮

ઉદ્દેશી શાહ (ઉડીઆ) ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬

ઉન્નત ૫૫

“ઉપદેશપ્રાસાદવાર્ષાતર” ૬૯

ઉપરિયાળા ૭૧

‘ઉપાસકદશામસુત’ ૬૦

ઉમરથી નરસી નામ ૧૭૦

ઉમરકોટ ૧૬૯

અમલદાસ (ગ્રેપી) ૧૪૫

અમલદેવ (આદિનાથ) ૪૨, ૧૪૩, ૨૦૫, ૨૦૬,

૨૧૩, ૨૧૪, ૨૨૨, ૨૨૩

એ. એફ. રોસકે હોર્નલ ૪૬, ૬૦, ૬૧, ૬૨,

૬૩, ૬૪

એમ ૧૭

એફ. કુસનન ૧૦૪

એલ. એફ. રસાયક વિશ્વમસ ૬, ૧૨

એલોહાન્ડર ફિન્લેઇ ક્રાપ્પર ૮૫

“એશિયાટિક રિસર્ચ” (વોલ્યુમ ૬)” ૧૦૪

ઓખા મંડળ ૧૦૪, ૧૧૬

ઓશવંસ (ઉસવંસ) ૧૫૨, ૨૦૬

ઓસવાળા ૬, ૧૪૫, ૧૫૩, ૨૦૦, ૨૧૧

કચ્છ ૩, ૪, ૫, ૭, ૮, ૬, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૬,

૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૪૬, ૫૧, ૫૪, ૫૬,

૬૧, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૪,

૭૫, ૭૬, ૮૨, ૮૭, ૮૯, ૯૩, ૯૪, ૯૮,

૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૧૪, ૧૨૪, ૧૩૧, ૧૩૪,

૧૩૫, ૧૪૫, ૧૪૮, ૧૫૧, ૧૫૩, ૧૫૭, ૧૬૨,

૧૬૩, ૧૬૫, ૧૬૭, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૮,

૧૮૩, ૧૮૫, ૧૮૭, ૧૯૬, ૨૦૦, ૨૦૩,

૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૩,

૨૧૫, ૨૨૦, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૫

—ના આગેવાનો અને સાહિત્યકર્તા ૬, ૫૪

—ના જેન સદસ્યકર્તા ૧૭

—ના સુરપરીતો—સાહસિક—સોદાગરી ૮, ૫,

૧૭, ૧૮, ૧૯૬, ૨૦૭, ૨૧૫

—ના વિદ્યાર્થીઓ જેન વતિઓનો ફળો ૧૮૫/૨૦

—ના સંતો-મહાત્માઓ ૪, ૫
 —નાં પશુઓ અને પંખીઓ ૧૧
 —નાં સતીઓ-સન્નારીઓ ૪, ૫
 —ની આપત્તિઓ ૫
 —ની કલાક્રમણતા ૮
 —ની કલાસંપત્તિ ૧૦, ૧૧
 —ની ચિત્રકળા ૧૦
 —ની ધરતી ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૯, ૧૧, ૧૪૫
 —ની નાની પંચતીર્થ ૧૪, ૧૬૮, ૨૨૧ થી ૨૨૪
 —ની પ્રભ ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૮, ૫૧, ૬૬, ૧૩૪
 —ની બાહ્ય રિયતિ ૧૧
 —ની માનવભૂતિ ૩
 —ની મોટી પંચતીર્થ ૧૫, ૧૮, ૧૬૮ થી ૨૨૧
 —ની લોકભાષા ૭
 —ની સંસ્કારિતા ૮, ૯
 —નું ક્ષેત્રફળ ૩
 —નું નાહું (ઠોરી) ૧૨, ૧૫૩, ૧૭૮, ૧૮૨
 —નું પેરીસ-સુદા ૨૨૧
 —નું પ્રભજીવન ૬
 —નું બંદર ૭, ૮૫, ૨૨૩
 —નું રથ ૩, ૬, ૭, ૫૧
 —નું રાજકારણ ૧૬, ૫૧
 —નું લોકસાહિત્ય ૬
 —નું સંગીત ૧૦
 —નો અખાત ૨૨
 —નો દરિયાકિનારો ૨૨
 —નો નારવિગ્ન ૬, ૧૮
 —નો મહેસ ૬
 —નો વેપાર ૮૫
 —નો શ્રીસંધ ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૭૭
 —નો સાહિત્ય, સંગીત અને કળાનો વારસો
 ૯ થી ૧૧
 —માં અગ્રેણ રાજસત્તા ૬૨, ૬૩
 —માં બિનમદિરો અને તીર્થો ૧૪, ૧૫

—માં જૈનધર્મ અને જૈન મહાત્મા ૧૦, ૧૩
 થી ૨૧, ૬૦, ૧૬૫, ૧૭૮, ૧૬૮
 —માંનું જૈન સ્થાપત્ય ૨૧
 —માં પક્ષે ૫૧
 —માંથી ૬૩
 —શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ૮
 —હિન્દુતાનના નકશામાં ૩
 “કચ્છકલાધર” ૧૨, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૧૬૯
 “કચ્છ ગિરનારની મહાવાન” ૨૬, ૪૭, ૭૧, ૭૨, ૬૨, ૬૩, ૧૦૪, ૧૦૬, ૧૧૮, ૧૨૨, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૭, ૧૪૦, ૧૬૬, ૧૮૭, ૨૦૨, ૨૦૪, ૨૧૭, ૨૧૯
 “કચ્છ દેશનો ઇતિહાસ” ૭૪, ૭૬
 “કચ્છની ભૂગોળવિદ્યા” ૭૬, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૩૦, ૧૪૩, ૧૫૮
 “કચ્છની લોકકથાઓ” ૧૦૭
 “કચ્છનું વેપારતંત્ર” ૮૫
 “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન” ૧૧, ૧૨, ૨૦, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૫૦, ૫૧, ૬૧, ૬૨, ૭૫, ૭૬, ૬૬, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૪, ૧૧૮, ૧૨૨, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૨, ૧૪૭, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૮૭, ૧૬૨, ૧૬૪, ૧૬૬, ૧૬૭
 “કચ્છ-ભદ્રેશ્વર વસહી તીર્થનો સંક્ષિપ્ત પરિચય” ૧૦૪, ૧૧૧, ૧૧૬, ૧૨૨, ૧૨૬
 “કચ્છચિત્ર”ના રમતજીવિત વિશેષાંક (પૃ. ૬૫)માં ૭૫૫થી ૭૫૭ની ‘કુવરી (ઠોરી)’ નામે શ્રી કેશવલાલ ઝવેરીનો લેખ ૧૨
 કચ્છી જૈન મ્હેતાબર મુર્તિપૂજક સમ્રાટ સધ ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૧
 કચ્છી જ્ઞાન ઓસરાળ ૨૦૦, ૨૦૩
 કચ્છી પ્રભ ૧૭, ૧૬
 કચ્છી ભાષા ૯, ૧૦
 કચ્છીયા ૧૫, ૧૮, ૨૨૩
 કવંધર ૧૧૬
 કચ્છકુળાળ ૨૦

કનક ચાવડો (પાટણનો) ૭૭, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૩,
૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૯, ૧૨૮, ૧૬૦

—નો જીલ્લો ૧૧૦, ૧૧૩ થી ૧૧૭

કનકભગ ૧૧૬

કનકસેન (કનકાવતીનો) ૧૧૬

કનકસેન (કોસલદેશનો) ૧૧૬

કનકાવતી ૧૧૬

કનકદા ૪, ૧૫૫

કની મહાત્મ ૭૬

કપિલ દેવલી ૧૩, ૮૬, ૧૦૪, ૧૦૫

કપૂરી ૬

કમલ તાપસ ૪૧

કમલપ્રભાશીલ સાંખીજી ૭૨, ૨૦૩

કમ્બુ મુલેમાન ૧૭

કમ્બુ વાધેલો (કરજીધેલો) ૭૮

કરીમભાઈ ઇશાકીય ચર, બેરેનેટ ૧૭

કમંચક બચ્ચાવત ૧૪૫

કલકત્તા ૧૭, ૬૦, ૬૨

કલ્યાણચંદ્રજી બાપા ૫૩

કલ્યાણજીભાઈ ધનજી ૧૭૬

કલ્યાણજીભાઈ માવજી ૧૭૬, ૧૮૧, ૧૮૨

કલ્યાણવિભાજી મણિ ૧૧૨

કલ્યાણસાગરસુરિ ૪, ૧૬, ૧૬, ૩૪, ૪૮, ૮૨, ૮૩,

૧૪૩, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૨૦૩, ૨૦૫, ૨૦૬,

૨૨૩, ૨૩૨

—ની ચરણપાદુકા ૩૪, ૧૪૭

કસ્તુરભાઈ મણિભાઈ ૧૬૬

કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ ૧૬૬

કંચનપ્રસાદભાઈ જાળા ૮૫

કંઠી ૨૦૦

કતોન બંદર ૮૪

કંથકોટ ૪, ૭, ૧૧, ૨૧, ૭૮, ૭૯, ૮૨, ૧૦૭, ૨૨૪

—નો કિલ્લો ૧૦૭, ૨૨૪

—માં ભગવાન મહાવીરવાગીનું જીવું બિના-

લમ ૨૨૪

કાઠિયાવાડ ૧૩૫, ૧૪૧, ૧૪૭

કાનજીભાઈ ૩૬

કાનગેર ૫૫

કાના બારોટ ૫૫

કાયાણી ૨૧૫

“ કારા કુચર કચ્છળ ” ૮, ૯, ૧૧, ૧૨, ૧૭,

૧૮, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૬૧, ૧૦૭, ૧૦૮,

૧૦૯, ૧૩૫

કારમલ ૬

કલકસુરિ (કલિકાચાર્ય) ૧૬, ૧૧૦, ૧૧૩, ૧૬૨

કલકસુરિના ભાણેજનો ઉદાર ૧૧૦, ૧૧૩

કાંતિલાલ કૃષ્ણક સોમપુત્ર ૧૨૪, ૧૨૫

કાંચડનાથ ૪

કિસનભાઈ ૩૬

કુલકસુર ૧૩૬

કુલુલ ૧૧૧

કુનરસાહિ ૧૪૨

કુમારપાળ દેવ ૧૬, ૧૬, ૭૮, ૧૧૧, ૧૧૮, ૧૧૯,

૧૨૮, ૧૨૯, ૧૬૧

—નો ઉદાર ૧૧૧, ૧૧૮, ૧૧૯

કુલીનકર્તાભાઈ નારાજીજી શાહ ૧૮૧, ૧૮૨

કુસલચંદ્રજી મુનિ ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૩૦, ૨૩૧

કુંડુનાથ ભગવાન ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૯

કુંદરડી મામ ૨૮, ૮૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૬૩

કુંભારિયા ૫૮

કુવરજી મુરજી ૧૬૬

કુવરપાલ (કુરેપાલ) ૧૪૫

કેરા કોટા ૭

કેશવ (કવિ) ૫૫

કેશવજી નામક ૧૮, ૨૦૭, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૩

કેશવલાલ ગવેરી ૧૨

કેસરિયાજી ૪૧, ૧૭૧

—તીથનો સંધ ૨૦૧, ૨૦૨

કે. હ. મૂવ ૧૧૬

કોચા (ગામ) ૧૩૬

કોટલા ૨૨૩

કોટડી મહાદેવપુત્રી ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૭૦, ૧૭૬

કોટામ ૭

કોટામર ૭

કોટામ ૧૫, ૧૬૭, ૧૭૦, ૧૭૯, ૧૮૨, ૧૯૮, ૨૦૧,
૨૦૭ થી ૨૧૬, ૨૧૮, ૨૨૦

—ના દેરાસરમાં કાલિયાનામદમન જેવા પ્રસ-
ગોત્ર સિદ્ધ ૨૦૯

—ના દેરાસરમાં સુખ-ચંદની આકૃતિઓ ૨૦૯

—નું શાંતિનાથ ભગવાનનું જિનાલય ૨૦૮,
૨૦૯, ૨૧૧, ૨૧૨

—નું શાંતિનાથ ભગવાનનું નાનું દેરાસર ૨૦૯

—નો વિશાળ ઘટ ૨૧૩

—માં કુદરતી દુક ૨૧૦

—માં કુદરતી ભગવાન ૨૦૯

—માં દેરીમાં ઋષભદેવનાં પગમાં ૨૦૯, ૨૧૩

—માં કમનાથ ભગવાનના ચોખ્ખા ૨૦૯

—માં મુનિસુત્રાનરવામી ૨૦૯

—માં મેદુપ્રભ જિનાલય ૨૧૦

—માં સામતા જિન ૨૦૯

—માં સુધાર્થનાથ ૨૦૯

—મોટી પંચતીથીમાં ૨૦૭ થી ૨૧૩

કોટામ ૧૫, ૧૭૯, ૨૨૩

કોટામવાળી કમનાથા ૧૭૨

કોટામી વીળપાળ ૧૭

કોટામી (કચ્છનું નાણું) ૧૨, ૧૫૩, ૧૭૮, ૧૮૨

કોટામીના ૧૨

કોટામી નગરી ૪૧

કોટામ દેસ ૧૧૬

કોટામી (ભદ્રાવતી નગરીનું બીજું નામ) ૮૬, ૧૦૩

કોટામ (કોટામ) ૫૨

કોટામકુટ ૪૧

ખટાઉ મકનજી ૧૭

ખટાઉ (આમ) ૧૩૬

ખતેતરગઢ ૪૫, ૪૭, ૪૮, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૧૦૯,
૧૪૫, ૧૪૯, ૧૫૩, ૨૦૦, ૨૨૩

—નું શુભદિર ૪૭

ખંભાત ૭૨, ૧૪૫, ૨૩૨

ખાખર (નાની) ૧૪, ૧૭૯, ૨૨૧, ૨૨૨

—માં શ્રી ચિંતામણિ પાર્થનાથનું દેરાસર ૨૨૨

ખાખર (મોટી) ૧૪, ૧૪૩, ૧૭૯, ૧૮૦, ૨૨૧ ૨૨૨

—માં શ્રી સુનુંબાવતાર ચૈત્ય (ઋષભદેવનું)
૧૪૩, ૨૨૨

ખાખરા ૫૫

ખાંતિવિજયજી (કે ખંતવિજયજી કે ખેડા ગોરજી કે
કંતવજેજી, શાંતિવિજયજી) ૧૯, ૨૦, ૫૩, ૫૪,
૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૩, ૬૪,
૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨,
૧૦૨, ૧૦૯, ૧૨૦, ૧૨૫, ૧૩૨, ૧૪૦, ૧૪૬,
૧૫૩, ૧૬૩

ખાંતિવિજયજી ચણિ ૭૧

ખાંતિવિજયજી દાદા ૨૨૩

ખાંતિજી જીવજીવ સાહ ૧૮૧

ખાંતિજીભાઈ ચત્રમુજ સાહ ૧૮૨

ખાંતિજીભાઈ ત્રિકમજી ૨૦૬

ખાંતિજીભાઈ વેલજી ૧૮૦

ખાંતિજી પીંગારો ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૯, ૧૯૦

ખાંતિજી (પીંગારી) મરિજી ૧૮૯, ૧૯૦

ખાંતિજી ઠાકરસી ૧૭૫

ખાંતિજી વસ ૧૯૯

ખુશાલભાઈ સાકરચંદ નંમરજી ૧૬૬, ૧૬૯, ૧૭૦

ખેતરપાળની દેરી ૧૬૩

ખેતરસીભાઈ ખાંતિજી ૧૭, ૨૦૭

ખેતરજી બાવા પહેલા ૪, ૫, ૧૯, ૭૯, ૧૩૩, ૧૩૪,

૧૩૫, ૧૩૬, ૧૫૪, ૧૫૫, ૨૨૩, ૨૨૨

ખેતરજી બાવા ત્રીજા ૧૬

ખેતરજી (સોહાના) ૫૫

ખેતરજી ૮૦

ખેતરજી ૨૧૫

ખેતરજીભાઈ કમરમી નવાસવાળા ૩૨

ખેતરજી ૪, ૭

ખેતરજી ૧૪૫

ખેતરજી ૧૮૮, ૧૯૬

ગાંધી મેતામોર્ફ ૨૧૩

ગિરનાર કંઠ વલ્લભ ૧૬૦

ગિરનાર તીર્થ ૧૮, ૪૨, ૬૮, ૭૦, ૭૧, ૭૨ ૧૩૦,
૧૪૪, ૧૬૬

ગુજરાત ૩, ૧૧૪, ૧૨૦, ૧૩૧, ૧૩૪, ૧૪૨,
૧૪૫, ૧૪૭, ૧૬૦, ૧૮૬

“ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ” ૭૮

“ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ”
૩, ૧૧, ૧૨, ૧૮, ૭૮, ૮૨, ૧૧૬

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ૯૧

ગુજરાત વિદ્યાસભા (અમદાવાદ) ૯૧

“ગુજરાત સ્ટેટ ગેઝેટિયર કમ્પ્લિમેન્ટરી” ૧૧૪, ૧૧૫

ગુણચંદ્ર ૧૭૪

ગુણવંતરામ આચાર્ય ૧૮૬

ગુણશીલ ચૈત્ય ૧૦૫

ગુણસાગર ૨૧૮

ગુલામચંદ ૧૭૪

ગુલામશાહ(અમીર) ૧૨

ગુર્તરી ૫

ગુરુશ્વ ૧૭૬

ગુરુવાળા ૫૫, ૧૭૬

“ગેઝેટિયર ઓફ ધી ગોમ્સ પ્રેસિડેન્સી” ૨૭, ૧૧૪,
૧૨૧, ૨૨૪ (ગુમ્સ “ગોમ્સ ગેઝેટિયર”)

ગેલાભાઈ દેવરાજ ૩૨

ગોકુલદાસ તેજપાલ ૧૭

ગોધરા-ગોધરા (કચ્છ) ૫૫, ૧૭૦, ૧૮૦, ૨૦૩,
૨૦૪

ગોવિંદ ૨૦૨

ગોવિંદજીભાઈ કામજી ૧૬૬

ગોવિંદજી લખમશી ૨૦૩

ગોવિંદ જોષી ૫૫

ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ ૭૮

ગોતમસાગરસુવિજી ૨૨૩

ગોતમસ્વામી ૨૧૫

ગ્રે (લશ્કરના પાદરી) ૫૨

ઘોષા બંદર ૨૧૧

ઘોરવાડ ૧૪૨

ચક્રોપીરની દરગાહ ૧૬૬

ચક્કેસરી દેવી (ચકેશરી દેવી) ૩૩, ૪૬

ચત્રનોજીભાઈ ખીયશી ૧૭૯

ચનેસર ૯, ૧૬૬

ચરખવા ૧૯, ૧૩૪, ૨૨૩, ૨૩૨

ચંદ કૌશિક નામ ૪૧

ચંદનવાળા ૪૧, ૧૮૩

ચંદ્રપ્રભુ લખવાન ૨૦૧, ૨૧૪, ૨૧૬

ચંદ્રવશી ૧૧

ચંદ્રશંકર અમૃતલાલ શુચ ઉફે ‘સુકાની’ ૮૫

ચંપાનરી ૯૮

ચંપાપુરી ૪૨, ૧૪૭

ચાલ્સ ‘ચોલ્ટર સર ફેર, ફેર, ફેર, ૧૦૬, ૧૪૮,

૧૬૧, ૧૬૩

ચાંદા ૭૫

ચાંદાજી ૫૫

ચિકાગો ૯૧

“ચિત્રલેખા” ૨૨

ચીન ૮૩, ૮૪, ૮૫

ચોખંડ (તાલેશ્વર, મહાદેવ) ૭, ૪૩, ૮૦, ૧૩૬,

૧૫૯, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૯૨, ૧૬૪, ૧૬૭

ચોખડો ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭

ચણક ૧૫૬

છાંછ પ્રદેશ ૧૨

છજર શુક્રો ૫, ૧૩૩, ૧૩૪

છાંકરી બામ ૨૦૩, ૨૦૪

જામી ૧૫, ૧૭૦, ૧૬૮, ૨૦૧, ૨૧૩ થી ૨૧૫,

૨૨૦

—માં આદિનાથ-ચૌસુખ જિનાલય ૨૧૪

—માં ગોતમસ્વામીની સ્તિ ૨૧૫

—માં ચંદ્રપ્રભુ દેરાસર ૨૧૪

—માં ચિંતામણિ પાશનાથજી દેરાસર ૨૧૫

—માં પાર્શ્વનાથ લગવાનજી જિનાલય ૨૧૪

—માં બાર દેરાસરોજી ચૂમખુ (નવદૂક) ૨૧૩,

૨૧૫

—માં જામવતીસુત્રજી ચિત્ર ૨૧૫

—માં મહાવીરસ્વામીનું જિનાલય ૨૧૪
 —માં સુનિસુવ્રતસ્વામીનું જિનાલય ૨૧૪
 —માં રત્નદ્રુક ૨૧૪, ૨૧૫
 —માં સામળીઆ પાશ્વનાથનું જિનાલય ૨૧૫
 —માં સુવિધિનાથ જિનાલય ૨૧૪
 —મોટી પંચતીથી ૨૧૩ થી ૨૧૫
 જમણવનભાર્ગ મૂલ્ય ૧૭૯
 જમદૂ ૮૧, ૮૩, ૧૦૧ થી ૧૮૫
 “જમદૂચરિત” ૨૬, ૭૫, ૭૬, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૧,
 ૮૨, ૧૦૧, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૨,
 ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૩૦,
 ૧૩૧, ૧૫૬, ૧૫૮, ૧૬૦, ૧૬૦, ૧૬૧, ૨૨૪
 જમદૂ વસહી ૧૦૪
 જમદૂશા ૫, ૧૮, ૨૧, ૨૨, ૩૧, ૪૫, ૫૦, ૮૨,
 ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૭, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૭,
 ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯,
 ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬,
 ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૬,
 ૧૩૭, ૧૪૬, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૬, ૧૬૦, ૧૬૨,
 ૧૭૩, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૬૧, ૧૬૩,
 ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૨૨૪
 —ની બેઠક (જૂની ઊત્રી) ૧૮૭, ૧૬૪
 —ની મહેલાતો ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૯
 —નું મોતીનું ખેતર ૧૬૪
 —નો ઉદાર ૧૧૧, ૧૨૧ થી ૧૩૧
 —નો ભંડાર ૧૮૬, ૧૬૬
 —નો મહેલ (હવેલી) ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯
 “જગદ્દેશાચરિત્રમ્ (ગદ્ય સમ્પૂર્ણ આષાઠ્યક)” ૧૧૮,
 ૧૨૨, ૧૨૭
 “જમદૂશાહ અથવા જમતનો પાલનહાર” ૧૮૮
 જમતચંદ્રસૂરિ ૧૧૧, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૬૨
 જમતચંદ્રસૂરિના ઉપદેશથી ચયેલ ઉદાર ૧૧૧, ૧૧૯
 “જમતશાહ” ૧૮૬
 જમતશાહ કે જમતપિતા ૧૦૮
 જમતશૈલ ૧૨૬
 જમદેવ શાહ ૩૦, ૮૭, ૧૦૨, ૧૦૮, ૧૨૦ ૧૨૪

જમથી લાગેશ ૧૬
 જમજૂશા ૧૪૯
 જમાદાર ફોલ મહમદ ૫
 જમાદાર ફોલ મામદ ૫૧
 જમકુંબુ ઈદ્ર ૫
 જમસિંહ સિદ્ધસેન (ગૂજરપતિ) ૧૬, ૮૦, ૧૫૬,
 ૧૮૭, ૧૬૪, ૧૬૭
 જમાનંદ સુનિ ૪૮
 જમૈન્ન સુકુંલાલ નાથાવટી ૧૧૬
 “જનલ બોલ્ક ધી એસિયાટિક સોસાયટી બોલ્ક
 જેમલ” ૬૦, ૬૧, ૬૫
 જવલબહેન ૧૭૧
 જસરાજભાર્ગ સાહચર્ય ૧૭૯
 જહાંગીર ૧૨, ૧૪૪
 જંગનાર ૧૭
 જંજુદિપ ૨૨૫
 “જંજુદીપપ્રસાદિ” ૧૮
 જંજુસ્વામી ૬૩
 જમેસરનું મંદિર ૧૬૧
 જાડેભ ૪, ૧૧, ૧૬, ૫૩, ૭૯, ૮૭, ૧૩૪, ૧૪૭
 જાદવજીભાર્ગ સામજી ૧૭૯
 જામ જમરા ઉફે અખડા અખડાણી ૧૬૯
 જામનગર ૧૮, ૩૬, ૭૩, ૧૧૬, ૧૩૬, ૧૪૧, ૧૭૧
 જામ રાવજ ૪૫, ૮૧, ૮૭, ૧૦૮, ૧૧૧, ૧૩૨,
 ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૪૦, ૧૪૧,
 ૧૪૨, ૧૪૪, ૧૪૮, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૬૩, ૧૮૭
 —નો જીલ્લોદાર ૧૧૧, ૧૩૩ થી ૧૩૬
 જામ હમીર ૧૩૩, ૧૩૫, ૧૩૬
 જામડ ચાંપશી ૬૫
 જાવાલિપુર ૭૮
 જિનાબાનંદસામરસૂરિ ૨૨૩
 જિનકુસલસૂરિ ૪૭
 જિનચંદ્રસૂરિ ૧૬, ૪૭, ૪૮, ૧૪૫
 જિનહતસૂરિ ૧૬, ૪૫, ૪૭, ૪૮
 જિનાદાસ ૬૯, ૯૯

જિનપ્રભાસુરિ ૧૭૩

જિનરત્નસાગરસુરિ ૨૨૩

જિનરત્નસુરિ ૪૭

જી. ડી. પટેલ ૧૧૪

જિનવિજયજી ૧૦૫, ૧૫૬

જિનસિંદસુરિ ૧૪૫

જિનેન્દ્રસાગરસુરિ ૨૧૪, ૨૧૫

“જ્યોત્સનાકીર્તિ ડીકેશનરી ઓફ એન્સીક્લોપેડિયા ઓફ ઇન્ડિયન ઇસ્ટીમીએલ ઇન્ડિયા” ૭૫

જીકડી ફાઈલ ૫

જીતવિજયજી દાદા ૪૭, ૧૭૫

જીવજી ૧૫૨, ૨૨૬

જીવતલાલ પરતાપસિંહ ૭૨

જીવન-મણિ સદ્વાચન માળા ટ્રસ્ટ ૧૮૬

જીવરાજ આંપથી ખીંચથી ૨૧૩

જીવરાજ રતનથી ૨૧૪

જીવરાજ સાહ ૨૨૬

જીનાગઢ ૧૧૬

જોડાભાઈ નરસી નામક ૧૬૭, ૧૭૦

જોડીભાઈ ૫

જોડુઆ ૧૩૬, ૧૬૩

જોડાભાઈ ૨૨૭

જોડશી જીવરાજ ૧૭

જોડસ એમ. કેમ્પબેલ ૧૧૪, ૧૧૫

જોડસ બજેસ ૨૬, ૨૭, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૫૦, ૫૭,

૫૮, ૬૪, ૮૦, ૮૭, ૯૬, ૯૭, ૯૯, ૧૦૦,

૧૦૧, ૧૦૨, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪,

૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦

૧૨૩, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૩૫, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦

૧૪૩, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૨૩૨

જોડામગર છુધમગર ૧૬૨

જોડસ-તોડસ (જેસલ-ગુરી) ૪, ૬

જોડસમેર ૧૪૫

જોડ આત્માનંદ સલા (ભાવનગર) ૬૪

જોડ એસોસિએશન ઓફ ઇન્ડિયા ૬૧

જોડ કાળમણી ૭૪

“જોડતીર્થ સર્વસંગ્રહ” ૨૬, ૩૧, ૫૦, ૭૫, ૯૩,

૯૪, ૧૦૬, ૧૧૮, ૧૨૨, ૧૨૬, ૧૩૦, ૧૩૭,

૧૩૮, ૧૪૬, ૧૫૮, ૨૦૨, ૨૦૪, ૨૧૬,

૨૧૭, ૨૧૮, ૨૨૦, ૨૨૨

“જોડ તીર્થોના ઇતિહાસ” ૨૬, ૬૬, ૭૫, ૯૩, ૯૪,

૯૫, ૧૧૮, ૧૨૨, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૭, ૧૪૩,

૨૦૪, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૨૨

જોડધર્મ હિતેન્દ્ર સલા ૬૧

“જોડ પરંપરાના ઇતિહાસ” ૬૩, ૧૧૬, ૧૪૬

જોડ સ્વેતાંજલ યુતિપૂજક સંઘ ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૭૧

“જોડ” સાપ્તાહિક ૧૨૭

જોડિની ૭૬

“જોડિની ભારત” ૭૬

જોડપુર ૨૦૬

જોડોતિપરામ (સામુદ્રિક વિદ્યા) ૧૩૪

જોડાનગર ૧૮૭

જોડાસાગરજી મહાગળ ૨૦૫

જોડા ૧૧

જોડાસાસાગરજી લક્ષ્મીચંદ મહેતા ૧૬૭, ૧૭૦, ૧૮૨

જોડસ ૭૬

જોડાનિકા ૧૭

ડીપુ મુલનાન (શિરેડીન મુલનાન ડીપુ) ૫૧

ડોહરશીભાઈ મુલજી ૧૬૮, ૧૭૬

ડોલેગી ૭૬

“ડ્રા-એક્ચન્સ ઓફ ધી હિસ્ટરી સોસાયટી ઓફ

ગોઆ (તેમના “એન એન્ડાઉન્ડ ઓફ ધી

ગ્રોવિન્સ ઓફ કન્હા” નામે જનરલ મેન્સેડોના

લેખ) ૧૪૮

દક્ષર...આદીરજી ૧૬૩

દાદાભાઈ પીતાંજીદાસ દેરાસરી ૭૫

“દિફ્ફીપીવ કેટલોમ ઓફ મેન્યુસ્ક્રિપ્ટસ ઈન ધી

જોડ લાંડર્સ એટ પાટન” ૮૭

કુમરા ૫૫, ૧૮૧, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૨૩

કુંગરશી ધરમશી સંપત ૮૫

કુંગરશીભાઈ આલુદજી ૧૭૬

કોસલવજી ૫

ડોસા ૨૧૬

ડોસાભાઈ પાનાચંદ ૧૭૬

દાંક મિરિ તીથ ૧૮

દેઢાણુ તળાવ ૧૬૩, ૧૬૪

દેઢાણુ વાવ ૧૬૩, ૧૬૪

તપમ્બ ૧૬, ૩૬, ૪૨, ૪૭, ૪૮, ૬૫, ૬૭,

૬૮, ૬૦, ૬૫, ૧૪૪, ૧૪૬, ૧૫૪, ૧૬૨,

૨૦૦, ૨૨૩, ૨૩૦

—નું ચુરુમંદિર ૪૭

તલવાણા જૈન સંઘની ધર્મશાળા ૧૭૫

તારંગા તીથ ૩૬, ૪૧

તાલધ્વજ મિરિ (તળાવ) ૪૧

“તિથેશાલી પદ્મનય” ૧૧૨

તિવરી ૨૦૬

“તીથેશાળા” ૮૭

તુંગેથા ૧૫૫

તુંબડી ૧૭૬, ૧૮૦

તેજ(કવિ) ૨૧૮

તેજપાલ (જી) ૭૮, ૧૧૧, ૧૧૭, ૧૧૬, ૧૨૦,

૧૨૧, ૧૪૬, ૧૬૨

તેજસી ૧૫૨, ૨૨૬

તેજ ૧૫, ૧૬૮, ૨૦૧, ૨૦૩, ૨૧૮થી ૨૨૧

—માં અભિતનાથની દેરી ૨૧૬

—માં કલ્યાણસાગરસુરિની દેરી ૨૧૬

—માં કુંથુનાથની દેરી ૨૧૬

—માં ચંદ્રપ્રભુની દેરી ૨૧૬

—માં છત્રાવલા પાશ્વનાથનું નિર્મલ દિરે
૨૧૮, ૨૧૬

—માં શામળાઆ પાશ્વનાથનું દેરાસર ૨૧૮,
૨૧૬, ૨૨૦

—માં સંભવનાથની દેરી ૨૧૬

—માં સુભતિનાથની દેરી ૨૧૬

—મુતિવાળા દેરી ૨૧૬

—મોટી પંચતીથીમાં ૨૧૮થી ૨૨૧

તેજપથી ૨૦૦

ત્રિલોકસિંહ ૭૮

ત્રિસ્તુતિક મન્મથ ૨૦૦

તુર્ણકન ૧૫૫

દરિવાયાન ૧૬૧

દક્ષિણવિજય (ત્રિપુટી) ૨૦૪

દક્ષિણતરામ (કવિ) ૨૦

દક્ષિણતરામ આણુજનદાસ ખખખર ૨૬, ૭૬, ૧૧૮,

૧૨૨, ૧૨૩, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૪૩, ૧૫૭,

૧૫૮, ૧૫૬, ૨૧૧

દક્ષિણ ૧૧૧

“દક્ષિણવિજય સૂત્ર” ૧૪

દક્ષા ઝોસવાળા ૨૦૦, ૨૦૩, ૨૦૬

દક્ષા શીખાળી ૧૨૦

દક્ષિણ ૧૦૬

‘દક્ષિણ-નૈમ-કલ્યાણમાળા’ ૨૦૩, ૨૦૫

દક્ષિણ ધારથી ૧૬૬

દક્ષિણભાઈ સાક્ષર્યં શાહ ૧૬૭, ૧૭૦

દક્ષિણ મોજુસી ૧૬૬

દક્ષિણ ચાંપથી (સંઘવી) ૧૭૨

દ્વિખંડ ૨૦૦

“દિવ્યાવધાન” ૧૧૨

દીપચંદ દ્વિખંદ દેસાઈ ૭૧

દીપવિજય ૭૨

દુધાણા ૧૬૩

—નું શિવાલય ૧૬૪, ૧૬૭

દુધા વાવ (કે દુધા હરિજનની વાવ) ૧૮૬, ૧૬૩, ૧૬૪

—નો પરિચય ૧૬૩ અને ૧૬૪

દુહીઆવાળું દહેરું ૮૦, ૧૮૭

દુધર્મ ૧૭૦

દુર્ગાપુર ૩૮, ૧૬૮, ૧૬૬, ૧૭૦, ૨૨૩

દુધેરામભાઈ ઠારાણી ૫૪

દેવદંડ (આવક-ઝેંડી) ૪૬, ૮૬, ૬૦, ૬૧, ૬૨,

૬૭, ૬૯, ૧૦૫, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩

દેવજીભાઈ ચાંપળ શાહ ૧૮૧

દેવજીભાઈ ટોમરસી ૧૬૬, ૧૭૬, ૧૮૨

દેવપુર ૧૮૦

દેવરાજ ૮૫

પાશ્વ' ચક્ષુ ૩૫
 પાલીતાણા ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૯૦, ૧૪૫
 " પાલીતાણા જૈન પ્રકરણ " ૧૪૫
 પાલડીઆરા ૧૩૬
 પાવાગઢ ૧૪૬
 પાવાપુરી ૪૨, ૧૪૭
 પાસવીર ૨૧૮, ૨૧૯
 પાસુભાઈ વાગણ ૬૫, ૬૭
 પાંચાલ ૧૫૪
 પાંડવકુંડ ૧૭૪, ૧૯૨
 પાંડવો ૭૫, ૭૬
 પિંડાઈનખાન ૭૬
 પીઠદેવ ૮૨, ૧૦૭, ૧૩૧, ૧૬૦
 પીતાંબરદાસ ૧૭
 પીતાંબર શાતિદાસ ૬૬, ૧૫૩, ૨૨૬
 પીરશાહ ૧૪૫
 પુણ્યવિભયજી મહારાજ ૮૭
 પુતલીપાઈ ૨૨૭, ૨૩૦
 પુનઢી સંધની બે આરઠાની ધર્મશાળા ૧૭૩
 પુનિતશૈખર ૨૨૦
 " પુરાતન પ્રજા સંગ્રહ " ૮૧
 પુરીઆઈની મોટા યોગાનવાળી ધર્મશાળા ૧૭૪
 પુનમશાઈ કાંઠરશી ૧૭૮
 પુડરીકરવામી ૨૧૭
 પુરનાઈ ૨૧૭
 પુલ્હિઆ ગઢ ૮૧, ૮૨
 પુલ્હિઆ ૫૬ ૧૨૫
 પૂઆરાનો ગઢ ૭
 પૂનમશાઈ ૨૧૪
 પેહા રત્નપૂત ૧૪૨
 પોપટલાલભાઈ લખમીચંદ ૧૭૯
 પોપટલાલ શિવજી ૧૭૨
 —ના ચાર એવરડા ૧૭૨
 પેરવાઝ ઝાતિ ૧૨૦, ૨૦૦
 " પૌરાણિક કથાકોષ " ૭૫, ૭૬

પ્રતિહાર વંશ ૭૮
 " પ્રજાસંકલ્પ અપરનામ ચતુર્વિંશતિ પ્રજા " ૭૮,
 ૮૧, ૧૦૭
 પ્રભાવતી ૭૫
 પ્રજાસપાટણ ૭૨
 " પ્રજોત્તરગુપ્તખાલા " ૬૯, ૯૪, ૧૪૩, ૨૨૨
 પ્રાગમણ ૧૪૯, ૨૧૦
 પ્રાગમણ પહેલા ૧૯
 પ્રાગમણ બીજા ૨૦, ૫૯
 પ્રીતિમતી ૧૨૨, ૧૨૩
 પ્રેમચંદભાઈ સાકરચંદ શાહ ૧૬૬, ૧૭૦
 પ્રેમજીભાઈ ઉમરશી ૧૭૮
 પ્રેમજીભાઈ કોરશી શાહ ૧૮૧
 પ્રેમજીભાઈ ગણુશી શાહ ૧૬૭, ૧૭૦
 પ્રેમજીભાઈ ઘેલાભાઈ ૧૭૦
 પ્રેમજીભાઈ ભોજલ ૧૭૯, ૧૮૦
 પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈ ૧૬૬
 ફેરુ મધેક ૫૫
 ફેરાડી ૧૮૧
 ફાજલભાઈ એમ. ચીનાઈ ૧૭
 ફાજલભાઈ કરીમશાઈ ૧૭
 ફક્તર તળાવ ૮૦, ૧૧૬ ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨
 બાપભાઈસરિ ૧૬
 બરધ ગામ ૧૬૬
 બર્મા ૮
 બલમિત્ર ૧૧૩
 બાણુશાલ ભદ્રવજી શાહ ૧૮૧
 બારદાસજોગીસ ૭૬
 બિઝનેર ૧૪૫
 " બિઝનેર જૈન લેખ સંગ્રહ " ૮૨
 બિહાર ૧૪૫
 બીદા ૧૪, ૧૫ ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૨૨૧,
 ૨૨૨
 —નાની પંચલીધાંમાં ૨૨૧, ૨૨૨
 —માં આદીશ્વર ભગવાનનું દેરાસર ૨૨૨
 —માં સાધના આશ્રમ ૨૨૨

ખીલ્દખાન (શુલ્કદખાન) ૧૪૮, ૧૬૩
 શુઆરી ૭૬
 શુધા (વિદ્યા) રોસા ૨૧૮, ૨૧૯
 શુદ્ધિમુનિજી ૪૭
 શુરાનપુર ૩૪
 શુદ્ધ ૧૨૪
 એતાલીસવાળી ધર્મશાળા ૧૭૨, ૧૮૨
 એલા ૧૭૬
 “એધિસત્ત્વાવધાનકલ્પવતી” ૧૧૨
 “એરમે ગેઝેટિયર” ૧૪૭, ૧૬૨
 (જુઓ “ગેઝેટિયર ઓફ ધી એરમે પ્રિસિડેન્સી”)
 બાહાણ ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭
 “બુલ્લકલ્પચુર્ણ” ૧૧૨
 “બુલ્લકલ્પચુર” (વિશેષચુર્ણ) ૧૮
 ભક્તિવિનયજી (રાધનપુરવાળા) ૭૧
 ભક્તિવિનયજી (સમીવાળા) ૭૧
 ભક્તિશેખર ૨૨૦
 ભગાઉ ૨૨૩, ૨૨૪
 ભટલ ૭૫
 ભટ્ટી ૧૮૬
 ભદ્રાળી માતાની મૂર્તિ ૧૬૧, ૧૬૨
 ભદ્રગેરજી (ગોરજી) ૧૬
 ભદ્રગેરજી (ચતિ) ૨૨૩
 ભદ્રાનખરી ૫૬
 ભદ્રાવતી ૭૫, ૭૬, ૮૨, ૮૩, ૮૫, ૮૬, ૯૭, ૯૯,
 ૧૦૬, ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૨૧,
 ૧૩૭, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૫૧
 —પ્રાચીન ૭૬
 ભદ્રાવતી નગરી ૧૩, ૨૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬,
 ૭૭, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૯,
 ૧૦૦, ૧૦૩, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૨૬, ૧૪૫,
 ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૮૫, ૨૨૫
 —ની પ્રાચીનતા ૭૪થી ૭૭
 —નું ખીજુ નામ કૌશાળી ૧૦૩
 —મહાભારત યુગની ૭૫
 —માંથી હાટેશ્વર ૭૭
 —મુનનાથ સભની ૭૫, ૭૬

હાટેશ્વર ૭, ૧૮, ૩૬, ૫૦, ૫૧, ૫૪, ૫૬, ૫૭,
 ૫૮, ૬૦, ૬૧, ૬૩, ૬૪, ૬૬, ૬૮, ૬૯,
 ૭૧, ૭૪, ૭૬, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૧, ૮૨,
 ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૨, ૯૩, ૯૫, ૯૬,
 ૯૭, ૧૦૧, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮,
 ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૫, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯,
 ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯,
 ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૪૧, ૧૪૨,
 ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૫૦, ૧૫૧,
 ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦,
 ૧૬૫, ૧૭૩, ૧૭૭, ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮,
 ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૭, ૨૦૦, ૨૨૧,
 ૨૨૪, ૨૩૨

—તીર્થ ૭, ૧૮, ૧૬, ૨૦, ૨૧, ૨૩, ૩૧,
 ૩૫, ૪૫, ૪૭, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૬૧, ૬૨, ૬૪,
 ૬૬, ૭૦, ૮૫, ૮૬, ૯૩, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬,
 ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૧૪, ૧૧૬, ૧૨૨,
 ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૩૧, ૧૩૩, ૧૩૬, ૧૪૨, ૧૪૩,
 ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૫૦, ૧૫૬,
 ૧૫૭, ૧૫૯, ૧૬૫, ૧૭૩, ૧૭૭, ૧૮૩, ૧૮૬,
 ૧૬૨, ૧૬૬, ૧૬૮, ૨૩૦

—તીર્થના છર્ણોદ્ધારો ૧૧૦થી ૧૪૬

—તીર્થમાંના શિલાલેખો ૧૫૦થી ૧૫૬

—નગરની મહોબલાલી ૨૨, ૨૩

—ના ઉલ્લેખવાળા શિલાલેખો ૧૫૦, ૧૫૬,
 ૧૬૦

—નાં નેવાણાક સ્થળો ૧૮૫થી ૧૯૭

—ની પ્રાચીનતાનું સૂચન કરતા શિલાલેખો
 ૧૫૦, ૧૬૦થી ૧૬૩

—નું તળાવ ૧૬૦

—નું મંદિર (દેરાસર) ૧૫૮

—નું સ્થાન, વાતાવરણ ૨૩, ૨૪

—નો કિલ્લો ૭૬, ૮૨, ૮૭, ૧૦૭, ૧૦૮
 ૧૨૦, ૧૪૧, ૧૪૭, ૧૬૦

—નો પ્રશસ્તિઓમાં ઉલ્લેખ ૮૭

- પર આવેલ આપસિઓ ૧૦૬થી ૧૧૦
 —મંદર ૨૨, ૮૨, ૨૩૨
 —વસર્ધ જૈન તીર્થ ૧૩, ૧૪, ૧૬, ૨૧, ૨૨
 થી ૪૮, ૪૯, ૫૨, ૫૮, ૫૯, ૭૦, ૭૪, ૮૭,
 ૮૮, ૯૦, ૯૫, ૯૬, ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૧૩,
 ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૮, ૧૩૨,
 ૧૫૦, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૯૨, ૧૯૩,
 ૧૯૭, ૨૩૧
 —ના ઉપદેશક-પ્રતિષ્ઠાપક ૧૦૪, ૧૦૫
 —ના ક'પાઉ-નુ' નામ " મહાવીર નગર " ૨૩૧
 —ના ત્રણ અંક ૨૪થી ૨૬
 —ની સ્થાપના ૮૯થી ૧૦૫
 —નો ઉદ્દેશો જીર્ણોદ્ધાર ૪૯થી ૭૨
 —નો વહીવટ અને કામવડો ૧૬૪થી ૧૮૪
 બદ્રેશ્વર વેલાકુંથ ૭૮, ૮૦, ૮૧, ૧૫૯
 બદ્રેશ્વર ૮૭, ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૪૪, ૧૪૮, ૧૭૪,
 ૧૯૦, ૧૯૨, ૨૨૮
 "બદ્રેશ્વર તીર્થ'નું ચોદાગિયું" ૨૨૫થી ૨૩૦
 " બદ્રેશ્વરની (મહાવલિ) કથાવર્ણી " ૧૧૨
 " બદ્રેશ્વરની (જીર્ણ) પ્રત " ૨૦, ૬૯, ૧૦૦,
 ૧૦૨, ૧૦૪, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૭,
 ૧૧૬, ૧૨૨, ૧૨૬, ૧૩૧, ૧૩૬, ૧૪૦, ૧૪૮,
 ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૬૩
 બમરિયા (ખેતર) ૧૬૩
 ભારત ચક્રવર્તી ૧૮
 ભારોડીઓ (ગામ) ૧૩૬, ૧૬૨
 ભવાનજી અરજીથી ખીમજી ૧૭, ૨૨૦
 ભવાનજીભાઈ હીરાચંદ ૧૮૦
 ભવાની માતાનું મંદિર ૧૬૨
 ભંડક ૭૫
 ભાડલ (ભાડલ જૂપ) ૧૦૭
 ભાજુગઢ ૭૭
 ભાનુચંદ ૧૪૪
 ભાનુગિત્ર ૧૧૩
 ભારત ૧૧, ૧૨, ૧૧૧
 " ભારત " ૭૪
 " ભારતના જૈન તીર્થો " ૨૬, ૧૦૪, ૧૧૮, ૧૨૨,
 ૧૨૬, ૧૩૭
 ભારમલ (વર્ધમાન કાકતો પ્રુત) ૮૩
 ભારમલજી (મહારાજો) ૧૦૮, ૧૫૪, ૧૬૩, ૨૨૨
 ભારમલજી પહેલા ૧૨, ૮૧, ૧૧૧, ૧૪૦થી ૧૪૪,
 ૨૨૨
 —નો ઉદ્ધાર ૧૧૧, ૧૪૦થી ૧૪૪
 ભારમલજી ખીમ ૨૮, ૫૨, ૫૭
 ભારમલ તેજથી (નામના ગોત્ર) ૨૧૬
 ભારકુત ૭૬
 ભાવનગર ૬૧, ૬૪, ૧૨૭, ૧૮૮
 " ભાવનગરની જૈન સ્ત્રી વર્ચનમાળા " ૧૮૮
 ભાંધાર ૧૫૬
 ભાંધક (જૈન તીર્થ) ૭૫
 ભિટારા ૫૫
 ભિર્મા કક્ષલ ૫, ૧૩૩
 ભીમદેવ ૧૧૦
 ભીમદેવ પહેલો (ભીમ બાણાવળી) ૭૬, ૮૨, ૧૦૭,
 ૧૧૭, ૧૬૦, ૨૨૪
 ભીમશી ૨૧૪
 ભીમશી રતનશી ૨૧૪
 ભીમસિંહ ૭૮, ૭૯, ૮૧, ૮૭
 ભીમસેન ૭૫
 ભીલસા ૭૬
 " ભીલસાના સૂર્યો " ૭૬
 જીજ ૧૧, ૧૫, ૧૬, ૨૦, ૨૧, ૫૧, ૫૨, ૫૫, ૫૭,
 ૬૦, ૮૩, ૮૫, ૯૫, ૧૩૪, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩,
 ૧૪૭, ૧૬૧, ૧૬૬, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦,
 ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૨૦૬, ૨૨૨, ૨૨૩,
 ૨૨૫, ૨૨૮
 —ગામ બહાર દાદાવાદી અને તેમાં થંડાકણી
 ૨૨૩
 —જૈન સંધની ધર્મશાળા ૧૭૩
 —ની છતેડીઓ ૭
 —નો રાજપ્રાસાદ નામે ઋષભદેવ ભગવાનનો
 નિમગ્રપ્રાસાદ (રામવિહાર) ૧૪૩, ૨૨૨

—માં ધર્મશાળા ૨૨૩
 —માં પાઠશાળા ૨૨૩
 —માં પાંચવેપોળ ૨૨૩
 —માં પોશાળ ૨૦, ૫૫
 —માં ભોજનશાળા ૨૨૩
 —માં વાણિયાવાસમાં આદીશ્વર ભગવાનનું
 દેરાસર ૨૨૩
 —માં વાણિયાવાસમાં ચિંતામણિ પાશ્વનાથનું
 દેરાસર ૨૨૩
 —માં વાણિયાવાસમાં શાંતિનાથ ભગવાનનું
 દેરાસર ૨૨૩
 —માં સ્કેટિકની અંબાજી માતાની મૂર્તિ ૨૨૩
 ભુજપુર ૧૪, ૫૦, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૩, ૬૫,
 ૧૦૬, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯,
 ૧૭૦, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૮,
 ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૨૨૧
 —જેન સંધની ત્રણ જોરણની ભેદાભુવન
 નામની ઇમારત ૧૭૨, ૧૭૫
 —નાની પચ્ચતીથીમાં ૨૨૧, ૨૨૨
 —માં ચિંતામણિ પાશ્વનાથનું દેરાસર ૨૨૨
 ભુજપુર ભુવન ૧૭૨, ૧૭૩
 ભુજપુર કિલ્લો ૭, ૨૦
 ભુજપુર કુંગર ૨૦૬
 ભુજપુર (દેવસ્થાન) ૭
 ભુજપુર ચાવડો ૧૦૬
 ભુજપુરનું મંદિર ૧૬૨, ૧૬૩
 ભુજપુર બાવો (કર્નલ મેકમર્ડોનનું છૂપું નામ) ૬૧
 ભુજપુર (ગામ) ૧૨૮, ૧૭૬
 ભોજ રાજ ૧૧૨, ૧૧૩
 ભોજરાજ (ગ્રીષ્મી, મહેશી ગોત્ર) ૨૧૪
 ભોજરાજ (ધારાનગરીનો) ૫૪
 “ભૌગોલિક કોષ” ૭૫, ૭૬
 શ્રાવસ્વત્કુલ ૨૩૦
 મગનલાલ ગલાલચંદ ૧૭૬
 મગનલાલ દલપતરામ ખંડગર ૨૬, ૭૬, ૮૦, ૮૧,
 ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૫૭, ૧૫૮

મણિપહેન ૩૫, ૩૬
 મણિમેલજી ૧૫૪
 મણિલાલ ન્યાલચંદ શાહ ૧૮૮
 મણિલાલભાઈ દેવજી ૧૭૮
 “મસ્તપુરાણ” ૧૧૨
 મધુદાસ ચૈત્રળદાસ ૧૭
 મદનસિંહજી ૨૦, ૨૧
 મધુસૂદન ઠાકી ૧૧૬
 મધ્યપ્રદેશ ૩૪
 મનકેરા ૨૨૩
 મનસાગરા ૧૧૬
 મનસુખભાઈ ભણભાઈ ૧૭૩
 મરદ પીરનો જોડાણો ૧૬૨
 મદ્યભૂમિ ૫, ૧૩૩
 મલિનાથ ભગવાન ૩૬
 મહમદ ચિત્તની ૭૬, ૧૦૭
 મહમદ ગેગડો ૧૩૪
 મહાકાળી માતા (અચલમુખીના અધિષ્ઠાત્રિકા) ૩૪,
 ૩૬, ૪૬, ૪૮, ૧૪૭, ૨૩૨
 મહાદેવ સંકર, હનુમાનજી વગેરેના મંદિરો ૧૫૫, ૧૬૨
 “મહાભારત” ૭૪, ૭૬
 મહાવીર જૈન વાચનાલય ૧૭૬
 મહાવીરસ્વામી ૧૩, ૨૧, ૨૩, ૨૬, ૨૮, ૨૯, ૩૦,
 ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૪૧, ૪૨, ૪૪,
 ૬૪, ૮૬, ૯૨, ૯૩, ૯૫, ૯૬, ૧૦૦, ૧૦૩,
 ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૧૫, ૧૧૬ ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૪,
 ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦,
 ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૮૩, ૨૦૧,
 ૨૦૨, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૨૧, ૨૨૩,
 ૨૨૬, ૨૩૧
 મહાસેન ૧૧૨
 મહિમાચાકરજી ૬૫, ૬૬
 મહુવા (મહુઆ, મધુમાવતી) ૭૨, ૧૧૬
 મહેરામણજી ૧૪૪
 મહેશી ગોત્ર ૨૧૪
 મહોદય ગેગ ૮૭, ૧૦૮, ૧૪૭, ૧૬૩

મંદિરમાળી ૨૦૦

માણસુ તેજસ્વી ધુસ્લા ૨૦૧, ૨૦૨

માણસુલ વીર ૪૨, ૪૭

માણસુચંદ માણસુ ૨૦૨

માણસુચંદ શામળ ૧૬૮

માણસુમેરુ (ગિરજા) ૪, ૧૬, ૨૨૩

માણસુમેરુ ખીન્ન (ગિરજા) ૫૫, ૧૩૪, ૨૨૩, ૨૩૨

માણસુલાલ ઉત્તમચંદ શાહ ૩૫, ૩૬

માણસુલાલ પરસોત્તમ ૧૬૬

માર્તઁ યક્ષ ૩૩

માતાનો મઠ ૭

“ મારી કચ્છવાત્રા ” ૨૬, ૭૫, ૬૪, ૬૫, ૧૧૮

૧૨૨, ૧૨૮, ૧૨૯ ૧૩૭, ૧૬૬, ૨૦૦, ૨૦૪, ૨૧૭, ૨૨૧

માક્ષમ વીરજી ૫

માવજી જસરાજ ૧૬૩

માક્રિમાઈ ૨૧૪

માંડરી ૧૪, ૧૫, ૧૭, ૩૭, ૪૫, ૫૩, ૫૫, ૫૯,

૬૬, ૮૩, ૯૫, ૧૪૯, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૮, ૧૯૬, ૨૨૧, ૨૨૩, ૨૨૫, ૨૨૮

—જૈન સંઘની ૩૬ ઓસાની ધર્મશાળા ૧૭૩, ૧૮૨

—તાલુકો ૧૯૮, ૨૦૧, ૨૨૧

—માં ઉપાશ્રયો ૨૨૩

—માં જૈન વાઢી ૨૨૩

—માં દાદાવાઢી ૨૨૩

—માં ધર્મનાથજી દેસર ૨૨૩

—માં ધર્મશાળા ૨૨૩

—માં પાંડાગા ૨૨૩

—માં પાર્શ્વનાથજી દેસર

—માં જંદ પર અગ્નિનાથજી દેસર ૨૨૩

—માં ભોજનશાળા ૨૨૩

—માં મહાવીરસ્વામીજી દેસર ૨૨૩

—માં શ્રી મેવજી સોત્રપળ જૈન આશ્રમ અને તેમાં શાંતિનાથ ભગવાનજી દેસર ૨૨૩

—માં વૃક્ષાશ્રમ ૧૪

—માં શાંતિનાથજી દેસર ૨૨૨

—માં શીતલનાથજી દેસર ૨૨૨

માંડળ ૭૧

“ માંડરીની પ્રત ” ૬૭, ૬૮. ૧૦૦, ૧૦૨, ૧૦૩,

૧૦૪, ૧૦૯, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૫,

૧૧૭, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૨, ૧૨૬, ૧૩૧, ૧૩૨,

૧૩૫, ૧૪૦, ૧૪૧. ૧૪૨, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૬૩,

૧૮૭, ૧૯૦

મિયાણા ભતિ ૧૩૩

મીડીખાઈ ૫૦, ૬૬, ૬૭, ૧૪૯, ૧૫૨, ૧૫૩,

૧૫૪, ૨૨૭, ૨૩૦

મુકિતસાગરસુદિ ૨૦૧, ૨૧૪. ૨૧૫, ૨૧૬

મુનિમુવતસ્વામી ૨૦૧, ૨૦૬, ૨૦૪

મુન્યકો (મુંડાઓ) ૧૫૫

મુરચંદ સાહ ૨૨૬

મુસલમાન ૧૭, ૧૮૬

મુંજપુર ૧૦૯, ૧૧૩

મુન્ના કે મુન્નામર અને જંદ ૫૦

મુંદા ૧૪, ૫૦, ૬૦, ૮૭. ૧૦૯ ૧૪૭, ૧૪૮,

૧૬૭, ૧૭૦. ૧૭૬, ૧૮૨, ૨૨૧, ૨૨૨,

૨૨૫, ૨૨૮, ૨૨૯

—કચ્છજી પેરીસ ૨૨૧

—જૈન સંઘની ધર્મશાળા ૧૭૨

—તાલુકો ૮૯, ૨૨૧

—નાની પંચતીથીમાં ૨૨૧, ૨૨૨

—ખંદ ૮૭

—માં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી દેસર ૨૨૧

—માં પાર્શ્વનાથજી દેસર ૨૨૧, ૨૨૨

—માં મહાવીરસ્વામીજી દેસર ૨૨૧

—માં શીતલનાથજી દેસર ૨૨૧

—વાળાનાં ઓસ ૧૭૩

મુંબઈ ૮, ૧૭, ૧૮, ૫૫, ૫૮, ૬૫, ૬૮, ૭૦૧,

૧૬૫, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૧.

૨૧૨, ૨૧૫, ૨૨૦

મૂલ્યવંશાર્ધ કરમશી શાહ ૧૮૧, ૧૮૨
મૂલ્યવંશાર્ધ રામશી વોરા ૧૬૭, ૧૭૦, ૧૮૦,
૧૮૧, ૧૮૨

મુળરાજ ખીન્ને ૧૨૪
મુળરાજ સોલંકી ૭૮, ૭૯, ૧૧૮, ૧૬૧, ૨૨૪
“મેઘનાન્દકવું” ટોલેમી ૧૭૬

મેઘમર્દો ૨૫, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૧૦૯, ૧૧૧, ૧૪૭,
૧૪૮, ૧૪૯, ૧૬૦; ૧૬૧, ૧૬૩

મેઘજી ઉડીઆ ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫

મેઘજી શેઠ ૫

મેઘજી સોળપાળ ૧૭, ૧૭૯

મેઘલુસા ૨૦૪

મેઘમાળા ૪૧

મેઘવાળ ૧૮૫, ૧૯૩, ૧૯૪ (જુઓ હરિનન)

મેતા શામજી પદમશી (ની દેરી) ૩૭

મેઘાજી ૧૭૯, ૧૮૧, ૨૨૩

—સંધની ૫ ઝોરાગી ધર્મશાળા ૧૭૩

મેઘમલુજી ૧૪૧

મેઘમુદાલા ૪

—ની વાણી ૪

મેઘુર ૫૧

મેઘાજી ૨૧૦

મેઘા આસાખીઆ જૈન સંધની ધર્મશાળા ૧૭૫

મેઘુશી (સી) તેલશી ૫૦, ૬૬, ૧૫૨, ૧૫૩, ૨૨૬,
૨૨૭, ૨૩૦

મેતા મેત્ર ૨૧૯

મેતા મેઘા મેત્ર ૨૧૪, ૨૧૯

મેતિયો (કેતરી) ૪

મેતીચહજી (ગોરજી) ૫૫

મેતીલાલ ગોપાલજી શાહ ૧૬૧, ૧૬૬, ૧૭૦, ૧૭૮,
૧૮૦, ૧૮૧

મેમાણવા મેત્ર ૨૧૪

મેતલી મંદિર ૧૬૧, ૧૬૪

મેરાજી બેઠાવાઈ કોમપવાળા ૪૮

મેરિસ વિન્ટરનિસ ૧૨૪

મેઘનલાલ-ચુનીલાલ ધામી ૭૨, ૬૨

મેઘનલાલજી મહારાજ ૪૭

મેઘનલાલવાઈ ચોપટલાલ ૧૮૦, ૧૮૧

મક્ષ તથા મક્ષણીની પ્રતિમા ૪૬

મલીન્દ્રવિભજી ૧૧૮, ૧૨૨, ૧૨૭

મહુવંશી ૧૧

મવનો ૧૪૮

મુધિધિર ૭૫

મુરોપ ૧૭

મુલનચં ૮૪, ૮૫

મુલનાથ રાજા (મોવનાથ) ૭૪, ૭૫, ૭૬

મુસુફ મહેરઅલી ૧૭

“મોમસામ” ૧૩

મોમરાજ ૧૧૩

મયુજીભજી મંદિર ૧૬૧

મતનશી ૨૧૪

મતનસામરજી (શ્રીપૂજ) ૨૨૦

મનસામરસદિ ૨૦૧, ૨૦૭, ૨૧૧, ૨૧૩, ૨૧૪,

૨૧૬, ૨૧૯

મનાસુરા ૧૪૫

મવ મામ ૭

મવજીવાઈ ખીમરાજ શાહ ૧૬૭, ૧૭૦

મવજીવાઈ જેલાશાઈ ૧૭૯

મવજીવાઈ ગોશર મેઘ ૧૮૨

મવજીવાઈ ટોલેમી ૧૮૦

મવજી સોળપાળ ૧૭

મવેચી માતાજી મંદિર (મવ મામ) ૭

મસિકલાલ હોટાલાલ ખરીખ ૧૨

મહેમતુલ્લા મહેરઅલી ચિનાઈ બે.પી. ૧૭

મંચુન ૩૮

મંચેસી ૨૨૬

મંજકેટ ૭૨

મંજમુહમિરિ ૪૨

મંજમુહી ૧૪૭

મંજમોખરસુરિજી ૮૧

મંજસ્થાન ૧૪૭

મંજેન્દ્રસામરસદિ ૨૨૧

ରାଜ୍ୟପୁର ଶାସନ ୨୫, ୪୧

ରାଜ୍ୟପାଠ ୨୧୪

ରାଜ୍ୟପୁର ୭୧

ରାଜ୍ୟ ପାଠ ୧୩୫

ରାମ (ତାଳୁକା) ୧୫

ରାମଲ ଲେଖା ୨୧୪

ରାମଲଲାର ୨୧୭ ଶୋକପାର ୧୭୯

ରାମଲଲ ଶୁକାଧ୍ୟା ୧୯୪

ରାମଲଲାର ୨୧୭ ୧୨, ୧୦୦, ୧୦୧, ୧୧୮, ୧୫୦,

୧୫୧

ରାମଲଲାର ଶାସନ ୫

ରାମଲଲ ଲେଖା ସଂସ୍କୃତି ସଂସ୍କାର ୧୭୫

ରାମଲଲାର ୫୩ ୧୪୪

ରାମଲଲ ୨୧୮, ୨୧୯

ରାମଲଲ ଶାସନ ୨୧୮, ୨୧୯

ରାମଲଲାର ଶାସନ ୧୭୯

“ରାମଲଲାର” ୮୫

“ରାମଲଲାର” ଶାସନ ୫୩ ଶାସନ ୫୩

ରାମଲଲାର : ରାମଲଲାର ଶାସନ ୫୩

ରାମଲଲାର ଶାସନ (ରାମଲଲାର ଶାସନ) ୨୫,

୩୦, ୫୦, ୫୭, ୭୭, ୮୦, ୮୭, ୯୫, ୯୯,

୧୦୨, ୧୧୧, ୧୧୨, ୧୧୩, ୧୧୪, ୧୧୭, ୧୧୯,

୧୨୨, ୧୨୭, ୧୨୮, ୧୨୯, ୧୩୫, ୧୩୮, ୧୩୯,

୧୪୩, ୧୪୪, ୧୪୭, ୧୪୮, ୧୪୯, ୧୫୦, ୧୫୧

ରାମଲଲାର ୫୩

ରାମଲଲାର ୫୩

ରାମଲଲାର ଶାସନ ୫୩, ୫୩, ୫୩

ରାମଲଲାର ୫୩

ରାମଲଲାର ଶାସନ ୫୩ ୧୯୩

ରାମଲଲାର ଶାସନ ୫୩ ୪୫

ରାମଲଲାର ୧୯୫

ରାମଲଲାର ଶାସନ ୧୯୫ ୧୭

ରାମଲଲାର ୧୯୫

ରାମଲଲାର ୧୯୫

ରାମଲଲାର ୧୯୫

ରାମଲଲାର (୧୯୫) ୧୨

ରାମଲଲାର ୨୦

“ରାମଲଲାର” ୨୦

ରାମଲଲାର ୨୦୧

ରାମଲଲାର ଶାସନ ୧୭୯

ରାମଲଲାର ୫୩

ରାମଲଲାର ଶାସନ (ରାମଲଲାର ଶାସନ) ୭୨

ରାମଲଲାର ଶାସନ ୧୭୯

ରାମଲଲାର ୧୨, ୧୦୭, ୧୨୦

ରାମଲଲାର ୭୧

ରାମଲଲାର ୨୦୫

ରାମଲଲାର ୨୨୩

ରାମଲଲାର ୧୯୧

ରାମଲଲାର ୫୩ ୫

ରାମଲଲାର ୨୦୧

ରାମଲଲାର ୨୨୫

ରାମଲଲାର ୧୭୯

ରାମଲଲାର (ରାମଲଲାର) ୨୦୧

ରାମଲଲାର ଶାସନ ୫୩

ରାମଲଲାର ଶାସନ ୧୭୧

ରାମଲଲାର ଶାସନ ୧୦୭

ରାମଲଲାର ୧୪୫

ରାମଲଲାର ଶାସନ ୧୪୫ ଶାସନ ୧୪୫

୧୫୯

ରାମଲଲାର ଶାସନ ୧୫୯ (୧୫୯ ରାମଲଲାର ଶାସନ) ୧୫୯

—ରାମଲଲାର ୧୫୯

ରାମଲଲାର (ରାମଲଲାର) ୫

ରାମଲଲାର ୫୩ ୫୩

ରାମଲଲାର ୫୩

ରାମଲଲାର ଶାସନ ୧୭୦

ରାମଲଲାର (ରାମଲଲାର) ୧୩୫

ରାମଲଲାର ଶାସନ ୧୭, ୩୫, ୫୩, ୫୫, ୫୬,

୫୭, ୫୯, ୧୦୧, ୧୨୫

—ରାମଲଲାର ୫୫

ରାମଲଲାର ୧୨୩, ୧୨୪, ୧୨୮, ୧୨୯

ରାମଲଲାର ୧୪୫

ରାମଲଲାର (୧୫୯ ରାମଲଲାର) ୫୫, ୫୬,

વસર ૧૬૬, ૨૧૮

—માં શ્રી પાથનાથજી દેરાસર ૨૧૮

વસાલા ૧૭૬

વસાલો ૧૩૬

વસુધથી ૭૨

વનરાજ આવડો ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૩૪

વનરાજનો છલ્લેદાર ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩

વનરાજ (બોબનો કાઠીબો) ૧૧૩

વનરાજ વાલેલો (મુંબપુરનો) ૧૦૬, ૧૧૦, ૧૧૩

વરણાશ ૨૨૪

વરણ ૬૧

વરસંજ ધારણી ૨૧૪

વરણીઆ ૧૮૧, ૧૮૨

વરણ ૭૫

વર્ધમાન (ઝેલો) ૨૧૬

વર્ધમાન કમ્પાલુની પેઢી ૨૫, ૪૬, ૬૭, ૬૮, ૧૭૬

—જી વોટર વર્ધસ ૧૬૩

વર્ધમાન જૈન શોભનાલપ ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦,

૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪

વર્ધમાનિવાસ ૧૭૫

"વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શ્રેણિચરિત્ર" ૨૨, ૮૨, ૮૩,

૮૪, ૮૫, ૮૬, ૧૦૩, ૧૪૬, ૧૮૮

વર્ધમાનશા ૫, ૧૮, ૨૧, ૨૨, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫,

૮૬, ૧૧૧, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૮૮,

૨૩૨

વર્ધમાનશા (ખંભાતના) ૨૩૨

વર્ધમાનશા-પદ્મસિંહશાહનો ઉદ્ધાર ૧૧૧, ૧૪૪

૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭

વર્ધા (મધ્ય પ્રદેશ) ૭૫

વલભજી ટોકરણી ૧૭૬

વલભજી નરસી ૧૬૮

વલભજીભાઈ ઓતમચંદ સંધવી ૧૮૧, ૧૮૨

વર્ધા પાલમિન્ટ ઓફ રિલિગિયસ (વિશ્વધર્મ

પરિષદ) ૯૧

વવાઝ (આમ) ૧૩૬

વસર્ધ ૧૦૦, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૨૦,

૧૨૩, ૧૨૭, ૧૬૦

વસર્ધ જૈન તીર્થ ૭૩, ૮૮, ૯૭, ૧૨૧, ૧૮૫

વસર્ધ-વસહી-વસતિ-વિમલવસહી, લુણિગવસહી,

ખરતરવસહી ૧૦૩, ૧૦૪

વસહીના ફહેરાં ૧૨૬

વસનજી ત્રિકમજી (સર, નાઈટ) ૧૭, ૨૦૭

વસંતપ્રભાશ્રીજી ("સુતેજ") સાધવીજી ૨૨૫

વસતાં નાગેન્દ ૧૫૬

વસિ-વસલિ-વસહિ-વસઈ-વસી ૧૦૪

વસ્તુપાલ ૭૮, ૧૧૧, ૧૧૭, ૧૧૬, ૧૨૦, ૧૨૧,

૧૪૬, ૧૬૨

વસ્તુપાળ-તેજપાળનો ઉદ્ધાર ૧૧૧, ૧૧૬, ૧૨૦, ૧૨૧

વંચવી ૧૧૬, ૧૨૦

"વ હિતુ મુન" ૧૩

વાગડ ૩, ૧૫૪, ૧૭૬, ૨૨૪

વામડ દેશ ૪૭

વાલેર ૧૪૨

વાલેલા વંશ ૭૭, ૭૬, ૧૧૮, ૧૨૩

વાલેલા સારંગદેવ ૮૦, ૧૧૧, ૧૧૩, ૧૩૧, ૧૩૨,

૧૩૩, ૧૬૨

—નો ઉદ્ધાર ૧૧૧, ૧૩૧ ૧૩૨ ૧૩૩

વાલેશ્વરી દેવી ૩૩, ૪૬

વાલિયાભાઈ હરિજન ૧૬૬

વામનરમણી (લુનાગઢ-વંચવી) ૧૧૬

વારાણસી ૧૪૭

વાલજીભાઈ જમખુભાઈ ઉર્ફે જાણુભાઈ ૧૮૬, ૧૬૨,

૧૬૬

વાલો ખવાસ ૫૫

વસ ૨૨૪

વાસુદેવ ૧૬૨

વાળા ૧૧૬

વાળાકેજે ૧૧૬

"વિચારગ્રંથી" ૧૧૨

વિજાપાલ (વર્ધમાન શાહનો પુત્ર) ૮૩

વિજયચતુર્સરીશ્વરજી ૩૪

વિજયાકાકસરિજી મહારાજ ૪૭

વિજયકમલચરિજી ૪૬

વીક્રમશીલાઈ સંધવજી ૧૭૯, ૧૮૦
 વીર-ગુઓ મહાવીર
 વીરચંદ સંધવજી ગાંધી ૯૧
 વીરજી ૨૧૬
 વીરજીભાઈ ડાયા ૧૭૯
 વીરધવજી ૭૮, ૭૯, ૮૭, ૧૦૭, ૧૧૬, ૧૨૦
 “વીર નિર્વાણ સવત ઝોર કૈન કાલગણુના” ૧૧૨
 વીરપાલ ૮૩
 વીરભાઈ ૧૫૨
 “વીર વંશાવલી અપરનામ તપામજી શુદ્ધ પદ્માવલી”
 ૧૦૫, ૧૧૯
 વીરસિં ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭,
 ૧૫૬, ૧૫૭
 વીજ્ઞાનજીભાઈ વીક્રમશી ૧૮૦
 વીસરીઆ મેતા ૨૧૮
 વીસલ ૨૨૪
 વીસા ૨૦૦
 વીસા ઝોસવાળા ૨૦૦
 વીંઝણ ૧૫૪, ૧૫૫, ૨૨૩
 વીંઝણજી ૧૫૪
 વેણુસર ૭૧
 વેરાવળ ૭૨
 વેલજી માણુ ૧૭, ૨૦૭, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૩
 વેકર સેટલમેન્ટ ૫૩
 વળભાપા ૭, ૧૦, ૨૦
 વળધાલ ભેખવાનલાલ ડાયા ૨૭, ૩૧, ૫૦, ૬૪,
 ૭૦, ૭૭, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૬, ૧૧૦,
 ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૮, ૧૨૨, ૧૨૭, ૧૬૩, ૨૧૦
 રૂઢ શાપા ૧૫૨, ૧૫૩
 રૂઢ રાજ (રૂઢરાહી) ૧૧૩
 રૂઢુજી તીથ ૧૮, ૪૨, ૭૦, ૭૧, ૧૩૦, ૧૪૪,
 ૧૪૫, ૧૬૯, ૨૦૨
 “રૂઢુજી પ્રકાશ” ૧૨૭
 રૂઢીકાંતભાઈ નારણજી લોડાયા ૨૦૬
 રાંધેશ્વર મહાતીથ ૭૧, ૧૪૪

ક્રાંતિ હેવશી ૧૬૮
 ક્રાંતિભાર્તિ ભવાન ૧૮૦
 ક્રાંતિભાર્તિ ૧૪૪
 ક્રાંતિચંદ્ર ૧૪૪
 ક્રાંતિદાસ (કેશી) ૧૫૨
 ક્રાંતિદાસ આચાર્યજી ૭૨, ૫૧, ૧૭
 ક્રાંતિદાસ લખમસી ૧૭૨
 ક્રાંતિદાસ ધડસરજી (અમદાવાદના નગરરોક, ઝવેરી)
 ૧૪૪, ૧૪૫
 ક્રાંતિનાથ ભગવાન ૩૦, ૩૧, ૮૬, ૨૦૧, ૨૦૨,
 ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૬, ૨૧૭,
 ૨૨૨, ૨૨૩
 શિવજી હેવશી ૧૭
 શિવજી નેણુશી લોધાયા ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૧૧, ૨૧૨,
 ૨૧૩
 શિવજીભાર્તિ ડોસા ૧૭૬
 શિવલિંગ ૧૬૨
 શીતળનાથ ભગવાન ૨૨૧, ૨૨૨
 શીલચુસુરિ ૧૬, ૧૩૪
 શુભવિભવજી મહારાજ ૧૭૭, ૧૭૮
 શુભશીલ ગણિ ૮૧, ૧૦૨
 સ્વપ્નાલિ પક્ષ ૪૧
 સૌખ્ય અણ્ણલ દેવલ ૧૧
 સૌખ્યશાખા ૨૦૩
 રોક વ્યાજુદંભ કલ્યાણજીની પેઢી ૩૧, ૧૪૫, ૧૬૫,
 ૨૩૧
 રોક વર્ધમાન કલ્યાણજીની પેઢી ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬,
 ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૨, ૧૭૮, ૧૮૦, ૧૮૨
 “સૌખ્ય અને સ્વાધ્યાય” ૧૧૬
 સવામકજી નામનો અર્થ ૭૫
 સવામજી કૃષ્ણવર્મા ૫
 અમલ્ય ભેળગોળા ૧૦૪
 શીપતિ ૧૪૩
 શ્રી “પાર્શ્વ” ૨૧૩
 શ્રીમતી પુરુષાર્થ કાનજી રાજગોસ્વામી નામની હાઈસ્કૂલ
 ૧૬૧

“શ્રીમદ્ ભાગવત” ૭૫
 શ્રીમાલ વંશ ૮૨, ૧૬૨, ૨૦૦
 શ્રીમાલ્યાબાનો શ્રીજીદાર ૧૧૧, ૧૧૭, ૧૧૮
 શ્રીમાળી મન્ન ૧૫૭, ૧૫૮, ૨૨૪
 શ્રીમંતપ્રદુમ્ ૫૧
 શ્રીમંતપ્રદો શ્રીજીદાર ૧૧૧, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮,
 ૧૩૯, ૧૪૦
 શ્રીમંતપ્રદો શ્રીજીદાર સંધ ૨૦૦
 છત્રી વોરાટે-વોરાલ ૫
 “સમર્થન” ૫૩
 સમર્થનસરિજી ૨૩૦
 સમવસરજી ૨૪
 સમા ગોપા ૧૭૬
 સમુદ્રવિભવજી ૧૬૧
 સમ્મતેશિખર ૪૨, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૭
 સમ્રાટ અશોક ૧૧૧
 સરકાર ૧૦૮, ૧૪૭
 સરવાલમન્ન ૧૫૬
 સરસ્વતી ૩૪, ૪૬
 સરસ્વતી નદી ૭૬
 સર્વાનંદસુરિ ૮૧, ૮૨, ૧૦૧, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૫,
 ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૩૦
 સ્વપ્નવિભવજી ગણિ ૪૬
 સંગ્રહિત રાજ (સમ્રાટ સંગ્રહિત) ૧૦૩, ૧૧૦, ૧૧૧,
 ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૨૦, ૧૬૧, ૧૬૨
 —નો શ્રીજીદાર ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩
 સંગ્રહિતિ (મારવાણો) ૧૧૨
 “સંગ્રહસરિ” ૧૩
 સંભવનાથ ભગવાન ૨૦૧, ૨૧૬
 સાકરચંદ પાનાચંદ ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૮
 સાકરી નદી ૧૮૮
 સામર્થ્યસરિજી ૨૩૧
 સાભાર્તિ ગાય ૨૧૦, ૨૨૩
 સાર્વત પાલ ૭૮
 સાર્વ ગાય ૧૩૩
 સાર્વજીવ (બારાજ વાપેલાનો પુત્ર) ૧૧૩
 “સાહિત્ય અને વિવેચન” ૧૧૬

साहेबल (कुंवर) १३३

सातिदास २२६

सांघालु-१५, १६६, २०१, २०२, २२१

—भां अद्भुतं अद्भुतं अद्भुतं अद्भुतं २०१

—भां “नवदूक” के “तिलकदूक” २०२

—भां पद्मप्रभु देवास २०२

—भां भद्रवीरस्वामी देवास २०१, २०२

—भां सुनिस्तवतस्वामी देवास २०१

—भां भूतनाथ के श्री सातिनाथ भगवान देवास २०१, २०२

—भां सदावनाथ देवास २०१

—भोटी पंचतीर्थी भां २०१, २०२

—वाणीना ७ मार १७३

सिद्धर पादसाह ८५

सिद्धराज नयसिंह-गुणो नयसिंह सिद्धराज

सिद्धसेनहिवाकरसिंह १६

सिद्धसेन (भद्रेश्वरना स्थापक) (हरिवंशीय) ८६, ८६, १०० १०५, ११२, १६२

—(धर्मवंशीय) ८७

सिद्धासिद्ध देवी ३३

सिद्धिचंद्र १४४

सिद्धि ६, १०, १२, १०८, १४७, १६६

सिद्धि नदी ११, ५१

‘सुधानी’ २३२

सुधरी ८३, १६८, २००, २०१, २०२, २०३, २०४, २०६, २०७, २२०

—तीर्थनी पेढी २०६

—गुं धृतकस्थल पाथनाथ देवास २०२, २०३, २०४, २०५, २०६

—भां अजितनाथ भगवान देवास २०३, २०४, २०६

—भां ऋषभदेवनी प्रतिभा २०५

—भां कुंभनाथ भगवान गोमुखल २०५

—भोटी पंचतीर्थी भां २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७

सुदृष्टदेव ४१

सुधर्मास्वामी ३६, १०४, १०५, १११, १३६

सुनंदाश्रील साध्वील भद्राश २२५

सुभतिनाथ भगवान २१६

सुभतिसागरल (यति, गोरल) ५०, ६५, ६६, ६७, १०६, १४६, १५३, १५४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०

सुभरा १४२, १६६

सुभरा पंश १६६

सुभराय (देवीगो) ११

सुभराय वल्लभास १७

“सुवर्ण” के कलु” १६

सुविधिनाथ भगवान २१४

सुंदरल ६३, ६५

सुंदरसागरल श्रेष्ठी ८३

सुंदर साहाय ५

सुंदर साहाय धर्म (अथवा साहाय साहाय) १६०

सोनापारभाई देवल गोर १७८

सोनापाण कथा १७

सोनगढ़ ५३

सोनपाल १४५

सोनपाई १५२, २२६

सोमचंद्र धारसी १६८

सोमनाथ १०७

सोमपुरा नथ राधवल २१०

सोम ३

सोल (सोण) श्रेष्ठी ८२, ८३, १२२, २२४

सोमंकी पंश ७७, ७८, १०७, ११८, ११९

सोमचंकी (सोमंकी के सोमचंकी) अजित १८६

सौराष्ट्र ११४, ११६, १४५, १४७

स्थानकवासी २००

“स्वदेव” २७, ३१, ५०, ६१, ६४, ७०, ७७, १००, १०६, ११३, ११४, ११६, १२२, १६३, २१०

सुभाननी देवी १६६

सुधर करमशी २१८

सुधर नरसी नाथ २१६, २१८

हरिवंशी १८५, १६३, १६४, १६६ (गुणो भेषाण)

हरिवंशी भगवान भगवान १२

હરિભક્તિ ૧૬
 હરિવંશ ૮૬, ૧૦૦, ૧૦૫, ૧૦૯
 હરિવંશના ભાગાણી ૧૬
 હવેજી (કુરુ) ૨૨૨
 હવાઈ ૧૪૩
 હરિતાપુર ૪૨, ૭૫, ૭૬, ૧૪૭
 હળવદ ૭૧
 હંચ ને વચ્ચની વાર્તા ૧૧૬
 હંચાળ જોડા ૨૧૪
 હંચવિજયજી મહારાજ ૩૬, ૪૬, ૬૯, ૯૪, ૨૨૨
 હંમી (હંસપાઈ) ૧૨૨, ૧૨૩
 હાજીઆણી મા ૧૬૦
 —નું મંદિર ૧૬૦
 હાજી મદમદ અલામખીઆ સિવજી ૫
 હાટલી ચામ ૮૫, ૧૩૬
 હાલા કુંભજી ૮૧, ૮૭, ૧૦૮, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૫૪
 હાલાપુર ૧૬૭, ૧૭૦, ૨૨૩
 હાલાલ ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૬૩, ૨૦૩

હિન્દુસ્તાન ૧૭, ૧૯૯
 “હિન્દોરીકલ ઇન્ડીયન્સ ઓફ ગુજરાત (પાટ ૩)” ૧૬૦
 હીરજી ૨૧૯
 હીરજી હોડા ૨૧૭
 હીરજી પેલાભાઈ ૧૬૯
 હીરજી રાયા ૨૧૮
 હીરજી નરશી નાથા ૨૧૫, ૨૧૭
 હીરજીભાઈ લખાભાઈ શાહ ૧૬૭, ૧૭૦
 હીરજી હંચરાજ ૨૧૫
 હીરપાઈ ૨૧૧
 હીરવિજય સુરિ ૧૬, ૪૭, ૧૩૬, ૧૪૪
 હીરાચંદ તારાચંદ (ગીરજી) ૨૦૩, ૨૨૦
 હીરાલાલ ગ્રેમચંદ સંધવી ૧૮૧
 હીરાલાલ સાકરચંદ જુલાણી ૧૮૧
 હીંગજીપાટ (મધ્યપ્રદેશમાં) ૭૫
 હુલીકેપ ૩૪, ૩૬
 હેમચંદ્રાચાર્ય (હેમચંદ્રસુરિ) ૧૬, ૧૯
 હોયલ પદમણી ૫
 હોરમજ ૧૯૫

રાયક રોલી અને સરળ મધુર ભાષામાં લખાયેલી
 ગણધર ગૌતમસ્વામીના બધા જીવનપ્રસંગોને આલેખતી ચરિત્ર-કથા

ગુરુ ગૌતમસ્વામી

લેખક — રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ

પ્રકાશક — શ્રી જીવન-મણિ સહવાચનમાળા ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ.

પૃષ્ઠ સંખ્યા — ૨૪૬; એક ત્રિરંગી અને નવ એકરંગી ચિત્રો, પાકું બાઈન્ડિંગ

કિંમત : સાઠાઆઠ રૂપિયા

પ્રાપ્તિસ્થાન

- (૧) શ્રી જૈન પ્રકાશન મંદિર
 ૩૦૯/૪, દોશીવાડાની પોળ, અમદાવાદ-૧
- (૨) ગુજરાત અંશરૂપ કાર્યાલય
 ગાંધી માર્ગ, કુવારા સામે, અમદાવાદ-૧

- (૩) મેઘરાજ જૈન પુસ્તક ભંડાર
 ગોધીજી બિલ્ડીંગ, ૨૦, પાપધુની, મુંબઈ-૪
- (૪) નવભારત સાહિત્ય મંદિર
 ૧૬૨, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

(પાછળ વાંચો)

લેખકના “ગુરુ ગૌતમસ્વામી” પુસ્તકને આવકાર

શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ ને પ્રસ્તુત પુસ્તક કે રૂપ મેં જો વ્યાપક પ્રયત્ન કિયા હૈ, વહુ સર્વાંગિક અભિનન્દનીય હૈ । શ્રી દેસાઈ કે દ્વારા પ્રસ્તુત ગૌતમ સ્વામી કા જીવનચરિત્ર એક ચિત્ર અપેક્ષિત एवं આવશ્યક અપેક્ષા કી પૂર્તિ કરતા હૈ । દુર-દુર તક વિચરે હુए જીવન-વૃત્તો કો વ્યવસ્થિત રૂપ સે સંકલિત કર અન્હે આધુનિક સજીવ શૈલી एवं આકર્ષક ભાષા કા રૂપ શ્રી દેસાઈ જેસે સમર્થ સાહિત્યકાર હી હે સકતે હૈ । હસ રચના ને તો મેરે હૃદયકો કાફી ગહરાઈ તક સ્પર્શ કિયા હૈ । એતદર્થ વે શતશઃ ઘન્યવાદાઈ હૈ । મેં શોધ્ર હી હસકે એક અચ્છે હિન્દી સંસ્કરણ કી અપેક્ષા રહતા હૈ, તાકિ હિન્દી ભાષાભાષી જનતા શી ઉક્ત રચના કા લાભ ઉઠા સકે ।

(વીરાયતન, રાજગૃહ, અમરમાસ્તી : સિતમ્બર, ૧૯૭૫)

- ડપાખ્યાય અમરસુનિજો

મારા ગુરુમહારજ (પૂ. આ. વિભક્તસુસૂરીશ્વરજીએ) જે કોઈ પુસ્તિકા અન્નાર સુધી ગુજરાતીમા પૂરી વાંચી હોય તે તમારું લેખણ ગૌતમસ્વામીનું ચરિત્ર.

- પૂ. આ. વિભક્તસુસૂરીશ્વરજી

આપની અદ્ભુત પુસ્તક, “ગુરુ ગૌતમસ્વામી” વાંચી અત્યંત આનંદ થયો. સાક્ષાત તે વખતના સમર્થ આપ અમને વિહાર કરાવતા હો તેવો અનુભવ આ ગ્રંથ વાંચતા થયો હતો.

(મુંબઈ; ટા. ૧૦-૫-૭૬)

- શ્રી રસિકભાઈ નંદલાલ દોશી

જેટલા શ્રમ ચિત્રની પરિક્ષણ અને સંશોધન માટે લીધા છે, તેથી અનેકગણા શ્રમ તેમની ‘ભ. ગૌતમ ગણધર’ની ઐતિહાસિક વસ્તુસંકલના માટે લીધા છે, એમ નિઃશંક કહી શકાય. વાસ્તવિક રીતે જૈન શાસ્ત્ર-ગ્રંથોના પૂરા અભ્યાસીઓને પણ એમ લાગ્યા વિના નહિ રહે કે ગુરુ ગૌતમસ્વામીના જીવનના લગભગ તમામ પ્રસંગો આ પુસ્તકમાં આવરી લેવાનો ભળીશ્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. (અમદાવાદ; ટા. ૫-૧૨-૭૫)

- રથાનકવાસી ભૈમ

આપને ગૌતમસ્વામી કી ચારિત્રિક ઉપલબ્ધિયો કે સંબંધ મેં વહી પ્રામાણિકતા કે સાથ લિહા હૈ । સામગ્રી કી દૃષ્ટિ સે પુસ્તક જિતની પ્રામાણિક હૈ, ભાષા જોર શૈલી કી દૃષ્ટિ સે ઉત્તની હી રોચક एवं આનન્દદાયક હૈ । કઠીં-કઠીં તો વહો મનોવેધક કાવ્યાત્મકતા શી હૈ જો હાસ તોર સે મુઠે તો વહુત હી પ્યારી લગતી હૈ । વઘાઈ । (કલકત્તા; ટા. ૧૫-૩-૭૬)

- શ્રી મૈંવરમલ્લજી સિંધી

આપને અત્યંત પરિશ્રમ કરકે યહ પુસ્તક લિખી હૈ । અંબતક ગણધર ગૌતમસ્વામી પર એકો કોઈ સામગ્રી નહીં મિલતી । એસી ઉત્તમ કૃતિ કે લિએ હાદિક અભિનંદન । હસમે જો કુછ આપને વિયા વહુ પ્રાચીન સાહિત્ય કા આધાર લેકર દિયા હૈ । શાસ્ત્રીય આધાર પર આપને યહ ગ્રંથ લિખકર શી ઉસે એસા આકર્ષક બનાયા હૈ કિ માનો કોઈ ઉપન્યાસ પઢ રહા હો હ્તના પાઠક કો મોહ લેતા હૈ-મુગ્ધ બના દેતા હૈ । આપને યહ પુસ્તક લિખકર એક વહુત વહો કમો કી પૂતિ કી, જિસકે લિએ આપકો જૈન સમાજને ઘન્યવાદ દેના યાહિએ । (પૂના; ટા. ૫-૮-૭૭)

- શ્રી કમલદાસજી રાંકા

ગુરુ ગૌતમસ્વામી લખવામાં શ્રી રતિલાલભાઈએ સામગ્રી એકત્ર કરવામાં, તેની ચકાસણી કરવામાં અને તેને સજીવવામાં જે ચીવટ અને ખંત રાખ્યા છે તેનો હું સાક્ષી છું. છે તો આ કથા જ, પણ તેમાં ‘નામૂલ’ લિખયે કિંચિત્’ એ ન્યાયનું ચલાકક પાલન કરવાનો જગત પ્રયત્ન તેમણે કર્યો છે, કારણ કે આ કથા સામાન્ય પુરુષની નથી પણ જૈનોના માન્ય એવા ગણધર ગૌતમની કથા છે. આમા ઇતિહાસ અને પુરાણ તો હોય, પણ તેને બ્યારે એક વાતલિખક અને ત્યારે જે રચના થાય તે રોચક અને બોધક બન્ને બની જાય છે. અને સામગ્રીની પૂરી ચકાસણી અને સંકલન હોવાથી પ્રામાણિક જીવનની પણ ગરજ સારે છે. ગૌતમસ્વામીના જીવનનો કુખો ઇતિહાસ આ નથી, પણ જે મહાપુરુષોની બેલકીના સંશોધની આપણી સમજ જીવંતરૂપે કરેલી રજૂઆત છે.

(મુંબઈ; પ્રમુદજીવન, ટા. ૧-૧૧-૭૫)

- શ્રી હલસુખભાઈ માલવજિયા

